

06.02.2023 Tarihinde ÷lkemizin
yaşadığı depremde vefat eden
Dr. Öğretim Üyesi **Yalçın Çetin** ve
Ailesinin aziz hatrasına...

Editörler

Prof. Dr. İrfan Görkaş - Prof. Dr. Kamil Sarıtaş

İSLAM FELSEFESİ

Yazarlar

Doç. Dr. Ahmet Bozyiğit
Doç. Dr. Fevzi Yiğit
Doç. Dr. Hidayet Peker
Doç. Dr. Kemal Göz
Doç. Dr. Mehmet Karakuş
Doç. Dr. Muhammet Caner Ilgaroğlu
Doç. Dr. Muhammet Özdemir
Doç. Dr. Osman Mutluel
Doç. Dr. Ömer Ali Yıldırım
Doç. Dr. Ömer Faruk Erdoğan
Doç. Dr. Salih Yalın
Doç. Dr. Sedat Baran
Doç. Dr. Vahit Celal
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Pakoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Arife Ünal Süngü
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Eroğlu
Dr. Öğr. Üyesi Emine Taşçı Yıldırım
Dr. Öğr. Üyesi Enes Taş
Dr. Öğr. Üyesi Ersan Türkmen
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Meçin
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Ateş
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Necip Yılmaz
Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer Öztürk Kocabıyık
Dr. Öğr. Üyesi Numan Rakipoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Özkan Kerimoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Suat Çelikkol
Dr. Öğr. Üyesi Şengül Özdemir



İslam Felsefesi

Editörler : Prof. Dr. İrfan Görkaş - Prof. Dr. Kamil Sarıtaş

ISBN : 978-625-6549-03-6
Baskı : Assum Basım ve Mücellit
Basım Sayısı : 1. Baskı, 2023

©Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın bütün hakları Lisans Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Kitapta yer alan bölümlerin sorumluluğu yazarlarına aittir

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Görkaş, İrfan – Sarıtaş, Kamil

İslam Felsefesi / Editörler : İrfan Görkaş - Kamil Sarıtaş

1.Basım. XVIII + 566 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN : 978-625-6549-03-6

1.Felsefe , 2. Felsefe Tarihi, 3. İslam Felsefesi

Lisans Yayıncılık

Tahtakale Mah. Hicret Sokak No:8/A

Avcılar-İSTANBUL

Tel: 0212 619 18 38

e-posta : lisans@lisansyayincilik.com.tr

www.lisansyayincilik.com.tr

İslam Felsefesi

Editörler:

İrfan Görkaş / *Afyon Kocatepe Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Kamil Sarıtaş / *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Bölümler ve Yazarlar

1.Bölüm:

Kemal Göz / *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

2.Bölüm:

Vahit Celal / *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

3.Bölüm:

Özkan Kerimoğlu / *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

4.Bölüm:

Osman Mutluel / *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

5.Bölüm:

Abdullah Pakoğlu / *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

6.Bölüm:

Suat Çelikkol / *Erzincan B.Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

7.Bölüm:

Nilüfer Öztürk Kocabıyık / *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

8.Bölüm:

Emine Taşçı Yıldırım / *Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

9.Bölüm:

Mehmet Karakuş / *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

10.Bölüm:

Numan Rakipoğlu / *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İslami ilimler Fakültesi*

11.Bölüm:

Ömer Ali Yıldırım / *Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

12.Bölüm:

Mustafa Necip Yılmaz / *Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

13.Bölüm:

Ahmet Bozyiğit / *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

14.Bölüm:

Şengül Özdemir / *Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

15.Bölüm:

Hidayet Peker / *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

16.Bölüm:

Salih Yalın / *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

17.Bölüm:

Mahmut Meçin / *Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

18.Bölüm:

Fevzi Yiğit / *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

19.Bölüm:

Sedat Baran / *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

20.Bölüm:

Ayşe Eroğlu / *Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

21.Bölüm:

Ersan Türkmen / *Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

22.Bölüm:

Ömer Faruk Erdoğan / *Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

Muhammet Ateş / *Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

23.Bölüm:

Muhammet Caner Ilgaroğlu / *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

24.Bölüm:

Arife Ünal Süngü / *Burdur M.Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

25.Bölüm:

Enes Taş / *Afyon Kocatepe Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

26.Bölüm:

Muhammet Özdemir / *Mersin Üni. İslami İlimler Fakültesi*

ÖNSÖZ

Mezopotamya, Hint, Çin, İran, Anadolu ve Antik-Yunan'ın katkılarıyla beslenen genelde düşünce özelde felsefe tarihi 8. Yüzyıldan itibaren görüşlerin tartışıldığı ve tefekkürün ibadet kabul edildiği Müslümanlarla temasa geçmiş, böylece İslam felsefesinin teşekkülü başlamıştır. Dikey anlamda İslam Felsefesi medeniyet tarihinin sürekliliğini sağlar.

Felsefe, İslam medeniyeti içerisinde Türk, Arap, Fars gibi Müslüman, kısmen de Müslüman olmayan kişilerin katkılarıyla gelişmiştir. 8. Yüzyılda tercümelerle spesifik Antik-Yunan felsefesi ile karşılaşan Müslümanlar, Meşşai düşünce çerçevesinde Kindi ile start almış, Farabi ile olgunlaşmış, İbn Sina ile sistemleşmiştir. Zekeriyye er-Razi ile tabiatçılığa ve İbn Ravendi ile materyalizme yönelmiş, İhvan- Safa ile ansiklopedik bir tarza dönüşmüştür. Gazzali ile felsefi tasavvuf ve felsefi kelama evrilmiş, İbn Rüsd ile tekrar rasyonel yöne kanallanmıştır. Sühreverdi ile işrakiliğe, Molla Sadra ile ezeli hikmete bezenmiştir. Çok çeşitli, üretken, verimli ve canlı bir felsefe olarak varlığını ortaya koymuştur. 12. Yüzyıldan sonra kelam ve tasavvuf iç içe girerek hayatını devam ettiren İslam felsefesi, 18. Yüzyıla kadar etkinliğini sürdürmüştür. 19. Yüzyıldan sonra bütün İslam ülkelerinde bir arayış dönemine girilmiştir.

İslam felsefesi hem Doğu hem de Batı'yı derinden etkilemiş bir felsefedir. Batı dünyasında Rönesans, reform ve aydınlanma düşüncesinin oluşumuna büyük katkı sağlamıştır. Tıpkı Antik-Yunan ve Batı felsefesi gibi kendine özgü bir felsefedir. Var oluşsal sorunlara eğilmesi hasebiyle her daim önemini hissettirmiştir. Anlam ve hakikat arayışında olan araştırmacılar için arkeolojik bir çalışma olmaktan ziyade canlılığını devam ettiren bir felsefe olmuştur.

İslam Felsefesi adlı çalışmamız İslam felsefesinin doğuşundan itibaren etkin olunan dönemlere ve dönemin düşünürlerine odaklanılarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte İslam felsefesinin devamlılığını ve sürekliliğini ortaya koymak adına Osmanlı düşüncesi ve çağdaş İslam düşüncelerine de birer bölüm ayrılmıştır. İslam felsefesine ait kişi, konu, tarih ve dönemlendirme dikkate alınarak dengeli bir içerik oluşturulmuştur. Her bir bölüm alanında uzman bilim insanları tarafından yazılmıştır.

Okuma, öğrenme ve öğretme tekniği açısından daha faydalı olması adına kitabımız yirmi altı bölümden oluşmaktadır: Yazarlarımızın her birine emeklerinden dolayı can-ı gönülden teşekkür ederiz. Bölüm yazarımız iken depremde vefat eden Yalçın Çetin hocamızı Allah rahmet eylesin.

Mevcut eserimiz lisans öğrencileri dikkate alınarak hazırlandı, ancak felsefe, İslam felsefesi ve İslam felsefesi tarihine ilgi duyan her araştırmacı için referans olma özelliği taşımaktadır.

Eserin yayınlanmasında emeği geçen Lisans Yayıncılığa teşekkür eder, hayırlara vesile olmasını, araştırmacılara katkı sunmasını ve daha güzel çalışmalara öncülük etmesini şanı yüce Allah'tan temenni ederiz.

İstanbul, 2023

Editörler

Prof. Dr. İrfan Görkaş

Prof. Dr. Kamil Sarıtaş

İÇİNDEKİLER

Önsöz	VII
Bölüm 1 İSLAM FELSEFESİ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE / Kemal Göz	1
1.1. Felsefenin Alanı ve Kapsamı	2
1.2. İslam Felsefesi Terimi	8
1.3. İslam Felsefesinin Konusu	11
1.4. İslam Felsefesinin Alanı ve Kapsamı	12
1.5. İslam Felsefesinin Diğer Disiplinlerle İlişkisi	13
1.5.1. İslam Felsefesi ve Kelam	13
1.5.2. İslam Felsefesi ve Tasavvuf	14
1.5.3. İslam Felsefesi ve Diğer İlimler	15
Kaynakça	17
Bölüm 2 İSLAM FELSEFESİNİN DOĞUŞU / Vahit Celal	19
2.1. İslam Felsefesinin Oluşumunda Kur'an ve Sünnet'in Rolü	19
2.2. İslam Felsefesinin Oluşumunda Dört Halife Dönemi	21
2.2.1. İslam Dünyasında Düşünce Geleneğinin Oluşum Süreci	21
2.2.2. Fetihler ve Ortaya Çıkan Fikrî Sorunlar	24
2.3. İslam Felsefesinin Oluşumunda Emevîler Dönemi (661-750)	26
2.4. İslam Felsefesinin Oluşumunda Abbasîler Dönemi (750-1258)	27
2.5. İslam Felsefesinin Oluşumunda Tercüme Faaliyetinin Rolü	30
Kaynakça	36
Bölüm 3 İSLAM FELSEFESİNİN KAYNAKLARI, YAPISI VE ÖZGÜNLÜĞÜ / Özkan Kerimoğlu	39
3.1. İslâm Felsefesinin Kaynakları	39
3.1.1. İslâm Felsefesinin Dâhili Kaynakları	40
3.1.2. İslâm Felsefesinin Harici Kaynakları	43
3.1.2.1. Antik Yunan ve Helenistik Devir Felsefesi	44
3.1.2.2. Eski İran Düşüncesi	49
3.1.2.3. Eski Hint Kültürü	50
3.1.2.4. Müslüman Olan Medeniyetlerin Eski Kültürleri	50

3.2. İslâm Felsefesinin Yapısı	51
3.3. İslâm Felsefesinin Özgünlüğü	52
Kaynakça	56

Bölüm 4 İSLAM FELSEFESİNİN DÖNEMLENDİRİLMESİ VE FELSEFİ EKOLLER / Osman Mutluel	59
--	-----------

4.1. İslam Felsefesinin Dönemlendirilmesi	59
4.1.1. Klasik Dönem (7.-11. Yüzyıl)	59
4.1.2. Yenilenme Dönemi (12.-16. Yüzyıl)	61
4.1.3. Muhasebe Dönemi (17.-18. Yüzyıl)	63
4.1.4. Arayış Dönemi (19. - 20. Yüzyıl)	65
4.1.5. Modern Dönem	66
4.2. İslam Felsefesi Ekolleri	67
4.2.1. Felsefe Okulları	67
4.2.1.1. Meşşaiyyun Okulu	67
4.2.1.2. İşrakiiyyun	70
4.2.1.3. Tabiiyyun	71
4.2.1.4. Dehriyyun	72
4.2.1.5. İhvan-ı Safa (Batınî Okul veya Ansiklopedistler)	74
4.2.2. Düşünce Okulları	76
4.2.2.1. Tasavvuf Felsefesi	76
4.2.2.2. Kelam Felsefesi	77
Kaynakça	80

Bölüm 5 İLK İSLAM FİLOZOFU KİNDÎ / Abdullah Pakoğlu	83
--	-----------

5.1. Hayatı ve Eserleri	83
5.2. Felsefe Anlayışı	86
5.3. Kindî'nin Tanrı ve Varlık Anlayışı	87
5.4. Kindî'nin Kozmolojik Görüşleri	88
5.5. Psikoloji ve Bilgi Anlayışı	90
5.6. Kindî'nin Ahlak Anlayışı	94
5.7. Kindî Okulu ve İslâm Felsefesindeki Yeri	96
Kaynakça	98

Bölüm 6 TABİATÇI FİLOZOF ZEKERİYA ER-RAZÎ VE DEHRÎ FİLOZOF İBN RAVENDÎ / Suat Çelikkol	101
---	------------

6.1. Zekeriya er-Râzî	101
-----------------------	-----

6.1.1. Hayatı ve Eserleri	101
6.1.2. Varlık Anlayışı	103
6.1.3. Bilgi ve Nübüvvet Anlayışı	106
6.1.3.1. İlhâd İthamı ve Ebû Bekir Râzî'nin Mülhidliği Sorunu	107
6.1.4. Ahlâk Anlayışı	109
6.1.4.1. et-Tıbbu'r-Ruhanî Geleneği	111
6.2. İbn Ravendi	113
6.2.1. Hayatı ve Eserleri	114
6.2.2. Görüşleri	115
6.3. İlhâd ve İbnü'r- Ravendi'nin Mülhidliği Sorunu	116
Kaynakça	118

Bölüm 7
SİSTEMATİK MEŞŞÂÎ FİLOZOF FARABİ VE FELSEFESİ / Nilüfer
Öztürk Kocabıyık

121

7.1. Hayatı ve Eserleri	121
7.2. Felsefe Anlayışı	123
7.3. Varlık Anlayışı	124
7.4. Bilgi Anlayışı	127
7.5. Ahlak Anlayışı	129
7.6. Siyaset Anlayışı	131
7.7. Fârâbî Okulunun Oluşumu ve Etkileri	135
Kaynakça	137

Bölüm 8
KİNDİ'NİN ARDILI AMİRİ VE FELSEFESİ / Emine Taşçı Yıldırım

139

8.1. Hayatı ve Eserleri	139
8.2. Varlık Anlayışı	142
8.3. Psikoloji ve Bilgi Anlayışı	146
8.4. Ahlak ve Siyaset Anlayışı	150
Kaynakça	155

Bölüm 9
İHVÂN-I SAFA VE EKLEKTİK FELSEFESİ / Mehmet Karakuş

157

9.1. İhvân-I Safâ Hakkında Genel Bilgiler	157
9.1.1. İhvân-ı Safâ Topluluğu	157
9.1.2. İhvân-ı Safâ'nın Siyâsî Yapısı ve Hedefleri	161
9.1.3. İhvân-ı Safâ'nın Mezhebi	162

9.1.4. İhvân-ı Safâ Risâleleri	164
9.2. İhvân-ı Safâ Felsefesi	165
9.2.1. Varlık	165
9.2.2. Bilgi Teorisi	170
9.2.3. Ahlak	176
9.2.4. Din ve Felsefe	179
Kaynakça	183

Bölüm 10 FARABÎ'NİN ARDILI İBN MİSKEVEYH VE FELSEFESİ/ <i>Numan Rakipoğlu</i>	185
---	------------

10.1. Hayatı ve Eserleri	185
10.2. Metafizik Anlayışı: X.-XI. Yüzyıllarda Ezeli Hikmet / Philosophia Perennis Arayışı	188
10.3. Nübüvvet Anlayışı	190
10.4. Tarih Anlayışı: Evrim mi? Tersine Evrim mi?	193
10.5. Ahlâk, Psikoloji ve Adâlet Anlayışı: İttisalden İtidale Dönüş	197
Kaynakça	201

Bölüm 11 İSLAM FELSEFESİNİN ZİRVESİ: İBN SİNA VE FELSEFESİ / Ömer <i>Ali Yıldırım</i>	203
---	------------

11.1. Hayatı, Eserleri ve Çalışma Alanları	203
11.2. Varlık Felsefesi	204
11.3. Doğa Felsefesi (Klasik Fizik)	207
11.3.1. Ay Altı Âlemdeki Cismani Varlıkların Oluşumu ve Temel Bileşenleri	208
11.3.1.1. Mâdde – Sûret Teorisi	209
11.3.1.2. Dört Neden Teorisi	211
11.3.1.3. Değişim, Hareket, Oluş ve Bozuluş	212
11.3.1.4. Astroloji, Kaza ve Kader	213
11.4. İlmü'n-Nefs: Psikoloji, İdrakler, Akıl ve Benlik	218
11.4.1. Nefsin Varlığının Temellendirilmesi	218
11.4.2. Nefsin Türleri ve Fonksiyonları	219
11.4.3. Akıl	221
11.5. Metafizik	222
11.6. Etkileri	224
Kaynakça	229

Bölüm 12 FELSEFENİN DÖNÜŞÜMÜ: GAZALİ VE FELSEFESİ / <i>Mustafa Necip Yılmaz</i>	233
---	------------

12.1. Hayatı ve Eserleri	233
12.2. İlimlere Bakışı	240
12.3. Bilgi Anlayışı ve Metodik Şüphencilik	245
12.4. Psikoloji ve Ahlak Anlayışı	248
12.5. Mişkatü'l-Envar ve Nur Metafiziğine Giriş	255
Kaynakça	260

Bölüm 13 ENDÜLÜS İSLAM FELSEFESİNE GİRİŞ: İBN BÂCCE VE FELSEFESİ <i>/ Ahmet Bozyiğit</i>	263
--	------------

13.1. İbn Meserre	263
13.1.1. Hayatı	263
13.1.2. Eserleri	265
13.1.3. Felsefesi	266
13.1.3.1. Tanrı – Âlem, Din –Felsefe İlişkisi ve Tanrı'nın İlmi	266
13.1.3.2. Nefs Düşüncesi	268
13.1.3.3. Var Oluş Düşüncesi ve Sudûr Nazariyesi	268
13.1.3.4. Bilgi ve Ahlak Felsefesi	271
13.2. Mecnûî Hayatı Eserleri ve Felsefesi	272
13.2.1. Hayatı	272
13.2.2. Eserleri	272
13.2.3. Felsefesi	273
13.3. İbn Hazm Hayatı Eserleri ve Felsefesi	275
13.3.1. Hayatı	275
13.3.2. Eserleri	276
13.3.3. Felsefesi	276
13.3.3.1. İlimlerle İlgili Düşüncesi	276
13.3.3.2. Varlık ve Tanrı Düşüncesi	278
13.3.3.3. Din – Felsefe İlişkisi, Bilgi Teorisi ve Ruh Nazariyesi	279
13.4. Batalyevsî Hayatı, Eserleri ve Felsefesi	280
13.4.1. Hayatı	280
13.4.2. Eserleri	281
13.4.3. Felsefesi	281
13.4.3.1. Tanrı – Âlem İlişkisi ve İnsan Düşüncesi	281
13.4.3.2. Daire Sembolizmi ve Nefs Nazariyesi	283

13.4.3.3. Din – Felsefe İlişkisi	284
13.5. Endülüste Farabî'nin Ardılı İbn Bâcce Hayatı, Eserleri ve Felsefesi	285
13.5.1. Hayatı	285
13.5.2. Eserleri	286
13.5.3. Felsefesi	288
13.5.3.1. Varlık ve Fiil/Ahlak Anlayışı	289
13.5.3.2. İttisal Nazariyesi	292
13.5.3.3. Nefs ve Bilgi Teorisi	292
13.5.3.4. Siyâset Felsefesi ve Yalnız Kimsenin / Filozofun Yönetimi / Siyaseti	293
Kaynakça	296

Bölüm 14 ENDÜLÜSLÜ BÜYÜK YORUMCU İBN RÜŞD VE FELSEFESİ / <i>Şengül Özdemir</i>	301
--	------------

14.1. Hayatı ve Eserleri	302
14.2. Yöntem Anlayışı	304
14.3. İslam Düşüncesinde Aristoculuk Sorunu	307
14.4. Varlık Anlayışı	308
14.4.1 Tanrı	310
14.4.2. Âlem	311
14.5. Bilgi Anlayışı	313
14.6. İslam Dünyasında İbn Rüşdcülük	316
Kaynakça	318

Bölüm 15 İBN SİNACI AÇILIM I: İBN TUFEYL VE MEŞRİKÎ FELSEFESİ / <i>Hidayet Peker</i>	321
--	------------

15.1. Hayatı ve Eserleri	321
15.2. İbn Tufeyl ve Meşrîki Felsefesi	323
15.3. Bilgi ve Varlık Anlayışı	325
15.4. Felsefe-Din İlişkisi	329
Kaynakça	333

Bölüm 16 İBN SİNACI AÇILIM II: SÜHREVERDÎ VE İŞRÂKÎLİK / <i>Salih Yalın</i>	235
--	------------

16.1. İşrâkîlik	335
16.2. Hayatı ve Eserleri	338
16.3. Bilgi Anlayışı	340

16.3.1. Nefs Anlayışı	340
16.3.2. Huzûrî Bilgi	343
16.4. Hikmetü'l-İşrâk ve Nur Metafizigi	346
16.5. Sühreverdî Okulu ve İslam Düşüncesindeki Yeri	351
Kaynakça	355

Bölüm 17	
İBN SİNACI AÇILIM III: FELSEFİ KELAM / Mahmut Meçin	357

17.1. Şehristânî: İbn Sînâ'ya Tepki	358
17.2. Râzî: İbn Sînâ'ya Tepki	361
17.3. Tûsî İbn Sina Savunması ve Felsefe Sentezi	363
17.4. Cürçânî: Meşşailik ve Kelâm Sentezi	366
17.5. Devvânî: Meşşâilik ve İşrâkîlik Sentezi	369
Kaynakça	373

Bölüm 18	
İBN SİNACI AÇILIM IV: FELSEFİ TASAVVUF / Fevzi Yiğit	375

18.1. İbn Sînâcî Açılım: İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Metafizigi	375
18.1. Varlık/Vücûd Görüşü	376
18.1.1. Varlığın Birliği	377
18.1.2. Zorunlu ve Mümkün Varlık Ayrımı	378
18.1.3. Ayan-ı Sâbite	378
18.1.4. Feyiz Teorisi: Varlığın Taşması	379
18.1.5. Mutlak-Mukayyet İlişkisi	380
18.1.6. Varlık Mertebeleri	380
18.2. Tanrı ve Âlem Anlayışı	381
18.2.1. Tanrı'nın Sıfatları	383
18.2.2. Yeniden Yaratma/ Halk-ı Cedîd	384
18.2.3. Kötülük Problemi	385
18.2.4. Nedensellik Görüşü	385
18.3. Bilgi Anlayışı: Bilginin Tanımı ve Değeri	386
18.3.1. Bilgi Çeşitleri	387
18.4. Velayet Teorisi: İnsan-ı Kâmil Öğretisi	388
Kaynakça	390

Bölüm 19	
MOLLA SADRÂ VE İSLAM FELSEFESİNDE HİKMET-İ MÜTEÂLİYE EKOLÜ / Sedat Baran	393

19.1. Molla Sadrâ'nın Hayatı	393
------------------------------	-----

19.2. Molla Sadrâ'nın Düşünsel Kaynakları	395
19.3. Hikmet-i Müteâliye'nin Yapısı	398
19.4. Molla Sadrâ'nın Felsefi Yöntemi	399
19.5. Molla Sadrâ'da Varlık Felsefesi	401
19.6. Molla Sadrâ'da Bilgi Felsefesi	404
19.7. Molla Sadrâ'da Psikoloji	407
Kaynakça	410

Bölüm 20	
UMRAN FİLOZOFU İBN HALDUN VE FELSEFESİ / Ayşe Eroğlu	413

20.1. Hayatı ve Eserleri	413
20.2. İlimler Sınıflandırması	414
20.3. Felsefe Eleştirisi	415
20.4. Mantık Eleştirisi	420
20.5. Tarih Anlayışı	421
20.6. Siyaset Anlayışı	425
20.7. İbn Haldûn'un İslam ve Batı Düşüncesindeki Yeri	426
Kaynakça	428

Bölüm 21	
KLASİK DÖNEMDE FELSEFE-DİN İLİŞKİSİ / Ersan Türkmen	431

21.1. Din-Felsefe İlişkisinin Önemi	431
21.2. Kindî	433
21.3. Ebû Bekir er-Râzî	435
21.4. Fârâbî	436
21.5. İhvan-ı Safâ	438
21.6. İbn Sînâ	440
21.7. Gazâlî	441
21.8. İbn Rüşd	442
Kaynakça	445

Bölüm 22	
İSLAM İLİM VE DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE FELSEFE ELEŞİRİLERİ / Ömer Faruk Erdoğan - Muhammet Ateş	447

22.1. Felsefeye Yönelik Psikolojik ve İdeolojik Eleştiriler	449
22.1.1. Korumacı Psikolojik Eleştiri Boyutu	449
22.1.2. Psikolojik Eleştirinin İlmî Bir Eleştiriye Dönüşme Emareleri	450
22.1.3. Felsefe Eleştirisinin İdeolojik Tezahürü	453
22.2. Felsefeye Yönelik İlmî Eleştiriler	455

22.2.1. İbn Hazm'ın Felsefe Eleştirisi	456
22.2.2. Gazzâlî: Felsefeye Yönelik İlk Sistemli Eleştiri	457
22.2.3. İbn Teymiyye'nin Felsefe Eleştirisi	459
22.2.4. İbn Haldun'un Felsefe Eleştirisi	462
22.3. Gazzâlî'nin <i>Tehâfüt</i> 'ü ve Tehâfüt Geleneği Özelinde Felsefe Eleştirileri	465
22.3.1. Başlıca Tehâfüt Şerhleri	468
22.4. Tekfirin Üç Meselesi	469
Kaynakça	476

Bölüm 23 İSLAM FELSEFESİNİN BATI DÜŞÜNCESİNE ETKİSİ / Muhammet Caner Ilgaroğlu	479
--	------------

23.1. Klasik Dönem Doğudakiler: İbn Meymûn, İbn Cebîrol	480
23.1.1. İbn Meymûn (1135-1204)	480
23.1.2. İbn Cebîrol (1021-1058)	482
23.2. İslâm Düşüncesinin Batı'ya Geçişi	483
23.3. Batıda İslâm Felsefesinin Oluşumu: İbn Rüşdcülük, İbn Sînâcılık, Gazzâlîcilik	488
23.3.1. İbn Rüşdcülük	489
23.3.2. İbn Sînâcılık	491
23.3.3. Gazzâlîcilik	492
Kaynakça	494

Bölüm 24 OSMANLI DÜŞÜNCESİ: SENTEZDE SÜREKLİLİK VE YENİLENME / Arife Ünal Süngü	497
---	------------

24.1. Osmanlı'da İslâm Felsefesinin Yapısı (14-18.yy): Sentez Geleneğinde Süreklilik (Geç Yenilenme)	497
24.1.1. Metafizik Sentezde Süreklilik: Felsefe, Kelâm, Tasavvuf	498
24.1.2. Ahlâk ve Siyaset Anlayışında Süreklilik	499
24.1.3. Tehâfüt Geleneğinde Süreklilik	500
24.1.4. İlimler Tasnifinde Süreklilik	501
24.2. İslâm Felsefesinde Arayış (19-20.yy)	503
24.1.1. İsimde Yenilenme (İslâm Felsefesi)	503
24.1.1.1. Konularda Arayış	504
24.1.1.2. Pozitivizmin Girişi	505
24.1.1.3. Materyalizmin Girişi	506
24.1.1.4. Spiritüalizmin Canlanması	507

24.1.1.5. Siyaset Anlayışı (Meşrutiyet)	508
24.1.1.6. Eğitim Anlayışı (Mektepler ve Yöntem)	509
Kaynakça	511

Bölüm 25 ÇAĞDAŞ İSLAM FELSEFESİ / Enes Taş	515
---	------------

25.1. Çağdaş İslam Felsefesi-1 (Türkiye)	518
25.1.1. Materyalizm	519
25.1.2. Pozitivizm	522
25.1.3. Anti-Materyalizm / Spiritüalizm	525
25.2. Çağdaş İslam Felsefesi -2 (Mısır, Kuzey Afrika, İran, Hint-alt	
Kıtası ve Güneydoğu Asya	526
25.2.1. Mısır ve Kuzey Afrika	527
25.2.2. İran	533
25.2.3. Hint-Alt Kıtası ve Güneydoğu Asya	535
25.3. Türkiye Eğitim Sisteminde Felsefe veya İslam Felsefesi	537
25.3.1. Medreselerde Felsefe ve İslam Felsefesi Dersleri	537
25.3.2. Dârülfünûn’da Felsefe ve İslam Felsefesi Dersleri	539
Kaynakça	545

Bölüm 26 ÇAĞDAŞ İSLAM FELSEFENİN SORUNLARI / Muhammet Özdemir	549
--	------------

26.1. Varoluşçuluk	551
26.2. Demokrasi ve Laiklik	554
26.3. Kürtaj ve Eşcinsellik	558
26.4. Feminizm	561
26.5. Metaverse	563
Kaynakça	565

Bölüm

-1-

İSLAM FELSEFESİ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Düşünce tarihinde insanlığın gerçekleştirdiği temel birikimler, ilk insandan günümüze kadar genişleyerek artmaya devam etmektedir. Bu bağlamda medeniyetlerin ortaya çıktığı, temel birikimlerin birlikte değerlendirildiği bir ortam idrak edilmektedir. Düşünce ürünleri, kadim ilkçağ filozoflarından itibaren üzerine eklemelerle geliştirilmektedir. Burada ortaçağda ortaya çıkan önemli bir sistem olarak “İslam felsefesi” dikkatleri üzerine çekmektedir.

“İslam Felsefesi” kavram olarak değerlendirildiğinde karşımıza iki kelimenin çıkmış olduğu görülmektedir. Bunlar “İslam” ve “Felsefe” kavramlarıdır. Bunlardan İslam, bir dinin adını ifade etmesinin yanında, bir coğrafi toplulukta yaşayanların ortaya koydukları ve onu temsil ettikleri bir medeniyete de işaret etmektedir. Diğer kavram ise felsefe kavramıdır. Düşünce tarihinde ilk insandan günümüze biriktirilen temel düşünce ürünlerini bu bağlamda saymak mümkündür.

Düşünce tarihini ilkçağ felsefesi, Orta çağ felsefesi, Modern felsefe ve Çağdaş felsefe bölümleri olarak ayırmak mümkündür. İslam felsefesi, Ortaçağ felsefesinde yerini bulan bir düşünce akımı olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam coğrafyasında yetişmiş olan düşünürler İslam medeniyetinin ortaya koyduğu hikmet değerlerinden olabildiğince kendilerini yetkinleştirmişler ve sonuç olarak da özgün bir İslam felsefesi ortaya koymuşlardır. Özgün bir felsefi ekol olan İslam felsefesinin bu özelliğini, vahiyden beslenmesine ek olarak sistem içerisinde eleştirel bir düşüncenin hakim olmasıyla sağladığı görülmektedir.

İslam coğrafyasında yetişmiş olan filozofların ortaya koyduğu bu düşünce sistemi olarak tanımlanabilecek olan İslam felsefesi, ortaya çıkışından sonra Batı düşünce sistemlerini ve Doğu düşünce sistemlerini derinden etkilemiştir. Günümüzde bu etkileyiş objektif bir şekilde yansıtlanamamıştır. Şurası tartışmasız kabul edilmektedir ki, felsefi düşüncenin ulaştığı birikim sonucunda İslam Dünyası altın çağını yaşama imkanına kavuşmuştur.

İslam medeniyetinin yaşadığı altın çağın daha açık bir şekilde anlaşılmasını gerçekleştirebilmek için temel olarak düşünce tarihinde yerini bulan

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. "İslâm Felsefesine Giriş". *İslâm Felsefesi*. Ed. Bayram Ali Çetinkaya. 23-60. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Atademir, Hamdi Ragıb. *Filozoflara Göre Felsefe*. Konya: Atademir Yayınevi, 1947.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Bilen, Osman. "İslam İlimleri ve Felsefe İlişkisi". *İslam Felsefesi*. Ed. Osman Bilen. 66-80. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Celâleddin Devvânî. *Ahlâk-ı Celâlî*. Trc. Ejder Okumuş. 1. Bs. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. 7. Bs. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2010.
- Ebu'l-Hasan el-Maverdi. *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*. Trc. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınları, 1976.
- Fârâbî. *el-Medinetü'l-Fâzıla*. Trc. Nafiz Danışman. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Gazâlî. *Tehafütü'l-Felasife (Filozofların Tutarsızlıkları)*. Trc. İsmail Karagözoğlu. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2022.
- Gazzâlî. *Filozofların Tutarsızlığı*. Trc. Hüseyin Sarıoğlu - Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Göz, Kemal - Mutluel, Osman. *Felsefeye Giriş*. 3. Bs. İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2019.
- İbn Miskeveyh. *Ahlakî Olgunlaştırma (Tehzibu'l-Ahlak)*. Trc. A. Şener -İ. Kayaoğlu-C.Tunç. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983.
- İbn Sina. *Mantiğa Giriş*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Kaya, M. Cüneyt. "İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Ed. M. Cüneyt Kaya. 15-36. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Kınalızade Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. Trc. Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Kindî. *Felsefî Risaleler*. Trc. Mahmut Kaya. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kindî. *Felsefî Risaleler*. Trc. Mahmut Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Kindî. *Üzüntüden Kurtulma Yolları*. Trc. Mustafa Çağrı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Kutluer, İlhan. "İnsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 320-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mutluel, Osman. *Kur'an ve estetik*. İstanbul : Ötüken Neşriyat, 2010.

- Özalp, Hasan. *İslam Felsefesinin 100'ü*. 1. Bs. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Platon. *Devlet*. Trc. Sabahattin Eyüpoğlu-M. Ali Cimcoz. 3. Bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.
- Uyanık, Mevlüt - Akyol, Aygün - Arslan, İclal. *İslam Felsefesi Tanımlar Sözlüğü*. Ankara: Elis Yayınları, 2016.
- Vural, Mehmet. *İslam Felsefesi Sözlüğü*. 3. Bs. İstanbul: Elis Yayınları, 2016.

Bölüm

-2-

İSLAM FELSEFESİNİN DOĞUŞU

2.1. İslam Felsefesinin Oluşumunda Kur'an ve Sünnet'in Rolü

İslam'ın Klasik döneminde felsefenin ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşler ortaya konulmuştur. Kimi görüşler felsefenin "birikimsel" olduğunu, kimileri de Yunanlıların bir ürünü olduğunu, başka bir görüşe göre de Babil'de Farşlıların ve Keldanîlerin elinde ortaya çıktığını, yine kimilerine göre ise felsefenin nebevî kaynaklı olduğu ileri sürülmüştür.¹ Aslında felsefenin "nerede" ortaya çıktığının tespit edilmesi kadar felsefenin "ne olduğu"nun tespiti de hayati öneme sahiptir.

İslam felsefesinin oluşumunda Kur'an ve Sünnet'in rolünün tespiti en temel problemlerden birisidir. Çünkü İslam felsefesi, Kur'an ve Sünnet'in varlığına rağmen ortaya çıkmış felsefeymiş gibi bir izlenim/gerilim oluşturduğunu ifade edebiliriz. Çağdaş literatürde bu konu genellikle savunmacı bir yaklaşımla açıklanmaya çalışıldığı gözlerden kaçmamaktadır. Başka bir ifade ile, Kur'an-ı Kerim'de "akletmez misiniz?", "düşünmez misiniz?" gibi ayetlere gönderme yapılarak felsefe ile ilişkilendirilmeye çalışılmaktadır. Bu tür ilişkilendirmeleri de içine alarak daha kapsamlı irtibatın kurulması gerekmektedir.

İslam'da felsefî düşüncenin oluşumunda Kur'an ve Sünnet'in rolünü anlamak için öncelikle felsefî düşünceden bizim neyi anlamamız gerektiğini tespit etmemiz gerekir. Bugün "felsefe/felsefî düşünce" söz konusu olduğunda zihinsel bir faaliyete indirgenmiş bir düşünce sistemi anlaşılmaktadır. Bu noktada temel bir problem üzerinde kısaca durulması konunun izahı açısından önem arz etmektedir.

Felsefe Tarihi içerisinde felsefe faaliyeti hakkında farklı görüşler dile getirilmiştir. 19. yüzyıldan günümüze kadar yazılan "Felsefe Tarihi" kitaplarında felsefenin tarihi, M.Ö.6. yüzyılda "İyon" bölgesinin "Miletos" kentinde Thales (M.Ö.6.yy.) ile başlatılır. Elealı Parmenides (M.Ö.6.yy.) ve Ephesoslu Herakleitos (M.Ö.6.yy.) gibi büyük düşünürlerden bahsedilir. Müteakiben M.Ö.5 yüzyılda ise felsefenin merkezi Miletos'tan Atina'ya taşınarak Sokrates'in Sophistler ile

¹ Eşref Altaş, "Fî Zuhûrî'l-Felsefe: İslam'ın Klasik Çağında Felsefenin Kökenine Dair Görüşler ve Mişkâtü'n-Nübüvve Teorisi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014): 7-56.

Kaynakça

- Абдуҳалимов, Баҳром. *Байт Ал-Ҳикма ва Марказий Осиё Олимларининг Бағдоддаги Илмий Фаолиятлари*, Toshkent: O'zbekiston, 2010.
- Adamson, Peter; Taylor, Richard C., *İslam Felsefesine Giriş*, Editör: Peter Adamson, Richard C.Taylor, Çeviren: Cüneyt Kaya, Kule Yayınları, 2018.
- Alper, Ömer Mahir. *İslam Felsefesine Giriş. İslam Felsefesi Tarihi I*, Editör: Bayram Ali Çetinkaya, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Altaş, Eşref. "Fî Zuhûri'l-Felsefe: İslam'ın Klasik Çağında Felsefenin Kökenine Dair Görüşler ve Mişkâtü'n-Nübüvve Teorisi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2014): 7-56.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 5.Baskı, 3.Cilt, 2016.
- Азизов, С. *Марказий Осиёда Астрономия ва Улуғбек Мактаби*. Toshkent: O'zbekiston Nashriyoti, 2009.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Yayınları, 1988.
- Bayrakdar, Mehmet. "Bağdat Felsefe Mektebi", *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 3-8. İstanbul: Bağlarbaşı Kültür Merkezi, 2008.
- Бартольд, В. В. *Мир Али-Шир и политическая жизнь*. Москва: Издательство Наука Соченения Том-2, Часть-2, 1964.
- Бартольд, В. В. *Культура мусульманства*. Москва: Издательство Наука, Соченения Том-6, 1966.
- Бўриев, О. "Ўрта Осиёда IX-XII ва XIV-XV Асрлардаги Илмий Ворисийлик Ҳақида". *O'zbekistonda Ijtimoiy Fanlar*, 7/8 (1999).
- Bıçak, Ayhan. "Felsefeyi Kavramak", *Kutadgubilig*, 31, (2016): 25-28.
- Celal, Vahit. *İslam Medeniyetinin Yitik Mirası Harezm Me'mun Akademisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2018.
- Celal, Vahit. "İslam Dünyasında Terüme Hareketlerinin Felsefî Düşüncenin Gelişimi Açısından Üstlendiği Rol Üzerine Bir İnceleme". *Felsefe Dünyası Dergisi*, 70, (2019): 202-216.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, 6.Baskı, 2015.
- D'ancona, Cristina. "Yunancadan Arapçaya İntikal Eden Miras: Tercüme Edilen Yeni-Eflatunculuk". *İslam Felsefesine Giriş*. Editör: Peter Adamson ve Richard C.Taylor. Çeviren: Cüneyt Kaya. 5.Baskı. İstanbul: Kule Yayınları, 2018.

- De Boer, T.J.De. *İslam'da Felsefe Tarihi*. çev.Yaşar Kutluay. İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- Demirci, Mustafa. *Beytü'l-Hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Demirli, Ekrem. "İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevi: İlimlerin Tedâhul Devrinde Tasavvuf ve Felsefe". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Editör: Cüneyt Kaya. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Fahri, Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*. Tercüman: Kasım Turhan. İstanbul: Şato Yayınları, 2004.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 24.Basım, 2021.
- Görgün, Tahsin. "Dinî İlimlerin Teşekkülü ve İlk Dönem Âlim Tipleri". *İslam Düşünce Atlası*. Editör: İbrahim Halil Üçer. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Cilt: 1, 3.Basım, 2019.
- Görgün, Tahsin. *İlahi Sözü'n Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'an*. İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2017.
- Gutas, Dmitri. "Origins in Baghdad". *The Cambridge History of Medieval Philosophy Vol.I*, Editor: Robert Pasnau. Cambridge University Press, 2010.
- Günaltay, Mehmet Şemseddin. "Kadim Felsefe İslam Dünyasına Nasıl ve Hangi Yol İle Girdi". Sadeleştiren: İbrahim Çapak. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*. 1/2/2 (2016): 183.
- İbn Arabi, *Fusûsu'l-Hikem*. Çeviri ve Şerh: Ekrem Demirli, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- İbn Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan, Beyrut: 1411.
- İbn Sina, *Kitabu's-Şifa, Mantığa Giriş (Medhal)*, Çeviren: Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayınları, 2013.
- Karaman, Hüseyin. *İslam Felsefesi Tarihi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Kaya, Cüneyd. *İslam Felsefesinin Mahiyeti Üzerine*. İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Kaya, Mahmut. "Beytü'l-Hikme". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6: 88-90. İstanbul: TDV Yayınları 1992.
- Kaya, Mahmut. "Felsefenin İslam Dünyasındaki Serüveni II". *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*. 2/3 (1995): 26.
- Kaya, Mahmut. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Koloğlu, Orhan Şener. Mutezile Ekolü, *Metafizik*. Hazırlayan: Ömer Türker. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

- Macit, Muhittin. "Tercüme Hareketleri". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40: 499. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Polatoğlu, Selahattin. "Bağdad". *İslam Düşünce Atlası*. Editör: İbrahim Halil Üçer. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Cilt: 1, 3.Basım, 2019.
- Polatoğlu, Selahattin. "Beytü'l-Hikme". *İslam Düşünce Atlası*, Editör: İbrahim Halil Üçer. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Cilt: 1, 3.Basım, 2019.
- Sözen, Kemal. *Felsefenin İslam Dünyasına Girişi ve İslam Felsefesinin Gelişimi*. İslam Felsefesi, Editörler: İsmail Erdoğan, Enver Demirpolat. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.
- Şeşen, Ramazan. "İslam Dünyasında İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumî Bir Bakış". *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. 3-4/7 (1979): 4.
- Taş, İsmail. "İslam Düşüncesinde Bir Zihniyet Dönüşümü". *Marife*, 6/3 (2006): 159.
- Türker, Ömer. *İslam Felsefesine Konusal Giriş*. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- Türker, Ömer. *Meşşailik Ekolü. Metafizik*. Hazırlayan: Ömer Türker. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Uyanık, Mevlüt; Akyol, Aygün. *İslam Felsefesi: Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2020.
- Üçer, İbrahim Halil. "Antik-Helenistik Birikimin İslam Dünyasına İntikali". *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*, Editör: Cüneyt Kaya. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Felsefesi*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.
- Vural, Mehmet. *İslam Felsefesi Tarihi*. Ankara: Elis Yayınları, 2016.

Bölüm

-3-

İSLÂM FELSEFESİNİN KAYNAKLARI, YAPISI VE ÖZGÜNLÜĞÜ

3.1. İslâm Felsefesinin Kaynakları

Tarihin başlangıcından beri insanlığın ortak ürünü olan düşünce ve kültürlerin birbirleriyle bağlantısını sağlayan ana yol, tercümedir. İslâm dininin ortaya çıkışından hemen hemen bir asır sonra (m.730) başlayan tercüme hareketiyle birlikte, Antik Grek düşüncesi başta olmak üzere, eski çağların kültür merkezleri olan Hind, Mısır, İran ve Mezopotamya düşünce sistemlerinin temel kaynakları İslâm dünyasının ortak bilim ve kültür dili olan Arapça'ya aktarıldı. İslâm felsefesi Abbasîler zamanında Helenistik felsefenin tercüme ve tenkidi ile başladı ve tercüme faaliyeti bir asırdan fazla devam etti. İslâm felsefesinin doğuşuna ve oluşumuna tesir eden unsurlara İslâm felsefesinin kaynakları veya İslâm'da felsefî düşüncenin kaynakları denilmektedir. Belli yüzyıllar arasında İslâm medeniyeti içerisinde yapılan felsefe hareketleri veya Müslümanların yaşadığı coğrafyadaki felsefî çabaların tamamı diye tanımlanan İslâm felsefesinin, gerek oluşum, gerek ortaya çıkış ve gelişme, gerekse sistemleşme aşamalarında yararlandığı, etkilendiği düşünce sistemleri ve kaynaklar vardır. Bu durum İslâm felsefesine özel olmayıp her fikir ve düşünce için geçerlidir. Müslümanlar evrensel felsefî düşüncenin oluşumuna ve gelişimine iki önemli işlevle büyük katkı sağlamışlardır. Bunlardan birincisi Antik düşüncenin temel kaynaklarını koruyup saklayarak, insanlığın uzun asırlar boyunca biriktirip geliştirdiği değerli eserlerin kaybolup gitmesine engel olmalarıdır. İkinci önemli katkı ise bu kaynakları kendilerine özgü bir yöntemle İslâm düşüncesinin özgün normlarıyla zenginleştirerek kendilerinden sonraki nesillere ulaşmasını sağlamaları olmuştur. Bu da gösteriyor ki Müslüman düşünürler insanlığın evrensel değerlerinin unutulmaması ve yaşatılması konusunda belli dönemlerde çok etkin rol üstlenmişlerdir.

İslâm felsefesi, modern Batı Felsefesi ve Antik Yunan felsefesinden ayrı bir alan olarak kabul edilmekte ve çalışılmaktadır. Türkiye'de İslâm felsefesi

Kaynakça

- Açıkgenç, Alpaslan. *Bilgi Felsefesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.
- Açıkgenç, Alpaslan. "İslâm Felsefesinde Özgünlük Sorunu", *Günümüz Din Bilim Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Samsun: 27-30 Haziran 1989, 295-302.
- Akşit, Mirpenç. "İslâm Felsefesinin Yapısı", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019 Bahar, 27/361-376.
- Arneldez, Roger. *İslâm'da Felsefi Düşünce Nasıl Kötürümleşti? İslâm Felsefesi Üzerine (içinde)*, çev. Ahmet Arslan, Ankara: Vadi Yayınları, 1999, 46-63.
- Arslan, Ahmet. *İslâm Felsefesinin Özgünlüğü Sorunu, İslâm Felsefesi Üzerine*, Ankara: Vadi Yayınları, 1999.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- De Boer, T.J. *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara: 1960.
- De Boer, T.J. *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- Ebû Dâvûd, "el-Ekziye", 11/3592.
- Goichon, A. Marie. *İbn Sînâ Felsefesi ve Ortaçağ Avrupası'ndaki Etkileri*, çev. İsmail Yakıt, İstanbul: Doğuş Yayınevi, 1986.
- Gutas, Dimitri. *Greek Thought, Arabic Culture*, London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 1999.
- İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, çev. Nevzad Ayasbeyoğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1955.
- Jackson, Roy. *What is İslâmic Philosophy*, London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2014.
- Karaman, Hüseyin. "İslâm Felsefesinin Özgünlüğü", (*İslâm Felsefesi Tarihi 2*), ed. Bayram Ali Çetinkaya, Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.
- Kumeyr, Yuhanna. *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, çev. Fahrettin Olguner, Dergah Yayınları, İstanbul: 1992.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kutluer, İlhan. "Bir Sempozyumun Ardından: İslâm Felsefesinin Özgünlüğü", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30/1, İstanbul: 2006, 242-247.
- Kutluer, İlhan. *İslâm Felsefesi Hangi Anlamda Özgündür? Yitirilmiş Hikmeti Ararken*. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 110-129.
- Kutluer, İlhan. "Yitirilmiş Hikmeti Ararken: İslâm Felsefesinin Günümüzdeki Anlamı", *Divan: İlmi Araştırmalar*, İstanbul: 2001, 1/10, 89-98.

- Okumuş, Mesut. "Felsefi Tefsir Bağlamında İbn Sina'nın Kur'an Sure ve Ayetlerine Yaklaşımları", *Diyanet İlmi Dergi*, 50/1 (Mart, 2014):1 57-194.
- Olguner, Fahrettin. *Felsefe Tarihi Ders Notları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, 1975.
- Olguner, Fahrettin. *Fârâbî*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1993.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'an Meal-Tefsir*, İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Özdemir, Muhammet. "İslâm Felsefesinin Kaynakları ve Özgünlüğü Meselesi", (*İslâm Felsefesi*), ed. İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.
- Özden, H.Ömer. *İslâm Felsefesi Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- Russell, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi*, çev. M. Sencer, İstanbul: Say Yayınevi, 1983.
- Tirmizî, "Ahkâm", 3/1327.
- Uslu, Recep. "Cüندیşâpûr", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 8/117-118. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Uzunpostalcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/131-138. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Felsefesi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1998.
- Vural, Mehmet. *İslâm Felsefesi Tarihi*, Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Bölüm

-4-

İSLAM FELSEFESİNİN DÖNEMLENDİRİLMESİ VE FELSEFİ EKOLLER

4.1. İslam Felsefesinin Dönemlendirilmesi

İslam Felsefesi Tarihi'nin anlaşılmasında geçiş dönemlerinin büyük katkısı vardır. Bu anlamda herhangi bir ilim dalının tarihi bilinmeden o ilim dalının anlaşılması mümkün değildir. Çünkü ilim dalının ortaya çıktığı sosyal, siyasi ve dini şartların ne olduğu ve nasıl etkilediği tam olarak bilinmelidir. Bu anlamda iyi bir felsefe sadece kendi kitaplarında değil aynı zamanda karşıtlarını da üretmelidir. Çünkü karşıtı olmayan felsefe gerçek anlamda felsefe sayılmaz. Griffel'in¹ bu anlayışı çerçevesinde konu ele alındığında İslam felsefesinin tarihi arka planını bilme yanında aynı zamanda ürettiği karşıtları ve destekçilerini de çok iyi bilinmesi gerekir. Böylece İslam Felsefesi Tarihi'nin anlaşılmasında aşağıda sözü edilen dönemlendirme ve ekollendirme büyük öneme sahiptir. Bu anlamda, konunun daha iyi anlaşılması açısından, kitabın bu bölümünde, *Klasik Dönem*, *Yenilenme Dönemi*, *Muhasebe Dönemi*, *Arayışlar Dönemi*² ile *Modern Dönem* olarak adlandırılan dönemlerin ve felsefi ve düşünce ekollerinin siyasi ve sosyal ortamları, etkilediği ve etkilendiği kurumlar yanında ortaya koyduğu bilimsel çıktıları üzerinde durulacaktır.

4.1.1. Klasik Dönem (7.-11. Yüzyıl)

Bu dönem ilk İslam filozofu Kindi ile başlayan ve İbn Sina ile zirveye çıkan İslam felsefesinin oluştuğu dönemdir. Bu dönemi daha iyi anlayabilmek için iki aşamadan söz etmek gerekir. Bu aşamaların ilki, Kurân'ın nüzulü ile başlayan süreçte Müslümanların ilim öğrenme ve öğretme istekleri yanında yeni fetihlerle elde edilen topraklarda yaşayan ve yeni Müslüman olmuş insanların

¹ Frank Griffel, *İslam'da Klasik-Sonrası Felsefesinin Teşekkülü*, Çev. F. Akyıldız, A. Ş. Taç, (İstanbul: el-Baraka Yayınları, 2023), 35-36.

² H. İbrahim Üçer, "Parçaları Yeniden Birleştirmek Ya da İslam Düşünce Atlası", *İslam Düşünce Atlası* (İstanbul: İlem ve Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2022), 1/3.

Kaynakça

- Altıntaş, Hayrani. *Tasavvuf Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, ty
- Arıcı, Müstakim. "Fahreddin Razi ve Okulu", *İslam Felsefesi Tarihi I-II*. Ed. Bayram Ali Çetinkaya, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslam Düşünce Tarihi*, Ed. M. Bayrakdar, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Çelebi, Katip. *Mizanü'l-Hakk fî İhtiyari'l-Ehakk*, ter. O. Ş. Gökyay, S. Uludağ, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007.
- Eşmeli, İsmet – Mutluel, Osman. "Hinduizm'de Tenasüh İnancı ile İbn Sina'da Tenasüh Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, 17/1, 2018, 21-33. Doi:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.54110>
- Fazlıoğlu, İhsan "Muhasebe Dönemi". *İslam Düşünce Atlası I-VI*. İstanbul: İlem ve Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2022.
- Görgün, Tahsin "Arayışlar Dönemi". *İslam Düşünce Atlası I-VI*. İstanbul: İlem ve Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2022.
- Griffel, Frank. *İslam'da Klasik-Sonrası Felsefesinin Teşekkülü*. Çev. F. Akyıldız, A. Ş. Taç. İstanbul: el-Baraka Yayınları, 2023.
- Ihvan-ı Safa, *Risaleler I-V*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Kılavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 26. Baskı, 2016.
- Onay, Hamdi. *Ihvan-ı Safa'da Varlık Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Osman Mutluel, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Kısa Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Rizvi, Sajjad H. "Mistisizm ve Felsefe: İbn Arabi ve Molla Sadra", *İslam Felsefesine Giriş*, ed. P. Adamson, R. C. Taylor, ter. Cüneyd Kaya, İstanbul: Küre yayınları, 4. Baskı, 2015.
- Şehristani. *Kitabu'l-Musaraa Filozoflarla Mücadele*. Ter: A. Akyol, A. Özel, İstanbul: Litera Yayınları, 2010.
- Topdemir, Hüseyin G. "Takiyyuddin er-Râsîd", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 39/454-456.
- Uysal, Enver. *"Ihvna-ı Safa"*, TDV İslam Ansiklopedisi 22/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Üçer, H. İbrahim. "Parçaları Yeniden Birleştirmek Ya da İslam Düşünce Atlası", *İslam Düşünce Atlası I-VI*. İstanbul: İlem ve Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2022.

- Vural, Mehmet. *İslam Felsefesi Tarihi*. Ankara: Elis Yayınları, 2016.
- Vural, Mehmet. *Türkiye’de Felsefe*. Ankara: Elis Yayınları, 2018.
- Yakıt, İsmail. *İhvan-ı Safa Felsefesinde Bilgi Problemi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992.

Bölüm

-5-

İLK İSLÂM FİLOZOFU KİNDİ

5.1. Hayatı ve Eserleri

Miletli Thales (MÖ 624/623 – MÖ 548/545) ile başlayıp Antik Yunanda devam ettiği kabul gören spesifik felsefenin, İslâm dünyasıyla tanışması Kindî ile başlar. Soylu bir aileye mensup olarak Kûfe'de doğan ve *ilk İslâm filozofu*, *Meşşâî ekolünün kurucusu*¹ ve *Arap filozofu* olarak şöhret bulan ve Batı dünyasında “Alkindus” adıyla tanınan² Ebû Yusuf Ya'kub b. İshak b. es-Sabbâh el-Kindî'nin (ö. 252/866) inanan bir aileye mensup olarak mı dünyaya geldiği yoksa sonradan mı Müslüman olduğu çerçevesinde farklı rivayetlere rastlamak mümkündür. Ancak onun sonradan Müslüman oluşu ile ilgili iddialar; tarih kitaplarının onun ailesinin Hz. Peygamber zamanında Müslüman oluşu ile ilgili şahitliği ve isminin -çağdaşı, Hıristiyanlığı öven ve İslâm dinine eleştiriler yönelten reddiye yazarı- Abdülmesih b. İshak el-Kindî³ ile karıştırılmasının kuvvetle muhtemel oluşu sebebiyle çok da itibar görmemiştir.

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Kindî'nin, yaklaşık olarak 801 yılında doğduğu kabul edilir. Aynı şekilde Kindî'nin eğitim hayatı ile ilgili olarak da net bilgilere sahip değiliz. Kelâmın, Mu'tezile elinde bağımsız bir ilim olarak şekillendiği dönemde yaşayan Kindî'nin, ilk eğitimini; Henry Corbin'e göre babasının vali olduğu Basra'da,⁴ Mahmut Kaya'ya göre ise babasının yıllarca valilik yaptığı Kûfe'de almış olabileceği, burada bulunduğu sırada bu mezhebin Basra kolundan büyük ölçüde yararlandığı ve diyalektik alanındaki ilk zihnî disiplinini burada kazandığı düşünülmektedir. Bu dönemden sonra Bağdat'a giderek öğrenimini tamamlayan Kindî, ölünceye kadar burada yaşamıştır.⁵

¹ Necmi Derin, “Klasik Dönem Meşşâî Felsefe-I”, *İslâm Felsefesi*, ed. İsmail Erdoğan - Enver Demirpolat (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018), 109.

² Roy Jackson, *Fifty Key Figures in Islam* (London ; New York: Routledge, 2006), 52.

³ Yusuf Şevki Yavuz, “Kindî, Abdülmesih b. İshak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002), 26/38.

⁴ Henry Corbin, *History of Islamic Philosophy* (London and New York: Kegan Paul International, ts.), 154.

⁵ Mahmut Kaya, “Kindî, Ya'kub b. İshak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002), 26/21; Alfred L. Ivry, *al-Kindî's Metaphysics*, ed. George F. Hourani vd. (Albany: State University of New York Press, 1974), 3.

Kaynakça

- Aydınlı, Yaşar. "Kindî'nin Tanrı Tasavvuru Üzerine". *İlk Müslüman Filozof Kindî*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Âlem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/357-360. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1989.
- Corbin, Henry. *History of Islamic Philosophy*. London and New York: Kegan Paul International, ts.
- Deniz, Gürbüz. "Kindî, Felsefeyi Kabulü ve Konumlandırması". *İlk Müslüman Filozof Kindî*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Derin, Necmi. "Klasik Dönem Meşşai Felsefe-I". *İslam Felsefesi*. ed. İsmail Erdoğan - Enver Demirpolat. 107-137. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2. Basım, 2018.
- El-Kaisy, Maha. "Al-Kindî". *The Biographical Encyclopedia of Islamic Philosophy*. ed. Oliver Leaman. 278-282. New York: Bloomsbury, 2015.
- Fakhry, Majid. *Islamic Philosophy, Theology and Mysticism*. Oxford: Oneworld Publications, 2000.
- Ghuzlan, Sohiab Ahmad Muhammad. "Kindî'de Âlemin Mükemmelliği". *Diyanet İlmî Dergi* 54/2 (2018), 203-222.
- Ivry, Alfred L. *al-Kindî's Metaphysics*. ed. George F. Hourani vd. Albany: State University of New York Press, 1974.
- İbn Hazm. *Filozof Kindî'ye Reddiye*. çev. Mevlüt Uyanık vd. Ankara: Elis Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Jackson, Roy. *Fifty Key Figures in Islam*. London ; New York: Routledge, 2006.
- Kâdî, Abdülcebbar. *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve*. çev. M. Şerif Eroğlu - Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/tesbitu-delaili-n-nubuvve_618.aspx?CatId=270
- Kalın, İbrahim. *Knowledge in Islamic Later Philosophy*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Kaya, Mahmut. "Kindî, Ya'kub b. İshak". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26/41-58. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002.
- Kaya, Mahmut. "Razi, Ebû Bekir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/479-485. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Kindî. *Felsefî Risâleler*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 2002.
- Kindî, Ya'kub b. İshak el-. *Üzüntüden Kurtulma Yolları*. çev. Mustafa Çağrıncı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2022.

- Plotinus. *The Enneads*. ed. Lloyd P. Gerson. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Şulul, Cevher. *Kindî Metafiziği*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Uyanık, Fatma. *Kindî'nin Ahlâk Anlayışı*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kindi, Abdülmesîh b. İshak". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26/38-39. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002. <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/kindi-abdulmesih-b-ishak>

Bölüm

-6-

TABIATÇI FİLOZOF ZEKERİYA ER-RAZÎ VE DEHRÎ FİLOZOF İBN RAVENDÎ

6.1. Zekeriya er-Râzî

Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Râzî, öncelikle hekim olarak yaptığı işlerle tanınır. Batılılar tarafından Rhazes olarak adlandırılan ünlü hekim tıp ilmine yaptığı önemli katkılardan dolayı “Arapların Galeni” olarak anılmaktadır.¹ Râzî'nin ikinci şöhret iddiası, felsefi “beş ezeli ilke” ve yaratılış teorisidir. Bu teori ile kosmozun nasıl beş ezeli ilkeden türediğini açıklamıştır. Onun yaratılış miti, Ruhun Madde'ye olan tutkusunu anlatır. Râzî'nin entelektüel yaşamının üçüncü ünlü yönü, “nübüvvet” konusundaki eleştirel duruşudur. Râzî'nin nübüvvet teorisi, Allah'ın verdiği akıl gücü ve adalet duygusu sayesinde, peygambere veya herhangi bir manevi şahsa ihtiyaç duymadan insanın kendi yolunu bulabileceği anlayışına dayanmaktadır. Râzî'yi öne çıkaran bir diğer özelliği ise “ruhanî tıp” geleneğinin İslâm coğrafyasındaki öncülerinden biri olmasıdır. Râzî, tutkularla savaşmak ve reziletlerden kaçınmak suretiyle ruh sağlığının korunabileceğini savunmaktadır. Râzî'nin aykırı fikirleriyle ilgili olarak Müslüman kaynaklar onun ilhâdının² doğasından emin görünmektedir.

6.1.1. Hayatı ve Eserleri

İslâm Felsefe Tarihi'nde ele alınan *tabiatçı felsefe*³ ekolünün kurucusu ve en önemli temsilcisi olarak görülen Râzî, 251/865 yılı Şaban ayının başında, Orta

¹ Ebû Bekir er-Râzî, *Felsefe Risâleleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı, 2016), 13; Hüseyin Karaman, “Bir Biyografi Denemesi: Ebû Bekir er-Râzî”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004/2), 103.

² İlhad, sözlükte “meyledip yönelmek, gerçekten sapmak, emredileni yerine getirmemek, kuşku duymak, mücadele ve münakaşa etmek” anlamlarına gelmektedir. ilhâd kelâm terimi olarak “Allah'ın varlığı veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkâr etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek veya uyandırmak, dinî kuralları hafife almak” anlamında kullanılmaktadır. İlhâda sapan kimseye mülhid denir. Bilgi için bk. Mustafa Sinanoğlu, “İlhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/90.

³ Tabiatçılar, İslâm dünyasının ilk deneycileri olarak bilinirler. Bilginin duylara dayandığını kabul ettikleri için deney ve gözlem metodunu kullanmışlardır. Gazzâlî (ö. 1111)

Kaynakça

- Adamson, Peter. " Abu Bakr al-Razı, The Spiritual Medicine". çev. M. Cüneyt Kaya. *The Oxford Handbook of Islamic Philosophy*. ed. Khaled el-Rouayhed-Sabine Schidtk. 63-83. New York: Oxford University Press, 2017.
- Aydin, İ. Hakkı. "Ebu Bekir Razi'de Beş Ezeli İlke". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2001),107-144.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988..
- Boer, De. *İslamda Felsefe Tarihi*. çev. Yaşar Kutluay. Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık, 1960 .
- Cürcani, S. Şerif. *Kitabü't-Tarifât: Arapça Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Fahri, Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: İklim, 1992.
- Fârâbî. *Fusûlü'l-Medenî*. çev. Hanifi Özcan. İstanbul: İfav Yayınları, 2005.
- Gazali. *Hakikate Giden Yol*. İstanbul: Yeryüzü Yayıncılık, 2013.
- İzmirli, İ. Hakkı. "Şeyhü'l-Etibbâ: Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî". *Darülfunun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* (1925), 151-165.
- Karaman, Hüseyin. *Muhammed İbn Zekeriya er-Razi'de Ahlak Felsefesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Karaman, Hüseyin. "Bir Biyografi Denemesi: Ebû Bekir er-Râzî". *Çorum İlahiyat Dergisi* (2004), 67-88.
- Karaman, Hüseyin. "İlhadın Gölgesinde Bir Filozof". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 119-143. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.
- Karaman, Hüseyin. "Tabib-Filozof Ebû Bekir er-Râzî'nin Felsefesinin Kaynakları". *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* (2002), 33-50.
- Kenan, Seyfi. "Hekim Filozof Ebu Bekr er-Razi Bir Mülhid miydi?". *Divan: İlmi Araştırmalar* (2001), 187-197.
- Kindî. *Felsefi Risaleler*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 2014.
- Kutluer, İlhan. "İslam Heresiografi Tarihinden: İbnü'r-Râvendî'nin Bir "Mülhid" ve "Dehrî" Olarak Portresi". *Bilgi ve Hikmet* (1995), 130-152.
- Platon. *Devlet*. çev. Neval Akbıyık-Serdar Taşçı. İstanbul: Metropol, 2002.
- Râzî, Ebû Bekir. *Felsefe Risaleleri*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İlhad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/90-92. İstanbul: TDV. Yayınları, 2000.

- Tehanevi, M. Ali. *Keşşafı Istılahatı'l Funun ve'l Ulum*. nşr. Muhammed Ali Baydoun 3. Cilt. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 2006.
- Ülken, H. Ziya. *İslam Felsefesi*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998

Bölüm

-7-

SİSTEMATİK MEŞŞÂÎ FİLOZOF FÂRÂBÎ ve FELSEFESİ

Felsefe tarihinde “el-Muallimu’s-Sâni” (İkinci Öğretmen) olarak kabul edilen ilk Türk-İslam filozofu Fârâbî, Batı’da al-Farabius veya Abunasar şeklinde bilinmektedir. İslam felsefesinin sistematikleşmesinde önemli yeri olan Fârâbî kendisinden sonra özellikle İbn Sînâ ve İbn Bacce gibi filozoflar üzerinde büyük etki bırakmıştır.

7.1. Hayatı ve Eserleri

İslam felsefesinin kurucu filozofu olarak kabul edilen Fârâbî’nin hayatına dair verilerin sınırlı olması nedeniyle onun hayatı hakkında anlatılanların çoğu menkıbelere dayanmaktadır. Ancak söz konusu durum nedeniyle Fârâbî’nin hayatına dair hiçbir şey öğrenilemeyeceği anlamı da çıkarılmamalıdır.

Tam adı Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Turhân b. Uzluğ el-Fârâbî’dir ve genellikle Ebû Nasr el-Fârâbî olarak kısaltılır. Fârâbî yaklaşık olarak 870 yılında Ortaçağ’ın önemli merkezlerinden biri olan ve İpek Yolu üzerinde bulunan Otrar şehrinin Vesiç kasabasında doğmuştur. Fârâbî’nin doğduğu yer ve sınırlı da olsa hayatı ile ilgili bilgiler göz önüne alındığında onun Türk olduğu bilgisi kesindir.¹ Nitekim Fârâbî’nin doğduğu bölge olan Farab, Oğuz Türklerinin yoğun bir şekilde yaşadığı bölgelerden birisidir.²

Fârâbî’nin babasının ordu komutanlığı yaptığı bilinmektedir. Kendisinin de kadılık yaptığına dair bilgiler bulunmakla birlikte kesinlik taşımamaktadır. Ancak Fârâbî’nin felsefesi incelendiğinde özellikle siyaset felsefesinde onun fikirlerinin hem teorik hem de pratik boyutunun olduğu muhakkaktır. Bu bakımdan Fârâbî’nin kadılık yapmamış olsa bile devlet yönetimi ile ilgili bir görevi olduğu düşünülebilir. Fârâbî doğduğu şehirde iyi bir eğitim alarak Arapça ve Farsçayı öğrenmiştir. Daha sonra Fârâbî, Taşkent, Buhara, Semerkant, Merv,

¹ Yaşar Aydın, *Fârâbî* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 23.

² Necmi Derin, “Kalsık Dönem Meşşai Felsefesi- I”, *İslam Felsefesi*, ed. İsmail Erdoğan – Enver Demirpolat (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018), 119.

Kaynakça

- Aydınlı, Yaşar. "Fârâbî'nin Bilgi Anlayışına Genel Bir Bakış". *Bilimname* 4/1 (2004), 5-16.
- Aydınlı, Yaşar. *Fârâbî*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Aydınlı, Yaşar. "Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemleri*. ed. M. Cüneyt Kaya. 145-181. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Derin, Necmi. "Kalsik Dönem Meşşâî Felsefesi- I". *İslam Felsefesi*. ed. İsmail Erdoğan - Enver Demirpolat. 107-136. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2. Basım, 2018.
- Fârâbî. *el-Medînetü'l- Fâzıla*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Fârâbî. *es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdî'ül-Mevcûdât*. çev. Mehmet S. Aydın vd. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Fârâbî. *Mutluluğun Kazanılması*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan Kitap, 2013.
- Fârâbî. "Aklın Anlamları". *İslam Filozoflarında Felsefe Metinleri*. haz. Mahmut Kaya. 127-137. İstanbul: Klasik Yayınları, 9. Basım, 2014.
- Fârâbî. "Felsefenin Temel Meseleleri". *İslam Filozoflarında Felsefe Metinleri*. haz. Mahmut Kaya. 117-126. İstanbul: Klasik Yayınları, 9. Basım, 2014.
- Fârâbî. *İlimlerin Sayımı*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan Kitap, 2014.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Burhân*. çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Fârâbî. "Mutluluk Yoluna Yönelme". *Fârâbî'nin İki Eseri*. haz. Hanifi Özcan. 129-170. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Fârâbî. "Siyaset Felsefesine Dair Görüşler". *Fârâbî'nin İki Eseri*. haz. Hanifi Özcan. 11-127. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Hammond, Robert. *Fârâbî Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi*. çev. Gülnihal Küken - Uluğ Nutku. İstanbul: Alfa Yayınlar, 2001.
- Karlığa, Bekir. *Bir Medeniyet Düşünürü Fârâbî*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2019.
- Kaya, Mahmut. "Fârâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 12/ 145-162. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Korkut, Şenol. "Meşşâî Geleneğin Kurucu Filozofu: Fârâbî". *İslam Felsefesi Tarihi* 1. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 121-175. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Maraş, İbrahim. "İslam Felsefesinde Siyaset". *İslam Felsefesi Tarihi*. ed. İbrahim Maraş. 235-262. Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2014.

Netton, Ian Richard. *Fârâbî ve Okulu*. çev. Mehmet Vural. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Topdemir, Hüseyin Gazi. *Fârâbî*. İstanbul: Say Yayınları, 2010.

Bölüm

-8-

KİNDİ'NİN ARDILI ÂMİRÎ VE FELSEFESİ

8.1. Hayatı ve Eserleri

Tam adı Ebu'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî olup Nişabur'da doğmuştur. Ebu'l-Hasan el-Âmrî künye ve nisbesiyle tanınmıştır. Hayatıyla ilgili detaylı bilgi mevcut olmayan Âmirî, Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde tanınmış bir İslam filozofudur. Doğum tarihiyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 332/934 yılında vefat etmiş olan Ebû Zeyd el-Belhî'nin en ünlü öğrencilerinden biri olduğu bilgisinden hareketle hicri dördüncü yüzyılın başlarında doğduğu ve Fârâbî ile İbn Sînâ arasında yetiştiği söylenmektedir.¹

Soylu, kültürlü ve dindar bir aileye mensup olan Âmirî'nin babası, Buhara kadılığı yapmış olan Hanefî fakihi Ebû Zer Yusuf'tur. İlk eğitimini babasından gramer, tefsir, siyer ve fıkıh gibi geleneksel dini ilimleri okuyarak almıştır. Ardından Meşşâî filozofu Kindî'nin talebesi olan Belhî'den üç seneye yakın ders alarak tahsilini tamamlamıştır. Çok genç yaşta ilim ve felsefedeki yetkinliğini ortaya koyarak Nişâburlu filozof unvanıyla meşhur olmuştur.² Birçok düşünür ve filozof gibi Âmirî de Rey, Bağdat, Belh ve Buhara gibi önemli ilim ve kültür merkezlerine seyahat etmiştir. Âmirî, eğitimle meşgul olmanın yanı sıra eserler kaleme almış, emir ve vezirlerin sarayında ilmî, edebî ve felsefi münazaralara katılmıştır. Ömrünü öğrenmeye, öğretmeye ve yazmaya adanmış Âmirî 992 yılında Nişabur'da vefat etmiştir.³

Yaşadığı dönemde ilim ve felsefedeki yetkinliğiyle tanınan Âmirî, vefatında sonra kendinden önceki ve sonraki filozoflar kadar ilgiye mazhar

¹ Mahmut Kaya, "Âmirî, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/68; Kasım Turhan, *Âmirî ve Felsefesi: Din-Felsefe Uzlaştırmacı Bir Düşünür* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1992), 9-10; Yakup Kara, "Âmirî ve Entelektüel Şahsiyeti", *Kitâbü'l-Emed ale'l-Ebed (Sonsuzluk Peşinde)* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), XII.

² Kara, "Âmirî ve Entelektüel Şahsiyeti", XII-XIII.

³ Kaya, "Âmirî, Ebü'l-Hasan", 3/69; Turhan, *Âmirî ve Felsefesi*, 18; Kara, "Âmirî ve Entelektüel Şahsiyeti", XIII.

Kaynakça

- Akpınar, Fuat - Cihan, Ahmet Kamil. "Ebu'l Hasan el-Âmirî'de İdeal Devlet Tasavvuru". *Bilimname* 48 (2022), 601-625.
- Âmirî. *es-Saade ve'l-is'ad fi's-sireti'l-insaniyye*. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1991.
- Âmirî. "İnkâzü'l-Beşer mine'l-Cebri ve'l-Kader". çev. Kasım Turhan. *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Filleri-Âmirî'nin Kader Risâlesi ve Tercümesi*-. 1-38, 198-217. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2003.
- Âmirî. "İslam'ın Üstünlüğü (Kitabü'l-İ'lâm bi-menâkıbı'l-İslâm)". çev. Mahmut Kaya. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. 197-204. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.
- Âmirî. *Kitabu'l-emed ale'l-ebed (Sonsuzluk Peşinde)*. ed. İlhan Kutluer. çev. Yakup Kara. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Âmirî. *Kitâbu'l-İ'lâm bi-menakıbı'l-İslâm*. Riyad: Darü'l-Asale li's-Sekâfe, 1988.
- Âmirî. "Takrîr li-evcûhi't-takdîr". *Resâilu Ebi'l-Hasan el-Âmirî ve şezerâtuhü'l-felsefiyye*. thk. Sehban Halifat. 303-341. Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1988.
- Arslan, Ali. "Bir Filozofun Gözünden Hadis İlmi ve Hadis Âlimleri: Âmirî (Ö. 381/992) Örneği". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 372-389.
- Aydın, Hasan. "Âmirî'nin Düşünce Sisteminde Felsefe ve Felsefî Bilimlerin Meşruluğu Sorunu". *EKEV Akademi Dergisi* 11/33 (2007), 55-66.
- Aydın, Mehmet. "Âmirî: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri". *Diyanet İlmi Dergi* 16/3 (1977), 148-154.
- Ergin, Hacer. "Âmirî'de Ölüm ve Ahiret Düşüncesi". *Journal of Analytic Divinity* 2/2 (2018), 7-17.
- Fârâbî. *el-Medînetü'l-Fâzıla*. çev. Nafiz Danışman. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Işık, Hidayet. "Karşılaştırmalı Din Çalışmaları Açısından Ebu'l- Hasan el-Âmirî". *Dinler Tarihi Araştırmaları (Sempozyum)*, 260-304.
- Kara, Yakup. "Âmirî ve Entelektüel Şahsiyeti". *Kitâbü'l-Emed ale'l-Ebed (Sonsuzluk Peşinde)*. IX-XXXIX. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Kaya, M. Cüneyt. "Âmirî Çalışmaları için Yeni Bir Kaynak el-Mecâlisü's-Seb' Beyne's-Şeyh ve'l-Âmirî". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2015), 1-33.

- Kaya, M. Cüneyt. *Varlık ve İmkân: -Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi-*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Kaya, Mahmut. "Âmirî, Ebü'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/68-72. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kaya, Sibel. "Zorunlulukla İlişkilendirilen Mümkün Varlık Tasavvurunun İslâm Felsefesindeki Konumu ve Müteahhîr Dönem Kelâmına Yansımaları". *Bilimname* 35 (Ocak 2018), 535-570.
- Kindî. "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine". çev. Mahmut Kaya. *Kindî: Felsefî Risâleler*. 268-285. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Rowson, Everett K. "Âmirî". çev. Şamil Öcal - Hasan Tuncay Başoğlu. *İslam Felsefesi Tarihi*. 259-265. İstanbul: Açılımkitap, 2011.
- Toktaş, Fatih. "Büyük İskender Bağlamında Sahte Aristotelesçiliğin Âmirî'nin 'Es-Sa'âde ve'l-İs'âd'ındaki Yansımaları". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2016), 47-89.
- Turhan, Kasım. *Âmirî ve Felsefe: Din-Felsefe Uzlaştırmacı Bir Düşündür*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1992.
- Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011), 533-556.
- Yılmaz, Sabri - Turgut, Ali Kürşat. "İslam Kelamı ve Felsefesi Açısından Dua: Mâtürîdî ve Âmirî Örneği". *Beytülhikme* 11/3 (2021), 1221-1243.

Bölüm

-9-

İHVÂN-I SAFÂ VE EKLEKTİK FELSEFESİ

9.1. İhvân-I Safâ Hakkında Genel Bilgiler

9.1.1. İhvân-ı Safâ Topluluğu

İslam coğrafyasında miladi onuncu yüzyılda önemli bir felsefe topluluğu ortaya çıkar. Kendilerini “Biz İhvân-ı Safâ topluluğu, saf kimseler ve değerli arkadaşlarımız”¹ diye tanımlayan topluluğun tam adı; “İhvânu’s-Safâ ve Hullanü’l-Vefâ ve Ehlü’l-Adl ve Ebnâü’l-Hamd” yani Safa Kardeşler, Vefalı Dostlar, Adalet Ehli ve Hamd Çocukları’dır.²

İhvân-ı Safa’nın hicri IV. yüzyılda İslâm coğrafyasında yaklaşık bir asırlık zaman diliminde felsefi, ilmî, kültürel çalışmalar yapan ve bunları yaşadıkları çağın insanlarına yaymaya çalışan felsefe derneği gibi faaliyet göstermesi, o dönem İslâm dünyasının düşünsel ve entelektüel alanda katettiği mesafeyi göstermesi açısından kayda değerdir.³

Basra ve Bağdat’ta kurulan ve bu sistemi sadece doğayı anlamakta değil, aynı zamanda din ve ahlak sorunlarına da uygulayan ve İslam dünyasının geniş bir alanına yayılan bu cemiyetin öğretileri *Resa’il İhvân es-Safâ* adlı anonim olarak yazılmış bir eklektik eserde özetlenmiştir. Bu eser, kendilerinin bütün düşüncelerini ve bu düşüncelerin dini öğretilere uygulanışını ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Risale yazarları, görüşlerinin genelde Yeni-Platoncu felsefeye dayandığını ve bu görüşlerinin İslam çerçevesi içerisinde meşru olduğunu iddia ederler. Onların problemlerinin odak noktası, insan ruhunun kaynağı ve geleceğidir. Sudurcu görüşü benimsemiş kimseler olarak bireysel ruhların külli ruh vasıtasıyla Tanrı’dan sadır olduğunu ve aynı yolla O’na geri dönmesi gerektiğini

¹ İhvân-ı Safâ, *Resâilü İhvâni’s-Safâ ve hullânî’l-vefâ* (Kum: Mektebü’l-İ’lami’l-İslamiyye, 1985), 4/18.

² İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 1/21.

³ Bayram Ali Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ’nın Dinî ve İdeolojik Söylemi* (Ankara: Elis Yay., 2003), 28.

Kaynakça

- Âl Yasin, Cafer. *Felasifu'l-Müslimûn*. Kahire-Beyrut: Dâr el-Şuruk, 1. Basım, 1987.
- Durusoy, Ali. *İbn Sina Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2008.
- Ava, Muhammed Adil - Atiyye, Hani Muhyiddin. "İhvân-ı Safâ". *Mevsuat Alami'l-Ulema ve'l-Udeba el-Arab el-Müslimin*. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 2004.
- Cihan, Ahmet Kâmil. *İbn Sina ve Gazali'de Bilgi Problemi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi*. çev. Hüseyin Hatemi. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Cuma, Muhammed Lütü. *Tarihü Felâsifetü'l-İslam*. b.y., ts.
- Çağrı, Mustafa. *İslam Düşüncesinde Ahlak*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1989.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.
- el-Emin, Hasan. *İhvân-ı Safâ*. Beyrut: Dairetü'l- Maarifi'l-İslamiyyeti's-Şiiyye, 2001.
- El-Kıftî. *Kitab Ahbari'l-Ulema bi Ahbari'l-Hukema*. neş. M. Emin Hancî. Mısır: Matbaatü's-Seâdet, h.1326.
- Emin, Ahmed. *Zuhru'l-İslam*. Beyrut-Lübnan: Dar el-Kutub el-İlmiyye, 2007.
- Fahri, Macit. *İslâm Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1992.
- Fârâbî. *İhsau'l-Ulum*. Takdim: Ali Bu Mülhim. Beyrut: Dar ve Mektebetü Hilal, 1996.
- Fazlur Rahman. *İslam*. çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın. Ankara: Selçuk Yayınları, 1992.
- Ferruh, Ömer. *El-Fikru'l-Arabî*. Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1996.
- Ferruh, Ömer A.. "İhvân-ı Safâ". çev. İlhan Kutluer. *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*. Ed. M. M. Şerif. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Filiz, Şahin. *İhvân-ı Safâ Topluluğu ve İnsan Felsefesi- İlk İslâm Hümanistleri*. Ankara: Bilim ve Ütopya Kitaplığı, 2010.
- Gazzali. *el-Münkizu min ed-Dalal*. Beyrut: Daru'l Minhac, 2015.
- Gilson, Etienne. "Şark Filozofları". çev. İbrahim Agâh Çubukçu. *AÜİF Dergisi* 9/1 (1961), ss. 197-206.
- Gilson, Etienne. *Ortaçağda Felsefe*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.

- Goldziher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er. Ankara: İmaj Yayınları, 1993.
- Hatip, Muhammed Ahmed. *el-Hareketu'l-Batiniyye fi'l-Alemi'l-İslami*. Amman-Ürdün: Mektebetü'l Aksa, 2. Basım, 1986.
- İhvân-ı Safâ. *Camiatu'l Cami'a*. thk. Arif Tamir. Beyrut: Dâr Mektebetu Hilal, ts.
- İhvân-ı Safâ. *Resâilü İhvâni's-Safâ ve hullâni'l-vefâ*. Kum: Mektebü'l-İ'lami'l-İslamiyye, 1-4 1985.
- İmam-ı mestur Ahmet b. Abdullah b. Muhammed b. İsmail b. Cafer es-Sadık. *er-Risâletü'l Camia*. thk. Mustafa Galip. Beyrut: Dâr Endelus, ts.
- Ma'sum, Fuad. *İhvân-ı Safâ-Felsefetühüm ve Gâyâtühüm-*. Dımeşk-Suriye: Dâr al-Mada li's-Sekafeti ve'n-neşr, 1998.
- Tevhîdî, Ebu Hayyan. *el-İmtâ' ve'l Müânese*. nşr. Ahmet Emin - Ahmet el Zeyn. Cilt 2. Kahire: Matbaatü Lecneti-t Te'lifi ve't-Tercümeti ve'n-Neşr, 1942.
- Uysal, Enver. "İhvân-ı Safâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Uysal, Enver. *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Âlem*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1998.
- Yazıcı, Kemal - Kerem, Anton Gutas. *Alamu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1990.

Bölüm

-10-

FARABİ'NİN ARDILI İBN MİSKEVEYH VE FELSEFESİ

10.1. Hayatı ve Eserleri

Ebû Alî el-Hâzin Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Maskûyeh veya literatüre geçmiş Arapça telaffuzu itibarıyla Miskeveyh miladi 932-940 yılları arasında Rey'de dünyaya gelmiştir. Hayatının her aşaması hakkında kesin veriler bulunmamakla birlikte İbn Miskeveyh'in birkaç nesil önce Müslüman olmuş Mecusi bir aileye mensup olduğu noktasında yazarlar hemfikirdir.¹ Soyacağı bakımından Part-İran kültür havzasına ve Mecusi inanç sistemine ulaşıyor olması detayı İbn Miskeveyh'in bazı kendine özgü felsefî görüşlerini uygun bir çerçeveye oturtmak bakımından bize yardımcı olabilir. Hangi toplum, inanç, din ve kültür ortamında doğup yaşamış olurlarsa olsunlar, filozofların bu ortamlardan etkilenmeyen bir yönleri varsa da kendi görüş ve teorilerini içinde yaşadıkları çağlarının koşullarından bütünüyle soyutlanarak inşa ettiklerini varsaymak pek de gerçekçi bir tutum sayılmaz.

Zekâsı yanında, hizmetinde olduğu Büveyhi devletinin kendisine sunduğu imkânlar ve döneminde son derece canlı olan felsefe-bilim hareketleri filozofun felsefe anlayışının şekillenmesinde oldukça etkili olmuş görünmektedir.

¹ Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi: Başlangıç'tan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar 1198*, çev. Hüseyin Hatemî (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2013), 312. Mehmet Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/202. Ebu'l-Kâsım Emâmî'ye göre Miskeveyh sözcüğün aslı Farsça "muşk + uyeh" tir. Bu terkin kökeni de "ceylandan alınan güzel kokulu madde" anlamına gelen Sanskrit dilindeki **muska** sözcüğüdür ve Yunancadaki **moskos**, Latince'deki **muskus** ve Arap dilindeki **misk** de bu kökten türetilmiştir. **Uyeh** ise nispet veya küçültme anlamı katan bir sonectir. Ona göre **muşkuyeh** Farsça **meşk** sözcüğünden de gelmiş olabilir [Arapçada **mesk** (مَسْك) sözcüğü bu noktayla ilişkilendirilmektedir] ki tabaklanmış veya tabaklanmamış koyun derisi ya da kırbanın yapıldığı ve içine su konulan kap anlamına gelmekteymiş. Bir başka etimolojiye göre muşkuhey sözcüğü "puthane, putların evi" [بيت الأصنام] anlamına gelen "**muşkuy**" "**muşku**" ile bağlantılıdır. Son bir yoruma göre ise muşkuyeh **musiki** nağmelerinin adı anlamındaki Farsça "**muşkuye**" sözcüğünden de gelmiş olabilir. İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, thk. Ebu'l-Kâsım Emâmî (Tahran: Soroush Press, 2001), 1/17.

Kaynakça

- Aydın, Fatih. "İşrakilik: Sühreverdi ve Takipçileri", *İslâm Felsefesi*, ed. İsmail Erdoğan vd. 171-202. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 3.baskı, 2018.
- Bayrakdar, Mehmet. "İbn Miskeveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/201-208. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi: Başlangıç'tan İbn Rüşt'ün Ölümüne Kadar 1198*. çev. Hüseyin Hatemî. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2013.
- De Boer, Tjitze Jacobs. *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay. İstanbul: Anka Yayınları, 4.basım. 2004.
- Fakhry, Majid. "The Platonism of Miskawayh and Its Implications for His Ethics". *Studia Islamica* 42 (1975), 39-57.
- Haşlakoğlu, Oğuz. *Platon Düşüncesinde Tekhmê: Sanat ve Felsefenin Ortak Kökeni Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016.
- Huxley, Aldous. *The Perennial Philosophy*. London: Chatto – Windus, 2nd edition, 1947.
- İbn Miskeveyh, "Lezzet ve Elem Üzerine", çev. Mahmut Kaya. *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*. 261-267. İstanbul: Klasik Yayınları, 2.baskı, 2005.
- İbn Miskeveyh, *el-Hikmetü'l-hâlîde*, thk. Abdurrahman Bedevî. Kahire: Mektebetu'l-Nahdati'l-Misriyye, 1952.
- İbn Miskeveyh, *Kitâb el-fevzü'l-asgar*. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1901.
- İbn Miskeveyh, *Mutluluk ve Felsefe: Tertîbu's-sa'âdât ve menâzilu'l-ulûm*. nşr. Hümeýra Özturan. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- İbn Miskeveyh, *Nefs ve Akıl Risâlesi*, çev. Muhammet Ali Koca. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2.baskı, 2022.
- İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, thk. Ebu'l-Kâsım Emâmî. Tahran: Soroush Press, 2.baskı, 2001.
- İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, thk. İmâd el-Hilâlî. Beyrut: Menşûratu'l-Cemel, 2011.
- Kılıç, Serap. *İbn Miskeveyh ve Ezelî Hikmet*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Nasr, Seyyid Hüseyin – Leamann, Oliver. 1.Cilt. *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Açılım Kitap, 2. Baskı, 2017.
- Şenel, Cahid. "İbn Miskeveyh: Yeni Eflâtuncu Metafizik ve Ahlâk", *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 221-248. İstanbul: İsam Yayınları, 3.basım, 2016.
- Turan, Ramazan. "Klasik Dönem Meşşâi Felsefe II, İbn Sînâ ve Takipçileri". *İslâm Felsefesi*, ed. İsmail Erdoğan vd. 138-167. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2.baskı, 2018.

- Turan, Ramazan. *İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı*. Ankara: İlahiyat Yayıncılık, 2021.
- Tûsî, Nasîrüddin. *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Rahim Sultanov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- Zakherî, Ali. *İbn Miskeveyh'in Ahlâk Felsefesi*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 1997.

Bölüm

-11-

İSLAM FELSEFESİNİN ZİRVESİ: İBN SÎNA VE FELSEFESİ

11.1. Hayatı, Eserleri ve Çalışma Alanları

İbn Sînâ'nın hayat hikâyesine dair otantik bir kaynağa sahibiz. Bizzat filozofun kendisi günümüzde *Sîretü's-Şeyhi'r-Reîs* adıyla bildiğimiz eserde öne çıkarmak istediği yönleriyle hayatının ilk dönemlerini kaleme almış, kalan kısmını da sadık öğrencisi Cüzcânî tamamlamıştır.

Buhara'da doğan İbn Sînâ hayat hikâyesinden de takip edilebileceği gibi çocukluğundan itibaren dini ilimlerin yanında felsefi ilimlere dair bir öğrenim görmüş, gençlik yıllarından itibaren ilmiyle saygı gören bir seviyeye erişmiştir. Hayat hikâyesinden anlaşıldığı üzere çocukluk ve özellikle de ilk gençlik yılları çoğu zaman kendi başına sürdürdüğü yoğun bir öğrenim faaliyetiyle geçmiştir. Her ne kadar da kendisi isimlerini saygıyla anmasa da döneminde bazı önemli hocalardan felsefi ilimlerin çeşitli dallarına dair dersler aldığı görülmektedir. Öğrenim hayatı daha çok Buhara'da geçmesine karşın çalışma hayatı oldukça hareketli geçmiş ve geniş bir coğrafyada birçok farklı şehre uygun çalışma ortamı bulmak ve kendisini destekleyecek idarecilere yakın olmak amacıyla yolculuklar yapmıştır. Hayatında fakih olarak çalıştığı dönemler olmakla birlikte saray doktorluğu ve uzun bir süre de vezirlik gibi üst düzey idarecilikler yapmıştır.

Yaşadığı dönemde felsefe çok sayıda ilmi bünyesinde barındıran bir çalışma alanının ismi olarak kabul edilmekteydi. O dönemlerde felsefe çalışmak demek bünyesinde otuza yakın ilmi barındıran geniş bir sahada öğrenim almak demektir. Bundan dolayı İbn Sînâ felsefe disiplinine dâhil olan çok farklı sahalarda çalışmalar yapmış ve eserler yazmıştır. İbn Sînâ'nın çalışma alanları ana hatlarıyla şu şekildedir:

Mantık: Organon'un kapsadığı sekiz temel alan.

Doğa bilimleri (Tabî'yyât): Temel Fizik (*es-Simâ'u't-tabî'î*), Gökyüzü ve Âlem, Oluş ve Bozuluş, Etkiler ve Edilgiler, Mineroloji ve Meteoroloji, Psikoloji, Botanik, Biyoloji ve doğa bilimlerinin alt dalları olan tıp, kimya, astroloji gibi ilimler.

Kaynakça

- Akdağ, Özcan: "Ortaçağda 'Fail' Kavramı ve Tanrı", *Bilimname: Düşünce Platformu*, (29), 231-243, 2015.
- Akdağ, Özcan; Bayder, Osman: "Din-Felsefe Uzlaştırması: İslâm Felsefesinin İbn Meymûn'a (Maimonides) Etkisi Üzerine", *İslami Araştırmalar*, (30/1), 182-191, 2019.
- Alper, Ömer Mahir: *İbn Sînâ*, (İstanbul: İSAM, 2008).
- Apaydın, Yasin: "Metafiziğin Meselesini 'Mesele Edinmek': Klasik Dönem Sonrası İslam Düşüncesinde Umûr-ı Âme Sorunu", *Türkiye'de Felsefe/İslam Felsefesi*, ed.: Omay N.M., Şenel C., İbişi A., (İstanbul: Mantık Derneği Yayınları), ss. 141-153, 2018.
- Apaydın, Yasin: *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek Tecrîd Geleneği Bağlamında Umûr-ı Âme Sorunu*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019).
- Arıcı, Mustakim, İbn Sînâcı Felsefe Geleneğinin Oluşumu ve Behmenyar'ın Felsefe Tasavvuru, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 15/1(2010), 135-175.
- Az, Mehmet Ata, "Aquinas'ın Eleştirileri Bağlamında İbn Sînâ'nın Sudûr Nazariyesinin Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (56/2), 77-101, 2015.
- Az, Mehmet Ata, "İbn Sînâ'nın Varlık Mahiyet Ayrımının Ayniliğinin Aquinas'ın Eleştirileri Bağlamında Değerlendirilmesi", *Eskiye*, (29), 72-102, 2014.
- Az, Mehmet Ata, *Kavram Atlası Felsefe II*, (Ankara: Gazi yay. 2020).
- Bayrakdar, Mehmet: "al-Kindî ve İbn Sînâ'da Atomculuğun Tenkidi", İbn Sînâ: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı, der. Aydın Sayılı, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), s. 583-594.
- Dhanaî, Alnoor: The Impact of Ibn Sînâ's Critique of Atomism on Subsequent Kalâm Discussions of Atomism', *Arabic Sciences and Philosophy*, 25 (2015): 79-104.
- Durusoy, Ali: "Hareket", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 16, 121-123, 1997.
- Gohlman, William E: *The Life of Ibn Sînâ: A Critical Edition and Annotated Translation*, (New York: State University of New York, 1974).
- Gutas, Dimitri: "The Heritage of Avicenna: the Golden age of Arabic Philosophy, 1000 — ca. 1350", içinde: Orientations of Avicenna's Philosophy: Essays on his Life, Method, Heritage, Dimitri Gutas, (London: Routledge, 2014), s. 81-97.

- Gürer, Betül: "Molla Fenârî'nin Osmanlı Medrese Geleneği ve Osmanlı Düşüncesi Üzerindeki Tesirleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(2015), 121-142.
- Harmancı, Mehmet: *İslam Felsefesinde Metaforik Üslup*, (Ankara: Hece, 2012).
- Işık, Ceyhan: İbn Sînâ ve Hegel Açısından Devletin Kurucu Unsuru, *Beytulhikme Int J Phil* 10 (3) 2020, 1009-1018.
- İbn Sînâ: "fî Ecrâmî'l-'ulviyye", *Tis'u Resâyil fî'l-hikmeti ve't-tabî'îyyât* içinde, 2.bs. (Kahire: Dâru'l-Arab, 1989), s. 39-60.
- İbn Sînâ: "fî't-Tabî'îyyât min 'uyûnî'l-hikme", *Tis'u Resâyil fî'l-hikmeti ve't-tabî'îyyât* içinde, 2.bs. (Kahire: Dâru'l-Arab, 1989), s. 2-16.
- İbn Sînâ: *Dânişnâme-i Alâî: Alâî Hikmet Kitabı*, ed. Gürbüz Deniz, çev. Murat Demirkol, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013).
- İbn Sînâ: *eş-Şifâ: Fizik I*, çev. Muhittin Macit, Ferruh Özpilavcı, (İstanbul: Litera, 2014).
- İbn Sînâ: *eş-Şifâ: Metafizik I*, çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker, (İstanbul: Litera, 2004).
- İbn Sînâ: *eş-Şifâ: Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker, (İstanbul: Litera, 2005).
- İbn Sînâ: *eş-Şifâ: Oluş ve Bozuluş*, çev. Muammer İskenderoğlu, (İstanbul: Litera, 2008).
- İbn Sînâ: *eş-Şifâ: Sema ve Âlem*, çev. Harun Kuşlu, Muhittin Macit, (İstanbul: Litera, 2010).
- İbn Sînâ: *İşaretlet ve Tenbihler*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit vd. (İstanbul: Litera, 2005).
- İbn Sînâ: *Nefsin Halleri: Nefsin Sonsuzluğu ve Yeniden Yaratılması Hakkında Risâle*, çev. Ömer Ali Yıldırım, (İstanbul: Litera, 2020).
- İbnü'l-İbrî: *Târîhu'l-muhtasari'd-düvel*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997).
- Karlığa, H. Bekir, "İbn Sînâ: Etkileri", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 20, 345-353.
- Macit, Muhittin: İbn Sînâ'da Doğa Felsefesi, 2. Basım, (İstanbul: Litera yay. 2006).
- Safedî, Halîl b. Aybeg: *El-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmet Arnavût, Mustafa Türkî, (Beyrut: Dâru'l-İhyâi Turâsî'l-Arabî, 2000).
- Sarıtaş, Kamil: İskender Afrodisi (Alexander of Aphrodisias) ve Felsefesi, (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2012).
- Sayılı, Aydın: "İbn Sînâ'da Astronomi ve Astroloji", İbn Sînâ: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı, 2.bs., der. Aydın Sayılı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), s. 205-254.

- Taş, İsmail: *Ebu Süleyman es-Sicistanî ve Felsefesi*, (Konya: Kömen yay. 2006).
- Taş, İsmail: "Ebu'l-Hasan Behmenyar ve Felsefesi 1", *Türk – İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 7/14, 2012, 52.
- Taş, İsmail: "İslam Düşüncesinde Bir Zihniyet Dönüşümü (Oryantalizm ve Oksidantalizm Arasında Beytü'l-Hikme", *Marife*, 6/3, 2006, 157-180.
- Tekin, Ali: "Kategoriler Kitabı'nın Meşşâi Mantıktaki Mertebesi Üzerine Tartışmalar", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 1/4(2014), 61-72.
- Tekin, Ali: "Şiir Sanatının Mantık Bilimindeki Yerine İlişkin Tartışmalar Bağlamında İbn Sînâ Mantığında Şiir Sanatının Konumlandırılması", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 2020, 1-26.
- Turhan, Kasım: "Kevn ve Fesad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 25, 343-344, 2022.
- Yıldırım, Ömer Ali: "Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî ve İbn Sînâ Bağlamında Nefislerin Bireyselleşmesi," *Bilimname*, (39), 187–219, 2019.
- Yıldırım, Ömer Ali: "İbn Sînâ'nın eş-Şifâ Metafizik 1/8'de Sofistlerle Tartışma ve Dış Karşısında Zihnin Araçsallaşması", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal*, (26/1), 285–299, 2022.
- Yıldırım, Ömer Ali: *Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî ve Meşşâi Felsefe Bağlamında Nefis, Benlik ve Bilgi*, (İstanbul, Litera, 2018).
- Yıldırım, Ömer Ali: *Şehristânî'nin İbn Sînâ Eleştirisi*, (İstanbul: Litera, 2016).

Bölüm -12-

FELSEFENİN DÖNÜŞÜMÜ: GAZALİ VE FELSEFESİ

12.1. Hayatı ve Eserleri

Gazzâlî İslam düşünce tarihinin en önde gelen düşünürlerinden biridir. Onu ayrıcalıklı kılan birçok neden arasında kelâm, fıkıh, tasavvuf, mantık ve felsefeyi kapsayan geniş bir alanda kendisinden sonra gelenleri etkileyen başucu eserler kaleme alması; ehli sünnet düşünce çizgisinde etkili bir konuma sahip olması; çağındaki sosyal, siyasi ve fikrî çalkantıları aşmada iktidar ile iş birliği yapması; dini düşünceyle tasavvufi düşünceyi mezc ederek tasavvufa meşruiyet kazandırması;¹ tarihte neredeyse örneği görülmemiş bir hayat serüveni olması, “ilk defa tasavvufu bir ahlak yolu ve felsefe ile uzlaşabilecek bir dünya görüşü olarak sunması”² bunlar arasında sayılabilir.

Gazzâlî miladi 1058 (h. 450) yılında bugünkü İran sınırları içinde yer alan Tus’da (bugünkü Meşhed) doğdu. Tam adı Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî’dir. Genellikle Hüccetü’l-İslam (İslam’ın delili) lakabı ve babasının mesleğine istinaden Gazzâlî (yün eğirici-iplikçi) nisbesiyle anılır. Bu nisbenin Gazzâlî mi yoksa Gazâlî mi şeklinde olması gerektiği ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Eski tarih ve tabakat yazarlarının büyük çoğunluğunun görüşü bu nisbenin Gazzâlî şeklinde olması gerektiği yönündedir.³ Zeynüddîn (dinin süsü), Müftî’l-ümme (ümmetin müftüsü) gibi başka unvanlar da onun için kullanılmıştır. Ailesi hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Babasının iplikçilikle geçimini sağladığı, âlimlerin sohbet meclislerine katıldığı, onlara gücü ölçüsünde maddi imkân sağladığı ve oğullarının da iyi bir eğitim almasını istediği belirtilmektedir. Babası ömrünün oğullarının eğitimiyle ilgilenmeye yetmeyeceğini anlayınca onları sûfî bir dostuna

¹ Fethullah Terkan, “Gazzâlî: Hakikat Arayışı ve Tecdid Arasında Bir Hayat”, *İslam Felsefesi- Tarih ve Problemler* Editör: Cüneyt Kaya (İstanbul: 2014, İsam Yayınları, 2014), 289.

² H. Ziya Ülken, *İslam Felsefesi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1983), 239.

³ Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/489.

Kaynakça

- Aynî, Mehmet Ali. *Gazzâlî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 2013.
- Bedevî, Abdurrahman. *Müellefatü Gazzâlî*. Kuveyt: Vekâletü'l-Matbuat, 2. Baskı, 1977.
- Cihan, A. Kâmil. *İbn Sina ve Gazzâlî'de Bilgi Problemi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 13/489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çağrı, Mustafa. *İslam Düşüncesinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yayınları, 5. Baskı, 2013.
- Deniz, Gürbüz. "Gazzâlî'yi Anlamanın Usûlü". *Büyük Mütefekkir Gazzâlî*. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Ebu'l-Alâ Afî. "Mişkâtü'l-envar'ın Eleştirel Tahlili". *Mişkâtü'l-envâr*. Tercüme eden: Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Ferruh Özpilavcı, "Gazzâlî'nin Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", 900. *Vefat Yılında İmam Gazzâlî*. Editör: İlyas Çelebi. İstanbul: İfav Yayınları, 2012.
- Gazzâlî, *Feğâ'ihu'l-Bâtinîyye ve fezâ'ilü'l-Müstazhiriyye*. Çeviren: Avni İlhan. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Gazzâlî, *el-Mağşadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*. Çeviren: A. Cüneyt Köksal. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Gazzâlî, "İlcâmü'l-'avâm an ilmi'l-kelâm", *Kelam ve Halk*. Çevirenler: Mahmut Kaya-M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Gazzâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*. Hazırlayan: Veysel Akkaya, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'an*. Tercüme eden: Ömer Türker. İstanbul: Hayy Kitap, 2006.
- Gazzâlî, *el-İktisad fi'il-İ'tikad*. Çeviren: Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 4. Baskı, 2018.
- Gazzâlî, *el-Kânûnü'l-küllî fi't-te'vîl*. Çeviren, Şerafettin Yaltkaya. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*. Tercüme Edenler: Mehmet Zihni Efendi- Said Efendi. Notlandırarak Yayına Hazırlayan: M. Necip Yılmaz. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022.
- Gazzâlî, el-Mustasfa. Çeviren: Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.

- Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-uşûl*, Çeviren: Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*. Tercüme eden: Ahmet Serdaroğlu. Ankara: DİB Yayınları, 2022
- Gazzâlî, *İki Madnûn*. Çeviren: Sabit Ünal. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1988.
- Gazzâlî, *Kimya-yi Saadet*. Çeviren: Ali Arslan. İstanbul: Marifet Yayınları, 2014.
- Gazzâlî, *Kitab-i kavasimu'l-batıniyye*. Çeviren: Ahmet Ateş. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Gazzâlî, *Mâricü'l-kuds*. Çeviren: Serkan Özburun. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Gazzâlî, *Meâricü'l-kuds fi medârici ma'rifeti'n-nefs*. Çeviren: Serkan Özburun. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Gazzâlî, *Mi'yarü'l-İlm*. Çevirenler: Ali Durusoy-Hasan Hacak, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Gazzâlî, *Mihakkü'n-nazar*. Çeviren: Ahmet Kayacık. İstanbul: Ahsen Yayınları, 2002).
- Gazzâlî, *Minhacü'l-Âbidîn*. Tercüme eden: Ali Kaya. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2007.
- Gazzâlî, *Mişkatü'l-Envâr*. Tercüme eden: Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Gazzâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*. Tercüme eden: Osman Şekerci. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020.
- Gazzâlî. "er-Risâletü'l-ledüniyye". *Hakikat Çağrısı*, Çeviren: Asım Cüneyt Köksal. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Gazzâlî. "er-Risâletü'l-ledünniyye", *Hakikat Çağrısı* , Tercüme eden: Asım Cüneyt Köksal. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Gazzâlî. *el-Kıstasü'l Müstakîm*. Çeviren: İbrahim Çapak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Gazzâlî. *el-Mustasfa min ilmi'l-usûl*. Tahkik: Hamza b. Züheyr Hafız. Medine-i Münevvere, 1993.
- Gazzâlî. *Faysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*, Çeviren. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. Baskı, 2018).
- Gazzâlî. *İhyau Ulumi'd-dîn*, Tercüme eden: Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.
- Gazzâlî. *Makâsıdül-felâsife*, Çeviren: Cemaleddin Erdemci. Ankara: Vadi Yayınları, 2002.

- Gazzâlî. *Makâsidü'l-felâsife*. Çeviren: Celaleddin Erdemci. Ankara: Vadi Yayınları, 2. Baskı, 2002.
- Gazzâlî. *Mî'yârü'l-ilm*, Çevirenler: Ali Durusoy-Hasan Hacak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Gazzâlî. *Mîzânü'l-amel*. Çeviren: Remzi Barışık. Ankara: Kılıçarslan Yayınları, 1970.
- Gazzâlî. *Tehafutu'l-felâsife*. Çevirenler: Mahmut Kaya-Hüseyin Sarioğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 4. Baskı, 2012.
- İbn Rüşd, "el-Keşf an menahici'l-edille", *Felsefe-Din İlişkileri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 10. Baskı, 2017.
- Kutluer, İlhan. "Felsefe İle Tasavvuf Arasında: Gazzâlî'nin Mişkâtü'l-Envar'ında Entelektüel Perspektifler", 700. Vafat Yılında İmam Gazzâlî, Editör: İlyas Çelebi. İstanbul: İfav Yayınları, 2012.
- Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*. Çeviren: Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1987.
- Macit Fahri. *İslam Felsefesi Tarihi*. Tercüme eden: Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1992.
- Şekerci, Osman Şekerci, "Gazzâlî, Sultan Sencer ve Nasihatü'l-Mülûk", *Gazzâlî Mülkûn Sultanlarına* (Nasihatü'l-Mülûk), Tercüme eden: Osman Şekerci. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020.
- Taylan, Necip. *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*. İstanbul: İfav Yayınları, 3. Baskı, 2013.
- Terkan, Fethullah. "Gazzâlî: Hakikat Arayışı ve Tecdid Arasında Bir Hayat", *İslam Felsefesi- Tarih ve Problemler*. Editör: Cüneyte Kaya. 289-328. İstanbul: İsam Yayınları, İkinci Baskı, 2014.
- Uyanık Mevlüt- Akyol Aygün. "Meşşai Felsefe Eleştirisi: İmam-ı Gazzâlî Örneği", *İslam Felsefesi*. Editörler: İsmail Erdoğan- Enver Demirpolat. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2. Baskı, 2018.
- Ülken, H. Ziya. *İslam Felsefesi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 3. Basım, 1983.
- Vural, Mehmet Vural, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Watt, W. Montgomery Watt. *Müslüman Aydın*. Çeviren: Hanifi Özcan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Bölüm

-13-

ENDÜLÜS İSLAM FELSEFESİNE GİRİŞ: İBN BÂCCE VE FELSEFES

Müslümanlar, Endülüs'ü 711 yılında fethettikten sonra doğuda kurmuş oldukları kültür ve medeniyetin bir benzerini de Endülüs'te kurdular. Siyasi ve sosyal alanda Doğu İslam medeniyetini taklit eden Endülüs, felsefi düşünce, ilim ve kültür alanında da doğuyu örnek almıştır.

Endülüs'te felsefi düşüncenin ilk örnekleri, doğuşu ve gelişmesinin seyri ile ilgili farklı birtakım tartışmalar mevcuttur. Doğu İslam dünyasında, ilk İslâm filozofu Kindî (d. 796-ö. 866) örneğinde olduğu gibi Batı İslam dünyasında (Endülüs), felsefenin başlangıcı konusundaki tartışmalar Doğu'daki kadar netlik ifade etmese de kaynaklarda felsefenin Endülüs'e İbn Meserre (d. 883 - ö. 931) ile birlikte girdiği belirtilirken, Endülüs'te ilk olarak felsefi eserler yazan ve Endülüs'ün ilk İslâm filozofu sayılan şahsın da İbn Meserre olduğu kabul edilmektedir. İbn Meserre dahil Endülüs'ten bize ulaşan çok az eser olmuştur.

Endülüs'ten bize ulaşan edebî ve fikrî eserlerin az olmasının temelinde fitne olaylarından dolayı zamanla bunların ortadan kaybolması, Endülüs'ün Doğu İslâm dünyasının felsefi ve bilimsel mirasını ithal etmesi, Mâliki fukahânın felsefe karşıtlığı ve nefretinden dolayı kitapların yakılması, zındıklık suçlamaları ve Haçlı seferleri gibi sebepler yatmaktadır. İbn Meserre'nin de eserleri de bu akıbete maruz kalmıştır.

13.1. İbn Meserre (269/883-319/931)

13.1.1. Hayatı

Asıl adı Ebû Abdullâh Muhammed İbn Abdullâh İbn Meserre İbn Necîh el-Kurtubî olan İbn Meserre, Hicri 269 (M. 883) yılında Kurtuba'da doğdu.¹ Kaynaklarda, Abdullâh İbn Meserre İbn Necîh veya İbn Necîh İbn Merzûk olarak ismi zikredilen babasının ticaretle uğraştığı, Mutezili olarak bilinen Halîl el-Ğafle ile arkadaş olduğu ve doğuya yaptığı son yolculuğunda bütün

¹ İbnü'l-Farazî, *Târîhu'l-Ulemâi Ve'r-Ruvâti Li'l-İlmi Bi'l-Endelus*, 1. Bs (Kahire: Matba'atu'l-Hancî, 1988), 2: 41-41.

Kaynakça

- İbnü'l Abbâr. *et-Tekmile li kitâbi's-sıla*. Thk. Abdusselam el-Merraş. 1. Bs. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1995.
- Affî, Ebû'l-A'lâ. *Muhyiddîn İbn A'râbî'nin Tasavvuf Felsefesi*. Trc. Mehmet Dağ. 1. Bs. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Alkam, Hasan Abdurrahman. *el-Cevânibu'l-Felsefiyyeti fî Kitâbâtı İbn es-Sîd el-Batalyevsî*. 1. Bs. Amman: Dâru'l-Beşîr, t.y.
- Alper, Ömer Mahir. "Mecrîtî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Aydınlı, Yaşar. "İbn Bâcce'nin Eserleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 3/3 (1991): 203-213.
- Aydınlı, Yaşar. "İbn Bâcce'nin Fî'l-Müteharrik İsimli Risalesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 11/1 (2002): 17-28.
- Aydınlı, Yaşar. *İbn Bâcce'nin İnsan Görüşü*. Uludağ Üniversitesi, 1992.
- Bağdathî İsmail Paşa. *Hediyetü'l- Ârifîn, Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*. 1. Bs. İstanbul, 1951.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin. "İbnü'l-Arabi Öncesi Endülüs'te Tasavvuf". *Tasavvuf, İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnu'l-A'râbî Sayısı 2)*. 23 (2009): 325-355.
- Batalyevsi. *el-Hadâik fî metâlibi'l-âliyyeti'l-felsefiyyeti'l-avîsa*. Thk. Abdülkerim el-Yâfi. t.y.
- Batalyevsi. *el-İnsâf fî't-Tenbîh ala'l-Meânî ve'l-Esbâb elletî Eocebeti'l-İhtilâf beyne'l-Müslimîn fî Ârâihim*. Thk. Muhammed Rıdvan ed-Dâye. 1. Bs. Şam, 1987.
- Batalyevsi. *el-İntisâr Mimmen A'dele ani'l-İstibsâr*. Thk. Hamid Abdülmecid. 1. Bs. Kahire, 1955.
- Bedevî, Abdurrahman. *Mevsûatü'l-hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye, el-Felsefetü ve'l-felâsifetü fî hadâreti'l-Arabiyye*. 1. Bs. Beyrut: El-Müessesetü'l-Arabiyyetü li'D-Dirâsâtı ve'n-Neşr, 1987.
- Beyli, Muhammed Berekat el-. *ez-Zühhâd ve'l-mütasavvıfa fî biladi'l-Mağrib ve'l-Endelus hatta'l-karni'l-hâmis el-Hicri*. 1. Bs. Kahire: Dâru'n-Nehde el-Arabiyye, 1993.
- Câbirî, Muhammed âbid el-. *Arap Aklının Oluşumu*. Trc. İbrahim Akbaba. 1. Bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Felsefî Mirasımız ve Biz*. Trc. Said Aykut. 1. Bs. İstanbul: Bayrak Matbaası, t.y.
- Cafer, Muhammed Kemâl İbrâhîm. *Fî'l-Felsefeti'l-İslâmiyye Dirâse ve Nusûs*. Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1986.

- Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm. *Teemmûlat fî'l-Fikri'l-İslâmî*. 1. Bs. Kahire: Dârü'l-Ulûm, 1980.
- Casulleras, Josep. "Majrîti: Abû al-Qâsim Maslama ibn Aḥmad al-Ḥâsib al-Faraḍî al-Majrîti". 2007.
- Clemente, Garrido Pilar. "The Science of Letters İn İbn Masarra, Unified Word, Unified World". *Journal of The Muhyiddîn İbn Arabî Society* 5/47 (2000).
- Corbin, Henry. *İslam Felsefesi Tarihi*. Trc. Hüseyin Hatemi. 9. Bs, 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Corbin, Henry. *İslam Felsefesi Tarihi*. Trc. Hüseyin Hatemi. 9. Bs, 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh. "İbn Bâcce ve Felsefesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV (1967): 151-154.
- Dînânî, Ğulâmhüseyin İbrâhîmî. *İslâm Dünyasında Felsefî Düşüncenin Serüveni*. Trc. Tahir Uluç. 1. Bs, 3 Cilt. İstanbul: Ketebe yayınları, 2019.
- el-Kadî İyaz. *el-Gunye*. Thk. Mahir Zuheyr Cerrar. 1. Bs. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslami, 1982.
- El-Ulvî, Cemaluddin. *Resâil Felsefiyye li Ebi Bekr bin Bâcce*. 1. Bs. Beyrut: Dârü's-Sakâfe, t.y.
- Eluzad, Muhammed. "el-Melâmihu'l-Amme li Şahsiyeti İbn Meserre ve Araihi". *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsaniyye bi Fas, Camiatü Seydi Muhammed ibn Abdillâh*. 6 (1983 1982).
- Endülüslü Müellif. *el-Hulel el-muvaşşeyeh fî zikri aḥbârî'l-Merakeşiyeh*. Thk. Suheyl Zekkâr - ve Abdulkâdir Zemmâme. 1. Bs. Fas: Dâru'r-Reşad el-Hadise, 1979.
- En-Nubâhî. *Târîhu kudâtî'l-Endelus*. Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1983.
- Erdoğan, İsmail. *Endülüs İslam Düşüncesi Tarihi*. Ed. Ömer Bozkurt. 1. Bs. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2022.
- Erdoğan, İsmail. *Endülüs'ün İlk Filozofu Batalyevsî*. 1. Bs. Ankara: Sage Yayıncılık, 2012.
- Fahri, Macit. *İslâm Felsefesi Kelâmı ve Tasavvufuna Kısa Bir giriş*. Trc. Şahin Filiz. 4. Bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Feyyûmî, Muhammed İbrâhîm el-. *Târîhu'l-Felsefeti'l-İslâmiyye fî'l-Mağrib ve'l-Endelus*. 1. Bs. Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1997.
- Goodman, Lenn E. *İslâm Felsefesi Tarihi*. Ed. Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman. 2. Bs, 2 Cilt. İstanbul: Açılım Kitap, 2011.
- Huşenî, Ebî Abdillâh Muhammed ibn Hâris ibn Esed el-Kayravânî el-Endelûsî el-. *Aḥbâru'l-fukahâ' ve'l-muḥaddisîn*. Thk. Maria Luisa Abela - ve Lois Molina. Madrid: el-Meclisu'l-A'lâ, 1992.

- İbn Arabî. *Futuhâtü'l-Mekkiyye*. Thk. Ahmed Şemseddin. Beyrût: Darü'l-Ulum, 1999.
- İbn Bâcce. *fi'l-Vacibi'l-Vücûd ve'l-mümkinî'l-vücûd, Resâil felsefiyye li Ebi Bekr İbn Bâcce İçinde*. Thk. Cemâlüddîn el-Ulvî. 1. Bs. Beyrût: Dârü's-Sakafe Darü Neşri'l-Mağribiyye, t.y.
- İbn Bâcce. *Risâle fi'l-müteharrik, Resâil felsefiyyeli'l-Kindî ve'l-Fârâbî ve İbn Bâcce ve İbn Adîyy içinde*. Thk. Abdurrahman Bedevî. 1. Bs. Beyrut: Dârü'l-Endülüs, 1995.
- İbn Bâcce. *Risâletü'l-veda Resâil İbn Bâcce el-İlâhiyye İçinde*. Thk. Macit Fahri. 2. Bs. Beyrut: Dârü'n-Nehar li'n-Neşr, 1991.
- İbn Bâcce. *Tedbirü'l-mütevahhid*. 1. Bs. Tunus: Seras li'n-Neşr, 1994.
- İbn Ebî Useybia. *Uyûnu'l-enba' fi tabakâti'l-etibba'*. Thk. Nizâr Rızâ. 1. Bs. Beyrût: Dârü Mektebeti'l-Hayât, t.y.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Trc. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergah, 2007.
- İbn Hallikan. *Vefâyâtü'l a'yân ve enbâu ebnâti'z-zaman*. Thk. Yusuf Ali Tavîl - ve Meryem Kasım Tavîl. 1. Bs, 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Hazm. *el-Fisal fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*. 2. Bs, 5 Cilt. Beyrut, 1999.
- İbn Hazm. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Thk. eş-Şeyh Ahmed Muhammed Şakir. 1. Bs. Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, t.y.
- İbn Hazm. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. Thk. Halid er-Rabbat. 1. Bs, 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fellâh, t.y.
- İbn Hazm. *el-Usûl ve'l-furû'*. 1. Bs, 2 Cilt. Beyrût, 1984.
- İbn Hazm. *et-Takrîb li haddi'l-mantık*. Trc. İbrahim Çapak - Yusuf Arkaner. 1. Bs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- İbn Hazm. *et-Takrîb li haddi'l-mantık, Resâilu İbn Hazm el-Endelûsi içinde*. Thk. İhsan Abbas. 1.Bs. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyyetu'd-dirâsât ve'neşr, t.y.
- İbn Meserre. *Risâletu Havâssı'l-Hurûf ve Hakâikihâ ve Usûlihâ Min Kadâyâ el-Fikri'l-İslâmî Dirâse ve Nusûs içinde*. Thk. Muhammed Kemâl İbrâhîm Ca'fer. 1. Bs. Kahire: Mektebetu Dâri'l-Ulûm, 1978.
- İbn Meserre. "Risâletü'l-İ'tibâr (Kitâbu't-Tabsıra), Fî'l-Felsefeti'l-İslâmiyye içinde Kuveyt." Muhammed Kemâl İbrâhîm Ca'fer. 1. Bs. Kuveyt: Mektebetu'l-Fellâh, 1986.
- İbnü'l-Farazî. *Târîhu'l-Ulemâi Ve'r-Ruvâti Li'l-İlmi Bi'l-Endelus*. 1. Bs, 2 Cilt. Kahire: Matba'atu'l-Hancî, 1988.
- İbnü'l-Kıftî. *İhbârü'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ*. 1. Bs. Kahire: Mektebetu'l-Mütenebbî, t.y.

- İdrîsî, Muhammed el-Adlûnî el-. *Tasavvufu'l-garbi'l-İslâmî el-merhaletu'l-ibtidaiyye fî tekevvuni't-tasavvufi bi'l-garbi'l-İslâmî ibn Meserre ve medresetuhu*. 1. Bs. Fas: Dâru's-Sakâfe, 2000.
- İşbilî, İbn Hayr. *Fehrese*. Thk. Muhammed Fuad Mansur. 1. Bs. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İşbilî, İbn Hayr el-, Ebubekir Muhammed bin Hayr bin Ömer bin Halife el-Emevi. *Fehrestu İbn Hayr el-İşbili*. Thk. Muhammed Ali Beydun. 1. Bs. Beyrût: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İslâm'da Felsefe Akımları*. 2. Bs. İstanbul: Kitabevi Yay, 1997.
- Kurtubî, Şemsuddîn Ebî Abdillâh Muhammed ibn Ahmed ibn Ebî Bekr ibn Ferah el-Ensârî el-. *et-Tezkira fî Ahvâli'l-Mevta ve'l-Âhira*. Dâru'l-Fikr, t.y.
- Massignon, Luis. *Recueil De Textes Inédits Concernant L'Histoire De La Mystique En Pays De'İslam*. 1. Bs. Paris: Librairie Orientaliste, Paul Geuthner, 1929.
- Masûmî, Muhammed Sagîr Hasan el-. *İslâm Düşüncesi Tarihi*. Ed. Mian Muhammed Şerif. Trc. İlhan Kutluer. 2. Bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Mecrîfî. *Çayetu'l-Hakîm*. Thk. Henry Ritter. 1. Bs. Beyrût: Daru'l-Hucetî'l-Beyda, t.y.
- Mekkî, et-Tâhir Ahmed. *Dirâsât 'an İbn Hazm ve kitâbîhî "Tavku'l-hamâme"*. 1. Bs. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1981.
- Montada, Josef Puig. *İslam Felsefesine Giriş*. Ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor. 2. Bs. İstanbul: küre Yayınları, 2008.
- Özalp, Hasan. *İslâm Felsefesi*. Ed. Bayram Ali Çetinkaya. 1. Bs. Ankara: Grafiker yayınları, 2017.
- Palacios, Miguel Asin. *Ibn al-Sîd de Badajoz y su "Libro de los Cercos" (Kitâb al-Hadâ'iq)*. 1. Bs. Madrid: al-Andalus, 1940.
- Palacios, Miguel Asin. *The Mystical Philosophy of İbn Masarra and His Followers*. Trc. Elmer H. Douglas - Howard W. Yoder. 1. Bs. Leiden: E.J. Brill, 1978.
- Palencia, Angel Gonzalez. *A Historia de la Literatura Arabigo-Espanola, (Târîhu'l-Fikri'l-Endelûsî)*. Trc. Mu'nis Mu'nis. 1. Bs. Madrid: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1945.
- Sâid el-Endelusî. *Tabakâtü'l-ümem*. Thk. el-Eb Lüveys Şeyhu el-Yesûî. 1. Bs. Beyrut: Mektebetu'l-Katulûkiyye li'l-Âbâi'l-Yesuiyyîn, t.y.
- Serdar, Murat. *Endülü's İslam Düşüncesi Tarihi*. Ed. Ömer Bozkurt. 1. Bs. ankara: Eski Yeni Yayınları, 2022.
- Uveys, Abdülhalîm. *İbn Hazm el-Endelûsi ve cuhûduhû fi'l-bahsi't-târîhî ve'l-hadârî*. 3. Bs. Kahire, 1988.
- Zirikli. *Alam*. Beyrût: Daru'l-İlm, 2002

Bölüm -14-

ENDÜLÜSLÜ BÜYÜK YORUMCU İBN RÜŞD VE FELSEFESİ

İslam felsefesinin Endülüs temsilcisi olan İbn Rüşd, Gazâlî tarafından Meşşâî ekolün inşa ettiği felsefî yapının yıkıma uğratıldığı bir atmosfer içinde düşünme faaliyetini icra etmiştir.¹ Hakikatin kesinlik ve doğruluğu probleminde kelimî, tasavvufî ve felsefî düşünme tarzlarına dair oluşturulmuş sistematik düşünceler Gazâlî'nin eleştirel okumalarıyla yapı sökümüne uğratılmıştır. İbn Rüşd, Meşşâî ekolün yıkıma uğrayan yapısını mevcut eleştiriler ve kendisine kadar ulaşan zengin birikimi de dikkate alacak şekilde yeniden inşa etmeye çalışmıştır.

Klasik İslam felsefesinin zengin birikimi Aristoteles fiziği ve felsefesi, Galen tıbbı, Batlamyus astronomisi ve Öklit geometrisinin İslam inanç ve düşünceyle sentezlenmesinden oluşmaktadır. Fakat bu sentezin yaratıcı etkisi XIII. yüzyıla gelindiğinde doyum noktasına ulaşmış ve yaratıcılığını kaybetmeye başlamıştır.² İbn Rüşd hem bu tikanıklığı aşmak hem de Gazâlî'nin İslam düşüncesini ihya çabasındaki mistik bilgelik yerine rasyonel bir metafizik kurmak için Aristoteles felsefesinin aslına dönmek gerektiğini düşünmektedir. İbn Rüşd felsefesinin temel amacı bir taraftan Gazâlî'nin rasyonel metafiziğe dair yıkıcı eleştirilerine cevap üretmek³ diğer taraftan Meşşâî ekolün Aristoteles düşüncesinden sapan Yeni-Eflatuncu metafizik yorumunu ıslah etmektir.⁴

İbn Rüşd, felsefî düşüncenin yeniden inşa sürecinde Aristoteles, Platon, İskender Afrodisî ve Theemitius gibi Aristoteles'in Hellenistik şarihlerinin yanı sıra Fârâbî ve İbn Sînâ gibi kendinden önceki Meşşâî filozofları kapsayan felsefî geleneği hareket noktası olarak almıştır.⁵ İbn Rüşd, Meşşâî ekolün son büyük

¹ Macid Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Şa-to, 2004), 310.

² Bekir Karlağa, *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünür İbn Rüşd* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2014), 36.

³ Catarina Belo, *Averroes and Hegel on Philosophy and Religion* (New York: Routledge, 2016), 23.

⁴ Majid Fakhry, *Averroes (Ibn Rushd) His Life, Works and Influence* (Oxford: Oneworld Publications, 2001), 17.

⁵ Catarina Belo, "Averroes, The Decisive Treatise", ed. Khaled El-Rouayheb and Sabine Schmidtke (New York: Oxford University Press, 2017), 279.

Kaynakça

- Bayrakdar, Mehmet. *İslâm Felsefesine Giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 8. Basım, 2011.
- Belo, Catarina. "Averroes, The Decisive Treatise". *The Oxford Handbook of Islamic Philosophy*. ed. Khaled El-Rouayheb-Sabine Schmidtke. 278-295. New York: Oxford University Press, 2017.
- Belo, Catarina. *Averroes and Hegel on Philosophy and Religion*. New York: Routledge, 2016.
- Fahri, Macid. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Şa-to, 2004.
- Fakhry, Majid. *Averroes (Ibn Rushd) His Life, Works and Influence*. Oxford: Oneworld Publications, 2001.
- Gutas, Dimitri. "The Study of Arabic Philosophy in the Twentieth Century An Essay on the Historiography of Arabic Philosophy", 5-25, *British Journal of Middle Eastern Studies* 29/1 (2002), 12.
- Ivry, Alfred L.. "Averroes". *Routledge History of Philosophy*. ed. John Marenbon. III/49-64. New York: Routledge, 2004.
- Ivry, Alfred L.. "İbn Rüşd'ün De Anima Üzerine Üç Şerhi". trc. Atilla Arkan. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 39-56.
- İbn Rüşd. "el-Keşf an Minhâci'l-Edille". *Felsefe-Din İlişkileri*. trc. Süleyman Ulu-dağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2012.
- İbn Rüşd, "Damîme İlahî Bilgi Konusunda Ek". *Felsefe, Din ve Te'vil*. nşr. ve trc. Mahmut Kaya. İstanbul Klasik Yayınları, 2020.
- İbn Rüşd. "Faslu'l-Makâl fî Takrîr mâ Beyne's-Şer'îa ve'l-Hikme mine'l-İttisâl". *Felsefe, Din ve Te'vil*. nşr. ve trc. Mahmut Kaya. İstanbul Klasik Yayınları, 2. Basım, 2020.
- İbn Rüşd, *Metafizik Büyük Şerhi Tefsiru ma-ba'de't-tabia'*. çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- İbn Rüşd. *Metafizik Şerhi Telhîsu ma-ba'de't-tabia'*. çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 3. Basım, 2017.
- İbn Rüşd. *Psikoloji Şerhi Telhîsu Kitâbi'n-Nefs*. çev. Atilla Arkan. İstanbul: Litera Kitap, 3. Basım, 2016.
- İbn Rüşd. *Tutarsızlığın Tutarsızlığı Tehâfüt et-Tehâfüt*. çev. Kemal Işık ve Mehmet Dağ. Samsun: Samsun Üniversitesi Yayınları, 1986.
- Karlıağa, Bekir. *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünür İbn Rüşd*. İstanbul: Mahya Yayınları, 2014.
- Rızaeddin, İbn Fahreddin, *İslâm Filozofu İbn Rüşd*, haz. Remzi Demir (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1997).

- Sarioğlu, Hüseyin. "İbn Rüşd". *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni Endülüs ve Felsefenin İshrakili(leşmesi)*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. VII/577-606. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Sarioğlu, Hüseyin. *İbn Rüşd Felsefesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Toksöz, Hatice. "Mağrib/Endülüste Felsefe-II İbn Rüşd ve Aristoculuğun Yeniden Canlanması". *İslam Felsefesi*. ed. İsmail Erdoğan, Enver Demirpolat. 277-308. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2. Basım, 2018.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. *İbn Rüşd Endülüslü Bilge*. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Urvoy, Dominique. "İbn Rüşd". çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu. *İslam Felsefesi Tarihi*. ed. Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman. I/389-405. İstanbul: Açılım Kitap, 2001.

Bölüm

-15-

İBN SİNACI AÇILIM I: İBN TUFEYL VE MEŞRİKÎ FELSEFESİ

15.1. Hayatı ve Eserleri

İslam felsefesinin ortaya çıkışı bilindiği gibi sekizinci yüzyılın ortalarında Abbasi devletinin kuruluşu ile başlamıştır. Bu süreç, Antik felsefenin tercüme yolu ile İslam kültür ortamına aktarılması ve sonrasında Müslüman düşünürlerin telifleri ile hız kazanmıştır. Aynı yüzyılın ortalarında İspanya'da kurulan Endülüs Emevi Devleti çok kısa sürede siyasi ve ilmi açıdan önemli gelişmeler göstermiştir. Kurtuba merkezli Endülüs Emevileri her alanda olduğu gibi ilmi hayatta da Bağdat merkezli Abbasi Devleti ile boy ölçüşecek bir seviyeye ulaşmıştır. Her ne kadar başlangıçta ağırlıklı olarak fıkıh, hadis, dil ilimleri, matematik, astronomi ve tıp gibi alanlarda bir yoğunlaşma görülse de, felsefi ilimlere yönelik ilgi daha geç dönemlerde ortaya çıkmıştır.¹ Bağdat merkezli doğu İslam dünyasında İslam felsefesi olgunluk dönemini yaşarken, Kurtuba merkezli batı İslam dünyasında bu alana yönelik gayret henüz yenidir. Özellikle İbn Bâcce gibi sistem sahibi filozofların ortaya çıkışı XII. yüzyıla tekabül etmektedir. Bu gecikmenin nedeni felsefi ilimlere ait literatürün bu bölgeye diğer ilimlere nazaran geç ulaşması ve özellikle de siyasi kargaşalıklar ile akli ilimlere karşı olumsuz tutumları ile öne çıkan ve her dönemde bu yaklaşımlarını devam ettiren Maliki fakihlerin tavırlarıdır.²

Endülüs İslam felsefesi tarihinin İbn Bâcce ve İbn Rüşd ile birlikte üç önemli düşünüründen biri olan Ebu Bekr Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Tufeyl kesin olarak bilinmemekle beraber Gırnata şehrinin yakınlarındaki Vadi Âş'da 1105 yılında dünyaya gelmiştir. Ailesi ve ilk gençlik yılları

¹ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan (İstanbul: İklim Yayınları, 1987), 205; Said el-Endelûsî, *Tabakatü'l-Ümem-Milletlerin Bilim Tarihi*, Çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı 2014), 164 vd.

² Bilgöl Bozkurt, "Endülüs'te Felsefe: Teşekkül, Gelişim ve Temsilciler", *Endülüs İlim Havzasında İslam Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat 2022), 79.

Kaynakça

- Bilgöl Bozkurt, "Endülüs'te Felsefe: Teşekkül, Gelişim ve Temsilciler", *Endülüs İlim Havzasında İslam Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat 2022.
- Bahtiyar Hüseyin Sıddıki, "İbn Tufeyl", *İslam Düşüncesi Tarihi*, Ed. Mian M. Şerif, Çev. Komisyon, İstanbul: İnsan Yayınları 2014.
- Burhan Köroğlu, "İbn Bâcce ve İbn Tufeyl:Felsefe Endülüs'te", *İslam Felsefesi:Tarih ve Problemler*, Ed. Cüney Kaya, İstanbul:TDV Yayınları 2018.
- Cengiz Çuhadar, "Mağrib/Endülüs'te Felsefe I", *İslam Felsefesi*, Ed. İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat, İstanbul: Lisans Yayıncılık 2018
- İbn Tufeyl, *Hay b. Yakzan*, haz. Ahmet Özalp, İbn Sina/İbn Tufeyl: Hay b. Yakzan, Çev. Şerafeddin Yaltkaya-Babanazade Reşid, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1996.
- İlhan Kutluer-Hasan Katipoğlu, "Hay b. Yakzan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16 İstanbul:1997.
- İlhan Kutluer, "İbn Tufeyl", , *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 20 İstanbul:1999.
- Lenn E. Goodman, "İbn Tufeyl", *İslam Felsefesi Tarihi*, Ed. Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman, Çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul:Açılımkitap, 2007
- Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İstanbul: İklim Yayınları, 1987
- Said el-Endelüsî, *Tabakatü'l-Ümem-Milletlerin Bilim Tarihi*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı 2014

Bölüm

-16-

İBN SİNACI AÇILIM II: SÜHREVERDÎ VE İŞRÂKÎLİK

16.1. İşrâkîlik

İşrâkîlik, bireysel sezgiyle aydınlanmaya dayanan felsefî, fikrî, dinî ve batınî öğretilerin genel adıdır. İşrâk, güneşin doğması, ışığın ortaya çıkmasını ifade eder. Işık, eski çağlardan beri kutsallığın ve iç aydınlanmanın simgesidir. Aynı kökten türeyen meşrik ise coğrafya olarak doğuyu ifade eder. Terim anlamında işrâk, epistemolojik açıdan akıl yürütmeye veya bir bilgi vasıtasına gerek kalmadan bilginin doğrudan içe doğması, iç aydınlanma, keşfe ve zevke (manevî tecrübeye) dayanan bilgi için kullanılır. Ontolojik açıdan işrâk, aklî nurların tecellisi sonucunda varlığın zuhur edip gerçeklik kazanmasıdır. Aynı zamanda işrâk, arınan insan nefsinin ilâhî nurların tecellisiyle aydınlanıp kemale ermesi şeklinde ahlâkî anlamda da kullanılır. İşrâk ayrıca, güneşin doğudan yükselerek her şeyi aydınlatması olgusundan hareketle coğrafi anlamda ışığın ve aydınlanmanın ana yurdunun Doğu hikmeti olduğunu sembolize eder. İşrâkîlik bilginin kaynağı olarak akıl yürütmeyi (istidlâl) temel alan Meşşâî felsefeye karşı mistik tecrübe ve sezgiye (keşf, zevk, hads) dayanan teosofik düşünce ekolünün adıdır.¹

İşrâkîlik İslam kültür hayatındaki gelişimini büyük ölçüde Sühreverdî'nin katkılarına borçludur. Bizzat düşünür, kendisini kökeni eski çağlara dayanan ezeli hikmetin çağındaki yenileyicisi şeklinde takdim etmiştir. Bu nedenle de Sühreverdî İşrâkî ekolün İslâm dünyasındaki kurucusu kabul edilmekte ve Şeyhü'l-İşrâk olarak anılmaktadır. Onun felsefesinde işrâk hem keşfe hem de eşyanın görülmesine imkan sağladığı gibi; manevî doğuş ve nurların ışımasıyla bir çok bilginin insan tarafından sezilmesini sağlar. Sühreverdî Meşşâîlerin kıyas ve çıkarıma dayalı yöntemi ile daha çok sûfilere özgü olarak görülen keşif ve

¹ Seyyid Hüseyin Nasr, “Şihabeddin Sühreverdî el-Maktul”, çev. M. Alper Tuğsuz, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 273; Mahmut Kaya, “İşrâkiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2001, 23/435; Hasan Şahin, *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri* (Ankara: İlahiyât, 2000), 112-113.

Kaynakça

- Açıkgeç, Alparslan. "İran İrfan Geleneği ve Molla Sadra". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. ed. Eyüp Bekiryazıcı. 7/1129-1145. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Akyol, Aygün. "Şehrezûrî ve Metafizik". *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. ed. Eyüp Bekiryazıcı. 7/1025-1053. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Arıcı, Mustakim. "Osmanlı Dönemi İshrâkîlik Araştırmalarına Giriş". *Osmanlı ve İran'da İshrak Felsefesi*. ed. Ömer Bozkurt vd. 21-30. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Aydın, Fatih. "İshrakîlik: Sühreverdî ve Takipçileri". *İslam Felsefesi*. ed. İsmail Erdoğan - Enver Demirpolat. 172-204. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.
- Bekiryazıcı, Eyüp. "İshrakîlik ve Sühreverdî'nin İshrak Felsefesinin Kaynakları". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. 935-973. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Cihan, Ahmet Kamil. *İbn Sina ve Gazali'de Bilgi Problemi*. İnsan Yayınları, 1998.
- Cihan, Ahmet Kamil. "Sühreverdî ve İshrakîlik". *İslam Felsefesi Tarihi*. ed. Cüneyt Kaya. 397-424. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Cihan, Ahmet Kamil. *Sühreverdî'nin Felsefesi'nde İnsan ve Âlemdaki Yeri*. Kayseri: Laçın Yayınları, 2003.
- Cihan, Ahmet Kamil. "Sühreverdî'nin Nur Anlayışı". *İslam Felsefesinin Sorunları*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.
- Cihan, Ahmet Kamil. "Şihabeddin Sühreverdî'nin Eserleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/11 (2001).
- Cihan, Ahmet Kamil - Yalın, Salih. "Giriş". *Kitâbü't-Telvîhât/Hikmet Parıltıları*. 15-33. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân*. Beyrut: Dâru's-Sadır, 1978.
- İbn Sina. *en-Nefs min Kitâbi's-Şifâ*. tah. Hasan Hasanzâde Âmulî. Kum: Müessesesi-i Bustân-ı Kitâb, 1437.
- Kaya, Mahmut. "İshrâkiyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/435-438, 2001.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. "Şihabeddin Sühreverdî el-Maktul". çev. M. Alper Tuğsuz. *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Üç Müslüman Bilge*. çev. Ali Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 1985.
- Nasr, Seyyid Hüseyin - Leaman, Oliver. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Şamil Öcal - Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Açılım Kitap, 2011.
- Öcal, Şamil. "İran'da İshrâkî Düşünce'nin Seyri". *Osmanlı ve İran'da İshrak Felsefesi*. ed. Ömer Bozkurt vd. 31-49. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Sühreverdî, Şihabüddîn. *el-Elvâhu'l-İmâdiyye Hikmet Levhaları*. çev. Ahmet Kamil Cihan vd. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

- Sühreverdî, Şihabüddîn. *Heyâkulu'n-nur: Nur Heykelleri*. çev. Ahmet Kamil Cihan vd. Litera Yayıncılık, 2017.
- Sühreverdî, Şihabüddîn. *Hikmetü'l-İşrâk: İşrâk Felsefesi*. çev. Eyüp Bekiryazıcı - Üsmetullah Sami. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Sühreverdî, Şihabüddîn. *Kitâbü'l-Lemehât*. tah. Emil Ma'luf. Beyrut: Dârü'n-Nehar, 1991.
- Sühreverdî, Şihabüddîn. *Kitabü'l-Meşâri ve'l-Mutârahât (İlahiyyât)*. tah. Henry Corbin. Tahran: Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, 1993.
- Sühreverdî, Şihabüddîn. *Kitabü'l-Meşâri ve'l-Mutârahât (Mantık)*. tah. Maksud Muhammedî - Eşref Âlî Pur. Kum: Hak Yâvrân, 1385.
- Sühreverdî, Şihabüddîn. *Kitabü'l-Meşâri Ve'l-Mutârahât (Tabiiyyât)*. tah. Necefkulî Habibi. Tahran: Kitâbhâne, Müze ve Merkezi İsnâd Meclisi Şûrayı Millî, 1393.
- Sühreverdî, Şihabüddîn. *Kitâbü'l-Mukâvemât: Felsefî İtirazlar*. çev. Ahmet Kamil Cihan - Salih Yalın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Sühreverdî, Şihabüddîn. *Kitâbü't-Telvîhât: Hikmet Parıltıları*. çev. Ahmet Kamil Cihan - Salih Yalın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Şahin, Hasan. *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*. Ankara: İlahiyât, 2000.
- Şehrezûrî, Şemsüddîn. *Hikmetü'l-İşrâk Şerhi*. çev. Tahir Uluç. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021.
- Şehrezûrî, Şemsüddîn. *Nüzhetü'l-ervâh: Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Uluç, Tahir. "Kutbuddîn Şîrâzî'nin İşrâkîliğin Anlaşılması ve Dönüşmesindeki Rolü". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 16/2 (2016), 205-236.
- Uluç, Tahir. *Sühreverdî'nin İbn Sina Eleştirisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Yakışan, Nurettin. "Mir Dâmâd ve İsfahan Okulu". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. ed. Eyüp Bekiryazıcı. 7/1083-1107. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Yalın, Salih. *İbn Rüşd ve Sühreverdî'de Töz Kavramının Karşılaştırılmalı İncelemesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Yalın, Salih. *Sühreverdî'de Doğa Felsefesi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021.
- Yalın, Salih. "Sühreverdî'nin el-Elvâhu'l-İmâdiyye Adlı Eseri Temelinde Fizik ve Metafiziğe İlişkin Görüşleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31/43 (2017), 263-292. <http://dergipark.gov.tr/erusosbilder/366464>
- Yenen, Halide. "Sühreverdî Üzerine Araştırmalar -I- Huzurî Bilgi" 15 (2009), 113-134.

Bölüm -17-

İBN SÎNÂCI AÇILIM III: FELSEFÎ KELÂM

İslam felsefesinde klasik sonrası dönemde görülen İbn Sînâci açılımlardan bir diğeri Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/12109) öncülüğünde gelişen felsefî kelâm açılımıdır. İslam felsefesi tarihinde “yenilenme dönemi” ya da “ikinci klasik dönem” olarak tabir edilen bu dönemin önde gelen düşünürleri kelâmcı kimlikleriyle bilinmekle beraber başta İbn Sînâ'nın olmak üzere klasik dönemde yazılan eserleri tahkik ederek yaptıkları eleştirel okumalarla Meşşâî felsefenin sorunlarını derinleştiren ve bu sorunlara çözümler bulmaya çalışan düşünürlerdir. Bu manada İslam düşünce tarihinde felsefe ile kelâmın tam manasıyla karşılaştığı ve yakınlaştığı önemli bir kavşağı ifade eden bu dönem salt bir İbn Sînâ felsefesi yorumu olarak görülemez. Zira Fahreddîn er-Râzî başta olmak üzere dönemin düşünürleri İbn Sînâ'nın eserlerini merkeze alan bir şerh ve haşiye literatürünü oluşturmakla birlikte yöntem olarak Gazâlî'nin *Tehâfüt* ile başlattığı tenkit ve tartışma üslubunu ileriye taşıyarak bir tahkik yöntemine dönüştürmüş ve kelâmın cedelî üslubuyla klasik dönemin metinlerine yaratıcı sorular sorarak kayda değer eleştiriler getirmişlerdir. Dolayısıyla bu dönem, klasik dönemin felsefî müktesebat kadar özellikle Gazâlî'nin kelâma kattığı mantık ve metafizikten güç alması ve klasik cedel yöntemini kullanması bakımından kelâmî müktesebatı da tevarüs etmiştir.¹

Çok yönlü kimlikleriyle öne çıkan dönemin düşünürleri felsefe ve kelâmın meselelerini birbiriyle mezcederek seleflerin söz konusu meselelere yaklaşımını eleştiriye tabi tutmuşlardır. Bu eleştirilerini yaparken öne sürülen görüşleri delilleriyle kavramaya çalışarak, yani tahkik ederek ve delillerin mantıksal tutarlığını test ederek, yani tedkîk ederek yapmışlardır. Dolayısıyla bu dönem, ortaya konulan eserlerin özellikleri bakımından şerh ve haşiye dönemi olduğu kadar, söz konusun eserlerde takip edilen metot bakımından ise tahkik ve tedkîk dönemi olarak da nitelendirilmektedir. Bu bölümde ele alacağımız düşünürlerden Şehristânî (ö. 548/1153) kelâm disiplininde kabul edilen tasnife göre mütekaddimûn dönemden müteahhirîn döneme geçişi temsil ederken,

¹ Ömer Türker, “İslam Düşünce Atlası, Yenilenme Dönemi” (Erişim 24 Haziran 2023).

Kaynakça

- Altaş, Eşref. "Fahredden er-Râzî". Erişim 03 Temmuz 2023. <https://islamdusunceatlası.org/fahredden-er-razi/78>
- Altaş, Eşref. "Fahredden er-Râzî". *Fahredden er-Râzî. İslam Düşünce Atlası*, <https://islamdusunceatlası.org/fahredden-er-razi/78>. Erişim 14 Temmuz 2023. <https://islamdusunceatlası.org/fahredden-er-razi/78>
- Altaş, Eşref. *Fahredden er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi*. İz Yayıncılık, 2009.
- Anay, Harun. "Devvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/257-262. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Arslan, Mehmet Fatih. "Celâleddîn ed-Devvânî". *İslam Düşünce Atlası*, <https://islamdusunceatlası.org/celaleddin-ed-devvani-/504>. Erişim 15 Temmuz 2023. <https://islamdusunceatlası.org/celaleddin-ed-devvani-/504>
- Demirkol, Murat. "Naîruddîn Tûsî". *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. ed. Bayram Ali Çetinkaya - İsmail Çalışkan. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürcânî, Seyyid Şerîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Sıddıkî, Bahtiyar Hüseyin. "Celâleddin Devvânî". çev. Kasım Turhan. *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*. ed. M. Muhammed Şerif. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Şehristânî. *el-Musâra'atü'l-felâsife*. Kum: Mektebetu Ayetullah el-Mer'âşî, 1405 HK.
- Şirinov, Agil. "Tûsî, Nasîrüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/437-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Türker, Ömer. "İslam Düşünce Atlası, Yenilenme Dönemi". Erişim 24 Haziran 2023. <https://islamdusunceatlası.org/yenilenme-donemi>
- Türker, Ömer. "Kelâm ve Felsefe Geleneklerinin Kesişim Noktasında Seyyid Şerif Cürcânî". *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*. ed. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahredden er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yıldırım, Ömer Ali. *Şehristânî'nin İbn Sînâ Eleştirisi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016

Bölüm

-18-

İBN SİNACI AÇILIM IV: FELSEFİ TASAVVUF

18.1. İbn Sînâcî Açılım: İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Metafiziği

Tasavvuf metafiziğinin kurucusu sayılan Muhyiddin İbnü'l-Arabî, 560/1165 tarihinde Endülüs'ün önemli şehirlerinden Mürsiye'de ilim, tasavvuf ve felsefeyle iç içe olan soylu bir ailede dünyaya geldi. İyi bir eğitim aldı. Genç yaşta tasavvufî tecrübeler yaşadı ve metafizik ilminde derinleşti. Kuzey Afrika'ya yolculuklar yapsa da otuz beş yaşına kadar Endülüs'te yaşadı. 1200 yılında Doğu'ya doğru yolculuğa çıktı ve bir daha Endülüs'e geri dönmedi. Tunus, Kahire, Mekke, Medine, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Malatya, Konya ve Sivas gibi şehirlerde bulunduktan sonra Şam'a yerleşti. 1230 yılında altmış beş yaşında dünyaca meşhur şaheseri *Fusûsu'l-Hikem*'i yazdı. Mekke'de bulunduğu dönemlerde kaleme aldığı abidevî eseri *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*'yi ölümünden bir yıl önce gözden geçirerek yeniden yazdı. 638/1240 yılında Şam'da vefat etti.¹ Geride yüzlerce eser, Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) gibi nice öğrenci ve Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350) gibi nice takipçi bıraktı.

İbnü'l-Arabî ve takipçileri İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) geliştirdiği, "akıl, irfan ve sezgiyi" içine alan Doğu Hikmetini (el-Hikmetü'l-Meşrikiyye) yeniden yorumlamayı başarmıştır.² İbnü'l-Arabî, eserlerinde İslâm filozoflarının isimlerine pek fazla yer vermese de neredeyse bütün meselelerde sürekli olarak filozofların (nazar ve fikir ehlinin) görüşlerine yer vermiştir. Aklî bilgiye metafiziğinde yer veren İbnü'l-Arabî, filozoflarla kelimcilerin tartışmalı olduğu birçok meselede İslâm filozoflarının tarafını tutmuştur.³ Bununla beraber o, metafizikte kendi usûl ve yöntemini kullanarak yeni bir okul kurmuştur. Öğrencisi Sadreddin Konevî ve takipçisi Davud-i Kayserî başka olmak üzere birçok "ârif filozof" onun metafizik anlayışını geliştirmiş ancak mirasını tam bir felsefî forma büründüren kişi Molla Sadrâ (ö. 1050/1641) olmuştur.

¹ Mahmud Erol Kılıç, *İbnü'l-Arabî* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 15-21.

² İlhan Kutluer, "Makâmâtü'l-Ârifin: İbn Sînâ Felsefesinde Mistik Terminoloji Sorunu", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu*, ed. Mehmet Mazak-Nevzat Özkaya (İstanbul: İBB Kültür Yayınları, 2008), 33.

³ Fevzi Yiğit, *İbn Arabî Metafiziğinde İnsan* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2016), 41.

Kaynakça

- Afifi, Ebu'l-Alâ. *Muhyiddin İbn-i Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*. çev. Mehmet Dağ. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998.
- Burckhardt, Titus. *İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş*. çev. Fahreddin Arslan. İstanbul: Ribat Yayınları, 1982.
- Chittick, William C. *İbn Arabî Giriş Kitabı*. çev. Kadir Filiz. İstanbul: Nefes Yayıncılık, 2014.
- Corbin, Henry. *İbn Rüşd'den Günümüze İslam Felsefe Tarihi*. çev. Abdullah Haksöz. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Dâvud el-Kayserî. *Mukaddemat*. çev. Hasan Şahin vd., Kayseri: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri, 1997.
- Erdoğan, İsmail. "İbn Arabî'nin Felsefe ve Filozoflara Bakışı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011), 15-32.
- İbnü'l-Arabî. *Ahadiyet Risâlesi*. çev. Hüseyin Şemsi Ergüneş. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012.
- İbnü'l-Arabî. *Fusûsü'l-hikem*. thk. Ebu'l A'la Afifi. Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l Arabî, ts.
- İbnü'l-Arabî. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. tsh. Ahmed Şemseddin. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999.
- İbnü'l-Arabî. *Nefsin Terbiyesi*. çev. Selahaddin Alpay. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 2006.
- İbnü'l-Arabî. *Özün Özü (Lübb'ül-Lübb)*. çev. İsmail Hakkı Bursevî. sad. Abdülkadir Akçiçek. İstanbul: Bahar Yayınları, 2000.
- İzutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*. çev. Ahmet Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 4. Basım, 2005.
- Konevî, Sadreddin. *Fâtîha Sûresi Tefsiri*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Konevî, Sadreddin. *Fusûsü'l-Hikem'in Sırları*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2003.
- Konevî, Sadreddin. *İlâhî Nefhalar*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kapı Yayınları, 2015.
- Konuk, Ahmet Avni. *Fusûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi*. haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Kutluer, İlhan. "Makâmâtü'l-Ârifîn: İbn Sînâ Felsefesinde Mistik Terminoloji Sorunu". *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu*. ed. Mehmet Mazak-Nevzat Özkaya. 31-52. İstanbul: İBB Kültür Yayınları, 2008.

- Kutluer, İlhan. *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2017.
- Mısırî, Niyazî. *İrfan Sofraları*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, ts.
- Schuon, Frithjof. *Kalp Gözü*. çev. Nebî Mehdiye. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Yiğit, Fevzi. "İbnü'l-Arabî'nin Vahyin Anlaşılmasına Dönük Yaklaşımı". *Umde Dini Tetkikler Dergisi* 1 (2018), 89-104.
- Yiğit, Fevzi. "Ayna Sembolü Çerçevesinde Metafiziksel Anlatımlar: İbnü'l-Arabî Örneği". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/ 12 (2019), 248-266.
- Yiğit, Fevzi. *İbn Arabî Metafiziğinde İnsan*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2016.

Bölüm -19-

MOLLA SADRÂ VE İSLAM FELSEFESİNDE HİKMET-İ MÜTEÂLİYE EKOLÜ

19.1. Molla Sadrâ'nın Hayatı

Molla Sadrâ ve *Sadrü'l-Müteellihîn* isimleriyle tanınan Sadrüddin Muhammed b. İbrahim b. Yahya Kavâmî Şirazî 979/1571 yılında asilzâde ve nüfuzlu bir ailenin tek çocuğu olarak Fars eyaletinin Şiraz şehrinde dünyaya geldi.¹ Çocukluğundan itibaren öğrenme ruhuna sahip zeki biri olduğundan babası Şiraz'ın en iyi hocalarının nezdinde ilk eğitimini almasını sağladı.² Molla Sadrâ daha sonra eğitimini devam ettirmek için zamanın ilim merkezi konumundaki Kazvin şehrine gitti. Burada zamanın büyük üstatları Mir Dâmad ve Şeyh Bahâeddin Âmilî'den dersler aldı.³ Safevi şahı I. Şah Abbas'ın emriyle İsfahan şehri Safevi devletinin payitahtı ilan edildikten sonra aynı zamanda devlet ricali de olan hocalarıyla birlikte 1006/1598 yılında İsfahan'a nakl-i mekân ederek tahminen 1012/1604 yılına kadar burada mezkûr hocalarının yanı sıra Mir Fendereskî gibi başka hocaların da rahle-i tedrisinde bulundu.⁴

Molla Sadrâ'nın Kazvin ve İsfahan'daki yaşamı hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur.⁵ Ancak İsfahan'daki eğitimini tamamladıktan sonra memleketi Şiraz'a döndüğü ve orada *Mansuriye Medresesi'*nde tedrisle meşgul olduğu bilinmektedir. Bu süre içerisinde düşüncelerinden ötürü Şiraz ulemasının muhafefetiyle karşılaşan Molla Sadrâ için bu durum yaklaşık iki yıl boyunca devam etti.⁶ Molla Sadrâ katlanılması güç bu baskıcı ortamdan kurtulmak için

¹ Seyyid Hüseyin Nasr ve Oliver Leaman, *Tarih-i Felsefe-i İslami* (Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1386/2007), 3: 177.

² Seyyid Hüseyin Nasr, *Sadrü'l-Müteellihîn Şirazî ve Hikmet-i Mütealiye*, (Tahran: Defter-i Pejuhiş ve Neşr-i Sühreverdî/1381/2002), 54.

³ Hasan Penahî Azad, *Felsefe Hikmet-i Sadrâî* (Tahran: İntişârât-ı Pejuhişgah-ı Ferheng ve Endişe İslami, 1394/2015), 44.

⁴ Seyyid Yedullah Yezdanpenah, *Muhtesat-ı Hikmet-i Mütealiye* (Kum: İntişârât-ı Al-i Ahmed, 1399/2020), 44.

⁵ Seyyid Muhammed Hamaneî, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Mütealiye*, trc. Sedat Baran (İstanbul: Denge Yayınları, 2006), 15.

⁶ Penahî Azad, *Hikmet-i Sadrâî*, 45.

Kaynakça

- Aştıyanî, Seyyid Celaleddin. *Muntehabati ez Asar-ı Hukema-i İlahi-i İran*. Kum: Defter-i Tebligat-ı İslami, 1393/2014.
- Aştıyanî, Seyyid Celaleddin. *Şerh-i Hal ve Ârayı Felsefi-i Molla Sadrâ*. Kum: İntişârât-ı Defter-i Tebliğat-ı İslami, 1378/1999.
- Azad, Hasan Penahî. *Felsefe-i Hikmet-i Sadraî*. Tahran: İntişârât-ı Pejuhişgah-ı Ferheng ve Endişe İslami, 1394/2015.
- Azad, Hasan Penahî. "Marifet Şınası ez Didgâhı Molla Sadrâ". *Der Ayine-i Nigâh-i Muassır-i Endişeha-i Sadrâî*, ed. Hamid Rıza Yusufî, Mehdi İsfahanî. 75-90. Tahran: İntişârât-ı Pegah, 1397/ 2018.
- Baran, Sedat. "Molla Sadrâ". *Ellî Müslüman Düşünür*. ed. Mustafa Tekin. 387-396. İstanbul: Pınar Yayınları, 2016.
- Baran, Sedat. *Molla Sadrâ'da Psikoloji*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2021.
- Baran, Sedat. "Molla Sadrâ'da Vâcibü'l-Vücûd'un İspatında Burhan-ı Nefs". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (Haziran, 2020): 36- 49.
- Kakaî Kasım ve Behmenî Ferank. "İmkân-ı Tebeddülü Ünva-ı Darvinî Ez Menzeri Felsefe-i Sadrâî". *Pejuhişhayı Hesti Şinahtı* 9 (Bahar, 1395/2016): 1-19.
- Butler, Samuel. *Bilinen ve Bilinmeyen Tanrı*. trc. Esra Çıldır Kırtay. İstanbul: Kanon Yayınları, 2020.
- Cevadî Amulî, Abdullah. *Rahika-i Maktum*. Kum: İntişârât-ı İsra, 1399/2021.
- Cuma, Mehdi İmami. *Seyr-i Tahavvül-i Mekteb-i İsfahan*. Tahran: İntişârât-ı Müessesesi-i Pejuhişi Hikmet ve Felsefe-i İran, 1391/2012.
- Damad Seyyid Mustafa Muhakkik. "Hikmet-i Mütealiye; İbda ya İltikat?" *Der Ayine-i Nigâh-i Muassır-i Endişeha-i Sadrâî*, ed. Hamid Rıza Yusufî, Mehdi İsfahanî. 47- 58. Tahran: İntişârât-ı Pegah, 1397/ 2018.
- Ebiyane, Fereşte Nedri. *Tesirat-ı İbn Arabî ber Hikmet-i Mütealiye*. Tahran: İntişârât-ı Bunyad-ı Hikmet-i Sadrâ, 1386/2007.
- Eşkeverî, Muhammed Fenai. *Der-amedî ber Tarih-i Felsefe-i İslamî*. Tahran: İntişârât-ı Semt, 1401/2022.
- Gareviyan, Muhsin. *İslam Felsefesine Giriş*. trc. Sedat Baran. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013.
- Hamaneî, Seyyid Muhammed. *Molla Sadra ve Hikmet-i Mütealiye*. trc. Sedat Baran. İstanbul: Denge Yayınları, 2006.
- Hamaneî, Seyyid Muhammed. *Molla Sadrâ, Zindegi, Şahsiyet ve Mekteb-i Sadrü'l-Müteellihîn*. Tahran: İntişârât-ı Bunyad-ı Hikmet-i Sadrâ, 1379/2000.
- Hamaneî, Seyyid Muhammed. *Seyr-i Hikmet der İran ve Cihan*. Tahran: İntişârât-ı Bunyad-ı Hikmet-i Sadra, 1380/2001.

- Hânsârî, Muhammed Bakır Musevî. *Ravzatü'l-Cennât fî Ahvâlî'l-Ulemâ ve's-Sâdât*. Beyrut: ed-Dârü'l-İslâmiyye, 1411/1991.
- Hasanzade Amulî, Hasan. *Durus-i İttihad-ı Akıl ve Ma'kûl*. Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1404/1984.
- Hasanzade Amulî, Hasan. *Nususü'l-Hikem Âla Fususi'l-Hikem*. Tahran: Merkez-i Neşr-i Ferhengi-i Reca, 1375/1996.
- Hüsrevpenah Abdülhüseyn, Azad Hasan Penahî. *Hesti Şinasî-i Marifet*. Tahran: İntişârât-ı Emir Kebir, 1389/2011.
- İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *el-İşârât ve't-Tenbihât*. Kum: Neşru'l-Belağ, 1375/1996.
- İntizamî, Seyyid Muhammed. "İbtikarat-ı Felsefi ve Sadrü'l-Müteellihîn". *Hiredname-i Sadrâ* 115 (Bahar, 1377/1998): 56- 62.
- Kalın, İbrahim. *Varlık ve İdrak*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Leaman Oliver, Nasr, Seyyid Hüseyin. *Tarih-i Felsefe-i İslami*. Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1386/2007.
- Molla Sadrâ, Muhammed b. İbrahim b. Yahyâ Kavâmî Şîrazî. *el-Meşâ'ir*. Tahran: İntişârât-ı Tehurî, 1363; 1994.
- Molla Sadrâ, Muhammed b. İbrahim b. Yahyâ Kavâmî Şîrazî. *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fî Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erbâa*. Beyrut:Dâru İhyâi't-Türas,1401/ 1981.
- Molla Sadrâ, Muhammed b. İbrahim b. Yahyâ Kavâmî Şîrazî. *el-Mebde ve'l-Me'ad*. Tahran: Encümen-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 1354/1975.
- Molla Sadrâ, Muhammed b. İbrahim b. Yahyâ Kavâmî Şîrazî. *eş-Şevâhidü'r-Rubûbiyye fî'l-Menâhici's-Sülûkiyye*. Meşhed: Müessese-i Matbuât-ı Dinî, 1388/2009.
- Molla Sadrâ, Muhammed b. İbrahim b. Yahyâ Kavâmî Şîrazî. *Mecmuâtü Resâili Felsefiyye*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türas, 1422/2001.
- Molla Sadrâ, Muhammed b. İbrahim b. Yahyâ Kavâmî Şîrazî. *Mefatihü'l-Gayb*. Tahran: Müessese-i Mütâlaât ve Tahkikât-ı Ferhengî, 1363/1984.
- Mustefevî, Zehra. *Muhassıl-i Efkâr-ı Sadrü'l-Müteellihîn*. Tahran: İntişârât-ı Bunyad-ı Hikmet-i Sadrâ, 1391/2012.
- Mutlak, Muhammed Ali Müderris. *Mekteb-i Felsefi-i İsfahan*. Tahran: İntişârât-ı Müessese-i Pejuhiş Hikmet ve Felsefe-i İran, 1392/2013.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Sadrü'l-Müteellihîn Şîrazî ve Hikmet-i Mütealiye*. Tahran: Defter-i Pejuhiş ve Neşr-i Sühreverdî, 1381/2002.
- Şirhanî Hüseyin, Şirhanî Ali. "Cayigâh-ı Molla Sadrâ der Felsefe-i İslami". *Der Ayine-i Nigâh-i Muassır-i Endişeha-i Sadrâi*. ed. Hamid Rıza Yusufî, Mehdi İsfahanî. 59- 72. Tahran: İntişârât-ı Pegah, 1397/ 2018.

- Ubudiyet, Abulresul. *Felsefe-i Mukaddematî*. Kum: İntişârât-ı Müessese-i Amuzeşi ve Pejuhişi İmam Humeynî, 1390/2011.
- Yezdanpenah, Seyyid Yedullah. *Muhtesat-ı Hikmet-i Mütealiye*. Kum: İntişârât-ı Al-i Ahmed, 1399/2020.
- Yezdî, Mehdi Hairî. *Costarhayı Felsefî*. Tahran: İntişârât-ı Müessese-i Pejuhişi Hikmet ve Felsefe-i İran, 1384/2003.
- Yezdî, Muhammed Takî Misbâh. *Amuzeş-i Felsefe*. Kum: Sâzmân-ı Tebligât-ı İslâmî, 1378/1999.
- Yılmaz, Sadi. *Molla Sadrâ Felsefesinde İdrak*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

Bölüm -20-

SOSYAL FİLOZOF İBN HALDUN VE FELSEFESİ

20.1. Hayatı ve Eserleri

İbn Haldûn el Hadrami 1332'de Tunus'da dünyaya gelmiştir. Ailesi önce Yemen'den Endülüs'e göç ederken İsbiliye'ye sonra buradan Kuzey Afrika'ya geçip Tunus'a yerleşmiş olan Haldunoğulları'ndandır.¹ İlk tahsiline Kur'an-ı Kerim'i öğrenerek başladı Ebu Abdullah Muhammed b. El-Ensari'den ders aldı. Daha sonra Arapça, grameri ve semantiğini, Arap dili belagatını, hadis ilmini ve fıkıhı iyi muallimlerden öğrenim gördü. Ayrıca matematik, mantık ve kelam alanlarında da kendini yetiştirdi.² Daha yirmi yaşlarında siyasi hayata giren İbn Haldûn, Tunus Emirleri'nden Ebu İshak'ın başkâtibi olmuştur. Filozofun, hayret yetisi siyasi hayatı boyunca ilim ve araştırma içinde bulunmasını sağlar, gittiği her şehirde mütefekkirler meclislerinde bulunur, tartışmalara girer ve bilgi toplar. Fas Emir'i Ebu İnan'a vezirlik yapar. Kendini kıskananların iftiralari sebebiyle hapsedilir. Gırnata Emiri Abdullah b. Ahmet, kendisini İspanyallarla arasındaki anlaşmazlığı çözmek için görevlendirir. O, bu görevi hakkıyla yerine getirir. İbni Hatip de orada vezir olarak bulunmaktaydı. İbn Haldûn ile İbn El-Hatip arasında cereyan eden rekabet, onun Gırnata'yı terk etmesine neden olur. Selama kalesinde Mukaddime adlı eserini yazmaya başlar.³ Burada iki yıllık mahkûmiyetten sonra önce İspanya'ya oradan tekrar Tunus'a dönmüştür. 1381-1382'de Mısır'da müderrislik ve kadılık yapmış, hacca gitmiş tekrar Mısır'a dönmüş ve Mısır sultanının Şam seferine katılmış ve barış görüşmeleri için Timur'a elçi olarak gönderilmiştir.⁴ 1400'lerde Timur'a karşı Melik en-Nasır ile sefere katılması hariç hayatının kalan kısmını bu şehirde geçirdi. Kahire'de Kadıyyu'l-Kudad unvanı ile yüksek mevkide bulunur. İbn Haldûn 1402'de Kahire'de öldü.⁵

¹ H.Ömer Özden, *İslam Felsefesi Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017), 177.

² Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi* (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2014), 279–280.

³ Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, 279–280.

⁴ Özden, *İslam Felsefesi Tarihi*, 177.

⁵ Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, 279–280.

Kaynakça

- Arslan, Ahmet. *İbni Haldun'un İlim ve Fikir dünyası*. Ankara: Vadi Yayınları, 3. Basım, 2002.
- Corbin Henri. *İslam Felsefesi Tarihi İbni Rüşt'ün Ölümünden Günümüze*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Basım, 2017.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İslam Düşüncesi Tarihi Siyasetten İrfana: İslam Düşüncesi Tarihi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Dale, Stephen Frederic. *Marakeş'in Portakal Ağaçları İbn Haldun ve İnsan Bilimi: İbn Haldun ve İnsan Bilimi*. çev. Canan Çoşkan Ayşecan Ay. İstanbul: Say Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Durak, Nejdett – Tortuk, Bilgehan Bengü. "İbn Haldun'un Felsefesinde Zaman ve Tarih Tasavvuru". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 22/4 (2016), 349–367.
- Durak, Nejdett – Gökdemir, Bilgehan Bengü Tortuk. "İbn Haldun da Siyasî Otorite ve Meşruiyet Problemi". *Journal of Ibn Haldun Studies, Ibn Haldun University* 4/1 (2019), 49–68.
- el-Cabiri, Muhammed Abid. *Felsefi Mirasımız ve Biz*. çev. A. Said Aykut. İstanbul: Kitabevi, 2003.
- Elmalı, Osman. "İbni Haldun ve Machiavelli'nin Realist Siyaset Kuramları". *Ekev Akademi Dergisi* 7/15 (2003), 133–142.
- Fahri, Macid. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Fazlıoğlu, İhsan. *Kayıp Halka İslam-Türk Felsefe- Bilim Tarihinin Anlam Küresi: Kayıp Halka*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Fromherz, Allen James. *İbn Haldun Hayatı ve Dönemi: İbn Haldun*. çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.
- Lacoste, Yves. *İbni Haldun: Tarih biliminin doğuşu*. çev. Mehmet Sert. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012. Basım, 2012.
- Okumuş, Ejder. *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.
- Özden, H.Ömer. *İslam Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Sarıtaş, Kamil. "İbn Haldun Bilgi Felsefesi". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/8 (2014), 733–750.
- Street, Tony. "Mantık". çev. M. Cüneyt Kaya. *İslam Felsefesine Giriş: Mantık*. ed. Peter Adamson – Richard C. Taylor. 12/273–289. İstanbul: Küre Yayınları, 4th Printing, 2015.

- Taylan, Necip. *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*. İstanbul: Ensar Yayınevi, 8. Basım, 2014.
- Turgut, Ali Kürşat – Tepecik, Hikmet. “İslam Felsefesinde İlimler Sayımı”. *İslam Felsefesi*. ed. İsmail Erdoğan – Demirpolat Enver. 451–481. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2nd Printing, 2018.
- Uyanık, Mevlüt- Akyol, Aygün. “İbni Haldun'un Felsefesi ve Tasavvuf Eleştirisi”. *İslam Felsefesi Tarihi*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 17/136–145. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Vural, Mehmet. *İslam Felsefesi Tarihi İslam Düşüncesinin Tarihsel Seyri*. Ankara: Elis Yayınları, 2016.
- Yılmaz, Zafer. “Siyaset Felsefesi”. *Felsefeye Giriş*. ed. Mustafa Cihan – Serdar Saygılı. 6/129–152. Ankara: Pegem Akademi, 2nd Printing, 2023.

Bölüm

-21-

KLASİK DÖNEMDE FELSEFE-DİN İLİŞKİSİ

21.1. Din-Felsefe İlişkisinin Önemi

İnsan, doğası gereği akıl yürüterek varlığını sürdürmeye çalışır. Var olma süreci boyunca bilgi edinmek için çabalar ve edindiği o bilgiler üzerine düşüncelerini, kanaatlerini ve tezlerini inşa eder. İnsanı diğer varlıklardan ayıran düşünme yetisi bu sürecin tamamlanması için önemli role sahiptir. Bu süreçte gerçekleşen aklî faaliyetin sadece bilginin elde edilmesinden ibaret olmadığı da malumdur. Zira faaliyetin diğer kısımları ise edinilen bilginin doğruluğunu tespit etmek ve hangi yol ile edinilmesi mümkün olduğunu belirlemek gibi fonksiyonlardır. Klasik felsefede hâkim olan beden-nefs ikilisi düşüncesini göz önünde bulundurulursa insan tarafından bilgilerin kabul edilmesi farklı kanallar sayesinde gerçekleştiği anlaşılır. Öyle ki duyu organlarından oluşan dışsal kanalların yanı sıra nefsin kuvvelerinden ibaret olan içsel kanallar söz konusudur. İnsan, tarih boyunca söz konusu bu kanalları kullanarak bilgi biriktirmeye çalışmıştır. Bu ifadelerden hareketle anlaşıldığı gibi, bu bilgi edinme kanalları özellikler iptidai olarak bütün insan türünün bireylerinde mevcuttur. Ancak insan türünün özsel bir netliği olan düşünme yetisi her ne kadar doğal bir özellik olsa da güçlü veya zayıf oluşu bireyden bireye değişmektedir. Bu özelliğin doğal olmasına rağmen insandan insana göre değişmesi kimi düşünüre göre ya kabiliyetten ya da eğitimden kaynaklıdır.¹ Şöyle ki potansiyel olarak zayıf bir insanın kabiliyeti güçlü ve yetenekli bir insandan farklı olması gibi eğitim açısından geride kalan bir insan, eğitimini tamamlayan insandan da geride olmuştur. Açık ki birçok düşünür tarafından dikkate alınan bu iki sebebin ilki insan gücü dışındadır. Ancak ikincisi ise insanın çabasıyla alakalı olduğu için, düşünce tarihinde bir bireyin eğitimini tamamlaması ve doğru bilgileri edinmesi için düşünürler tarafından ilimlerin sınıflandırılması adı altında kılavuzlar hazır-

¹ Örneğin Fârâbî çıkarım yapma yoluyla nazarî, fikrî ve amelî erdemlerin nihai mertebesi-ne ulaşmanın insanın doğasına bağlı olduğu düşünür. Öyle ki bu tür amaçlar ancak tabiatı itibarıyla kabiliyetli olanlar elde ederler. Fârâbî, *Tahşîlü's-sa'âde*, nşr. Ali Bû Mulhim (Beyrut: Dâr Mektebet'ü-l el-Hilal, 1995), 70.

Kaynakça

- Câbir b. Hayyân. "Kitabu'l-Hudud", *Resâil Câbir b. Hayyân*, nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye. 2006.
- Ebu Hatem. *A'lâmü'n-nübüvve*. thk. Salah es-Savî – Gulam Rıza. Tahran: Bezûhşi Hikmet ve Felsefet-i İrân, 1381.
- Fârâbî. *Tahşîlü's-sa'âde*. nşr. Ali BûMulhim. Beyrut: Dâr Mektebet'ü-l el-Hilal, 1995.
- Fârâbî. *es-Siyâsetü'l-medeniyye*. nşr. Fevzî M. Neccâr. Beyrut: el-Matbaa el-Kasûlikiyye, 1964.
- Mehdî, Muhsin. *Fârâbî*. Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1991.
- Gazâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, thk. Muhammed ebû leyla-Nûr Rıfat. Washington: The Council for Research in Values and Philosophy, 2001.
- Gazâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, thk. Süleymân Dünya (Mısır: Dâr'ul-Mâ'arif, 1966), 80-81.
- Gazâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Muhammed Abduşşafî (Beyrut: Dâru'l-kutub el-İlmiyye, 1993),
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ' I*, thk. El-eb Kanvatî – Said Zâid. Mısır: El-Matabî' el-Emiriyye, 1960.
- İbn Sînâ. "er-Risale fî isbatî'n-nübüvvat ve te'vili rumûzihim ve emsalihim". *Tisû' Resail-i fî'l-Hikme ve't-Tabiyyat*. Mısır: Dâr'ul-Arab, 1928.
- İbn Rüşd. *Faşlü'l-makâl ve takrîru mâ beyne's-şerî'a ve'l-hikmemine'l-ittişâ*. thk. Muhammed İmâre. Mısır: Dâru'l-Ma'rif, 1969.
- İhvânü's-Safâ. *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*. nşr. Mektebü'l-İ'lam el-İslâmî-Kum. Tahran: Metab' iMektebü'l-İ'lam el-İslâmî, 1405.
- Karaman, Hüseyin. "Ebû Bekir er-Râzî: İlhadın Gölgesinde Bir Filozof". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: İSAM, 2013.
- Kindî. "Risâle fî hudûdî'l-eşyâ' ve rusûmihâ". *Resail'ül Kindî*. thk. Muhammed Ebû Reyde. Mısır: Dâru'l-Fikr Al-Arabî, 1950.
- Kindî. "Kitâb fî'l-felsefetü'l-ûlâ". *Resail'ül Kindî*. thk. Muhammed Ebû Reyde. Kahire: Dâru'l-Fikr Al-Arabî, 1950)
- Kindî. "Risâletü'l-ibâne 'ansücûdî'l-cirmi'l-aksâ ve tâ'atihî li'llâhi te'âlâ". *Resail'ül Kindî*, thk. Muhammed Ebû Reyde. Kahire: Dâru'l-Fikr Al-Arabî, 1950.
- Kindî. "fî kemmiyyeti kütübi Aristôtâlîs ve mâ yuhtâcü ileyhi fî tahsî el-felsefe". *Resail'ül Kindî*, thk. Muhammed Ebû Reyde. Kahire: Dâru'l-Fikr Al-Arabî, 1950.

- Sarioğlu, Hüseyin. "İbn Rüşd: Bir Denge Filozofu". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: İSAM, 2013.
- Uysal, Enver. "İhvân-ı Safâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/1. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Toktaş, Fatih. "İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi ve Siyaset". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: İSAM, 2013.
- Tunagöz, Tuna. *Ebü'l-Berekât el-Bağdadî Felsefesinde Tanrı*. İstanbul: İSAM Yayınları 2015.
- Türkmen, Ersan. *Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî'de Metafizik*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tez, 2019.

22 . Bölüm

Kaynakça

- Acar, Rahim. "Allah'ın Cüz'ileri Bilmesi: Klasik İbn Sînâ Yorumunun Değerlendirilmesi". *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2006).
- Ateş, Muhammet. *Gazzâlî'de Mantık ve Fıkıh Usûlü İlişkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat fakültesi, Doktora Tezi, 2022.
- Beyhakî, Ebû Bekr Alî. *Menâkıbü's-Şâfiî*, thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 1970.
- C. H. Becker. "Das Erbe der Antike in Orient and Okzident". çev. Abdurrahman Bedevî. *et-Türâsü'l-Yunânî fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye*. Mısır: Mektebetü'n-nahdatî'l-Misriyye, 1940.
- Çapku, Ahmet. *İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd Düşüncesinde Ahiret*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.
- Deniz, Gürbüz. "Ebû Hâmid el- Gazzâlî ve Tehâfüt'ü". *İslâm Felsefesi Tarihi*. ed. Bayram Ali Cetinkaya. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Deniz, Gürbüz. *Kelam-Felsefe Tartışmaları/ Tehâfütler Örneği*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Erdoğan, Ömer Faruk. "Osmanlı'da Kelâm-Felsefe ilişkisi ve Tehâfüt Geleneği". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016), 273-326.
- Erdoğan, Ömer Faruk. *Tehâfütte Tekfir Tartışmaları*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020.
- Frank Griffel. *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*. çev. İbrahim Halil Üçer, Muhammet Fatih Kılıç. İstanbul: Klasik, 2. Basım, 2015.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Dalâletten Hidâyete*. çev. Yapla Pakis. İstanbul: Umran Yayınları, 1998.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Filozofların Tutarsızlığı*. çev. Hüseyin Sarioğlu - Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *er-Risâletü'l-ledüniyye*. thk. Ebû Sehl Necâh 'Avd. Kahire: Dârü'l-Mukattam, 2014.
- Güzel, Abdurrahim. *Karabâğî ve Tehâfütü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- ¹ C. H. Becker. "Das Erbe der Antike in Orient and Okzident", çev. Abdurrahman Bedevî, İbn Haldûn. *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mubtade ve'l-habêr fi evyâmü'l-Arab ve'l-et-Türâsü'l-Yunânî fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye* (Mısır: Mektebetü'n-Nahdatî'l-Misriyye, 1940), s. 7.
- ² *Acem ve'l-Berber ve men-âsarâhüm min-zevî's-sultânî'l-ekber*. nşr. Halil Şehhâde. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981.
- İbn Hazm. *et-Takrîb li haddi'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfâzi'l-'amiyyeti ve'l-emsileti'l-fıkhiyyeti*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1900.

- İbn Hazm. *Risâletü'tevkîf 'alâ şarî'i'n-necât* (Resâilu İbn Hazm mecmuası içinde). thk. İhsan Abbas. (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasât ve'n-Neşr, 1987.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd. *Faşlü'l-makâl fîmâ beyne'l-hikme ve's-şerî'a mine'l-ittisâl*. thk. Elbîr Nasrî Nâdir. Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 2. Basım, 1986.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd. "Damîme". çev. Bekir Karlığa. *Faşlu'l-makâl*. 117-127. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd. *Tehâfütü't-tehâfüt*. çev. Mehmet Dağ. Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 1986.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd. *Felsefe-Din İlişkileri Faşlu'l-makâl el-keşf an minhâci'l-edille*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.
- İbnü's-Salâh, eş-Şehrezûrî. *Fetâvâ İbn Salâh*, thk. Muvaffak Abdullah Abdulkadir, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Beyrut, 1407.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. *Dânişnâme-i alâî*. çev. Murat Demirkol. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, 2013.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. "el-Adhaviyye fi'l-me'âd". çev. Mahmut Kaya. *Felsefe ve Ölüm Ötesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. "eş-Şifâ/el-İlâhiyât". çev. Mahmut Kaya. *Felsefe ve Ölüm Ötesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. *İşaretler ve Tenbihler*. çev. Ali Durusoy. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. *Metafizik*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. 2 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. *Risâletü'l-arşîyye fî tevhîdi Teâla ve sıfâtihî*. Haydarabat, 1335.
- İbn Teymiyye. *Der'ü teârüzi'l-akli ve'n-nakl*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim Suudi Arabistan: Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 2. Basım, ty.
- İbn Teymiyye. *es-Safediyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1406/1985.
- İbn Teymiyye. *Beyânu telbîsi'l-cehmiyye fî te'sîsi bidaihimî'l-kelebiyye*. thk. Yahya b. Muhammed el-Hüneydî. Suudi Arabistan: Mecmeu'l-Melik Fehd li Tıbaati'l-Mushafi's-Şerîf, 1426/2005.
- İbn Teymiyye. *Mecmû'ü'l-fetâvâ*. nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. (Medine: Mecma'u'l-Melik Fehd li't-Tıba' ve'n-Neşr, 2004.
- İbn Teymiyye. *er-Rad 'ala'l-mantıkıyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.
- İclî, Ebü'l-Fazl er-Râzî. *Ahâdis fî zemmi'l-kelebi ve ehlihi*. thk. Nâsır b. Abdurrahman b. Muhammed. Riyad: Dâru Atlas li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1996.

- Kutluer, İlhan. *İbn Sînâ Felsefesinde Zorunlu Varlık*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Küyel, Mübahat Türker. *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe-Din Münasebeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956.
- Marmura, Michael E. "Some Aspects of Avicenna's theory of God's Knowledge of Particulars". *Journal of the American Oriental Society* 82/3 (1962).
- Merzûkî, Ebû Ya'rûb. *İslâhu'l'akl fi'l-felsefeti'l-'arabiyye*. Lübnan: Merkezü Dirâsati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2. Basım, 1996.
- Özdemir, Muhammet. *Gazzâlî'nin Tehâfütü'l-Felâsife Adlı Eserinde Üç Meselenin Ele Alınışı ve İbn Sînâ'nın Görüşlerinin Mukayesesi*. (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi), 2012.
- Receb, Zeynüddîn Abdîrahmân. *Fazlu 'ilmi's-selef 'alâ 'ilmi'l-halef*. thk. Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd, yy. el-Fârûk el-Hâdise li't-Tıbb'a ve'n-Neşr, 2004.
- Saruhan, Müfit Selim. "Islamic Islamic Philosophy as a Civilization of Evidence and Clash of Proofs". *Hamdard Islamicus* 1/45 (2022), 61-79.
- Sözen, Kemal. "İbn Kemâl'in Tehâfüt Geleneğindeki Yeri ve Önemi", , 2014, yıl 3, sy. 5, s. 121-122." *Dört Öge Dergisi* 3/5 (2014), 115-125.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn. *Tabakâtü's-şâfiyye el-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdulfettâh Mahmud. Lüban: Hecr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1413.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Savnü'l-mantık ve'l-keâm 'an fenneyi'l-mantık ve'l-keâm*. nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr. Mısır: Matbatü's-Saade, ty.
- Üsküdârî, Mehmed Emîn. *Telhîsu Tehâfütü'l-Hukemâ*. çev. Kamuran Gökdağ. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Yâfût, Sâlim. *İbn Hazm ve'l-fikrû'l-felsefi bi'l-Mağrib ve'l-Ennelüs*. Darülbeydâ: el-Merkezü's-Sekafiyyü'l-Arabî, 1986.
- ez-Zehabî, Şemsüddîn. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnavut vd. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.

Bölüm -23-

İSLÂM FELSEFESİNİN BATI DÜŞÜNCESİNE ETKİSİ

İnsan zihninin ve dolayısıyla insanlığın ortak evrensel ürünü olan düşünce, Çin, Hint, Babil ve Mısır gibi kadim medeniyetlerden Anadolu'ya, oradan Yunan'a, buradan da tekrar eski kökleriyle kaynaşmak suretiyle Helenistik coğrafyaya intikal etmiştir. Abbasiler devrinde Bağdat'ta bulunan *Beytü'l-Hikme*'de başlayan tercüme faaliyeti ile söz konusu bu düşünce mirası Arapçaya aktarılmıştır. Müslüman düşünürler, bu kadim bilgeliğe kayıtsız kalmamış, ona evrensel hikmet ve tevhid anlayışı perspektifinden yaklaşmak suretiyle yeni bir form kazandırmışlardır. Evrensel bilginin yeni formu olarak ortaya çıkan İslâm düşüncesi, insanlık tarihinin en köklü medeniyetinin -İslâm medeniyeti- oluşumuna kaynaklık etmiştir. Genelde İslâm düşüncesi özel de ise İslâm felsefesi varlığa bütüncül, tutarlı ve özgün bakışıyla 11. yüzyıldan itibaren Batı düşüncesini derinden etkilemiştir. Söz konusu bu etki, başta İslâm felsefesi bağlamında bilimsel, kavramsal ve kuramsal, İslâm medeniyeti bağlamında ise sosyal ve kurumsal etki şeklinde tezahür etmiştir.

Batılı mütercimlerce 11. yüzyıldan itibaren iki yüzyıl devam eden bir süreçte İbranice ve Latinceye aktarılan İslâm felsefesi eserleri, Batı'da İbn Rüşdcülük ve İbn Sînâcılık eksenli felsefe ve bilim anlayışlarını ortaya çıkarmıştır. Batı düşüncesini bin yıllık skolastik uykusundan uyandırmış olan bu felsefe anlayışları, Rönesans ve Reform hareketlerinin başlamasına zemin hazırlamak suretiyle Batı medeniyetinin bugünkü şeklini almasında kilit rol oynamıştır. Öyle ki bu entelektüel etkileşim çağına, Batı düşünce tarihinin "12. yüzyıl rönesansı" adı verilmiştir.¹

İslâm filozoflarına ait eserler, Michael Scott (öl. 1232) ve Gerard de Cremona (ö. 1187) başta olmak üzere yirmi mütercim tarafından Latinceye, otuz mütercim tarafından da İbraniceye tercüme edilmiştir. Bu süreçte İbn Rüşd'ün (ö. 1198) otuz sekiz, Fârâbî (ö. 950) ve İbn Sînâ'nın (ö. 1037) otuzar, Kindî'nin

¹ Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century* (Cambridge: Harvard University Press, 1927), 278; İsmet Kayaoğlu, "İslâm Medeniyetinin Batıya Etkileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 216.

Kaynakça

- Akdağ, Özcan. "Fârâbî'nin İbn Meymûn'a Etkisi: Metin Karşılaştırma". *Bilimname* 43/3 (2020), 365-379.
- Akdağ, Özcan. "XIII. Yüzyıl Avrupa'sında Gazâlî İmajı". *Bilimname* XXXIV/2 (2017), 499-510.
- Avicbron. *Fons Vitae. ex Arabico in Latinum Translatus ab Johanne Hispano et Dominico Gundissalino. ed. Clemens Baeumker. Münster: Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, Texte und Untersuchungen, 1892.*
- Aydın, Hasan. "İbn Meymûn'da Nedensellik Sorunu". *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 30 (2020), 297-327.
- Az, Mehmet Ata. "Fârâbî'nin Eserlerinin Latinceye Tercüme Süreci ve Latin Düşüncesine Etkisi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2020), 547-581.
- Az, Mehmet Ata. "İbn Sînâ'nın Eserlerinin Latince'ye Tercüme Süreci ve Latin İbn Sînâcılığı (Avicennaism)". *Felsefe Dünyası Dergisi* 74 (Kış 2021), 27-57.
- Az, Mehmet Ata. "Orta Çağ Batı Yahudi Felsefî Düşüncesinde İbn Sînâ'nın Etkisi ve İbn Sînâcılık". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 1091-1109.
- Bayraktar, Mehmet. *İslâm Felsefesine Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Bertolacci, Amos. "On the Latin Reception of Avicenna's Metaphysics before Albertus Magnus: An Attempt at Periodization". ed. Dag Nikolaus Hasse-Amos Bertolacci. *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Metaphysics*. Berlin: De Gruyter, 2012.
- Burnett, Charles. "Arabic into Latin: the Reception of Arabic Philosophy into Western Europe". *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*. ed. Peter Adamson-Richard C. Taylor. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Burnett, Charles. "The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century". *Science in Context* 14/1-2 (2001), 249-288.
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi*. çev. Hüseyin Hatemi. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Çağrı, Mustafa. "İbn Meymûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Ocak 2023).

- Davidson, Herbert A. *Moses Maimonides*. New York: Oxford University Press, 2005.
- Doğan, Hatice. *İbn Meymûn'un Hayatı, Eserleri, Delâletü'l-Hairîn Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Dönmez, Süleyman. "İbn Rüşd ve Thomas Aquinas Bağlamında Hristiyanlığın Rasyonel Yorumuna İslâm Felsefesinin Etkisi". ed. Seyfi Kenan. *Erken Klasik Dönemden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Ebbesen, Sten. "Averroism". ed. Edward Craig. *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London Newyork, 1988.
- Erkızan, Hatice Nur. "İbn Rüşdcülük: Batı'daki Tarihsel ve Felsefi Gelişimi Üzerine". *Journal of Islamic Research* 21/2 (2010), 73-82.
- Halîfât, Sahbân. "İbn Cebîrol". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ocak 2023).
- Haskins, Charles Homer. *The Renaissance of the Twelfth Century*. Cambridge: Harvard University Press, 1927.
- Jolivet, Jean. "The Arabic Inheritance". ed. Peter Dronke. *A History of Twelfth-Century Western Philosophy*. New York: Cambridge University Press, 1988.
- Karaman, Hüseyin. "İbn Meymûn'un Düşüncesinde Aklın Sınırları ve Din-Felsefe İlişkisi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/4 (2006), 153-174.
- Karlığa, Bekir. "Delâletü'l-Hâirîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Ocak 2023).
- Karlığa, Bekir. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Mart 2023).
- Karlığa, Bekir. "İbn Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Şubat 2023).
- Karlığa, Bekir. "Konstantin, Afrikalı (Constantinus Africanus)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2023).
- Karlığa, Bekir. *İslâm Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*. İstanbul: Litera Yayınları, 2004.
- Kayaoğlu, İsmet. "İslâm Medeniyetinin Batıya Etkileri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 215-222.
- Korkut, Şenol. "AB Sürecinde İslâm Düşüncesinden Batı Düşüncesine Sempozyumu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (2004), 339-348.

- Macic, Haris, Şensöz, Tuğçe, Koç, Alaaddin. "İbn Rüşd Öncesinde Latinlerin İslam Felsefesi ile İlk Temasları: Gundissalinus'un Prologus'unun Tercümesi ve Değerlendirmesi". *Din ve Felsefe Araştırmaları* 6 / 1 (Haziran 2023), 5-50.
- Maimonides, Moses. *The Guide For The Perplexed*. trans. Shlomo Pines with an Introductory Essay by Leo Strauss. Chicago: 1963.
- Marenbon, John. *Later Medieval Philosophy (1150-1350)*. Londra: Routledge, 1991.
- Meral, Yasin. *İbn Meymûn'un Eserlerinde İslâm ve Müslümanlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Nájera, Rafael. "Scientia in the Twelfth Century". ed. H. Lagerlund. *Knowledge in Medieval Philosophy*. Oxford: Bloomsbury Academic, 2019.
- Pines, Shlomo. "Gabirol, Solomon Ben Judah, Ibn". *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik-Michael Berenbaum. Jerusalem: Keter Publishing House, 2007.
- Polloni, Nicola. "Gundissalinus and the Application of al-Fārābī's Metaphysical Programme: A Case of Philosophical Transfer". *Mediterranea International Journal for the Transfer of Knowledge* 1 (2016), 80-97.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. 1. Cilt, çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- Saltuklu, Zübeyir. "İbn Cabirol'da Tanrı, Madde-Suret ve İrade Anlayışı". *Kelam Araştırmaları* 12/1 (2014), 185-206.
- Sezgin, Fuat. *İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Stroumsa, Sarah. "The Politico-Religious Context of Maimonides". *Maimonides in His World: Portrait of a Mediterranean Thinker*. New York: Princeton University Press, 2009.
- Yücel, Hüseyin. "İbn Sînâ'nın ve Dominicus Gundissalinus'nın Zorunlu ve Mümkün Varlık Mukayeseleri". *Felsefe Dünyası Dergisi* 73, (Yaz 2021), 321-355.

Bölüm

-24-

OSMANLI DÜŞÜNCESİ: SENTEZDE SÜREKLİLİK VE ARAYIŞ

24.1. Osmanlı'da İslâm Felsefesinin Yapısı (14-18.yy): Sentez Geleneğinde Süreklilik (Geç Yenilenme)

Osmanlı düşüncesi Taşköprüzâde'nin (ö. 1561) *eş-Şekâîku'n-nu'mâniyye* eserinde belirttiği gibi Osmanlı coğrafyasında yaşayan mevcut din ve dillerde üretilen düşünceleri ifade etmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı düşüncesi yalnızca medrese âlimlerinin ele aldıkları meselelerden ibaret olmayıp medreseli olan ya da olmayan tüm âlimler, sufiler, şairler, meslek ve zanaat ustası olan kimseler tarafından üretilen düşünceyi temsil eder. Doğrudan yazılı bir metni olsun ya da olmasın hikaye, masal, destan, atasözü ve deyimlerdeki düşünce biçimi de Osmanlı düşüncesine dahil edilebilir.¹

Osmanlı coğrafyasında yetişen âlimler ilk zamanlarda çoğu zaman yüksek tahsil yapmak için Suriye, Mısır, İran ve Orta Asya'daki medreselere gitmişler, Suriye ve Mısır'da dinî ve hukukî ilimleri, bunların temeli olan tefsir, hadis, tarih ve edebiyat, İran ve Maverâünnehir taraflarındaki medreselerde ise riyâziye, hey'et, hendese, hesap, kelâm ve felsefeye dair olan ilimleri tahsil ederek edindikleri ilmi birikimi Osmanlı'ya taşımışlardır. Bu sayede Osmanlılar 13. yüzyılda duraklama döneminde devraldıkları felsefi mirası kendilerinden sonra uzun yıllar daha devam ettirmişlerdir.²

Osmanlı'da felsefî düşünce geleneğinin olmadığına ve bu dönemde yazılan metinlerin yalnızca Ortaçağ İslâm filozoflarının eserleri üzerine yazılan şerhlerden ibaret olduğuna dair bazı görüş ve kanaatler dile getirilmiştir. Osmanlı sosyal ve siyasî düzeni yeni olmadığı gibi Osmanlı düşüncesi de yeni bir düşünce değildir. Ancak bu durum Osmanlı düşüncesinin kendisinden önce gelişmiş

¹ Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlı Düşünce Dünyası* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 21; Tahsin Görgün, *Osmanlı Düşüncesi*. (İstanbul: Türe Kitap, 2021), 23-24.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2014), 237; Mehmet Aydın-Enver Demirpolat, "Osmanlılarda Felsefe", *İslam Felsefesi* ed. İsmail Erdoğan vd. (İstanbul: Lisans Yayıncılık 2018), 416-417.

Kaynakça

- Altaş, Eşref. "İbn Sînâ Sonrası Felsefî Gelenek İbn Sînâcılık ve İşrakilik". *İslâm Düşünce Atlası* ed. İbrahim Halil Üçer. 2/611-623, İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Akgün, Mehmet. *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. Ankara: KTB Yayınları 1988.
- Aktaş, Yusuf İzzettin. "Son Dönem Osmanlı Düşünce Alanında Bir Varoluş Mücadelesi: II. Meşrutiyet Devrinde İslâm Felsefesi Dersleri" *Milli Mecmua*, Eylül-Ekim 2022
- Arıcı, Müstakim. "Yenilenme Dönemi Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi". *İslâm Düşünce Atlası* 2/717-725, İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Arslan, Sami. *Molla Lütî'nin İlimlerin Tertibine Dâir Er- Risâle Fi'l-Ulûmî's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye Adlı Eseri ve Haşiyesi: Metin-Tercüme- Değerlendirme* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/Tez/49526.pdf>
- Aydın, Mehmet – Demirpolat, Enver. "Osmanlılarda Felsefe", *İslam Felsefesi* ed. İsmail Erdoğan vd. İstanbul: Lisans Yayıncılık 2018.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Osmanlı Düşünce Dünyası*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*. İstanbul: Töre Devlet Yayınları, 1979.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Ceran, Ömer. *Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin Dinî ve Felsefî Görüşleri*. Bursa: Sır Yayıncılık, 2013.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "Modern Türkiye'nin Felsefî Kökenleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2 (Sivas 2002), 65-91.
- Çınar Selime. *Fârâbî'den Taşköprîzâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi* İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2014. <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/handle/11352/2124>
- Demir, Remzi. *Philosophia Ottomanica Osmanlı Felsefesi*. İstanbul: Lotus Yayınevi, 2018.
- Demirpolat, Enver. "Osmanlılarda Düşüncenin Serüveni". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1 (2009), 105-118.

- İhsan Fazlıoğlu, "İznikte Ne Oldu? Osmanlı İlim Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî" *Nazariyat: İslam Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi* (14 Haziran 2023).<https://www.nazariyat.org/content/5-sayilar/7-cilt-4-sayi-1/1-m0044/ihsan-fazlioglu.pdf> dx.doi.org/10.12658/Nazariyat.4.1.M0044
- Görgün, Tahsin. *Osmanlı Düşüncesi*. İstanbul: Tire Kitap, 2021.
- Karakuş, Rahmi *Felsefe Serüvenimiz*. İstanbul: Seyran Yayıncılık 1995.
- Kaya, Mahmut. "İbnü'l-Arabî (İslâm Düşüncesindeki Yeri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-arabi-muhyiddin#3-islam-dusuncesindeki-yeri>
- Kaya, Cüneyt. "Yaşayan Bir Gelenekten Akademik Bir Disipline İslâm Felsefesi". *Sabah Ülkesi*, 14 Haziran 2023. <https://www.sabahulkesi.com/2016/10/22/ya%C5%9Fayan-bir-gelenekten-akademik-bir-disipline-islam-felsefesi-m-c%C3%BCneyt-kaya/>
- Koç, Emel. "Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Yansımaları", *T.C. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Düsbed)* 1/2 (Kasım 2009) 75-96.
- Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Hece Yayınları 2002.
- Kutluer, İlhan. "Batılılaşma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma#2-felsefi-dusunce>
- Küçük Serhat, "19. Yüzyılda Reformlar ve Düşüncenin Gelişimi", *Türk Düşünce Tarihi* <https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/TAR406U/ebook/TAR406U-10V7S1-10-0-1-SV2-ebook.pdf>
- Oktay, Ayşe Sıdıka. *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâkı Alâî*. İstanbul: İz Yayıncılık 2019.
- Özervarlı, M. Sait. "Osmanlıların Son Dönemindeki Batılılaşma Hareketlerinin İslâm Düşüncesinde Yenilik Çabalarına Tesiri". *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 2001.
- Öngören, Reşat. "Osmanlılar (Tasavvuf ve Tarikatlar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#12-tasavvuf-ve-tarikatlar>
- Öztürk, Cemil. "Osmanlılar (Eğitim ve Eğitim Kurumları)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#18-egitim-ve-egitim-kurumlari>
- Türker, Ömer. "Yenilenme Dönemi" *İslâm Düşünce Atlası*. 2/498-512. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

- Tatar, Burhanettin. "Osmanlı Düşüncesi". *İslâm Düşünce Tarihi*. ed. Mehmet Bayrakdar, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eylül 2010.
- Terkan, Fehrullah. "İslâm'da Felsefe Geleneğinin İsimlendirilmesi ve Kökeni Üzerine". *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 19/2 (2006), 297-304.
- Turgut, Ali Kürşat, "İlimlerden Örnekler: Devvânî'nin Enmûzecu'l-ulûm'u" *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019, 297-321.
- Tülüce, Hüseyin Adem. "Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'de İlimler Tasnifi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 20/2 (2021), 542-546. <https://doi.org/10.30627/cuilah.1014969>
- Topaloğlu, Aydın. "Klasik Materyalizmin Mahiyeti ve Son Dönem Osmanlı Düşünürleri Arasında Yayılışı". *Felsefe Dünyası* 45 (2007/1), 111-124.
- Topaloğlu, Aydın. "Materyalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/materyalizm>
- Meçin, Mahmut. "İslâm Felsefesini Tanımlama Yaklaşımları Üzerine". *İlted: İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 56 (Aralık 2021/2), 259-282. doi: 10.29288/ilted.897541
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Eyüp Bekir Yazıcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2003) 249-278.

Bölüm -25-

ÇAĞDAŞ İSLAM FELSEFESİ

Tarihî bir vâkıa olarak İslam'ın klasik döneminde mevcut olan “felsefe”nin modern dönemde gerek adının gerekse mahiyet ve sınırlarının hâlâ vuzuha kavuşmadığı ya da adlandırma, kapsam ve mahiyet tartışmalarının devam ettiği göz önüne alındığında,¹ günümüzde “Çağdaş İslam Felsefesi” hakkında yazmak başlı başına zor bir meseledir. Çünkü her ne kadar salt felsefenin mahiyet ve kapsamıyla birlikte ne olduğunu -en azından genel hatlarıyla- belirlesek bile,² söz konusu İslam Felsefesi olduğunda neyin onun sınırlarına girip neyin girmeyeceğine dair net bir bakış açısına sahip olmadığımız söylenebilir. Bu durumun çeşitli nedenlerinden bahsedilebilir. Bu nedenleri daha açık bir şekilde ortaya koymak için önce klasik, klasik sonrası ve çağdaş dönemin kapsam ve mahiyetini tespit etmek adına bazı açıklamalar yapmak yerinde olacaktır.

İlk olarak İslam dünyasında Miladî 8.-12. yüzyıllar arasında bir “felsefe” yapıldığı ve bu felsefenin dönemin şartlarına uygun bir tarzda yapıldığı tartışmasız bir vakiadır. Bugünden geriye doğru klasik dönemdeki bu felsefeyi, genel felsefe tarihi içinde belirli kılmak için, tüm farklı adlandırma tartışmalarını³ göz önüne alarak “İslam Felsefesi” olarak adlandırabiliriz. Bununla birlikte bu İslam

¹ İslam Felsefesinin adlandırılması ve mahiyetiyle ilgili tartışmaları tasnif ve tasvir çalışmaları için bkz. M. Cüneyt Kaya, “İslam Felsefesinin Mahiyeti Üzerine” *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya, (İstanbul: İsam Yay., 2013), 15-36; Ömer Mahir Alper, “İslam Felsefesine Giriş”, *İslam Felsefesi Tarihi*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (Ankara: Grafiker Yay., 2016), 13-51.

² Burada dikkat edilmesi gereken önemli nokta söz konusu Antik Grek Felsefesi, Rönesans Felsefesi, Analitik Felsefe olduğunda terkiplerde yer alan “felsefe”nin ne olduğuna dair bir tartışmanın ya da Batı Aydınlanması sonrasındaki hangi düşüncelerin “felsefi” sayılıp hangilerinin sayılmayacağına dair bir tartışmanın olmamasına karşılık söz konusu İslam dünyası olduğunda “felsefi” olanın belirsizleşmesidir. Bu konudaki spesifik bir tartışma için bkz. Jari Kaukua, “Klasik Sonrası Dönemde “İslam Felsefesi” – Çelişkili Bir İfade mi?”, çev. M. Emin Efe, *Nazariyat*, 6/2 (Ekim 2020), 1-22.

³ Kaya, “İslam Felsefesinin Mahiyeti Üzerine”, 15-16, 27-31.

Kaynakça

- Açıkgenç, Alparslan. "Fazlurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/280-286. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ahmad, Anis. "Mevdûdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/432-437. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Akın, Mahmut Hakkı. "Müslümanların Tarihe Dâhil Olma İmkânı: Malik bin Nebi'nin Tarih Felsefesi ve İslam". *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*. ed. Lütfi Sunar. 6/35-59. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yay. 2021.
- Aktaş, Yusuf İzzettin. *II. Meşrutiyet Devrinde İslam Felsefesi Dersleri*. İstanbul: İlem Yay., 2021.
- Albayrak, Ali. "Ziya Gökalp". XIX. *Yüzyıldan Günümüze İslam Düşünürleri*. ed. Kemal Sözen vdğr. 1/89-110. İstanbul: Divan Kitap, 2023.
- Alper, Ömer Mahir. "İslam Felsefesine Giriş". *İslam Felsefesi Tarihi*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 13-51. Ankara: Grafiker Yay., 2016.
- Aslan, Sıracettin. "Muhammed Nakib el-Attas". *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer. 6/2247-2249. İstanbul: İlem-Konya Büyükşehir Belediyesi, 2022.
- Ateş, Muhammet. "Taha Abdurrahman: Estetiği Derinlikte Bulan Filozof". *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*. ed. Lütfi Sunar. 6/87-125. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yay. 2021.
- Aydın, Mehmet S. "İkbal, Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/17-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ayhan, Halis. "İlâhiyat Fakültesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/70-72. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Boztaş, Gökhan. "Mısır'da Gelenek ve Medeniyet Tartışmaları". *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*. ed. Lütfi Sunar. 2/45-83. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yay. 2020.
- Campanini, Massimo. "Mısır". çev. Ş. Öçal, H. T. Başoğlu. *İslam Felsefesi Tarihi*. ed. S. H. Nasr, O. Leaman. 3/371-385. İstanbul: Açılım Kitap, 2007.
- Coşkun, Muhammed. "Câbirî, Muhammed Âbid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/235-238. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Coşkun, Muhammed. "Muhammed Âbid el-Câbirî'nin Çağdaş Düşünceye Katkısı". *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*. ed. Lütfi Sunar. 6/129-153. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yay. 2021.

- Çetinkaya, Bayram Ali. "Modern Türkiye'nin Felsefî Kökenleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 65-91.
- Ebu Rabi', İbrahim M. "Editor's Introduction: Contemporary Islamic Thought: One or Many?". *The Blackwell Companion to Contemporary Islamic Thought*. ed. İbrahim M. Ebu Rabi', 1-20. Blackwell Publishing, 2006.
- Emin, Osman. "Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Ekolü". çev. İhsan Durdu. *İslam Düşüncesi Tarihi*. ed. M. M. Şerif. 4/289-311. İstanbul: İnsan Yay., 1991.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. haz. Mehmet Kaplan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1990.
- Gutas, Dimitri. "Avicenna and After: The Development of Paraphilosophy. A History of Science Approach". *Islamic Philosophy from the 12th to the 14th Century*, ed. Abdelkader Al Ghouz. 13-65. Göttingen: V & R Unipress ve Bonn University Press, 2018.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Abdullah Cevdet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/90-93. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- İğdi, Ahmet. "Muhammed İkbal". *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer. 6/2169-2170. İstanbul: İlem-Konya Büyükşehir Belediyesi, 2022.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Dârülfünun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/521-525. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Dârülfünun Tarihçesine Giriş", *Belleten*, 54/210 (Ağustos 1990), 699-738.
- Kafadar, Osman. *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*. İstanbul: İz Yay., 2000.
- Karaman, Hayreddin. "Cemâleddin Efgânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/456-466. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kaukua, Jari. "Klasik Sonrası Dönemde "İslam Felsefesi" – Çelişkili Bir İfade mi?". çev. M. Emin Efe. *Nazariyat*, 6/2 (Ekim 2020), 1-22.
- Kaya, M. Cüneyt. "İslam Felsefesinin Mahiyeti Üzerine". *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 15-36. İstanbul: İsam Yay., 2013.
- Kılıç, Hulusi. "Ahmed Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/62-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Koç, Emel. "Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Yansımaları". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)*. 1/2 (Kasım 2009), 75-96.
- Koştaş, Münir. "Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)". *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 39/2 (1999), 141-184.

- Kütükoğlu, Mübahat S. "Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/507-508. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", *Sebilurreşad*, c.19, sy. 481, (12 Ramazan 1339/21 Mayıs 1337), 135-136.
- Murâd, Saîd. "Mâlik b. Nebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/513-514. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Murâd, Saîd. "Mustafa Abdürrâzık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/285-286. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- en-Neklâvî, Fethî. "Kâsım Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Okay, M. Orhan. "Beşir Fuad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/5-6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Öcal, Mustafa. "Yüksek İslâm Enstitüsü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/48-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Öz, Mustafa. "Ahmed Han, Seyyid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/73-75. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Özervarlı, M. Sait. "İzmirli İsmail Hakkı. İlmî Şahsiyeti ve Görüşleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/533-535. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özervarlı, M. Sait. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/482-487. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özervarlı, M. Sait. "Reşîd Rızâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/14-18. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özervarlı, M. Sait. "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. Fikirleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/425-427. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Polat, Nazım H. "İctihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/446-448. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Siler, Abdurrahman. *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1992.
- Subaşı, Necdet. "Ali Şerîatî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/577-580. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sunar, Lütfi. "İran'da Çağdaş Düşünce: Devrimden Reforma Fikrî Cereyanlar". *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*. ed. Lütfi Sunar. 3/1-43. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yay. 2021.
- Sunar, Lütfi. "Mısır'da Çağdaş Düşünce: Gelenek ve Yenilenme Etrafında Oluşan Hatlar". *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*, ed. Lütfi Sunar. 2/1-41. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yay. 2020.

- Tansü, Yunus Emre. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi". *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4/1 (Nisan 2018), 113-142.
- Telci, İsmail Numan. "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Gerileyişi". *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*. ed. Lütfi Sunar. 2/179-201. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yay. 2020.
- Topaloğlu, Aydın. "Materyalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/137-140. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uçman, Abdullah. "Baha Tevfik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/452-453. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Uçman, Abdullah. "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/424-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ulukütük, Mehmet. "Arayışlar Dönemi İslam Düşüncesinde Felsefe". *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer. 6/1991-2007. İstanbul: İlem-Konya Büyükşehir Belediyesi, 2022.
- Ulukütük, Mehmet. "Fazlurrahman". *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer. 6/2227-2231. İstanbul: İlem-Konya Büyükşehir Belediyesi, 2022.
- Unat, Yavuz. "Salih Zeki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/43-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yay., 1999.

Bölüm

-26-

ÇAĞDAŞ İSLAM FELSEFESİNİN SORUNLARI

Çağdaş felsefeler açısından yorumlandığında bütün felsefi değerlendirmeler bugünün koşulları tarafından belirlenmektedir. Bu yönüyle tarihsel bir sorundan söz edildiğinde bile aslında bugüne ait bir sorunun değerlendirildiği kabul edilebilir. Çünkü anlama ve yorumlama bugünde yaşayan öznenin zihnine, yönelimine ve diline bağlanmaktadır.¹ Benzer bir durum İslam felsefesi alanı için de geçerlidir. Bu meyanda tarih ile çağdaşlığı birbirinden ayıran sadece adlandırma farklılığı ve üzerine konuşulacak özgül deneyimin ayrılığıdır.² Sözgelimi Ebû Hâmid el-Gazzâlî ve İslam felsefesinin tarihsel gelişimi üzerine bir analize girildiğinde bugünkü bir araştırmacının ilgili konuya dair geçmiş modern yorumlara dayanarak kendi öznel koşullarında bir değerlendirme yapması beklenmektedir. Bu örnekte İmam Gazzâlî tarihten bir aktör, İslam felsefesi modern bir çalışma alanı, modern yorumlar Fransa, İngiltere, ABD, Türkiye ve İslâm ülkelerinde geliştirilmiş geçmiş görüşler ve konuşan özne olarak *şu an* bir araya gelmektedir. Söz konusu örnekte İmam Gazzâlî'ye ilişkin özgül ve nesnel bir gerçeklikten bahsetmek neredeyse olanaksızdır.³ Geçmişe ilişkin konuşmak meselelerin sonuçlarını bugünden kavrayabilmek bakımından nispeten kolayken hâlihazırda yaşanılıyor olana dair konuşmak biraz daha zordur. Bununla birlikte yaşayan bir felsefe alanı çağdaş dünya hakkında muhakkak konuşabilmelidir. İşte bu bölümün amacı, çağdaş deneyim, kavram, olgu ve gelişmelerin İslam felsefesi açısından sorunlaştırılmasıdır.

¹ Joseph Margolis, *Pragmatism's Advantage: American and European Philosophy at the End of the Twentieth Century*, Stanford, (California: Stanford University Press, 2010), 35, 44-45.

² Bu bağlamda yapılmış yararlı bir çalışma olarak bkz. Valtteri Arstila, Dan Lloyd (ed.), *Subjective Time The Philosophy, Psychology, and Neuroscience of Temporality*, Massachusetts, Cambridge, London: The MIT Press, 2014.

³ Bu çağdaş felsefi bakış açısını bizzat Gazzâlî düşüncesine uygulayan uzmanlar da vardır. Sami al-Daghistani bunu "ekonomik-etik sübjektiflik" adlandırması ile Gazzâlî'nin düşünsel yaklaşımının içine yerleştirmektedir. Al-Daghistani'nin kitabı bugünden hareketle Gazzâlî ve tarihe bakan kişinin aslında kendi koşullarını yeniden ürettiğini doğrulamaktadır. Sami al-Daghistani, *Ethical Teachings of Abû Hâmid el-Ghazâlî: Economics of Happiness*, London, New York: Anthem Press, 2021, 71-74.

Kaynakça

- Al-Daghistani, Sami (2021). *Ethical Teachings of Abū Hāmid el-Ghazālī: Economics of Happiness*, London, New York: Anthem Press.
- Arstila, Valtteri, Lloyd, Dan (ed.) (2014), *Subjective Time The Philosophy, Psychology, and Neuroscience of Temporality*, Massachusetts, Cambridge, London: The MIT Press.
- Asad, Talal (2003). *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Asad, Talal (2009). "Free Speech, Blasphemy, and Secular Criticism", *Is Critique Secular? Blasphemy, Injury, and Free Speech*; Talal Asad, Wendy Brown Judith Butler Saba Mahmood, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 20-63.
- Beckwith, Francis J. (2007). *Defending Life: A Moral and Legal Case against Abortion Choise*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Butler, Judith (2009). "The Sensibility of Critique: Response to Asad and Mahmood", *Is Critique Secular? Blasphemy, Injury, and Free Speech*; Talal Asad, Wendy Brown Judith Butler Saba Mahmood, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 101-136.
- Castro, Laura Rodriguez (2021). *Decolonial Feminisms, Power and Place: Sentipensando with Rural Women in Colombia*, Cham/Switzerland: Springer.
- Cooper, David E. (2012). "Existentialism as a Philosophical Movement", *The Cambridge Companion to Existentialism*; ed.: Steven Crowell, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 27-49.
- Ertit, Volkan (2014). "Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, 103-124.
- Flynn, Thomas R. (2006). *Existentialism: A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press.
- Gaus, Gerald, D'Agostino, Fred (ed.) (2013). *The Routledge Companion to Social and Political Philosophy*, New York, London: Routledge.
- Hawkesworth, Mary, Disch, Lisa (2016). "Introduction: Feminist Theory Transforming the Known World", *The Oxford Handbook of Feminist Theory*; ed.: Mary Hawkesworth, Lisa Disch, New York: Oxford University Press, 1-15.
- Kaczor, Christopher (2011). *The Ethics of Abortion: Women's Rights, Human Life, and the Question of Justice*, New York, London: Routledge.
- Kaufmann, Walter (ed.) (1960). *Existentialism: From Dostoyevsky to Sartre*, New York: Meridian Books, Inc., 12. Basım.
- Kugle, Scott Siraj al-Haqq (2011). *Homosexuality in Islam: Critical Reflection on Gay, Lesbian, and Transgender Muslims*, Oxford: Oneworld (e-kitap).

- Margolis, Joseph (2010). *Pragmatism's Advantage: American and European Philosophy at the End of the Twentieth Century*, Stanford, California: Stanford University Press.
- McBride, William (2012). "Existentialism as a Cultural Movement", *The Cambridge Companion to Existentialism*; ed.: Steven Crowell, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 50-72.
- Özdemir, Muhammet (2020). "Kadın Haklarına Ait Modern Türk Yorumu ve Pratiklerindeki Yanlışlıklar ve Ataerkillik Söyleminin Toplumsal Açmazları", *Yetkin Düşünce*, Yıl 3 Sayı 9, Ocak-Şubat-Mart, 17-34.
- Özdemir, Muhammet (2022). "Posthumanın Yeni Yaşam Alanı (Ekosistemi) ve Yeni Çevresi (Ekolojisi) Olarak Metaverse", *Metaverse*; ed.: Sabri Öz, Cengiz Akyıldız, Rızvan Yılmaz, İstanbul: Hiperyayın, 2022, 111-134.
- Özdemir, Muhammet (2023a). "Metaverse Üzerine Felsefi Bir Soruşturma", *Metaverse'e Doğru (mu?): Felsefe, Sosyoloji, Din, Ekonomi, Eğitim, Sinema*; ed.: Cengiz Kanık, Mahmut Erdil, Ankara: Hece Yayınları, 41-55.
- Özdemir, Muhammet (2023b). "Metaverse Nedir ve "Gerçek Zamanlı Sanal Yaşam" Neden Vardır?", *Metaverse ve Gerçek Zamanlı Sanal Yaşam*; ed.: Mustafa Tekin, Muhammet Özdemir, İstanbul: Mana Yayınları, 2023, 17-44.
- Özen, Nurgül (2020). "İslam Hukukuna Göre Kürtaj ile İlgili Görüşlerin ve Delillerin Değerlendirilmesi: Bosna Örneği", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı.
- Putnam, Robert D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Rawls, John (2005). *Political Liberalism Expanded Edition*, New York: Columbia University Press, 3. Basım.
- Smart, Carol (2002). *Feminism and the Power of Law*, London, New York: Routledge, 2. Basım.
- Tarhan, Gulce (2011). "Roots of the Headscarf Debate: Laicism and Secularism in France and Turkey", *Journal of Political Inquiry* 4, 1-32.
- Taylor, Charles (2007). *A Secular Age*, Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Touraine, Alain (1995). *Critique of Modernity*; çev.: David Macey, Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Touraine, Alain (2018). *What Is Democracy?*; çev.: David Macey, New York, London: Routledge, Taylor and Francis Group, 2. Basım (e-kitap).
- Tüfekçi, İbrahim (2013). "İslam Hukukuna Göre Gebeliğin Sonlandırılması", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 45, Eylül, 111-154.

Editör

Prof. Dr. Ramazan Adıbelli

DİNLER TARİHİ

Yazarlar

Prof. Dr. Durmuş Arık
Prof. Dr. Hayreddin Kızıl
Doç. Dr. Azize Uygün
Doç. Dr. İsmet Eşmeli
Doç. Dr. M. Osman Karatosun
Dr. Öğr. Üyesi Aliya Mutallimova
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Akıncı Ambaroğlu
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Arslan
Dr. Öğr. Üyesi Kenan Karagöz
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Masatoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Mekin Meçin
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Güngör
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Göregen
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Kıranathioğlu
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Şengil
Dr. Öğr. Üyesi Osman Eraslan
Dr. Öğr. Üyesi Rabia Mert
Dr. Öğr. Üyesi Rukiye Aysun İnan
Dr. Öğr. Üyesi Salih Çinpolat
Dr. Öğr. Üyesi Saliha Esen
Arş. Gör. Dr. İbrahim Korhan
Arş. Gör. Merve Yetim
Arş. Gör. Hacer Gergin

Dinler Tarihi

Editör : Prof. Dr. Ramazan Adıbelli

ISBN : 978-625-6549-01-2
Baskı : Assum Basım ve Mücellit
Basım Sayısı : 1. Baskı, 2023

©Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın bütün hakları Lisans Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılmaz.

Kitapta yer alan bölümlerin sorumluluğu yazarlarına aittir

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Adıbelli, Ramazan

Dinler Tarihi / *Editör* : Ramazan Adıbelli

1. Basım. XVI + 576 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN : 978-625-6549-01-2

1. Dinler Tarihi, 2. İnançlar, 3. Dinlerarası İlişkiler

Lisans Yayıncılık

Tahtakale Mah. Hicret Sokak No:8/A

Avclar-İSTANBUL

Tel: 0212 619 18 38

e-posta : lisans@lisansyayincilik.com.tr

www.lisansyayincilik.com.tr

Dinler Tarihi

Editör:

Ramazan Adıbelli / *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Bölümler ve Yazarlar

1.Bölüm:

Hatice Arslan / *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

2.Bölüm:

Mustafa Göregen / *Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Hacer Gergin / *Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

3.Bölüm:

Muhammed Güngör / *Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

4.Bölüm:

Rukiye Aysun İnan / *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

5.Bölüm:

Mustafa Şengil / *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İslami ilimler Fakültesi*

6.Bölüm:

Durmuş Arık / *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

7.Bölüm:

Merve Yetim / *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

8.Bölüm:

Merve Yetim / *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

9.Bölüm:

Osman Eraslan / *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

10.Bölüm:

İbrahim Korhan / *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

11.Bölüm:

Kenan Karagöz / *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

12.Bölüm:

Azize Uygun / *S. Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

13.Bölüm:

Salih Çinpolat / *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

14.Bölüm:

Hayreddin Kızıl / *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

15.Bölüm:

Mehmet Mekin Meçin / *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

16.Bölüm:

Mehmet Masatoğlu / *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

17.Bölüm:

Mehmet Masatoğlu / *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

18.Bölüm:

Saliha Esen / *Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

19.Bölüm:

Mustafa Kiranathoğlu / *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

20.Bölüm:

M. Osman Karatosun / *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

21.Bölüm:

Ayşe Akıncı Ambaroğlu / *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

22.Bölüm:

Rabia Mert / *Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

23.Bölüm:

Aliya Mutallimova / *Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

24.Bölüm:

İsmet Eşmelim / *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

ÖNSÖZ

Son yirmi yılda ülkemizde diğer alanlarda olduğu gibi Dinler Tarihi alanında büyük bir ilerleme kaydedilmektedir. Bu alanda yazılan makalelerin, kitapların ve yapılan araştırmaların hızlı bir şekilde artış göstermesi, İlahiyat/İslamî İlimler fakültelerinin artışıyla büyük ölçüde paralellik göstermektedir. Elinizdeki bu kitapla, Dinler Tarihi alanında kaleme alınan kapsayıcı eserlere bir yenisini eklenmiştir. Çeşitli üniversitelerde görev yapan ve her biri kendi alanında uzman olan akademisyenler tarafından hazırlanan konular Dinler Tarihi-ne şümullü bir bakış açısı sunacak şekilde düzenlenmiştir.

İnsanlık tarihinin en önemli kurumlarından biri olan din olgusuna doğal süreciyle yani kronolojik açıdan yaklaşmanın daha isabetli olacağı düşünülerek Dinler Tarihinin bir disiplin olarak mahiyeti ve kendine has perspektifi üzerinde durulduktan sonra kitabın temel konusu ve ortak kavram olan din fenomeninin neliği ve bu olguya yönelik geliştirilen farklı bakış açıları ana hatlarıyla anlatılmıştır. Kadim dinî gelenekler ve mitoloji konularından sonra İslam'ı ve Türk kültürünü tama manasıyla idrak edebilme gayesiyle İslam öncesi Arap dini ve geleneksel Türk dini konuları işlenmiştir. Devamında ise coğrafi taksimat esas alınarak sırasıyla Ortadoğu dinleri ve türevleri (Yahudilik, Hristiyanlık, İslam ve Bahailik, Sabîilik, Mecusilik, ve Maniheizm), Hint dinleri (Hinduizm, Budizm, Caynizm ve Sihizm), Çin dinleri (Konfüçyüsçülük ve Taoizm) ve Japonların millî dini olan Şintoizm'e yer verilmiştir. Bütün beşeri fenomenler gibi dinamik bir olgu olan dinî yapıların bu yönünü kitabın yeni dinî hareketler bölümünde görmek mümkündür. Son olarak, dinî bakış açıları insanların birbirlerine yönelik algılarını şekillendirdiği ve birbirlerine yönelik tutum ve davranışlarında belirleyici olması bakımından bu önemli konu, dinlerarası ilişkiler başlığı altında incelenmiştir.

Bölümler farklı yazarlar tarafından kaleme alındığı için üslup farklılıkları konuya bakış ve nüfuz açısından farklılıkların olması kaçınılmazdır. Bu farklılıklara rağmen esas alınan ortak ölçütler bilimsellik ve tarafsızlık ilkeleri olmuştur.

Bölüm yazarlarının belirlenmesi, koordinasyonun sağlanması ve kitabın planlandığı takvimde yayımlanması hususunda büyük gayret sarf eden Lisans Yayıncılık çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Çalışmanın hem Dinler Tarihi alanında tahsil yapanlara hem de bu alana ilgi duyanlara faydalı olmasını diliyorum.

İstanbul, 2023

Editör

Prof. Dr. Ramazan ADIBELLİ

İÇİNDEKİLER

Önsöz	V
Bölüm 1 BİR DİSİPLİN OLARAK DİNLER TARİHİ / Hatice Arslan	1
1.1. Dinler Tarihi'nin Tanımı ve Karakteristik Özellikleri	1
1.2. Dinler Tarihi'nin Temel Konuları	2
1.3. Dinler Tarihi'nin Tarihçesi	3
1.3.1. Batı'da Dinler Tarihi	3
1.3.2. İslam Dünyasında ve Türkiye'de Dinler Tarihi	5
1.4. Dinler Tarihi'nde Yöntemsel Yaklaşımlar	7
1.4.1. Klasik Dönem	8
1.4.1.1. Tarihsel Mukayeseli Yaklaşım	8
1.4.1.2. Fenomenolojik Yaklaşım	11
1.4.2. Çağdaş Dönem	13
1.4.2.1. Yeni Mukayeseci Yaklaşım	13
1.4.2.2. Feminist Yaklaşım	14
1.4.2.3. Kognitif/ Bilişsel Yaklaşım	14
1.4.2.4. Analitik Yaklaşım	15
Kaynakça	16
Bölüm 2 DİNİ ANLAMAYA DOĞRU (Din Tanımları ve Dini Kaynağı Konusundaki Teoriler) / Mustafa Göregen - Hacer Gergin	19
2.1. Din Tanımları	19
2.1.1. Etimolojik ve Semantik Din Tanımlamaları	19
2.1.2. Özsel ve İşlevsel Din Tanımlamaları	21
2.1.2.1. İslam'da Din Tanımları	21
2.1.2.2. Batı'da Din Tanımları	22
2.3. Din Tasnifleri	24
2.3.1. İslam Bilginlerine Göre Din Tasnifleri	24
2.3.2. Batı'da Din Tasnifleri	25
2.4. Dinle İlgili Terimler	26
2.5. İslam'a Göre Dinin Kaynağı	28
2.6. Dinin Kaynağı Konusundaki Batılı Teoriler	28

2.6.1. Animizm	29
2.6.2. Animatizm (Preanimizm)	30
2.6.3. Atalar Kültü	31
2.6.4. Yüce Tanrı İnancı	32
2.6.5. Büyü	32
2.6.6. Totemizm	33
2.6.7. Kutsal	34
2.6.8. Naturizm	36
2.6.9. İlkel Tek Tanrıcılık (Urmonoteismus)	36
Kaynakça	36

Bölüm 3	
TARİH VE ARKEOLOJİ IŞIĞINDA İNSANLIĞIN KADİM DİNİ FORMLARI / Muhammed Güngör	41
3.1. Eski Yunan Dini	42
3.2. Eski Roma Dini	47
3.3. Eski Mısır Dini	49
3.4. Eski Mezopotamya Dinleri	54
3.5. Hitit Dini	57
Kaynakça	62

Bölüm 4	
MİTOLOJİ / Rukiye Aysun İnan	65
4.1. Mit, Efsane ve Masal	65
4.2. Arkaik Yunan'da Mit	68
4.3. 19. Yüzyılda Batı'da Mit Düşüncesi	71
4.4. Fenomenolojik Açıdan Mit Kavramı	73
4.5. Mit Türleri	77
4.6. İnanan Açısından Kutsal Bir Anlatı Olarak Mitin Anlamı	80
Kaynakça	82

Bölüm 5	
İSLÂM ÖNCESİ ARAP DİNİ / Mustafa Şengil	85
5.1. Haniflik	87
5.2. Arap Politeizmi ve Paganizmi	88
5.3. Yıldız ve Gezegen Kültü	90
5.4. İbadet Anlayışı	91
5.5. Beytler (Put Evleri)	93
5.6. Yahudi ve Hristiyanlarla İlişkiler	94
5.7. Cahiliye Kavramı	95
Kaynakça	98

Bölüm 6		
GELENEKSEL TÜRK DİNİ VE ŞAMANİZM / <i>Durmuş Arık</i>		101
6.1. Eski Türklerde Dinin Adlandırılması		103
6.2. Geleneksel Türk Dini		105
6.2.1. Tanrı İnancı		105
6.2.2. Yer-Su İnancı		112
6.2.3. Atalar Kültü		117
6.2.4. Kozmoloji, Kozmogoni ve Dünyanın Sonu		119
6.2.5. İbadet		121
6.2.6. Cenaze Törenleri		123
6.2.7. Ahlak		124
6.3. Şamanlık (Kamlık)		127
Kaynakça		134
Bölüm 7		
YAHUDİLİK I / <i>Merve Yetim</i>		137
7.1. Yahudi Kimliği		137
7.2. Anahatlarıyla Yahudi Tarihi		138
7.2.1. Atalar Dönemi (M.Ö. XVIII-XVI. Yüzyıllar)		139
7.2.2. Hz. Musa Dönemi (M.Ö. XIII. Yüzyıl)		140
7.2.3. Hâkimler ve Krallar Dönemi (M.Ö. XII-XI. Yüzyıllar)		141
7.2.4. I. Mabet Dönemi (M.Ö. X. yy. Ortaları – M.Ö. 586)		143
7.2.5. Babil Sürgünü (M.Ö. 586-M.Ö. 538)		144
7.2.6. II. Mabet Dönemi (M.Ö. 515-M.S. 70)		144
7.2.7. Hristiyan Dünyasında Yahudiler		146
7.2.8. İslam Dünyasında Yahudiler		147
7.2.8.1. Asr-ı Saadette Yahudiler		148
7.2.8.2. Müslüman Memleketlerinde Yahudilerin Genel		148
7.3. Yahudiliğin İtikat Esasları		150
Kaynakça		154
Bölüm 8		
YAHUDİLİK II / <i>Merve Yetim</i>		155
8.1. Yahudiliğin Kutsal Metinleri		155
8.1.1. Yazılı Vahiy		155
8.1.1.1. Tanah'ın Nüshaları		158
8.1.1.2. Yahudi Kutsal Metinlerinin Günümüze İntikali		159
8.1.2. Sözlü Vahiy		160
8.2. Yahudilikte Hizipleşme ve Mezhepler		163
8.2.1. Etnik ve Kültürel Zeminde Hizipleşme		163
8.2.2. Dini Zeminde Hizipleşme		165
8.2.2.1. Eski Çağ Mezhepleri		165

8.2.2.2. Orta Çağ Mezhepleri	168
8.2.2.3. Modern Çağ Mezhepleri	170
8.3. Yahudilikte İbadetler ve Dini Araç Gereçler	173
8.4. Yahudilikte Özel Günler, Bayramlar, Matemler	176
Kaynakça	179

Bölüm 9	
HIRİSTİYANLIK I / Osman Eraslan	
	181
9.1. Tarihsel Süreç	181
9.1.1. İncillerde İsa	181
9.1.2. Pavlus Dönemi	185
9.1.3. İlk Tartışmalar/İlk Gruplaşmalar	188
9.1.4. İlk Konsiller ve Tartışma Konuları	189
9.1.5. Doğu(Ortodoks)-Batı (Katolik) Kiliselerinin Ayrılık Nedenleri	191
9.1.6. Protestanlık Öncesi Batı Kilisesinde Yaşanan Gelişmeler	192
9.1.7. Protestanlığın Ortaya Çıkışı	195
9.2. Hristiyan Mezhepleri	196
9.2.1. İlk Dönem Doğu Kiliseleri	196
9.2.1.1. Nesturi Kilisesi	197
9.2.1.2. Monofizit Kiliseler	197
9.2.1.3. Maruni Kilisesi	200
9.2.2. Ortodoks Mezhebi	200
9.2.3. Katolik Mezhebi	201
9.2.4. Protestan Mezhepleri	202
Yararlanılan Kaynaklar	204

Bölüm 10	
HIRİSTİYANLIK II / İbrahim Korhan	
	207
10.1. Kutsal Kitap	207
10.2. Tanrı İnancı	212
10.3. İbadet ve Mabet	215
10.4. Sakramentler	217
10.4.1. Vaftiz	219
10.4.2. Konfirmasyon	220
10.4.3. Evharistiya	221
10.4.4. Ruhban Takdisi	222
10.4.5. Evlilik	223
10.4.6. Tövbe	224
10.4.7. Hasta Yağı	224
10.5. Kutsal Günler, Bayramlar	225
Kaynakça	228

Bölüm 11	
İSLÂM / Kenan Karağöz	231
11.1. İslâm'ın Ortaya Çıkışı ve Yayılması	231
11.1.1. Hz. Muhammed Dönemi	232
11.1.2. Hz. Muhammed Sonrası Dönem	249
11.2. İman Esasları	253
11.3. İbadetler	258
11.4. İslam Mezhepleri	262
11.4.1. Fıkîhî Mezhepler	262
11.4.1.1. Haneî Mezhebi	263
11.4.1.2. Mâlikî Mezhebi	263
11.4.1.3. Şâfiî Mezhebi	264
11.4.1.4. Hanbelî Mezhebi	265
11.4.2. İtikâdî Mezhepler	266
Yararlanılan Kaynaklar	270
Bölüm 12	
BAHÂİLİK / Azize Uygun	273
12.1. Tarihsel Gelişim Süreci	274
12.1.1. Bâbilik (Seyyid Ali Muhammed)	276
12.1.2. Bahâilik (Mirza Hüseyin Ali) ve Sonrası	277
12.1.3. Bahâîlerin İdari Düzeni	278
12.2. İnançları	278
12.2.1. Allah İnancı	278
12.2.2. Peygamber İnancı	279
12.2.3. Melek İnancı	280
12.2.4. Kutsal Yazıları	280
12.2.5. Ahiret İnancı	282
12.3. Mabet ve İbadetleri	282
12.3.1. Abdest ve Namaz	283
12.3.2. Oruç	284
12.3.3. Kutsal Yerleri Ziyaret (Hac)	284
12.3.4. Zekât	285
12.3.5. Dua ve Tefekkür (Kutsal Âyetlerin Okunması)	285
12.3.6. Diğer Dini Hükümler, Sosyal Hayat	285
Kaynakça	288
Bölüm 13	
SABİİLİK / Salih Çinpolat	291
13.1. Sâbiiliğin Tarihi Süreci	291
13.2. İslam Kaynaklarında Sâbiîler	293
13.3. Sâbiiliğin Kutsal Metinleri	295

13.3.1. Yazılı Metinler	295
13.3.2. Sır Metinleri	296
13.4.. Sâbiîlikte Temel İnançlar	296
13.4.1. Düalist Âlem ve Tanrı	297
13.4.2. Evrenin ve İnsanın Yaratılışı	298
13.4.3. Kurtuluş Öğretisi ve Peygamberlik	299
13.4.4. Zaman Tasavvuru, Mesih ve Kıyamet	300
13.5. Sâbiîlikte Mabet, Din Adamı ve İbadetler	301
13.6. Sâbiîlikte Kutsal Gün ve Bayramlar	304
13.7. Sâbiîlikte Toplumsal ve Ahlaki Kurallar	304
Kaynakça	305

Bölüm 14 MECUSİLİK / <i>Hayreddin Kızıl</i>		307
14.1. Tarihçe		308
14.1.1. Zerdüşt Dönemi		308
14.1.2. Zerdüşt Sonrası Dönem		309
14.2. Kutsal Metinler		311
14.2.1. Avesta		311
14.2.2. Pehlevice Metinler		313
14.3. Mecûsî İnanç Sistemi		314
14.3.1. Tanrı Anlayışı		314
14.3.2. Ölüm ve Ahiret ile İlgili İnançlar		317
14.3.3. Kurtarıcı Anlayışı		318
14.3.4. Ateş ve Ateşle İlgili İnançlar		319
14.4. Ahlaki İlkeler ve Temel İbadetler		320
14.4.1. Din Adamları, Dini Törenler ve Bayramlar		321
Kaynakça		324

Bölüm 15 MANİHEİZM / <i>Mehmet Mekin Meçin</i>		329
15.1. Maniheizm		329
15.2. Mani		332
15.3. Maniheizm'in Tarihsel Gelişimi		333
15.4. Maniheizm'in Kutsal Metinleri		334
15.4.1. Hayat İncili		334
15.4.2. Hayat Hazinesi		335
15.4.3. Pragmateia (Risaleler)		339
15.4.4. Sırlar		340
15.4.5. Devler Kitabı		341
15.4.6. Mektuplar		341

15.4.7. Mezmurlar ve Dualar	342
Kaynakça	344

Bölüm 16	
HİNDUİZM / Mehmet Masatoğlu	
	347
16.1. Hinduizm'in Oluşum Tarihi	348
16.2. Hindu Kutsal Metinleri	353
16.2.1. Sruti (Vahye/İlhama Dayalı Eserler)	353
16.2.1.1. Vedalar	254
16.2.1.2. Brahmanalar	256
16.2.1.3. Aranyakalar	256
16.2.1.4. Upanişadlar	357
16.2.2. Smriti (İnsan Aklının Eseri Kitaplar)	358
16.3. Hindu Tanrı İnancı	359
16.4. Karma-Tenâsüh Öğretisi	361
16.5. Hindu Yoga Öğretisi	362
16.6. Hinduizm'e Göre Yaratılışı	365
16.6.1. Rigveda'da Yaratılış	365
16.6.2. Brahmanalar'da Yaratılış	367
16.6.3. Upanishadlar'da Yaratılış	368
16.7. Hindu Kast Anlayışı	269
16.8. Hinduizm'de İbadet	370
16.9. Başlıca Hindu Mezhepleri	373
Kaynakça	375

Bölüm 17	
BUDİZM / Mehmet Masatoğlu	
	377
17.1. Buda'nın Hayatı	377
17.2. Budizm Tarihi	380
17.2.1. Budist Konsiller	380
17.2.2. Budizm'in Hint Alt Kıtası Dışındaki Yayılışı	382
17.3. Budist Kutsal Metinleri	384
17.3.1. Pali Kanon	384
17.4. Budizm'in Öğretileri	386
17.4.1. Bağımlı Varoluş İlkesi (pratityasamutpada)	387
17.4.2. Dört Soylu Hakikat ve Sekiz Dilimli Yol	389
17.4.3. Budizm'de Karma Anlayışı	391
17.4.4. Nirvana	392
17.5. Budizm'de İbadet	393
17.5.1. İbadet Mekanları	393
17.5.2. Ferdi İbadet	395
17.5.2.1. Meditasyon	396

17.5.3. Toplu İbadet	397
17.5.3.1. Dini Günler ve Festivaller	397
17.5.3.2. Hac İbadeti	398
17.6. Budist Mezhepleri	399
17.6.1. Hinayana ve Mahayana	399
Kaynakça	402

Bölüm 18 CAYNİZM / Saliha Esen	403
18.1. Tarihsel Gelişimi ve Yayılışı	403
18.2. Mezhepleri	406
18.3. Kutsal Metinleri	407
18.4. Temel Öğretileri	409
18.5. İbadetleri ve Uygulamaları	413
Kaynakça	421

Bölüm 19 SİHİZM / Mustafa Kıranatlıoğlu	423
19.1. Tarihsel Gelişimi	423
19.1.1. Sihizm Öncesi Senkretik ve Reformik Hareketler	424
19.1.2. Guru Nanak ve Sihizmin Doğuşu	425
19.1.3. Gelişmesi ve Kurumsallaşması (On Guru)	428
19.2. İnanç ve Temel Öğretileri	434
19.2.1. Tanrı İnancı	435
19.2.2. Karma ve Reenkarnasyon	435
19.2.3. Kurtuluş Öğretisi	436
19.2.4. Dünyevi İllüzyon	437
19.3. Kutsal Kitap	437
19.4. Kardeşlik Teşkilatı: KHALSA	438
19.4.1. Beş K	439
19.5. Sih İbadet ve Uygulamaları	440
19.6. Tapınak	441
19.7. Gün ve Festivaller	444
19.8. Sembolleri	445
19.9. Sihizm ve İslam Karşılaştırması	446
Kaynakça	450

Bölüm 20 KONFÜÇYÜŞÇÜLÜK / M. Osman Karatosun	453
20.1. Konfüçyüs'ün Hayatı	454
20.1.1. Konfüçyüs'ün Derlediği ve Yazdığı Eserler	456
20.1.2. Gök İnancı	459

20.1.3. Ahlak Sistemi	460
20.1.4. Mabet ve İbadet Anlayışı	461
20.1.5. Evren Anlayışı	461
Kaynakça	462

Bölüm 21	
TAOİZM / Ayşe Akıncı Ambaroğlu	465
21.1. Taoizm'in Kurucu Düşünürü Lao-Tzu	465
21.2. Taoizm'in Kurucu Metni <i>Tao Te Ching</i> ve Diğer Kutsal Metinler	465
21.3. İnanç ve Ritüeller	469
21.4. Taoizm'de Yorumlar	473
Kaynakça	474

Bölüm 22	
ŞİNTOİZM / Rabia Mert	475
22.1. Tarihsel Gelişimi	477
22.1.1. Şintoizm'in Ortaya Çıkışı	477
22.1.2. Edo Dönemi ve Meiji Restorasyonu	478
22.1.3. 1945'ten Günümüze	480
22.2. İnanç Esasları ve Temel Öğretileri	481
22.2.1. Tanrı İnancı	481
22.2.2. Kami	481
22.2.3. Mitolojik Anlatılarda Kâinat Tasavvurları	482
22.2.4. Kurtuluş Öğretisi	484
22.3. Kutsal Kitap	485
22.4. Şinto İbadet ve Uygulamaları	486
22.5. Tapınak	489
22.6. Hac Merkezleri	491
22.7. Gün ve Festivaller	492
22.8. Mezhepler	495
22.9. Semboller	495
Kaynakça	499

Bölüm 23	
YENİ DİNİ HAREKETLER / Aliya Mutallimova	501
23.1. Yeni Dini Hareketleri Nitelemek için Kullanılan Tabirler	502
23.2. Yeni Dini Hareketleri Tanımlama Problemi	503
23.3. Yeni Dini Hareketlerin Temel Özellikleri	506
23.4. Yeni Dini Hareketler ve Yaşayan Dünya Dinleri	508
23.5. Yeni Dini Hareketlerin Tasnifi	510
23.6. Yeni Dini Hareketlerin Lider ve Üye Profilleri	514
23.7. Yeni Dini Hareketlerde İbadet ve Ritüeller	521

23.8. Yeni Dini Hareketlerde Kutsal Kitap İnancı	525
23.9. Yeni Dini Hareketlerde Mehdi ve Mesih İnancı	527
23.10. Yeni Dini Hareketlerin Taraftar Kazanma Yöntemleri	528
23.11. Ülkemizde Faaliyet Yürüten Bazı Yeni Dini Hareketler	530
23.11.1. Osho Hareketi	530
23.11.2. Satanizm	532
23.11.3. Yehova'nın Şahitleri	534
Kaynakça	537

Bölüm 24 DİNLER ARASI İLİŞKİLER (Dinlerin Diğer Din Mensuplarına Bakışları) / İsmet Eşmeli	
	541
24.1. Yahudilerin Diğer Dinlere ve Mensuplarına Bakışı	542
24.1.1. Yahudiliğin Hristiyanlığa ve Hristiyanlara Bakışı	545
24.1.2. Yahudiliğin İslam'a ve Müslümanlara Bakışı	547
24.2. Hristiyanlığın Diğer Dinlere ve Mensuplarına Bakışı	549
24.2.1. Hristiyanlığın Yahudiliğe ve Yahudilere Bakışı	550
24.2.2. Hristiyanlığın İslam'a ve Müslümanlara Bakışı	553
24.2.3. Hristiyanlığın Hinduizm'e Bakışı	556
24.2.4. Hristiyanlığın Budizm'e Bakışı	558
24.3. İslam'ın Diğer Dinlere ve Mensuplarına Bakışı	560
24.3.1. Tevhid İnancı Açısından Yaklaşım	560
24.3.2. Peygamberlere İman Açısından Yaklaşım	562
24.3.3. Kitap İnancı Açısından Yaklaşım	564
24.3.4. Âhiret İnancı Açısından Yaklaşım	566
24.4. Hinduizm'in Diğer Dinlere ve Mensuplarına Bakışı	567
24.4.1. Hinduizm'in İslam'a ve Müslümanlara Bakışı	570
24.5. Budizm'in Diğer Dinlere ve Mensuplarına Bakışı	573
Kaynakça	575

Bölüm

-1-

BİR DİSİPLİN OLARAK DİNLER TARİHİ

1.1. Dinler Tarihi'nin Tanımı ve Karakteristik Özellikleri

Dinler Tarihi, insanın dinsel tutumunun zaman ve mekandaki tezahürlerini nesnesi olarak alan bir bilimdir.¹ Dinlerin tanrısal bir vahyin ürünü ya da herhangi bir dinin hakikatinin savunulması şeklinde öznel değil de dindarın tutum ve davranışlarının yansıması olarak nesnel bir biçimde incelenmesi büyük ölçüde Aydınlanma sonrasında gelişmiştir. Dinlerle ilgili konuların bilimsel olarak ele alınması gerektiği ve böylece din ile bilim arasında bir köprüünün kurulabileceği fikri 19. yüzyılda F. Max Müller (1823-1900) tarafından dillendirilmiştir. O, dinlerle ilgili yapılan bilimsel çalışmaları ifade etmek üzere *Religionswissenschaft* (Dinler Bilimi) terimini, filolojik ve karşılaştırmalı olarak dinlerin incelendiği bir alanı ifade etmek üzere Dinler Tarihi ile eş anlamlı olarak kullanmıştır. Bu bilimi teolojik ve felsefi din araştırmalarının normatif doğasından bağımsız, tanımlayıcı, objektif bir bilim olarak düşünmüştür.²

Müller, Almanca *Religionswissenschaft* teriminin İngilizce karşılığı olarak *Science of Religion* (din bilimi) ifadesini kullanır. Oysa Amerikalılar *Science of Religion* terimini Din Sosyolojisi bilimini ifade etmek için kullanmakta, *Religionswissenschaft* için ise *Study of Religion* (din çalışması) ya da daha yaygın olarak *Religious Studies* (Dini Araştırmalar/Çalışmalar) terimini tercih etmektedir. İngiltere'de ise Almanca terimin karşılığı olarak *Comparative Religion* (Mukayeseli Din) kavramı kullanılmaktadır.³ Pozitivist teorilerden etkilenen Fransız üniversite geleneği 1880'den itibaren bu yeni bilim dalı için *Histoire des Religions* (Dinler Tarihi) ismini kullanmış, daha sonra ise *Histoire Comparée des Religions* (Dinlerin

¹ Ugo Bianchi, *The History of Religions* (Leiden: Brill, 1975), 1.

² Douglas Allen, "Phenomenology of Religion", *Encyclopedia of Religions*, ed. Lindsay Jones (USA: Thomsan Gale, 2005), 10/7089.

³ Mustafa Alıcı, "Dinler Tarihi'nde Çağdaş Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji Meselesi 2* (2005), 1299-1300 dipnot 69.

Kaynakça

- Adam, Baki. "Dinler Tarihi Bilimi". 19-32. Dinler Tarihi. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Adıbelli, Ramazan. "Dinler Tarihi Tarihsel Bir Disiplin Midir?". *Türkiye’de Dinler Tarihi’nin Kurumsallaşmasında Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*. ed. Ahmet Hikmet Eroğlu. 155–178. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Adıbelli, Ramazan. "İtalyan Dinler Tarihi Okulu Bağlamında Raffaele Pettazzoni, Angelo Brelich ve Ugo Bianchi’nin Metodoloji Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50/1 (2009), 71–108.
- Adıbelli, Ramazan. "Katolik-Laik Tartışması Bağlamında Fransa’da Dinler Tarihi Disiplininin Oluşum Süreci". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/1 (2012), 111–136.
- Adıbelli, Ramazan. "Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50/2 (2009), 113–152.
- Adıbelli, Ramazan. "XIX. Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi". *Bilimname* 2/6 (2004/3), 225–238.
- Adıbelli, Ramazan. *Mircea Eliade ve Din: Dinler Tarihinde Felsefe ve Metodoloji*. İstanbul: DBY, 2021.
- Alıcı, Mustafa. "Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihi". *Dinler Tarihi I-II*. ed. Süleyman Turan. 15-32. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.
- Alıcı, Mustafa. "Dinler Tarihi’nde Çağdaş Metodolojik Problemler". *İslâmî İlimlerde Metodoloji Meselesi* 2 (2005), 1299-1366.
- Alıcı, Mustafa. *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*. İstanbul: İz yayıncılık, 2007.
- Alıcı, Mustafa. "Dünyanın Yerel Bilimi: Dinler Tarihi". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1 (2009), 153-179. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/derleme/issue/35073/388983>
- Alıcı, Mustafa. "Kutsal’a Giden Yol: Dinler Tarihi’nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/3 (2005), 73-120. <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=3170625&MakaleAdi2=kutsala+giden+yol>
- Alıcı, Mustafa. "Mutfakta Pişir Mutfakta Ye: Çağdaş Dinler Tarihi Metodolojisi-nde Feminist Yaklaşım". *Milel ve Nihal* 2/2 (2005), 81-110.
- Allen, Douglas. "Phenomenology of Religion". *Encyclopedia of Religions*. ed. Lindsay Jones. 10/7086-7101. USA: Thomsan Gale, 2005.

- Arık, Durmuş. *Kavram Atlası: Dinler Tarihi I.* ed. Bülent Akot. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Batuk, Cengiz. "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009), 71-97.
- Bianchi, Ugo. *The History of Religions*. Leiden: Brill, 1975.
- Biruni, Ebu Reyhan El-. *Maziden Kalanlar*. çev. D. Ahsen Batur. Selenge Yayınları, 2011.
- Biruni, Ebu Reyhan El-. *Tahkiku ma li'l-Hind Biruni'nin Gözüyle Hindistan*. çev. Kıvameddin Burslan - Ali İhsan Yitik. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Demirci, Kürşat. *Dinler Tarihinin Meseleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Geertz, Armin W. "Cognitive Approaches to the Study of Religion". *New Approaches to the Study of Religion: Textual, Comparative, Sociological, and Cognitive Approaches*. ed. Peter Antes vd. Berlin: Walter de Gruyter, 2004.
- Harman, Ömer Faruk. "Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı (Doğu-Batı)". *Dinler Tarihi Araştırmaları VII*. 23-48. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010.
- Kurt, Ali Osman - Aykıt, Dursun Ali. *Dinler Tarihi*. Ankara: Bilay (Bilimsel Araştırma Yayınları), 2019.
- Kuzgun, Şaban. "Mukayeseli Dinler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler ve Düşünülen Çözümleri". 117-125. Samsun, 1992.
- Ries, Julién. "Dinler Tarihi, Fenomenoloji ve Hermenötik: Mircea Éliade'ın Yapıtına Bir Bakış". çev. Havva Köser. *Din ve Fenomenoloji: Mircea Éliade'in Eserlerine Toplu Bakış*. ed. Constantin Tacou. 7-20. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Schimmel, Annamarie. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.
- Sharpe, Eric J. *Comparative Religion: A History*. Londra: Duckworth, 1975.
- Smart, Ninian. "Comparative-Historical Method". *Encyclopedia of Religions*. ed. Lindsay Jones. 3/1868-1871. USA: Thomson Gale, 2. Basım, 2005.
- Tanyu, Hikmet. "Türkiye'de Dinler Tarihinin Tarihçesi". *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1960), 109-124.
- Tümer, Günay. "Batıda Din Bilimleri Kavramı ve Dinler Tarihi Çalışmalarında Metodoloji". *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*. 139-149. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1989.
- Tümer, Günay. "Din (Din Bilimleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/333-339. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Bölüm

-2-

DİNİ ANLAMAYA DOĞRU (Din Tanımları ve Dinin Kaynağı Konusundaki Teoriler)

2.1. Din Tanımları

İnsanlık tarihiyle yaşıt olan dinin ve onun insanlık için rolünün ne olduğu konusu, öteden beri yapılan dini araştırmaların tartışılan konularından biridir. Buna göre, dinin ne olduğuna yönelik ortak bir tanımda buluşmak zor görülmektedir. Bu bakımdan din tanımları, her bir din açısından ve ilgili olduğu bilim dalına bağlı olarak birçok din bilimci tarafından farklı şekillerde yapılmaktadır. Geçmişten günümüze dini tanımlamaya ve insan hayatındaki rolünü anlamaya yönelik girişimler genel bir bakış açısından hareketle değil, tanımlı yapan bireylerin çoğunlukla içinde bulundukları dinsel gelenekler ve sahip oldukları inançlardan veya içinde bulundukları disiplinlerden hareketle gerçekleştirilmektedir. Bunun sonucunda ya belirli bir bakış açısının esas alındığı oldukça dar kapsamlı tanımlar ya da çok yaygın olmasa da bunun tam tersine geniş ve muğlak olan bazı din tanımları ortaya çıkmaktadır.¹

Dine dair tanımlamalarda bulunan bilim insanlarının yaptıkları din tanımları, başta teolojik, ahlaki, antropolojik, psikolojik, sosyolojik, fenomenolojik, felsefi, linguistik, eleştirel ve tarihsel olmak üzere birçok disiplin ve metotla ilişkilendirilmektedir. Dinlerde ve ilgili her bir bilim dalında yapılan birbirinden farklı din tanımlarını genel olarak etimolojik ve semantik din tanımlamaları ile özsel ve işlevsel din tanımlamaları şeklinde iki kategoride ele almak mümkün olmaktadır.²

2.1.1. Etimolojik ve Semantik Din Tanımlamaları

Din kelimesinin Arapçadaki kökeninin Ârâmî-İbrânî bir kökten mi veya Orta İran'dan mı geldiği, yoksa bu kelimenin öz Arapça mı olduğu konusunda

¹ Mahmut Aydın, *Dinler Tarihi (Tarih, İnanç ve İbadet)*, (İstanbul: Ensar, 2018), 19.

² Osman Eyüpoğlu-Cengiz Batuk, "Özsel ve İşlevsel Din Tanımları Bağlamında Assisili Francis Mistisizmi ve Protestan Ahlakının Mukayesesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (29 Aralık 2015), 96.

Kaynakça

- Adam, Baki vd. *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Adıbelli, Ramazan. *Mircea Eliade ve Din: Dinler Tarihinde Felsefe ve Metodoloji*. İstanbul: DBY, 2021.
- Adıbelli, Ramazan. "Mitoloji". *Dinler Tarihi*. ed. Mustafa Alıcı – Süleyman Turan. 55-78. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.
- Adıbelli, Ramazan. "Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/2 (2009), 113-152.
- Albanese, Catherine L. *America: Religions and Religion*. Australia ; Belmont, CA: Wadsworth, 5th edition., 2012.
- Alıcı, Mustafa. "Din Antropolojisinin Kurucularından James George Frazer (1854- 1941)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010), 3-31.
- Alıcı, Mustafa. "Heindrich Frick'e Göre Dinler Tarihi'nde Tipoloji". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/4 (01 Ağustos 2006), 77-85.
- Alıcı, Mustafa. "Kutsal'a Giden Yol: Dinler Tarihi'nde Bir Metodolojik Yaklaşım Veya Bir Bilim Dalı Olarak Din Fenomenolojisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (10 Kasım 2014).
- Alston, William P. "Din". çev. Günay Tümer.
- Aydın, Mahmut. *Dinler Tarihi; Tarih, İnanç ve İbadet*. İstanbul: Ensar, 2018.
- Bayat, Fuzuli. *Mitolojiye Giriş*. İstanbul: Ötüken, 2021.
- Berger, Peter L. "Some Second Thoughts on Substantive versus Functional Definitions of Religion". *Journal for the Scientific Study of Religion* 13/2 (1974), 125-133. <https://doi.org/10.2307/1384374>
- Berger, Peter L. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Open Road Media, 2011.
- Eliade, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*. İstanbul: Alfa Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Ellen, Roy. "Fetishism". *Man* 23/2 (1988), 213-235.
- Frazer, James George. *Totemism*. A. & C. Black, 1887.
- Guiley, Rosemary Ellen. "The Encyclopedia of Magic and Alchemy". *Magic*. New York, NY: Topeka Bindery, 2006.
- Harman, Ömer Faruk. "Güncel Kelam Tartışmaları II". *Dinlerin Kökeni Teorileri Üzerine*. ed. Mehmet Bulgen - Enis Doko. 405-410. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2021.
- James, William. *The Varieties of Religious Experience*. Simon and Schuster, 2004.

- Joachim Wach. *Sociology Of Religion*. Chicago: The University of Chicago, 1944.
- Knapman, Gareth. "Exchanging Totems: Totemism in Baldwin Spencer's Overseas Exchanges". *The Artefact* 32 (2009), 27-38.
- Kurt, Abdurrahman. "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008), 73-93.
- Kuşcu, Emir. "Kutsal Kavramını Yeniden Düşünmek: Mana Modelinden Düzen Nosyonuna Doğru". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (01 Şubat 2011), 165-186.
- Küçük, Abdurrahman - Tümer, Günay. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 2. Basım, 1993.
- Menzies, Allan. *Dinler Tarihi*. çev. Beyza Nur Doğan. Ankara: Dorlion Yayınları, 2021.
- Nigosian, Solomon A. *World Religions: A Historical Approach*. Boston: Bedford/St. Martin's, 4. Basım, 2008.
- Örnek, Sedat Veyis. *Etnoloji Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1971.
- Örnek, Sedat Veyis. "İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Giriş". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 254-261.
- Papapetros, Spyros. "Movements of the Soul: Traversing Animism, Fetishism, and the Uncanny". *Discourse* 34/2-3 (2012), 185-208.
- Ryba, Thomas. "The Philosophical Loadings of Rudolf Otto's Idea of the Sacred". *Method & Theory in the Study of Religion* 3/1 (1991), 24-40.
- Schimmel, Annemarie. *Dinler Tarihine Giriş*. ed. Recep Kibar. Ankara: Külliyyat Yayınları, 2016.
- Sharp, Eric J. *Comparative Religion: A History*. London: Duckworth, 2nd Edition., 1986.
- Shore, Bradd. "Mana and Tapu". *Developments in Polynesian Ethnology*. ed. Alan Howard - Robert Borofsky. 151-186. University of Hawai'i Press, 1989. <https://doi.org/10.2307/j.ctv9zckwp.8>
- Stringer, Martin D. *Contemporary Western Ethnography and the Definition of Religion*. A&C Black, 2008.
- Şahin, Mehmet. "Andrew Lang'in Eserlerinde Folklor, Mitoloji, Din ve Yüce Varlık Anlayışı". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (2002), 305-322.
- Tanyu, Hikmet. "Totem Totemizm ve Tabu Üzerine Araştırmalar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1-4 (01 Ağustos 1983), 155-172.
- Tümer, Günay. "Atalar Kültü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Tümer, Günay. "Çeşitli Yönleriyle Din". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1-4 (01 Ağustos 1986), 213-268.
- Tümer, Günay. "Din (Genel Olarak Din)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Tylor, Edward Burnett. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*. 1 Cilt. London: John Murray, 4. Basım, 1903.
- "Milel ve Nihal » Makale » Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos". Erişim 09 Nisan 2023. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/milel/issue/10457/128016>

Bölüm -3-

TARİH VE ARKEOLOJİ İŞİĞİNDA İNSANLIĞIN KADİM DİNİ FORMLARI

Yahudilik, Hristiyanlık ya da Budizm gibi diğer dinlerle kıyaslandığında kadim dinleri araştırmak daha zordur. Aradan geçen uzun zaman dilimi ve kadim dinler hakkında bilgi verecek malzemelerin yetersiz olması, kadim dinlerin kurumsal dinler gibi belirli bir inanç ve uygulamalar bütününe bulunmaması, belirli bir literatüre sahip olmamaları kadim dinleri araştırmayı zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, kadim dinlere dair çalışmalar çoğunlukla kısıtlı malzemelerin eksik kısımları yorumlanarak yapılmaktadır.¹ Başka bir deyişle bu zorluk, mevcut verilerin neredeyse tamamının, zamanın tahribatından kurtulmuş mezarlar, kutsal yerler ve içerikleri, heykeller, kabartmalar, gravürler ve resimler gibi somut kalıntılarla sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Az da olsa bu tür kanıtlar kadim dinleri anlamaya dair faydalı ve aydınlatıcı ipuçları sağlamaktadır.²

“Kadim din” tarifi zor bir kavramdır. Bunun nedenlerinden biri günümüzde yaşayan dinler da dâhil olmak üzere bütün dinlerin köklerini dünya tarihinin başlangıcıyla ilişkilendirmesidir. Bununla birlikte “kadim din” ile Roma, Yunanistan, Anadolu, Mısır ve Mezopotamya bölgelerinde varlık gösteren Eski Yunan dini, Eski Roma dini, Eski Mısır dini, Eski Mezopotamya dinleri ve Hitit dini kast edilmektedir. Paganist özellikleri bulunan bu dinler, mitolojik özellikleriyle dikkat çekmektedir.³

Kadim dinleri anlatan pek çok eser yazılmıştır. Bu konuya ait literatür yeni arkeolojik çalışmalarla daha da zenginleşmektedir. Dikkatleri üzerine çeken Ortadoğu ve Akdeniz bölgelerindeki arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkan materyallerin dinler tarihi bağlamında en büyük katkısı sadece belli bir

¹ Bekir Zakir Çoban, “Anadolu, Mısır ve Mezopotamya Dinleri”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 500.

² Geoffrey Parrinder (ed), *World Religions: From Ancient History to the Present*, 22.

³ Cengiz Batuk, “Mitoloji ve Kadim Dinler”, *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2019), 33.

Kaynakça

- Adıbelli, Ramazan. "Hayat ve Ölüm Dikotomisi: Dinler Tarihi Perspektifinden Bir Bakış". *Ölüm ve İntihar: Disiplinler Arası Bir Yaklaşım*, ed. Meryem Ber-rin Bulut. 63-93. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Akdağ, Özge. "Hititlerin Tanrılarını Memnun Etme Yöntemleri ve Bunun Hitit Arkeolojisine Yansımaları". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2018), 23-36.
- Arıkan, Yasemin. "Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 38/1-2 (1998), 271-285.
- Batuk, Cengiz. "Mitoloji ve Kadim Dinler". *Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. 26-46. İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2019.
- Bryce, Trevor. *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. Ankara: Dost, 2003.
- Çelebi, Binnur. "Yeni Veriler Işığında Hitit Dini İnanç ve Adetleri". *Bilim ve Üto-pya* 277 (2017), 46-60.
- Çoban, Bekir Zakir. "Anadolu, Mısır ve Mezopotamya Dinleri". *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam. 504-520. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Demirci, Kürşad - Falay, Burcu. "Ana Hatlarıyla Hitit Dini". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (2016), 35-60.
- Demirci, Kürşat. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. İstanbul: Ayışığıkitapları, 3. Basım, 2017.
- Ellwood, Robert S. - Alles, Gregory D. "Egyptian Religion". *The Encyclopedia of World Religions* (Revised Edition). New York: Facts On File, 2007.
- Ellwood, Robert S. - Alles, Gregory D. "Greek Religion". *The Encyclopedia of World Religions* (Revised Edition). New York: Facts On File, 2007.
- Ellwood, Robert S. - Alles, Gregory D. "Mesopotamian Religions". *The Encyclo-pedia of World Religions* (Revised Edition). New York: Facts On File, 2007.
- Ellwood, Robert S. - Alles, Gregory D. "Roman Religion". *The Encyclopedia of World Religions* (Revised Edition). New York: Facts On File, 2007.
- Ellwood, Robert S. - Alles, Gregory D. "Zeus". *The Encyclopedia of World Religions* (Revised Edition). New York: Facts On File, 2007.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- İnan, Afet. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım, 1987.
- Salın Akçelik, Seval. "Hitit Dininin Niteliksel Özellikleri". *Kafdağı* 3/1 (2018), 52-70.

- Schimmel, Annamarie. *Dinler Tarihine Giriş*. ed. Recep Kibar. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.
- Sears, Kathleen. *Mitoloji 101: Eski Yunan ve Roma Mitolojisi Hakkında Bilmeniz Gereken Her Şey*. çev. Ekin Duru. Ankara: Say Yayınları, 10. Basım, 2020.
- Tekin, Oğuz. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Turak, Özgür. "Roma Pantheonu: Eski Yunan Tanrıları Nasıl Romalı Oldu?" *Amisos* 3/5 (2018), 481-492.
- Turgut, Murat. "Did Hittite Kings Acclaim Themselves To Be God?" *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2020), 346-365.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu* 2. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.
- Valbelle, Dominique. *Eski Mısır'da Yaşam*. çev. Cem Muhtaroğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Wright, William Kelley. *A Student's Philosophy of Religion*. New York: The Macmillan Company, 1935.

Bölüm

-4-

MİTOLOJİ

Mit, en basit tanımıyla kutsal hikaye ya da anlatı, mitoloji de onunla ilgilenen bilim dalıdır. Mitoloji ya da mit için Osmanlıda, Kuran'da dokuz yerde "esâtîru'l-evvelîn" şeklinde geçen ve "eskilerin efsaneleri" şeklinde algılanan tamamlamadaki "esâtîr" kelimesi kullanılmıştır. Esatir kelimesi "gerçeğe uymayan, düzensiz, asılsız söz" anlamına gelir ve bunların genellikle putperest kavimlerin efsaneleri olduğu düşünülür.¹ Bugünün anlayışıyla Dinler Tarihi çalışmalarının kıstaslarına tam olarak uymasa da ülkemizdeki ilk Dinler Tarihi eseri olarak Şemsettin Sami'nin *Esatir* adlı kitabı kabul edilir. O, bu kitapta Yunan ve İslam öncesi Arap mitlerinin bilinmesinin gerekli olduğunu belirtse de Arap mitolojisine daha az yer verir. Şemseddin Sami bu kitabında mitoloji için *esâtîr* kelimesinin kullanılmasının uygun olduğunu belirtir. Ancak onun bu önerisi kabul görmez, günümüzde daha çok mitoloji kelimesinin tercih edilir.²

Sedat Veyis Örnek miti "efsane", mitolojiyi "efsanebilim" olarak tanımlamaktadır.³ Bazı sözlüklerde mite, efsane ve masal anlamları verilir.⁴ *Mythe* kelimesinin dilimize eskiden efsane, söylence ya da mitoloji şeklinde çevrildiği görülür. Ancak yapılan çalışmalara bakıldığında artık mit kelimesi üzerinde ittifak edildiği söylenebilir.⁵ Tercüme çalışmalarından bağımsız olarak mit, efsane ve masal terimleriyle karıştırılmaktadır. Bu sebeple mitin ne olduğunu anlayabilmek için bu üç kavrama daha yakından bakılmalıdır.

4.1. Mit, Efsane ve Masal

Anlatı olma ortak paydasında buluşan mit, efsane ve masal kavramlarının farklılık ve benzerliklerine bakmak, mit kavramının daha net anlaşılmasına

¹ Şerafettin Gölcük, "Esatir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995) 11/359-360.

² Şemseddin Sami, *Esatir Dünya Mitolojisinden Örnekler*, haz. Cengiz Batuk (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 13-14, 19, 23.

³ Sedat Veyis Örnek, *Budunbilim Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1973), "Mit", "Mitoloji", 25.

⁴ Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), "Mit", 332.

⁵ Ramazan Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 194-195.

Kaynakça

- Adıbelli, Ramazan. *Mircea Eliade ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Adıbelli, Ramazan. "Mitoloji". *Dinler Tarihi*. ed. Mustafa Alıcı – Süleyman Turan. 55-78. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Alıcı, Mustafa. *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Aydın, Mehmet. *Dinler Tarihine Giriş*. Konya: Literatürk Yayınları, 2012.
- Babil Yaratılış Destanı- Enuma Eliş*. çev. Selim F. Adalı- Ali T. Görgü. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Batuk, Cengiz. "Mit, Tarih ve Gerçeklik Sorunu Üzerine Notlar". *Milel ve Nihal* 6/1 (2009), 27-53.
- Batuk, Cengiz. "Mitoloji". *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. ed. Ali Osman Kurt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015. 1/897-914.
- Batuk, Cengiz. *Tarihin Sonunu Beklemek Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Bayat, Fuzuli. *Mitolojiye Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.
- Campbell, Joseph. *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. çev. Sabri Gürses. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013.
- Campbell, Joseph. *Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri III*. çev. Kudret Emiroğlu. İstanbul: Işık Yayınları, 2016.
- Campbell, Joseph – Moyers, Bill. *Mitolojinin Gücü*. çev. Zeynep Yaman. İstanbul: Mediacat Kitapları, 2021.
- Can, Şefik. *Klasik Yunan Mitolojisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.
- Eliade, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*. çev. Sema Rifat. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2018.
- Gölcük, Şerafettin. "Esatır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/359-360. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Grimal, Pierre. *Yunan Mitolojisi*. çev. Işık Ergüden. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2012.
- Gündüz, Şinasi. *Mitoloji ile İnanç Arasında*. İstanbul: Hikav Yayınları, 2018.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Dünya İnançları Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Honko, Lauri. "The Problem of Defining of Myth". *The Myth of The State*. ed. Haralds Biezais. 7-19. Stockholm: Scripta Instituti Donneriani Aboensis, 1972.
- Honko, Lauri. "Mit Tanımlama Problemi". çev. Nezir Temür. *Milli Folklor Dergisi* 59 (2003), 96-103.

- Hooke, Samuel Henry. *Ortadoğu Mitolojisi*. çev. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi, 2015.
- Kutsal Kitap*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2016.
- Malinowski, Bronislaw. *Büyük, Bilim ve Din*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1990.
- Örnek, Sedat Veyis. *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1973.
- Sami, Şemseddin. *Esatir Dünya Mitolojisinden Örnekler*. haz. Cengiz Batuk. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Saydam, Bilgin. "Mitoloji - Psiko-Mitoloji". *Üç Elma Mitoloji, Folklor, Fantastik*. ed. Burcu Bayer. 49-68. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Segal, Robert A. *Myth A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Taş, İsmail. "Mit ve Mitik Düşüncenin Yapısı". *Dini Araştırmalar* 3/8 (Haziran 2000), 57-72.
- Vries, Jan De. "Doğa Mitolojileri Hakkında Teoriler". çev. Gülten Küçükbasmacı. *Milli Folklor Dergisi* 61 (2004), 195-202.
- Veyne, Paul. *Yunanlar Kendi Mitlerine İnanmışlar Mıydı?*. çev. Mehmet Alkan. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Weigel, James. *Mythology*. Nebraska: Cliff Notes, 1973.
- Yıldırım, Nimet. *İran Mitolojisi*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.
- Zohar, Zion. "Myth", *Encyclopedia of Global Religion*. ed. Mark Juergensmeyer - Wade Clark Roof. 2/861-863. Los Angeles: Sage Publication, 2012.

Bölüm

-5-

İSLAM ÖNCESİ ARAP DİNİ

İslam öncesi Araplar hakkındaki bilgiler Arap toplumlarından kalma kitabeler ile arkeolojik belgelere dayanmaktadır. Bu belgelerde ibadet, dua ve dini konulardan ziyade tanrı ve put isimleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıca İbraniler, Yunanlılar, Latinler ve Asurlulardan günümüze intikal eden eserlerde İslam öncesi Araplar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kur'an'ın verdiği bilgiler de İslamiyet öncesi hakkında bize fikir vermektedir. Araplar hakkındaki bir diğer kaynak ise Arap şiirleridir.

İslam öncesi Arapların dini inanışlarını açıklamadan önce konunun anlaşılması için bazı kavramları açıklamak gerekmektedir.

– **Cahiliye:** Özel olarak Arapların İslam'dan önceki dini ve sosyal hayat telakkilerini, genel olarak ise kişilerin ve toplumların günah ve isyanlarını ifade eden bir terimdir.¹

– **Hanîf:** Cahiliye döneminde Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği dine tâbi olanlara verilen isimdir.²

– **Politeizm:** Birden çok tanrıya inanmak anlamına gelmektedir.

– **Paganizm:** Monoteizm'in zıttı olarak ifade edilen Paganizm başta çoktanrı dinler olmak üzere çeşitli geleneklerde görülen puta tapıcılıktır.

– **Kült:** Dinlerin ayırt edici unsurlarını oluşturan merasimler bütününe denir. Bu merasimler, tanrıya, azizlere, putlara veya bazı kutsal kalıntılara yapılabilir.³

– **Tabu:** İnsan davranışlarıyla ilgili güçlü sosyal yasak ve kısıtlamaları ifade eden terimdir. Dokunulması, yenmesi, söylenmesi ve yapılması yasak olan şey demektir.⁴

¹ Mustafa Fayda, "Câhiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/17.

² Şaban Kuzgun, "Hanîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/33.

³ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005), 439.

Kaynakça

- Algül, Hüseyin. "Ficâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/52. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Mansure: Mektebetu İbn Abbas, 1993.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005.
- Balcı, İsrail. *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Baş, Eyüp (ed.). *İslam Kurumları Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Batuk, Cengiz. "Tabu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/334-335. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çağatay, Neşet. *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Çağrı, Mustafa. "Arap (İslâm'dan Önce Araplar'da Din)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/316-321. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Demircan, Adnan. *Cahiliye Arapları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Demirci, Kürşat. "Hulûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- El-Ezraki, Ebu'l Velid. *Ahbaru Mekke - Mekke Tarihi*. ed. Mehmet Azimli. çev. Yunus Vehbi Yavuz. Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Fayda, Mustafa. "Câhiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Fehd, Tevfik. "Lât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/107-108. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Fehd, Tevfik. "Menât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/121-122. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Günaltay, Mehmed Şemseddin. *İslam Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Gündüz, Şinasi (ed.). *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Harman, Ömer Faruk. "Hübel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/444-445. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kaya, Osman. "Kur'an Bağlamında İslâm Öncesi Arap Yarımadası'nda Dinî Hayat, Putperestlik/Paganizm Örneği". *Diyanet İlmi Dergi* 49/4 (2013), 7-32.

- Kelbi, İbn. *Kitabü'l-Esnam Putlar Kitabı*. çev. Beyza Bilgin. Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Kuzgun, Şaban. "Hanîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/33-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Önkâl, Ahmet. "Cüzâm (Benî Cüzâm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/149. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Sönmez, Zekiye. *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Söylemez, M. Mahfuz (ed.). *Cahiliye Araplarının Uluhiyet Anlayışı*. Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Yakubi, Ahmed b. Ebu Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb İbn Vâdih. *Tarihu'l-Ya'kubi*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2010.
- Yavuz, Şevket. "Uzzâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/268-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Bölüm -6-

GELENEKSEL TÜRK DİNİ VE ŞAMANLIK

Türkler, dünyanın en eski ve köklü milletlerinden biridir. Yazılı kaynaklara göre Türk adı tarihin en eski çağlarında da belli bir kavmin adı ya da kavimler birliğini gösteren bir ad olarak vardır.¹ Türklerin anavatanı; Batıda Aral Gölü, doğuda Orhun ve Tula ırmakları, kuzeyde Lena ırmağı, İrtiş boyları ve Orta Yenisey sahası; güneyde Talas-Sir Derya boylarına kadar geniş bir alanı kaplayan Orta Asya'dır. Bu bölgenin merkezinde Altay çevresi bulunmaktadır. Türk boylarını ilk kez tek bayrak altında toplamış olan Büyük Hun Devleti Orta Asya'da kurulan bilinen ilk Türk devletidir. Mete Han, bu devletin kurucusudur. Mete Han'ın en büyük başarısı bütün Orta Asya ve Türk kavimlerini bir araya getirmiş olmasıdır.² Tarihte Türk adı ile kurulmuş ilk devlet ise Göktürk Devleti'dir. Hem Göktürkler hem de daha sonra tarih sahnesine çıkan Türk kitlelerine dayanan diğer Türk devletleri devlet, millet, din ve dünya görüşünü Büyük Hun İmparatorluğundan devralmışlardır. Üç yüz yıl kadar Göktürlere bağlı kalan Uygurlar da dil, inanç, örf, adet ve töreleri paylaşmışlardır. Başlangıçta Göktürk Devletini kuran ve geliştiren Türkler, Batı Türkleridir. Anadolu Türkleri, Göktürklerin batı koluna bağlıdır. Uygurlar ise Doğu Türkleridir. Günümüzdeki Orta Asya Türklerinin çoğunluğu dil ve inanç bakımından Uygurlardan gelmektedir. Uygurlar da Göktürkler gibi kendilerinin Hunlardan geldiklerine inanmaktadır.³

Günümüzde daha geniş bir coğrafyada varlığını sürdüren Türk milletinin tarihteki Hun, Göktürk, İskit veya Saka, Sabir, Bulgar, Hazar, Avar, gibi kavmi ya da siyasi kökleri ve bu köklerden günümüze ulaşan Uygur, Özbek, Kazak, Kırgız, Oğuz, Gagauz, Türk, Türkmen, Başkurt, Tatar, Çuvaş, Kumuk, Kuman, Kıpçak, Karluk, Nogay, Karaçay Malkar, Karaim, Kırımçak, Yakut (Saha), Altay, Hakas, Şor, Sarı Uygur, Tuva v.d. gibi dalları, bunun yanında Fin-Ugor kavimleri ve bunların dalları olmak üzere uzak akrabaları bulunmaktadır. 11. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmut Türk adını bütün Türk boylarını belirtmek için kullanmıştır.

¹ Baheddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* (Ankara: Kömen Yayınları, 1979), 20.

² Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 31.

³ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 106-108.

Kaynakça

- Ahmetbeyoğlu, Ali - Şen, Hüseyin. "Eski Türk Dininin Kozmolojisi ve Kozmogonisi". *Türk Dünyası Araştırmaları* 119/234 (Mayıs-Haziran 2018). 45-74.
- Anohin, A.V., *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. Çev. Zekeriya Karadavut - Janet Meyermanova. Konya: Kömen Yayınları, 2006.
- Arık, Durmuş. "Eski Türklerde Gök-Tanrı". *KÖKLER Yay Çeken Kavimlerin Şafağı*, haz. Sergen Çirkin. 3/285-316. İstanbul: Ötüken, 2021.
- Arık, Durmuş. "Geleneksel Türk Dini". *Dinler Tarihi*. Ed. B. Adam. 479-500. Ankara: Grafiker, 2015.
- Arık, Durmuş. "Kırgızlarda Kurban Fenomeni". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1, (2006), 157-174.
- Arık, Durmuş. "Türklerin Dinlerle İlişkileri", *Dinlerarası İlişkiler*. Ed. Ali İsmail Güngör. 257-295. Ankara: Grafiker, 2017.
- Arık, Durmuş. *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Arık, Durmuş. *Kavram Atlası Dinler Tarihi I*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Bayat, Fuzuli. *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Bayat, Fuzuli. *Türk Kültüründe Kadın Şaman*. İstanbul: Ötüken, 2010.
- Buluç, Sadettin. "Şamanizm", *İslam Ansiklopedisi*. 11/316-335. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, İkinci Basılış, 1979.
- Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 4. Baskı, 2018.
- Donuk, Abdulkadir. "Türk Töresinin Hususiyetleri", *Genel Hatlarıyla Türk Dünyası Uygarlık Tarihi*. Ed. Metin Eriş vd. 141-150. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2022.
- Durmuş, İlhami. *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm*. çev. İsmet Birkan, Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Ergun, Pervin. *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler*. Konya: Kömen Yayınları, 2019.
- Erkal, Mehmet Mustafa. *Çeşitli Yönleriyle Türk Töresi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2023.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Geçiş Dönemleri İle İlgili İnanışlar," *Halk İnanışları El Kitabı*. Ed. D. Arık, A. H. Eroğlu. 258-282. Ankara: Grafiker, 2017.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Geleneksel Türk İnanışları," *Halk İnanışları El Kitabı*, ed. D. Arık, A.H. Eroğlu. 173-206. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. *Kavram Atlası Dinler Tarihi II*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.

- Eroğlu, Ahmet Hikmet. *Türk Halk İnançlarına Giriş*. Ankara: Aziz Andaç, 2006.
- Esin, Emel. *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Gökalp, Ziya. "Türklerde Ahlak". *Türkler*. Ed. H. C. Güzel vd., 3/283-289. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Gökalp, Ziya. *Türk Töresi*. Haz. H. Dizdaroğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1976.
- Gökbel, Ahmet. *İnanç ve Adetleriyle Yahyalı'da Varsak Türkmenleri*. Yahyalı 1997.
- Gökbel, Ahmet. *Kıpçak Türkleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Gumilöv, L. N. *Eski Türkler*. Çev. D. A. Batur, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999.
- Günay, Ünver- Güngör, Harun. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ankara, Ocak Yayınları, 1997.
- Günay, Ünver vd. *Kutsallık ve Ziyaret Fenomeni*. Ankara: Otorite Yayınları, 2015.
- Güngör, Ali İsmail. "Kurbanla İlgili İnanış ve Uygulamalar", *Halk İnanışları El Kitabı*, ed. D. Arık, A.H. Eroğlu. 386-408. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Güngör, Harun – Argunşah, Mustafa. *Gagauzlar*. Ankara: Elektronik İletişim, 1993.
- Güngör, Harun. "Eski Türk Dini". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ed. Ş. Gündüz, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Güngör, Harun. "Şamanizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/325. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Güngör, Harun. *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*. Kayseri: Kuvvâ-ı Münevver, 1998.
- Hoppál, Mihály. *Avrasya'da Şamanlar*. Çev. B. Bayram, H. Ş. Ç. Çapraz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi. Haz. R. Şeşen, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.
- İnan, Abdulkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: TTK. Basımevi, 1986.
- İnan, Abdulkadir. *Makaleler ve İncelemeler I-II*. Ankara: TTK, 1998.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Karaoğlu, Hamza. *Kahramanmaraş ve Çevresinde Ziyaret Yerleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Kur'ân-ı Hakîm ve Meâlî Kerîm*. Çev. Hasan Basri Çantay. İstanbul: Mürşid Çantay, 15. Baskı, 1990.
- Kuzgun, Şaban, *Dinler Tarihi Dersleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993.
- Küçük, Abdurrahman- Tümer, Günay- Küçük, M. Alparslan. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.

- Küçük, Mehmet Alparslan. "Geleneksel Türk Dini İnanışlarında Ölüm ve Sonrası ile İlgili Uygulamalara Genel Bir Bakış". *Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı*. ed. M. Argunşah- Mustafa Ünal, 283-296. İstanbul: Kesit Yayınları, 2010.
- Küçük, Mehmet Alparslan. "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Geleneğinde Don Değiştirme". *BİLİG* 94 (Yaz 2020), 97-122.
- Onay, İbrahim. *Türk Kültüründe Şamanist Hava Büyücülüğü*. Ankara: Hitabevi Yayınları, 2020.
- Ögel, Bahaeddin. *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Ankara: Kömen Yayınları, 1979.
- Polat, Kemal. "Geleneksel Türk Dini İnançları", *Dinler Tarihi I-II*. ed. M. Alıcı- S. Turan. 79-106. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.
- Polat, Kemal. "Geleneksel Türk İnançlarında Hayvanlar". *Kutsal ve Hayvan*, ed. Süleyman Turan. 175-205. Ankara: Nobel, 2020.
- Polat, Kemal. *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Pritchard, E. Evans., *İlkelerde Din*. Çev. H. Portakal. Ankara: Öteki Matbaası, 1998.
- Roux, J. Paul. 1994. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. çev. A. Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları, 1979.
- Tanyu, Hikmet "Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(1978), 97-120.
- Tanyu, Hikmet. *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.
- Tanyu, Hikmet. *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Tanyu, Hikmet. *Türklerin Dini Tarihçesi*. İkinci Baskı, İstanbul: Burak Yayınları, 1998.
- Turan, Osman. *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1941.
- Vambery, Arminius. *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. Haz. N.Ahmet Özalp. İstanbul: Ses Yayınları, 1993.
- Yıldırım, Münir. *Çevre ve Din Kutsalın Tabiattaki Formları*. Adana: Karahan Kitabevi, 2016.

Bölüm

-7-

YAHUDİLİK

7.1. Yahudi Kimliği

Yahudi kimliği, Yahudilerin dini, kültürel ve tarihi mirasına bağlılığını ve aidet duygusunu ifade etmektedir. Bu kimlik içerisinde dini inançlar, pratikler, kültürel gelenekler, tarih, dil ve değerler gibi unsurlardan oluşmaktadır. Yahudilik denilince akla yalnızca din gelmemesinin sebebi bu unsurların bir arada Yahudilik içerisinde harmanlanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Yahudilik din olmakla birlikte etnik bir topluluğu da ifade etmektedir.

Tarih boyunca Yahudi kimliği çeşitli isimlerle anılmıştır. Yahudi tarihi ve-rilerine bakıldığında onlardan ilk olarak İbraniler diye bahsedildiği görülmektedir. İbrani kelimesi, Yahudi kutsal kitabı olan Tanak'da bahsedilen "Eber" kelimesinden türemiştir, Eber bu kaynağa göre Antik dönem İsrailoğullarının atalarından bir tanesidir. Günümüzde bu kelime genellikle Yahudilerin ve onların kültürlerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Yahudilere verilen bir diğer isim ise *İsrailoğulları*dır. Bu isim ise tarihsel olarak *İbrani* isminden biraz daha sonraki bir dönemde ortaya çıkmıştır. *İsrail* ismi aslında Yakub'a dayanmaktadır. Tanak'a göre Tanrıyla gürleşen Yakub'a Tanrı tarafından onu yüceltmek için *İsrail* ismi verilmiştir. Daha sonra onun 12 oğlundan neşet eden kabileleri tanımlamak için ise *İsrailoğulları* kelimesi kullanılmıştır. En yaygın ve daha modern bir kullanım olan *Yahudilik* kelimesi ise yine tarihsel verilere dayanmaktadır. Yahudilik kelimesi Yahuda kelimesinde türemiş olup, Yakubun 12 oğlundan biri olan Yahuda'ya dayanmaktadır. Bu terim ilk olarak Yahuda'nın kabilesini tanımlamak için kullanılmış ve bundan sonraki süreçte de İsrailoğullarını tanımlamak için tercih edilen isim olmuştur. Böylece üç isim de aslında Yahudiliği tanımlarken, aralarında ortaya çıkış dönemleri açısından farklar bulunmaktadır.¹

Türkiye coğrafyasında ise Yahudiler, Yahudi isminin olumsuz bir çağrışımında bulunması nedeniyle *Museviler* şeklinde isimlendirilmişlerdir. Bu isim onları peygamber Musa'ya dayandırmak için tercih edilmektedir.²

¹ Louis Isaac Rabinowitz, "İsrail", *Encyclopaedia Judaica*, (New York: Thomson Gale, 2007), 10/98-99.

² Ali Osman Kurt- Dursun Ali Aykıt, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Bilay, 2019), 156.

Kaynakça

- Adıbelli, Ramazan. "Hayat ve Ölüm Dikotomisi: Dinler Tarihi Perspektifinden Bir Bakış". *Ölüm ve İntihar: Disiplinler Arası Bir Yaklaşım*, ed. Meryem Ber-rin Bulut. 63-93. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.
- Aykıt, Dursun Ali. *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. Ankara: Eski-yeni Yayınları, 2019.
- Baker, Henry Eli – Guberman, Shlomo. "In The State of Israel". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. 10/409. New York: Thomson Gale, 2007.
- Finkelstein, Israel - Silberman, Neil Asher. *David and Solomon: In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of the Western Tradition*. New York: Simon and Schuster, 2007.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İSAM, 2012.
- Kittel, Rudolf. "The Persian Period- The Jewish Community". *The Religion of the People of Israel*. 51-55. Great Britain: Taylor & Francis Group, 2015.
- Kurt, Ali Osman – Aykıt, Dursun Ali. *Dinler Tarihi*. (Ankara: Bilay, 2019), 156.
- Moore, George Foot. "Volume I Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The Age of the Tannaim, Volume I". *Volume I Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The Age of the Tannaim*, 1/29-37. Cambridge: Har-vard University Press, 2013.
- Lucass, Shirley. *The Concept of the Messiah in the Scriptures of Judaism and Christia-nity*. New York, New York: T&T Clark, 2011.
- Rabinowitz, Louis Isaac. "İsrail". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. 10/98-99. New York: Thomson Gale, 2007.
- Sadik, Shalom. "Jewish Anti-Semites: The Case of Medieval Apostates". *Jewish Anti-Semites: The Case of Medieval Apostates*. 383-412. Berlin: De Gruyter, 2021.
- Schama, Simon. *The Story of the Jews. Finding the Words 1000 BC – 1492 AD*. New York: Random House, 2013.
- Taşpınar, İsmail. *Yahudilikte Ahiret İnancı*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/yahudilik#7-islam-kaynaklarinda-yahudilik> (Erişim tarihi 01 Temmuz 2023).

Bölüm

-8-

YAHUDİLİK II

8.1. Yahudiliğin Kutsal Metinleri

Yahudilikte Kutsal Kitap anlayışının merkezinde ilahi vahiy inancı bulunmaktadır. İlahi vahiy, sadece yazılı olan kitapları değil ayrıca sözlü literatürü de içermektedir. Bu bağlamda yahudiliğin biri yazılı diğeri sözlü olmak üzere iki farklı Kutsal Kitap külliyyatına sahip olduğu söylenilebilir.

8.1.1. Yazılı Vahiy

İbranicede Tanah olarak isimlendirilen Kitab-ı Mukaddes, Yahudiliğin kutsal yazı literatürüne verilen isimdir. Yahudi inancı, tarihi ve kültürü için derin bir öneme sahip olan dini metinler ve yazılardan oluşan bir koleksiyondur. "Tanahk" terimi, üç ana bölümünün ilk harflerinden türetilmiştir: Tora, Neviim ve Ketuvim.

Genellikle Musa'nın Beş Kitabı veya Grekçede Pentatök olarak adlandırılan Tora (Tevrat), Yahudiliğin merkezi ve en kutsal metinlerin bütününe verilen isimdir. İbranice Kutsal Kitap'ın (Tanah) ilk ve en önemli bölümünü oluşturmaktadır. Tora, Tanrı tarafından Musa peygamber aracılığıyla Yahudi halkına verilen ilahi vahiy olarak kabul edilmektedir. Beş kitaptan oluşmaktadır: Yaratılış, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye. Tora'daki beş kitabın her birinin kendine özgü içeriği ve temaları bulunmaktadır.

İbranice Bereşit, Grekçe Gnesis, Türkçe Yaratılış (Tekvin) Kitabı, Yahudi-Hıristiyan inancının ve insan kökenleri anlayışının temelini oluşturan eski hikayelerin bir derlemesi niteliğindedir. Kitap konu bakımından iki ayrı bölüme ayrılabilir. İlk bölümde insanlığın ve erken uygarlığın kökenlerine dair bilgi vermektedir. Evrenin altı günde yaratılışı, Cennet Bahçesi'ndeki Adem ve Havva, insanlığın düşüşü, Habil ve Kabil, Nuh ve Tufan ve Babil Kulesi gibi anlatılar bu bölümde yer almaktadır. İkinci bölümde ise İbrahim ve Sara'dan başlayarak ataerkil anlatılara odaklanmaktadır. Bu öyküler İsrail halkının soyunu izler ve

Kaynakça

- Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.
- Adıbelli, Ramazan. "İsa'nın "Maşiah"a Dönüşümü: Mesihi Yahudilikte Mesihlik Fenomeni", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016), 242–270.
- Adıbelli, Ramazan. "Ve Yahudiler, "İsa Mesih, Allah'ın Oğludur" Dediler: Modern Bir Senkretik Fenomen Olarak Mesihi Yahudilik", *Bilimname* 29/2 (2015), 9–32.
- Ali Osman Kurt. *Erken Dönem Yahudi Tarihi*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2019.
- Ali Osman Kurt, Dursun Ali Aykıt. *Dinler Tarihi*. Ankara: Bilay, 2019.
- Araz, Ömer Faruk. *Yahudilikte Tefsir Geleneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Avery-Peck, Alan - Neusner, Jacob. *The Routledge Dictionary of Judaism*. New York: Routledge, 2004.
- Aykıt, Dursun Ali. *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2019.
- Aykıt, Dursun Ali. "Falaşalar veya Etiyopya Yahudileri". *Milel ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*. 11/2, 12 Nisan 2016.
- Finkelstein, Israel - Silberman, Neil Asher. *David and Solomon: In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of the Western Tradition*. New York: Simon and Schuster, 2007.
- George Foot Moore. "Volume I Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The Age of the Tannaim, Volume I". *Volume I Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The Age of the Tannaim, Volume I*. Harvard University Press, 2013.
- Hachlili, Rachel. "VI Jewish Symbols". *Ancient Synagogues - Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*. 285-338. Leiden: Brill, 2013.
- Joan E. Taylor. *The Essenes, the Scrolls, and the Dead Sea*. Oxford: OUP Oxford, 2012.
- Martin Hengel. *The Zealots Investigation Into The Jewish Freedom Movement In The Period From Herod I Until 70 A. D.* Edinburg: T&T Clark, 1989.
- Newport, Kenneth G C. "The Pharisees In Judaism Prior to A.D.70". *Andrews University Seminary Studies* 29/2 (1991), 127-137.
- Sadik, Shalom. "Jewish Anti-Semites: The Case of Medieval Apostates". *Jewish Anti-Semites: The Case of Medieval Apostates*. 383-412. De Gruyter, 2021.
- Shanks, Hershel. *Understanding the Dead Sea Scrolls: A Reader from the Biblical Archaeology Review*. New York: Random House, 1992.

- Shirley Lucass. *The Concept of the Messiah in the Scriptures of Judaism and Christianity*. New York: T&T Clark, 2011.
- Simon Schama. *The Story of the Jews. Finding the Words 1000 BC – 1492 AD*. New York: Random House, 2013.
- Vanderkam, James C. *An Introduction to Early Judaism*. Cambridge,: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2001.
- Zohar, Zion. *Sephardic and Mizrahi Jewry: From the Golden Age of Spain to Modern Times*. New York: NYU Press, 2005

Bölüm

-9-

HIRİSTİYANLIK I

Hristiyanlık, yaklaşık iki bin yıl önce ortaya çıkmış ve günümüzde varlığını devam ettiren sistemlerinden biridir. Yahudi inancına mensup olan İsa'nın öncülüğünde ortaya çıkan bu sistem, başlangıçta Yahudilik içerisindeki yenilikçi bir grup olarak kendisini ifade ederek ilerleyen zamanla sosyo-politik gelişmeler neticesinde İsa'nın takipçileri tarafından bağımsız bir din haline getirilmiştir.

9.1. Tarihsel Süreç

Hristiyanlık, sahip olduğu iki bin yıllık tarihi boyunca pek çok farklı süreçten geçmiştir. Bu süreci en başından alarak anlatmak en iyisi olacaktır. Dolayısıyla anlatmaya Hristiyanlığın kurucusu olan İsa'dan başlamak gerekmektedir.

9.1.1. İncillerde İsa

Hristiyanlığın kutsal kitabı, İncil veya Yeni Ahit olarak bilinmektedir. Kutsal kitap bahsi için ileride başlı başına bir başlık açılacağı için burada çok detaya girilmesi uygun olmaz. Sadece İncil veya Yeni Ahit denilen Hristiyanların kutsal kitabının, dört adet İncil (Matta, Markos, Luka ve Yuhanna), Resullerin İşleri, yirmi bir adet mektup ve Vahiy kitaplarından oluşan bir metinler topluluğu olduğu bilgisini vermek yeterli olacaktır.

Mezkûr metinlerden sadece İnciller'de İsa'nın hayatı hakkında bilgi mevcuttur. Diğer metinlerde İsa'dan sonraki dönemde yaşanan olaylar anlatılmaktadır. İncil yazarlarından Luka'nın ifadesine göre o dönemde pek çok kişi İsa'nın başından geçenleri yazıya geçirmiştir. Luka da bütün olayları başından beri özenle araştırmış ve arkadaşı Teofilos'a anlatmayı uygun bulmuştur. Luka'nın arkadaşı Teofilos'a yazdığı mektup, aynı zamanda Yeni Ahit'in Luka İncili metnini oluşturmaktadır. Diğer üç İncil ise, Luka'nın da belirttiği gibi, yaşanan olayları kaleme alan diğer yazarların yazdıkları metinlerden bazılarıdır.¹

¹ *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2015), Luka, 1:1-3.

Yararlanılan Kaynaklar

- Adıbelli, Ramazan. "Bir Ötekileştirme ve Şiddet Kaynağı Olarak Hristiyanlıktaki Şehitlik Miti". *V. Uluslararası Felsefe Kongresi – Bildiri Tam Metinleri Kitabı* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2018), 377-383.
- Adıbelli, Ramazan. "Candida R. Moss, *The Myth of Persecution: How Early-Christians Invented a Story of Martyrdom*". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 365-379.
- Adıbelli, Ramazan. "Doğu Hristiyanlarının Bugünkü Durumuna Genel Bir Bakış". *Milel ve Nihal* 10/ 2 (Mayıs – Ağustos 2013), 133-172.
- Akdemir, Samuel. "Geçmişte ve Günümüzde Türkiye'deki Süryani Kilisesi". *III. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002.
- Albayrak, Kadir. "Nesturîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/15-17. İstanbul: TDV Yayınları, 2007
- Arendzen, J. P. "Ebionites", *The Catholic Encyclopedia*. 5/242-244. New York: Robert Appleton Company, 1909.
- Aydın, Mahmut. *Hristiyanlık*. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021.
- Aydın, Mehmet. *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1991.
- Batuk, Cengiz (ed.). *Pavlus'u Düşünmek*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Chapman, John. "Elcesaites", *The Catholic Encyclopedia*. 5/372. New York: Robert Appleton Company, 1909.
- Çelik, Mehmet. "Süryaniler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/173-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çoban, Bekir Zakir. *Papalık*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Dursun, Davut. "Etiyopya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/488-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Hristiyanlık". *Dinler Tarihi El Kitabı*. Ed. Baki Adam. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Hristiyanlık". *Dinler Tarihi*. Ed. Mehmet Alıcı, Süleyman Turan. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Gündüz, Şinasi. "Doketik Kristoloji ve Kur'an". *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022), 441-471.
- Gündüz, Şinasi. *Hristiyanlık*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

- Harman, Ömer Faruk. "Konsil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/175-178. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kaçar, Turan. "Ebionitler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi ve Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (2003), 187-206.
- Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2015.
- Küçük, Abdurrahman vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.
- Küçük, Abdurrahman. *Ermeni Kilisesi ve Türkler*. Ankara: Andaç Yayınları, 2003.
- McGrath, Alister. *Christian Theology*. West Sussex: Wiley Blackwell, 2011.
- Michel, Thomas. *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş*. İstanbul: Ohan Basımevi, 1992.
- Ökten, Kaan H. *Hristiyanlıkta İncanın Yenilenmesi*. İstanbul: Mavi Ada Yayıncılık, 2000.
- Öztemiz, Mutay. *Süryaniler*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitapevi, 2016.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İznik Konsili", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/549-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Taşpınar, İsmail vd. "Ortaçağ Katolik Kilisesi'nde Konsilyarizm ve Konsilyarist Hareket". *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2022), 101-119.
- Taşpınar, İsmail. "Maruniler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/71-72. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Türkkan, Ahmet. "Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi", *Milel ve Nihal Dergisi* 10/2 (2013), 227-236.
- Urquhart, F. "John Wyclif", *The Catholic Encyclopedia*. 15/722-724. New York: Robert Appleton Company, 1912.
- Waardenburg, Jacques. "Protestanlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/351-354. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Wilhelm, J. "Hus". *The Catholic Encyclopedia*. 7/584-589. New York: Robert Appleton Company, 1910.

Bölüm

-10-

HİRİSTİYANLIK II

10.1. Kutsal Kitap

Hıristiyanların dini alanda otorite kabul ettikleri temel metinler, Türkçeye Kutsal Kitap ya da Kitab-ı Mukaddes şeklinde çevirilen yazılar koleksiyonundan oluşmaktadır. Kutsal Kitap Batı dillerinde Grekçe “kitaplar” anlamına gelen Biblia (βιβλία) kelimesinden türetilmiş olan Bible, Bibel ve Bibbia gibi kullanımlara sahiptir.¹ Kutsal Kitap koleksiyonu Eski Ahit (Ahd-i Atık) ve Yeni Ahit (Ahd-i Cedid) olmak üzere iki temel bölümden oluşmaktadır. Bu tasnif şekli Hıristiyanlara ait olup, Yahudiler bu kullanımı kabul etmemektedir. Zira Hıristiyanlara göre Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılan antlaşmayı içeren metinlere Eski Ahit; Eski Ahit’i tamamlayıcı mahiyette olan ve Tanrı ile insanlar arasında İsa vasıtasıyla yapılan antlaşmanın yazılı ifadesi olan metinlere Yeni Ahit denmiştir. Yahudiler ise kutsal metinlerini Tanah (Tanakh) şeklinde isimlendirirler. Tanah metinleri Torah, Neviim ve Ketuvim şeklinde üç ana bölümden oluşmaktadır.²

Hıristiyanların Yahudilerin Tanah’ını Eski Ahit şeklinde isimlendirmesi, Hıristiyan düşüncesinin üzerine inşa edildiği tanrı, evren, insan, zaman ve mekân algısıyla doğrudan ilgilidir. Hıristiyan algısında bu mefhumların anlamı ve birbiriyle ilişkisi *asli günah* ve *kurtuluş* doktrinleriyle açıklanabilir. Buna göre Tanrı insanı ve insanın yaşadığı mekân olan dünyayı yoktan var etmiştir. Tanrı, insanı kendi suretinde, kendi benzeyişinde erkek (Âdem) ve dişi (Havva) olarak yaratmıştır (Yar. 1: 26-27). Tanrı, Adem’i topraktan yaratıp burnuna yaşam soluğu üfleyerek Aden’e yerleştirir. Aden’in ortasında “hayat ağacı” ve Tanrı’nın meyvesini yemeyi yasakladığı “iyiyi kötüyü bilme ağacı” vardır. (Yar. 2. 9; 16-

¹ Francis Gigot, “The Bible”, *The Catholic Encyclopedia*, (New York: Robert Appleton Company, 1907), 2/543; Ömer Faruk Harman, “Kitab-ı Mukaddes”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/75

² Ömer Faruk Harman, “Ahd-i Atık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 1/494; Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005, 396.

Kaynakça

- Adıbelli, Ramazan. *Katolik Din Adamı Alfred Loisy'nin Yeni Ahit Eleştirisi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Aydın, Emanuel. *Kurobo*. Viyana: 1979.
- Aydın, Mahmut. "Hristiyanlık". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010, 77-102.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005.
- Aydın, Mehmet. *Hristiyan Kaynaklarına göre Hristiyanlık*. Ankara: TDV, 2007.
- Aydın, Mehmet. "Kilise". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/11-14.
- Bayraktar, Mehmet. *Üç Dinin Tarihi: Yahudilik, Hristiyanlık, İslam*. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Chaillot, Christine. *The Syrian Orthodox Church of Antioch and All the East*. Geneva: İnter-Orthodox Dialogue, 1998.
- Cılacı, Osman. *Psiko-Sosyal Açıdan İlahi Dinlerde Dualar*. Konya: Arı Basımevi, 1982.
- De Courtois, Sebastien. *Süryaniler*. Ersel Topraktepe (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2014.
- Demir, Zeki. *Süryani Kilisesi ve Kilisenin Kutsal Yedi Gizi*. İstanbul: Resim Matbaacılık, 2012.
- Demirci, Kürşat. *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2005.
- Durand, Alfred. "Testament, The New". *The Catholic Encyclopedia*. (New York: Robert Appleton Company, 1907), 14/530-537.
- Erbaş, Ali. *Hristiyanlıkta İbadet*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Hristiyanlık". *Dinler Tarihi El Kitabı*. Ed. Baki Adam. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015. 134-197.
- Gigot, Francis. "The Bible". *The Catholic Encyclopedia*. (New York: Robert Appleton Company, 1907), 2/543-544.
- Gigot, Francis. "Gospel and Gospels". *The Catholic Encyclopedia*. (New York: Robert Appleton Company, 1907), 6/655-659.
- Gigot, Francis. "Synoptics". *The Catholic Encyclopedia*. (New York: Robert Appleton Company, 1907), 14/389-394.
- Gündüz, Şinasi. *Hristiyanlık*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Harman, Ömer Faruk. "Ahd-i Atik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 1/494-501.

- Harman, Ömer Faruk. "İncil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 22/270-276.
- Harman, Ömer Faruk. "Kitab-ı Mukaddes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/75-76.
- Harman, Ömer Faruk. *Yahudi Kutsal Kitapları*, İstanbul: 1988.
- Helwig, Monika K. "Eucharist", *Encyclopedia of Religion Vol. 5*. USA: Thomson Gale, 2005.
- Irwin, K. W. "Sacramental Theology". *The New Catholic Encyclopaedia*. Vol. 12, USA: Gale, 2003.
- Joyce, George, "Church, The". *The Catholic Encyclopedia*. (New York: Robert Appleton Company, 1907), 3/744-762.
- Joyce, George. "Trinity, The Blessed". *The Catholic Encyclopedia*. (New York: Robert Appleton Company, 1907), 15/47-57.
- Katar, Mehmet. "Hristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma". *Dini Araştırmalar*, 3/7-27.
- Katar, Mehmet. *Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslâm'da Tövbe*. Ankara: Andaç, 2003.
- Kennedy, Daniel. "Sacraments". *The Catholic Encyclopedia*. (New York: Robert Appleton Company, 1907), 13/295-305.
- Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2001.
- Latko, E. F. "Confession, Auricular". *The New Catholic Encyclopaedia*, Vol. 3, USA: Gale, 2003.
- Libreria Editrice Vaticana. *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*. Dominik Pamir (Çev.), İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 2000.
- Michel, Thomas. *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş*. İstanbul: Ohan Basımevi, 1992.
- Waardenburg, Jacques. "Teslis" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002). 40/548-549.
- Pohle, Joseph. "Eucharist". *The Catholic Encyclopedia*. (New York: Robert Appleton Company, 1907), 5/572-590.
- Reid, George. "Canon". *The Catholic Encyclopedia*. (New York: Robert Appleton Company, 1907), 3/267-279.
- Seyfeli, Canan. *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.
- Tanyu, Hikmet. "Ahd-i Cedid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 1/501-507.
- Tarakçı, Muhammet. *Protestanlıkta Sakramentler*, Bursa: Emin Yay., 2012.

Thurston, Herbert. "Confirmation (Roman Catholic)". *Encyclopaedia of Religion and Ethics* Vol. 4. New York: Charles Scribner's Sons, 1912.

2023 *Süryani Ortodoks Kilisesi Takvimi*, <https://www.ortodokslartoplulugu.org/wp-content/uploads/2022/12/2023-ORTODOKS-KILISESI-TAKVIMI.pdf>, 05/06/2023.

Bölüm

-11-

İSLÂM

Arapçada boyun eğmek, itaat etmek, barış yapmak, kurtuluşa ermek anlamına gelen silm (السِّلْمُ) kelimesinden¹ türetilen İslâm; içten bir şekilde Allah'a yönelmek² ve teslim olmak³ demektir. Müslüman'ın uyması gereken ahlaki, ticari, içtimai, ailevi, hukuki ilkeleri belirleyen ve hayatına yön veren yaşam biçimidir. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen bütün peygamberlerin tebliğ ettiği dinin ortak adıdır. Kur'ân-ı Kerîm ile özdeşleştirilen, sünnet-i nebî ile hayat bulan inanç sistemini ifade eder. Resulullah'ın (s.a.v) tarifine göre İslâm; Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın resulü olduğuna şehâdet etmek, namazı dosdoğru kılmak, zekât vermek, ramazan ayında oruç tutmak, yoluna güç yetirebilirse Kâbe'yi ziyaret (hac) etmektir.⁴ Müslüman kavramı üzerinden de tarif edilebilen İslâm; şirkten uzak durmak,⁵ İbadet hayatını, yaşamın her anını Allah'a tahsis etmek,⁶ Ana baba hakkını gözeterek Allah'ın rızasını kazanmak,⁷ herhangi bir kişiyi, zümreyi veya güç unsurunu rab edinmemek,⁸ dini emir ve yasaklara karşı hassas olmak⁹ gibi alt başlıklarla da tanımlanabilmektedir.

11.1. İslâm'ın Ortaya Çıkışı ve Yayılması

İslâm tarihi peygamberlerin yaşamıyla yakından ilgilidir. Tevhit inancının yeryüzündeki tarihi seyrini Hz. Âdem ile başlatıp son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v) ile bitirir. Kur'ân-ı Kerîm bu sürecin kemâle ve nihayete

¹Ebü't-Tâhir Muhammed b. Yakup Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Lübnan: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 2004), "silm", 837.

² el-Bakara 2/112; Lokmân 31/22.

³ el-Bakara 2/131; el-Mü'min 40/66.

⁴Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1979), "İmân", 37.

⁵ el-En'âm 6/14.

⁶ el-En'âm 6/162-163.

⁷ el-Ahkâf 46/15.

⁸ Âl-i İmrân 3/64, 80.

⁹ Âl-i İmrân 3/102.

Kaynakça

- Ağırman, Mustafa. *Hz. Muhammed Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*. İstanbul: Ravzâ Yayınları, 2010.
- Ahatlı, Erdinç. "Şakk-ı Sadr". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/309-310. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Bardakoğlu, Ali vd. *İlmihal*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet vakfı yayınları, 2023.
- el-Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensabu'l-Eşraf*. thk. Muhammed Muhammed Tamir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1979.
- Cevâd Ali. *el Mufasssal fi tarihi'l-Arap kable'l-İslam*. Bağdat: Camiât-u Bağdat, 1993.
- Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrahim Ağâh. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1976.
- Ebû Abdillâh, Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Himyari. *el-Muvatta*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbakî. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2005.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî el Ezdi. *Kitabu'l-Emval*. thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hedyî'n-Nebevî, 2007.
- Ebû Zehra. *Ebû Hanîfe*. çev. Osman Keskiöğlu. Ankara: DİB. Yay., 5. Baskı, 2005.
- el-Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed. *Tarih-u Mekke*. Suudi Arabistan: Mektebet-ü Nizâr, 2006.
- Felekî, Mahmud Paşa. *et-Takvimu'l-Arabî kable'l-İslâm*. çev. A. Zeki Efendi. Kahire: b.y., 1969.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Muhammed b. Yakup. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Lübnan: Beytû'l-Efkârî'd-Devliyye, 2004.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Hamidullah, Muhammed. "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri". çev. Abdullah Aydın. Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi 4 (1980), 327-342.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. 4 Cilt. *el-İstia'b fi ma'rifeti'l-ashâb*. Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.

- İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî. *Tefsîr-
rû't-tahrîr ve't-tenvir*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî
el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-tarih*. thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kadî. 11 Cilt. Bey-
rut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Siretü'n-nebeviyye*. thk. Cemal Sabit-
Muhammed Mahmud- Seyyid İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-
Kureşî el-Medenî. *Kitabü'l-mübtedei ve'l-meb'asi ve'l-mağazi*, thk. Muham-
med Hamidullah. Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1981.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebi Bekir.
Zadü'l-me'âd fi hedy hayri'l-İbâd. thk. Şua'yb Arnavud-Abdulkâdir Arna-
vud. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1998.
- İbnü'l-Kelbî, Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bîşr el-Kelbî el-Kûfî.
Kitâbu'l-Esnâm. thk. Ahmed Zeki Paşa. Kahire: Dârü'l- Kütübü'l-İlmiyye,
1995.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*, thk. Ahmed
Şemseddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2008.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri. *Kitâbü't-tabakati'l-kebir: et-
Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir 'Ata. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-
Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2012.
- Kutluer, İlhan. "Düşünme". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/53-57.
Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Mahmudov, Elşad. *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*.
İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitab'üt-tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM
Yayınları, 2022.
- en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. thk. Ahmed Şem-
süddîn. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2009.
- Sarıçam, İbrahim. "Hâşim b. Abdümenâf". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklo-
pedisi. 16/405-406. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- es-Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdi. *Sünen-ü Ebû Dâvûd*. thk.
Muhammed Abdulazîz el-Hâlidî. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Ba-
sım, 2010.

es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Câmiu'l-ehâdîs*, dzl. Abbâs Ahmed Sakar-Ahmed Abdülcevâd. 21 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.

eş-Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâfiî. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşad fi sireti hayri'l-ibâd*. thk. eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 14. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.

Şulul, Kasım. *Ana Hatlarıyla Siyer-i Nebi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.

et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *el-Camiu's-sahih: Sünenü't-Tirmizi*. Mısır: Mektebetü Mustafâ el-Bâb el-Halebî, ts.

Bölüm -12-

BAHÂİLİK

Bahâîlik, kendisini taraftarlarına dünya çapında bir dini kimlik yaratarak küreselleşme süreçlerine yanıt veren benzersiz bir dini hareket, insanlar arasında etnik grup, kavim, kabile, millet ayrımı yapmadığı için de evrensel bir din olarak tanımlanmaktadır. Bahâullah (ö. 1892) Bahâîliğin peygamberi ve kurucusu olarak kabul edilmektedir.

Bahâîlik, dünya barışını tesis etmeyi temel prensip edinmiş ve bunu sağlamak için küresel barışa giden en büyük adımlardan bir tanesinin evrensel yardımcı bir dil ve alfabenin oluşturulması olduğuna inanmıştır. Bu konuda Bahâullah'ın tavsiyesi ya mevcut dünya dillerinden birisinin seçilmesi ya da bilim adamları tarafından yeni bir dilin oluşturulmasıdır.¹

Görüşleri itibarıyla İslam kültürüne dayanan fakat İslam dairesinden çıkmış olan Bahâîlik, 19. yüzyılda İran'da Mirza Hüseyin Ali Nûrî tarafından bazı dinlerden de yararlanarak kurulan eklektik/seçmeci bir dini harekettir. Eklektik bir yapıya sahip olan ve mesihî bir karakter taşıyan bu hareket, Seyyid Ali Muhammed (Bâb) ile birlikte Bâbîlik olarak ortaya çıkmış ve devamında Mirza Hüseyin Ali ile Bahaîlik şeklinde gelişerek devam etmiştir. Bundan dolayı bu gruba Bâbîlik/Bahâîlik şeklinde isim verilmektedir. Bahâullah'tan sonra başa Abdülbahâ sonrasında da Şevki Efendi geçmiştir. Bahâîlik'te Bâb *müjdecî*, Bahâullah *kurucu*, Abdülbahâ *mükemmel Baha örneği* olarak görülür.²

Günümüzde Mirza Hüseyin Ali'ye nispetle Bahâîlik olarak isimlendirilen bu dini hareket, Dünya çapında misyon faaliyetlerine de yer vermektedir. Bu grup, Şiîliğin sapık bir tarikatı ve İslam dairesinden çıkan sapık bir fırka olarak kabul edilmekle birlikte Bahâîler kendilerini ayrı bir din olarak görmektedir. Amerika, İsrail ve bazı Avrupa ülkeleri tarafından da ayrı bir din olarak kabul

¹ *Bahai Dini Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, (İzmir: Bahai Eserleri Basım Dağıtım A.Ş, Bassaray Matbaası, 2016), 104, 112.

² *Bahâîliğin Birinci Yüzyılı*, çev. Mecdi İnan, (İstanbul: Güven Basımevi, 1948).

Kaynakça

- Adıbelli, Ramazan. "Bahailik". *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. başed. M. A. Yekta Saraç. 1/111. Ankara: TÜBİTAK, 2021.
- Albayrak, Kadir. "İslam Dünyasında Diyalog Grupları ve Kurumları". Ç.Ü. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 18/1. 2009. ss. 1-26.
- Alkan, Necati. "Ottoman Reform Movements and the Bahà'i Faith," 1860s–1920s, Moshe Sharon, *Studies in Modern Religions, Religious Movements and the Babî-Bahà'î Faiths*. Leiden Boston: Brill, 2004.
- Aydın, Mahmut. *Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Bâbîlik-Bahâîlik Üzerine Makaleler*. Der. ve Çev. A. Bülent Ünal. İzmir: Acme, 2000.
- Bahai Dini Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*. İzmir: Bahai Eserleri Basım Dağıtım A.Ş., Bassaray Matbaası, 2016.
- Bahai Münacaatları (Dualar)*. Çev. Mecdettin İnan. İstanbul: Menteş Matbaası, 1973.
- Bahailiğin Birinci Yüzyılı*. Çev. Mecdi İnan. İstanbul: Güven Basımevi, 1948.
- Bahaullah, *Kitâb-ı Akdes*. Çev. Türkiye Bahaileri Ruhani Mahfili. Ankara: Desen Ofset A.Ş., 2003.
- Bahaullah, Mirza Hüseyin Ali Nuri. *Hız. Bahaullah'ın Levihleri*, Çev. Mecdi İnan. İstanbul: Menteş Matbaası, 1994.
- Bahaullah, Mirza Hüseyin Ali Nuri. *İkan Kitabı*. Çev. Mecdettin İnan. İstanbul: Baha Basım Dağıtım Sanayi ve Ticaret AŞ. 1996.
- Bahaullah, Mirza Hüseyin Ali Nuri. *Saklı Sözler*. Çev. Mecdi İnan. İstanbul: Baha Basım Dağıtım Sanayi ve Ticaret AŞ. 1998.
- Bahaullah, Mirza Hüseyin Ali Nuri. *Yedi Vadi ve Dört Vadi*. Trc. Atilla Bağçuvan. Adana: Işık Basım ve Yayınevi, 1985.
- Bal, Hüseyin. *Bahailik Bir Din Midir?*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011.
- Buck, Christopher. "The Eschatology of Globalization: The Multiple-Messiahship of Bahàullah" Revisited. Moshe Sharon, *Studies in Modern Religions, Religious Movements and the Babî-Bahà'î Faiths*. Leiden Boston: Brill, 2004.
- Fırlalı, Ethem Ruhi - Şimşek, Ramazan. "Bahâîlik ve el-Kitâbu'l-Akdes, (Türkçe Çeviri)". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*. III/2 (Güz 2010), ss. 7-144.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *Bâbîlik ve Bahâîlik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Günay, Nasuh. *Türkiye'de Yeniçağ İnançları*. Isparta: Manas Yayınevi, 2011.

- İpek, Yasin. *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı: Babilik ve Bahailik*. İstanbul: Ekim Yayınları, 2010.
- Küçük, Abdurrahman - Tümer, Günay - v.d. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.
- Momen, Moojen. *Baha'u'llah, A Short Biography*. Oxford: Oneworld Publications, 2007.
- Özkaya, Süleyman. *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bahâilik Hareketi*. İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.
- Özşuca, Neyir. *Bahâî Dini; Tarihi, Prensipleri ve Dini Hukûmleri*. Ankara: Yayınevi Yok, 1967.
- Stockman, Robert H. *The Bahâ'î Faith*. London, New York: Bloomsbury, 2013.
- Taherzadeh, Abid. *Hız. Bahaullah'ın Zuhuru, Bağdat (1853-1863) Bahai Dininin Doğuşu*. Çev. Süreyya Güler, C. 1. İstanbul: Yayınevi Yok, 1995.

Bölüm -13-

SÂBÎLİK

Sâbîlik, gnostik özellikleri¹ ağır basan Orta Doğu kökenli bir dindir. Sâbîiler, kutsal metin ve ibadet dili olarak Aramice'nin doğu lehçelerinden biri olan Mandenceyi kullanır ve kendi dinlerini *Mandayuta* ve *Nasurata* olarak adlandırır. *Mandayuta* tabiri Mandence "hikmet-bilgi" anlamındaki "Manda" kelimesinden türemiş ve "bilenler-arifler" manasında; *Nasurata* ise "doğru inancı koruyanlar" anlamına gelir. Buna göre Sâbîiler kendilerini kurtuluşa ermenin gizli bilgisine sahip, doğru inanç üzere olan ve bunu koruyan bir topluluk olarak görür. Bunun yanında onlar için kullanılan "*Sâbîî*, *Subbi* veya *Subba*" adı, sık sık akarsularda manevi temizlenme amacıyla yıkandıklarından dolayı komşu halkları Araplar tarafından onlara verilen bir isimdir. Batı'da ise Sâbîiler önceleri Hristiyanlığın bir mezhebi olarak algılanmış ve "Vaftizci Yahya Hristiyanları" denilmiş, ancak daha sonra onların kendilerine özgü inanç ve uygulamaları olduğu fark edilerek "*Mandaeism*" olarak ifade edilmiştir.²

13.1. Sâbîiliğin Tarihi Süreci

Sâbîiliğin kim tarafından, ne zaman kurulduğu veya ortaya çıktığı bilinmemektedir. Sâbîiler dinlerinin kökenini Hz. Âdem'e dayandırırsa da tarihsel veriler dikkate alındığında onların milattan önceki iki asırda Yahudiler arasında ortaya çıkan "heterodoks" (farklı/sapkın) akımlardan biri olduğu ve miladi ilk yıllarda Filistin-Ürdün bölgesinden göç ettikleri anlaşılmaktadır. Sâbîilikte "Doğruluğun Peygamberi", "Yüce Rehber", "İlahi Elçi" olarak kabul edilen *Yahya'nın*, (İslam'da Hz. Yahya, Hristiyanlıkta Vaftizci Yahya) bölge yöneticisi Herod Antipas tarafından idam edilmesi sonucu onun çevresindeki birçok kişi

¹ Gnostik: Alem, Tanrı, insan ve kurtuluşa ilişkin ezoterik (gizli) ve kutsal bilgiye sahip olduğunu iddia eden kişi ya da akım. Bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 2. Baskı, (İstanbul: Vadi Yayınları, 2017), 184-185.

² Şinasi Gündüz, "Sâbîilikte Din ve Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları II*, (Sempozyum: 1998, Konya), 2000, 144-145; Hüseyin Köftürücü, "Sâbîilik ve Maniheizm" *Dinler Tarihi*, 2. Baskı, (İstanbul: Lisans Yayınları, 2020), 303-304.

Kaynakça

- Alıcı, Mehmet, “Sâbiîlik” *Dinler Tarihi*, Ed. Baki Adam, Grafiker Yayınları, Ankara 2015.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Kur'an'ı Kerim ve Sâbiîler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1962) Cilt: 10, s. 103-116.
- Gündüz, Şinasi, “Kur'an'daki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme”, *Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, (24-25 Eylül 1992), 1992, s. 43-81.
- Gündüz, Şinasi, “Esoterik Bilgi ve Kurtuluş Toplumu: Sâbiîler”, *Tezkire*, (1994), Sayı: 7-8, s. 43-56.
- Gündüz, Şinasi, *Sâbiîler Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara 1995.
- Gündüz, Şinasi, “Sabîîlikte Din ve Din Anlayışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-II*, (Sempozyum: 1998, Konya), 2000, s. 135-152.
- Gündüz, Şinasi, “Sâbiîlik”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 3. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.
- Gündüz, Şinasi, “Sâbiî Kaynaklarında İslam ve Müslümanlar”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2012, cilt: IX, sayı: 1, s. 7-30.
- Gündüz, Şinasi, “Sâbiîlik” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 2. Baskı, Vadi Yayınları, İstanbul 2017.
- Gündüz, Şinasi, “Sâbiîlik” *Dünya Dinleri*, (Ed. Şinasi Gündüz), MilelNihal Yayınları, İstanbul 2019.
- Kur'an-ı Kerim Meali*, (Hazırlayanlar: Doç. Dr. Halil Altuntaş- Dr. Muzaffer Şahin), 18. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.
- Küçük, Abdurrahman, Tümer, Günay, Küçük, Mehmet Alparslan, *Dinler Tarihi*, (3. Baskı), Berikan Yayınları, Ankara 2011.
- Köftürcü, Hüseyin, “Sabîîlik ve Maniheizm” *Dinler Tarihi*, (Ed. Mustafa Alıcı-Süleyman Turan), 2. Baskı, Lisans Yayınları, İstanbul 2020, s. 301-322.
- Taberi, Ebu Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Cami'ul Beyan an Te'vili Ayıl Kur'an*, Kahire, 1968.

Bölüm -14-

MECÛSİLİK

Mecûsîlik, Zerdüş'tün monoteist öğretilerinin, antik Arî inançları, eski İran kültürü ve tarihsel süreç içerisinde karşılaştığı diğer inançlar ile etkileşime geçerek ortaya çıkmış, kutsal kitabı *Avesta* olarak kabul edilen bir inanç sistemidir. Mecûsîlik, Kur'an-ı Kerim'in vahyedildiği dönemde, Sasani İmparatorluğu'nun hâkim ve etkili olduğu bölgelerde yaygın olan bir dindi. Bu nedenle İslam dini Arap Yarımadası'nın dışına yayıldığı ilk dönemlerden itibaren Mecûsîlerle karşılaşmıştır. Sasani İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Mecûsîler, İslam dünyasında zımmî statüsünde kabul edilmişlerdir.

Tarih boyunca birçok tabirle isimlendirilen bu din, Ahura Mazda'dan yola çıkarak *Mazdaizm*, kurucusuna nispet edilerek *Zoroastrianism*, "Magi/Mecûs" olarak bilinen din adamlarından yola çıkarak *Mecûsîlik*, ibadetlerinde kullanılan ateş yakma geleneğinden dolayı, *Ateşperest* olarak isimlendirilmiştir. Günümüzde Hindistan'da yaşayan Mecûsîlere, Pers diyarından geldikleri için *Parsi* denilmektedir. *Avesta*'da bu dinin müntesiplerine doğru yolun takipçileri manasında *Aşavan* (Yesna 31/14-22) denilmiştir. Mecûsîler ise kendi dinleri için *Behdin* (iyi din) veya *Mezdiyesna/Mazdayesna* ifadelerini kullanırlar. *Mezdiyesna* tabiri, Zerdüş'tün, yaşadığı dönemde reddettiği ve kötü olarak tabir ettiği diğer tanrılara (Daeva/Div) karşı en büyük tanrıya bağlanmayı söylemesinden kaynaklanmıştır. Bu yönüyle *Mezdiyesna* ifadesi kötü tanrılara tapınma anlamındaki *Divyesna*'nın karşıtıdır.

Bu dini tanımlamak için kullanılan isimlerden Müslümanlar arasında en çok bilineni kökü *magi* tabirine dayanan *Mecûsîlik*dir. Batı dillerinde *Magi* şeklinde kullanılan bu tabir, *Avesta*'da "Moğu" şeklinde bir defa o da bir kabilenin üyesi anlamında (Yesna, 65/79) geçmektedir. Bu sözcüğün Grekçe'ye *Magi/Magos*", ve Latince'ye *Magus* olarak geçtiği kabul edilmektedir. *Magi*'ler hakkındaki ilk bilgileri aktaranlardan Herodot, onların Medleri oluşturan kabilelerden biri olduğunu (M.Ö. 485-424); Medlerin, Buslar, Paretakenler, Strukhatlar, Arizantlar, Budiler ve *Magi*ler olmak üzere çeşitli boylardan oluştuğunu belirtmiştir (Herodot, Tarih, I/101).

Kaynakça

- Alicı, Mehmet. "Genel Hatlarıyla Mecûsîlik ve Zerdüş'tün Modern Takipçileri". *Ortadoğu Yıllığı*. İstanbul: Açılım Kitap, 2011.
- Alicı, Mehmet. *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Düalizm'e Mecûsî Tanrı Anlayışı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2012.
- Alicı, Mehmet. "Mecûsîlik". *Dinler Tarihi El Kitabı*. 244-267. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Ardâvîraf. *Ardâvîrâfnâme*. çev. Nimet Yıldırım. İstanbul: Pinhan, 2011.
- Balcı, Musa. *Taşa Kazınmış Sözler İslam Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016.
- Baassani, Alessandro. "İslam Öncesi İran Düşüncesi". çev. Kürşat Demirci. *İslam Düşüncesi Tarihi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.
- Boyce, Mary. *A Persian Stronghold of Zoroastrianism (Based On The Ratanbai Katrak Lectures;1975)*. Oxford University Press, 1977.
- Boyce, Mary. "Ameša Spenta". *Encyclopedia Iranica*. Erişim 24 Ekim 2022. <https://iranicaonline.org/articles/amesa-spenta-beneficent-divinity>
- Boyce, Mary. *History of Zoroastrianism Under The Achaemenians*. 3 Cilt. Köln, 1982.
- Boyce, Mary. "On the Zoroastrian Temple Cult of Fire". *Journal of the American Oriental Society* 95/3 (1975).
- Boyce, Mary. *Textual Sources For The Study Of Zoroastrianism*. Chicago: The University of Chicago Press, 1990.
- Browne, Edward G. *Literary History of Persia -From the Earliest Times until Fird-wasi-*. 4 Cilt. Cambridge: 1956, ts.
- Buch, Maganlal A. *Zoroastrians Ethics*. Hindistan, 1919.
- Casartelli, L. C. *The Philosophy Of The Mazdayasnian Religion Under The Sassanids*. çev. Firoz Jamaspji Dastur Jamasp Asa. Bombay, 1889.
- Cereti, Carlo G. "Middle Persian Literature I. Pahlavi Literature". Erişim 07 Kasım 2022. Middle Persian Literature I. Pahlavi Literature
- Choksy, Jamsheed K. "Zoroastrianism". *The Encyclopedia of Religion And Nature*. ed. Bron R. Tylor. England, 2005.
- Dandamayev, Muhammad A. "Magi". *Encyclopedia Iranica*. Erişim 03 Mayıs 2021. <https://www.iranicaonline.org/articles/magi>
- De Jong, Albert. "Magi". *Encyclopedia Of Religion*. ed. Lindsay Jones. USA, 2005.
- Dhalla, Maneckji Nusservanji. *History of Zoroastrianism*. New York: Oxford University Press, 1938.

- Dhalla, Maneckji Nusservanji. *Zoroastrian Civilization From the Earliest Times to the Downfall of the Last Zoroastrian Empire 651 A.D.* New York: Oxford University Press, ts.
- Dhalla, Maneckji Nusservanji. *Zoroastrian Theology -From The Earliest Times to the Present Day-*. New York, 1914.
- Eduljee, K. E. "Eternal Flame, Prayer-Manthra, Ancient Worship". Erişim 30 Mart 2023. <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/worship/index.htm#praying>
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi -Taş Devrinden Eleusis Myste-ria'larına-*. 3 Cilt. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Gnoli, Gherardo. "Avesta". *Encyclopedia Of Religion*. ed. Lindsay Jones. USA, 2005.
- Gnoli, Gherardo. "Dualism". *Encyclopedia Iranica*. Erişim 21 Ekim 2022. <https://iranicaonline.org/articles/dualism>
- Guillemin, J. Duchesne. "Ahriman". *Encyclopedia Iranica*, ts.
- Gündüz, Şinasi. "Mecûsilik". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/279-284. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Gündüz, Şinasi. "Mecûsilik". *Yaşayan Dünya Dinleri*. 507-527. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Haug, Martin. "The Zoroastrian Religion as to its Origin and Development". *Essays On The Sacred Language, Writings, And The Religion Of The Parsis*. London, 1884.
- Herodotos. *Tarih*. çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Hinnells, John R. "Iran iv. Myth And Legends". *Encyclopedia Iranica*. Erişim 30 Mart 2023. <https://iranicaonline.org/articles/iran-iv-myths-and-legends>
- Hintze, Almut. "Ahura Mazdâ And Angra Mainyu". *Encyclopedia of Religion Second Edition*. ed. Lindsay Jones. USA, 2005.
- Hussain, Ashaq. "Religion in Iran" 2/3 (Mart 2013), 1-8.
- Jackson, A. V. Williams. *Zoroaster The Prophet of Ancient Iran*, 1898.
- Kara, Cahid. *İslam Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîler'in Sonuna Kadar)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Karanjia, Ramiyar P. "The Bâj-Dharnâ (Drôn Yaşt) And Its Place In Zo-roastrian Rituals". *Zoroastrian Rituals In Context*. ed. Michael Strausberg. Leiden: 2004, ts.
- Kızıl, Hayreddin. "Hint Ve İran Mitolojilerine Göre 'Mitra'." *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 5/10 (2013), 26-41.

- Kızıl, Hayreddin. "Mazdek Hareketi Ve Sebepleri". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 747-767.
- Kızıl, Hayreddin. "Mecûsî Dünya Görüşünde İnsanın Konumu". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13 (01 Haziran 2015), 90-112.
- Kızıl, Hayreddin. "Mecûsîliğin Kurumsallaştırıcısı Kertir". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 355-375.
- Kızıl, Hayreddin. *Mecusilikte Ateş Sembolü*. Diyarbakır, 2014.
- Kızıl, Hayreddin. "'Mitra'dan 'Mithras'ın Sırlarına", *Mitraizm'in Kuruluş Serüveni*". *EKEV Akademi Dergisi* 17/55 (2013), 113-136.
- Kızıl, Hayreddin. *Şahnâme'de Zerdüşt Öncesi Dönem*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2022.
- Mallory, J. P. *Hint-Avrupalıların İzinde -Dil, Arkeoloji ve Mit-*. çev. Müfit Günay. Ankara: Dost Kitabevi, 2002.
- Masani, Sir Rustom. *The Religion Of The Good Life Zoroastrianism*. London, 1954.
- Modi, Jivanji Jamshedji. *A Catechism of Zoroastrian Religion*. Bombay, ts.
- Moulton, James Hope. *Early Religious Poetry of Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1911.
- Moulton, James Hope. "Magi". *Encyclopedia Of Religion And Ethics*. ed. James Hastings. C. 8. New York, 1915.
- Moulton, James Hope. *The Treasure of The Magi A Study of Modern Zoroastrianism*. Oxford: Oxford University Press, 1917.
- Moulton, James Hope. *The Treasure of The Magi A Study of Modern Zoroastrianism*, ts.
- Nîknâm, Kurûş. *Zerdüştilerde İbadet ve Gelenekler (İran Örneği)*. çev. Mehmet Emin Sular. Ankara: Peywend, 2021.
- Oymak, İskender. "Mecusilik". *Dinler Tarihi*. ed. Mustafa Alıcı - Süleyman Turan. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Oymak, İskender. *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Adetler)*. Elazığ, 2003.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Kadar Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. "Mehdi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/369-371. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Sayım, Huzeyfe. "Zerdüştilik'de Kozmogoni Ve Yaratılış". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/16 (2004), 91-101.
- Shaked, Shaul. *Dualism in Transformation: Varieties of Religion in Sasanian Iran*. London: University of London, 1994.

- Sular, Mehmet Emin. *Modern İran'da Zerdüştiler*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2019.
- Sular, Mehmet Emin. *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Şehristanî, Muhammed b. Abdülkerim eş-. *el-Milel ve'n-Nihal*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1993.
- Şemseddin, M. "Kadim İran'da Din". *Dinleri Tarihleriyle Okumak -Dinler Tarihi Yazıları-*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Taraporewala, Irach J. I. *Zerdüşti Dini -Zerdüşti'nin Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm-*. çev. Nice Damar. İstanbul: Avesta, 2002.
- Tıgılı, Asiye. *Zerdüşti Hayatı ve Öğretisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Tümer, Günay. "'Çeşitli Yönleriyle Din'". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 213-267.
- The Sacred Books of The East, The Zend-Avesta Part, I -The Vendidad-*. çev. James Darmesteter. 50 Cilt. Oxford, 1895.
- The Sacred Books of The East -The Zend-Avesta Part II, The Sîrôzahs, Yasts, And Nyâyis*. çev. James Darmesteter. 50 Cilt. Oxford, 1883.
- The Sacred Books of The East- The Zend-Avesta Part III, The Yasna, Visparad, Afringân, Gahs, And Miscellaneous Fragments*. çev. L. H. Mills. 50 Cilt. Oxford, 1887.
- The Sacred Books of The East -Pahlavi Texts " The Bundahis, Bahman Yast, and Shayast La-Shayast "-*. çev. E. W. West. 50 Cilt. Oxford, 1880.
- The Sacred Books of The East, Pahlavi Texts Part II (The Dâdistân-i Dinik And The Epistles of Mânûskihar)*. çev. E. W. West. 50 Cilt. Oxford, 1882.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
- Yıldırım, Nimet. *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyete Kadar)*. İstanbul: Pinhan, 2012.
- Yıldırım, Nimet. *İran Mitolojisi*. İstanbul: Pinhan, 2012

Bölüm -15-

MANİHEİZM

15.1. Mani (216-276)

Mani, 216 yılında¹ Dicle nehrinin doğu yakasında bulunan Aşkanilerin (Partların) merkezi Tisfun şehrinin yakınlarında doğar.² Rivayetlere göre Mani, Hemedanlı baba Patig³ ve Aşkanilerin soyundan gelen⁴ Kamsaragan hanedanının⁵ Hristiyan bir ailesine⁶ mensup anne Meryem'in⁷ oğlu olarak doğar. "Mani" isminin köken olarak Sami dil ailesine mensup olduğu düşünülmektedir. Mani için kullanılan başlıca lakaplar arasından; Yunancada "diri Mani" anlamına gelen *Manichaios*, Aramicede "efendi" anlamına gelen *Mar*, Süryanicede

¹ Biruni'nin Babil müneccimleri veya İskenderiye takvimine göre belirlediği tarih de takriben 215-216'ya denk gelmektedir. Bk. Muhammed b. Ebi Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni, *el-Âsârü'l-Bâkiye Mine'l-Kurûni'l Hâliye* (Kahire: Mektebu's-Sakafetu'd-Diniyye, 1428), 208; Ebulkasım İsmailpur, *Usture-yi Aferineş Der Ayin-i Mani* (Tahran: İntişarat-i Fikr-i Ruz, 1375), 13.

² Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2: 433; Charles Robert - Ebulkasım İsmailpur, trc., *Zebur-i Manevi* (Tahran: İntişârât-i Usture, 1388), 13; Mary Boyce, *Zerduştîyan: Baverha ve Adab-i Dinî-yi Anha*, trc. Asker Behramî (Tahran: İntişârât-i Koknos, 1391), 141.

³ Bu isim farklı kaynaklarda Patag, Patteg, Pattikios, Patfig, Patig, Patêg, Fatik veya Fetek olarak geçer. Bk. *Berresi-yi Edebiyat-i Manevî der Metinha-yi Partî ve Parsi-yi Meyane*, trc. Umid Behbahanî - Ebulhasan Tehami (Tahran: İntişarat-i Bundahiş, 1386), 11; İrec Vamekî, *Nivîşteha-yi Mani ve Maneviyan* (İntişarat-i Havza-yi Hunerî, 1378), 24; Stuart Holroyd, *Edebiyat-i Gnosî*, trc. Ebulkasım İsmailpur (Tahran: İntişârât-i Usture, 1387), 157; Ebu'l-Farac Muhammed b. Ebi Yakub İshak el Maruf bi'l-Warrak İbn Nedim, *el-Fihrist*, ed. Rıza Teceddud, t.y., 391.

⁴ Mary Boyce, *Edebiyat-i Manevi*, trc. Umid Behbahanî - Hasan Tehamî (Tahran: İntişârât-i Bundahiş, 1386), 11; Arthur Emanuel Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, trc. Reşid Yasemî (Tahran: İntişârât-i Sada-yi Muasir, 1388), 133; Holroyd, *Edebiyat-i Gnosî*, 157.

⁵ Boyce, *Edebiyat-i Manevi*, 11.

⁶ Vamekî, *Nivîşteha-yi Mani ve Maneviyan*, 24.

⁷ Mani'nin Annesi için Mis veya Meys ve Utahim isimleri de kullanılmıştır. Bk. İbn Nedim, *el-Fihrist*, 391.

Kaynakça

- Alicı, Mehmet. *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*. İstanbul: Divan yay., 2018.
- Amuzgar, Jale - Tefezzuli, Ahmed. *Zebân-i Pehlevî*. Tahran: İntişârât-i Muin, 1389.
- Baran, Dila. *Mani ve Öğretileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Birunî, Muhammed b. Ebi Reyhan Muhammed b. Ahmed el-. *el-Âsâru'l-Bâkiye Mine'l-Kurûni'l Hâliye*. Kahire: Mektebu's-Sakafetu'd-Diniyye, 1428.
- Boyce, Mary. "A Reader in Manichaeen Middel Persian and Parthian". *Acta Iranica*. Leiden, Brill 1975.
- Boyce, Mary. *Berresi-yi Edebiyat-i Manevî der Metinha-yi Partî ve Parsi-yi Meyane*. Trc. Umid Behbahanî - Ebulhasan Tehami. Tahran: İntişarat-i Bundahiş, 1386.
- Boyce, Mary. *Edebiyat-i Manevi*. Trc. Umid Behbahanî - Hasan Tehamî. Tahran: İntişârât-i Bundahiş, 1386.
- Boyce, Mary. *Zerduştîyan: Baverha ve Adab-i Dinî-yi Anha*. Trc. Asker Behramî. Tahran: İntişârât-i Koknos, 1391.
- Charles Robert - Ebulkasım İsmailpur, trc. *Zebur-i Manevi*. Tahran: İntişârât-i Usture, 1388.
- Christensen, Arthur Emanuel. *İran der Zaman-i Sasaniyan*. Trc. Reşid Yasemî. Tahran: İntişârât-i Sada-yi Muasir, 1388.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Trc. Ali Berktaş. İstanbul: Kabcacı yay., 2007.
- Gardner, Iain, trc. *The Kephalaia of The Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts In Translation With Commentary*. Leiden, Brill, 1995.
- Gershevitch, İlya - Boyce, Mary. *The Literature of Ancient Iran*. Trc. Yedullah Mansurî. Tahran: İntişârât-i Ferhengi-yi Fravahar, 1377.
- Gnoli, Gherardo. *Ez Zerduşt ta Mani*. Trc. Arzu Resulî. 1. Bs. Tahran: Neşr-i Mahi, 1390.
- Gündüz, Şinasi. "Maniheizm". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27: 575-577. Ankara, 2003.
- Holroyd, Stuart. *Edebiyat-i Gnosî*. Trc. Ebulkasım İsmailpur. Tahran: İntişârât-i Usture, 1387.
- İbn Nedim, Ebu'l-Farac Muhammed b. Ebi Yakub İshak el Maruf bi'l-Warrak. *el-Fihrist*. Ed. Rıza Teceddud. t.y.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Farac Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umem ve'l-Muluk*. Ed. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru'l -Kutubi'l- İlmiyye, t.y.

- İsmailîpur, Ebulkasım. *Usture-yi Aferineş Der Ayin-i Mani*. Tahran: İntişarat-i Fikr-i Ruz, 1375.
- Jackson, A. V. Williams. *Researches in Manichaeism with Special Reference Turfan Fragments*. New York: Colombia University Press, 1932.
- Meçin, Mehmet Mekin. *Mani ve Maniheizm*. Ankara: İlâhiyat yay., 2022.
- Schimmel, Annamarie. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkambar yay., 1999.
- Şehristanî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihâl*. 3. Bs. Kum: Neşr-i Eş-Şerif'ur-Razî, 1364.
- Tekin, Dila Baran. *Mani ve Öğretileri*. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Uşiderî, Cihangir. *Danışname-yi Mazdayesna*. 5. Bs. Tahran: Neşr-i Merkez, 1370.
- Vamekî, İrec. *Nivîşteha-yi Mani ve Maneviyan*. İntişarat-i Havza-yi Hunerî, 1378.
- Yakubî, Ahmed b. Ahmed Ebi Yakub b. Cafer b. Veheb el-Maruf. *Tarihu'l Ya'kubî*. Beyrut: Dâru's-Sadr, t.y.
- Zeahner, Robert Charles. *Tulu' ve Ğurub-i Zerdüşîgerî*. Trc. Timur Kadirî. Tahran: İntişârât-i Emir Kebir, 1389.

Bölüm -16-

HİNDUİZM

Hinduizm, dünyanın en eski dinlerinden biridir ve Hindistan'ın köklerine uzanan derin bir dini ve kültürel mirasa sahiptir. İnançlarının ve uygulamalarının kökenleri binlerce yıl öncesine dayanır ve Hinduizm, farklı inanç sistemlerinin, ritüellerin ve felsefelerin karmaşık bir bileşimini içerir. Hinduizm, evrenin ve insan varlığının doğasını anlama, kurtuluşu bulma ve bireyin spiritüel gelişimini gerçekleştirme amacıyla birçok yol sunar. Çok tanrılı bir din olarak bilinen Hinduizm'de, Tanrılar ve Tanrıçalar, kozmik düzenin yaratıcısı ve sürdürücüsü olarak kabul edilir. Hinduizm aynı zamanda reenkarnasyon, karma ve kutsal metinler olan Vedalar gibi temel kavramlara sahiptir.

Hinduizm kavramının kullanımı oldukça yenidir ve 18. yüzyılın sonlarından itibaren İngilizlerin kullanımıyla ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır. Bununla birlikte Hindu kavramı başlangıçta Hint alt kıtasının kuzeybatısında, İndus Nehri ve çevresinde yaşayan halkları ve inançlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Hinduizm olarak bilinen dinin müntesipleri, inançlarını "Sanatana Dharma" ya da sadece "Dharma" olarak adlandırmaktadır. Dharma Hindulara göre Sanatana Dharma dünyanın yaratılışından itibaren insanın huzurlu bir hayat yaşayabilmesi için Tanrı tarafından önerilen ve tesis edilen bir yol olarak kabul edilmektedir.¹

Hinduizm, tarihi kökeni yönüyle dünyanın yaşayan en kadim geleneklerinden biridir. Hinduizm, tek bir dinden ziyade tarihsel, ritüalistik, teolojik, ideolojik, sosyolojik ve kültürel olarak geçmişten günümüze birbiriyle ilintili olan Hint alt kıtası dini geleneklerini bir araya toplayan geniş kapsamlı bir kavramdır. Bununla birlikte Hindistan topraklarında neşet eden Caynizm, Budizm ve Sihizm gibi dinler de bulunmaktadır.

Hinduizm birçok yönden dinler tarihinde benzeri olmayan bir fenomen olarak görünmektedir. Hinduizm, Tanrı inancını merkezi bir temel olarak kabul etmemekle birlikte, tanrının doğası hakkında sistemli bir teolojiye sahip

¹ Ali İhsan Yitik, *Doğu Dinleri* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2014), 22.

Kaynakça

- Arslan, Hammet. *Hint Dinlerinde Bir Arınma ve Aydınlanma Yolu Olarak Yoga*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Aydın, Fuat. *Hint Dinlerine Giriş*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2022.
- Bailey, Greg. *Hinduism in India: The Early Period*. SAGE Publications India, 2017.
- Biruni, Ebu Reyhan El-. *Tahkiku ma li'l-Hind Biruni'nin Gözüyle Hindistan*. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Dasgupta, Surendranath. *A History of Indian Philosophy: Volume 1*. New York: Cambridge University Press, 1922.
- Grimes, John A. *A Concise Dictionary of Indian Philosophy: Sanskrit Terms Defined in English*. State University of New York Press, 1989.
- Gül, Ali. *Ansiklopedik Hinduizm Sözlüğü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Harshananda, Swami. *A Concise Encyclopaedia of Hinduism*. 3 Cilt. Bangalore: Sri Ramakrishna Math, 2008.
- Haug, Martin. *Aitareya Brahmanam of the Rigveda*. Allahabad: Sudhindra Nath Vasu, 1922.
- Jones, Constance A. - Ryan, James D. *Encyclopedia of Hinduism*. New York: Facts on File, 2006.
- Kutlutürk, Cemil. *Hinduizm'de Avatar İnancı*. Ankara: Otto, 2017.
- Kutlutürk, Cemil. *Hint Düşüncesinde İslam Algısı*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2019.
- Kutlutürk, Cemil. *Hint Kutsal Metinleri Upanişadlar*. Dergah Yayınları, 2021.
- Macdonell, Arthur A. *A Sanskrit English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1893.
- Müller, Friedrich Max. *The Hymns of the Rig-veda in the Samhita and the Pada Texts by F. Max Muller Reprint*. Trubner & Company, 1873.
- Singh, B. N. *Dictionary of Indian philosophical concepts*. Asha Prakashan, 1988.
- Winternitz, Maurice. *A History of Indian Literature*. Calcutta: University of Calcutta, 1927. <http://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.97551>
- Yitik, Ali İhsan. *Doğu Dinleri*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2014.
- Yitik, Ali İhsan - Arslan, Hammet. "Vedalar ve Kaynağı Üzerine" 8/1 (2011), 225-250.

Bölüm

-17-

BUDİZM

Budizm, M.Ö. 6. yüzyılda Kuzey Hindistan’da Siddharta Gautama Sakyamuni (M.Ö. 563-483) tarafından öğretilen prensipler üzerine kurulan ve evrensel bir boyut kazanan bir dini sistemdir. Bu dini sistem, takipçileri tarafından genellikle Buda-dharma (Buda’nın dini), Buda-vacana (Buda’nın sözleri) veya Buda-sasana (Buda’nın öğretileri) şeklinde ifade edilir. Budizm, 2500 yıldan daha uzun bir tarih sürecinde, sadece Hint kültürüyle değil, aynı zamanda Orta ve Güneydoğu Asya’nın yerel kültürleriyle de etkileşime girmiştir ve bu bölgeler üzerinde belirleyici bir etkisi olmuştur.

Günümüzde Budizm’in en yüksek takipçi sayısına sahip olduğu ülkeler arasında Hindistan, Çin, Moğolistan, Sri Lanka, Tayland, Mançurya, Laos, Doğu Bengal, Burma, Kamboçya, Vietnam, Bhutan, Myanmar, Singapur, Malezya, Tayvan, Tibet, Kore ve Japonya gibi Güney Asya ve Uzak Doğu bölgeleri bulunmaktadır.

Tarihçiler, Budizm’in geniş bir coğrafi alanda bu kadar yaygın olmasının sebebini, yerel kültürlerle uyum sağlama yeteneğine bağlamaktadırlar. Bu yüzden, bazı bölgelerde yerel özelliklerle harmanlanmış çeşitli Budist anlayışlarıyla karşılaşırız. Örneğin, Budizm Çin’de “Zen Budizmi” olarak, Tibet’te ise “Lamaizm” olarak bilinmektedir. Tabii ki, bu etkileşim tek taraflı olmamış, hem Budizm’de hem de etkileşim içinde olduğu yerel kültürlerde çeşitli değişim ve dönüşümlere yol açmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Budizm dahil olmak üzere Hint Klasikleri, batı dillerine çevrildi. Ayrıca Batı’ya yapılan göçler sonucunda hem Budizm hem de Budizm kaynaklı bazı yeni dini akımlar hızla Avrupa’da yayılmaya başladı. Bu din, bugün yoga, meditasyon gibi uygulamalarının yanı sıra modern dünyanın ilgisini çeken bir dizi mistik eğilime de sahiptir.

17.1. Buda’nın Hayatı

Budizm’in kurucusu Siddharta Gautama Sakyamuni, M.Ö. 6. yüzyılda Hindistan’ın kuzey bölgesinde 80 yıl yaşamış tarihsel bir kişiliktir. Buda olarak

Kaynakça

- Acari, Andrea. 'Maritime Buddhism'. *Oxford Research Encyclopedia of Religion*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199340378.013.638>
- Appleton, Naomi. 'Buddhist Scriptures: An Overview'. *The Expository Times*. <https://doi.org/10.1177/0014524614532209>
- Bailey, Lee W. 'Avalokiteshvara'. *Encyclopedia of Psychology and Religion*. ed. David A. Leeming. 185–188. Cham: Springer International Publishing, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-030-24348-7_9048
- Buswell, Robert E. (ed.). *Encyclopedia of Buddhism*. New York, 2004.
- Coomaraswamy, Ananda K. *Buddha and the Gospel of Buddhism*. Kessinger Publishing, LLC, Illustrated edition., 2003.
- Davidson, Thomas William Rhys. *Buddhist Suttas*. Oxford: Clarendon Press, 1881.
- Güç, Ahmet - Sert, Ekrem. 'BUDİZM'DE DÖRT TEMEL GERÇEK, SEKİZ DİLİMLİ YOL VE NİRVANA'. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/1 (30 June 2020), 3–28. <https://doi.org/10.20486/imad.732201>
- Keown, Damien. *Buddhist Ethics: A Very Short Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press, Second Edition, Second Edition., 2020.
- Monier-Williams, Monier. 'Buddhism and Jainism'. *Contemporary Review* 36 (1879), 644–664.
- Penner, Hans H. 'Cosmology and the Great Declaration'. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195385823.003.0001>
- Rahula, Walpola. *What the Buddha Taught: Revised and Expanded Edition with Texts from Suttas and Dhammapada*. New York: Grove Press, Revised edition, 1974.
- Smith, Vincent A. 'The Birthplace of Gautama Buddha'. *Journal of the Royal Asiatic Society*. <https://doi.org/10.1017/s0035869x00024758>
- Srinivasan, Doris Meth. 'The Immobilised Elephant at Dhauri'. *Journal of the Royal Asiatic Society*. <https://doi.org/10.1017/s1356186321000924>
- Thera, Piyadassi. *The Buddha a Short Study of His Life and His Teaching*. Buddhist Publication Society, 1958.
- Tümer, Günay. 'Budizm'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Vol. 6. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Yitik, Ali İhsan. 'Budizm'. *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam. 355–383. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Yitik, Ali İhsan. *Doğu Dinleri*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2014.
- Yitik, Ali İhsan. *Hint Dinleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2005.

Bölüm -18-

CAYNİZM

18.1. Tarihsel Gelişimi ve Yayılışı

Caynizm terimi orijinal Jaina-dharma veya Jina-dharma tanımlarının İngilizce karşılığıdır.¹ Caynizm, M.Ö. 6. yüzyılda Ganj Havzasında bulunan Bihar eyaletinde, Hindistan'a özgü dini ve kültürel bir sistem olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönem bazı grupların Hinduizm'in resmileşmiş ayinlerine ve kast düzenine tepki gösterdiği bir dönemdi. Budizm gibi Caynizm'de bu süreçte ortaya çıkmıştır. Bugün 3-4 milyon mensubu bulunmaktadır. Her ne kadar tarihsel süreçte yayılma göstermemiş olsa da Hindistan'ın en eski dinlerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Ahimsa ilkesine olan bağlılıkları, ateist ve hümanist fikirleri yanı sıra Gandhi ve Kalidas gibi tanınmış kişilerin destekleri Caynizm'in dünyadaki tanınırlığını artırmıştır.² Ahimsa ilkesine uygun iş ve mesleklere yönelen Caynistler, sanayi, ticaret, bankacılık, siyaset ve diğer farklı meslek gruplarında çalışmaktadırlar. Beslenme alışkanlıkları vejetaryendir.

Caynizm, Budizm gibi Hinduizm'e tepki olarak ortaya çıkmış bu nedenle ortak bazı inanç ve özellikler göstermiştir. Her iki din de Vedaların otoritesine ve Vedalar kaynaklı dini uygulamalara, kast sistemine karşı çıkmış, âlemin yaratılışında Tanrı'nın veya tanrısal varlıkların rolünü kabul etmemiş ve samsara çarkından kurtularak nihai kurtuluşa ulaşmayı amaç edinmiştir. Caynizm ve Budizm arasındaki bu benzerlikler nedeniyle Caynizm, Budizm'in bir kolu olarak görülmüş olsa da, karma inancı içerisinde sabit bir ruhu ve ruhu örten ezeli bir madde anlayışını kabul etmesi, ahimsa ilkesini uygulama biçimi ve Tirthankara inancı ile Budizm'den önemli ayrılıklar göstermiştir. Bugün Caynizm, kendi Tanrıları, cemaati, kutsal metinleri, kendi tapınakları, ibadet ve hac yerleri, festivalleri olan bir dini sistemdir. Laik din mensupları yanında hem erkek hem de kadın münzevilerden oluşan manastır tarikatlarına sahiptir.³

¹ Jyotiprasad, J. (1975). *Religion and Culture of The Jains*, Bharatiya Jnanpith Publication, 1.

² Yitik, A.İ. (2015). "Caynizm", *Dinler Tarihi*, ed. Adam, B. , Grafiker Yayınları, 384.

³ Jyotiprasad, *Religion and Culture of The Jains*, 2.

Kaynakça

- Ataşağun, G. (2006). "Jainizm", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: 21, Sayı: 21, 267-297.
- Caillat, Collet. (2002). "Jainism", *The Religious Tradition of Asia*, Ed. Kitagawa, J.M., Routledge.
- Champat, R.J. , (1974). *Furdamentals of Jainism*, Meerut: Veer Nirvan Bharti.
- Chand, K. (1991). *Lord Mahavira and His Times*, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers PVT, LTD.
- Duntas, P. (2002). *The Jains*, Second Edition, London: Routledge.
- Jagmanderlal Jaini, M.A. (2013). *Outlines of Jainism*, Cambiridge The University Press.
- Jainism 101 – Reverence for Life, Jaina Education Series (JES 902), (2012), [https://www.jainelibrary.org/\\$workshop/51_to_read_\\$JES901_Jainism.pdf](https://www.jainelibrary.org/$workshop/51_to_read_$JES901_Jainism.pdf), (Erişim: 20.04.2023).
- Jyotiprasad, J. (1975). *Religion and Culture of The Jains*, Bharatiya Jnanpith Publication.
- Kristi, L. (2009). *The A to Z of Jainism*, The Scarecro Press, INC.
- Kumar, A.J. (2009). *Faith and Philosophy of Jainizm*, Delhi: Printed at: Singhal Print Media. Küçük, A. , Tümer, G., Küçük, M.A. , (2015), *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Pânîkar, A. (2010). *Jainism: History, Society, Philosophy and Practice*, Delhi.
- Sümer, N. (2018). "Caynizm", *Dinler Tarihi*, ed.Alıcı, M., Turan,S. , Lisans Yayıncılık, 2. Baskı, 253-272.
- Webster, M. (1999). *"Webster's Encyclopedia of World Religions"*, Merriam Webster, Incorporated Springfield, Massachusetts.
- Yılmaz, N. (Haziran 2022). "Caynizm'de Manastır Hayatının Tartışmalı Öznesi Kadın ve Kurtuluş/Mokşa", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 429-461.
- Yitik, A.İ. (2015). "Caynizm", *Dinler Tarihi*, ed. Adam, B. , Grafiker Yayınları, 383-397.
- <https://jainworld.com/societies-sanghs/pilgrimage-and-sacred-places/>(Erişim: 05.05.2023).
- <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/ce/Mahavratas.jpg>, (Erişim: 05.05.2023).
- <https://www.hinduwebsite.com/jainism/mahavira.asp> (Erişim: 09.05.2023).
- https://www.jainsamaj.org/content.php?url=Bijohnagar%20_Shri_Digambar_Jain_Tirth_Sarpara_Boat_Assam_Jainsamaj_Ahimsa_Foundation_India_Jain , (Erişim: 05.05.2023).

https://www.jainsamaj.org/content.php?url=Bijohnagar%20_Shri_Digambar_Jain_Tirth_Sarpara_Boat_ (Erişim: 09.05.2023).

https://www.jainsamaj.org/photo_gallery.php?id=MzY= (Erişim:05.05.2020)

Bölüm

-19-

SİHİZM

Sihizm, 1469'da Hindistan'ın Pencap şehrinde doğan Guru Nanak Dev Ji tarafından 15. yüzyılda kurulan tek tanrılı bir dindir. Guru Nanak tarafından kurulmuştur ve onun ve onu takip eden 9 Sih gurusunun öğretilerine dayanmaktadır. Dünya çapında yaklaşık 30 milyon takipçisi ile dünyanın en büyük beşinci dinidir. Sihler, her şeyde var olan tek bir Tanrı'ya inanırlar ve kutsal kitapları Guru Granth Sahib'dir. Sihizm, dürüstlüğün, eşitliğin ve adaletin önemini vurgulayan bir yaşam biçimidir. "Sihizm" kelimesi, Sanskritçe "öğrenci, mürit, talebe" anlamına gelen "sikh" kelimesinden türetilen "sih" sözcüğünün bir türevidir. Bu inancın öğretilerine inanan ve uygulayan insanlara da "Sih" denir. Guru ise, "öğretmen, öğretici, üstat" gibi anlamları olan bir kelimedir. Sihler saçlarını ve sakallarını kesmezler bu sebeple Sih erkekleri uzun sakalları ve geniş türbanları ile göze çarpar.

Sihizmde en önemli şey, bireyin içsel dini durumudur. Sihizm tek tanrılı bir dindir. Sihizm, yalnızca ritüelleri yerine getirmek yerine iyi eylemlerde bulunmanın önemini vurgular. Sihler, iyi bir yaşam sürmenin yolunun şunlardan geçtiğine inanır: Allah'ı her zaman kalbinde ve aklında tut, dürüst yaşa ve çok çalış, herkese eşit davran, daha az şanslı olana karşı cömert ol, başkalarına hizmet et.

Sih ibadet yerine Gurdwara denir. Sih kutsal kitabı, Sihlerin yaşayan bir Guru olarak gördüğü bir kitap olan Guru Granth Sahib'dir. Onuncu Sih Guru, ölümünden sonra Sihlerin ruhani rehberinin o kitapta yer alan öğretiler olacağına karar verdi, bu nedenle Guru Granth Sahib artık bir Guru statüsüne sahip ve Sihler ona bir insan Guru'ya gösterecekleri saygıyı gösteriyor.

Sih inancına sıkı sıkıya bağlı kadın ve erkeklerin oluşturduğu topluluğun adı Khalsa'dır. Khalsa, 1999'da 300. yılını kutladı.

19.1. Tarihsel Gelişimi

Hindistan çeşitli inançların ve kültürlerin birarada bulunduğu bir bölgedir. Ülkedeki en eski inanç Hinduizmin temelini oluşturan Brahmanizm'dir.

Kaynakça

- Batuk, Cengiz. "Sihizm". *Dinler Tarihi*. ed. Mustafa Alıcı. 273-299. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Kurt, Ali Osman - Aykıt, Dursun Ali. *Dinler Tarihi*. Ankara: Bilay (Bilimsel Araştırma Yayınları), 1. Basım, 2019.
- Kutlutürk, Cemil. "Hint Dinleri". *Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. 182-232. İstanbul: Milel Nihal Yayınları, Birinci., 2019.
- Küçük, Abdurrahman. "Sih Dini". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 391-418.
- Rıza, Kurtuluş. "Kebir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/162-163. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022.
- Sayım, Huzeyfe. "Sih Dini". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/166-168. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Sayım, Huzeyfe. "Sihizm'in Kurucusu Guru Nanak Ve İslamiyet". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000), 157-168.
- Singh, Pashaura. *The Guru Granth Sahib: Canon, Meaning and Authority*. Delhi: Oxford University Press, 2003.
- singh, satbir. "Golden Temple, Amritsar, Sri Harmandir Sahib, Darbar Sahib, Hari Mandir, Sikhism, Famous Temples of India, Ancient Temples of India, Temples India, Darbar Sahib, Swaran Mandir". /. Erişim 10 Haziran 2023. <https://www.goldentempleamritsar.org/>
- Thotty, Mohammed Haneefa. *Hindu Bhakti Hareketinin Ortaya Çıkışı ve İslamın Etkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2022.
- Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 3. Basım, 1997.
- "BBC - Dinler - Sihizm: Gurdwara". Erişim 25 Temmuz 2023. https://www.bbc.co.uk/religion/religions/sikhism/ritesrituals/gurdwara_1.shtml
- "BBC - Dinler - Sihizm: Guru Angad Dev". Erişim 24 Temmuz 2023. <https://www.bbc.co.uk/religion/religions/sikhism/people/angaddev.shtml>
- "BBC - Dinler - Sihizm: Guru Nanak". Erişim 24 Temmuz 2023. <https://www.bbc.co.uk/religion/religions/sikhism/people/nanak.shtml>
- "BBC - Religions - Sikhism: Sikh Beliefs". Erişim 21 Temmuz 2023. <https://www.bbc.co.uk/religion/religions/sikhism/beliefs/beliefs.shtml>
- "Guru | Sikhism Founder, Teachings & Beliefs | Britannica". 09 Haziran 2023. Erişim 20 Temmuz 2023. <https://www.britannica.com/topic/Guru-Sikhism>

- "Guru Amar Das | Third Sikh Guru, Achievements, & Facts | Britannica". 09 Haziran 2023. Erişim 20 Temmuz 2023. <https://www.britannica.com/topic/Guru-Sikhism>
- "Guru Arjan | Fifth Sikh Guru, Achievements, Martyrdom, & Facts | Britannica". 09 Haziran 2023. Erişim 20 Temmuz 2023. <https://www.britannica.com/topic/Guru-Sikhism>
- "Guru Gobind Singh | Tenth Sikh Guru, Achievements, Khalsa, & Death | Britannica". 09 Haziran 2023. Erişim 20 Temmuz 2023. <https://www.britannica.com/biography/Guru-Tegh-Bahadur>
- "Guru Har Rai | Seventh Sikh Guru, Achievements, & Facts | Britannica". 09 Haziran 2023. Erişim 20 Temmuz 2023. <https://www.britannica.com/biography/Guru-Har-Rai>
- "Guru Hargobind | Sixth Sikh Guru, Achievements, & Facts | Britannica". 09 Haziran 2023. Erişim 20 Temmuz 2023. <https://www.britannica.com/topic/Guru-Sikhism>
- "Guru Hari Krishen | Eight Sikh Guru, Age, Cause of Death, & Facts | Britannica". 09 Haziran 2023. Erişim 20 Temmuz 2023. <https://www.britannica.com/biography/Guru-Hari-Krishen>
- "Guru Ram Das | Fourth Sikh Guru, Achievements, & Facts | Britannica". Erişim 20 Temmuz 2023. <https://www.britannica.com/biography/Guru-Ram-Das>
- "Guru Teğ Bahadur | Dokuzuncu Sih Guru, Şehitlik ve Gerçekler | Britanya". Erişim 20 Temmuz 2023. <https://www.britannica.com/biography/Guru-Tegh-Bahadur>
- Funeral Partners. "Sikh Funerals". Erişim 24 Temmuz 2023. <https://www.funeralpartners.co.uk/help-advice/arranging-a-funeral/types-of-funerals/sikh-funerals/>
- "Sikhism Religion of the Sikh People". Erişim 20 Temmuz 2023. <http://www.sikhs.org/guru1.htm>
- "Sikhism Religion of the Sikh People". Erişim 24 Temmuz 2023. <http://www.sikhs.org/khalsa.htm>
- SikhNet. "Who are Sikhs? What is Sikhism?" 05 Ağustos 2012. Erişim 08 Haziran 2023. <http://www.sikhnet.com/pages/who-are-sikhs-what-is-sikhism>

Bölüm -20-

KONFÜÇYÜŞÇÜLÜK¹

Çin kültürü söz konusu olduğunda telaffuz bariyerine ilaveten, 5000 yıllık uzun bir tarihsel sürecin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Dünyanın en eski kültürlerinden birisi olan bu uygarlık, aynı zamanda insanlık tarihindeki en önemli keşiflerin de kaynağı olmuştur. Kâğıt, barut (*huo yao: ateş ilacı*), pusula ve matbaa gibi maddi keşiflerin² yanı sıra tarım, tıp, felsefe, astroloji ve mistisizm gibi daha birçok alandaki mefhumların da neşet ettiği bir membadır. Hatta jimnastik (*daoyin*) hareketlerinin faydalarına dair üretilen ilk yazılı metinler³ dahi M.Ö. 2. yüzyıl gibi erken bir dönemde Çince yazılmış ve insanlığın hizmetine sunulmuştur.

¹ Çin kültürüyle ilgili ülkemizde yapılan çalışmalarda rastlanan en önemli problemlerden birisi telaffuz ve transliterasyondur. Çince, “imge” denilen özel karakterlerin kullanıldığı bir yazı sistemi kullanılır. Bu sistemdeki karakterlerin Latin alfabesiyle yazılması ilk defa 17. yüzyıldaki Hristiyan misyonerlerin çabalarıyla başlamıştır. Bu çabalar, 19. yüzyılda Thomas Wade tarafından üretilen ve Herbert Giles tarafından geliştirilen bir transliterasyon sistemiyle devam etmiştir.¹ Wade-Giles sistemi olarak bilinen bu transliterasyon sistemi 20. yüzyılda yaygın biçimde kullanılmaktaydı. Bu sistem, Çince kelimelerdeki tonları tam olarak yansıtamadığı için yeni bir sistemin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra başlayan dil çalışmaları sonucunda Pinyin olarak bilinen yeni bir transliterasyon sistemi geliştirilmiştir. Bu sistem, Çince kavramların ve özel isimlerin yazımında özellikle son yıllarda standart haline gelmiştir. Çalışmamızdaki kavramlar ve özel isimler, Türkçe ses özelliklerine de oldukça uygun olan bu yeni sistemle kaleme alınmıştır. Örneğin, Wade-Giles sisteminde yazımıyla Konfüçyüs’ün adı *K’ung-fu-tzu* biçiminde, Pinyin sistemindeki yazımıyla *Kǒng Fūzǐ* şeklinde yazılmaktadır. Her iki yazım biçimi de, “Kong Fu Zı” şeklinde telaffuz edilmektedir. Ülkemizdeki çalışmalarda bir yazım birliğinin henüz sağlanamadığı müşahade edildiğinden, burada ele alınan kavramların alternatif yazım biçimleriyle karşılaştırılması oldukça olasıdır.

² Jack Kelly, *Gunpowder : Alchemy, Bombards, and Pyrotechnics : the History of the Explosive that Changed the World* (New York: Basic Books, 2004), 2-4.

³ Catherine Despeux, “Gymnastics: The Ancient Tradition”, *Taoist Meditation and Longevity Techniques*, ed. Livia Kohn - Yoshinobu Sakade (USA: The University of Michigan Center for Chinese Studies, 1989), 225-261.

Kaynakça

- Birrell, Anne M. *Chinese Mythology: An Introduction*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1999.
- Christie, Anthony. *Chinese Mythology*. Italy: The Hamlyn Publishing Group Limited, Hamlyn House., 1968.
- Chung, Karen Steffen. "Wade-Giles Romanization System". *The Routledge Encyclopedia of the Chinese Language*. ed. Chan Sin-wai vd. 756-776. New York: Routledge: Tylor & Francis Group, 2016.
- Creel, Herrlee Glessner. "Was Confucius Agnostic?" *T'oung Pao* 29/1/3 (1932), 55-99.
- Despeux, Catherine. "Gymnastics: The Ancient Tradition". *Taoist Meditation and Longevity Techniques*. ed. Livia Kohn - Yoshinobu Sakade. 225-261. USA: The University of Michigan Center for Chinese Studies, 1989.
- Eberhard, William. *A History of China*. Berkeley: University of California Press, 3. Basım, 1969.
- Karatosun, Musa Osman. "Çin'de Din - Kültür İlişkisi". ed. Abdulvasıf Eraslan - İsmet Tunç. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2022.
- Karatosun, Musa Osman. *Geleneksel Çin Mitleri Üzerine Bir Araştırma*. Deutschland: Türkiye Alim Kitapları, 2016.
- Karatosun, Musa Osman. "Kehanet Türleri ve Kadim Kùltürlerdeki Uygulamaları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Dergisi* 16/2 (2016), 277-308.
- Keay, John. *Çin Tarihi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2011.
- Kelly, Jack. *Gunpowder : Alchemy, Bombards, and Pyrotechnics : the History of the Explosive that Changed the World*. New York: Basic Books, 2004.
- Legge, James. *The Chinese Classics with a Translation, Critical and Exegetical Notes, Prolegomena, and Copious Indexes: Confucian Analects, The Great Learning, and the Doctrine of the Mean*. 7 Cilt. London: Trübner & Co, Paternoster Row., 1861.
- Legge, James. *The Chinese Classics with a Translation, Critical and Exegetical Notes, Prolegomena, and Copious Indexes: the Fifth Part of the Shoo King, or the Books of Chow; and the Indexes*. 7 Cilt. London: Trübner & Co, Paternoster Row., 1865.
- Legge, James. *The Chinese Classics with a Translation, Critical and Exegetical Notes, Prolegomena, and Copious Indexes: the First Part of the She-King, or the Lessons from the Sates; and the Prolegomena*. 7 Cilt. London: Henry Frowde, Oxford University Press Warehouse, 1871.

- Legge, James. *The Chinese Classics with a Translation, Critical and Exegetical Notes, Prolegomena, and Copious Indexes: the First Parts of the Shoo-King, or the Books of T'ang; the Books of Yu; the Books of Hea; the Books of Shang; and the Prolegomena*. 7 Cilt. London: Trübner & Co, Paternoster Row., 1865.
- Legge, James. *The Chinese Classics with a Translation, Critical and Exegetical Notes, Prolegomena, and Copious Indexes: the Second, Third, and Fourth Parts of the She-King, or the Minor Odes of the Kingdom, the Greater Odes of the Kingdom, the Sacrificial Odes and Praise-Songs; and the Indexes*. 7 Cilt. London: Henry Frowde, Oxford University Press Warehouse, 1871.
- The Sacred Books of China: The I Ching*. çev. James Legge. New York: Dover Publications, Inc., 2. Basım, 1963.
- Legge, James. "The Sacred Books of China The Texts Of Confucianism Part II: The Yi King." *The Sacred Books of the East*. ed. F. Max Müller. Oxford: The Clarendon Press, 1882.
- Littlejohn, Ronnie. *Confucianism: An Introduction*. London: I. B. Tauris & Co. Ltd, 2011.
- Okay, Bülent. *Konfüçyüs ve Çin Felsefesinin Temelleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2004.
- Rainey, Lee Dian. *Confucius & Confucianism: The Essentials*. United Kingdom: Wiley-Blackwell, 2010.
- Yao, Xinzong. *An Introduction to Confucianism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Yi-Jie, Tang. *Confucianism, Buddhism, Daoism, Christianity and Chinese Culture*. ed. George F. McLean. A.B.D.: The University of Peking The Council For Research in Values and Philosophy, 1991.
- Yu-Lan, Fung. *Çin Felsefesi Tarihi*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Bölüm -21-

TAOİZM

Taoizm, Çin dini ve felsefi sistemidir. Birçok formu ve yorumu bulunan Taoizm, özellikle Budizmi büyük ölçüde etkilemiştir.¹ Taoist gelenek tek bir formu olmayan, çok sıkı kuralları bulunmayan ve mistik öğelerle beslenen bir karakter taşır. Taoizmin ortaya çıkışı Çin deki sınıf yapısının bozulduğu Savaşan Devletler Dönemi (M.Ö. 463 - M.Ö. 222) ile bağlantılıdır. Yönetici sınıfın otorite kaybı nedeniyle statü açısından üst sınıftan olmayan bilgili kişiler, toplumda kişisel hırs ve rekabetle sınıf hareketliliği oluşturdular.² Doğuştan asil sınıftan olmayan, devlet ile ilgili doğrudan sorumluluğu bulunmayan fakat donanımlı bireyler, toplumda yönetici ve asker sınıfının da güvenini kazandılar. *Shih* adı verilen bu kişiler kurtuluş ve düzen umudunun simgesi olmuştur.³ *Shihlerin*, bir din olarak Taoizmin kurumsallaşmasına etkisini M. Ö. 2. yüzyılda ortaya çıkan toplumsal çözülme ve sınıflar arası hareketlilikle açıklamak mümkündür.⁴

Konfüçyüsyanizm ve Hristiyanlığı da etkileyen Taoizmin kurucusu Lao Tzu'dur. Çince'de 'yol' anlamına gelen 'Tao', Taoizm'in tanrısı ifade etmek için kullandığı bir kavramdır. Taoizm'in kurucusu olan Lao-Tzu'nun yazdığı 'Tao-Te-Ching' eseri, 'Yol ve Onun Erdeminin Kitabı' anlamına gelmektedir ve Taoizmin dini öğretisini içerir. Taoizmin dini öğretileri, yaşamın ve insanın, yaşamdaki yolculuğunun ilkelerini, dini prensiplerin temelini oluşturur. Taoizmde Tanrı, aşkın varlıktır. Fakat insan, Tanrı'nın iyi özelliklerini örnek alarak erdemli olmalıdır. Taoizme göre evren iki kutupludur. Bu iki kutbun etkileşimi evrendeki oluş, hareket ve değişimin nedenidir.⁵ Taoist felsefenin sanata yansımada

¹ John Bowker, "Taoism" *The Oxford Dictionary of World Religions* (Oxford University Press: 1997), 951.

² Michael Lafargue, *The Tao of the Tao te Ching* (State University of New York Press: 1992), 191.

³ Lafargue, *The Tao of the Tao te Ching*, 193.

⁴ Prof. T. H. Barrett, "China's Religions Tradition", *The World Religions Understanding The Living Faiths*, ed. James Harpur (Reader Digest: USA, 1993), 186.

⁵ Şinasi Gündüz, "Taoizm", *Din ve İnanç Sözlüğü*, (Konya: Vadi Yayınları Konya, 1998), 360.

Kaynakça

- Barrett, T. H. "in China's Religious Tradition". *The World Religions Understanding The Living Faiths*. ed. James Harpur., 1993.
- Bowker, John. "Taoism". *The Oxford Dictionary of World Religions*. Oxford University Press, 1997.
- Challaye, Felician. *Dinler Tarihi*. çev. Samih Tiryakioğlu. Varlık Yayınları, 1998.
- Eliade, Mircea - Couliano, Ioan P. *The Eliade Guide to World Religions*, 1991.
- Fransez Moris, *Spinoza'nın Taosu*, Kabalcı, 2012.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*, 1998.
- Işık Halim, *Taoizm, Dinler Tarihi*, ed. Mustafa Alıcı- Süleyman Turan, Lisans Yayıncılık, 2. Baskı 2020.
- Izutsu Toshihiko, *Taoculuk'daki Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmet Yüksel Özemre, 2001.
- Lafargue, Micheal. *The Tao of the Tao-te-ching*. ed. Kohn Livia and Lafargue Micheal, State University of New York Press, 1992.
- Laozi. *Tao Te Ching*. çev. Özbey Sonya. İş Bankası Yayınları, 2013.
- Roth Harold D. *The Laozi in the Context of Early Daoist Mystical Praxis*, (59-96), *Religious Philosophical Aspects of the Laozi* içinde ed. Csikszentmihalyi Mark - Ivanhoe Philip J. State University of New York Press, 1999.
- Şeriati, Ali. *Dinler Tarihi*. çev. Erdoğan Vatansever. Kırkambar Kitaplığı, 2004
- Tümer Günay, Küçük Abdurrahman, *Dinler Tarihi*. Ocak Yayınları, 1997.

Bölüm -22-

ŞİNTOİZM

Şintoizm, başlangıcı çok eski tarihlere dayandırılan Japonların milli dinidir. Japon gelenekleri ile iç içe olup din ile milli öğeleri birbirinden ayırmak imkânsızdır. Şintoizm, yağmur, güneş, dağ ve nehir gibi yerlere önem atfederek doğada, ruh olduğunu kabul eden animist özellikler taşır. Japonya, dört ana adadan oluşan dar topraklara sahip deniz, nehir, dağ ve vadilerden oluşan bir bölgedir. Ülkenin yaklaşık %70'i ormanlıktır. Bu coğrafyanın Japonların animist din anlayışı üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca doğa ile insan arasındaki ilişkiye dayalı bir ahlak sistemi vardır. Şintoizm, kamilere saygıyı içeren çoktanrılı bir din olup birtakım ritüeller ve buna bağlı manevi hayattan oluşmaktadır.¹

Şinto, Tanrıların yolu olarak tercüme edilen Çince iki kelimeden oluşur. Shin (神), kami/Tanrı anlamına gelirken to veya do (道) kelimesi ise yol anlamına gelir. Japonca'da ise dini inançlarını tanımlamak için Kami-No-Michi kelimesi kullanılır.² Şinto kelimesinin ortaya çıkışı bölgeye Budizm'in geldiği 6. yüzyıldır. Budizm ülkeye geldiğinde bu yeni dinden halkın geleneksel dini ayırt edilmek istenmiş, bu amaçla yeni din Buda'nın yolu olarak adlandırılırken eski dini inanç için kamilerin yolu anlamında Şinto kelimesi kullanılmıştır.³

Japonya'da 126 milyon insan yaşamaktadır. Şintoizm'e bağlı olduğunu söyleyen insanların sayısı ise 5 milyon civarındadır. Çoğunlukla Japonya'da insanların kendilerini Şintoizm inancına bağlı olarak tanımlamadığı görülür. Buna karşın halkın büyük bir kısmı Şintoizm'e ait festivallere katılmakta ve Şintoizm tapınaklarını ziyaret etmektedir. Yani Japonlar kendilerini Şintoizm inancında görmediklerini söylemekte; ancak onu hayatlarında uygulamaktadırlar. Bunun yanında bir dine bağlı olduğunu söyleyen insanların sayısı

¹ Sokyō Ono, *Shinto The Kami Way*, Tokyo: Tuttle Publishing, 1962, s. 3.

² Robert S. Ellwood - Richard Pilgrim, *Japanese Religion A Cultural Perspective*, New York: Routledge, 2016, s. 2.

³ James Fieser - John Powers, *Scriptures of the East*, New York: McGraw Hill, 1998, s. 211.

Kaynakça

- Bocking, Brian; "Shinto", *Encyclopedia of Religion*, Lindsay Jones (eds.), Thomson Gale: Macmillan, 2005, c. 12, ss. 8356-8371.
- Bognar, Botond; "Surface Avoe All? American Influence on Japanese Urban Space", *Transactions, Transgressiaons, Tranasformations*, Heide Fehrenbach and Uta G. Poiger (editors), New York: Berghahn Books, 2000.
- Breen, John- Teeuwen, Mark; "Introduction: Shinto Past and Present", *Shinto in History*, New York: Routledge, 2000.
- Ellwood, Robert S. - Pilgrim, Richard; *Japanese Religion A Cultural Perspective*, New York: Routledge, 2016.
- Fieser, James - Powers, John; *Scriptures of the East*, New York: McGraw Hill, 1998.
- Hartz, Paula R.; *Shinto*, New York: Fact on File, 1997.
- Kahraman, Ahmet; *Mukayeseli Dinler Tarihi*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1999.
- Kitagawa, Joseph Mitsuo; *Asya Dinleri*, İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2002.
- Kitagawa, Joseph Mitsuo; *On Understanding Japanese Religion*, New Jersey: Princeton University Press, 1987.
- Kojiki*, Donald L. Philippi (trans.), Tokyo: Tokyo University of Tokyo Press, 1968.
- Littleton, C. Scott; *Shinto: Origins, Rituals, Festivals, Spirits, Sacred Places*, New York: Oxford University Press, 2002.
- Nihongi, Chronicles of Japan From The Earliest Times to A.D. 697*, William George Aston (trans.), London: Paternoster House, 1806.
- Norito: A Translation of the Ancient Japanese Ritual Prayers*, Donald L. Philippi (trans.), Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Nurkiya, Kaitan; *The Religion of The Samurai: A Study of Zen Philosophy in China and Japan*, London: Rowman and Littlefield, 1973.
- Ono, Sokyô; *Shinto The Kami Way*, Tokyo: Tuttle Publishing, 1962.
- Perez, Louis G.; *The History of Japan*, London: Greenwood Press, 2009.
- Picken, Stuart D. B.; *Essential of Shinto*, London: Greenwood Publishing, 1994.
- Picken, Stuart D. B.; *Historical Dictionary of Shinto*, Toronto: The Scarecrow Press, 2011.
- Reischauer, Edwin O.; *The Japanese Today*, London: Harvard University Press, 1977.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem; *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011.
- Şenavcu, Halil İbrahim; "Şintoizm", *Dinler Tarihi*, Mustafa Alıcı -Süleyman Turan (editörler), 2. Baskı, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.

Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman; *Dinler Tarihi*, 4. Baskı, Ankara: Ocak Yayınları, 2002.

Williams, George; *Shinto*, Philadelphia: Chelsea House, 2005.

<https://www.jinjahoncho.or.jp/en/about/> (17.03.2023).

Bölüm -23-

YENİ DİNİ HAREKETLER

“Yeni dini hareketler” (YDH) genellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra, Amerika ve Batı Avrupa’da ortaya çıkmaya başlamıştır. YDH’lerin gelişimi genellikle iki tarihi sürece ayrılmaktadır. İlk süreçte bu hareketler oldukça radikal ve mevcut otoritelere ve “*baskın*” geleneksel dine karşı konumdaydı, ikinci süreçte ise bu “*ruh halleri*” değişmiş ve yumuşamıştır. Günümüzde Yehova’nın Şahitleri, Moonculuk, Ananda Marga, Branch Davidianlar, Aum Shinrikyo, Yedin Gün Adventistleri, Satanistler, Mormonlar, Adidam vb. yeni oluşumlar çeşitli faktörlerden etkilenecek toplumda kök salmaya ve istikrar kazanmaya başlamışlardır. Sayıları binleri geçen bu tür yeni dini oluşumların ortaya çıkışında modernizm, sekülerleşme, sübjektivizm, kayıtsızlık, aşınmışlık, bireycilik, hazcılık, küreselleşme, çoğulculuk ve hızlı değişim gibi faktörler etkili olmuştur.¹ YDH’lerde mutlak otoriteye sahip olan karizmatik lider etrafında şekillenmektedir. Karizmatik lider genel olarak hareketi kurduktan sonra, hareket/sekt altı aşamadan oluşan gelişim sürecinden geçmektedir: birinci aşamada lider “*Dünya imajını*” yeniden biçimlendirmektir. Hareketin lideri bir vahiy, vizyon, halüsinasyon veya başka bir beklenmedik biçimde, yeni, tutarlı ve iyi düşünülmüş ideal toplumun fikrini ortaya koymaktadır; ikinci aşamada “*iletişim*” kurmaktır. Yani, lider, insanların mevcut sorunlarını çözme vaadiyle doktrinini vaaz etmeye başlamaktadır; üçüncü aşamada lider “*organizasyon*” yapmaktır. Liderin etrafında yakın bir mürit çemberi ve hareketin daha geniş alanında takipçi çemberi oluşmaktadır. Lider, hareketteki ve toplumdaki davranış ve yaşam normlarını ve kurallarını geliştirmektedir. Dördüncü aşamada lider “*uyum*” sağlamaktır. Bu aşama dogmanın müteakip değişim ve iyileştirme sürecini, dış eleştirinin etkisi altında yeni vurguların yerleştirilmesini ve toplumun yeni organizasyona, fikirlerine ve çalışma yöntemlerine tepkisini içermektedir. Beşinci aşamada “*Kültürel dönüşüm*” gerçekleşmektedir. YDH’lerin öğretilerinin nüfusun önemli bir kısmı

¹ Ali Rafet Özkan, *Kıyamet Tarikatları* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006), 31-52; Mustafa Alıcı - Süleyman Turan, ed., *Dinler Tarihi*, 2. Baskı (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018), 508.

Kaynakça

- Acar, Hatice. "Yehova Şahitleri Ve Türkiye'deki Misyonerlik Faaliyetleri 'Antalya Örneği'". *Kesit Akademi Dergisi*. 20 (2019): 281-296.
- Afanasenkov, Ya. A. "'Tserkov' – sem'ya detey Bozhiikh' ('Sem'ya'): puti bogoskhatel'stva postsovet'skoy intelligentsii". *Religiovedeniye*. 2 (2013).
- Alıcı, Mustafa - Turan, Süleyman, ed. *Dinler Tarihi*. 2. Baskı. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.
- Aronson, E. - Pratkanis, E. "Epokha propagandy: Mekhanizmy ubezhdeniya, povsednevnoye ispol'zovaniye i zloupotrebleniye." 384. Sankt Peterburg: praym-YEVROZNAK, 2003.
- Aveling, Harry. *Osho Rajneesh and His Disciples: Some Western Perceptions*. First Edition. Delhi: Motilal Banarsidass, 1998.
- Aylin, Barker. *Novyye religioznyye dvizheniya: Prakticheskoye vvedeniye*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo RKHGI, 1997.
- Balagushkin, Yevgeniy. *Netraditsionnyye religii v sovremennoy Rossii. Morfolo-gicheskiy analiz*. Moskova: IF RAN, 1995.
- Bartoshevich, E. M. - Borisoglebskiy, Ye. İ. *Imenem boga Iyegovy*. Moskova: Gos-politizdat, 1960.
- Belyayev, I. "Starosta derevni Petropavlovka. Shkola zhizni". *Gazeta obshchiny Tserkov' Poslednego Zaveta «Zemlya Obetovannaya»*. 2009. blm. 47.
- Berri, Garol'd Dzh. *Vo chto oni veryat*. Moskova: Assotsiatsiya "Dukhovnoye vozrozhdeniye", 1996.
- Bersnev, P. *Labirinty uma*. Sankt Peterburg: Amfora, 2008.
- Bıyık, Mustafa. "MOONCULUK". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30: 274-277. İstanbul: TDV Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/moonculuk>.
- Bryant, Edwin - Ekstrand, Maria. *The Hare Krishna Movement: The Postcharismatic Fate of a Religious Transplant*. Columbia University Press, 2004.
- Cashmore, Ernest. *Rastaman : The Rastafarian Movement in England*. London ; Boston : Unwin Paperbacks, 1983.
- Chernyshkova, Z. E. - Popova, L. D. "Rol' lidera v genezise novykh religioznykh dvizheniy". *Ural'skiy federal'nyy universitet*. 2017. 198-207.
- Chryssides, George. "Finishing the Mystery: the Watch Tower and 'the 1917 schism'". 109-128. 2009. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511581038.006>.
- Clarke, Peter Bernard. *New Religions in Global Perspective: A Study of Religious Change in the Modern World*. London and New York: Psychology Press, 2006.
- David, V. Barrett. "Encyclopedia of New Religious Movements". *Branch Davidians*. Ed. Peter Clarke. 78-80. London: Routledge, 2005.
- David V. Barrett. *The New Believers*. Cassell, 2001.
- Dvorkin, Aleksandr. *Sektovedeniye: totalitarnyye sekty*. Nizhniy Novgorod: Izd-vo Bratstva vo imya knyazya Aleksandra Nevskogo, 2005.

- Dvorkin, Aleksandr - Silant'yev, Roman. "Novie Religioznie Dvijeniya". *Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya*. 23: 244. Moskova, t.y.
- Eggleton. *Religious Conversion: Contemporary Practices and Controversies*. Ed. Christopher Lamb - M. Darroll Bryant. 1st edition. New York: Continuum, 1999.
- Elbakyan, Yekaterina - Falikov, Boris. "Novie Religioznie Dvijeniya". 242-243. Moskova: Tom Rossiya, 2004.
- Enroth, Ronald. *Guide to Cults and New Religions*. Trade Paperback edition. Downers Grove, Ill: Intervarsity Pr, 1983.
- Enroth, Ronald M. *The Lure of the Cults*. Chappaqua, N.Y.: Christian Herald Books, 1979.
- Fox, Judith M. *Osho Rajneesh: Studies in Contemporary Religion*. 1st edition. Salt Lake City, Utah: Signature Books, 2002.
- G. Yu Baklanova. *Novyye religioznyye kul'ty, dvizheniya i organizatsii v Rossii*. Moskova: Izd-vo RAGS, 1998.
- Gornostayeva, N. "Izmenit' sebya..." *Gazeta Tserkvi Poslednego Zaveta «Zemlya obetovannaya»*. 2009. 34 baski.
- Grigor'yeva, Lyudmila. "Bahaizm". *Religii narodov sovremennoy Rossii. Slovar'*. Ed. Mikhail Mchedlov. 624. Moskova: Respublika, 2002.
- Grigor'yeva, Lyudmila. *Svoboda sovesti i aktual'nyye problemy gosudarstvenno-pravovogo regulirovaniya deyatel'nosti noveyshikh netraditsionnykh religioznykh ob'yedineniy*. Krasnoyarsk: RIO KGPU, 1999.
- Güç, Ahmet. *Satanizm*. Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004.
- Healy, John Paul. "Schisms of Swami Muktananda's Siddha Yoga". *Marburg Journal of Religion* 15/1 (2010). <https://doi.org/10.17192/mjr.2010.15.3419>.
- "Hilmi Demir yazdı: The Şehvetiye: Osho". *Türkiye Gazetesi*. Erişim: 26 Mayıs 2023. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/kose-yazilari/hilmi-demir/the-sehvetiye-osho-610108>.
- Hunt, J. Stephen. *Alternative Religions: A Sociological Introduction*. 2003.
- İvanenko, Sergey. *Vayshnavskaya traditsiya v Rossii: istoriya i sovremennoye sostoyaniye. Ucheniye i praktika. Sotsial'noye sluzheniye, blagotvoritel'nost', kul'turno-prosvetitel'skaya deyatel'nost'*. Filosofskaya kniga. Moskova, 2008.
- Kanterov, I. "«Utopiya v duhe N'ju-Jejdzh [Utopia in the spirit of New Age]". *NG-religii*. 07 2008.
- Kanterov, İ. Ya. "«Destruktivnyye», «totalitarnyye»... i daleye vezde (vozniknoveniye novykh religioznykh organizatsiy)". *Religiya i pravo. Informatsionno-analiticheskiy zhurnal*. 1 (2002): 27-29.
- Kanterov, İgor'. "Novie Religioznie Dvijeniya". *Religiovedeniye: Entsiklopedicheskiy slovar'*. Ed. Yekaterina Elbakyan. 1256. Moskova: Akademicheskii proyekt, 2006.
- La Vey, Anton Szandor. *The Satanic Bible*. New York : Avon Books, 1969.

- Lewis, James R. *Legitimizing New Religions*. Rutgers University Press, 2003.
- Long, Anton - Robury, Conrad. *CODEX SAERUS: The Black Book of Satan: Anton Long Edition - Large "Temple" Format, with New Sinister Tarot Illustrations*. Independently published, 2021.
- Maks, Veber. *Hozyaystvennaya etika mirovih religiy*. Moskova: Yurist, 1994.
- Martin, Walter - Passantino, Gretchen - Christian Research Institute. *The New Cults*. Santa Ana, Calif. : Vision House, 1980.
- Melton, J. Gordon. "Perspective: Toward a Definition of 'New Religion'". *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions* 8/1 (2004): 73-87. <https://doi.org/10.1525/nr.2004.8.1.73>.
- Miller, Timothy. *America's Alternative Religions*. SUNY Press, 1995.
- Mitrokhin, Lev. "Netraditsionnyye religii". *Novaya filosofskaya entsiklopediya*. Ed. Vyacheslav Stepin. Moskova: Misl', 2010.
- Moon, Sun Myung. *God's will and the world*,. First Edition. The Holy Spirit Association for the Unification of World Christianity, 1985.
- Mukhin, Sergey - Zdorovets, Yana. *Religioznyie konfessii i sekty*. Algoritm. Moskova, 2005.
- Nuri, Nuri Tınaz. "YEHOVA ŞAHİTLERİ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43: 391-396. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2013. <https://islam-ansiklopedisi.org.tr/yehova-sahitleri>.
- Oleynik, İgor' - Sosnin, Vyacheslav. *Totalitarnaya sekta: kak protivostoyat' yeye vliyaniyu*. Moskova: Genezis, 2005.
- Oliver, Paul. *New Religious Movements: A Guide for the Perplexed*. A&C Black, 2012.
- Osho. *Psikhologiya ezotericheskogo*. Krasnodar': IP Soldatov A.V., 1992.
- Ozhegov, Sergey. *Slovar' russkogo yazika*. Moskova: Rus. yaz., 1987.
- Ozhiganova, Anna. "Deti New Age : utopicheskiy proyekt dvizheniya« Anastasiya («Zvenyashchiye kedry Rossii»)". *K osudarstvo, religiia, tserkov' v Rossii i za rubezhom* 33/2 (2015): 262-286.
- Özkan, Ali Rafet. *Kıyamet Tarikatları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Partridge, Christopher, ed. *Encyclopedia of New Religions : New Religious Movements, Sects and Alternative Spiritualities*. England: Oxford : Lion, 2004.
- Puttick, Elizabeth. "Sexuality, Gender and the Abuse of Power in the Master-disciple Relationship: The Case of the Rajneesh Movement". *Journal of Contemporary Religion* 10/1 (Ocak 1995): 29-40. <https://doi.org/10.1080/13537909508580724>.
- Rose, Stuart. "Adi Da". *Encyclopedia of New Religious Movements*. Ed. Peter Clarke. 2-4. London & New York: Routledge, 2006.
- Rosen, Steven. *Vaisnavism*. Motilal Banarsidass Publ., 1994.
- Ross, Joan Carol - Langone, Michael D. *Cults : What Parents Should Know : A Practical Guide to Help Parents with Children in Destructive Groups*. Weston, Mass. : American Family Foundation, 1988.

- Sancar, Faruk - Turan, Süleyman. *Nedenleri ve Niçinleriyle Yeni Dini Hareketler*. Okur Akademi, 2018.
- Shigeyoshi, Murakami. *Japanese Religion in the Modern Century*. Trc. Byron Earhart. Tokyo: University of Tokyo Press, 1980.
- Singer, Margaret Thaler. *Cults in Our Midst*. San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1996.
- Taivāne, Elizabete. "Mezhdunarodnoye Obshchestvo Soznaniya Krishny: K Voprosu o Retseptsii Bengal'skogo Vayshnavizma Na Zapade // The International Society for Krishna Consciousness: To the Question about Reception of Bengalian Vaishnavism in the West". *Religiovedeniye*. 1, 2 (2012). <http://scireprints.lu.lv/217/>.
- Tanner, Jerald - Tanner, Sandra. *The Changing World of Mormonism*. First Edition. Chicago: Moody Press, 1979.
- Tertitskiy, K.M. *Kitayskiye sinkreticheskiye religii v XX veke*. Moskova: «Vostochnaya literatura» RAN, 2000.
- "The Book of Mormon: A Guide for the Old Testament - Ensign Jan. 2002 - ensign". Erişim: 24 Mayıs 2023. <https://web.archive.org/web/20150101180516/http://www.lds.org/ensign/2002/01/the-book-of-mormon-a-guide-for-the-old-testament>.
- Tkachova, Anna. «Novyye religii» Vostoka. Moskova: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1991.
- Trofimchuk, Nikolay - Ovsienko, Fridrih - Odintsov, Mikhail, ed. "Novyye religioznyye kul'ty, dvizheniya i organizatsii v Rossii: slovar'-spravochnik." 346. Moskova: Izd-vo RAGS, 1998.
- Urban, Hugh B. "Zorba The Buddha: Capitalism, Charisma and the Cult of Bhagwan Shree Rajneesh". *Religion* 26/2 (01 Nisan 1996): 161-182. <https://doi.org/10.1006/reli.1996.0013>.
- Yadıman, Hakkı Şalı. *Türkiye'de Yehova'nın Şahitleri*. İzmir: Tıbyan Yayınları, 2011.
- Yevgeniy, Egil'skiy - Matetskaya, Anastasiya - Samigin, Sergey. *Novie religioznie dvizheniya. Sovremennye netraditsionnye religii i ezotericheskie ucheniya*. Moskova: Knorus, 2011.
- Zherebyat'yev, Mikhail - Ferroni, Vsevolod. "Fenomen novykh religioznykh dvizheniy". *Informatsionno-analiticheskiy tsentr "Sova"*. 10 2004. https://www.sova-center.ru/religion/publications/secularism-limits/2004/10/d2_839/.

Bölüm

-24-

DİNLER ARASI İLİŞKİLER

(Dinlerin Diğer Din Mensuplarına Bakışları)

Dinler arası ilişkiler dinlerin sahip olduğu öğretilerden ve tarihsel süreçte farklı inançlara sahip toplumların birbiriyle olan geçmiş ilişkilerinden bağımsız değildir. Bu açıdan dinler arası ilişkilerde hem dinlerin içsel öğretileri hem de tarihsel süreçte söz konusu dinlere mensup olan toplumların arasında yaşanan iyi ya da kötü olaylar belirleyici olmaktadır. Dinler arası ilişkilerin alanı, farklı dinlere mensup bireylerin şahsi ve toplumsal düzeyde gerçekleştirdikleri ilişkileri de kapsayan geniş bir alandır. Tarihsel bağlamda uzun denilebilecek bir geçmişe sahip olan bu alan, zaman içinde farklı kavramlarla ifade edilmiştir. “Dindarlar Arası İlişkiler”, “Dindarlar Arası Diyalog”, “Kültürler Arası İlişkiler” ve Dinler Arası Diyalog” bunlardan bazılarıdır.

Dinler arası ilişkiler kavramı genellikle sadece dinden kaynaklı ilişkilerle sınırlı olmayıp kültürden kaynaklı ilişkileri de içine alacak şekilde kullanılabilmektedir. Zira tarih boyunca insanlar, adına din demeseler de bir şeye inanmışlardır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de insanların ilişkileri karmaşık bir haldedir. Bu durum günümüz modern toplumunda daha karmaşık olarak kendini hissettirmektedir. Modern dönem bilginin geçerli akçe olduğu bir dönemdir. Bilgiye sahip olan insanlar veya toplumlar, diğerlerine karşı daha güçlü olmanın yanında onları şekillendirme ve yönlendirme imkânı elde etmektedir. Bu sebeple toplumlar kendileri dışındaki toplum veya topluluklar hakkında bilgi sahibi olmak istemektedir. Böylece hem kendini onlara daha kolay kabul ettirebilecek hem de onlara karşı kendini güçlü hissedebilecektir. Teknoloji ile birlikte birçok alanda ilerleme olmuştur. İletişim, sağlık, eğitim, sanayi, ulaşım ve üretim alanlarında yaşanan gelişmeler insanların ve toplumların birbiriyle temasını ve mücadelesini arttırmıştır. Sağlık alanındaki gelişmeler dünya nüfusunun artmasını sağlamıştır. Artan nüfus, sınırlı alan ve kaynaklardan daha kısıtlı bir şekilde faydalanmayı beraberinde getirmiş ve bireyler ve toplumlar arasında çatışmaya sebep olmuştur. Dinler arası ilişkiler, bu çatışmaların önüne geçmek için dinlerin öğretilerinden yararlanarak kısıtlı imkanlardan birlikte

Kaynakça

- Adam, Baki. "Hristiyanlık (Hristiyanlık ve Diğer Dinler)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hristiyanlik#6-hristiyanlik-ve-diger-dinler>.
- Adam, Baki. "Yahudilik Açısından Diğer Dinler ve Mensupları". *Dinler Arası İlişkiler*. ed. Ali İsmâ Güngör. Grafiker Yayınları. Ankara 2017, 85-104.
- Adam, Baki. "Yahudilik". *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. Ankara 2007, 205-275.
- Adam, Baki. *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*. Pınar Yayınları. İstanbul 2015.
- Akyüz, Niyazi. "Din ve Toplum". *Dini Gruplar Sosyolojisi*. ed. Niyazi Akyüz. Ankuzem Yayınları. Ankara 2016, 33-58.
- Aydın, Fuat. "Buda'nın Diğer Dinlere Bakışı". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16/1. (2004),107-138. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/divan/issue/25945/273346>.
- Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışmalı Konuları*. Selçuk Üniversitesi Yayınları. Konya, 1989.
- Esgin, Mehmet. "Kur'ân-ı Kerim'in Öteki Dinlere Karşı Tavrı". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5. (2014), 77-105.
- Eşmeli, İsmet. *Henri De Lubac'ın Kilise Anlayışı, Teolojik Görüşleri ve Katolik İlahiyatına Katkıları (1896-1991)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, Doktora Tezi.
- Güç, Ahmet. "Dinler Arası İlişkiler (Dinlerin Diğer Din Mensuplarına Bakışı)". *Dinler Tarihi*. ed. Mustafa Alıcı-Süleyman Turan. Lisans Yayıncılık. İstanbul 2020, 539-560.
- Güngör, Ali İsmâ. "Dinler Arası İlişkiler Alanı ve İlgili Kavramlar". *Dinler Arası İlişkiler*. ed. Ali İsmâ Güngör. Grafiker Yayınları. Ankara 2017, 17-47.
- Güngör, Ali İsmâ. *Vatikan, Misyon ve Diyalog*. İlgi Kültür Sanat Yayıncılık. İstanbul 2016.
- Harman, Ömer Faruk. "İsa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/isa#1>.
- Harman, Ömer Faruk. "Hristiyanların İslam'a Bakışı". *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*. İlmi Neşriyat. İstanbul 1993, 97-101.
- Hasanov, Eldar. "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/4. 2014, 676-695. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/92836>.
- Kitabı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2. Basım, 2003.

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kutlutürk, Cemil. "Hint Dinleri Açısından Diğer Dinler ve Mensupları". *Dinler Arası İlişkiler*. ed. Ali İsra Güngör. Grafiker Yayınları. Ankara 2017, 179-206.
- Kutlutürk, Cemil. *Hint Düşüncesinde İslam Algısı*. Dergah Yayınları. Ankara 2019.
- Meral, Yasin. "Yahudi-Hristiyan-Müslüman Reddiye Geleneği", *Dinler Arası İlişkiler*, ed. Ali İsra Güngör, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, 161-176.
- Meral, Yasin. *Yahudi Düşüncesinde Müslüman Algısı İbn Meymun (Maimones) Örneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. MiletNihal Yayınları. İstanbul 2021.
- Özdemir, Coşkun. *Kur'ân'ın Yahudiliğe ve Hristiyanlığa Yönelik Eleştirileri*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya 2019.
- Polat, Kemal. "Hristiyan Kurtuluş Öğretisinde İsa Vasıtasıyla Kurtuluş" *Ekev Akademi Dergisi* 10/27, (2006), 183-202.
- Şenay, Bülent. "Avrupa Birliği'nin 'Dînî Kimliği' ve Avrupa'da Dinler: Hristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, Budizm ve İslam". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 11/1 (2002), 121-166. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/143943>.
- Taşpınar, İsmail. "Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımeşkî (649-749) ve İslam", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/2 (2001), 34-54. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/162628>.
- Taşpınar, İsmail. "Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler ve Mensupları". *Dinler Arası İlişkiler*. ed. Ali İsra Güngör. Grafiker Yayınları. Ankara 2017, 107-126.
- Taşpınar, İsmail. *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. İstanbul 2014.
- Yitik, Ali İhsan. "Hinduizm'in Diğer Dinlere Bakışı". *Dinler Tarihi Araştırmaları-I*. Dinler Tarihi Derneği Yayınları. Ankara 1996.
- Yitik, Ali İhsan. "Hinduizm'in Diğer Dinlere Bakışı". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10. 1998, 77-91. https://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12397/4200/1998_10_YITIKAI.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Editörler

Prof. Dr. Fatma Asiye Şenat - Dr. Öğr. Üyesi Sümeyye Sevinç

KUR'ÂN'IN ANA KONULARI

Yazarlar

Prof. Dr. Fatma Asiye Şenat
Prof. Dr. Şaban Karasakal
Prof. Dr. Ziya Şen
Doç. Dr. Abdurrahman Altuntaş
Doç. Dr. Furat Akdemir
Doç. Dr. Üyesi Sema Çelem
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Nair
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Merve Çalışkan Başer
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Hakkı İmamoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Kadri Ziyaettin Coşan
Dr. Öğr. Üyesi Sümeyye Sevinç



Kur'an'ın Ana Konuları

Editörler : Prof. Dr. Fatma Asiye Şenat - Dr. Öğr. Üyesi Sümeyye Sevinç

ISBN : 978-625-6549-04-3
Baskı : Assum Basım ve Mücellit
Basım Sayısı : 1. Baskı, 2023

©Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın bütün hakları Lisans Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılmaz.

Kitapta yer alan bölümlerin sorumluluğu yazarlarına aittir

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Şenat, Fatma Asiye – Sevinç, Sümeyye

Kur'an'ın Ana Konuları / Editörler : Fatma Asiye Şenat - Sümeyye Sevinç

1. Basım. X + 294 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, izin yok.

ISBN : 978-625-6549-04-3

1. Kur'an , 2. Tefsir, 3. İlahiyat

Lisans Yayıncılık

Tahtakale Mah. Hicret Sokak No:8/A

Avcılar-İSTANBUL

Tel: 0212 619 18 38

e-posta : lisans@lisansyayincilik.com.tr

www.lisansyayincilik.com.tr

Kur'ân'ın Ana Konuları

Editörler:

Fatma Asiye Şenat / *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*
Sümeyye Sevinç / *Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

Bölümler ve Yazarlar

1.Bölüm:

Fatma Asiye Şenat / *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

2.Bölüm:

Furat Akdemir/ *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Kadri Ziyaettin Coşan / *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

3.Bölüm:

Ziya Şen / *Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*

4.Bölüm:

Ahmet Nair / *Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*

5.Bölüm:

Hatice Merve Çalışkan Başer / *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

6.Bölüm:

Şaban Karasakal / *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

7.Bölüm:

Sema Çelem / *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

8.Bölüm:

İbrahim Hakkı İmamoğlu / *Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

9.Bölüm:

Sümeyye Sevinç / *Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

10.Bölüm:

Abdurrahman Altuntaş / *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

ÖNSÖZ

“Kur’ân’a dönüş” hareketi, yirminci yüzyılın başlarından itibaren güçlü ve zayıf yönleriyle İslam dünyasında ciddi bir etki alanı oluşturmuştur. Bu hareketin bizzat Kur’ân’dan beslenmek, onun anlam dünyasına aşina olmak, Müslümanın Kur’ân’a karşı bireysel sorumluluklarının altını çizmek ve bunun gibi güçlü yönlerini daha da geliştirmek önem arz etmektedir. Öte yandan Hz. Peygamber’in öğretilerine yeterince odaklanmamak, yüzyıllar boyunca emek emek geliştirilen tefsir birikimini ve terminolojisini çok fazla değerlendirmemek vb. bazı zaaf noktalarının ise iyileştirilmesine ihtiyaç vardır. Kur’ân’ın anlam dünyasına aşina olmak isteyenler için dünle bugünün, geleneksel olanla bugüne ait olanın (modernin) dinmek bilmeyen sürtüşmesine takılmadan Kur’ân’la hemhal olmayı kolaylaştırmak, kıymetli bir hedeftir.

Kur’ân “öğüt alınsın diye” kolaylaştırıldığını bildirmektedir ancak bunun bilinen manada bir kolaylık olmadığı malumdur. herhangi bir metin için geçerli olabilecek dille ilgili meşakkatler bir yana, Kur’ân’ın kendine has yapısından kaynaklanan bazı güçlükler de söz konusudur. Kur’ân’da insan zihninin doğal akışının kendiliğinden meylettği giriş-gelişme-sonuç kısımları bulunmadığı gibi, harici bağlama bilgiye daha az ihtiyaç hissettirecek şekilde sûre ve âyetlerin kronolojik bir dizimi de söz konusu değildir. Böyle olunca âyetleri dâhili ve harici bağlamlarını da hesaba katarak bir bütün olarak kavrayabilmek için farklı çalışmalar yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bunlardan biri de Kur’ân’ı ana konularıyla tanıtan eserlerdir.

Farklı sûrelerde farklı bağlamlar altında ele alınan noktaların okuyucunun zihninde anlamlı bir bütün haline gelmesini kolaylaştıran yönüyle Kur’ân’ın ana konuları çalışmaları, “konulu tefsir” ekolünün, detaylara yer vermeyen bir alt çeşidi sayılabilir. İlahiyat fakültelerinde seçmeli ders olarak okutulan Kur’ân’ın Ana Konuları dersinin ise ilahiyat müfredatı açısından özel bir önemi vardır. Zira ilahiyat fakültesi öğrencilerinin bir bütün olarak Kur’ân’ın anlamıyla karşılaşabilecekleri tek ders Kur’ân’ın Ana Konuları dersidir. Kur’ân’la doğrudan alakalı Kur’ân-ı Kerim’i Okuma ve Tecvid, Tefsir, Tefsir Tarihi ve Usulü dersleri, farklı içerikleri sebebiyle öğrencilerde Kur’ân’ın anlamı konusunda farkındalık uyandırmayı hedeflememektedir. Bu husus Kur’ân’ın Ana Konuları dersinin de, derse kaynaklık eden eserlerin de önemini artırmaktadır.

Bu kitap, farklı ilahiyat fakültelerinde görev yapan tefsir akademisyenlerinin bir araya gelerek Kur’ân’ın temel konularındaki bakış açısının kavranması amacıyla kaleme aldıkları metinlerden oluşmaktadır. Eserin ilahiyat fakültesi öğrencileri dışında Kur’ân’ın anlam deryasına açılma talebinde bulunan herkes için bir rehber olması da hedeflenmiştir. Eserde sade bir anlatım tarzı seçilmesinin, tartışmalı noktalara sadece işaret edilmesinin ve rahat ulaşılır kaynakların

referans gösterilmesinin amacı budur. İman ilkeleri, ibadet ve muamelat, kıssalar, tabiat âyetleri gibi konu başlıkları yanında insanın yaratılışı, misyonu gibi bahisler de ana konu olarak kabul edilmiş ve ahlaki ilkelerin -tıpkı Kur'ân'da olduğu gibi- inanan ve inanmayanların tutumları ve düşünce yapıları özelinde incelenmesi tercih edilmiştir. Eserde ayrıca tedahül olmaması için azami gayret gösterilmiş, bölümdeki temel konu çerçevesinden âyetlerin değerlendirilmesi esas alınmıştır.

Bu eserin Kur'ân'la zihnini, gönlünü, varlığını yeniden inşa etmek isteyen her okura bir basamak vazifesi görmesi niyazıyla...

“Başarımız ancak Allah'ın yardımıyla mümkün olur.”

İstanbul, 2023

Editörler

Prof. Dr. Fatma Asiye Şenat

Dr. Öğr. Üyesi Sümeyye Sevinç

İÇİNDEKİLER

Önsöz	V
Bölüm 1 KUR'ÂN'DA İMAN ESASLARI I - ALLAH'A İMAN <i>/ Fatma Asiye Şenat</i>	13
1.1. Allah'ın Güzel İsimleri	3
1.2. Allah'a Has Mükemmel Özellikler	7
1.2.1. Âlemlerin Rabbi (Yaratıcısı-Yöneticisi) Allah	8
1.2.2. Allah'ın Her Şeyi Sarıp Sarmalayan Rahmeti	12
1.2.3. Allah'ın Sonsuz Hudutsuz İlmi	15
1.2.4. Allah'ın Karşı Konulamaz Gücü ve Azabı	18
1.3. Kur'ân'da Allah ve İnsan	20
1.3.1. Allah'ın İnsandan Yana Yasaları	21
1.3.2. Allah'ın Olayların Akışına Müdahalesi	22
1.3.3. İnsana Şah Damarından da Yakın Olan Allah	24
1.3.4. Allah'la Mümin Kulları Arasındaki Derin Sevgi Bağı	26
1.3.5. Allah'ın Sevmediği İnsanlar	28
Kaynakça	32
Bölüm 2 KUR'ÂN'DA İMAN ESASLARI II - AHİRET GÜNÜNE İMAN / Furat <i>Akdemir - Kadri Ziyaettin Coşan</i>	33
2.1. Âhiret Kavramı	33
2.1.1. Ahiret için Kullanılan Eş Anlamlı Kavramlar	34
2.1.2. Kur'ân'da Ahiretin Karşıt (Zıt) Anlamında Kullanılan Kavramlar	36
2.2. Dünya Kavramı ve Hayatı	37
2.2.1. Kur'ân-ı Kerim'de Dünya Hayatı	38
2.3. Ahiret Hayatı	40
2.3.1. Kur'ân-ı Kerim'de Âhiret Hayatı	41
2.4. Âhiret Hayatının Evreleri	41
2.4.1. Kur'ân'da Kıyâmetle İlgili Kavramlar	43
2.4.2. Kıyâmet Alâmetleri	45
2.4.3. Ba's/Dirilme Günü	48
2.4.4. Haşır/Haşr-Mahşer	48
2.4.5. Hesaba Çekilme/Mizan	49

2.4.6. Sırat	50
2.4.7. Cennet-Cehennem	50
2.4.7.1. Kur'ân-ı Kerim'de Cennet Hayatı	50
2.4.7.2. Kur'ân-ı Kerim'de Cehennem Hayatı	51
2.5. Âhirete İman	52
2.5.1. Kur'ân'ın Âhirete İmanı Delillendirmesi	53
2.5.2. Âhirete İmanın Akli Delilleri	53
Kaynakça	58

Bölüm 3	
KUR'ÂN'DA İMAN ESASLARI III - MELEKLERE, KİTAPLARA VE PEYGAMBERLERE İMAN / Ziya Şen	
	61
3.1. Meleklerle, Kitaplara ve Peygamberlere İman	61
3.1.1. Meleklerle İman	61
3.1.1.1. Meleklerin Özellikleri ve Yetenekleri	62
3.1.1.2. Meleklerin İsim ve Görevleri	64
3.1.1.3. Diğer Melekler ve Görevleri	66
3.1.1.3. Meleklerin Yaratılışındaki Hikmetler	67
3.2. Kitaplara İman	68
3.3. Peygamberlere İman	79
3.3.1. Peygamberlere İmanın Önemi	79
3.3.2. Nebî-Resul Farkı	79
3.3.3. Peygamberlerin Görevleri	81
3.3.4. Peygamberlerin Sıfatları	81
3.3.5. Peygamberliğin (Nübüvvet Kurumunun) Temel Özellikleri	82
3.3.6. Peygamberlerin Dereceleri	84
3.3.7. Peygamberlerin Mucizeleri	85
Kaynaklar	88

Bölüm 4	
İNSAN, KİŞİLİK VE DAVRANIŞ ÖZELLİKLERİ / Ahmet Nair	
	91
4.1. İnsanın Yaratılışı ve İnsanın Varlıklar Arasındaki Konumu	91
4.1.1. Hz. Âdem'in Yaratılışı	94
4.1.2. Hz. Havvâ'nın Yaratılışı	95
4.2. İnsanın Düşmanı Şeytan ve Sorumluluk Açısından Cinler	96
4.3. İnsanın Özellikleri, Güçlü ve Zayıf Yönleri	97
4.3.1. İnsanın Güçlü Yönleri	98
4.3.1.1. Fıtrat	98
4.3.1.2. Akıl	99
4.3.1.3. İrade	101
4.3.2. İnsanın Zayıf Yönleri	102
4.3.2.1. Nefis	103

4.3.2.2. Ümitsizlik	104
4.3.2.3. Kıskançlık	105
4.3.2.4. Menfaatine Düşkünlük	106
4.3.2.5. Acelecilik	106
4.3.2.6. Bencillik ve Nankörlük	107
4.4. İnanan İnsanın Kişilik ve Davranış Özellikleri	108
4.5. İnanmayan İnsanın Kişilik ve Davranış Özellikleri	112
Kaynakça	120

Bölüm 5	
TABİAT AYETLERİ / Hatice Merve Çalışkan Başer	123
5.1. Tabiat Âyetleri-İman İlişkisi	124
5.2. Göklerin ve Yerin Yaratılışı	127
5.3. Yeryüzünün Düzen ve Dengesi	130
5.4. Allah'ın Yeryüzündeki Nimetleri	132
5.5. Tabiat Âyetleriyle İlgili Öne Çıkan Hususlar	135
5.6. Tabiat Âyetleri Üzerinden Kullardan Beklenen Tutumlar	137
Kaynakça	143

Bölüm 6	
KISSALAR I / Şaban Karasakal	145
6.1. Kur'ân'da Yer Alan Kıssalarla İlgili Genel Bilgiler	147
6.2. Kur'ân'da Kıssalara Yer Verilmesinin Temel Amaçları	148
6.3. Kur'ân'da Peygamber Kıssaları	151
6.4. Geçmişte Yaşanmış Bazı Olaylarla İlgili Kıssalar	153
Kaynakça	160

Bölüm 7	
KISSALAR II / Sema Çelem	163
7.1. Hz. Peygamber'in Kur'ân'da Yer Alan Özellikleri	163
7.1.1. Lakapları	164
7.1.2. Alemlere Rahmet Olarak Gönderilmesi	168
7.1.3. Ahlâkının Üstünlüğü	170
7.2. Hayatı	172
7.2.1. Çocukluğu ve Gençliği	172
7.2.2. Ailesi	173
7.2.3. Hicreti	175
7.2.4. Ashâbı	176
7.2.5. Savaşları	179
7.3. Tevhid Mücadelesi	184
7.4. Allah Tarafından Peygambere Yapılan Uyarılar	190
Kaynakça	195

Bölüm 8	
İBADET / İbrahim Hakkı İmamoğlu	197
8.1. İbadet Kelimesinin Kavramsal Çerçevesi	198
8.1.1. Kur'ân'da İbadet Kelimesinin Çokanlamlılığı (Vücûh)	201
8.1.2. Kur'ân'da İbadet Kelimesinin Eşanlamları (Nezâiri)	202
8.2. Kulluk Bilinci Olarak Ubudiyet	203
8.3. Formal (Özel Anlamıyla) İbadet	208
8.4. Kur'ân'da İsimleri Geçen Başlıca İbadetler	211
8.4.1. Hakk'ın Divanında Durma Bilinci Olarak Namaz	211
8.4.2. Bir Nefis Terbiyesi Yolu Olarak Oruç	215
8.4.3. Toplumsal Dayanışma Bilinci Olarak Zekât	219
8.4.4. Şeklin Manaya Dönüştüğü Bir İbadet Olarak Hac	222
Kaynakça	226
Bölüm 9	
TOPLUMSAL HAYAT I / Sümeyye Sevinç	229
9.1. Ebeveyn-Evlat İlişkileri	230
9.1.1. Anne-Baba Olmanın Anlamı ve Anne-Babanın Sorumlulukları	230
9.1.2. Evlat Olmanın Anlamı ve Evladın Sorumlulukları	234
9.1.3. Evlatlığın Anlamı	237
9.2. Eşler Arası İlişkiler	239
9.2.1. Evlilik	239
9.2.2. Evlilik Sorunları ve Çözüm Yolları	246
9.2.3. Boşanma ve Getirdiği Sorumluluklar	252
9.3. Kardeşler Arası İlişkiler	255
9.3.1. Öz Kardeşler	255
9.3.2. Üvey Kardeşler	256
Kaynakça	261
Bölüm 10	
TOPLUMSAL HAYAT II / Abdurrahman Altuntaş	263
10.1. Toplumsal Hayatın Temel İlkeleri: Sorumluluk-Eşitlik-Adalet-İyilik	263
10.2. Toplumsal Kurallar ve Müeyyideler	267
10.3. Yenilmesi, İçilmesi, Yapılması Helal ve Haram Olanlar	270
10.4. Suçlar, Kabahatler ve Cezaları	274
10.4.1. Canın Korunmasına Dair İlkeler	274
10.4.2. Neslin Korunmasına Dair İlkeler	276
10.4.3. Malın Korunmasına Dair İlkeler	277
10.5. Gayrı Müslimlerle İletişim ve Dinin Korunmasına Dair İlkeler	284
Kaynakça	293

Bölüm

-1-

ALLAH'A İMAN

Vahiy kökenli dinlerin önemli konu başlıklarından ilki, kendisini tanıttığı şekilde Allah'ı tanımak ve O'na öylece inanmaktır. Zira insanlık tarihi, yüce bir güce inanma ihtiyacına karşı insanın kayıtsız kalamadığını, bununla beraber yüce gücü tanımlarken ihtiyaçlarına uygun bir tanrı figürü geliştirmede de pek mahir olduğunu ortaya koymaktadır. Son vahyin indirildiği zaman ve zeminde de güçlü bir Allah inancının söz konusu olduğu bilinmektedir. Doğrudan Kur'an âyetlerine yansıyan¹ bu durumu kavramak, Allah'ın varlığını, yaratıcı vasfını, güç ve kudretini ikrar eden ilk muhatapların bu imanlarının Allah tarafından neden reddedildiğini anlamak açısından son derece önemlidir. 20. yüzyılın ateizmin sert rüzgârlarına maruz kalmış olması sebebiyle 21. yüzyılda deizmin yükselişe geçişi karşısında "hiç olmazsa Allah'ın varlığının inkâr edilmediği" tesellisinin ciddi bir değeri olmadığı, inanç probleminin giderek büyüdüğü gerçeğiyle birlikte değerlendirildiğinde bu önem, daha da artmaktadır.

Kur'an'ın nazil olduğu ortamda temel toplumsal yönelimler ve dinamikler açısından "işlevsel" bir tanrı inancı oluşturulduğu dikkat çekmektedir. Tasavvur edilen bu tanrı yaratan, yaşatan, koruyup-kollayan, kulları kendisinden yardım dilediğinde hemen yardım eden, dilekleri gerçekleştiren, bununla birlikte kulların işine karışmayan, onlardan talepte bulunmayan bir özelliğe sahipti. Allah'ın en büyük ilah olduğu, putlarla temsil edilen tanrıların ise hiyerarşik olarak ondan daha alt kademede yer aldığı şirk sisteminde² putların Allah katında aracılık yapma yetkisine sahip olduğuna inanılırdı.³ Varlığı ve gücü yadsınamasa da yarattıklarına herhangi bir şekilde müdahale etmeyen, onları tamamen kendi haline bırakmış olarak tasavvur edilen âtil tanrının boş bıraktığı sadadaki yetkilerinin, ikincil kademedeki tanrılar tarafından kullanıldığı inancı, nüzul ortamında son derece yaygındı. Çeşitli şekillerde ve farklı malzemeden

¹ el-Mu'minûn 23/84-89; el-'Ankebût 29/61-63.

² ez-Zümer 39/3.

³ Mehmet Alıcı, "Cahiliye Arabı Bir Peygamber Bekliyor muydu? Âtil Tanrı/Deus Otiosus Bağlamında Cahiliye Dönemi Peygamber Algısı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 118.

Kaynakça

- Alicı, Mehmet. "Cahiliye Arabı Bir Peygamber Bekliyor muydu? Âtıl Tanrı/Deus Otiosus Bağlamında Cahiliye Dönemi Peygamber Algısı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 117-154.
- Altıntaş, Hayrani. "Kur'ân ve Estetik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1998), 53-90.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Zehîr b. Nâsir en-Nâsir. Dâru Tûku'n-Necah, 1422.
- Derveze, Muhammed İzzet b. Abdilhâdî. *et-Tefsîru'l-Hadîs tertîbu's-suver hasebu'n-nuzûl*. 9 Cilt. Kahire: Dâru İhyâu Kütübî'l-Arabiyye, 1383.
- Dindi, Emrah. *Arap Coğrafyası ve Kur'ân*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-Muhît*. ed. Adil Ahmed- Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413.
- Ebu's-Suûd, Muhammed. *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm ilâ mezâya'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. ed. abdu'l-Kâdir Ahmed. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Riyâd el-Hadîse, 1974.
- Ferrâ, Ebî Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kurân*. ed. Ahmed Yûsuf Necâtî – M. Ali en-Neccâr. 1 Cilt. Beyrut: Âlimu li'l-Kütüb, 3. Basım, 1403.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr. Kahire: Dâru'l Maârif, 1979.
- İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed Râgıp. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut-Lübnan: Dâru'l Maârif, ts.
- Kara, Mustafa. "Havf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/havf>.
- Kartal, Abdullah. "Tasavvufi Düşünceye Göre Allah'ın Rahmet: Rahman İsminin Sır ve Hikmetleri". *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu, 15-17 Nisan 2011*. 130-141. Ankara, 2014.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim. *Sahîhu Muslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kurân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu vd. 14 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005.

Bölüm

-2-

KUR'ÂN'DA İMAN ESASLARI II AHİRET GÜNÜNE İMAN

2.1. Âhiret Kavramı

Âhiret, sözlükte *son, sonraki, diğer, âhiret* anlamlarına gelmekte ve *ilk, önceki, yakın, dünya* kelimesinin karşıt/zıt anlamı olarak kullanılmaktadır. Öteki dünya, ölümden sonraki hayat anlamındaki Âhiret kelimesi, *son, hemen ardından* anlamındaki âhir kelimesinin müennesidir.¹ Âhiret kavramı "ed-dârü'l-âhire" (son yurt, son konak) ve "en-neş'etü'l-âhire" (son yaratılış) terkiplerinde geçen isimlerin sıfatıdır. Kur'an'da âhiret kavramı bazen "ed-dâr" isminin düşürülen (mahzuf) sıfatı olarak tek başına kullanılır. Ahiretin, mutlak ve yalın manası; ed-dârü'l-âhiret tamlamasında geçen *son yurt, son konak* anlamıdır. Âhiret bu bağlamda, ölümlle başlayan ve kıyamet sonrası dirilişten sonra sonsuz olan hayatı ifade eder.

Âhiret (الأخِرَةُ) kavramı müennes formunda Kur'ân'da 116 yerde geçer. 114 yerde ölümden sonraki hayatı konu eden, mutlak ahiret hayatı anlamında geçerken, iki yerde ise ahiretin diğer anlamları bağlamında *sonuncu/diğer/ikinci*² ve *son*³ anlamında dünyevi konular bağlamında kullanılmıştır. Âhiret kavramı, dokuz yerde ed-dâr ile sıfat veya isim tamlaması şeklinde ed-dârü'l-âhire⁴, dârü'l-âhire⁵ (son yurt, son konak), bir yerde en-neş'etü'l-âhire⁶ (son yaratılış), iki yerde sevâbe'l-âhire⁷ (ahiret ödülü), iki yerde ecrü'l-âhire⁸ (ahiret

¹ Ebu'l-Fadl Cemalüddin İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut: Daru Sadr, 1955, 4/11-14; Ahmed Ayed vd. *el-Mu'cemü'l-Arabiyyü'l-Esâî*, Alesco; Larus yayımları, 1989, s.75.

² el-İsrâ 17/7. "Nihayet sonuncu/diğer/ikinci cezalandırma vakti gelince."

³ Sâd 38/7. "Biz bunu son dinde (son dinî inanışlarda) duymadık."

⁴ el-Bakara 2/94; el-En'am 6/32; el-A'raf 7/169; el-Kasas 28/77, 83; el-Ankebût 29/64; el-Ahzâb 33/29.

⁵ Yûsuf 12/109; en-Nahl 16/30.

⁶ el-Ankebût 29/20.

⁷ Âl-i İmrân 3/145, 148.

⁸ Yûsuf 12/57; en-Nahl 16/41.

Kaynakça

- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire: Daru'l-Hadis. 1988.
- Akdemir, A. Betül. "Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi". *Dergiabant*. 8 / 1 (Mayıs 2020): 318-342.
- Akdemir, Furat. *Dinin Kaynağı Sorunu Çağdaş Yaklaşımlar ve İslam*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Akdemir, Furat. *Vahyin Allah Tasavvuru*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Akdemir, Furat. "İslâm Düşüncesinde Allah'ın Sıfatlarını Anlama Sorunu". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/2, (2020), 1581-1609.
- Akdemir, Furat. "Kur'ân Kavramları Bağlamında Tenzih". *Journal of Social and Humanities Sciences Research*. 7/55 (2020), 1786-1799.
- Akdemir, Furat. *Fetânet Sıfatı Bağlamında Hz. Peygamber'in Örnekliği Meselesi*, Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2018.
- Atay, Hüseyin. *İslam'ın İnanç Esasları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Ay, Mahmut. "Kelâm'da Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (2011), 49-68.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, 1990.
- Ayed, Ahmed. vd. *el-Mu'cemü'l-Arabiyyü'l-Esâsî*, Alesco; Larus yayınları, 1989.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Esmâ ve's-Sıfat*, Enes Muhammed Adnan eş-Şerfavi, Şam: Dâru't-Takvâ, 2020.
- Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin, *Kitâbü'l-Esmâ ve's-Sıfat*, I-II, Thk.: Abdurrahman Amire, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlmi Kelâm*, İstanbul: Fethi Demir Matbaası, 1955.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*, Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefeye Giriş*, İstanbul: Nobel Yayınları, 2017.
- Coşan, Kadri Ziyaettin. Kurân-ı Kerim'in Zamana Bakışını Yansıtan Bazı Temel Kavramlar ve Yaşam Arasındaki Anlam İlişkileri, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2018, s.37-44.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, İstanbul: T.C. Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2. Basım, 2021.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı yayınları, 1981.

- Ebû Hanife, İmâm-ı Azâm. *İmâm-ı A'zâm'ın Beş Eseri*, trc.: Mustafa Öz, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Ebu'l-Hasan el-Eş'ari. *el-Lüma' fi'r-Red alâ Ehli'z-Zayğ ve'l-Bida'*, trc.: Kılıç Hasan Mavil- Hikmet Yağlı Mağil. İstanbul: İz yayınları 2017.
- Ebu'l-Hasan el-Eş'ari. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. çev.: Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.
- en-Neseî, Ebu'l-Müîn. *Kitâbü't-Temhid*, çev.: Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- en-Neseî, Ebu'l-Müîn. *Tabsiretü'l-Edille*, thk.: Hüseyin Atay. Ankara: DİB Yayınları, 2004.
- en-Neseî, Ebu'l-Müîn. *Bahru'l-Kelâm*, çev.: Yusuf Arıkaner, İstanbul: Endülüş Yayınları, 2019.
- el-Ğusn, Abdullah b. Salih. *Esmâ'ü Allahu'l-Hüsnâ*, Riyad: Dâru'l-Vatan, 1417.
- Hakkı, İzmirli İsmail, *Yeni İlmi Kelam*, sad. Sabri Hizmetli, Umran Yay., Ankara: 1981.
- Hamidullah, Muhammed. *Aziz Kur'an*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Harputî, Abdüllatif. *Tenkihu'l Kelam fi Akaid-i Ehl-i İslam*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1327.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemalüddin. *Lisanu'l-Arab*, Beyrut: Daru Sadr, 1955.
- Îcî, Adudiddin. el-Mevâkıf. Beyrut: Alimu'l-Kutub, tsz.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelam*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kur'an Yolu Meâli*, Hazırlayanlar: H. Karaman, M. Çağrı, İ. K. Dönmez, S. Gümüş, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- el-Mâtürîdî, es-Semerkandi Ebû Mansûr. *Kitâbü't Tevhîd*. çev. Prof. Dr. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınevi, 2018.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Muslim*, Riyad: Dâru Taybe, 1426/2006.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Sünenü Nesâî*, ta'lik: Nasıruddîn Elbânî, Riyad: Mektebetu'l-Meârif, tsz.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed. *Usulî'd-Din-Ehl-i Sünnet Akaidi*. çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul: 1988.
- Sabûnî, Nureddîn, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- et-Taftazânî, Sa'deddîn. *el-Makâsîd*. çev. İrfan Eyibil, İstanbul: T.C. Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

- Taslaman, Caner. *Allah'ın Varlığının On İki Delili*, İstanbul: Destek Yayınları, 2016.
- Taylan, Necip. *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, İstanbul: Ayıışığı Kitapları, 1998.
- Tillich, Paul. *İmanın Dinamikleri*, çev. Fahrullah Terkan, Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu'l-Kebîr*, thk., Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Topaloğlu, Bekir- Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1981.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1998.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2021.

Bölüm

-3-

KUR'ÂN'DA İMAN ESASLARI III

MELEKLERE, KİTAPLARA VE PEYGAMBERLERE İMAN

3.1. Meleklerle, Kitaplara ve Peygamberlere İman

Kur'ân'da iman edilmesi gerektiği belirtilen hususlardan biri de meleklerle, kitaplara ve peygamberlere imandır. Vahye aracılık edenin bir melek olması hasebiyle meleklerle iman kitaplara ve peygamberlere imandan önce gelir. Kur'ân'da farklı varlıklara yemin eden Allah bazen de saf saf dizilmiş zikir okuyan meleklerle yemin ederek kendisinin bir olduğunu, vaad olunan kıyametin hak olduğunu, insanların öldükten sonra mutlaka diriltileceklerini ve hesap/ceza gününün mutlaka gerçekleşeceğini dile getirir.¹

3.1.1. Meleklerle İman

İslam'ın en temel inanç esaslarından birini oluşturan ve İslam'ın şartları arasında ikinci sırada yer alan meleklerle iman, İslam dışındaki diğer inanışlarda da önemli bir yer tutmaktadır. Biz burada öncelikle meleklerle iman konusunu ele alacağız ve bu başlık altında meleklerin özellikleri, yetenekleri, isim ve görevleri, niçin yaratıldıkları ve konumları ele alınacaktır.

Melekler çeşitli şekillere girebilen, nûrani, latif bir cisim olup gözle görülemeyen ve elle tutulamayan varlıklardır. Melek kelimesinin çoğulu "*melâike*" dir.²

Vahyi Allah'tan alıp peygamberlere getirme gibi önemli görevleri icra ettikleri için melek inancı, bütün dinlerde olduğu gibi İslâm'da da büyük önem taşır. Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde³ inanç esasları arasında meleklerle iman da sayılmaktadır. Kur'ân'da Peygamberin ve Müminlerin, Rablerinden kendilerine

¹ es-Saffât 37/1-4; en-Nâziat 79/1-5; ez-Zâriyât 51/1-6.

² el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, *et-Ta'rifât* (Kahire: ts.), 193.

³ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmi'u's-şâhih* (İstanbul: t.y.), "İmân", 37; Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-şâhih*, (İstanbul: 1329-1332), "İmân", 1.

Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. Kahire: 1378/1958.
- Akdemir, Furat. "Kur'ân Bağlamında Peygamberlerin Sıfatları". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/1, (Ocak 2021), 51-85.
- Aydın, Hüseyin. "Meydan Okumaları Bakımından Kur'ân Mucizesi". *Kelam Araştırmaları*, 8/1 (2010), 45-76.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: 1346/1928.
- el-Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *el-Beyân*. nşr. R. J. McCarthy, Beyrut: 1958.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şâhih*. İstanbul: ts.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: Mana Yayınları, 2013.
- Candan, Abdulcelil. "Kur'ân Neden Arapça İndirildi?" (Gerekçeler ve Amaçlar Üzerine Bir Deneme), *Ekev Akademi Dergisi*, 10/26 (Kış 2006), 33-50.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Şihâhu'l-luğa, eş-Şihâh fi'l-luğa*. 6 cilt. Beyrut: 1984.
- el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *et-Ta'rîfât*. Kahire: ts.
- Duman, M. Zeki. *Beyânu'l-Hak*. Ankara: 2006.
- Erbaş, Ali. "Melek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/37-39. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Fayda, Mustafa. "Bedir Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/325-327. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'ân*. çev. Alpaslan Açıkgenç, Ankara: Fecr Yayınları, 1993.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. Riyad: 1404/1984.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'el-Bağdâdî. *e't-Tabakâtü'l-kübrâ*. Kahire: 2001.
- İbn'ül-Hatib, Muhammed Abdüllatîf. *el-Furkan*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.

- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî. *Meḥâsinü't-te'vîl*, 1. Basım, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, b.y.: 1376/1957.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu, İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005.
- el-Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. Beyrut: ts.
- Memiş, İbrahim. "Hikmet Kavramı Hakkında Kur'ân-ı Kerîm ve Hadis-i Şerifler Işığında Bir Analiz". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası*, 10, (2008), 269-294.
- Mukâtil, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Beyrut: 1424/2003.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şâhiḥ*. İstanbul: 1329-1332.
- Özervarlı, M. Sait. "Melek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/40-42. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- er-Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: ts.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîḥu'l-ġayb*. Beyrut: 1401/1981.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *el-Muhassalu Efḵârî'l-Mutekaddimîn*. nşr. Tâhâ Abdurraûf, Kahire: ts.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-ḥakîm (Tefsîrü'l-Menâr)*, Mısır: 1947.
- Sâlih, es-Subḥî. *Mebâḥiṣ fî 'ulûmi'l-ḥadîṣ ve muṣṭalaḥuh*. Beyrut: 2009.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Habâ'ik fî aḥbârî'l-melâ'ik*. nşr. Ebû Hâcer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut: 1405/1985.
- Şimşek, Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası, 2013.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin, Kahire: 1422/2001.
- et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerḥu'l-Maḳâşid*. Beyrut: 1419/1998.
- et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-şâhiḥ*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: 1356.

- Tok, Fatih. "Vahyin Mahiyeti ve Kur'ân Vahyi", *Tefsir Tarihi*. Ed. Ali Rıza Gül-Muhammed Ersöz, 14-35. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Ünal, Mehmet. "Kur'ân Kendisini Nasıl Tanıtır?". *Diyanet İlmi Dergi Kur'ân Özel Sayısı*. 233-256. 2. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Peygamber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/257-262. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/442. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yeşilyurt, Temel. "Kitaplara İman", *İslam İnanç Esasları*. Ed. Şaban Ali Düzgün, 147-155. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu Âdâbi'l-Lügati'l-Arabiyye*. Kahire: ts.
- ez-Zerkeşî, Bedrettin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: ts.

Bölüm

-4-

İNSAN: KİŞİLİK VE DAVRANIŞ ÖZELLİKLERİ

Allah Teâlâ kâinat ve içerisindeki her şeyi yaratmış, insanoğlunun dünyaya gelmesinden önce yeryüzünü onun için elverişli hale getirmiştir. Dünyaya gelen insanın yaşayabilmesi için en temel ihtiyaçları olan gıda, su ve hava kendisine hazır olarak sunulmaktadır. Yeryüzünün tamamı, bir şekilde insana hizmet edecek şekilde yaratılmıştır.¹ Allah, yarattıkları içerisinde halife olarak yeryüzünde insanı seçmiş² ve onu diğer varlıklardan üstün tutmuştur.³ Bundan dolayı sorumluluk (teklif) insanoğluna verilmiş, diğer varlıkların yüklenmekten kaçındığı emaneti o üstlenmiştir. Ancak insan çok zalim ve cahil olduğundan birçok insan yüklendiği emanetin hakkını yerine getirememiştir.⁴

Kur'ân'da insanın yaratılışı, evrendeki konumu, çevresindeki diğer varlıklarla ve yaratıcı ile olan ilişkisi, dünyadaki serüveni, kazandığı mal-mülk ve onları kullanma biçimi, hayatını nasıl sürdürmesi gerektiği, inanan ve inanmayanların temel kişilik ve davranış özellikleri, kendisini bekleyen akıbeti gibi birçok konu yer alır.

4.1. İnsanın Yaratılışı ve İnsanın Varlıklar Arasındaki Konumu

Hiz. Peygamber'in (a.s.), "Allah vardı ve onunla birlikte başka hiçbir şey yoktu"⁵ hadisinden de anlaşılacağı gibi yokluktan varlık alemine geçişi dileyen Allah Teâlâ, kâinatı yaratıp düzene koymuştur. Kâinatta canlı, cansız, akıllı ve akılsız varlıklar yaratan Allah, varlıklar içerisinde akıl sahibi olarak yarattığı melek,⁶ cin⁷ ve insanları sorumlu tutmuştur. Evren ve içerisindeki her şeyi

¹ el-Bakara 2/29.

² el-Bakara 2/30.

³ el-İsrâ 17/70.

⁴ el-Ahzab 33/72.

⁵ Buhârî, "Bed'ul-Halk", 1; "Tevhid", 22; Tirmizî, "Menâkıb", 74.

⁶ Kur'ân'da meleklerin yaratılışına dair bir beyan olmamakla beraber, hadisler Allah'ın onları nurdan yarattığını haber vermektedir. Bkz. Müslim, "Zühhd", 60.

Kaynakça

- Altaytaş, Muhammed. *Çağdaş İnkârcılık*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Begavî, Ebu Muhammed Muhyissünne el- Hüseyin Mesûd el-Ferra. *Meâlimu't-tenzîl*, Riyad: Dâru Tayyibe 1997.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Âdem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.1/358-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/238. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Buharî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul 1979.
- Cürçânî. Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *Mu'cemu't-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân'ın Ana Konuları*, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 13. Baskı. 2016,
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. (Hattâbî'nin Meâlimu's-Süneni ile) Humus 1969.
- Ebussuûd, Muhammed b. Yavsî el-İmâdî. *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyyi, 1994.
- Feyrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakub. *Kâmûsu'l-Muhît*. Şeriketü ve Matbaatu Mustafa el-Halebî, Mısır 1952.
- Görgün, Tahsin. *Tarihselcilik*, İstanbul: Tirekitap, 2022.
- Hökelekli, Hayati. Dinî Kişiliğin Kuruluşunda İradenin Rolü, *Diyanet Dergisi*, 19/2, Ankara: 1985, 16-28.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, trc. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, Baskı, 2017, 5.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâutî-Adil Mürşid vd., Müessesetü'r-Risale, 2001.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyyi, Kahire 1952.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts. "Fatr" mad.
- İbnu'l- Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaluddin b. Ali b. Muhammed. *Zâdu'l-mesîr fi il-mi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyi, 1422/2001.
- İsfahânî, Ragıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Kahire: el-Mektebetu't-Tevfîkiyye, 2003.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

- Kılavuz, Ahmet Saim. "Cahd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/15. (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. el-Mektebetü'l-İslamiyye, Kahire 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Basellûm, Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut 1972.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr. *Sünenü'n-Nesâî*. Matbaatu'l-Mısriyye bi'l-Ezher, Kahire ts.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003.
- Pezdevî, Sadru'l-İslâm İmam Ebu'l-Yusr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*, trc. Şerafeddin Gölcük, thk. M. Halife Doğan, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabiyyi, 1990, 3. Baskı.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm b. Ebî Bekir Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tarhan, Nevzat. *İnanç Psikolojisi Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Teftâzânî, Sa'udüddîn. *Şerhu'l-Akâid*, trc. Talha Hakan Alp. İstanbul: MÜİFAV Yay., 2017.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. Mektebetu Dâri'd-Da've, Humus 1965.
- Topaloğlu, Bekir. "Mü'min", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/557. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. "Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/526. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Bezm-i Elest", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. Sadeleştirenler: İsmail Karaçam vd., İstanbul: Azim Dağıtım, 1992.
- Yücedoğru, Tefvik. Kur'ân'da İman Kavramı, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2, (2006).
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. Seriy b. Sehl. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Abdulcelil Abduhu Şelebî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *Esâsu'l-belağ*. thk. Muhammed Bâsi'l Uyûnussuûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Bölüm

-5-

TABIAT ÂYETLERİ

Kur'ân; ahlaki değerleri, İslam'ın temel prensiplerini, toplumsal düzeni kapsayan mesajları içermektedir. Yaratma konusu da Kur'ân'ın yer verdiği meselelerden birisidir ve bu hususta çok fazla âyet bulunmaktadır.

Yaratmanın temelinde her şeyin yaratıcısının Allah olduğuna dikkat çekilir: "İşte rabbiniz olan Allah; her şeyin yaratıcısı olan O'dur..."¹ âyeti bunun bir örneğidir. Bununla birlikte "Allah ol der ve oluverir"² şeklinde ifadeler Allah'ın kudretinin bir göstergesi olarak zikredilmiştir. Örneğin; "Hiçbir şey ona yük değildir."³, "Gökleri ve yeri yaratan Allah onların benzerini yaratmaya kâdir değil mi? Elbette öyledir. O eşsiz yaratıcıdır, her şeyi bilir."⁴ âyetlerinde Allah'ın büyüklüğü ve evrenin yaratıcısı olduğu vurgulanmaktadır. Zira mutlak kudret sahibi olan yaratıcı için yaratmak da yok etmek de göz kırpması gibidir. Bunlar O'nu yoracak değildir.⁵ Bu bölümün konusu tabiat âyetlerinin Kur'ân'da nasıl ele alındığının incelenmesidir. Bu doğrultuda tabiat âyetlerinde öne çıkan meseleler aktarılacaktır. Zira Kur'ân'da ahlaka ve imana ait konular doğayla ilişkili olarak anlatılmıştır. Allah'ın hikmetinin, ilminin, kudretinin yansımaları bir mucize olarak doğada bulunmaktadır. Her şey insanın hizmetine sunulmuştur ki bu da Allah'ın merhametinin bir neticesidir.⁶

¹ el-Mü'min 40/62.

² en-Nahl 16/40; Meryem 19/35; Yâsîn 36/82; el-Mü'min 40/68.

³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Dirâsetü Arabiyye ve'l-İlmiyye, 2001)19/490; Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim-Te'vilâtu Ehlu's-Sünne*, thk. Fâtıma Yûsuf Hiyemî (Lübnan: Resalah Yayıncılık, 2004), 4/216.

⁴ Yâsîn 36/81.

⁵ Kâf 50/15; el-Kamer 54/49.

⁶ İbrahim H. Karşlı, "Çevre Sorunu ve Kur'ân'ın Doğal Çevre Öğretisi", *Diyanet İlmi Dergi* 48/1 (2012), 119; F. Asiye Şenat Kazancı, "Kur'ân'ın Âyetleri-Tabiatın Âyetleri: İman

Kaynakça

- Aygün, Abdullah. "Kur'ân'da Üslup ve Anlam Bakımından Dikkat Çeken Bazı Sayılar". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2020). <https://doi.org/10.32950/rteuifd.711636>
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Abdülhamid Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Gezer, Süleyman. "Kur'ân'da Geçen Sayısal İfadeler Hakkında Bazı Değerlendirmeler". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2015). <https://doi.org/10.17218/husbed.60068>
- Günaydın, Fatma Candan. "Nimet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- İsfahanî, Rağîb. *Müfredât-Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Karslı, İbrahim H. "Çevre Sorunu ve Kur'ân'ın Doğal Çevre Öğretisi". *Diyanet İlmi Dergi* 48/1 (2012).
- Kocatürk, Sadettin. "Bazı Din ve Kavimlerde, Özellikle İslamiyette Yedi Sayısı". *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri: Gelenek-Görenek ve İnançlar (Bursa, 1981)*. C. 4. Ankara: G. Ü. Basımevi, 1982.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed Ahmed b. Ebî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah Bin Abdulmuhsin Türkî. Beyrut: Al-Resalah, 2006.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâlî'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü's-Şürûk, 1972.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim-Te'vilâtu Ehlu's-Sünne*. thk. Fâtıma Yûsuf Hıyemî. Lübnan: Resalah Yayıncılık, 2004.
- Mevdûdî, Ebu'l-Alâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân-Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*. çev. Komisyon. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Mukâtîl b. Süleymân, İbn Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtîl b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım., 2003.
- Nas, Hasan. "Kur'ân'ın Nüzûl Sürecinde Rab Kavramının Semantik Alanı". *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 8/15 (2021), 189-216. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.939292>
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*. Beyrut: Dârü'l-Kalemü't-Tayyib, 1998.
- Özsoy, Ömer- Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'ân (Sistemik Kur'ân Fihristi)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.

- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1. Basım., 1981.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Tefsîru es-Semerkindî*. thk. Ali Muhammed Muavviz vd. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Şenat Kazancı, F. Asiye. "Kur'ân'ın Âyetleri-Tabiatın Âyetleri: İman Konusu Etrafında Bir Bilgi-Duygu Sarmalı". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 20 (2005).
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 25 Cilt. Kahire: Dirâsetü Arabiyye ve'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- Turan, Abdülbâki. "Kur'ân-ı Kerimdeki Yeminler (Aksâmu'l-Kur'ân)". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 2 (1986).
- Turgut, Bahattin. "Hz. Peygamber ve Doğa Sevgisi". *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*. ed. Recep Çetintaş vd. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Vâhidî, Ebû Hasan Alî b. Ahmed. *Esbâbü nüzüli'l-Kur'ân*. thk. Kemâl Besy'ûnî Zağlûl. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011.

Bölüm

-6-

KUR'ÂN KISSALARI I

Tarihin öznesi olan insan, yeryüzüne imtihan edilmek için gönderilmiştir. Bu imtihanında, tarih boyunca ona kendi cinsinden peygamberler rehberlik etmiştir. Öyleyse insan, tarih, peygamber, kıssa kelimeleri arasında önemli ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, hem indirildiği dönemde muhatap olduğu toplumu, hem de kıyamete kadar gelecek bütün insanlığı ideal ümmet seviyesine ulaştırmayı hedeflemiştir. Bu hedefini gerçekleştirirken öncelikle iman esasları, daha sonra ibadetlerle, kişisel ve toplumsal davranışların kayıtlanacağı hükümlerle alakalı âyetler indirilmiştir. Yani öncelikle iman-ahlâk zemini oluşturulmuş, daha sonra gelecek hükümler bu zemin üzerine oturtulmuştur. Bunlar Kur'ân'ın ana konularını oluşturmaktadır. İnsanın ve kâinatın yaratılışı, tarih boyu peygamberler ile geçmiş toplulukların yaşadığı olaylara dair haberler ve diğer din mensuplarıyla, münafıkların durumlarından bahseden âyetler de Kur'ân-ı Kerîm'deki ana konuları desteklemektedir.

Kendisini "hakîm bir kitap"¹ şeklinde vafeden Kur'ân, muhtevasındaki her şeyin bir hikmet ve gaye etrafında temellendiğini ifade etmektedir. Kur'ânda önceki milletlere dair birçok kıssa zikredilmektedir.² Miktar olarak Kur'ân'ın üçte birine³ veya daha fazlasına⁴ denk gelen kıssalar birçok hikmet ve gaye

¹ Bkz. Yûnus 10/1; Lokman 31/2; Yâsîn 36/2.

² İdris Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine* (İzmir: Işık Yayınları, 1994), VII; Osman Kayaer, "Kur'ân Kıssalarının Anlam ve Değeri", *Kur'ân Sempozyumu IV* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998), 7.

³ Kaynaklarda zikredilen oranlar arasındaki farklar, nelere kıssa denilip denilmeyeceği ile alakalıdır. Kissanın anlamı geniş tutulduğunda oran yüksek dar tutulduğunda oran düşük olacaktır. Önemli olan husus, orandan ziyade Kur'ân'ın önemli bir kısmının kıssalardan oluşmasıdır. Necati Kara, *Kur'ân'a Göre Hz. Mûsâ, Firavun ve Yahudiler* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1991), 11; Suat Yıldırım, "Kur'ân-ı Kerîm'de Kıssalar", A. Üniv. İslâmî İlimler Fakt. Dergisi (Ankara: 1979), sayı 3, 37; Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, VII.

⁴ Kara, *Kur'ân'a Göre Hz. Mûsâ*, 11; Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân (Sistemik Kur'ân Fihristi)* (Ankara: Fecr Yayınevi 1996), 691; Osman Kayaer, *Makaleler* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2000), 23; Peygamberimiz zamanındaki bazı olay ve haberlerin

Kaynakça

- Abdülbâki, Muhammed Fuad. *Mu'cemü'l-Müfehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982.
- Albayrak, Halis. *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*. İstanbul: Şule Yayınları, 1993.
- Ateş, Süleyman. "Habîb en-Neccâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/373-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Aydemir, Abdullah, "Ashâbü'l-Karye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/468-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Thk. Muhammed Subhi b. Hasen Hallak-Muhammed Ahmed el-Atraş. Beyrut: Dâru'r-Reşîd, 1421/2000.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh: Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-Arabiyye*. Nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1399/1979.
- Demir, Şehmus. *Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Demir, Şehmus. *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.
- Derzeze, İzzet. *et-Tefsîrü'l-Hadîs Nüzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri*. çev. Şaban Karataş vd. İstanbul: Denge Yayıncılık, 2014.
- Dikmen, Mehmet-Ateş, Bünyamin. *Peygamberler Târîhi*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1987.
- Eroğlu, Muhammed. "Ashâbü'l-Uhdûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/471. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ersöz, İsmet. "Ashâb-ı Kehf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- es-Sadr, Muhammed Bâkır. *Kur'an Okulu*. Ankara: Fecr Yayınları, 1995.
- Fahrüddin Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Tefsîr-i Kebîr ve Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Fayda, Mustafa. "Fil Vak'ası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/70-71. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Görgün, Tahsin. "Kur'an Kıssalarının Neliği Mâhiyeti Üzerine". *Kur'an Sempozyumu IV*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Güllüce, Veysel. *Bilimsel Tefsirde Usûl*. Erzurum: Aktif Yayınevi, 2007.
- Harman, Ömer Faruk. "Ashâbü'r-Ress". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/469. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Isfehânî, Ebî'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Rağıb. *el-Müfredât fî Garîbi-l-Kur'an*. Thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Mârife, tsz.

- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. Nşr. Mustafa es-Saka ve dğr. Kahire: 1375/1955.
- İbn Kesîr, Imâdüddîn Ebi'l-Fidâ İsmail ed-Dimeşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000.
- İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab*. Thk. Ali Şîrî. Beyrut: Dâru's-Sadr 1968.
- Kara, Necati. "Kur'ân'da Tekrarlar". *Yüziüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4/4 (Haziran) 1993.
- Kara, Necati. *Kur'ân'a Göre Hz. Mûsâ, Firavun ve Yahudiler*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1991.
- Karataş, Şaban. *Muhammed Ahmed Halefullah Eserleri ve Kur'ân Tefsiri İle İlgili Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Kattân, Mennâ' Halil. *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Kayaer, Osman. "Kur'ân Kıssalarının Anlam ve Değeri". *Kur'ân Sempozyumu IV*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Kayaer, Osman. *Makaleler*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2000.
- Kılıç, Sadık. "Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar". *I. Kur'ân Sempozyumu*. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994.
- Kutup, Seyyid. *Kur'ân'da Edebî Tasvir*. Çev. M. Kâmil Çetiner. İstanbul: Arslan Yayınları, 1997.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târîhu'l-'Arabî, 1423/2002.
- Nekre, Tihami. *Saykuluciyyetu'l-Kıssa fî'l-Kur'ân*. Tunus: 1974.
- Özervarlı, M. Sait. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/480-485. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özsoy, Ömer-Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'ân Sistematik Kur'ân Fihristi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Saka, Şevki. *Kur'ân'ı Kerim'in Davet Metodu*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1991.
- Senâullâh Pânîpetî, Kâdî Muhammed. *et-Tefsîru'l-Mazharî*. Thk. İbrahim Şemsüddîn. ysz. Mektebetü Fârûkiyye, tsz.
- Şengül, İdris. "Kıssa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/498-500. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Şengül, İdris. *Kur'ân Kıssaları Üzerine*. İzmir: Işık Yayınları, 1994.
- Şimşek, M. Said. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Esra Yayınları, 1997.
- Şimşek, M. Said. *Kur'ân Kıssalarına Giriş*. İstanbul: Yöneliş Yayınları 1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l- Beyân 'An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin, Kâhire: Dâr-u Hicr, 1422/2001.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yıldırım, Suat. "Kur'ân-ı Kerim'de Kıssalar". A. Üniv. İslâmî İlimler Fakülte Dergisi. sayı 3. Ankara: 1979.
- Yıldırım, Suat. *Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1989.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1409/1989.
- Zemahşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer. *el-Keşşaf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. Thk. Adil Ömer Abdü'l-Mevcûd-Ali Muhammed Muavviz. Riyad: Mektebetü'l-Ubeyke, 1418/1998.

Bölüm

-7-

KISSALAR II KUR'ÂN'DA SİRET-İ NEBÎ

Kur'ân-ı Kerîm yüce Allah tarafından son peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v.) Cebrâil vasıtasıyla mahiyetini tam olarak bilemediğimiz bir yöntem olan vahiyle bildirilmiş ve anlaşılabilir insanlığa yön vermeyi hedeflemiş bir kitaptır. Bu ilahi sözün hayata aktarılması için beşer düzleminde anlaşılması zorunludur. Dili Arapça olan ve âyetlerin nüzul ortamına şahitlik eden ilk muhataplar için bile zaman zaman açıklanmaya ihtiyaç duyulan Kur'ân'ın inişinin üzerinden yüzlerce yıl geçmiştir. Bu durum her dönemde onun doğru anlaşılması konusunda yeni yöntemlere başvurulması ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bu yöntemlerden en etkili onu tebliğ etme görevi verilen elçinin hayatını iyi bilmek ve Kur'ân'ın o hayata yansımalarını gözlemlemektir. Sîret-i Nebî adı verilen bu ilim aslında İslam Tarihi'nin konusu olmakla birlikte Kur'ân âyetleri ve tefsirlerde geçen yorumlardan Nebî'nin hayatına dair bilgi sahibi olmak mümkündür.

Hz. Peygamber'in hayatına dair bütün detayları bulamadığımız yüce kitabımızda aslında her âyetin ilk muhatabı Sevgili Peygamberimizdir. "Kur'ân'da Sîret-i Nebî" başlığını taşıyan bu bölümde Kur'ân'ın nazil olduğu Mekke ve Medine dönemleri üzerinden olayları takip ederek onun hayatına dair izlere ulaşmaya çalışacağız.

7.1. Hz. Peygamber'in Kur'ân'da Yer Alan Özellikleri

Yüce Allah tarih boyunca insanlığa yol gösterici/rehberler olarak gönderdiği elçilerin bir kısmını Kur'ân'da anar. Bu bazen onların kişisel özellikleri,¹ bazen de nübüvvet görevini üstlendikleri toplumlarla ilgili olaylar² üzerinden gerçekleşir. Kur'ân kıssaları arasında ciddi bir yekûn tutan geçmişin haberleri, iman ve inkâr mücadelesinin Hz. Peygamberin Mekke toplumuna gönderilmesinden çok önce başladığını göstermektedir. Kur'ân geçmişi, nüzul ortamını ve geleceği konu edindiği üslubu içinde sevgili Peygamberimizin şahsından

¹ et-Tevbe 9/114, el-İsrâ 17/3, Meryem 19/41, 54 vd.

² el-Bakara 2/49-59, el-Mâide 5/112-115 Hûd 11/32-33, vd.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *el- Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Âsım Efendi. *Kâmusu'l-Muhîr Tercümesi*. haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 2013.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Me'âlimü't-Tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr v.dğr. Riyad: Dâru Tayyibe, 1409.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. thk. Muhammed Subhî-Mahmud Ahmed el-Atraş. Beyrut: Dârü'r-Reşîd, 2000.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahihu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. Dimeşk: Dâru ibn Kesir, 1993.
- Bulut, Mehmet. "İsmet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çağrı, Mustafa. "Ahlâk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Duman, Zeki. *Beyânü'l-Hak*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Fayda, Mustafa. "İfk Hadisesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî. *Zâdü'l-Mesîr*. thk. M. Züheyr eş-Şâvîş, Şuayb el-Arnaût ve Abdülkâdir el-Arnaût. Dimeşk: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- İbn Atıyye. *el-Muharrerü'l-Vecîz*. Dimeşk: Dârü'l-Hayr, 2007.
- İbn Ebû Hatîm. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed Tayyib. Mekke: Mektebetü Nizâr el-Bâz, ts.
- İbn Kesîr. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. thk. Mustafa Seyyid Muhammed v.dğr. Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Kallek, Cengiz. "Müellefe-i Kulûb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/473-475. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kolektif. *Hadislerle İslâm*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Kolektif. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*. İstanbul: DİB Yayınları, 2008.
- Kolektif. *Müsned Muhtasarı, Mülteka'l-Ashâb*. İstanbul: DİB Yayınları, 2021.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *Câmi'u'l-Ahkâm*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mâtürîdî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Vanlıoğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Mâverîdî. *en-Nüket ve'l-'Uyûn*. nşr. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.

- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kurân*. İstanbul: İnsan yayınları, ts.
- Muhammed Hamîdullah. "Hendek Gazvesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/194-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Müessesetü'l-Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Münâvî, Muhammed Abdür-raûf. *et-Tevkîf 'alâ Mühimmâtî't-Te'ârîf*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1990.
- Müslim b. Haccâc. *Sahih-i Müslim*. thk. Ahmed Rifat Hisârî. Türkiye: Darü't-Tibâati'l Amire, 1334.
- Okuyan, Mehmet. "Kur'an'da Rahmet Kavramı ve Hz. Peygamber'in Alemlere Rahmet Oluşu Keyfiyeti". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. 14 (2004), 60-61.
- Râgıb el-İsfahânî. *Müfredat*, trc. Abdalbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu'l-Gayb*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. b.y.: Dârü'l-Hicr, ts.
- Topaloğlu, Bekir. "Raûf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/468. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Uğur, Mücteba. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *Tefsîrü'l-Basît*. thk. Muhammed b. Sâlih el-Fevzân. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud, 1440.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Peygamber". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/257-262. İstanbul: TDV Yayınları, 2017.
- Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Mealî. çev. Abdulkadir Şener, Cemal Sofuoğlu, Mustafa Yıldırım. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2020.
- Zemahşerî. *Keşşâf*. thk. Adil Ahmed-Ali Muhammed. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.

İnternet Adresleri

- <https://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=nbA>.
- <https://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=rsl>.
- <https://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=rHm>.
- <https://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=xlq>.
- <https://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=SHb>.
- <https://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=jhd>.
- <https://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=Hrb>.
- <https://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=qtl>.

Bölüm

-8-

İBADET

İbadet, Allah ile kul arasındaki en hususi münasebettir. İnanları Allah'a yaklaştıran hayat boyunca devam eden hal ve bilinç; şartları rükünleri Kur'an ve hadislerle belirlenmiş tutum, davranışlar ve fiiller, bu münasebetin iki farklı yönünü temsil etmektedir.

İslam, kulluk bilinci ve Allah'ın rızası kazanmayı geniş çerçevede ele almıştır. Kur'an'da geçen birçok formal ibadetin adı olduğu gibi, Müslümanın bir başka Müslümana tebessüm etmeyi, yoldan eza veren bir taşı kaldırmayı, bir hayvana su vermeyi bu kavram içinde değerlendirmek gerekir. Allah'ın rızasını kazanmak, ona yakınlık ile ubudiyet kavramı arasında zarf-mazruf tetabuku söz konusudur. İbadet, Kur'an'ın değerler sisteminde üst bir değer olarak karşılık bulmaktadır.

Kulluğumuz ve onun tezahürleri ferdi, toplumsal, siyasi, ticari hayatın her alanında göstermesi beklenir. Yalnız iken gece karanlığında Hak Teâlâ'nın sesimizi duyduğunu bilmemiz ve boyun bükerek yalvarmamız ubudiyetimizin bir yansımasıdır. Kalabalıklar içerisinde bir haksızlığa karşı durabilmek de ubudiyetimizin içindedir.

Kul olmak en üstün ve ayrıcalıklı bir şuur olduğu kelime-i şهادette bildirilmiştir. Peygamberimize şهادetimiz (عَبْدُ) 'Onun kulu' ile başlamaktadır. Yine İsrâ suresinde Hak Teâlâ peygamberimize "Kulunu gece yolculuğu yaptıran Allah pek sübhandır." hitabıyla kulluğun üstünlüğü belirtilmiş olmaktadır.

Ubudiyet anlamındaki ibadet, Allah'ın sonsuz kudreti karşısında varoluşsal olarak kulun aciz olduğunun farkına varmasıdır. Bu acziyet haliyle onun bildirdiği ve belirlediği özelliklere sahip olmaya çalışmak demektir. Allah adildir, adil olanı sever; Allah cömerttir, cömert olanı sever; Allah Muhsin'dir, Muhsin olanı sever.

Bu bölümde ibadet konusu dört bölümde ele alınmıştır. Birinci kısımda ibadetin kavramsal çerçevesi ortaya konulmuştur. İbadetin kelime anlamı ve çeşitli masterlarının anlamları verilmiştir. Terimsel tanımları yapılarak ibadet ve ubudiyet kavramları arasındaki farklar ortaya konulmuştur. Kur'an'da ibadet

Kaynakça

- Abduh Muhammed; Rıza, Raşid er-. *et-Tefsiri'l Menâr*. Kahire: Daru'l-Menar, 1947.
- Ahmet Nedim Serinsu vd. *Dini Terimler Sözlüğü*. Ank: Meb. Ts.
- Âlûsî, Şehabeddin Mahmut el-. *Ruhu'l-Meânî*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- Begavî, Muhyi's-Sünne Ebu Muhammet el-Hüseyn el-. *Meâlimu't-Tenzîl*. Beyrut: Daru İhyai't-Turâs, 1417.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *es-Sünenü'l-Kübra*. Kahire: Merkez Hicr Li'l-Buhusi'l-Arabiye, 2011.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslam İlmihali* İst: Hisar Yayınevi, 2014.
- Cürcânî, Ali b. Muhammet el-. *et-Târifât*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1405.
- Ebû Bekr b. Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef fi'l-ehâdisi ve'l-âsari*, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409.
- Haccâc b. Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Kuşeyrî el. en-Neysâbü'rî. *Sahih-i Müslim*. Kahire: Matbaa İsa el-Bâbî, 1955.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed. *İrşadu Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ el-Kitabi'l-Kerim*. Beyrut: Daru İhya-i Turâsi'l-Arabi, 1431.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzibu'l-Luga*. Beyrut: Daru İhya, 2001.
- Ferrâ, Ebu Zekeriya Yahya b. Ziyad el-. *Meâni'l-Kur'ân* (Mısır: Daru'l-Mısriyye, ts.
- Gazali, Ebu Hamid el-. İhya-i Ulumi'd-Din. Tercüme: Ahmet Serdaroglu. İst: Bedir yay. Ts.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân b. Amr el-Ferâhîdî el-. *Kitabu'l-Ayn*. Beyrut: Dar ve Mektebe Hilal, 1431.
- Karaman, Hayrettin. vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ank: DİB Yay. 2008.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *Tevîl Müşkili'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru Kutubi'l-İlmiyye, 1431.
- İbn Acîbe, el-Hasenî. *Bahru'l-Medîd fi Tefsiri'l-Kurani'l-Mecid*. İst: Semenkant, 2014.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî. *et-Tehsîl li Ulumi'l-Tenzîl*. Beyrut: Şerike Daru'l-Erkam, 1416.
- İbn Ebî Hâtîm. *Tefsir-i İbn Ebî Hâtîm*. Suudî Arabistan: Mektebe Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419.
- İbn Keşîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*. Beyrut: Daru't-Tayyibe, 1999.

- İbn Manzûr, Muhammet b. Mükrim. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Daru's-Sadr, 1414.
- İmamoğlu, İbrahim Hakkı. *Tefsirde 100 Önemli Kavram*. İst: Safa Yay. 2019.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru's-Şamiyye, 1412.
- Kazvînî, Ahmet b. Faris el-. *Mu'cem Mekâyîsi'l-Lugat*. Beyrut: Daru'l-Fikir, 1399.
- Köse, Saffet. *İbadetten Kulluk Şuuruna*. İst: Erkam Yay. 2017.
- Mukatıl b. Süleyman. *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*. Beyrut: Daru İhyai't-Turâs, 1433.
- Mütercim Asım Efendi. *el-Okyanusu'l-Basît*. İst: Yazma Eserler, 2013.
- Parlatır, Şamil; Gözaydın, Nevzat; Zülfikar, Hamza. *Türkçe Sözlük*. Ank. Türk Dil Kurumu, 1998.
- Râzî, Fahrettin er-. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1420.
- Rûmî, Celaleddin er-. *Mesnevî Tercümesi ve Şerhi*, Terc. Abdalbaki Gölpınarlı. İst: İnkılap Yay. 1983.
- Sa'dî, Abdurrahman es-. *Teysîri'r-Rahman fî Tefsiri Kelami'l-Menân*. Riyad: Müessesetu'r-Risale, 1420.
- Semerkandî Ebu'l-Leys es-. *Bahru'l-Ulum*. Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.
- Taberî, İbn Cerir et-. *Câmiu'l-Beyan an Tevili'l-Kur'ân*. Suud: Müessesetu'r-Risale, 1420.
- Tüsterî, Ebu Muhammet es-Sehl et-. *Tefsiri't-Tüsterî*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmet el-. *et-Tefsiru'l-Basît*. Riyad: İmadetu'l-Bahsi'l-İlmi, 1430.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kâmusu*. (haz. Ayhan Yalçın). İst: Eser Neşriyat, 1996.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İst: Eser Neşriyat, 1979.
- Zebidî, es-Seyid Muhammed el-Hüseyin ez-. *Tacü'l Arus min cevahiri'l Kamus*. Kuveyt: yy. 1994.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah ez-. *el-Keşşâf*. İst: Türkiye Yazma Eserleri Kurumu, 2016.
- Züheyfî, Vehbe. *el-Fukhu'l İslami ve Edilletuhu*. Dimeşk: Dâru'l-Fikir, 1985.

Bölüm

-9-

TOPLUMSAL HAYAT (I): AİLE

Aile anne-baba, çocuklar ve tarafların kan bağı olan akrabalarından (aile biçiminin gereğine göre) meydana gelmiş ekonomik ve toplumsal bir birliktir.¹ Aile bireylerini birbirine bağlayan ortak değerler vardır. İnsan dünyaya geldiği andan itibaren bir taraftan kendi olma ihtiyacı diğer taraftan da ait olma ihtiyacı hisseder. Kur'ân'ı Kerîm ise insana bu iki ihtiyacı arasındaki dengeyi kurma hususunda rehberlik eder. Öte yandan insan, bağlılığına ailesinden başlayarak memleketi ve milleti ile sürdürür. Bu açıdan aile bütün toplumların temelini teşkil eder. İslâm'da aile, nikah akdi ile oluşur. Kur'ân'ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in uygulamaları ailenin sağlam bir zeminde kurulabilmesi açısından yol göstericidir. Nitekim Kur'ân'da genel olarak aile fertleri arasındaki meseleler hakkında âyetler olduğu gibi özelde önceki peygamberler ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) aileleri ile ilgili âyetler bulunur.

Aile kelimesi Kur'ân'da (أَهْلٌ) ve (آل) kelimeleriyle ifade edilir. (أَهْلٌ) kelimesi (أَهْلُ الرَّجُلِ) "adamın hanımı, yakınları", (أَهْلُ الْبَيْتِ) "ev sakinleri" ve (أَهْلُ الْإِسْلَامِ) "İslâm'ı din olarak benimseyenler" terkiplerinde² bir kişiyi bir soyun veya dinin birleştirdiği kimseleri ifade eder.³ (مَرْحَبًا وَأَهْلًا) ibaresi de "Yerin geniş olarak ve aileden biri gibi geldin, yakın ol, yabancılık hissetme" demektir.⁴ (آل) kelimesi ise sadece bilinen kişilere izafet edilerek (آلُ فُلَانٍ) "falanın âl-i" şeklinde falan kişiyle akrabalığı veya yakın bağı olan kişiler anlamına anlamında kullanılır.⁵ Dolayısıyla (أَهْلٌ) kelimesi kişi, zaman ve mekâna, (آل) kelimesi ise bilinen

¹ Birsan Gökçe, "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 8/1-2 (1976), 48.

² İbn Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab*, thk. Abdullah Aliyyu'l-Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 1/163, 164; Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l- 'Ayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/96; Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa* (Kahire: el-Müessesetu'l-Mısriyyeti'l- 'Amme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr - ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1964), 6/417.

³ Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 29.

⁴ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1984), 4/1629.

⁵ Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, 30.

Kaynakça

- Abdurrezzak b. Hemmâm. *el-Muşannef*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Aydemir, Halis. *Miras Taksimi: Kur'an'da Hata Yok*. İstanbul: Endiku Yayınevi, 2012.
- Aydın, Mehmet Akif. *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Ailede Ahlak Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 8. Basım, 2022.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Şahîhu'l-Buhârî*. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1998.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd el-. *eş-Şihâh*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1984.
- Cüceloğlu, Doğan. *İçimizdeki Çocuk: Yaşamımıza Yön Veren Güçlü Varlık*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992.
- Cüceloğlu, Doğan. *İletişim Donanımları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019.
- Cüceloğlu, Doğan. *Keşkesiz Bir Yaşam İçin İletişim Donanımları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an'da Toplumsal Düzen*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2013.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. El-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1419.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-Luğa*. 15 Cilt. Kahire: el-Müessesetu'l-Mısıriyyeti'l-'Amme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr - ed-Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1964.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-Luğa*. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967.
- Gökçe, Birsen. "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme". *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 8/1-2 (1976), 46-67.
- Halîl b. Ahmed. *Kitābu'l-'Ayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Halîl b. Ahmed. *Kitābu'l-'Ayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Hökelekli, Hayati. "Aile Psikolojisi ve Aile İçi Eğitim". *Diyanet İlmi Dergi* 40/2 (2004), 41-60.
- Hussain, Saqib. "The Bitter Lot of the Rebellious Wife: Hierarchy, Obedience, and Punishment in Q. 4: 34". *Journal of Qur'anic Studies* 23/2 (2021), 66-111.
- İbn Ebî Hâtim. *Tefsîru'l-Kur'āni'l-'Azîm*. Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Baz, ts.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1419.
- İbn Manzûr. *Lisānu'l-'Arab*. thk. Abdullah Aliyyu'l-Kebîr vd. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- İbn Manzûr. *Lisānu'l-'Arab*. thk. Abdullah Aliyyu'l-Kebîr vd. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Kurtubî, Muhammed b. Aḥmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳur'ân*. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 2006.
- Mâverdi. *en-Nuket ve'l-'Uyûn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleymân. *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2011.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Beyrut: Mu'essesetu'l-Târîhi'l-'Arabî, 2002.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Şaḥîhu Müslim*. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1998.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1419.
- Paçacı, Mehmet vd. (ed.). "Evlenme". *Hayat Rehberi Kur'ân: Konulu Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021.
- Râgıb el-İsfahânî. *el-Mufredât fî Ġarîbi'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtiḥu'l-Ġayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sevinç, Sümeyye. "Nisâ 4/34. Âyetine Göre Sorumluluklar". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (2023), 203-228.
- Şenat, Fatma Asiye. *Kur'ân ve Gelenek Açısından İtaat Olgusu*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2003.
- Şenat, Fatma Asiye. *Olgu ile Algı Arasında İtaat*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Ḳur'ân*. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Câmi'u't-Tirmizî*. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1419.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ*. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1998.

Bölüm -10-

TOPLUMSAL HAYAT-II

10.1. Toplumsal Hayatın Temel İlkeleri: Sorumluluk-Eşitlik-Adalet-İyilik

Allah yeryüzünde insanı halife kılarak ona sorumluluk vermiş, peygamberler göndererek onu doğru yola sevk etmiştir. Kur'ân insana yol gösterici olarak Peygamberler göndermiştir. Dünya ve ahiret saadetine ulaşması için insana Peygamberler rehberlik etmiştir. Peygamberler insanlara onların yaşamları boyunca ihtiyaç duydukları her hususu anlatmıştır. Kur'ân'da insanın hem dünyevî hem de uhrevî boyutuna vurgu yapılmış, kişinin dünya hayatını İslam'ın öngördüğü düzen içerisinde yaşaması gerektiğine işaret edilmiştir.

İslam dini, hayatın bütün yönlerini ele almaktadır. O insana doğru yolu göstermeyi amaç edinmiş, insani ilişki biçiminin nasıl olması gerektiğini bildirmiştir. Allah, insanın ibadet, sosyal ve aile hayatını kapsayacak hükümler vaaz etmiştir. Bunun yanı sıra yeme içme, giyinme ve süslenme, eğlence, aile içi ilişkiler gibi hususlarda yapılması gerekenleri de vurgulamıştır. Bütün bu sahalarda farkındalık geliştirebilmek için önce insanın bu dünyaya bir misyonla gönderildiği gerçeğini teslim etmek gerekir.

Yüce Allah insanı sorumlu bir varlık olarak yaratmıştır. O yaptığı iyi ve kötü davranışlardan sorumludur. Bu sorumlulukta peygamberler ve diğer insanlar ortaktır. Peygamberler vazifelerini yerine getirip getirmediğinden insanlarda peygamberlerin getirdiklerine uyup uymadıklarından sorumludur: *"Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz!"* Kendilerine peygamber gönderilmiş bütün herkese gönderilen peygamberlere nasıl davrandıkları ve ne şekilde cevap verdikleri sorulacaktır. Gönderilen bütün peygamberlere de sizler ne şekilde karşılandınız, sizlere ne cevap verildi diye mutlaka sorulacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm kişilerin dünya hayatında yaptıkları amellerden sorumlu olduklarını bildirmiştir. Bu sorumluluk yerine getirilirse insan mükâfat elde

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an-ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- Begavî, Muhyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud, *Tefsirü'l-Begavî*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Damîriyye, Süleyman Müslim el-Harş, Riyad: Daru Taybe, 1993/1414.
- Beyhakî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1355.
- Beyzâvî. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Takdim: Mahmud Abdulkadir Arnavut, Beyrut: Daru'l-Sadr, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahih I-VI*. thk. Mustafa Dîb el-Buğa, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1990.
- Çağrı, Mustafa. "Riya" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35137-138. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Derzeze, M. İzzet. *et-Tefsirü'l-Hadîs*. çev. Vahdettin İnce, İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.
- Ebû Dâvûd, Süleyman İbn el-Eş'as. *Sünenü Ebû Davud*. thk. Muhammed Avvame, Cidde: Darü'l-Kible li's-Sekafeti'l-İslamiyye, 1998/1419.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. haz. Asım Cüneyd Köksal, Murat Kaya, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021.
- Enes b. Mâlik. *Muvatta'*. İstanbul: Çağrı yayınları, 1992.
- Heyet. *İlmihal II*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1998.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981.
- Mâtürîdî. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. thk. Halil İbrahim Kaçar, Müracaat: Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2007.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsiru Mukatil b. Süleymân*. thk: Ahmed Ferid, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-İlmî, 2003.
- Muslim, Ebû Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Muslim*. I-V, thk. M. Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, 1954.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Tefsirü'n-Nesefî*. thk: Zekerîyya Umayrat, Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- Özel, Ahmet. "Cihad" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/527-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özel, Ahmet, "Gayri Müslim" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/418-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kurân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003/1424.
- Tirmizî, Ebu İsâ Muhammed bin İsâ. *Sünen*. I-V, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Türkçe Sözlük*, haz. Şükrü Haluk Akalın (v.dğr.) Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010.
- Zemahşerî. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidu't-Tenzîl ve Uyûnu'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdul-Selâm Şâhin, Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Editörler

Doç. Dr. Maksut Çetin - Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Raşit Batur

İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ

Yazarlar

Doç. Dr. Abdullah Namlı
Doç. Dr. Adem Eryiğit
Doç. Dr. Ahmet Bağlıoğlu
Doç. Dr. Furat Akdemir
Doç. Dr. Hüseyin Maraz
Doç. Dr. Maksut Çetin
Doç. Dr. Mehmet Tözluyurt
Doç. Dr. Mücteba Altındaş
Doç. Dr. Nezir Maviş
Doç. Dr. Recep Önal
Doç. Dr. Seyithan Can
Doç. Dr. Süleyman Çam
Doç. Dr. Vezir Harman
Dr. Öğr. Üyesi Aydın Bayram
Dr. Öğr. Üyesi Ersan Özten
Doç. Dr. Mehmet Çelenk
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Raşit Batur
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Köse
Dr. Öğr. Üyesi Samet Karahüseyin
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Alimoğlu Sürmeli



İslam Mezhepleri Tarihi

Editörler : Doç. Dr. Maksut Çetin - Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Raşit Batur

ISBN : 978-625-6549-05-0
Baskı : Assum Basım ve Mücellit
Basım Sayısı : 1. Baskı, 2023

©Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın bütün hakları Lisans Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Kitapta yer alan bölümlerin sorumluluğu yazarlarına aittir

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Çetin, Maksut – Batur, Muhammet Raşit

İslam Mezhepleri Tarihi / Editörler : Maksut Çetin - Muhammet Raşit Batur

1.Basım. X1V + 434 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, izin yok.

ISBN : 978-625-6549-05-0

1. İslam , 2. Mezhep, 3.Tarih

Lisans Yayıncılık

Tahtakale Mah. Hicret Sokak No:8/A

Avcılar-İSTANBUL

Tel: 0212 619 18 38

e-posta : lisans@lisansyayincilik.com.tr

www.lisansyayincilik.com.tr

İslam Mezhepleri Tarihi

Editörler:

Maksut Çetin / *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

Muhammet Raşit Batur / *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

Bölümler ve Yazarlar

1.Bölüm:

Zeynep Alimoğlu Sürmeli / *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

2.Bölüm:

Furat Akdemir / *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

3.Bölüm:

Süleyman Çam / *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

4.Bölüm:

Ersan Özten / *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

5.Bölüm:

Mustafa Köse / *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

6.Bölüm:

Muhammet Raşit Batur / *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

7.Bölüm:

Mücteba Altındaş / *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

8.Bölüm:

Abdullah Namlı / *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

9.Bölüm:

Maksut Çetin / *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

10.Bölüm:

Vezir Harman / *Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*

11.Bölüm:

Ahmet Bağlıoğlu / *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

12.Bölüm:

Nezir Maviş / *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi*

13.Bölüm:

Recep Önal / *Giresun Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

14.Bölüm:

Samet Karahüseyin / *Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

15.Bölüm:

Seyithan Can / *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

16.Bölüm:

Hüseyin Maraz / *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

17.Bölüm:

Süleyman Çam / *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

18.Bölüm:

Mehmet Tözluyurt / *Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

19.Bölüm:

Adem Eryiğit / *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

20.Bölüm:

Mehmet Çelenk / *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

21.Bölüm:

Aydın Bayram / *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

ÖNSÖZ

Mezhepler, İslam tarihinde dinî metin, kültürel yapı ve felsefî tercümeler nedeniyle meydana gelen itikadî, siyasî ve fikhî oluşumlardır. Bu oluşumlar, dinin anlaşılma biçimleridir. Dini yorumlayan ve kurumsallaştıran insan-oğludur. Zira insan, içinde bulunduğu felsefî, kültürel ve sosyal zemin ölçüsünde dini yorumlamakta ve süreç içerisinde bu yorumlar kitlelerin kabulü oranında kurumsallaşmakta/ekolleşmektedir. Genelde mezheplerin ortaya çıkış nedenleri; insanın varlık yapısı, sosyo-politik ortam, bilimsel gelişmeler ve dinî metinlerin dilidir. Her bir insan özgün ve özgür bir varlıktır. Düşünen bir varlık olarak insanın, benzer durum ve metinler karşısında, farklı değerlendirmede bulunması doğaldır. Ayrıca her bir bireyin içinde yaşadığı sosyo-kültürel bir çevresi vardır. O çevredeki farklılıklar, bireyin düşünce yapısını, meselelere yaklaşımını ve davranışlarını şekillendirmektedir. Dolayısıyla, insanların düşünce ve davranışlarını etkileyen sebepler mezheplerin ortaya çıkışını da etkilemektedir.

Tarih boyunca Müslümanlar arasında itikadî, siyasî ve fikhî birçok ekol ortaya çıkmıştır. **İtikadi mezhepler**, genellikle inanç esaslarına dair konuların tali unsurlarıyla ilgili yorumlara dayanır. **Siyasi mezhepler**, İslam toplumunda, “imamet/hilafet” denilen devlet başkanlığının gerekliliği ve o başkanlığa nasıl gelineceği gibi temel siyasi konuları ele alır. **Fıkhi mezhepler** ise, Müslümanların hukukî konularıyla ilgilenir. Mezheplerin bu şekilde sınıflandırılması öğrenmeyi kolaylaştırmak içindir. Mezheplerin kategorize edilmesi, onların bir-biriyle ilişkili olmadığı anlamına gelmemektedir. Aksine her bir mezhebin diğer bir mezheple farklı açılardan bağlantısı söz konusudur.

Tarihsel olarak ekoller, bazen birbirini “hak” ve “batıl” kavramlarıyla ifade etmektedir. Halbuki İslam’da, doğrunun yegâne ölçüsü mezhepler değil; Kur’an, Sünnet ve mezhepler öncesi İslam’dır. Ayrıca İslam’da ortaya çıkan her bir ekolün kendi özünde dayandığı temel bir hak nüvesi vardır ki, o ekol, ona dayanarak varlığını sürdürmektedir. Onun için İslam mezheplerini toptancı bir yaklaşımla hak ve batıl kavramları üzerinden değerlendirmek yerine, onları kısmî doğru ve yanlış kavramları üzerinden değerlendirmek daha doğru olabilir. Zira hiçbir zaman hakikat, bütün boyutlarıyla tek bir grubun tekelinde olamaz. Dolayısıyla günümüzde, Müslümanların, tarihsel tecrübeden getirdikleri suçlayıcı/yargılayıcı ifadeleri terk etmesi daha doğru olur kanaatindeyiz. Zira fırkalar arası ilişkilerde, hataları izah etmekle beraber, ötekileştirici olmaktan ziyade kapsayıcı bir dil kullanmanın, sağlıklı bir toplumun inşasını için daha önemlidir.

Bu çalışmamızda “İslam Mezhepleri Tarihini” ele aldık. Çalışma, öncelikle İslam Mezhepleri Tarihi’nin tanımı, amacı, konusu ve metodunu ele almakta, bu bilim dalının diğer bilim dallarıyla ilişkisi, bu alanda kullanılan kavramları ve mezhep olmanın kriterleri ve mezhep sayısını ihtiva etmektedir. Daha sonra İslam tarihinde ortaya çıkan ilk ihtilaflar ve mezheplerin ortaya çıkış nedenlerini içermekte ve son olarak ise mezheplerin doğuşunu, liderlerini, ana öğretilerini ve uygulamalarını kapsamaktadır. Ayrıca, mezheplerin toplumsal, siyasi ve entelektüel tarih üzerindeki etkilerine ve etkileşimlerine de değinmektedir. Zira inanç ve mezhepler, insanların düşünce, değer ve yaşam tarzlarını derinlemesine etkileyebilmektedir. Bu nedenle, bir mezhebin doğuşunu ve yayılışını anlamak, o toplumun tarihini ve kültürünü anlamak için de önemli bir adımdır.

İstanbul, 2023

Editörler

Doç. Dr. Maksut Çetin

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Raşit Batur

İÇİNDEKİLER

Önsöz

V

Bölüm 1	
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ'NE DAIR TEMEL KAVRAMLAR, MEZHEPLERİN TASNİFİ VE KAYNAKLAR	
<i>/ Zeynep Alimoğlu Sürmeli</i>	1
1.1. İslam Mezhepleri Tarihinin Amacı ve Konusu	1
1.2. İslam Mezhepleri Tarihi'nin Yöntemi	3
1.3. Din-Mezhep İlişkisi	4
1.4. Mezheplerin Tasnifi	6
1.4.1. 73 Fırka Rivayetinin Algılanma Sorunu	7
1.4.2. Mezhep Olmanın Özellikleri	9
1.5. İslâm Mezhepleri Tarihi'nin Kavramsal Çerçevesi	10
1.5.1. Mezhep, Mezâhib	11
1.5.2. Fırka, Fırak	11
1.5.3. Makale, Makâlât	14
1.5.4. Mîlel ve Nihal	15
1.5.5. Ehl-i Hakk, Ehl-i Bâtıl	17
1.5.6. Ehlü'l-Bid'a, Ehlü'l-Ehvâ	17
1.5.7. Batı Menşeli Kavramların Kullanımı	19
1.6. İslâm Mezhepleri Tarihinin Kaynakları	20
1.7. İslâm Mezhepleri Tarihi'nin Diğer Bilim Dalları ile Olan İlişkisi	23
1.7.1. Kelam	23
1.7.2. İslâm Tarihi	24
1.7.3. Siyaset Bilimi	26
1.7.4. Dinler Tarihi	26
1.7.5. Sosyoloji	27
1.7.6. Psikoloji	28
Kaynakça	29

Bölüm 2	
İSLÂM'DA MEZHEPLERİN TEŞEKKÜLÜNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER	
<i>/ Furat Akdemir</i>	33
2.1. İnsan Unsuru	39

2.2. Sosyal Yapı	41
2.2.1. Siyaset	42
2.2.2. Kültürel Unsurlar	45
2.2.3. Ekonomik Unsurlar	46
2.3. Düşünce Özgürlüğü ve Dinî Metinler	47
2.3.1. Dini Grupların Düşüncelerini Ayetlere Dayandırmaları	48
2.3.2. Dini Grupların Düşüncelerini Hadislere Dayandırmaları	50
Kaynakça	52

Bölüm 3	
HARİCİLİK / Süleyman Çam	
3.1. İsimlendirme	57
3.2. Teşekkülü ve Tarihçesi	59
3.3. Görüşleri	62
3.3.1. Dini Görüşleri	62
3.3.2. Siyasî Görüşleri	64
3.4. Alt Kolları	66
3.4.1. Ezârika Fırkası	66
3.4.2. Necedât Fırkası	68
3.4.3. Acârîde Fırkası	69
3.4.4. Sufriyye Fırkası	70
3.4.5. İbâdiyye Fırkası	71
3.5. Günümüzdeki Durumu	73
Kaynakça	75

Bölüm 4	
MÜRCİE / Ersan Özten	
4.1. İsimlendirme	77
4.2. Teşekkülü ve Tarihçesi	79
4.3. Görüşleri	82
4.3.1. Dini Görüşleri	83
4.3.2. Siyasi Görüşleri	86
4.4. Alt Kolları	87
4.5. Mürcî Düşüncenin Günümüzdeki Yansımaları	89
Kaynakça	91

Bölüm 5	
MUTEZİLE / Mustafa Köse	
5.1. İsimlendirme	93
5.2. Mutezile'nin Tarihçesi	94
5.2.1. Mutezile'nin Doğuş ve Gelişiminde Etkili Olan Faktörler	95
5.3. İlk Mutezilîlerin Tespiti Sorunu	98

5.4. İlk Mutezilî Fikirlerin Gelişim Süreci	101
5.5. Mutezile'nin Yükselişi: Altın Çağ	102
5.6. Mutezilî Düşüncece Bölünme: Basra-Bağdat Okulları	103
5.7. Mihne Sürecinde Mutezile	104
5.8. Mutezilî Düşüncece Gerileme: Gümüş Çağı	105
5.9. Abbasîlerin Son Döneminde Mutezile	105
5.10. Sâmânî-Karahanlı-Gazneli ve Selçuklu Döneminde Mutezile	106
5.11. Mutezile'nin Görüşleri: Usûl-ü Hamse	107
5.11.1. el-Menzile beyne'l-Menzileteyn	108
5.11.2. el-Va'd ve'l-Va'id (İyilik ve Kötülük Sözü)	108
5.11.3. el-Emru bi'l-Maruf ve'n-Nehyü 'ani'l-Münker	109
5.11.4. Tevhid	110
5.11.5. el-'Adl	111
5.12. Mutezilî Düşüncenin Günümüzdeki Yansımaları	111
Kaynakça	115

Bölüm 6	
ŞİA I / Muhammet Raşit Batur	
6.1. İsimlendirme	119
6.2. Şia'nın Teşekkülü	120
6.3. İlk Şiî Fikirlerin Ortaya Çıkması	122
6.3.1. Emevî-Hâşimî İktidar Mücadelesi:	122
6.3.2. Kerbela Olayı (61/680)	123
6.3.3. Tevvâbûn Hareketi (61-65/680-685)	124
6.3.4. Muhtar es-Sekafî Hareketi (66-67/685-686)	125
6.4. Şia'nın Fırkalaşma Süreci	129
Kaynakça	131

Bölüm 7	
ŞİA II İMAMİYYE – İSNAAŞERİYYE / Mücteba Altındaş	
7.1. İsimlendirme	133
7.2. Teşekkülü ve Tarihçesi	135
7.2.1. İmâmiyye'nin Tarihsel Dönemleri	138
7.2.1.1. İmamlar Dönemi	138
7.2.1.2. Küçük Gaybet Dönemi	139
7.2.1.3. Büyük Gaybet Dönemi	141
7.3. Görüşleri	144
7.3.1. İmamet Konusundaki Görüşleri	145
7.3.1.1. Nas ile Tayin/Vasîlik	145
7.3.1.2. Masumiyet	146
7.3.1.3. İmamın Bilgisinin Kaynağı ve Sınırları	149
7.3.1.4. Efdaliyet	150

7.3.1.5. Mucize Göstermeleri	151
7.4. Günümüzdeki Durumu	152
7.5. İran Devrimi	153
Kaynakça	157

Bölüm 8	
ŞİA III ZEYDİLİK / <i>Abdullah Namlı</i>	161
8.1. İsimlendirme	161
8.2. Zeydiyye'nin Teşekkülü ve Tarihçesi	162
8.3. Zeydiyye'nin Alt Kolları	165
8.4. Zeydiyye'nin Görüşleri	167
8.4.1. Dinî Görüşleri	167
8.4.2. Siyâsî Görüşleri	170
8.4.3. Bazı Fıkîhî Görüşleri	172
8.5. Zeydiyye'nin Günümüzdeki Durumu	172
Kaynakça	174

Bölüm 9	
ŞİA IV İSMAİLİLİK / <i>Maksut Çetin</i>	177
9.1. İsmailîyye'nin İsmi ve Tarihçesi	177
9.2. Görüşleri	181
9.3. İsmailîyye'nin Fırkaları	184
9.3.1. Musta'îyye	184
9.3.2. Nizarîyye	185
Kaynakça	190

Bölüm 10	
ŞİA V DÜRZİLİK / <i>Vezir Harman</i>	191
10.1. İsimlendirme	191
10.2. Teşekkülü ve Tarihçesi	192
10.3. Dürzîliğin Temel Kaynakları	195
10.4. Görüşleri	197
10.5. Günümüzdeki Durumu	203
Kaynakça	204

Bölüm 11	
ŞİA VI NUSAYRİLİK / <i>Ahmet Bağlıoğlu</i>	205
11.1. İsimlendirme	205
11.2. Teşekkülü ve Tarihçesi	206
11.3. Görüşleri	210
11.3.1. İnanç Esasları ile İlgili Görüşleri	211

11.3.2. Dinî Ritüellerle İlgili Görüşleri	215
11.4. Günümüzdeki Durumu	217
Kaynakça	218

Bölüm 12	
EHL-İ SÜNNET VE'L-CEMAAT I / <i>Nezir Maviş</i>	223
12.1. Ehl-i Sünnet İsimlendirmesi	223
12.2. Ehl-i Sünnetin Teşekkülü ve Tarihçesi	228
12.3. Ehl-i Sünnet İçerisindeki Ayrışmalar/Farklılaşmalar	233
Kaynakça	235

Bölüm 13	
EHL-İ SÜNNET VE'L-CEMAAT II SELEFİLİK / <i>Recep Önal</i>	239
13.1. İsimlendirme	239
13.2. Teşekkülü ve Tarihçesi	241
13.2.1. Geleneksel Seleflik	243
13.2.1.1. İcmal Devri Seleflik	243
13.2.1.2. Tafsil Devri Seleflik	246
13.2.2. Çağdaş/Modern Seleflik	248
13.2.2.1. Siyasî Seleflik	248
13.2.2.2. Radikal Seleflik	250
13.2.2.3. İlmî Seleflik	251
13.3. Görüşleri	252
13.3.1. Dinin Anlaşılmasına Dair Temel Görüşleri	254
13.3.2. İnanç Esaslarına Dair Temel Görüşleri	255
13.4. Günümüzdeki Durumu	261
Kaynakça	262

Bölüm 14	
EHL-İ SÜNNET VE'L-CEMAAT III MATURİDİLİK / <i>Samet Karahüseyin</i>	265
14.1. İsimlendirme	265
14.2. Teşekkül ve Tarihçe	265
14.2.1. İslâm Düşünce Tarihinde Mâtürîdî	266
14.2.2. Mâtürîdî Düşüncenin Teşekkülü	269
14.3. Görüşleri	274
14.3.1. Bilgi Nazariyesi	274
14.3.2. Ulûhiyyet	277
14.3.3. Kulların Fiilleri (Ef'âlü'l-İbâd)	279
14.3.4. Nübüvvet	280
14.3.5. Âhiret	282
14.3.6. İman Nazariyesi	282

14.3.7. İmâmet-Siyâset	284
14.4. Günümüzdeki Durumu	285
Kaynakça	286

Bölüm 15	
EHL-İ SÜNNET VE'L-CEMAAT IV EŞARİLİK / Seyithan Can	
15.1. İsimlendirme	289
15.2. Teşekkül Dönemi ve Tarihçesi	289
15.2.1. Müttekaddimûn Döneminin Temel Özellikleri ve Önde Gelen Kelamcıları	292
15.2.2. Müteahhirûn Döneminin Temel Özellikleri ve Önde Gelen Kelamcıları	293
15.3. Görüşleri	297
15.3.1. Bilgi	297
15.3.2. Varlık	297
15.3.3. Ulûhiyyet	297
15.3.4. Rü'yetullah	298
15.3.5. İnsan Fiilleri ve Kesb Anlayışı	300
15.3.6. Eş'âriliğin Hikmet-İllet Anlayışı	301
15.3.7. Hüsün-Kubuh	302
15.3.8. Teklif-i Mâlâ Yutak	304
15.3.9. İman	305
15.3.9.1. İman-İslam İlişkisi	306
15.3.9.2. İman-Amel İlişkisi	307
15.3.9.3. İmanda Taklid	307
15.3.9.4. İmanda Artma-Eksilme	307
15.3.10. Nübüvvet	308
15.3.11. Sem'ıyyât/Âhiret	309
15.4. Günümüzdeki Durumu	309
Kaynakça	310

Bölüm 16	
YEZİDİLİK / Hüseyin Maraz	
16.1. İsimlendirme	311
16.2. Teşekkülü ve Tarihçesi	313
16.3. Görüşleri ve Sosyo-Kültürel Yapısı	315
16.3.1. Tanrı ve Melek Tavus	315
16.3.2. Şeyh Adiy b. Müsafır	317
16.3.3. Yezid b. Muaviye	318
16.3.4. Kutsal Kitaplar	318
16.3.5. Evren ve İnsan Tasavvuru	319
16.3.6. Ölüm Sonrası Hayat	322

16.3.7. Dinî ve Sosyo-Kültürel Yapı	323
16.3.8. Kast Sistemi	323
16.3.9. İnanç Pratikleri	325
16.3.10. Bayramlar	326
16.3.11. Evlilik	327
16.3.12. Dinî-Kültürel Ritüeller	327
16.3.13. Semboller ve Yasaklar	328
16.4. Günümüzdeki Durumu	329
Kaynakça	331

Bölüm 17	
BABİLİK-BAHAİLİK / Süleyman Çam	
17.1. İsimlendirme	333
17.2. Teşekkülü ve Tarihçesi	334
17.3. Görüşleri	338
17.3.1. Dinî Görüşleri	338
17.3.2. Siyasi Görüşleri	343
17.4. Günümüzdeki Durumu	344
Kaynakça	346

Bölüm 18	
KADİYANİLİK / Mehmet Tözluyurt	
18.1. İsimlendirme	349
18.2. Kâdiyanîlik'in Teşekkülü ve Tarihi Gelişimi	350
18.3. Görüşleri	357
18.3.1. Dini Görüşleri:	357
18.3.2. Siyasî Görüşleri:	359
18.4. Günümüzdeki Durumu	360
Kaynakça	362

Bölüm 19	
VAHHABİLİK / Adem Eryiğit	
19.1. İsimlendirme	365
19.2. Teşekkülü ve Tarihçesi	365
19.3. Görüşleri	371
19.3.1. Tevhid ve Şirk	371
19.3.2. Şefaât	374
19.3.3. Tevessül	375
19.3.4. Bid'at	376
19.3.5. el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker	377
19.4. Günümüzdeki Durumu	379
Kaynakça	381

Bölüm 20	
ALEVİLİK / Mehmet Çelenk	383
20.1. Aleviliğin Teşekkül Seyri	384
20.1.1. Türklerin İslamlaşma Seyri	384
20.1.2. Selçuklu Dönemi ve Alevilik	385
20.1.3. Osmanlı Dönemi ve Alevilik	387
20.1.4. Osmanlı Safevi Mücadelesinin Sebepleri ve Gelişimi	393
20.2. Aleviliğin İlmi Kaynakları	394
20.2.1. Buyruklar	395
20.2.2. Menâkıbnâmeler ve Velâyetnâmeler	396
20.2.3. Alevi Ozanlar ve Divanları	396
20.2.4. Dedelik ve Alevi Dedeleri	397
20.3. Aleviliğin Din Anlayışı	398
20.3.1. Alevilikte Allah İnancı	399
20.3.2. Alevilikte Peygamber İnancı	400
20.3.3. Alevilikte Hz. Ali Telakkisi	401
20.3.4. Alevilikte Kur'an İnancı	402
20.3.5. Alevilikte Ehl-i Beyt	403
Kaynakça	404

Bölüm 21	
ÇAĞDAŞ İSLAM AKIMLARI / Aydın Bayram	409
21.1. İsimlendirme ve Tasnif Problemi	409
21.2. Hint Alt-kıtasındaki Akımlar	412
21.3. Afrika'daki Akımlar	417
21.3.1. Mısır	417
21.3.2. Sudan	419
21.3.3. Tunus	420
21.3.4. Cezayir	421
21.3.5. Nijerya	422
21.3.6. Senûsiyye Hareketi	422
21.4. Ortadoğu'daki Akımlar	423
21.4.1. Suriye ve Irak	423
21.4.2. Filistin	424
21.4.3. Lübnan	426
21.4.4. Yemen	426
21.5. Uzak Doğu'daki Akımlar	427
21.5.1. Endonezya	427
21.5.2. Malezya	428
21.6. Orta Asya'daki Akımlar	428
21.7. Türkiye'deki Akımlar	429
Kaynakça	432

Bölüm

-1-

İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ'NE DAIR TEMEL KAVRAMLAR, MEZHEPLERİN TASNIFI VE KAYNAKLAR

1.1. İslam Mezhepleri Tarihinin Amacı ve Konusu

İslam dini, insanın dünya hayatını düzenleyerek ahiret mutluluğunu elde edebilmesi için onun diğer varlıklar ile ilişkisini birtakım evrensel ilkelere bağlanmıştır. İslam'ın insanlık için vazedilen son din olması, evrensel ilkelerinin yanında farklı zaman ve mekânlara tatbik edilebilir mahiyet taşıyan yorumsal bir alanının varlığını da kaçınılmaz kılmıştır. İslam bünyesinde ortaya çıkan mezheplerin farklı görüşlerinin belirli bir oranda söz konusu yorumsal alandan ivme kazandığını söyleyebiliriz. Ancak insanlık tarihine göz attığımızda gerek ilahî gerekse beşerî olsun tüm inanç sistemlerinde farklı yorum ve fikirlerle karşılaşmaktayız. Bu durum üzerinde dinin yanı sıra insanın düşünce yapısının, insandaki doğal örgütlenme duygusunun, sosyokültürel ve siyasal saiklerin de etkisi bilinmektedir. Birçok faktörün etkisi ile İslam bünyesinde gerek siyasî-itikadî sahada gerekse amelî sahada farklı yorumlar gelişmiştir. Mevzubahis yorum ve fikirlerin kurumsallaşması karşımıza mezhep olgusunu çıkarmıştır.

Hz. Peygamber hayatta iken Müslümanlar birlik ve beraberlik içerisinde olmuş, ortaya çıkan ihtilaflar Hz. Peygamber tarafından veya bizzat ilahî vahyin müdahalesi ile çözüme kavuşturulmuştur. Ancak vahyin kesilmesi ve Hz. Peygamber'in irtihali ile ortaya çıkan problemlerin aşılamanası neticesinde Müslümanlar arasında vuku bulan iç savaşlar, fırkalaşma süreçlerini dinamize etmiştir. Hariciliğin siyasî bir fırka olarak ortaya çıkmasını müteakiben itikadî sahada tartışılmaya başlanan problemler, yeni fikir ve grupların doğuşunu hızlandırmıştır. Ortaya çıkan gruplar ile bu gruplara muhalefet eden hareketler birbirlerini besleyerek karşılıklı olarak birbirlerinin kurumsallaşmasına destek olmuşlardır. Süreçle birlikte mezhep hüviyeti kazanan gruplar; kendi fikir, lider ve etkili oldukları bölgeleri ve pek çok husus hakkında bilgileri içeren bir literatür oluşturmuştur. Ancak bu literatür, tarafsızlık başta olmak üzere günümüz

Kaynakça

- Alimoğlu Sürmeli Zeynep. *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. "İbn Dâ'î er-Râzî'nin Tebsıratu'l-'Avâm fi Ma'rifeti Mekâlâtı'l-Enâm Adlı Eserinde İslam Mezheplerini Tasnifi". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 35 (2017), 293-306.
- Aygen, Murat. "Din, Devlet ve Siyaset İlişkisi Üzerine". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/18 (2019), 516-536.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr 'Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. Beyrut: el-Matbaatu'l-'Asriyye, 1995.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr 'Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne'l-fırak)*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara, 1991.
- Batur, Muhammet Raşit. "İslam Düşünce Tarihinde Mezhep Olgusu ve Mezhepçilik", *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, Afyon: y.y., 2018, 323-338.
- Batur, Muhammet Raşit. "İbnü'n-Nedîm ve el-Fihrist Adlı Eserinin Mezhepler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Mîzânu'l-Hak: İslamî İlimler Dergisi*, 13 (Aralık 2021), 323-349.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Bulut, Halil İbrahim (ed.). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2018.
- Bulut, Halil İbrahim. "Şeytânüttâk". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/104. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seytanuttak>
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "İslami İlimlerde Metodoloji Sorunu-I". *Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler*. ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz. 441-491. İstanbul: Ensar Neşriyat, ts.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Mezhep ve Mezhepçilik", *İlahiyat Akademisi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi*, 2017, sayı: 5, s. 1-9.
- Çetin, Maksut. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Ebû Temmâm. *Bâbu's-Şeytan min Kitâbi'-Şecere*. thk. Wilfred Madelung - Paul E. Walker. Leiden: Brill, 1998.

- Er, Rahmi. "Makale". 27/407-408. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Eren, Muhammed Emin. "Bir Rivayetin Kısa Anatomisi: Tarihsel Süreçte İftirak Hadisinin Anlaşılma Biçimleri Üzerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/2 (2014), 59-97.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan el-. *İlk Dönem İslam Mezhepleri-Maḳâlâtü'l-İslamiyyîn ve ihtilâfu'l-muşallîn*. çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, 2005.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler". *Uluslararası I. İslam Araştırmaları Sempozyumu*. 369-377. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1985.
- Gömbeyaz, Kadir. *Bir Müslüman Mezhepler, Tarikatlar ve Cemaatler'e Nasıl Bakmalı?* ed. Yasin Aktay - Mahmut Hakkı Akın. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, ts.
- İbn Ebî'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamid b. Hîbetullah b. Muhammed el-Medâînî. *Şerhu nehci'l-belâğâ*. thk. Muhammed İbrahim Ebü'l-Fudayl. Kum: Dâru İhyâi'l-'Arabiyye, 1993.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Faṣl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. I-III Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Ahmed Fâris eş-Şidyak. Beyrut: Dâru Sadr, 1883.
- İbn Şâzân, Ebû Muhammed Fazl b. Şâzân b. Halîl el-Ezdî en-Nisâbü'rî. *el-İdah fi'r-red 'alâ sâiri'l-fırak*. thk. Seyyid Celâleddin el-Hüseynî el-Urmevî. Beyrut: Müessesetü Târîhi'l-'Arabî, 2009.
- İrfan Aycan - Mahfuz Söylemez. *İdeolojik Tarih Okumaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, ts.
- İsfahanî, Rağîb el-, *Müfredat*, (çev. Yusuf Türker), Pınar Yayınları, İstanbul 2002.
- İşcan, Mehmet Zeki. "İslam Mezhepleri Tarihi 8. Koordinasyon Toplantısı Oturum-3". *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=MnLzihZU4Ss>
- İşcan, Mehmet Zeki. "Siyasal İslam'ın Tarihçesi Üzerine". *Temsilden Fobiye Orta Asya'da İslam*. ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Karadağ, Çağfer. "Dine Yabancılaşma Aracı Olarak Bid'at ve Hurafe". *İlahiyat Akademi Dergisi* 3 (2016), 23-43.

- Keleş, Ahmet. "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme". *Marife Dergisi* 5/3 (2005), 25-45.
- Kummî, Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef el- - Nevbahtî, Hasan b. Musa en-. *Şîî Fırkalar Kitâbu'l-makâlât ve'l-fırak-Fıraku's-Şîa*. çev. Hasan Onat vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Kutlu, Sönmez. *Çağdaş İslamî Akımlar ve Sorunları*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2. Basım, 2011.
- Kutlu, Sönmez. "İslami İlimlerde Metodoloji Sorunu-I". *İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu*. ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz. 391-440. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2010.
- Lewinstein, Keith. "Doğu Hanefî Fırka Geleneği Üzerine Mülâhazalar". *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*. 89-118. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Lewis, Bernard. *İslam'ın Siyasal Söylemi*. Ankara: Kronik Kitap, 1. Basım, 2021.
- Mehmed Said Hatipoğlu. *Hilâfetin Kureyşiliği*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Onat, Hasan. "İslam Bilimleri ve Yöntemi Açısından Tarih Anlam ve Önemi". *Kur'an ve İslamî İlimlerin Anlaşılmasında Tarih Önemi*. ed. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Onat, Hasan. "İslam Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şîî-Selefî Kutuplaşması". *İlahiyat Akademi Dergisi* 1/1-2 (2015), 107-128.
- Onat, Hasan - Kutlu, Sönmez. "İslam Mezhepleri Tarihi'ne Giriş". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Özkul, Osman. *Bilgi Sosyolojisi ve Problemleri*. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2022.
- Said, Edward William. *Şarkiyatçılık*. çev. Berna Yıldırım. İstanbul: Metis Yayınları, 17. Basım, 2017.
- Sarıkaya, Saffet. "Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde İslam Mezhepleri Eğitimi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2000), 73-82.
- Serinsu, Ahmed Nedim. "Kerâbîsî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/264-265. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kerabisi>

- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-. *Milel ve Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.
- Tancî, Muhammed Tâvil et-. "Şehristânî'nin Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1-4 (1956), 1-16.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *Sünen*. İstanbul: y.y., 1981.
- Topaloğlu, Bekir. "Fırka". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13/35. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Tosh, John. *Tarihin Peşinde*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Basım, 2013.
- Ulupınar, Hamide. *Ahmet Zerruk Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: Gelenek yayınları, 2017.
- Üzüm, İlyas. "Mezhep". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/526-532. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Watt, Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Sarkaç Yayınları, 3. Basım, 2010.
- Watt, Montgomery. "İslam Mezheplerinin Gelişiminin İncelenmesi". çev. İbrahim Hakkı İnal. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/19 (2008), 163-175.
- Yaran, Rahmi, "Bid'at", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6/129-131, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Ebû'l-Feth Şehristânî "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 2002.
- Zerruk, Ahmed. *Sadakat Yolu*. çev. Hamide Ulupınar, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022.

Bölüm -2-

İSLÂM'DA MEZHEPLERİN TEŞEKKÜLÜNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

Dinlerin oluşum ve gelişim seyrinde farklı anlayış ve gruplaşmaların olduğu bir olgudur. Bu anlayış ve fırkaların oluşumu; insanın doğasının, çevre, kültür, siyasi ve sosyal olaylara dayanmaktadır. Dinin muhatabı insandır; onu anlayıp ve yorumlayan yine insandır. Bu durum, farklı dinî anlayışların ve dini grupların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İslam dini, getirmiş olduğu inanç, ibadet, hukuk ve ahlak ilkeleri ile birey ve toplumda, büyük değişim ve dönüşümler gerçekleştirmiştir. İnanç ve düşünce temelinde bireyi, toplumu ve devleti yeniden şekillendirmiştir. Dinî, siyasi, hukukî ve ahlaki alanda özgün ilkeler ortaya koymuş, geçmişten gelen yanlış anlayışları değiştirmiş, bazılarını ise düzeltmiştir. Bireyin, düşünce ve inanç alanına yeni ve özgün bir bakış açısı kazandırmıştır.

İslam dinî, kaynağı ve özü itibarıyla ilâhi olmasına karşın dinin anlaşılma sürecinde ortaya çıkan inanç ve eyleme yönelik farklılıklar, düşünce sistemleri ve dini yapılar ise beşeridir. Bu düşünce ve yapıların, temel referansı dindir. Dolayısıyla bu yapılar, kendilerini dinin temel kaynağı vahiy, nübüvvet ve ilk dönem tarihi olaylar ile temellendirmişlerdir. Kur'an-ı Kerim, Müslümanlar tarafından anlaşılmaya ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu anlayış ve yorumlar coğrafi, siyasi, tarihi, sosyal ve kültürel şartlara göre değişmiştir. İnsanlar aynı coğrafya içinde olsalar bile şartlara göre İslam'ı anlama yorumlama ve uygulama farklılıkları oluşmuştur.

Müslüman düşüncesinde ortaya çıkan inanç fırkaları ve fikri ekoller, kendilerini din ile ilişkilendirme çabalarına rağmen, kaynağı insan aklı olan beşerî yapılarıdır. Bu nedenle dinî yapıların beşerî yönünü incelerken insan kaynaklı bütün düşünce sistemlerinde etkili olan determination (sebeup-sonuç ilişkisi)

Kaynakça

- Abdurrazık, Ali. *İslam'da İktidar'ın Temelleri*. çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1995.
- Akbulut, Ahmet. "Müslüman Geleneğinde Siyasî Çekişmeden Teolojik Ayrışmaya," *İslâm'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu*. Ankara: Anadolu İlahiyat Akademisi Yayınları, 2016.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Otto Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Akdemir, Furat. "Hariciliğin İman Tanımının Siyasi ve Sosyal Arka Planı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/61 (2018), 1096-1106.
- Akdemir, Furat. "Hz. Osman Dönemi Olayların Müslüman İman Algısına Yansımaları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/60 (2018), 1197-1206.
- Akyüz, Vecdi. *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Albayrak, Halis. *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*. İstanbul: Şule Yayınları, 1996.
- Arkoun, Muhammed. *Kur'an Okumaları*. çev. Ahmet Zeki Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 1985.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'da İman Esasları*. Ankara: Atay Yayınevi, 1998.
- Atçeten, İsmail Hakkı. "Raşid Halifeler Döneminde İç Karışıklıklar", *İslam tarihi ve Medeniyeti*, ed. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Ateş, Süleyman. "Hz. Muhammed'in Getirdiği Ekonomik Düzen". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* IV (1980), 81-95.
- Ay, Mahmut. *Mutezile ve Siyaset*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Bakıllânî, Ebi Bekr Muhammed b. Tayyib b.. *Kitabü't-Temhîd Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, ts.
- Bardakoğlu, Ali. "Ehliyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/533-539. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bulut, Halil İbrahim. *Siyasî-İtikâdî İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005.
- Ceylan, Merve. *İslam Tarihinde Sosyal ve Siyasi Hadiselerde Dini Referanslara Yapılan Atıflar*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Cihan, Sadık. *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-politik Olaylarla İlgisi*. Samsun: Etüt Yayınları, 2. baskı., 1997.
- Çağatay, Neşet. *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1957.

- Çam, Süleyman. "Kütüb-i Tis'a'da Hâricîlerle İlgili Olduğu Zannedilen Hadislerin Tespiti ve Değerlendirilmesi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/9 (Mart 2019), 300-320.
- Demircan, Adnan. *Ali - Muaviye Kavgası*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Demircan, Adnan. *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Demircan, Adnan. *Hiz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Dindi, Emrah. *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Duman, Ali. "İslâm Amme Hukuku Tarihinde Bir Dönem Noktası: Sakîfeu Benî Saîde". *EKEV Akademi Dergisi* 21 (Güz 2014), 141-152.
- Durgutî, Abdülkader. *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Siyasi Olayları ve Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Duri, A. Aziz. *İlk Dönem İslâm Tarihi*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüş Yayınları, 1984.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. *Mevzû Hadisler*. çev. Enbiya Yıldırım. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.
- Dineverî, İbn Kuteybe. *Halifeler ve Siyaset*. çev. Kadir Erbil. İstanbul: Maruf Yayınları, 2017.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Kuleynî, Muhammed b. Ya'kub. *el-Usûl min el-Kâfi*, Lübnan/Beyrut. Menşurâtü'l-Beyrut, 2007.
- Bağdadî, Abdu'l-Kahir. *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, İstanbul: Matbatü't-Devle, 1928.
- Bağdadî, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Eş'âri, Ebu'l-Hasen. *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne*. Beyrut: Dar İbn Zeydun, ts.
- Eş'âri, Ebu'l-Hasen. *Makâlâtü'l- İslamiyyîn. ve İhtilâfu'l- Müslimîn*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Gazzali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-İktisad fi'l-İ'tikad*. Ankara: Nur Matbaası, 1962.

- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *İlahiyat Fakóltesi Dergisi* 20 (1975), 219-248.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.
- Erkol, Ahmet. İslam Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm b. Safvan'ın Cebri Olduğu İddiasına Farklı Bir Yaklaşım, *Ekev Akademi Dergisi*, 7/17, (Güz 20), s. 77-94.
- Geçit, Mehmet Salih. *İslam Kelâmında Siyâset ve İmâmet Tartışmaları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.
- Hacı Musa Bağcı. "Kader İnancının Siyâsetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 2 (2000), 105-131.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. 2 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Hatiboğlu, Mehmet Said. "İslamda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik Hilâfetin KureysliliĖi". *Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakóltesi Dergisi* XXIII (ts.).
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hizmetli, Sabri. "İtikâdî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İçtimâî Hadiselerin Tesiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi* 26 (1983).
- Hökelekli, Hayati. "İnanç ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri". *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları* 20/3 (1984), 24-34.
- İbn Haldûn. Abdurrahman b. Muhammed el-Mağribî. *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. 4 Cilt. Beyrut: Daru't-Tarihu'l-Arabi, 1990.
- İbn İshak, Muhammed. *Siyer*. çev. Sezai Özel. İstanbul: Akabe Yayınları, 1. Basım, 1988.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din b. Ömer b. Kesir İbn Davud el-Dimeşki El-Kureysi. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Haşimî el-Basrî. *Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr*. çev. Mahmut Polat. thk. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn. *es-Siyasetü's-Şer'iyye*. Daru Alimi'l-Fevaid, ts.

- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-Tarih*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1979.
- İbnu'l-Kelbi-Mihail Nuayma. *Putlar Kitabı*. çev. Erdinç Doğru-Kemal Çelik. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- İğde, Muhyettin. "Sosyo-Kültürel Değişimin Din Yorumuna Etkisi: Kabir Ziyaretleri Bağlamında Bir Değerlendirme". *Şarkiyat*. 14/2 (Ağustos 2022): 765-788 <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1128675>
- İslamoğlu, Mustafa. *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi Şerhi*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik İslami Köktencilik Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Izutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Karlığa, Bekir. "İslam Düşüncesinin Doğuşunu Etkileyen Sosyo-Politik Kültürel ve Ekonomik Nedenler". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2013), 179-204.
- Köktaş, M. Emin. *Din ve Siyaset- Siyasal Davranış ve Dindarlık*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Köse, Hızır Murat. "Siyaset". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/294-299. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kuleyni, Sıgatu'l-İslam Muhammed b. Yakup. *Usul-u Kâfi*. çev. Abdullah Turan S. Seccat Karakuş. İstanbul: Al-i Taha Yayıncılık, ts.
- Kummî/Nevbahtî. *Şii Fırkalar*. çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, S. Kutlu, R. Şimşek. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Kutlu, Sönmez. "İslam'ın Mezhepler öncesi Tarihsel ve Toplumsal Gerçekliği Sorunu". *Journal of Islamic Research* 2/29 (2018), 141-168.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2002.
- Kutluay, Yaşar. *İslâmiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Maturidî, Ebu Mansûr Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: İsam Yayınları, 2003.
- Neşşar, Ali Sâmî. *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm*. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1977.
- Onat, Hasan ve Kutlu, Sönmez. *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.
- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.

- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. İstanbul:Fakülte Kitabevi, 1983.
- Sellâm, Ebû Ubeyd Kâsım b. *Kitabü'l-İman-İlk iman Tartışmaları*. çev. Sönmez Kutlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Şehristânî. Ebu'l-Feth Muḥammed. *El-Milel ve'n-Nihâl*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Şeyh Saduk, *Risâletü'l-İtikâdâtü'l-İmâmiye (Şii İmâmiyenin İnanç Esasları)*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara 1978.
- Taberî, İbn Cerir *Tarihu't-Taberî*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *el-Makasid*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Tancî, Muhammed b. Tavî. "İslâm'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu". *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Bahar 2011), 439-483.
- Vergin, Nur. *Din, Toplum ve Siyasal Sistem*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000.
- Watt, William Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Watt, William Montgomery. *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*. çev. Arif Aytekin. İstanbul: Bereket Yayınları, 2011.
- Zekvân, Salim b. *es-Sîre*. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu, 2016.

Bölüm

-3-

HÂRİCİLİK

3.1. İsimlendirme

Mezheplerin isimlendirilmesi; yaşadıkları dönemin sosyo-kültürel yapısı açısından bilgi vermesi, onlara ismin verilme nedenleri ve verilen ismin ne anlama geldiği o mezhebin görüşlerinin anlaşılması açısından önemlidir.

Arapça “h-r-c” fiili, bulunulan bir yerden veya durumdan dışarı çıkmak anlamına gelmektedir.¹ Hâricî tabiri, çıkmak, itaatten ayrılmak, ayrılıp isyan etmek gibi manalara gelen hurûc kökünden türeyen bir kavramdır. Sonuna nispet ekinin ilâve edilmesiyle sıfata dönüşen Hâricî kelimesi; ayrılan, isyan eden gibi manalara gelmektedir.² Çoğulu Havâric olan bu kelime, bir mezhep olarak, daha çok meşru halife olan Hz. Ali’ye isyan etmeleri nedeniyle imama itaatın dışına çıkanlar, haktan ve dinden ayrılanlar veya İslâm toplumunu terk ederek uzaklaşanlar şeklinde kullanılmıştır. Hatta gerek sahabe gerekse de sonraki dönemlerde meşru bir halifeye başkaldıran herkes için bu kelimenin kullanılabileceği ifade edilmiştir.³ Hâricîlik, İslâm toplumunda ortaya çıkan ilk siyasî ve itikadî muhalif bir fırka olup bu gruba mensup olanlara da Hâricîler denmiştir.⁴

Hâricîlere nispet edilen başka isimler de zikredilmiştir; bu isimlerin bir kısmı onlar tarafından da benimsenmiş, bir kısmı ise muhalifleri tarafından onlara atfedilmiştir. Muhakkime veya Muhakkimetü’l Ülâ, Harûriyye, Mârîka, Şurât ve Ehlu’l-Hak gibi isimler ve lakaplar onlara atfedilenlerden bazılarıdır.

¹ Rağîb el-İsfahanî, *Müfredât (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, trc. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Baskı 2012), 335.

² Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, ts), 1/807-808; Ethem Ruhi Fırlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 16/169.

³ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: Akademi yayınları, 2006),105; İsfahanî, *Müfredât*, 336; Mustafa Öz, *Ana Hatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 6. Baskı, 2020), 69.

⁴ Cemalettin Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, (İstanbul: Dem Yayınları, 4. Baskı 2017), 50.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan. *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*. çev. M. Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.
- Akbulut, Ahmet. "Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 31 (1989), 331-348.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Çağatay, Neşet-Çubukçu, İbrahim Agâh. *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1976.
- Çam, Süleyman. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Mezhep Tartışmaları*, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Dalkılıç, Mehmet. "Sufriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/472-473. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Demircan, Adnan. *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*. çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- el-İsfahanî, Rağıb. *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*. trc. Abdulkaki Güneş-Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Baskı 2012.
- Erdemci, Cemalettin. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 4. Baskı 2017.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Muharrem Tan, İstanbul: Akademi yayınları, 2006.
- et-Tabbâh, Ahmed Emîn b. İbrâhîm. *Fecrü'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*. çev. Ahmed Serdaroglu, Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175 İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, "İbâziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/256-261. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (1975), 219-247.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1991.

- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2014.
- Öz, Mustafa. "Acâride". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/318-319. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Öz, Mustafa. "Ezârika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/45-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Öz, Mustafa. "İsti'raz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/374. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa. "Necedât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. *Ana Hatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 6. Baskı, 2020.
- Sarıkaya, Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Yıldız, Harun. "Hâricîlik", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, edt. M. Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020.
- Yıldız, Harun. *Din Siyaset ve İdeoloji*. Samsun: Sidre Yayınları 1999.

Bölüm

-4-

MÜRCİE

4.1. İsimlendirme

Müslüman teolojisinde diğer itikâdî mezhepler, genellikle Ehl-i Sünnet merkeze alınarak isimlendirilmiş veya itikadi bir mesele hakkındaki farklı yaklaşımlarından dolayı ilgisi olmadığı halde başka bir mezhep ismiyle de anılabilmektedir. Bu bağlamda Mürcie mezhebi; farklı kişi ve gruplarca kimi zaman Melik veya Mevalî Mezhebi, kimi zaman Haşviyye, kimi zaman da Ehl-i Sünnet sayılmıştır. Ancak o, kendisini diğer mezheplerden ayıran en önemli düşüncesi olan “İrca” teorisine atfen daha çok “Mürcie” ismiyle tanımlanmıştır.¹

İrcâ; 'Tehir etmek, ertelemek' anlamına gelir. Terim olarak; 'imanı esas alıp ameli sonraya bırakmak, imanın bulunması halinde günahın zarar vermeyeceğini benimseyip böylelerine herhangi bir müeyyide uygulamamak, nihaî hükmü âhirete havale etmek' demektir. Bu görüşü benimseyenlere Mürcie denilmiştir.² İrca düşüncesi, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden itibaren o günkü İslam dünyasında ortaya çıkan ve acı sonuçları Cemel Vak'ası ile Siffin Savaşı'nda görülen katli olayları, sosyal hayatı ilgilendiren hem çalkantı hem de gelişme özelliği taşıyan hâdiseler, özellikle Emevî idaresi ile Hariciler arasındaki mücadelelerin sonunda ortaya çıkmıştır.³

Mürcie; Arapça 'r-c-e' veya 'er-c-e' kök fiilinden türetilmiş olup 'erteleyen veya geciktiren' anlamında ism-i fâil kalıbında mezhebin özel ismi⁴ olup, 'büyük günah işleyenlerin manevi sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyenler' için kullanılmış bir terimdir. 'R-c-e' fiili ertelemek anlamında, Kur'an-ı Kerim'de

¹ Ebu Mansur Muhammed Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, nşr: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, (Ankara: İsam Yayınları, 2003), 613-615.

² Bekir Topaloğlu&İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 4. Basım, 159.

³ Bekir Topaloğlu&İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 237.

⁴ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebullah, Haşim Muhammed Şazili, (Kahire: Dâru'l-Maârif, t.y), XVII/1583.

Kaynakça

- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Atay, Hüseyin. *Ehl-i Sünnet ve Şia*. Ankara: Yy, 1983.
- Bahçıvan, Seyit. "İrcâ Fikri ve Ebu Hanife'nin İrcâ ile İthamına bir Bakış". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Konya: 1999. S. 8.
- Bulut, H. İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı, 2016.
- Çağlayan, Harun. "Mürcie". *Kelam Tarihi ve Ekolleri*. Ankara: Bilay Yayınları, 1. Baskı, 2018.
- Çağlayan, Harun. *Etik Açısından Mâturîdî'nin Hidayet Anlayışı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Dalkılıç, Mehmet. "Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrıntılı Noktaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2004. S.9.
- Eş'arî, Ebu'l Hasan Alî b. İsmâîl. *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Kahire: Mektebetü'l-Nehdati'l-Mısıriyye, 1950.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, nşr. H. Ritter. Wiesbaden: Yy, 1963.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmame ve's-Siyâse*. Kahire: Byy, 1969.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebullah, Haşim Muhammed Şazili. Kahire: Dâru'l-Maârif, t.y.
- İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut: Yy, 1377
- İbnü'l-Esîr, Ebû Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerîm. *el-Kâmil fi't-Tarih*. Mısır: Byy, 1965.
- Kâdî, Nu'man el-. *el-Fıraku'l-İslamiyye fi's-Şi'ri'l-Emevî*. Kahire: Byy, 1970.
- Kutlu, Sönmez. "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Çorum: 2002. C.1.
- Kutlu, Sönmez. "Mürcie". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi*. Ankara: Yy, 2007.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Baskı, 2018.

- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed. *Kitâbu't-Tevhid*. nşr: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Ankara: TDV İsam Yayınları, 2003.
- Muhammed Ebû Zehra. *İslam'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*. çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul: Hisar Yayınları, 1983.
- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 5. Basım, 2019.
- Râzî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer er-. *Mefâtihu'l-Gayb-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr. 1401-1981.
- Serdar, Murat& Işık, Harun. *Kelâm Tarihi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Şehristânî, Muhammed Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-Nihal*. nşr. M. Seyyid Kîlânî. I-II. Kahire: Byy. 1391/1961.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. thk. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm. Beyrut: trz.
- Topaloğlu, Bekir.&Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Watt, Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Byy, 1981.
- Yiğit, İsmail. "Osman". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzân'ül-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. Kahire: Byy. 1963.

Bölüm

-5-

MUTEZİLE

Mutezile Hicrî birinci ve ikinci asrın sosyal, ekonomik, siyasi, coğrafi ve kültürel şartlarının doğal sonucu olarak ortaya çıkan, zamanla itikadileşmiş, akla verdiği değerle tanınan bir ekoldür. İslâm'ın anlaşılması ve doğru İslâm inancının başta gayrimüslimler olmak üzere tüm topluma yayılması gayesiyle oluşan Mutezile XIX. asırdan itibaren rasyonalist düşünme eğiliminde olanlar, özellikle de Avrupalı bilginlerin ilgisini çekmiştir. Onların akılcı düşünme eğiliminde oldukları doğruysa da bunun rasyonalizmin sınırları içine dâhil edilmesi aşırı yorumdur. Mutezile'yi İslâm'la özdeşleştirmek ne kadar yanlış ise görüşlerini rasyonalizm kalıplarına hapsederek İslâm dışı kabul etmek de o kadar yanlıştır. Her ekol gibi o da din anlayışındaki farklılaşma ve kurumsallaşma sonucunda ortaya çıkan, dinin anlaşılması ile ilgili farklı tezahürlerden biridir.

5.1. İsimlendirme

“عزل” fiil kökünden “اعتزل” “ayrılmak, bir köşeye çekilmek,¹ Mutezile ise “ayrılan, uzaklaşan, bir kenara çekilen” manasında adlanmış sıfattır. Siyasi, kültürel, iktisadi gerekçelerle bir takım fikirler etrafında oluşan, belirli bir sosyal tabana sahip olan Mutezilîler, Kur'ân-ı Kerim'de geçen bazı ayetlerde² itizal ve hicretin emredildiğinden hareketle olumlu bir ayrılmaya dikkat çekerler.

Mutezilîler, kendileri için insan iradesini savunarak Allah'ın adaletine gölge düşürmedikleri, haberi sıfatları yorumlayarak teşbihten uzak durdukları için Ehl-i 'Adl ve't-Tevhîd'i; el-'Adl prensibinde gösterdikleri kararlılıktan dolayı da 'Adliyye³ ismini tercih etmişlerdir.

¹ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791), *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî (Lübnan: Müessesetü'l-Âlemî, 1988), 1/353.

² Meryem 19/48; Müzzemmil 73/10.

³ Ebû Said Neşvânü'l-Hımyerî (ö. 573/1178), *el-Hûru'l-'ayn*, thk. Kemal Mustafa (Beyrut: el-Mektebetü'l-Yemeniyye, 1985), 258, 260.

Kaynakça

- Ahmad, Anis. "Şibli Nu'mânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sibli-numani#1>
- Akoğlu, Muharrem. "Büveyhîler'in Mezhebi Eğilimleri/Politikaları Üzerine". *Bilimname* 17/2 (2009), 123-138.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yay., 2006.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni". *İslâmî İlimler Dergisi* 12/2 (2017), 9-41.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2001.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed (ö. 429/1037). *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fırlı. Ankara: TDV Yay., 2008.
- Bağdâdî, Hatîb. *Târîhu Bağdât*. thk. Beşşâr 'Avvâd Maruf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Belhî, Ebu'l-Kâsım - el-Kadî Abdülcebbar - el-Cüşemî, el-Hâkim. *Fazlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1439/2017.
- Benzine, Rachid. *Yeni İslam Düşünürleri*. çev. Talat Kılıç. Ankara: Sitare Yay., 2007.
- Birişik, Abdülhamit. "Ubeydullah es-Sindî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 20 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ubeydullah-es-sindi>
- Bulut, Zübeyir. "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risâletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 75-110.
- Câhız, Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. İbrahim Şemsüddin. 2 Cilt. Lübnan: Müessesetü'l-Âlemî, 1423/2003.
- Câhız, Amr b. Bahr (ö. 255/869). *Kitâbü'l-hayevân*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1416/1996.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. çev. Ayşe Merâ. Ankara: Anka Yay., 2002.
- Çetin, Maksut. *İslam'da Adalet Ontolojik ve Beşeri Yansımaları*, Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2019.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe. *el-Ahbârü't-Tivâl*. thk. Abdülmün'im Âmir. Bağdat: Vizâratü's-Sekâfe, ts.
- Eş'ârî, Ebû'l-Hasen. *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yay., 2005.
- Goldziher, Ignaz. *İslâm'da Fıkıh ve Akaid*. çev. İlhan Başgöz. Ankara: Ardıç Yay., 2004.

- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yay., 2011.
- Halid, Detlev. "Neo-Mutezilizmin Bazı Tezahürleri". çev. Mahmut Ay. *AÜİFD*, 44/1 (2003), 423-451.
- Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Lübnan: Müessesetü'l-'Âlemî, 1988.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed b.. *Kitâbü'l-intisâr ve'r-red 'alâ İbni'r-Ravendî el-mülhid*. thk. Albert Nasri Nader. Beyrut: Imprimerie Catholique, 1957.
- Hildebrandt Thomas. *Neo Mutazilismus? Intention und Kontext im modernen arabischen Umgang mit dem rationalistischen Erbe des Islam*. Leiden/Boston: Brill, 2007.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. haz: Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yay., 1982.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1434/2013.
- İbn Kayyım el-Cevziyye. *es-Savâ'iku'l-mürsele 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Mu'attıla*. thk. Ali b. Muhammed ed-Dahîlullah. Riyad: Dâru'l-'Âsime, 1412.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n- nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1419/1998.
- İbn Kuteybe. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Muhammed Mahmut er-Râfî. 2 Cilt. Mısır: Matbaatü'n-Nîl, 1322/1904.
- İbn Kuteybe. *el-Maârif*. thk. Servet 'Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts..
- İbn Sa'd, Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. trc. Musa Kazım Yılmaz. 11 Cilt. İstanbul: Siyer Yay., ts.
- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Lübnan: Dâru'l-Marife, 1415/1994.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Gelenekten Geleceğe İslami Düşüncede Yenilik*. İstanbul: Kitabiyat Yay., 2015.
- Kadı Abdülcebbâr. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: TYEK, 2013.
- Kadı Abdülcebbâr. *el-Muğnî*. thk. Hıdır Muhammed Nebhâ. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012.
- Köse, Mustafa. "Bir Kimlik Soruşturması: Mutezile Hümanist miydi?", *Marife* 20/1 (2020), 167-194.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-târih*. 6 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, tz.

- Malatî, Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü't-tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bida'*. thk. S. Dederling. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Ebhâsü's-Şarkîyye, 1430/2009.
- Minkarî, Nasr b. Müzâhim. *Vak'atü Sıffîn*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1990/1410.
- Nâşî el-Ekber. *Mesâilü'l-imâme*. thk. Josef van Ess. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971.
- Neşvânü'l-Hımyerî, Ebû Said. *el-Hûru'l-ıyn*. thk. Kemal Mustafa. Beyrut: el-Mektebetü'l-Yemeniyye, 1985.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yay., 2008.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 10 Cilt. Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1429/2008.
- Ümit, Mehmet. "Hazar Zeydîleri ve Mu'tezilîler". *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 231-254.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*. İstanbul: İsam Yay., 2021.
- Watt, Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Sarkaç Yay., 2010.
- (Yaltkaya), Mehmed Şerefeddin. "Selçûkîler Devrinde Mezâhib". *Marife* 2/2 (2002) 265-276.
- Zühdi Cârullâh. *el-Mu'tezile*. Beyrut: Müessesetü'l-'Arabiyye, 1410/1990.

Bölüm

-6-

ŞİA'NIN DOĞUŞU

Şia, Hz. Peygamber'den sonra devlet yönetiminin Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşen çeşitli gruplara verilen ortak bir addır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra devletin başına kimin geçeceği konusu Müslümanlar arasında tartışılmış, günümüze kadar devam eden bir sorun halini almıştır. Şia devlet başkanlığını Hz. Ali ve soyunun hakkı olarak görmüş ve inanç sistemini de bu görüş üzere kurmuştur. Sahabe döneminde çok büyük problemlere yol açmayan bu tartışma Şia'nın ideolojik tarih inşasına¹ yönelmesiyle farklı bir noktaya evrilmiş, büyük tartışmalara ve kapanmayan ihtilaflara sebep olmuştur. İlk başlarda imamet, dinin fûru kısmında değerlendirilen fıkî bir konu kapsamında ele alınırken Şia'nın bahsi geçen yaklaşımıyla usul konusu haline gelmiş, itikadî ve kelimî bir nitelik kazanmıştır. Bu sebepten dolayı Şiilik denince imamet nazariyesi akla gelmektedir. Siyasî bir görüşten doğan Şia, sonradan kendine ait bir inanç sistemi geliştirerek mezhepleşmiş, birçok alt kola ayrılmıştır.

6.1. İsimlendirme

“Yayılmak, desteklemek” manasındaki ş-y-a kökünden gelen Şia kelimesi, “grup, taraftar, bir iş ya da fikir üzerine bir araya gelmiş topluluk, birine tabi olup onu destekleyenler”² anlamlarını ifade eden bir kelimedir. Terim olarak Şia, Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisinin Hz. Ali olduğuna inanıp hilafetin Hz. Ali'nin ve ondan sonra onun soyundan gelenlerin hakkı olduğunu kabul edenlere verilen bir isimdir.³

¹ M. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fırlı, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık 1998), 45.

² İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sadr, trz.), 8/188-192. (ş-y-a maddesi)

³ Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 1/169.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İ'tikadi Mezhepler ve Akâid Esasları*. Çev. M. Saim Yeprem, İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.
- Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*. Kahire: Müessesetu Hindavi, 2012.
- Bağdâdî, Abdulkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. Kahire: Mektebetu İbn Sina, ts.
- Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*. Beyrut: Müessesetu'l-A'lemi 1397/1977.
- Bozkurt, Nebi. "Hucr b. Adî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/277-278. İstanbul: TDV Yayınları 1998.
- Dalkılıç, Mehmet. "Süleymân bin Surad ve Tevvâbûn Hareketi". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2022, cilt: 9, sayı: 17, ss. 223-238.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslamda Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. Çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Şura Yayınları 1996.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*. Thk. Muhamed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire: Mektebetü Nehdatu'l-Mısriyye, 1369/1950.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Sebe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1/133-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Şiîliğin Doğuşu ve Gelişmesi". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, İstanbul: İSAV, 1993.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, (ş-y-a maddesi). 8/188-192, Beyrut: Dâru Sadr, trz.
- İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Londra: Müessesetu'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2009.
- İlhan, Avni. "Beda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kâdî, Vedâd. *el-Keysâniyye fi't-târîh ve'l-edeb*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1974.
- Kılıç, Ünal. "Kerbela Vakası (Tarihi Süreç)". *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, Sivas: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010.
- Korkmaz, Sıddık. *Tarihin tahrifi: İbn Sebe meselesi*. Ankara: Araştırma, 2012.
- Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*. Kahire: Dâru'l-Ma'rife, 1412/1992.
- Onat, Hasan. *Emevî Dönemi Şîî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*. Ankara: TDV Yayınları 1993.
- Onat, Hasan. "Şiîliğin doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)". *AÜİFD*, 1997, Cilt. 36, 79-118.
- Öz, Mustafa. "Keysâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25/362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

- Sarıkaya, Saffet. *İslam düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Emevî İktidarına Karşı Kûfe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/2, c. III, sayı: 6, ss. 31-48.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Tacüddîn. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Şenzeybek, Aytekin. "Muhtâr es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysânî Fikirlerin Ortaya Çıkışı". *Marife*, Kış 2015, 15/2, ss. 343-370.
- Taberî, İbn Cerîr. *Târîhu'l ümem ve'l-mülük*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1387/1967
- Üzüm, İlyas. "Rec'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 34/504-506. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Varol, M. Bahaüddin. "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine". *İstem*, Yıl:4, Sayı:8, 2006, ss. 83 – 107.
- Watt, Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998.
- Ya'kubî, Ebu'l-Abbâs Ahmed. *Târîhu'l-Ya'kubî*. Beyrut: Dâru Sadr, 1415/1995.
- Yiğit, İsmail. "Muhtar es-Sekafî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31/54-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Bölüm

-7-

ŞİA II -İMAMİYYE/İSNÂAŞERİYYE

7.1. İsimlendirme

Şiilik, yaklaşık hicri ikinci asırda ortaya çıkmış ve birçok kola ayrılarak büyük değişiklikler geçirmek suretiyle günümüze kadar uzanmış bir fırkadır. Şiiliğin en karakteristik özelliğini imâmet meselesi oluşturmaktadır. İmâmet doktrini, Şîa düşüncesinin kendine has diğer görüşlerinin oluşmasında da temel bir işlev görmektedir. İmâmiyye, Hz. Ali ve evlatlarının soyundan gelen kişilerin Hz. Peygamber tarafından nassla tayin edilen meşru imamlar olduğunu ve bu sayının on iki ile sınırlandırıldığını kabul eden mezheptir. Şîa denilince genellikle İmâmiyye fırkası anlaşılır ve günümüzde İran coğrafyasına hâkim resmi bir mezhep olması yönüyle İran Şiiliği olarak da bilinir. Söz konusu fırkayı adlandırmak için tarihsel süreçte farklı isimler kullanılmıştır. Bunlardan en yaygın olanlarını şu şekilde ifade etmek mümkündür:

▪ **İmâmiyye:** İmâmiyye ve İsnâaşeriyye isimleri birbirinin yerine kullanılan eş anlamlı kelimelerdir. Küçük gizlilik olarak ifade edilen *gaybet-i suğrâdan* (873-941) önce yazılmış erken devir Şîi kaynaklarında İmâmiyye adıyla bir fırkaya rastlanmamakla birlikte gaybet-i suğrâ sırasında yazılan eserlerde ise on birinci imam Hasan el-Askerî'nin ölümü üzerine Şîa arasında ortaya çıkan fırkalar içinde sadece birinin ismi olarak anılmaktadır. On birinci imam Hasan el-Askerî'nin ölümünden sonra ortaya çıkan Şîi fırkalar içinde silsileyi gâib imamları tamamlayan İmâmiyye'yi gerçek Şiilik olarak kabul eden Nevbahtî (ö. 922)¹, bunların dışında kalan bütün fırkaları reddetmiştir. Hasan el-Askerî'den sonra ve gaybet-i suğrânın başlangıcından itibaren ortaya çıkan çeşitli gruplar giderek güçlerini kaybetmiş, sadece İmâmiyye Şîası büyük bir gelişme kaydederek varlığını sürdürmüştür.² Böylece on ikinci imamın 260/874 yılında gizlenmesinden sonra yaklaşık bir asır içinde diğer muhalif fırkalar tedricen kaybolurken

¹ Hasan b. Musa Nevbahtî - Sa'd b. Abdullah Kummî, *Fıraku's-Şîa* (Kahire: Dâru'r-Reşâd, 1992), 108.

² Mustafa Öz, "İmâmiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/207-208.

Kaynakça

- Algar, Hamid. "Humeynî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/358-364, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bedevî, Abdurrahmân. *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*. Beyrut, 1973.
- Bozan, Metin. "İmamiyye Şîası'nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi". *Dini Araştırmalar* 9/26 (Eylül-Aralık 2006), 95-112.
- Bozan, Metin. *İmamiyye Şîasının İmamet Tasavvuru*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2007.
- Bulut, Halil İbrahim. "Şiî Fırkalarda Gaybet ve Ric'at İnancı". *İslamiyât* 8/1 (2004), 139-156.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Bulut, Mehmet. "İsmet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23/134-136, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Coşkun, İbrahim. "Şîa'da İmamların Otoritesi". *DÜİF Dergisi* 7/1 (2005), 27-57.
- Çetin, Maksut. "Ahlak İlkeleri Açısından Peygamberlerin Sıfatları". *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 2022, sayı: 15, s. 205-225.
- Doğruyol, Feyza. "Şiî-İmâmiyye'de Gaybet İnancının Temellendirilmesi: İlk Dönem Ahbârî ve Usûlî Argümanlar Üzerine Bir Değerlendirme". *SDÜS-BE Dergisi* 41/3 (2021). 67-85.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İsnâaşeriyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23/142-147, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hakyemez, Cemil. "Günümüz İran Şiîliğinde Mehdî Beklentisinin Siyasi Boyutu. *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Tıraşçı vd. (Sivas-2018), 515-524.
- Hakyemez, Cemil. "İmamiyye Şîasında İsmet İnancı". *Marife* 7/1 (Bahar 2007), 167-192.
- Hakyemez, Cemil. "Şîa'da Beklenen Kurtarıcı İnancı ve Günümüzdeki Yansımaları". *Beklenen Kurtarıcı İnancı*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017. 89-112.
- <https://www.pewresearch.org/religion/2009/10/07/mapping-the-global-muslim-population/> Erişim: 4.6.2023.
- İlhan, Avni. "Bedâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/ 290-291, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İlhan, Avni. "Gaybet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13/410-412, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karaman, Hayreddin. "Ca'feriyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7/4-10, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Kartaloğlu, Habib. "İmamiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği". *SÜİF Dergisi* 13/24 (2011/2), 193-216.
- Kohlberg, Etan. "İsnâ-Aşeriyye Teriminin İlk Kullanışları". çev. H. İbrahim Bulut. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2004), 95-108.
- Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya' kub. *Usûlü'l-Kâfî*. Beyrut: Menşûrâtül-Fecr, 2003.
- Maviş, Nezir. Râfıza İsmi'nin Şîî Düşünce ve İmâmiyye ile İltisâkı, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2022, cilt: 6, sayı: 1, s. 294-316.
- Maviş, Nezir. "Şîâ-İmâmiyye'nin Muhaddes ve Mütevessim Kavramlarına Bakış", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2022, cilt: IX, sayı: 1, s. 415-440.
- Muzaffer, Muhammed Rıza. *Akâidü'l-İmâmiyye / Şîa İnançları*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul, 1978.
- Nevbahtî, Hasan b. Musa - Kummî, Sa'd b. Abdullah. *Fıraku's-Şîa*. Kahire: Dâru'r-Reşâd, 1992.
- Oktan, Yusuf. "Erken Dönem İmâmiyye Şîası'nda Gaybetin Temelleri, Toplum ve Rivayetlerdeki Yansımaları". *HADITH* 7 (Aralık 2021). 126-155.
- Onat, Hasan. "İmamiyye Şîası". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. H. Onat-S. Kutlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015. 183-214.
- Onat, Hasan. "İran İslam Devrimi ve Şîilik". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 6/2 (Güz 2013), 223-256.
- Onat, Hasan. "Şîî İmamet Nazariyesi". *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 89-110.
- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîiliği*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. "İmâmiyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/207-209, İstanbul: TDV Yayınları, 2000..
- Özarslan, Selim. "Şîa'nın Dinî Otorite Anlayışı ve Günümüze Yansımaları". *Kelam Araştırmaları* 3/1 (2005). 41-60.
- Söylemez, Mahfuz. *Bede'ilikten Hadârîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdullah Muhammed b. en-Nu'mân. *Evâilü'l-Makâlât fî Mezâhibi'l-Muhtârât*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1983.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh. *Risâletü'l-İ'tikadâtü'l-İmâmiyye/Şîî-İmâmiyye'nin İnanç Esasları*. çev. E. Ruhi Fığlalı. Ankara: AÜİF Yayınları, 1978.

- Toru, Ümüt. "Mehdî Düşüncesinin Ehl-i Sünnet'in Şîlik Algısına Etkisi ve Çağ-
daş Yansımaları". *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet
Tıraşçı vd. (Sivas-2018), 599-616.
- Uyar, Mazlum. *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik*. İstanbul: Ayıışığı
Kitapları, 2000.
- Ünverdi, Veysi. "İmâmiyye Şîası'nın İmâmet Teorisinin İtizalî ve Sünnî Eleştiri-
si". *USUL* 32 (2019), 115-142.
- Üstün, İsmail Safa. "Velâyet-i fakîh". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43/19-22, İstanbul:
TDV Yayınları, 2013.
- Üzüm, İlyas. "İsnâaşeriyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23/147-149, İstanbul: TDV
Yayınları, 2001.
- Üzüm, İlyas. "Rec'at". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/504-506, İstanbul: TDV Yayın-
ları, 2007..
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığla-
lı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İmâmiyye'nin Usûlü'd-Dîn'e İlişkin Görüşlerinin Değer-
lendirilmesi". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîlik Sempozyumu*. İstan-
bul, 1993. 679-680.
- Zencânî, Seyyid İbrahim el-Mûsevî. *Akâidü'l-İmamîyyeti'l-İsnâaşeriyye*. Kum, 1982.

Bölüm

-8-

ŞİA III ZEYDİYYE

8.1. İsimlendirme

Zeydîliğin kurucusunun Zeyd b. Ali (ö. 122/740) olduğu kabul edilir. Onun ismine nispetle Zeydiyye denilmiştir. Zeyd, tahminen 80/699 yılında Medine’de doğmuştur. Zeyd, Hz. Hüseyin’in (ö. 61/680) torunudur. Babasının adı Ali olmakla birlikte Zeynelâbidîn (ö. 94/712) olarak bilinir. Annesi ise Muhtâr es-Sekaffî’nin (ö. 67/687) babasına hediye ettiği, güzel ahlâklı Ceydâ (Haydâ) isimli Sindli bir câriyedir.

Zeynelâbidîn ve büyük oğlu Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733), Kerbelâ’da yaşananlardan dolayı siyasetle ilgilenmemişlerdir. Onlar, hac ibâdeti için Mekte’ye gitmek dışında Medine’de yaşamışlardır. Her ikisinin hayatı da ilim ve ibâdetle meşgul olmakla geçmiştir. Zeyd, öğrenim çağına gelince Kur’ân’ı ezberlemiş, babasından fıkıh ve hadis dersleri okumuştur. Babasının ölümünden sonra ağabeyi Muhammed el-Bâkır’dan yeğeni Ca’fer es-Sâdık (ö. 148/765) ile beraber dersler almıştır. Zeyd, Medine’de yaşadığı sıralarda birçok âlimden dersler okumuştur. Sahâbenin hayatta kalanlarından bazılarıyla görüşmüştür. Sahâbe ve tâbiûn neslinden hadisler rivâyet etmiştir.

Hicaz ve Irak bölgelerine ilim için seyahatler yapmış, pek çok şehre gitmiş; özellikle Medîne, Kûfe ve Basra’da pek çok ilim erbabı ile görüşmüş ve onlardan dersler almıştır. Bu sayede o, ilim bakımından ehl-i beyt içerisinde öne çıkan bir şahsiyet olmuştur.

Basra seyahati esnasında Mu’tezile’nin kurucusu Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ile tanışmıştır. Onun görüşlerini bizzat kendisinden dinlemiş, ondan ders almıştır. Zeyd, Vâsıl’ın çoğu görüşlerini benimsemekle birlikte bazı görüşlerini de kabul etmemiştir. Zeyd ile Vâsıl’ın dostluğundan dolayı Zeydiyye mensupları, Mu’tezile’nin pek çok görüşünü almışlardır.¹ Zeyd, Ebû Hanîfe’ye (ö. 150/767) de hocalık yapmıştır.

¹ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu’tezile Etkileşimi -Zeyd b. Ali’den Kâsım er-Ressî’nin Ölümüne Kadar-* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 55.

Kaynakça

- Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Farq beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1995.
- Batur, Muhammet Raşit. *Zeydilik ve Selefilik Arasında İbnü'l-Vezir*, Ankara: Gece Yayınları, 2018.
- Doğan, İsa. *İmam Zeyd b. Ali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Doğan, İsa. *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Samsun: Kardeş Matbaası, 1996.
- Ebü Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1988.
- Ebü Zehrâ, Muhammed. *el-İmâm Zeyd hayâtuh ve aşruh, ârâuh ve fıkhu*. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1959.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-muṣallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Sayda-Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1995.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec. *Meḳâtilü't-tâlibiyyîn*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Müessesetü'l-Â'lemî li'l-Matbûât, 4. Basım, 2006.
- İbn Asâkir, Ali b. Hasen İbn Hibetullah. *Târîhu medîneti Dimesşk*. thk. Muhibbüddîn Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnü'l-Esîr el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, el-Mehdî li-Dînillah. *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-milel ve'n-nihâl*. thk. Muhammed Cevâd Meşkûr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1975.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn. *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. haz. Mahmud Muhammed el-Hudayrî. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2010.
- Köse, Saffet. "Zeyd b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/313-316. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Nâşî el-Ekber, Abdullah b. Muhammed el-Enbârî. *Mesâilü'l-imâme ve muḳtetâfât min'el-kitâbi'l-evsaṭ fi'l-maḳâlât*. thk. Josef Van Ess. Beyrut-Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1971.
- Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed. *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*. thk. Müfid Kumeyha, Hasen Nûreddîn vd. 33 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Râzî, Fahreddin. *İ'tikâdâtü fıraki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. thk. Ali Sâmi en-Neşşâr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.

- Sübhânî, Ca'fer. *Buḥûsün fi'l-milel ve'n-niḥal*. 8 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 2006.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-niḥal*. thk. Emîr Ali Mehennâ-Ali Hasen Fâûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 6. Basım, 1997.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîḫü't-Ṭaberî târiḫü'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1967.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi -Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar-*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Zeyd b. Ali. *el-Mec'mû'ü'l-ḥadîsî ve'l-fıkhî*. thk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî. Yemen-San'a: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2002.
- Zirikli, Hayreddin. *el-'A'lâm kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-'Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Bölüm

-9-

İSMAİLİYYE

İsmailîyye, Şîî imamlardan Cafer-i Sadık'ın ölümünden sonra, imametin nass ve tayinle onun en büyük oğlu İsmail, onun da oğlu Muhammed b. İsmail ve soyundan gelen kişilerin hakkı olduğunu iddia eden Şîî topluluğa verilen isimdir.¹ İmamet Şîa'sının aksine onlar, imameti, Cafer'in oğlu Musa Kazım ve soyundan değil, İsmail ve soyundan devam ettiren topluluktur.

9.1. İsmailîyye'nin İsmi ve Tarihçesi

İsmailîyye ismi, Şîî imamlardan Cafer-i Sadık'ın oğlu İsmail b. Cafer'e nispetle verilmiştir. Onlar için ayrıca Karamita (Karmatiler), Ta'limiyye, Batiniyye, Seb'iyye, Melahide ve Zenadika gibi isimler de kullanılmıştır.

Karamita tabiri, İsmailîlik içerisinde imamet meselesinde meydana gelen anlaşmazlıktan sonra, Irak valisi Hamdan Karmat başta olmak üzere, eski İsmailî öğretiyeye bağlı kesimi ifade etmek için kullanılmıştır.² İsmailîler, dinî nassların bir zahirî bir de batınî anlamları olduğunu kabul etmişlerdir. Batınî anlamlar bilinmeden zahirî anlamların tek başına bir anlam ifade etmeyeceğini ve batınî manaların da ancak imamların bilebileceğini öne sürdükleri ve bu anlamlar üzerinde fazlaca durdukları veya "imamlar gizilidir" dedikleri için onlara **Batiniyye** ismi verilmiştir.³ **Ta'limiyye** tabiri, daha çok Hasan Sabbah ile birlikte Alamut-Nizarî İsmailîleri için kullanılan bir isimdir. Onlara göre, dinin batını denilen sır ve hakikatini ancak masum imamın talimi, yani öğretisiyle elde edilebilir.⁴ Dolayısıyla masum imamın talimi dışındaki her türlü bilgi yanlış ve

¹ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, Çev. Sıbgatullah Kaya, (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, trs.), 60.

² Sabri Hizmetli, "Karmatiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2001), 24/510-514.

³ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 61; Avni İlhan, "Batıniye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1992), 5/190-194.

⁴ Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev. Mahfuz Söylemez ve diğerleri, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 534.

Kaynakça

- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Daftary, Ferhad. *Muhalif İslam'ın 1400 Yılı İsmailîler: Tarih ve Kuram*. çev. Ercüment Özkaya, Ankara: Rastlantı Yayınları, 2001.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Mezhepler Tarihi*. Çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, trs.
- Hizmetli, Sabri. "Karmatiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hodgson, M.G. S. *The Order of Assassins: The Struggle of The Early Nizari İsmailîs Against The İslamic World*. The Hague: 1955.
- İlhan, Avni. "Batıniye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/190-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi*. Ankara: Ankuzem Yayınları, 2006.
- Madelung, Wilferd. *Religious Trends in Early İslamic İran*. 4/199. Albany: The Persian Heritage Foundation, 1988.
- Madelung, Wilferd. "Shiism", *Encyclopedia of Religion*. 12/8320-8336. New York: 2005.
- Meşkur, Cevad. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. çev. Mahfuz Söylemez ve diğerleri, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Nevbahî, Ebu Muhammed Hasan b. Musa. *Fıraku's-Şia*. Necef: el-Mektebetü'l-Mürtezaviyye, 1936.
- Onat, Hasan. "İsmail b. Ca'fer es-Sadık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/91-92. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa - eş-Şek'a, Mustafa Muhammed. "İsmailiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23/1218-133. İstanbul: TDV Yayınları 2001.
- Sarıkaya, Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Şah, Sultan Muhammed. *The Memoirs of Aga Khan*. Londra: 1954.
- Tan, Muzaffer. "İsmaililik". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. Ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.

Bölüm -10-

DÜRZİLİK

10.1. İsimlendirme

Dürzilik, Şîa mezhebinin İsmâiliyye fırkası içinde ortaya çıkan, Fâtımîlerin altıncı halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın ilah olduğu iddiasıyla 408/1017 yılında kurulan bir fırkadır. Hâkim Biemrillah'ın ilah olduğunu ilk iddia edenin kim olduğu ihtilaflıdır. Kimisine göre Hasan b. Haydara el-Ferganî (ö. 409/1018) iken kimisine göre Anuş Tekin ed-Derezî (ö. 410/1019) yahut diğer bir adıyla Muhammed b. İsmâil ed-Derezî'dir. Bu kişiler 407/1016 yılında Hâkim'in ilah olduğunu toplumda yaymaya başlamışlardır. Bu fikri kabul eden Hâkim'in İran asıllı veziri Hamza b. Ali tarafından, bu anlayış yeni bir din iddiasıyla kurumsallaştırılmıştır. Mehdi lakabını alan Hamza b. Ali'nin vezirliği de 408/1017 yılına tekbül etmektedir.¹

Tarihte el-Müvahhidûn, ed-Diyânetü't-Tevhîd ve el-Müvahhidûn ed-Dürûz ve en çok da Dürzîler olarak isimlendirilmişlerdir. Nadiren Hâkimiyye adıyla anılsa da Hamza'nın dâisi iken sonradan mürted kabul edilen Anuş Tekin ed-Derezî halk içindeki yoğun propagandaları sebebiyle Dürzîyye olarak anılmış ve yaygınlık kazanmıştır² Fakat Dürzilik içinde Anuş Tekin ed-Derezî mürted olarak kabul edildiğinden dolayı Dürzî tabiri Hâkim Biemrillah'ın komutanlarından Ebu Mansur Anuştekin ed-Derezî'ye nispetle kullanıldığı iddia edilmiştir.³

Dürzî tabirinin kökenine dair bir diğer iddia, onun "Dreux" isminin muharref şekli olduğudur. Buna göre Kudüs 1190 yılında Müslümanlar tarafından Haçlılardan alındıktan sonra, bir haçlı alayının kumandanı olan Comte de

¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Dürzî Mezhebi*, Sadeleştiren: Ahmet Tunahan Akgün (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), 63. Ahmet Bağlıoğlu, "Dürziliğin Felsefi ve Dini Arkaplanı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 8, (2003), 215, 216.

² Mustafa Öz, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014) 337; Mustafa Öz, "Dürzilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/39.

³ Muzaffer Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzilik", *Mezhep Araştırmaları*, 5/2 (2012), 62.

Kaynakça

- Bağlıoğlu, Ahmet. "Dürzîlik". İslâm Mezhepleri Tarihi. Editörler: Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Bağlıoğlu, Ahmet. "Dürzîliğin Felsefi ve Dini Arkapları". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 8, (2003), 215-228.
- Bağlıoğlu, Ahmet. "Dürzîliğin Temel Kaynakları: Dürzî Risaleleri". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8 (2003), 179-197.
- Bağlıoğlu, Ahmet. "Dürzîliğin Temel Kaynaklarından Hamza b. Ali'nin Risâleleri". Dini Araştırmalar 5/14 (2002), 199-210.
- İzmirli İsmâil Hakkı. Dürzî Mezhebi. Sadeleştiren: Ahmet Tunahan Akgün. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.
- Makrizî, Ahmed b. Ali Şafiî. İtti'âzul-Hunefâ bi Ahbârî'l-Eimmeti'l-Fatimiyyin el-Hulefâ. thk. Cemâleddin Şeyyâl – Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed. Kahire: el-Meclisul-A'la liş-Şuunil-İslâmi ve Lecnetu İhya-it-Türesil-İslâmi, 1416/1996.
- Öz, Mustafa. Ana Hatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Öz, Mustafa. "Dürzîlik". Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi. 10/39. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. "Hâkim-Biemrillah". Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi. 15/199. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Öztürk, Murat. "Zâhir el-Fatimi". Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi. 44/88. Ankara: TDV Yayınları, 2013,
- Resâilü'l-Hikme, Lübnan: Dâru li Ecli'l-Marife, 1986.
- Tan, Muzaffer. "Geçmişten Günümüze Dürzîlik". Mezhep Araştırmaları 5/2 (2012), 62.

Bölüm -11-

ŞİA VI NUSAYRİLİK

11.1. İsimlendirme

Nusayrîlik; İmam Hasan el-Askerî'nin talebesi olan Ebu Şuayb Muhammed bin Nusayr en-Nemiri (270/883) tarafından 9. yüzyılda temelleri atılmış ve daha sonra da Hüseyin b. Hamdan el-Hasîbî (358/957) tarafından kurumsallaştırılarak mezhep hüviyetine kavuşmuştur. Nusayrîlik, İslamiyet'in batını yorumunu ön plana çıkaran, Allah'ın Hz. Ali'de tecelli ettiğine ve tenasühe inanan, Ehl-i Beyt'e muhabbet ve hürmeti önceleyen bir inanç sistemidir. Nusayrîlik hakkında dikkat çeken başlıca özellik, Batını zihniyetin temel yaklaşımı olan batın-zahir ayrımının, onun inanç sistemine büsbütün hakim durumda olmasıdır.

Nusayrî kelimesinin kökenine dair yaygın kanaat, Nusayrîliğin ilk kurucu lideri olduğu kabul edilen İbn Nusayr'den geldiği yönündedir. en-Nevbahtî (300/912), el-Kummî (301/913), el-Eş'arî, (324/936), el-Bağdadî (429/1037) gibi ilk dönem müelliflerinin eserlerinde Nusayrî terimine yer verilmemiş; ancak *Nemirîyye* adıyla söz konusu topluluktan bahsedilmiştir.¹ Dolayısıyla İbn Nusayr en-Nemirî'ye nispetle mezhep, ilk dönemlerde "Nemirîyye" kavramı ile isimlendirilirken zaman içerisinde bu kavram yerini "Nusayrîyye" kavramına bıraktığı anlaşılmaktadır. Dürziliğin kurucusu olarak bilinen Hamza b. Ali, *Er-Risaletü'd-Damîga fi'r-Reddi ala Fasıkı'n-Nusayrî* isimli risalesinde, Nusayrî sözcüğünü kullanan ilk kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, eş-Şehristânî² ve İbn Hazm'ın³ da "Nusayrîyye" ismini kullandıkları görülmektedir. Nusayrîliğin

¹ Kummî - Nevbahtî, *Şii Fırkalar: Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firaku's-Şi'a*, çev., Hasan Onat - Sabri Hizmetli - Sönmez Kutlu - Ramazan Şimşek (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 238-240, 301-302; Abdülkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev., Ethem Ruhi Fıçlalı (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 196; Ebû'l-Hasen El-Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, çev., Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: KabcıYayınevi, 2005), 45-46.

² Ebû'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *El-Milel Ve'n-Nihal*, çev., Mustafa Öz (İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2015), 250.

³ İbn Hazm, *el-Fasl*, çev., Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 3/474.

Kaynakça

- Akdemir, Salih. "Suriye'deki Etnik ve Dini Yapının Siyasi Yapının Oluşmasındaki Rolü". *Avrasya Dosyası Dergisi* (ASAM) 6/1 (2000).
- Arslan, Hatice. "Klâsik Nusayrî Eserlerinde Tanrı Düşüncesi". *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 12/35: 463-476. Türkoloji Araştırmaları Yay.
- Âsî, Esad Ali. *el-Aleviyyûn Târîhen ve Mezheben*. Beyrut, 2011.
- Aslan, Cahit. *Fellahların Sosyolojisi: Arap Uşakları, Nusayriler, Hasibiler, Kilaziler, Haydariler, Arap Alevileri*. Adana: Karahan Yay., 2005.
- Atıcı, Hüseyin. "Tarihte Ve Günümüzde Nusayrî Adı" *AKAD* 1 (2007): 30-32.
- Bağdadî, Abdülkahir el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Çev., Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Batur, Muhammet Raşit. "Nusayrîliğin Teşekkülü ve İnanç Esasları". *İnsan ve Toplum* 3/5 (2013): 55-84.
- Bulut, H. İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Cillî, Muhammed b. Ali el-. "Kitâbü'l-Hâvî'l-Esrâr". *Silsiletü't-Turasi'l-Alevî: Rasâilü'l-Hikmeti'l-'Aleviyye II*. 157-217. Thk. Ebû Mûsâ-Şeyh Mûsâ. Lübnan: Diyâru'l-'Akl, 2006.
- Cillî, Muhammed b. Ali el-. "Risâletü'l-İndiyye". *Silsiletü't-Turasi'l-Alevî: Rasâilü'l-Hikmeti'l-'Aleviyye II*. 321-333. Thk. Ebû Mûsâ-Şeyh Mûsâ. Lübnan: Diyâru'l-'Akl, 2006.
- Cillî, Muhammad ibn Alî el-. "er-Risâletü'n-Nu'maniyye". *Silsiletü't-Turasi'l-Alevî: Rasâilü'l-Hikmeti'l-'Aleviyye II*. Thk. Ebû Mûsâ-Şeyh Mûsâ. Lübnan: Diyâru'l-'Akl, 2006.
- Cünbülânî, Ebû Muhammed Abdullah el-Cennân el-. "Îzâhü'l-Misbâhi'd-Dâlli 'alâ Sebîli'n-Necâh". *Silsiletü't-Türâsi'l-'Aleviyye: Rasâilü'l-Hikmeti'l-'Aleviyye I*. 236-299. Thk. Ebû Mûsâ el-Harîrî. Lübnan: Dâru'l-Eceli'l-Ma'rife, 2006.
- Çapar, Ali. "İsmail Hayr Bey İsyanı Işığında Osmanlı-Nusayrî İlişkileri". *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Dergisi* 91 (Güz, 2019): 43-63.
- Daftary, Ferhad. *Şii İslam Tarihi*. Trc. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Eğri, Sadettin. "Nusayrî İnançının Piri Muhammed El-Garîb ve Kitâb-ı Hakâyık". *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 31/20 (2016/2): 281-289.

- Ener, Kasım. *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*. Adana: Hakan Ofset, 1993.
- Eş`ari, Ebû'l- Hasen el-. *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l- İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. Çev., Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: KabalcıYayınevi, 2005.
- Fil, Sehir Muhammed Ali. *en-Nusayrîyye*. Kahire: Dâru'l-Menar Yay., 1990.
- Friedman, Yaron. *The Nusayrî-'Alawis: An Introduction to the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria*. Leiden-Boston: Brill, 2010.
- Gülçiçek, Ali Duran. "Nusayrî Aleviler". *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 34 (2005): 269-281.
- Güngör, Özcan. "Değişim ile Takiye Arası Nusayrîler/Arap Aleviler". *İnsan ve Toplum Dergisi* 5/9 (2015): 75-102.
- Halebî, Süleyman el-. *Tâîfetü'n-Nusayrîyye: Tarihuhâ ve Akâiduhâ ve Te'vîlatuha'l-Bâtiniyye*. Amman: Emvâc li'n-Neşr, 2013.
- Halm, Heinz. "Nusayrîyya". *Encyclopaedia of Islam*. VIII: 145-148. Leiden/Holland: Brill, 1960.
- Hasîbî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Hamdan el-. *Dîvânü'l-Hasîbî*. Thk. S. Habîb. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî'l-Matbu'ât, 2001.
- Hasîbî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Hamdân el-. *Ebvâbu'l-Eimme: Oniki İmam'a Açılan Kapılar & el-Mâide: Kapıların İlmi*. Çev. Ahmet Sonay. Adana, 2015.
- Hasîbî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Hamdan el-. *el-Hidâyetü'l-Kübrâ*. Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ, 1991.
- Hasîbî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Hamdan el-. *el-Mâide*. Nşr. Ahmed Ali Receb. y.y. t.s.
- Hasîbî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Hamdan el-. "er-Risâletü'r-Rastbâşîyye". *Silsiletü't-Türâsi'l-'Aleviyye: Rasâilü'l-Hikmeti'l-'Aleviyye II*. 16-82. Thk. Ebû Mûsâ-Şeyh Mûsâ. Lübnan: Diyâru'l-'Akl, 2006.
- Işık, Harun. "Kitabu Ta'limi Diyaneti'n-Nusayrîyye Işığında Nusayrî Teolojisi". *Bilimname XXIV* (2013/1): 31-56.
- İbn Hazm. *el-Fasl*. Çev., Halil İbrahim Bulut. III. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Nusayr, Ebû Şuayb Muhammed. "Kitâbü'l-Ekvârî'n-Nûrâniyye ve'l-Edvârî'r-Ruhaniyye". *Silsiletü't-Türâsi'l-'Aleviyye: Rasâilü'l-Hikmeti'l-'Aleviyye I*. 33-205. Thk. Ebû Mûsâ el-Harîrî. Lübnan: Diyâru'l-'Akl, 2006.
- İbn Nusayr, Ebû Şuayb Muhammed. "Kitâbü'l-Misâl ve's-Sûra". *Silsiletü't-Türâsi'l-'Aleviyye: Rasâilü'l-Hikmeti'l-'Aleviyye I*. 207-234. Thk. Ebû Mûsâ el-Harîrî (Lübnan: Dâru'l-Ecelî'l-Ma'rife, 2006.
- Karasu, Mehmet. *Nusayrîlik, Alevilik ve Çokkültürlülük*. Ankara: Keşif Yay., 2005.

- Keser, İnan. *Kent, Cemaat, Etnisite: Adana ve Adana Nusayrîleri Örneğinde Kamusalılık*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2008.
- Keser, İnan. *Nusayrî Alevilik: Tarih, İnanç, Kimlik*. Adana: Karahan Kitabevi, 2016.
- Kolektif. *Silsiletü't-Turasi'l-Alevî: Resâilü'l-Hikme'l-Aleviyye*. Thk. Ebû Mûsâ-Şeyh Mûsâ. Lübnan: Dâr li'ecli'l-Marife, 2006.
- Kummî ve Nevbahtî. *Şîî Fırkalar: Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firaku's-Şî'a*. Çev., Hasan Onat - Sabri Hizmetli - Sönmez Kutlu - Ramazan Şimşek. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Lindholm, Charles. *İslami Ortadoğu*. Çev., Balkı Şafak. Ankara: İmge Yayınevi, 2004.
- Massignon, Louis. "Esquisse d'une bibliographie Nusayrîe". *Opera Minora*. 641-649. Ed. Youakim Moubarac. Paris: Presses Universitaires de France, 1969.
- Okur, Süleyman - Dağ, Ender. *Alevilikte Sırat'ul Müstakim*. Antakya: Gülmat Yayınları, 2017.
- Olsson, Tord. "Dağlıların ve Şehirlilerin 'İrfan'ı Suriyeli Alevilerin ya da Nusayrîlerin Mezhebi". *Alevi Kimliği*. Çev. Bilge Kurt Torun - Hayati Torun. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Osman, Haşim. *el-'Aleviyyûn beyne'l-Ustûra ve'l-Hakîka*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbû'ât, 1985.
- Palabıyık, Muhammet Hanefi. "Dini İnançları ve Özellikleri Bakımından Nusayrılık". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 54 (2010): 19-48.
- Reyhani, Mahmut. *Bir Milletin Acıklı Tarihi*. İskenderun: Koç Ofset, 2003.
- Sertel, Engin. *Dini ve Etnik Kimlikleriyle Nusayrîler (Arap Alevileri)*. Ankara: Ütopya, 2005.
- Sökmen, Tayfur. *Hatay'ın Kurtuluşu için Harcanan Çabalar*. Ankara: Türk Tarih Vakfı Yayınları, 1978.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim eş-. *el-Milel ve'n-Nihal*. Çev., Mustafa Öz. İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2015.
- Taberânî, Ebû Sa'îd Meymûn b. Kâsım et-. "el-Cevheriyyetü'l-Kelbiye". *Silsiletü't-Turasi'l-Alevî: Resâilü'l-Hikmeti'l-'Aleviyye III*. 19-40. Thk. Ebû Mûsâ el-Harîrî. Lübnan: Dâr li'ecli'l-Ma'rife, 2006.
- Taberânî, Ebû Sa'îd Meymun ibn Kasım et-. "Kitâbü'd-Dalâil fî Ma'rifeti'l-Mesâil". *Silsiletü't-Turasi'l-Alevî: Rasâilu'l-Hikmeti'l-'Aleviyye III*. Thk. Ebû Mûsâ el-Harîrî. Lübnan: Diyâru'l-'Akl, 2006.
- Taberânî, Ebû Sa'îd Meymun ibn Kasım et-. "Kitâbü'l-Hâvî fî 'ilmi'l-Fetâvâ". *Silsiletü't-Turasi'l-Alevî: Rasâilu'l-Hikmeti'l-'Aleviyye III*. Thk. Ebû Mûsâ el-Harîrî. Lübnan: Diyâru'l-'Akl, 2006.

- Taberânî, Ebû Sa'îd Meymun ibn Kasım et-. "Kitâb Mecmû'u'l-A'yâd". Ed. R. Strothmann. *Der Islam* XXVII/1 (1944).
- Taberânî, Ebû Sa'îd Meymun ibn Kasım et-. "Kitâb el-Redd el-Mürted". *Silsiletü't-Turasi'l-Alevî: Resâilü'l-Hikme'l-Alevîyye* XI. 87-212. Thk. Ebû Mûsâ-Şeyh Mûsâ. Lübnan: Dâr li'ecli'l-Marife, 2006.
- Taberânî, Ebû Sa'îd Meymun ibn Kasım et-. "Risâletü'z-Zuhûr ve'l-Butûn". *Silsiletü't-Turasi'l-Alevî: Resâilü'l-Hikme'l-Alevîyye* III. Thk. Ebû Mûsâ el-Harîrî. Lübnan: Diyâru'l-'Akl, 2006.
- Tavil, M. E. Galip et-. *Arap Alevilerinin Tarihi: Nusayrîler*. Çev. İ. Özdemir. İstanbul: Çiviyazıları, 2000.
- Turan, Ahmet. "Kitab'ül-Mecmu'nun Tercümesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1996): 5-18.
- Tûsî, Ebû Ca'fer et-. *Kitâbü'l-Ğaybe*. Nşr. İbâdullah et-Tahrânî – Ali Ahmed Nâsîh. Kum, 1411.
- Tümkaya, Yunus. *Farklılığa Rağmen Bir Olmak: Nusayrî Alevi Dünyasında Bir Gezi*. Hatay: Can Yayınları, 2004.
- Türk, Hüseyin. "Nusayrîlerde Hızır İnancı". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 54 (2010): 225-241.
- Türk, Hüseyin. "Nusayrîlik İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri". *Folklor Edebiyat* 28: 127-145.
- Üzüm, İlyas. "Nusayrîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/270-274. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Yurdagür, Metin. "Bâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/359. İstanbul: TDV Yay., 1991.

Bölüm -12-

EHL-İ SÜNNET VE'L-CEMÂAT

12.1. Ehl-i Sünnet İsimlendirmesi

Arapça'da "ehl" kelimesi kişinin hanımı, aynı çatı altında birlikte yaşadığı aile efradı ve nesebi anlamlarına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ev halkı anlamında *Ehl-i beyt* ismi kullanılmıştır.¹ Ehl-i Hicâz, ehl-i İslâm, Ehl-i Sünnet ve ehl-i ehvâ gibi terkiplerde de görüldüğü üzere "ehl" kelimesi kendisine izafe edilen ibarelerin içerdiği anlama mensubiyet ifade etmektedir. Bu bakımdan söz konusu terkipler, sırasıyla; Hicâz bölgesinde yaşayanlar, İslâm dinine mensup olanlar, Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olanlar, hevâ ve hevesinin peşinden koşmayı hayat düsturu olarak benimseyenler demektir.² Bu açıdan "ehl" kelimesi; bir kişi, grup ya da topluluğun, benimsediği yol, inanç, mezhep veya yaşam tarzıyla ilgisini ortaya koymaktadır.³

Sünnet kelimesi ise öncekilerin yolu, sonradan ortaya konulup yerleşen tarz, izlenen yöntem demektir. Kur'an'da geçen *sünnetü'l-evvelin*⁴ ifadesi, kelime anlamına uygun olarak önceki ümmetlerin izledikleri yol ve buna karşılık uğradıkları son demektir. Ayetlerde yer alan *sünnetullah*⁵ kavramı Allah'ın koyduğu

¹ Kur'an'da Ehl-i beyt ismi mârife olarak, *إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا* "Ey Resûlullah'ın ev halkı! Allah sizden ancak günâh kirini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor." (el-Ahzâb, 33/33) ayetinde geçmektedir. Bu hitabın tam olarak kimleri kapsadığı hususunda müfessirler arasında bir fikir birliği bulunmamaktadır. Kimisi bu kapsama Hz. Peygamber'in eşlerini sokarken, kimisi de bunu Resûlullah, Âlî, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'den ibaret saymaktadır. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîr*, thk. Beşâr Avâd Mârûf ve İsmâ Fâris el-Harastânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 6/178.

² Krş. Râğıb el-İsfehânî, *Müfredâtü'l-elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudi (b.y.: Dârü'l-Kalem, 2009), 96. Ayrıca bk. Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğ*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/40.

³ bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts.), "ehl", 11/28-30.

⁴ el-Enfâl, 8/38; el-Hicr, 15/13; el-Kehf, 18/55; el-Fâtır, 35/43.

⁵ "(Bu,) Allah'ın (kâfirler hakkındaki) süregelen sünnetidir/değişmez yasasıdır. Sen, Allah'ın sünnetinde/yasasında bir değişiklik bulamazsın." (el-Fetih, 48/23). "Sünnetullah" ibaresinin

Kaynakça

- Abdölmünîm, M. Abdurrahman. *el-Mustalahât ve'l-elfâzi'l-fıkhiyye*. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Fazile, ts.
- Apaydın, H. Yunus. "Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/27-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Bağdâdî, Abdölkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Kahire: Mektebetü İbn Sina. 1409/1988.
- Batur, Muhammet Raşit, "Ehl-i Sünnet'in Doğuşu", *Kelam Tarihi I-II*, Ed. Prof. Dr. Memet Baktır-Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Çelik, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Batur, Muhammet Raşit "Kelam ve Mezhepler Tarihi Açısından Kâtip Çelebi ve Eserleri", *İslam Medeniyetinin Keşfi Kâtip Çelebi'yi Anlamak*, Ed. Prof. Dr. Sıddık Korkmaz vd., İstanbul: Hiperyayın, 2021.
- Berkâtî, Muhammed Amîm. *et-Tarifâtü'l-fıkhiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Buhârî. Muhammed b. İsmail. *es-Sahîh*. Dımaşk-Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1423/2002.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Câhız, Abr b. Bahr. "Risâle fi'n-nâbite". *Resâilü'l-Câhız*. nşr. Abdüsselam Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1964.
- Çelebi, Kâtip, *Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Fünûn*, Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, tsz.
- Ebü Dâvûd. *es-Sünen*. thk. Şuaayb el-Arnâvut - Muhammed Kâmil Karabelli. Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Eserî, Abdülhamid. *Akîdetü's-selefi's-sâlih Ehli's-sünne ve'l-cemâa*. İstanbul: Gurabâ, 2007.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Abdülhamîd Hendâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Telbîsu İblîs*. Beyrut: Dârü'l-Kalem, ts.
- İbn Hanbel, Ahmed. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnâvut - Adil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, ts.
- İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 3. Baskı, 1410/1990.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdölbâkî. Byy.: Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.

- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Byy.: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.
- Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir. *et-Tabsir fi'd-dîn ve temyîzü firaki'n-nâciye 'ani'l-firaki'l-hâlikin*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Kâdî Abdülcebbar. *Fazlü'l-itizal ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Byy.: ed-Dârü't-Tunisiyye, ts.
- Kılıçer, M. Esat. "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/520-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Köklü, Recep. "Cemâat Kavramının Delâleti ile İlgili Yaklaşımlar ve İslâm Düşünce Ekollerine Yansımaları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/3 (2017), 157-192.
- Lâlekâî, Hibetullah b. el-Hasen. *Şerhu usuli itikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâa*. 2 Cilt. İskenderiye: Dâri'l-Basîre, 1422/2001.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-akâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûlî. 3. Basım 1411/1991.
- Muammer Esen. *Ehl-i Sünnet -Kavramın Oluşum ve Gelişim Süreci-*. Ankara: Ankara Okulu, 5. Baskı, 2019.
- Müslim b. Haccâc. *es-Sahîh*, thk. Nazar Muhammed el-Faryâbî. Riyad: Dârü Taybe, 1426/2005.
- Özler, Mevlüt. "Ehl-i Sünnet". *Kelâm El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 105-120. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr. *Usûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Lens. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1424/2003.
- Râğıb el-İsfehânî. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan Davudi. Byy.: Dârü'l-Kalem, 4. Baskı, 2009.
- Şehristânî, Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı 1413/1992.
- Şeyh es-Sadûk. *Meâni'l-ahbâr*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1399/1979.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tefsîr*. thk. Beşâr Avâd Mârûf ve İsâm Fâris el-Harastânî. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsû'atü keşşâfi ıstılahâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Alî Dahrûc, trc. Abdullah el-Hâlidî. Beyrut: Mektebetü Lübnan Naşirûn, 1996.

- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *el-Câmi'ü'l-kebîr*. thk. Beşâr Avâd Marûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1996.
- Turtûşî, Ebû Bekr. *Kitâbü'l-Havâdis ve'l-bida'*. Dammam: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1411/1990.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/525-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer. *Esâsü'l-belâğ*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.

Bölüm -13-

EHL-İ SÜNNET VE'L-CEMAAT II – SELEFİLİK

13.1. İsimlendirme

Sözlükte “önce gelmek, gelip geçmek, geçmişte kalmak” anlamına gelen selef kelimesi ıstılahta “geçmiş zamanda fazilet ve ilim açısından Müslümanların önderleri sayılan sahabe ve tâbiîni kastetmek için kullanılmaktadır. Selefî ise bu iki neslin görüşlerine bağlı olan kişi demektir.¹ Bununla birlikte ilk iki nesle, İslam’ın üçüncü nesli olan tebe-i tâbiîn de dahil edilerek, Selefin bu üç nesilden oluştuğu da savunulmaktadır. Bunu ispatlamak için de Hz. Peygamber’e nispet edilen şu rivayet delil gösterilmektedir: “Ümmetimin en hayırlısı benim döneminde yaşayanlardır (sahabe). Sonra onların ardından gelenler (tâbiîn), sonra da onları takip edenlerdir (tebe-i tâbiîn).”²

Selef kelimesinden türetilen Selefiyye’nin terim anlamı ve takip edilen metod bakımından iki farklı tanımı yapılmaktadır. Terim anlamıyla İslam’ın Kur’an, Sünnet ve ilk üç neslin görüş ve yöntemlerinden hareketle anlaşılmasını; bunların dışındaki şahsî rey ve aklî istidlallere müracaat edilmemesini savunanlar kastedilmektedir.³ Buna göre Selefiyye İslam’ı anlama, yorumlama ve yaşama konusunda ilk üç nesli model kabul eden ve bu modeli tarihin değil de dinin bir parçası haline getiren ve onun korunması uğrunda mücadele eden gelenekçi ve muhafazakâr bir düşünceyi ve zihniyeti temsil etmektedir.⁴ Metod bakımından

¹ Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *el-Keşşâf ıstılâhâtı'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk., Ali Dehrûc vd. (Beyrut: Mektebet-u Lübnan, 1996), 1/968; Ebû Hâmid Muhammed b. el-Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, çev. Kemal Işık (Ankara: AÜİF Yayınları, 1971), 17; Adem Apak, “İslam Tarihi Boyunca Selef ve Selefilik Kavramlarının Anlam Serüveni”. *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, ed. Ahmet Kavas (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 39, 41.

² Bkz. Buhârî, “Şehâdet”, 9; Müslim, “Fezâilu's-Sahabe,” 214; Tirmizî, “Fiten”, 45; Ebû Davûd, “Sünnet”, 10.

³ Tehânevî, *el-Keşşâf*, 1/968; Mehmet Zeki Işcan, *Selefilik: İslami Köktencililiğin Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yay. 2014), 26; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: DİB Yay., 2016), 230.

⁴ Ferhat Koca, *İslam Düşüncesinde Selefilik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 11.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, İstanbul: Marifet Yay., 1994.
- Akbulut, Ahmet, "Selefilğin Teolojik ve Düşüncel Temelleri", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, ed. Ahmed Kavas, İstanbul: İSAV Yay., 2014, 113-133.
- Altıntaş, Ramazan, "Selefi Düşünce ve Ehl-i Sünnet Kelamının Teşekkül Süreci", *Kelama Giriş*, ed. İlyas Çelebi-Sinan Öge (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, 2020), 102-123.
- Apak, Adem, "İslam Tarihi Boyunca Selef ve Selefilik Kavramlarının Anlam Serüveni". *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, ed. Ahmet Kavas, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014, 39-50.
- Akkoyunlu, İsmail, "İbn Teymiyye'de Selef ve Selefiyye Kavramları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (2019), 545-562.
- Bağdâdî, Abdülkâhir, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 2007.
- Biçer, Ramazan-Mehmet Dalkılıç, "Dini Temalı Terör Hareketlerinin Ana Nedenleri", *Terörün Sosyal Psikolojisi*, ed. Murat Sever vd., Ankara: Polis Akademisi Yay., 2010, 91-120.
- Bulut, Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: DİB Yay., 2016.
- Bulut, Zübeyir, "Selefilik", *Kelam Tarihi ve Ekolleri*, ed. Mehmet Evkuran, Ankara: Bilay Yayınları, 2018, 277-302.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "11 Eylülle Derinleşen Ayrılık: Suudî Selefiyye ve Cihadî Selefiyye", *Dinî Araştırmalar* 7/20 (2004), 205-234.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Günümüzde Selefilik ve İslami Hareketlere Olan Etkisi", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, ed. Ahmed Kavas, İstanbul: İSAV Yay., 2014, 485-524.
- Çelebi, İlyas, "İlk Kelâm Tartışmaları ve İnanç Grupları", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, 49-61.
- Dalkılıç, Mehmet, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat", *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Ali Büyükkara, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2010, 66-91.
- Demirbilek, Mine - Atalay, Hakan, "Türkiye'de Selefilik Araştırmalarında Rastlanan Bazı Sorunlar", *İslâmî Araştırmalar* 29/2 (2018), 448-459.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Şura Yay., 1996.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut: Dâru Sâdır, 2006.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İlcâmü'l-Avam an İlmi'l-Kelam: Halkın Kelamî Tartışmalardan Korunması*, çev. Sabit Ünal, İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İtikadda Orta Yol*, çev. Kemal Işık, Ankara: AÜİF Yayınları, 1971.
- İbn Teymiyye, Takıyuddîn, “el-Akâidetü'l-Vâsiyye”, *Akaide Dair İki Risale*, İstanbul: İFAV, ts.
- İğde, Muhyettin. “Selefilğin Tarihi Arka Planı”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 8/2(Nisan 2016): 151-181. <https://doi.org/10.18403/emakalat.82209>
- İğde, Muhyettin. “Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları”. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ed. M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, 153-173.
- İşcan, Mehmet Zeki, *Selefilik: İslami Köktencilğin Tarihi Temelleri*, İstanbul: Kitap Yay. 2014.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, sad. Sabri Hizmetli, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kılavuz, Ahmed Saim, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Koca, Ferhat, *İslam Düşüncesinde Selefilik*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Kubat, Mehmet, “Selefiyye İle Neo-Selefilğin Kesişen ve Ayrışan Yönleri”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2 (2017), 124-142.
- Kutlu, Sönmez, “Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. H. Onat-S. Kutlu, Ankara: Grafiker Yay., 2012, 343-364.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât, *Şerhu'l-'Umde fî 'Akâdeti'l-Ehl-i Sünnet ve ve'l-Cemaat*, nşr. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2012.
- Önal, Recep, “Kelâm Tarihinde Haberi Sıfatlara Yaklaşımlar ve Ebu'l-Berekât En-Nesefî'nin Konuya Bakışı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016): 376-407.
- Öz, Mustafa, *Ana Hatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Özervarlı, Said, “Selefiyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yay., 2009, 36/399-402.
- Özler, Mevlüt, “Selefiyye”, *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara: Grafiker Yay., 2015, 95-103.
- Serdar, Murat-Harun Işık, *Kelam Tarihi*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.

- Şehristânî, Muhammed Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Muhammed Fehmi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Şık, İsmail ve dğr. *Kelâm I*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- Tehânevî, Muhammed Hâmid, *el-Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk., Ali Dehrûc vd., Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi: Giriş*, İstanbul: Damla Yay., 1996.
- Uludağ, Süleyman, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1979.
- Uludağ, Süleyman, *İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1996.

Bölüm

-14-

MÂTÜRÎDİLİK

14.1. İsimlendirme

Mâtürîdilik, İslâm düşüncesi tarihinde hicrî 4. ve 5. yüzyıllarda Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944)'nin akılcı din anlayışının itikâdî-kelâmî ve siyasî görüşleriyle birlikte sistemleştiği bir kelâmî ekoldür.¹ Ekolün ana isim olarak kelâmî sistematiğinde kendisinin görüşlerinin merkezî rolünden dolayı Mâtürîdî'ye nispet edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Mâtürîdî'nin görüşlerindeki belirgin Ebû Hanîfe (öl. 150/767) etkisinden dolayı "Hanefîler" şeklinde isimlendirildiği de olmuştur. Ekolün Mâverâünnehir bölgesinde yaygınlaşp etkisini arttırması üzerine "Mâverâünnehir Fakihleri", "Semerkand Meşâyihî" bazen de "Ehl-i Sünnet" şeklinde anıldığı anlaşılmaktadır.²

Mâtürîdilik özellikle Ebû Hanîfe'den miras kalan itikâdî ve fikhî kimliği akıl ile vahyin uyumlu bir şekilde işletildiği akılcı bir din anlayışı şeklinde sistematikleştirdikten sonra Irak, Şam ve Mısır gibi bölgelerdeki ağırlıklı fikhî Hanefîlikten ayrılarak kelâmî bir bünyeye kavuşmuştur. Bu kelâmî düşünce yapısı her ne kadar Mâverâünnehir bölgesinde yayılmaya başlasa da kısa süre içerisinde Hanefîlikle birlikte yürümeye başlamış ve günümüze kadar çeşitli vesilelerle varlığını sürdürebilmiştir.

14.2. Teşekkül ve Tarihçe

Mâtürîdiliğin tarihsel süreci incelendiğinde Mâtürîdî'nin başat rolü oynaması ve kendisinin talebeleriyle oluşmaya başlayan Mâtürîdî düşüncenin gelişimi aynı anda dikkate alınmalıdır. Bu kapsamda Mâtürîdî'nin hayatı ve ilmî faaliyetleriyle bu faaliyetlerin ürünü olan eserlerin üzerine yoğunlaşmak bir bakıma Mâtürîdî'nin ve Mâtürîdiliğin fikrî arka planını kavrayabilmek açısından

¹ Sönmez Kutlu, "Maturidilik", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 365.

² İhsan Timür, "Mâtürîdilik", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020), 235.

Kaynakça

- Ak, Ahmet. *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Ak, Ahmet. *İtikâdî İslam Mezhepleri Tarihi 1-Giriş ve Ehl-i Sünnet*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022.
- Akoğlu, Muharrem. "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine". *Bilimname: Düşünce Platformu* 7/17 (2009-2), 123-138.
- Aruçi, Muhammed. "Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/266-267. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Çetin, Maksut. "Hz. Muhammed'in Nübüvvet ve Risaleti". *İslam İnanç Esasları*. ed. Vecihi Sönmez-Hilmi Karaağaç, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2021, 221-239.
- Demir, Osman. "Şerh ve Hâşiye Dönemi Kelamı". *Kelam Tarihi*. Ed. İbrahim Aslan-Osman Demir. 279-302. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022.
- Demir, Osman. "Osmanlı Dönemi Kelamı". *Kelam Tarihi*. Ed. İbrahim Aslan-Osman Demir. 303-328. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022.
- Esen, Muammer. "Matûridî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Alem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 45-56.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. Nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: y.y., 1321.
- Kalaycı, Mehmet. "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (2016), 9-72.
- Kalaycı, Mehmet. "18. Yüzyıl Osmanlı Dinî Düşüncesinde Mâtürîdîlik Vurgusu: Hanefîlikten Mâtürîdîliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*. Ed. Ahmet Hamdi Furat vd. 47-95. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Kutlu, Sönmez. "Maturidilik". *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu. 365-394. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Kutlu, Sönmez. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Madelung, Wilferd. "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler". Çev. Muzaffer Tan. (içinde) *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. Haz. Sönmez Kutlu. 323-379. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Makdîsî, Şemseddin Muhammed B. Ahmed b. Ebî Bekir. *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*. Thk. J. Geöje. Leiden: Leiden Press, 1906.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*. Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2003.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Thk. Mehmet Boynukalın. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*. Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2014.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebsîratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. Thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. Ankara: DİB Yayınları, 2003-2004.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Bahru'l-Kelâm*. Çev. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Önal, Recep. "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmi'ndeki Yeri". *Akademik İncelemeler Dergisi* 8/3 (2013), 325-360.
- Önal, Recep. "Mâtürîdî Düşüncenin Teşekkülünde Sosyo-Jeo-Politik Bağlam: Mâverâünnehir (Semerkand ve Buhara) Üzerine Analizler". 3. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı*. 40-86. 17-21 Ekim 2018. Buhara-Özbekistan.
- Özen, Şükrü. "Mâtürîdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/146-151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özervarlı, Mehmet Sait. *Kelamda Yenilik Arayışları*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. Çev. Şerafeddin Gölçük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1994.
- Sâbûnî, Nûreddin. *Mâtürîdiyye Akâidi*. Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Timür, İhsan. "Maturidîliğin Batı'da Taban Bulmasında el-Akâidetü't-Tahâviyye'nin Rolü". *Toplum Bilimleri Dergisi* 10/19 (2016), 325-336.
- Timür, İhsan. "Mâtürîdîlik". *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ed. Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit. 235-252. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Ulupınar, Hamide. "Kur'an'da Geçen Hikmet Kavramının İşârî Yorumu". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2021, cilt: VIII, sayı: 2, s. 791-810.
- Ünverdi, Veysi. "Kelamda Kesb Teorileri". *Sistemantik Kelam*. Ed. Mehmet Evkuran. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Ünverdi, Veysi. "Mâtürîdî Kelamı". *Kelam Tarihi*. Ed. İbrahim Aslan-Osman Demir. 197-222. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebü'l-Muîn en-Nesefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/568-570. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Bölüm -15-

EHL-İ SÜNNET VE'L-CEMAAT III EŞARİLİK

15.1. İsimlendirme

Eş'arilik, mezhebin öncü ve kurucu imamı olan Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'ye nispetle Eş'arilik olarak adlandırılmıştır. Bu isimlendirme ile birlikte kelâmın temel problemlerine getirdiği sistematik çözümlerden dolayı karşıtları tarafından Müşebbihe, Cebriyye ve Mürctie gibi adlarla da anılmıştır. Ancak bu isimlendirmeler Eş'arîler tarafından kabul görmemiştir.¹

İslâm düşünce tarihinde ortaya çıkan ilk ihtilaflardan sonra birçok mezhebin ortaya çıktığı görülür. Mezhepler arası fikir ayrılığından sonra insanlar kuşatıcı bir mezhep arayışına girdiler. Bu bağlamda Eş'arilik, İslâm ümmetinin içine girdiği gerilim ortamından kurtulmak için çözüm arayışına girmiş ve itikadî meselelere yeni bir metotla yaklaşarak ihtiyacın hissedildiği bir ortamda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Eş'ariliğin ortaya çıkışında dönemin sosyo-siyasî ve fikri ortamın doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir.

15.2. Teşekkül Dönemi ve Tarihçesi

Eş'ariliğin kurucu imamı Ebu'l-Hasan el-Eş'arî Abbasilerin merkezi otoritesinin zayıfladığı bir dönemde yaşamış (260/873-324/935), kelâmî fikirlerini içeren eserlerini bu zaman diliminde yazmıştır. Dolayısıyla Eş'ariliğin tarihini anlamak için Abbasî halifesi Memun dönemine kadar gidilmesi gerekir. Bu zaman diliminde siyasi otoritenin desteğiyle Mutezilenin halku'l-Kur'an düşüncesini kabul ettirmeye çalışması, fikirsel anlamda ortaya çıkan farklılığın toplumsal bir baskıya dönüşmesine neden olmuştur. Mütevekkil dönemine kadar devam eden bu süreç, daha sonra tam tersi bir kisveye bürünmüştür. Mütevekkilin Ahmet b. Hanbel ve taraftarlarına yakın durmasıyla başlayan süreç Mutezile için bir çöküş dönemini beraberinde getirmiştir. Bu dönemden sonra Mutezile gümüş çağı olarak kabul edilebilecek Cübbâiler döneminde etkin olmaya başlamıştır. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî de bu konjonktürde yaşamıştır. Babasının vefatından

¹ Halil İbrâhim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 267.

Kaynakça

- Bedir, Murtaza. "Mütekaddimîn Ve Müteahhîrîn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/ 186-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/mutekaddimin-ve-muteahhirin>
- Bulut, Halil İbrâhim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Bulut, Mehmet. "İhve-i Selâse". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/6-7. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Cüveynî, Ebû'l- Meâlî el-. *Kitâbü'l-İrşâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa - Ali Abdulmunim Abdulhamid. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1950.
- Eş'ârî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. Kahire: Dâru'l-Ensar, 1. Basım, 1977.
- Eş'ârî, Ebû'l-Hasan el-. *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. nşr. Richard J. McCarthy. thk. Ğurabe Hammude. Kahire: Matbaatu'l-Mısıriyyetu, 1975.
- İbn Asâkîr, Ebu'l-Kâsım b. Hasen. *Tebyînu Kizbi'l-Mufterî fi-mâ Nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1983.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed el-Hasen. *Mücerred makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî*. Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1987.
- İbn Fûrek, Muhammed b.Hasen. *Mücerredü makâlâtî's-Şeyh Ebi'l Hasan el-Eş'ârî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*. İstanbul: Düşün, 2013.
- Râzî, Fahreddîn er-. *el-Metâlibu'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhi*. çev. Ekrem Demirli vd. İstanbul: Fikriyat, 2022.
- Subkî, Ebû Nasr Tâcüddîn. *Tabakâtu's-Şâfiyyetü'l Kübrâ*. thk. el-Hulv Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettah Muhammed. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hicr, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'ariyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Bölüm -16-

YEZİDİLİK

16.1. İsimlendirme

Yezîdi isminin kaynağı hakkında farklı açıklamalar vardır. İsmin Avesta dilinde “melek” anlamına gelen “İzd” kelimesinden türediğine dair yaygın bir kanı söz konusudur. Avesta dilinde “Tanrı” anlamına gelen “Yezdan” adından geldiği düşüncesi de bir diğer görüştür. Bu itibarla **İzîdî** ve **Yezdanî**, birincisinde “Meleğe İnanan”; ikincisinde “Allah’a İnanan” anlamına gelmektedir. Nitekim “Yezdan” adı, Yezîdi dualarının tüm giriş cümlelerinin bir parçasını oluşturmuştur: “Saf, merhametli ve cömert Yezdan adına.¹ Yezîdiler Türkiye’de kendilerine “İzidi” veya “Yezîdi” olarak adlandırırlar. Yezîdiler’e göre de doğru olan isimlendirme Kürtçe bir kelime olan İzidiyye’dir. Bu kelime, “Yezdan” ya da “İzdan” kelimesinden türemiştir. Anlamı, “Allah’ın dinine bağlı olanlar” ya da “Allah’a inananlar”dır.² Yezîdiler, farklı ülkelerde farklı isimlerle de anılmaktadır. Örneğin Suriye’de “Dasnâ”, Türkiye’de özellikle Batman ili ve çevresinde bulunan Yezîdilerden “Haldî” adıyla söz edilmektedir. Ermeniler arasında Ermenice “güneşe tapanlar” anlamına gelen Arevortis adıyla tanınırlar. Genel olarak tüm Müslümanlar, “Şeytan’a inananlar” anlamına gelen Yezîdi adını kullanırlar.³

Tarihî süreçte Yezîdilik, kurucusuna, bir şahsa ya da herhangi bir bölgeye nispetle ad almış bir kavramdır. Farklı yaklaşımları tasnif edersek:

▪ Haricîler’in İbâdî kolunun önemli figürlerinden Yezid b. Üneyse tarafından kurulduğu iddiası. Şehristânî (ö. 548/1153), Yezid b. Üneyse’ye nispetle bu adı aldıkları görüşünü paylaşır.⁴ Semânî de (ö. 562/1166) Harici fırkalar

¹ Çakır Ceyhan Süvari, “Yezidis: An Ethno-Religious Group in Turkey”. *Forum of Ethno Geo Politics* 4/2, (2016), 21. 19-38; Azad Said Sümuv, *el-Yezidiyye min hilali nususiha'l-mukaddese*. (Beyrut: Matbaatü'l-Mektebeti'l-İslamiyyi, 2001), 27-29.

² Sümuv, *el-Yezidiyye min hilali nususiha'l-mukaddese*, 27.

³ Süvari, “Yezidis: An Ethno-Religious Group in Turkey”, 21.

⁴ Muhammed Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl (İslam Mezhepleri)*. Ter. Mustafa Öz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 139.

Kaynakça

- Arakelova, Victoria. "Yezîdism". *Handbook of Islamic Sects and Movements* Ed. Muhammad Afzal-Upal Carole M. Cusack, Leiden: Brill, 2021, 743-760.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Dinnayi, Mirza. "Yezîdi Minority and ISIS: the Victims of Trans-Generational Genocide". [https://www.openstarts.units.it/bitstream/10077/30791/1/1 _Yazidi-Openstarts.pdf](https://www.openstarts.units.it/bitstream/10077/30791/1/1_Yazidi-Openstarts.pdf). (2020): 7-21.
- Ebî Ferras, Ubeydullah b. Şibl. *er-Red ale'r-rafıza ve'l-Yezîdiyye*. Thk. Hamdi Abdülmeccid es-Selefi-Tahsin İbrahim ed-Düsukî, Dohak: yy., 2010.
- Fırlı, Ethem Ruhî. *Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri*. İstanbul: Şa-To İlahiyat, 1999.
- Grant, Asahel. *The Nestorians or The Lost Tribes*. London: William Clowes and Sons, 1841.
- Guest, John S. *The Yezîdis*. London and New York: KPI Limited, 1987.
- Güneş, Alev. "Yezîdiler", <http://www.bued.boun.edu.tr/turik.asp?id=46>. (31.01. 2023).
- Isha, Joseph. *Devil Worship The Sacred Books Andtraditions of The Yezîdiz*. Boston: Richard G. Badger The Gorham Press, 1919.
- Işık, Zehra. *Yezîdilik Teolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefayâtü'l-A'yan*. Thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru Sâder, 1970.
- Kızılhan, İlhan. "Ezidiler, İnançları ve Tarihleri". <https://www.rudaw.net/turkish/opinion/13082014>.
- Kızılhan, Jan İlhan. "The Yazidi-Religion, Culture and Trauma", *Advances in Anthropology* 7, (2017): 333-339.
- Kreyenbroek, Philip G. "History in An Oral Culture: The Construction of History in Yezîdi Sacred Texts." *The Journal of Kurdish Studies* 6, (2008): 84-92.
- Langer, Robert. "Yezîdism Between Scholarly Literature and Actual Practice: From Heterodox Islam and Syncretism to the Formation of a Transnational Yezîdi Orthodoxy." *British Journal of Middle Eastern Studies* 37/3, (2010): 393-403.
- Maisel, Sebastian. "Social Change Amidst Terror and Discrimination: Yezîdis in the New Iraq" *Middle East Institute Policy Brief* 18, (2008): 1-9.
- Mushaf-ı Reş. <http://dinlervekitaplar.blogspot.com/2017/12/ezidi-mushaf-res-kara-kitap.html>.
- Okçu, Davut. *İslamdan Ayrılan Cereyanlar Yezîdilik ve Yezîdiler*. Van: yy., 1993.

- Sadîkî, Muhammed en-Nâsır. *Tarihü'l-Yezîdiyye*. Lazkiye: Dâru'l-Hivâr li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2008.
- Sem'anî Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensab*. Thk. Abdurrahman b. el-Muallimi'l-Yemanî ve dğr. Haydarabat: Dairetü'l-Mearifi'l-Usmaniyye, 2016.
- Sever, Erol. *Yezîdîlik ve Yezîdîlik'in Kökeni*. İstanbul: Berfin Yayınları, 1993.
- Sümuv, Azad Said. *el-Yezîdiyye min hilali nususiha'l-mukaddese*. Beyrut: Matbaa-tü'l-Mektebeti'l-İslamiyyi, 2001.
- Süvari, Çakır Ceyhan. "Yezîdis: An Ethno-Religious Group in Turkey", *Forum of EthnoGeoPolitics* 4/2, (2016): 19-38.
- Şehristanî, Muhammed Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihâl (İslam Mezhepleri)*. Ter. Mustafa Öz İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Teymur Paşa, Ahmed. *el-Yezîdiyye ve Menşeu Nihletihim*. Kahire: Mecelletü's-Selefiyye, h. 1352.
- Turan, Ahmet. "Yezîdiliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi." *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, (1989): 42-82.
- Uslu, Laleş. *Yezîdiler Üzerine Sosyo-Arkeolojik İnceleme*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim dalı Klasik Arkeoloji Bilim dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yalkut, Sabiha Banu. *Melek Tavus'un Halkı Yezîdiler*. İstanbul: Metis Yayınları, 2001.
- Zahir, Muhammed. *ez-Zerdaştîyye ve'l-Yezîdiyye tekâbü'l em tedâbü'r*. Dimeşk: Dârü'l-Evâil, 2010.

Bölüm

-17-

BÂBİLİK-BAHÂİLİK

17.1. İsimlendirme

Bâbîlik, Mirza Ali Muhammed Şîrâzî tarafından 19. Yüzyılda İran'da kurulan, Şîîliğin İslâm anlayışı doğrultusunda özellikle de mehdîlik fikrinden hareketle şekillenip gelişen ve daha sonra Bahâîlik adıyla devam eden, dinî görünümlü çağdaş itikadî bir mezheptir.¹ Mesîhî bir karakter taşıyan bu mezhebin kurucusu Mirza Ali Muhammed Şîrâzî, Şîî Şeyhîlik tarikatına mensup birisidir. Kendisi Şeyhîlik tarikatının kurucusu Şeyh Ahmed el-Ahsâî'nin müridi olan Kâzım Reştî'nin önde gelen müntesiplerindendir. Mirza Ali Muhammed, kâmil Şîî anlayışından hareketle Kâzım Reştî'nin ölümünden sonra Mehdi'ye açılan kapı anlamına gelen Bâb'ın kendisi olduğunu iddia etti.² Mirza Ali Muhammed'in "Bâb"lık iddiasında bulunması nedeniyle bu hareket ilk önce "Bâbîlik" olarak isimlendirildi. Mirza Ali Muhammed'in ölümünden sonra hareketin başına ileri gelen taraftarlarından biri olan Mirza Hüseyin Ali en-Nûrî geçti. Daha önce Mirza Ali Muhammed tarafından Mirza Hüseyin Ali en-Nûrî'ye "Tanrının mazharı" anlamına gelen Bahâullah adı verilmişti. Bahâullah ismine nispetle de bu mezhep daha sonra "Bahâîlik" olarak adlandırıldı.³ Mirza Ali Muhammed'den sonra Bâbîlerin bir kısmı Bahâullah'ın üvey kardeşi Suphi Ezel lakabıyla meşhur olan Mirza Yahya'ya bîat ettiler. Mirza Yahya taraftarları, "Ezelîler" olarak anılmaya başladılar.⁴

¹ Sabri Hizmetli, "İtikadî İslâm Mezheplerinin Ortaya Çıkış Sebepleri ve Bâbîlik-Bahâîlik", *İslâm'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği (Kutlu Doğum Haftası: 1993)*, (Ankara: 1995), 219.

² Ethem Ruhi Fıçlalı, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 16.

³ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 223.

⁴ Ali Acar, "Sosyolojik Açıdan Bahâîlik", *Sosyoloji Konferansları (Journal of Economy Culture End Society)*, 21 (1986), 212; Şinasi Siber, "Bâbîlik ve Bahâîlik", *Diyanet İlmî Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi)*, 1/5, (1962), 27.

Kaynakça

- Abdülhamid, Muhsin. *İslâm'a Yönelen Yıkıcı Hareketler (Babilik ve Bahâîliğin İcyüzü)*. çev. M. Saim Yeprem-Hasan Güleç, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986.
- Acar, Ali. "Sosyolojik Açıdan Bahîlik". *Sosyoloji Konferansları (Journal of Economy Culture End Society)*. 21 (1986), 209-229.
- Albayrak, Ali-Teber, Ömer Faruk-Gökalp, Yusuf. "Anadolu'da Bahâî Faaliyetlerinin Tarihsel Bir Yansıması: Emin Ali'nin "Bahâî Hareketi Hakkında İlmî Bir Tetebbu" Adlı Makalesi". *Turkish Academic Research Review* 5/4 (Aralık 2020), 560-573.
- Bereketzâde İsmail Hakkı. "Terâcim-i Ahvâl Yâd-ı Mâzî". *Sırâtı müstakîm*. II/48 (1324)
- Çam, Süleyman. "Osman Nuri Ergin'in Çalışmalarında Bahâîlik Hareketi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 22/2 (2022), 107-123.
- Çiçek, Hacı. "Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri, İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Ona Dâir Bâzı Yorumlar". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3/6 (2017), 135-156
- Edhem Nejâd. "Amerika'da Müslümanlar-I". *Sırâtı müstakîm*. IV/82 (17 Mart 1326).
- el-Hamd, Abdulkadir Şeybe. *el-Bahâiyye İhdâ Matâyâ el-İstimâr ve's-Sahyûniyye*. Medinetu'l-Munevvere: el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 1974.
- Ergin, Osman Nuri. "Bahâîliğin İcyüzü". *Sebîlürreşâd* 9/203 (Ağustos 1955).
- Ergin, Osman Nuri. "Bahâîliğin İcyüzü-I". *Sebîlürreşâd*. 9/204 (Eylül 1955).
- Ergin, Osman Nuri. "Bahâîliğin İcyüzü-II". *Sebîlürreşâd*. 9/205 (Eylül 1955).
- Ergin, Osman Nuri. "Bahâîliğin İcyüzü-III". *Sebîlürreşâd*. 9/206 (Ekim 1955).
- Ergin, Osman Nuri. "Bahâîliğin İcyüzü-V". *Sebîlürreşâd*. 9/208 (Kasım 1955).
- Eyyûb, Hasan Muhammed. *Tebîtu'l-Akâidi'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru'n-Nedve el-Cedîde, 1983).
- Fatheazam, Husmand. *Yeni Bahçe*, çev. Mehmet Niyazi, Adana: Nadir Kitap, 1977.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. "Bahâîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 464-467 İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *Bâbîlik ve Bahâîlik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*. Ankara: Selçuk Yayınları, 5. Baskı 1991.

- Fiğlalı, Ethem Ruhi-Şimşek, Ramazan. "Bahâîlik ve Kitabu'l-Akdes". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları* 3/2 (Güz 2010), 7-144.
- Goldziher, Ignaz. *el-Akâdetu ve's-Şerîatu fi'l-İslâm*. çev. M. Yûsuf Mûsa vd. Mısır: Dârü'l-Kitâb, 3. bs. trz.
- Hizmetli, Sabri. "İtikadî İslâm Mezheplerinin Ortaya Çıkış Sebepleri ve Bâbîlik-Bahâîlik". *İslâm'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği [Kutlu Doğum Haftası: 1993]*. (Ankara: 1995), 215-222.
- Kaplan, Abdurrahim. "Meryem Suresi 57. Âyet Bağlamında Hz. İdrîs'in (as) Göğe Yükseltilmesiyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (2020), 64-83.
- Kaplan Abdurrahim. "Çağdaş Tefsirlerde Kitab-ı Mukaddes Nakillerinin Kullanımı İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri Örneği". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* (TADER) 4/1 (2020), 166
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.
- Mahvî, İhsan. "Bâbîlik". *Mahfil* 2/23 (1340/1922).
- Mahvî, İhsan. "Bâbîlik". *Mahfil* 2/24 (1340/1922).
- Ogan, Mehmet Râif. "Bâbiyye ve Bahâiyye Dini I". *İslâm Dünyası* 2/33 (7 Kasım 1952).
- Ogan, Mehmet Râif. "Bâbiyye ve Bahâiyye Dini II". *İslâm Dünyası*. 2/34 (14 Kasım 1952).
- Ogan, Mehmet Râif. "Bâbiyye ve Bahâiyye Dini III". *İslâm Dünyası*. 2/36 (28 Kasım 1952).
- Ogan, Mehmet Râif. "Bâbiyye ve Bahâiyye Dini XIII". *İslâm Dünyası*, 3/62 (29 Mayıs 1953).
- Ogan, Mehmet Râif. "Bâbiyye ve Bahâiyye Dini". *İslâm Dünyası*. 4/79 (11 Aralık 1953).
- Öz, Mustafa. "Türkiye'de Bahâîlik ve Bahâî Faaliyetleri". *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, ed. Ömer Faruk Harman, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Özşuca, Neyir. *Bahâî Dini, Tarihi, Prensipleri ve Dinî Hükümleri*. Ankara: Ant Matbaası, 1989.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Siber, Şinasi. "Bâbîlik ve Bahâîlik". *Diyanet İlmi Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi)*. 1/5 (1962), 27-31.
- Şevki Efendi. *Bahâî Dininin I. Yüzyılı*. çev. Suna Bozkır, İstanbul: Baha Yayınları, 1995.

- Topaloğlu, Fatih. “Bâbîlik-Bahâîlik”. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. ed. Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Türkiye Bahâî Toplumu Dış İlişkiler Temsilciliği. *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*. İstanbul: Bahai Eserleri Basım Dağıtım, 2016.
- Zerendî, Muhammed. *Nebil Tarihi*. çev. Minu Derahşan Sabit, Ankara: Başnur Matbaası, 1973.

Bölüm -18-

KADİYANİLİK

Ahmediyye/Kâdiyanilik, Hindistan'ın Pencab bölgesinin Kâdiyân köyünde temelleri 1889 yılında Mirza Gulam Ahmed (1839-1908) tarafından atılmış müceddidlik, mesihlik, mehdilik ve nebîlik iddiaları üzerine inşa edilmiş, üzerinde en çok tartışılan şahıs merkezli dinî bir harekettir. Müslümanların çoğunluğu tarafından ayrı bir mezhep olarak kabul edilmesine karşın hareketin temsilcileri kendi topluluklarını Ehl-i Sünnet'in dışında yeni bir mezhep olarak görmemektedirler. Zira onlara göre İslam dini etrafında ortaya konan düşüncelerin her biri İslam'ın anlaşılma biçimleri olup İslam'da mezhep diye bir şey bulunmamaktadır.¹

18.1. İsimlendirme

Ahmediyye hareketinin isimlendirilmesi Gulam Ahmed'in hayatındaki birtakım müspet veya menfi gelişmelere dayanmıştır. Tarihi süreç dikkate alındığında hareketin isimlendirilmesinin, fiilî kuruluş tarihi olarak kabul gören 1889 senesinden çok daha öncelere gittiği söylenebilir.

Hareketin kuruluşunun öncesinde gündeme gelen ilk isimler "Mirzâiyye" ve "Mirzâiyyet" kavramlarıdır. Bu ifadelerin Gulam Ahmed'in çevresinde 1882 yılından itibaren toplanmaya ve kendilerini "farklı" olarak tanımlamaya başlayan kimselerin Mirza Gulam Ahmed'in ismine nispetle bu kavramları kullandıklarını söylemek mümkündür. Kuruluş sonrasında Gulam Ahmed, etrafında oluşan bu yeni topluluğu ayrı bir isimle adlandırmayı tercih etmemiştir. Gulam'ın doğduğu yere nispetle "Kâdiyânî" şeklindeki kullanım biçimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Hareket, müceddidlik iddiası sonrasında 1891 yılında Gulam Ahmed'in, mesihlik ve mehdilik iddialarında bulunmasının ardından diğer Müslümanlar/muhalif kesimler tarafından isimlendirilmeye tabi tutulmuştur.

¹ H. A. Walter, "The Ahmadiya Movement", *The Religious Life of India* (Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1918), 111; Ebu'l-Hasan Ali Hüsnü en-Nedvî, *Kâdiyânî ve'l-Kâdiyâniyetü*, (Cidde: ed-Dâru's-Suûdiyye, 1967), 7-8.

Kaynakça

- Ahmed, Beşîrüddîn. *Ahmediyet'e Davet (Da'vetü'l-Emir)*. çev. Raşit Paktürk. Almanya: Islam İnternetional Pblcationss Limited, 2013.
- Ahmed, Beşîrüddîn. *The Ahmadiyya Movement*. Lahore, 1971.
- Ahmed, Beşîrüddîn. *Ahmediyet'in Mesajı*. çev. Abdülgaaffar Han. Tilford: 1993.
- Ahmed, Beşîrüddîn. *Arayanların Yolu*. çev. Syed Ateeq Ahmad. İslamabad: Islam International Publications Limited, 2014.
- Ahmed, Gulam. *Berâhin-i Ahmediyye*. Kâdiyân, 1905.
- Ahmed, Gulam. *İsa Mesih Hindistan'da*. çev. Abdülgaaffar Han. İstanbul: Islam International Publications Limited, 2008.
- Ahmed, Gulam. *Nuh'un Gemisi*. çev. Muhammed Celal Şems. İstanbul: Islam International Publications, 2008.
- Ahmed, Gulam. *Duanın Bereketleri*. M. Celal Şems. İstanbul: Islam International Publications Limited, 2012.
- Ahmed, Gulam. *Lecture Sialkot*. Tilford: Islam International Publications Limited, 2007.
- Ahmed, Gulam. *İslâmiyet'in Öğrettiği Esaslar*. çev. Şinasi Siber. İslamabad: Islam International Publications Limited 2010.
- Ahmed, Gulam. "Bir Hatanın İzâlesi". *Maneviyat Dergisi*. 1/5 (2012), 6-13.
- Ahmed, Mirza Masrur. *Biat Şartları ve Bir Ahmedinin Sorumlulukları*. çev. Abdülgaaffar Han İstanbul, 2008.
- Ahmed, Mirza Tahir. *Dinin Yeniden Canlanması*. çev. M. Celal Şems. İstanbul, 1988.
- Ahmed, Mirza Tahir. *Tarih Gerçekleri Işığında İngiliz Fidanı*. çev. Muhammed Celal Şems. Tilford: Islam International Publications Limited, 1993.
- Ali, Muhammed. *The Ahmadiyya Movement II The Doctrine*. Lahore, 1918.
- Çetin, Maksut, "Vahyin Geliş Şekli ve Kadiyânîliğin Oluşumuna Etkisi", *Vahyi Anlama Yolunda III Vahiy ve Gelenek*, ed. Dr. M. Raşit Akpınar-Dr. Mustafa Yüceer, İstanbul: Siyer Yayınları, 2022, 147-194.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. *Kitâbü's-Sünen*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyan, 1998.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslam'da İtikâdi, Siyasî, Fıkhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2011.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Kâdiyânîlik*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muahmmmed b. Yezid. *es-Sünen*. İstanbul: Yy., 1981.

- Küçüköner, Halide Rumeysa. *Mirza Gulam Ahmed ve Ahmedilerin Mirza Gulam Ahmed Telakkisi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- el-Mevdûdî, Ebu'l-Â'lâ. *İslam Tarihinde İlk Defa Din Dışı İlan Edilen Mezhep Kâdiyânîlik Nedir?* çev. Ahsen Batur. İstanbul: İhya Yayınları, 1975.
- en-Neccâr, Âmir. *el-Kâdiyâniyye*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmi'iyetü, 2005.
- Nedvî, Ebu'l-Hasan Ali Hüsnü. *Kâdiyânî ve'l-Kâdiyâniyetü*. Cidde: ed-Dâru's-Suûdiyye, 1967.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Piştofoğlu, Abdulhamit. *Ahmediye Cemaati ve Türkiye'deki Faaliyetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Şems, Muhammed Celal. *Hilafet*. İstanbul: Islam International Publications Limited, 2009.
- Usman, Ali Muhammed. *Kâdiyânî Geleneğinin İki Temel Akımı Olarak Rebve Cemaati ve Lahori Cemaati: Karşılaştırmalı Bir Analiz*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Walter, H. A. "The Ahmadiya Movement". *The Religious Life of India*. Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1918.

Bölüm -19-

VEHHÂBİLİK

19.1. İsimlendirme

Vehhâbîlik, Muhammed b. Abdülvehhâb (ö. 1206/1792) tarafından Arap Yarımadasının Necd bölgesinde başlatılmış olan dinî ve siyasî bir harekettir. Vehhâbî ismi, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın babası Abdülvehhâb'ın adına nispetle verilmiştir. Ancak mensupları vehhabî isimlendirmesini benimsememişlerdir. Onlar, kendileri için “Muvahhidûn”, “Ehl-i Hadîs”, “Selefiyye” gibi isimleri kullanmışlar, Vehhâbî hareket için ise daha çok “Da’vetü’t-Tevhîd”, “Da’vetü’s-Selefiyye” ve “Da’vet” isimlerini tercih etmişlerdir.

19.2. Teşekkülü ve Tarihçesi

Muhammed b. Abdülvehhâb, 1115/1703 senesinde Arabistan'ın Necd bölgesinde bulunan Uyeyne kasabasında doğmuştur. Benî Temîm kabilesine mensuptur. Babası Abdülvehhâb b. Süleyman Uyeyne kadılığı görevinde bulunmuş ve dedesi Süleyman b. Ali b. Ahmed ise Necd müftülüğü yapmıştır. İlim ehli bir ailede dünyaya gelen Muhammed b. Abdülvehhâb, tefsir, hadis ve özellikle Hanbelî fıkhiyla ilgili temel bilgileri babasından öğrenmiştir.¹ Daha sonra Uyeyne'den Mekke'ye giden Muhammed b. Abdülvehhâb, Mekke'de istediği ilmî ortamı bulamamış ve Medine'ye intikal etmiştir. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın Medine ulemasından aldığı dersler düşüncelerinin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Hicrî XI ve XII. yüzyıllarda özellikle Medine âlimleri arasında ıslahatçı bir fikrî hareket baş göstermiştir. Bu hareketin en belirgin özelliği, İbn Teymiyye'nin fikirlerinin yeniden ön plana çıkarılması ve onun temel görüşlerinin canlandırılmasının sağlanmasıdır.² Bu sürecin en önemli simalarından birisi Irak'tan gelerek

¹ Adullah es-Sâlih el-Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, (Riyad: Dâru'l-Ulûm, ts.), 26, 28.

² Adem Eryiğit, *İbn Teymiyye'nin Siyaset Düşüncesi ve Cihat Doktrini*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2020), 284.

Kaynakça

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi' u's-sahîh*. thk. Muhammed Nâsîrüdîn el-Bânî. b.y.: Dâru's-Sadîk, 1418/1997.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vahhabilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudî Selefîyye ve Cihadî Selefîyye", *Dinî Araştırmalar*, 7/20 (2004): 205-234.
- Cook, Michael. "Muhammed b. Abdülvehhâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/489. Ankara: TDV yayınları, 2020.
- Eryiğit, Adem. *İbn Teymiyye'nin Siyaset Düşüncesi ve Cihat Doktrini*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2020.
- Eyüp Sabri Paşa, *Vehhâbîlik Tarihi*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2016.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1996.
- Güner, Selda. "Muhammed b. Abdilvehhab ve Selefiliği", *Dini Düşüncede Gelenek, Dönüşüm ve Gelecek*. ed. Şaban Ali Düzgün, Tuğba Günal. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- İbn Mâce, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdulbakî. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1975.
- el-Makrizî, Ebu'l-Abbâs Takuyyiddin Ahmed b. Ali. *Kitâbu'l- Mukaffâ el-Kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lavî, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- Muhammed b. Abdülvehhâb. *ed-Dürerü's-Seniyye fi'l-Ecvibeti'n-Necdiyye*. haz. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Âsımî. b.y.: 1996, y.y.
- Muhammed b. Abdülvehhâb vd. *Mecmû'atü't-Tevhîd (Mecmû'atü't-Tevhîd en-Necdiyye)*. Riyad: Fihristetü Mektebeti'l-Melik Fahd el-Vataniyye Esnâe'n-Neşr, 1999.
- Nâfi', Beşir Musa. "Selefilik Kavram Sorunsalı, Tarihi ve Muhtelif Görünümleri", *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler*. çev. Nurullah Çakmaktaş. İstanbul: Yarı Yayınları, 2015.
- Nâfi', Beşir Musa. "İbn Abdülvehhâb'ın Hocası: Muhammed Hayât es-Sindî ve Ashâbü'l-Hadis Metodolojisinin İhyâsı". çev. Ahmet Aydın. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4 / 8 (2013): 203-228
- Öz, Mustafa "Muhammed b. Abdülvehhâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/490. Ankara: TDV yayınları, 2020.
- Sarıkaya, Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.

- Salih b. Fevzân el-Fevzân, *Şerhu Akîdeti'l-İmam eş-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb*. Riyad, Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 2005.
- Sallâbî, Muhammed Ali. *Doğuştan Günümüze Hariciler*. çev. İsa Demirkaynak. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî/el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Sâkir vd. Beyrût: Dâru'İhyâi't-Turâsi'l-Arâbî, 1962/1382.
- Ulupınar, Hamide. "İlk Dönem Sûfîlerinde Tevhid Anlayışı". *Tasavvuf: İlmî Akademik Araştırma Dergisi*. Ankara 2008. Sayı: 22, s. 235-256.
- Useymin, Adullah es-Sâlih. *eş-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*. Riyad: Dâru'l-Ulûm, ts.
- Zerruk, Ahmed. *Sadakat Yolu*. çev. Hamide Ulupınar. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022.

Bölüm -20-

ALEVİLİK

Alevilik İslam düşünce geleneğinin en özgün dini gruplarından birisidir. Sözlük anlamı itibarıyla Aliyi seven, Aliye bağlı, Alinin yolundan giden anlamına gelir. İstilah olarak Hz. Peygamber sonrası dönemde Hz. Ali'yi en üstün sahabe olarak kabul eden, onu nas ve tayinle İslam toplumunun meşru halifesi olarak gören ve hilafeti, kıyamete kadar onun evladının hakkı olarak kabul eden topluluğa verilen isimdir. Şia kavramının geniş dairesinde gelişen Alevilik kavramı kelam, mezhepler tarihi, İslam tarihi, edebiyat ve tasavvuf disiplinlerinde daha özel anlamlar kazanarak zaman içinde gelişmiştir. Bu yönüyle Alevilik, Ortadoğu merkezli birçok zahiri/batini grubun müşterek ismi olarak Şii, Zeydi, Bektaşî, Kızılbaş, Dürzi, Nusayri, Ehl-i Hak, Yarsan vs. kullanılmaktadır. Bu yönüyle Şia ve Alevi uzantılı gruplar Ehl-i Sünnet geleneğinden sonra İslam düşünce mirasının ikinci büyük grubunu oluşturur. Şîf-Alevî tandanslı hareketler İslam düşünce geleneğinde Ehl-i Beyt davası etrafında rafineleşmiş ve güçlü bir siyasi nazariyeye, âlem tasavvuruna ve topluluğa evrilmiştir. Bu bölümde üzerinde duracağımız Alevilik-Bektaşîlik ise Mutezile, Ehli Sünnet ve Şia gibi klasik İslam mezheplerine kıyasla oldukça geç bir dönemde tarih sahnesine çıkmıştır. 15. Yüzyılın ikinci yarısında emareleri görünmüş ve 16. Yüzyılın birinci çeyreğinde, Osmanlı-Safevi mücadelesinin aktif ve görünür hale geldiği Şah İsmail ve Yavuz Sultan mücadelesinde münhasır bir dini-ictimai grup olarak Türkmen topluluklarından ayrılmış ve farklı bir cemaat olarak zuhur etmiştir. Osmanlı tarih ve din kaynaklarında Kızılbaş ismiyle bilinen Alevilik umumiyetle siyasi isyanlar, sapkınlık ve çizgi dışı bir grup olarak kaydedilmiştir. İnançları ve mücadelecî ruhu sebebiyle toplumun ana unsuru dışında marjinal bir kitle olarak görülen Alevilik, cumhuriyetin kuruluşuyla beraber hızlı bir şekilde topluma entegre olmaya başlamış, 1950 sonrasında yaşanan politik ve sosyal değişime bağlı olarak hızlı gelişen şehir sosyolojisi içinde yerini almaya başlamıştır. Şehir ortamında gelişen yeni Alevilik siyaset, medya, sanat, akademi ve her düzeyde STK yapılanmasıyla taşra Aleviliğinin temsil selahiyetini üstlenmeye başlamıştır. Doğu blokunun yıkılması, Türk toplumunun demokrasi ve açık toplum yolundaki kazanımları süreç içinde Aleviliği kamusal alanın en çok tartışılan gündem maddelerinden biri haline getirmiştir.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*. Ter. M. Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.
- Adel Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, çev. Ahmed Emin Dağ (İstanbul: Anka Yayınları, 2001).
- Arjomand, Said Amir. "Religious Extremism (Ghuluww), Sufism and Sunnism in Safavid Iran". *Journal of Asian History* 15/1 (1981), 1-35.
- Arslandoğlu, İbrahim. *Şah İsmail Hatayî ve Anadolu Hatayîleri*. İstanbul: Der Yayınları, 1992.
- Aşıkpaşazâde. *Tevarih-i Âl-i Osman*. Nşr. Ali Bey. İstanbul, 1332).
- Ayaz, Gürsoy. "Babai İsyanı ve Anadolu'da Heterodoks İslamın Yaygınlaşması Üzerindeki Etkisi". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)* 36 (Güz 2020/2), 165-185.
- Aydın, Ayhan. *Akademisyenlerle Alevîlik-Bektaşîlik Söyleşileri*. İstanbul: Horasan Yayınları, 2006.
- Barkan, Ömer Lütfi. "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri". *İnsan&İnsan Dergisi* 5 (Yaz 2015), 5-37.
- Bayrakçı, Mehmet Necmettin. "Osmanlı Devleti'nin Fetret Dönemi ve Şeyh Bedreddin Hareketi". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (1999), 55-62.
- Bayrakdar, Bayram. "Şeyh Bedreddin İsyanı ve Türkiye'de Mesihyanik Hareketler Üzerine Kimi Düşünceler". *Izmir Democracy University Social Sciences Journal* 5/1 (2022), 18-56.
- Birdoğan, Nejat. *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevîlik*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2020.
- Birge, John Kinsley. *Bektaşîlik Tarihi*. Çev. Reha Çamuroğlu. İstanbul: Ant Yayınları, 1991.
- Bozçalı, Mahmut. *Alevî-Bektaşî Nefeslerinde Dini Muhteva*. Horasan yayınları, İstanbul 2006,.
- Bozçalı, Mahmut. *Alevî-Bektaşî Nefeslerinde Dini Muhteva*. İstanbul: Horasan Yayınları, 2006.
- Bozkurt, Fuat. *Buyruk, İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.
- Browne, Edward G. *A Literary History of Persia*. 4 Cilt. New Delhi: Goodword Books, 2002.
- Cemali, Muhammed Kerim Yusuf. *Teşkili Devlet-i Safevî ve Ta'mîm-i Mezheb-i Teşeyyu-yî Devazdeh-i İmâmî be Unvân-ı Tenhâ Mezheb-i Resmî*. İsfahan, 1372.

- Coşan, Esad. *Hacı Bektaş-ı Veli, Makalât*. Sad. Hüseyin Özbay. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1000 Temel Eser, 1996.
- Çelenk, Mehmet. 16.-17. Yüzyıllarda İran'da Şiiliğin Seyri. Bursa: Emin yayınları, 2016.
- Dalkıran, Sayın. *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*. İstanbul: OSAV Yayınları, 1997.
- Demir, Vedat. "Türkiye'de Özel Radyo ve Televizyonların Çıkışı ve Bu Konuda Devlet Tekelinin Kalkması". *Marmara İletişim Dergisi* 7/7 (2014), 179-190.
- Duran, Hamiye. *Velâyetnâme*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Ekinci, Mustafa. *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Emecen, Feridun. "Osmanlılar: Siyasî Tarih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/487-496. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Eravcı, Mustafa. "Safevî Hânedanı". *Türkler*. 6/883. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Ergün, Sadeddin Nühzet. *Hatayî Divanı: Şâh İsmail Safevî, Hayatı ve Nefesleri*. Ankara: Dorlion Yayınları, 2022.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Alevî-Bektaşî Edebiyatı*. İstanbul: Der Yay., ts.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Osmanlılar: İlim ve Kültür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/548-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Alevî-Bektaşî Nefesleri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2017.
- Grenard, Fernand. *Asya'nın Yükselişi ve Çöküşü*. Çev. Orhan Yüksel. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1970.
- Hakikat, Abdurrefi'. *Târih-i Nehzethay-ı Milliy-i İranî*. Tahran, 1374.
- Hinz, Walther. *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- İskender Bey Münşî. *Âlemârây-ı Abbasî*. Tsh. Muhammed İsmail Rızavî. Tahran 1377, 33.
- Kaleli, Lütfi. *Binbir Çiçek Mozaigi Alevîlik*. İstanbul: Can Yayınları, 2003.
- Khwandamir, Mir Ghiyasuddin Muhammad Husayni. *Habibu's-Siyar*. Çev. W. M. Thackston. 3 Cilt. Cambridge : Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, 1994.
- Kitapçı, Zekeriya. *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004.
- Kitapçı, Zekeriya. *Orta Asya'da İslamiyet ve Türkler*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004.
- Koca, Salim. "Dinî İnançların ve Düşüncelerin Politik Amaçlarda Kullanılmasına Dair Selçuklu Devrinden İbret Verici Bir Örnek: Babaîler Ayaklanması". *Gazi Türkiyat* 1/11 (Güz 2012), 11-38.

- Koçak, Aynur – Koç, Almira. "Türkiye Üniversitelerinde Alevilikle İlgili Tezler Üzerine Bir İnceleme (1990-2020)". *Folklor / Edebiyat Dergisi* 27/1 (2021), 193-209.
- Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993.
- Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumlari Tarihi I*. Çev. Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Mansurî, Fîrûz. "Pijûhiş-i Der Bâre-i Kızılbaş". *Ber-resihây-ı Tarihî* 4 (1354), 145-162.
- Mantran, Robert. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*. Çev. Server Tanıllı. İstanbul: Adam Yayınları, 2000.
- Melikoff, Irene. *Uyur idik Uyardılar*. Çev. Turan Alptekin. İstanbul: Demos yayınları, 2006.
- Melikoff, İrene. *Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe*. Çev. Turan Alptekin. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999.
- Minorsky, V. "Jihân-shâh Qara-qoyunlu and his Poetry (Turkmenica 9)". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 16/2 (1954), 271-297.
- Minorsky, V. "The Poetry of Shah Ismail I". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 10/ 4 (1942), 1006a-1053a.
- Müneccimbaşı, Derviş Dede Ahmed Efendi. *Sahâifu'l-Ahbâr*. İstanbul: Matbaat-i Amire, 1868.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Baba İlyas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/368. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevî-Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Selçuklular Osmanlılar ve İslam*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sûfiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Oytan, M. Tevfik. *Bektaşîliğin İç Yüzü*. İstanbul: İstanbul Maarif Kütüphanesi, ts.
- Öktem, Niyazi. "Anadolu Aleviliğinin Senkretik Yapısı". *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler, Bektaşîler, Nusayriler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1999, 221-239.
- Öngören, Reşat. "Osmanlılar: Tasavvuf ve Tarikatlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/541-548. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Öngören, Reşat. "Safevîyye Tarikatı ve İran Safevî Devleti". *Bilgi ve Hikmet* 11 (1995).
- Öngören, Reşat. "Safevîyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/460-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

- Öz, Mehmet. "Osmanlılar: Sosyal Hayat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/532-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hasan Sabbâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/347-350. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özkan, Muhammet Ali. *Fetvalar ve Belgeler Işığında Osmanlıda Kızılbaşlık Meselesi (16.-17. Yüzyıllar)*. Niğde: Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Öztelli, Cahit. "Les Oeuvres De Hatâyî". *Turcica* 6 (1975), 7-23.
- Parsadûst, Menuçehr. *Şâh İsmail-i Evvel*. İran: Şirket-i Sihâmî, 1375.
- Piri Er, *Direnen Kültür Anadolu Alevîliği*. İstanbul: Detay Yayınları, 2006.
- Rumlu, Hasan Bey. *Ahsenu't-Tevârîh*. Tsh. Abdülhüseyn Nevâî. Tahran, 1357.
- Sarıkaya, Saffet. *Anadolu Alevîliğinin Tarihi Arka Planı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- Savaş, Saim. XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik. Ankara: Vadi Yayınları, 2002.
- Savory, Roger. "The Safawid State and Polity". *Iranian Studies* VII/1-2 (1974), 179-212.
- Şener, Cemal. *Alevîlik Nedir?*. İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları, 2001.
- Taşgın, Ahmet - Atay, Öner. "Erdebil Tekkesi İki Şeyhinin Seyahati ve Sonuçları: Dede Hoca Alaaddin ile Torun Şeyh Cüneyt'in Erdebil Dışında Kalan Türbeleri". IV. Uluslararası Alevîlik ve Bektaşîlik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018) Bildiri Kitabı. Ed. Kurtoğlu, Orhan - Çamkara Erginer, Ayşe. II/575-595. Ankara: y.y., 2018.
- Teber, Ömer Faruk. "Osmanlı Belgelerinde Alevîlik İçin Kullanılan Dini-Siyasi Tanımlamalar". *Dini Araştırmalar* 10/28 (Mayıs-Ağustos 2007), 19-38.
- Turner, Colin. *Islam Without Allah? The Rise of Religious Externalism in Safavid Iran*. Richmond, Surrey: Curzon Press, 2000.
- Üçer, Cenksu. "Geleneksel Alevîlikte İbadet Telakkileri". *Uluslararası Bektaşîlik ve Alevîlik Sempozyumu I*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2005.
- Üzüm, İlyas. *Günümüz Alevîliği*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2000.
- Üzüm, İlyas. *Kültürel Kaynaklarına Göre Alevîlik*. İstanbul: Horasan Yayınları, 2003.
- Vaktidolu, Adil Ali Atalay. *İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*. İstanbul: Car Yayınları, 2002.
- Yazıcı, Tahsin. "Cüneyd-i Safevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8./123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Yazıcı, Tahsin. "Safevîler". *İslam Ansiklopedisi*. X/53-54. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Yeşilyurt, Temel. "Alevî-Bektâşîliğin İnanç Boyutu". *İslamiyat* VI/3 (2003), 13-30.
- Yıldırım, Ahmet. "Alevî-Bektaşîlerin Dinin Temel Kaynaklarından Kur'ân ve Sünnete Bakışı". *Uluslararası Bektaşîlik ve Alevîlik Sempozyumu I*. 293-294. Isparta: Fakülte Kitapevi, 2005.
- Yınanç, Mükrimin Halil. "Cüneyd". *İslam Ansiklopedisi*. III/242-244. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Zelyut, Rıza. *Öz Kaynaklarına Göre Alevîlik*. İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları, 2002.

ÇAĞDAŞ İSLAM AKIMLARI

İslam'ın yayılış döneminden itibaren 18. Yüzyıla kadar, İslam toplumu muazzam bir medeniyet inşa etmiş ve dünyanın pek çok bölgesine bu medeniyeti taşımıştır. Diğer din ve kültürlerle Müslüman halk kitlesi daha İslam'ın ilk asrında karşılaşmaya başlamıştır. Askeri ve ekonomik güçle doğru orantılı olarak ilmî seviyede de belli bir yetkinlikte olan İslam toplumu bu karşılaşma neticesinde ortaya çıkabilecek sorunları çözme yeteneğini geliştirmiştir. İslam düşünce ekolleri diyebileceğimiz mezhepler bu olgu neticesinde ortaya çıkarak farklı görüşler ortaya koymuştur. İslam'da hem itikadî hem de fikhî mezheplerin oluşum süreçlerini tamamlamasından itibaren İslam toplumunda yerleşik hale gelen bir gelenek anlayışı 18. Yüzyıla kadar devam etmiştir. Müslümanların bu defa karşılaştıkları olgu Batı'nın bilim ve teknoloji anlamında ilerlemesinin somut bir sonucu olarak ortaya çıkan modernite olgusudur. Ne yazık ki Müslümanlar bu olgu karşısında fikrî olarak hazırlıksız yakalanmış; siyasî ve askerî olarak da zayıf düşmüşlerdir. Son üç asırdır İslam coğrafyasında pek çok hareketin ortaya çıkmasının temelinde bu husus ön plana çıkmaktadır. Bu bölümde ana hatlarıyla modernite ile birlikte ortaya çıkan çağdaş İslam akımları diyebileceğimiz oluşumların bölgesel ve etnik yapılarına dayalı olarak bir haritalandırması yapılacaktır.

21.1. İsimlendirme ve Tasnif Problemi

İslam tarihinde çeşitli olaylar neticesinde birtakım zümreleşmeler meydana gelmiştir. İslam'ın düşünce ekolleri diyebileceğimiz mezhepler, hem içerden hem de dışardan gelen birtakım etkiler sonucu ortaya çıkmışlardır. Mezheplerin ortaya çıkmasında etkili olan dış unsurların başında diğer din ve kültürlerle etkileşim ile 8. Yüzyılın başlarından itibaren yaygın olarak gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri gelmektedir. Antik Yunan felsefesinde tartışılan konuların tercüme edilmesi Müslüman entelektüellerinin gündemini oluşturmada başat rol oynamıştır. Hem siyasî hem de askerî güç olarak bir yükselişte olan İslam toplumu, Antik Yunan felsefesinin meydan okuduğu hususlarda bir savunma

Kaynakça

- Acar, Demet Şefika. "İslamcı İdeoloji ve İslamcı Hareketler Ekseninde Orta Doğu". 1/1-27. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2011.
- Ahmad, Anis. "Mevdûdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/432-437. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.
- Akkuş, Mehmet. "Mahmut Esat Coşan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. EK-1/267-268. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Akyol, Taha. "Cedîdîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/211-213. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Alwarshfani, Jomma Gh Daw - Yakupoğlu, Cevdet. "Kuzey Afrika'da Senûsiyye Tarikatı Zâviyeleri ve İlme Hizmetleri (XIX. Yüzyıl)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* VIII/3 (2021), 918-951.
- Arıkan, Adem. "Çağdaş İslam Akımları". *İslâm Mezhepleri Tarihi*. 379-409. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Arıkan, Adem. "Çağdaş İslâmî Akımlar Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2019), 243-300.
- Aydın, Ahmet. "Sömürge Hindistan'ında İslâmî Akımlar: Ehl-i Hadis Cemaati". *History Studies* 11/1 (2019), 1-22. <https://doi.org/10.9737/hist.2019.705>
- Aydınlı, Abdullah. "Ehl-i hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/507-508. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Birişik, Abdulhamit - Eren, A. Cüneyt. "Sıddîk Hasan Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/92-95. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Bulut, Halil İbrahim. *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Buzpınar, Ş.Tufan. "Lübnan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/248-254. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Çağdaş İslami Akımlar*. İstanbul: Klasik, 2015.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Sosyal, Siyasî ve Dinî Yönleriyle Yemen Hûsî Hareketi". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 30 (2011), 115-152.
- Çakır, Ruşen. *Ayet ve slogan: Türkiye'de İslami oluşumlar*. İstanbul: Metis Yayınları, 1990. <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=14773&tarama=ayet+ve+slogan>
- De Jong, Frederick. "XX. Yüzyıl Mısır'ında Tasavvuf Aleyhtarlığı (1900-1970): Bir Ön Araştırma". çev. Salih Çift. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (2011), 70-83.
- DİA. "Muhammed Râşid Erol". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/305. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

- Erdoğan, Mehmet. "Şah Veliyyullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/260-262. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Erkilet, Alev. *Orta Doğu'da modernleşme ve İslami hareketler*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.
- Fazlur Rahman. *İslam*. çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın. Ankara: Selçuk Yayınları, 3. Basım, 1981.
- Gânim, İbrahim el-Beyyûmî. "İhvân-ı Müslimin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/580-583. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Göksoy, İsmail Hakkı. "Malezya'da İslâmiyet". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1995), 193-252.
- Göksoy, İsmail Hakkı. "Nehdatü'l-Ulemâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/541-542. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Göksoy, İsmail Hakkı. "Pedriler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/220-221. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Görgün, Hilal. "İhvân-ı Müslimin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/583-586. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "İttihat ve Terakkî Cemiyeti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/476-484. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Karaman, M.Lutfullah. "Filistin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/89-103. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Karaman, M.Lutfullah. "Filistin Kurtuluş Örgütü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/103-106. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Kavas, Ahmet. "Osman b. Fûdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/466-467. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Kavas, Ahmet. "Senûsiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/536-538. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Kavas, Ahmet. "Tunus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/388-393. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Köse, Ali. "Hizbü't-Tahrîrî'l-İslâmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/184-185. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Kuran, Ercüment. "Abdülkâdir el-Cezâirî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/232-233. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Kurtuluş, Rıza. "Ahmed Şehîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/134-135. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.
- Kutlu, Sönmez. *Çağdaş İslami Akımlar ve Sorunları*. Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
<http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=202588&tarama=islami+ak%C4%B1mlar>

- Metcalf, Barbara Daly. *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1982.
- Mutabbakânî, Mâzin Salâh. "Cem'iyetü'l-ulemâi'l-müslimîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/336-338. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Öngören, Reşat. "Süleyman Hilmi Tunahan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/375-377. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Öz, Mustafa. "Seyyid Ahmed Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/73-75. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.
- Özcan, Azmi. "Firengî Mahal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/132-133. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Özcan, Azmi. "Nedvetü'l-ulemâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/514-515. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Özel, Ahmet. "Muhammed Mahmûd Savvâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. EK-2/473-475. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Qureshi, M. Naeem. "Ferâiziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/365-366. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Qureshi, M. Naeem. "Hindistan Hilâfet Hareketi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/109-111. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Qureshi, M. Naeem. "Tarîkat-ı Muhammediyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/106. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Rahman, Fazlur. *Islam*. Chicago: University of Chicago Press, 2. ed., [Repr.], with A new foreword., 1979.
- Robinson, Francis. *Varieties of South Asian Islam*. Coventry, the UK: Centre for Research in Ethnic Relations, University of Warwick, 1988.
- Saed, Abdullah. "Çağdaş İslam Akımları: Sınıflandırma Üzerine Bir Ön Deneme". çev. Kamile Ünlüsoy. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2015), 103-116.
- Sanyal, Usha. *Ahmad Riza Khan Bareilwi: in the path of the prophet*. Oxford: Oneworld Publications, 2005.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Mehdîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/380-382. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Tabassum, Farhat. *Deoband Ulema's Movement for the Freedom of India*. New Delhi: Jamiat Ulama-i-Hind, 2006.
- Yıldırım, Ramazan. "Arap Baharı ve Sonrasında Selefilik: Mısır Örneği". *Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Akademisi Dergisi* 1/1-2 (2015), 263-281.
- Dini istismar ve tedhiş hareketi DAES = İstiglal ed-din ve hareket-i daeşi'l-irhabiye*. Ankara: T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı, 2016.

Editörler

Prof. Dr. Mehmet Çiçek - Doç. Dr. Sema Çelem

TEFSİR TARİHİ

Yazarlar

Prof. Dr. Hüseyin Çelik
Prof. Dr. Muammer Erbaş
Prof. Dr. Ziya Şen
Doç. Dr. Abdullah Bayram
Doç. Dr. Ercan Şen
Doç. Dr. Sıddık Baysal
Doç. Dr. Süleyman Pak
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Aygün
Dr. Öğr. Üyesi Bayram Demircigil
Dr. Öğr. Üye. Ferihan Özmen
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tuncer
Dr. Öğr. Üyesi Orhan İyibilgin
Dr. Öğr. Üyesi Sümeyye Sevinç
Dr. Öğr. Üyesi Zakir Aras



Tefsir Tarihi

Editörler : Prof. Dr. Mehmet Çiçek - Doç. Dr. Sema Çelem

ISBN : 978-625-6549-02-9
Baskı : Assum Basım ve Mücellit
Basım Sayısı : 1. Baskı, 2023

©Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın bütün hakları Lisans Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Kitapta yer alan bölümlerin sorumluluğu yazarlarına aittir

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Çiçek, Mehmet – Çelem, Sema

Tefsir Tarihi / *Editörler* : Mehmet Çiçek - Sema Çelem

1.Basım. XIV + 410 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN : 978-625-6549-02-9

1. Tefsir, 2. Tefsir Tarihi, 3. Kur'an

Lisans Yayıncılık

Tahtakale Mah. Hicret Sokak No:8/A

Avclar-İSTANBUL

Tel: 0212 619 18 38

e-posta : lisans@lisansyayincilik.com.tr

www.lisansyayincilik.com.tr

Tefsir Tarihi**Editörler:**

Mehmet Çiçek / *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Sema Çelem / *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

Bölümler ve Yazarlar**1.Bölüm:**

Sıddık Baysal / *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

2.Bölüm:

Muammer Erbaş / *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

3.Bölüm:

Hüseyin Çelik / *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

4.Bölüm:

Ziya Şen / *Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*

5.Bölüm:

Bayram Demircigil / *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

6.Bölüm:

Süleyman Pak / *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*

7.Bölüm:

Sümeyye Sevinç / *Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

8.Bölüm:

Mustafa Tuncer / *Giresun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*

9.Bölüm:

Ferihan Özmen / *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

10.Bölüm:

Zakir Aras / *Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*

11.Bölüm:

Ercan Şen / *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*

12.Bölüm:

Orhan İyibilgin/ *Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

13.Bölüm:

Abdullah Aygün / *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*

14.Bölüm:

Abdullah Bayram / *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

ÖNSÖZ

Allah kelamı olan Kur'ân'ın insanla buluşmasının tarihini ortaya koymayı amaçladığımız bu çalışmada tefsirin bitmemiş bir süreç olduğunun farkında olarak tarihsel sürecini anlatmaya çalışıldı. Hedefimiz tefsir faaliyetinin canlı ve dinamik karakterini öne çıkartacak şekilde sunmaktır.

Tarihsel süreci zaman ve mekân odaklı incelemeye çalışmakla birlikte Tefsir'in tek tip bir eyleme işaret etmediğini göstermek adına bölümleri birbirini takip eder şekilde oluşturmadık. Aksine tefsirde çoklu söylemin mevcut olduğunu vurgulamaya çalıştık. Bunun için ana hatlarıyla tarihsel süreci dikkate almakla birlikte yer yer takdim-tehir yaptık. Mesela Endülüs Emevîleri Abbasilerden önce olmasına rağmen etkisinin sınırlı olmasını da dikkate alarak sonraki bölümde inceledik. Abbasiler ve Selçukluların kesişen yönleri olsa da ayrı başlıklar halinde düzenledik.

Ana tarz olarak serbest coğrafi okumayı amaçladık. Ancak coğrafi okuma tabakat literatürü gibi oldukça geniş bir alanı kapsayacağı için uygun olmayacaktı. Bunun yerine daha ziyade siyasi yapılar üzerinden coğrafi süreci ortaya koymayı bir seçenek olarak düşündük. Bölümleri de bu minvalde oluşturmaya çalıştık.

Mevcut tefsir tarihi çalışmalarındaki bazı noktalar bilinçli göz ardı edilmiştir. Mesela Kur'ân tarihini ihtiva eden kısımlar çıkarılmıştır. Bu kısımların, "Kur'ân Tarihi" adıyla ayrı bir kitapta incelenmesi kanaatimizce daha sağlıklı olacaktır. Mevcut kitaplarda yoğun olarak gördüğümüz tefsir ekollerini/çeşitlerini öne çıkartan yaklaşım da terk edilmiştir. Çünkü tefsirin dinamikliği ve birbiriyle ilişkisi bu başlıklarda mümkün olamamaktadır. Ayrıca belli bir zaman dilimi dikkate alınarak anakronik şekilde tefsir çeşitleri öncelenmekte ve tefsir tarihine şamil kılınmaktadır.

Her çalışma eksikleriyle birlikte güçlü bir gayretin ve emeğin yansımasıdır. Bir grup anlayışı içerisinde konulara yaklaşan yazarlarına ve bu çalışmayı organize ederek her aşamasını takip eden lisans yayıncılık çalışanlarına teşekkür eder teşekkürlerimi sunuyorum.

Başarımız ancak Allah'ın yardımıyla mümkün olur.

İstanbul, 2023

Editörler
Prof. Dr. Mehmet Çiçek
Doç. Dr. Sema Çelem

İÇİNDEKİLER

Önsöz	V
Bölüm 1 TEFSİR TARİHİ VE KAYNAKLARI / Sıddık Baysal	1
1.1. Tefsir Tarihinin Tanımı, Konusu, Yöntemi, Amacı	1
1.2. Tefsir Tarihinin Kaynakları	7
1.2.1. Tefsir Mukaddimleri	7
1.2.2. Tabakât Kitapları	10
1.2.3. Tefsir Tarihi Kitâbiyâtı	13
1.2.3.1. Tabakât Türü Tefsir Tarihi Kitâbiyâtı	15
1.2.3.2. Konulu Tefsir Tarihi Kitâbiyâtı	19
Kaynakça	23
Bölüm 2 TEFSİR'İN ZEMİNİ: VAHİY / Muammer Erbaş	27
2.1. Vahiy Kavramı	27
2.2. Vahyin Kaynağı ve Çeşitleri	28
2.2.1. Kaynağı İtibarıyla Vahiy	28
2.2.2. Mahiyeti İtibarıyla Vahiy	29
2.2.2.1. Genel Tekvînî Vahiy	29
2.2.2.2. Özel Teşrî'î Vahiy	32
2.3. Genel Tekvînî Vahiy ile Özel Teşrî'î Vahiy İlişkisi	32
2.4. Vahyin Geliş Yolları	33
2.4.1. Vasıtasız Vahiy	34
2.4.2. Vasıtalı Vahiy	36
2.5. Vahyin Temel Özellikleri	37
2.6. Kitabî Vahiyler; Özellikleri, Aşamaları ve Tespiti	39
2.6.1. Kitabî Vahiylerde Tekâmül ve Bütünlük	39
2.6.2. Kur'ân Vahyinin İsimleri	41
2.6.3. Kur'ân Vahyinin Kaynağı ve Nüzûl Aşamaları	42
2.6.3.1. Kur'ân'ın Kaynağı	42
2.6.3.2. Nüzûl Aşamaları	43
2.6.4. Kur'ân Vahyinin Nüzûl Keyfiyeti ve Başlangıcı	45

2.6.5. Kur'ân Vahyinin Tespiti; Hıfz, Kitâbet ve Arza	49
2.6.6. Kur'ân Vahyinin Okunması ve Anlaşılması	52
Kaynakça	54

Bölüm 3 HZ. PEYGAMBER'İN KUR'AN'I TEBLİĞ VE TEBYİNİ / Hüseyin Çelik	57
--	-----------

3.1. Hz. Peygamber'in İnen Âyetleri Muhafaza Etmeye Çalışması	58
3.2. Hz. Peygamber'in İnen Vahiylere Tebliğ ve Tebyîn Etmesi	61
3.3. Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı Tefsir Etme Şekilleri	64
3.3.1. Kur'ân'daki Luğavî Hususları Açıklaması	65
3.3.2. Kur'ân'ın Umûmünü Tahsis Etmesi	69
3.3.3. Kur'ân'ın Mutlakını Sınırlaması	72
3.3.4. Kur'ân'ın Mücmelini Açıklaması	74
3.3.5. Kur'ân'ın Müphemini Beyan Etmesi	80
3.3.6. Hz. Peygamber'in Kur'ân'dan İstidlalleri	84
Kaynakça	88

Bölüm 4 SAHABE DÖNEMİ: TEFSİRİN DOĞUŞU / Ziya Şen	91
--	-----------

4.1. Sahâbe Tefsirinin Genel Özellikleri	91
4.2. Kur'ân'ı Anlama Konusunda Sahâbe ile Diğer Nesil Arasındaki Bazı Farklar	95
4.3. Bağlayıcılığı Açısından Sahâbe Tefsiri	97
4.4. Sahâbenin Kur'ân'ı Tefsir Etme Konusundaki Tutumu	98
4.5. Sahâbe Tefsirine Dair Örnekler	100
4.6. Sahâbe Arasında Tefsir Alanında Ün Kazanan Bazı Müfessirler	103
Kaynakça	112

Bölüm 5 TÂBİİN DÖNEMİ: TEFSİRİN OLUŞUMU / Bayram Demirciğil	115
--	------------

5.1. Tâbiîn Kavramı ve Önemi	115
5.2. Tâbiîn Dönemindeki İlmî Faaliyetler	116
5.3. Tâbiîn Tefsirinin Özellikleri	118
5.4. Tâbiîn Tefsirinin Kaynak Değeri	119
5.5. Tefsir Ekolleri	119
5.5.1. Mekke Ekolü	120
5.5.2. Medine Ekolü	124
5.5.3. Irak Ekolü	126
Kaynakça	131

Bölüm 6 TEFSİRİN TEDVİNİ: TEFSİRİN GELİŞİMİ / Süleyman Pak	133
---	------------

6.1. Tedvin Dönemi	133
6.1.1. Tedvin Faaliyetinin Başlaması	134
6.1.2. Tedvin Döneminin Genel Özellikleri	136
6.1.3. Tedvin Dönemi Tefsire Dair İlk Yazılı Kaynaklar	138
6.1.3.1. Günümüze Kadar Ulaşmayanlar	139
6.1.3.2. Tedvin Dönemi Eserlerinden Günümüze Ulaşanlar	141
Kaynakça	155

Bölüm 7 ABBASİLERDE TEFSİR / Sümeyye Sevinç	157
--	------------

7.1. Başlıca İlim Bölgeleri ve İlk Tefsir Faaliyetleri	160
7.2. Bölgelere Göre Tefsir Faaliyetleri	166
7.2.1. Bölgelere Göre Meâni'l-Kur'ân ve Ahkâmu'l-Kur'ân Eserleri	167
7.2.1.1. Mekke	167
7.2.1.2. Irak	168
7.2.1.3. İran	170
7.2.1.4. Semerkant	170
7.2.2. Bölgelere Göre Kapsamlı Tefsir Eserleri	170
7.2.2.1. Irak	171
7.2.2.2. İran	172
7.2.2.3. Semerkant, Türkmenistan, Türkistan	176
7.3. Bölgelere Göre Ulûmu'l-Kur'ân Faaliyetleri	178
7.3.2. Konularına Göre Ulûmu'l-Kur'ân Eserleri	178
7.3.1. Kapsamlı Ulûmu'l-Kur'ân Eserleri	180
Kaynakça	182

Bölüm 8 ENDÜLÜSTE TEFSİR / Mustafa Tuncer	185
--	------------

8.1. Endülüs'te Tefsirin Tarihî Serencamı	186
8.2. Endülüs Tefsir Kültürünün Öncüleri	187
8.3. Endülüs Tefsirinin Kaynakları	196
8.4. Endülüs Tefsir Mirasının Karakteristik Özellikleri	197
8.4.1. İsrâiliyât Karşıtlığı	197
8.4.2. Kıraat İlmine Aşırı Yatkınlık	198
8.4.3. Fıkıh Ağırlıklı Tefsir	199
8.4.4. Tasavvufa Karşı Mesafeli Yaklaşım	200
8.4.5. Kelâm İlmine Karşı İlgisizlik	200

8.4.6. Olgu-Tefsir İlişkisine Önem Verme	201
Kaynakça	202

Bölüm 9 SELÇUKLULARDA TEFSİR / Ferihan Özmen	205
---	------------

9.1. Selçuklularda Tefsir Faaliyetlerini Etkileyen Ana Faktörler	206
9.1.1. Bilimsel ve Kültürel Miras	206
9.1.2. Nizâmiye Medreselerinin Kurulması	206
9.1.3. İtikâdî ve Fıkhî Mezheplerin Etkisi	207
9.2. Selçuklularda Tefsir Faaliyetleri	209
9.2.1. Büyük Selçuklular Döneminde Müfessirler ve Tefsir Çalışmaları	210
9.2.1.1. Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)	210
9.2.1.2. Ebü'l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076)	211
9.2.1.3. Şahfûr b. Tâhir el-İsferâyînî (ö. 471/1078)	212
9.2.1.4. Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79)	213
9.2.1.5. Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110)	214
9.2.1.6. Ebü'l-Feth eş-Şehristânî (ö. 548/1153)	215
9.2.1.7. Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210)	218
9.2.2. Anadolu Selçukluları Döneminde Müfessirler ve Tefsir Çalışmaları	221
9.2.2.1. Hubeyş et-Tiflîsî (ö. 629/1232 [?])	222
9.2.2.2. Abdüllatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231)	222
9.2.2.3. Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1268'den sonra)	223
9.2.2.4. Sadreddîn el-Konevî (ö. 673/1274)	223
9.3. Selçuklularda Tefsir Faaliyetlerinin Genel Özellikleri	225
9.3.1. Kaynakları	225
9.3.2. Muhtevası ve Metodu	226
9.3.3. Tesirleri	227
Kaynakça	229

Bölüm 10 İRAN VE ORTAASYADA TEFSİR / Zakir Aras	233
--	------------

10.1. Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî (ö. 105/723)	236
10.2. Mukâtîl b. Süleymân (ö. 150/767)	237
10.3. Ebu Muhammed İshak b. İbrahim b. İsmail el-Büstî (ö.307/910)	238
10.4. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî	240

10.5. Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)	241
10.6. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî (ö. 489/1096)	242
10.7. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122)	244
10.8. Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî (ö. 537/1142)	245
10.9. Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210)	246
Kaynakça	249

Bölüm 11	
İRAN VE ORTAASYADA TEFSİR / Ercan Şen	253

11.1. Memlûklerde İlim ve Kültür Hayatı	254
11.1.1. Memlûkler Döneminin Önde Gelen Müfessirleri ve Tefsir İlmine Hizmetleri	255
11.1.1.1. Alemüddin Sehâvî (ö. 643/1245)	256
11.1.1.2. İzzeddin b. Abdüsselâm (ö. 660/1262)	257
11.1.1.3. Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267)	257
11.1.1.4. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273)	258
11.1.1.5. İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284)	259
11.1.1.6. Yusuf b. Hilâl es-Safedî (ö. 696/1296)	260
11.1.1.7. İbnü'n-Nakîb el-Makdisî (ö. 698/1298)	261
11.1.1.8. Alemüddin el-İrâkî (ö. 704/1304)	261
11.1.1.9. Necmüddîn Süleymân b. et-Tûfî (ö. 716/1316)	262
11.1.1.10. Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328),	263
11.1.1.11. Hâzin el-Bağdâdî (ö. 741/1341)	264
11.1.1.12. Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344)	265
11.1.1.13. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)	266
11.1.1.14. Semîn el-Halebî (ö. 756/1355)	267
11.1.1.15. Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373)	267
11.1.1.16. Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392)	269
11.1.1.17. Celâluddîn Abdurrahman b. Ömer el-Bulkînî (ö. 824/1421)	270
11.1.1.18. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429)	270
11.1.1.19. Celâleddin el-Mahallî (ö. 863/1459)	272
11.1.1.20. Muhyiddîn Kâfiyeci (ö. 879/1474)	273
11.1.1.21. Burhânüddîn el-Bikâî (ö. 885/1480)	274
11.1.1.22. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505)	274

11.1.1.23. Muhammed b. Ali Dâvûdî (ö. 945/1539)	276
11.1.2. Memlûk Dönemi Tefsir Çalışmalarının Genel Özellikleri	277
Kaynakça	279

Bölüm 12 OSMANLIDA TEFSİR / Orhan İyibilgin	283
--	------------

12.1. Müstakil Tam Tefsirler	284
12.1.1. Kutbüddin el-İznîkî (ö. 821/1418)	284
12.1.1.1. Tefsirdeki Metodu	285
12.1.2. Hacı Paşa Aydınî (h.828-829/m.1425-1426)	286
12.1.2.1. Tefsirdeki Metodu	286
12.1.3. Şeyh Şihabüddin es-Sivâsî (ö. 860/1455)	287
12.1.3.1. Tefsirdeki Metodu	288
12.1.4. Alâüddin Musannifek (ö. 875/1470)	289
12.1.4.1. Tefsirdeki Metodu	289
12.1.5. Molla Gürânî (ö. 893/1487)	290
12.1.5.1. Tefsirdeki Metodu	291
12.1.6. Hüsâmüddîn Alî b. Hüseyin (Abdillâh) Bitlisî (ö. 909/1504)	292
12.1.6.1. Tefsirdeki Metodu	292
12.1.7. Ni'metullah Nahcuvânî (ö. 920/1514)	293
12.1.7.1. Tefsirdeki Metodu	294
12.1.8. Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574)	294
12.1.8.1. Tefsirdeki Metodu	295
12.1.9. Muhammed b. Bedreddin el-Münşî (ö. 1001/1592)	296
12.1.9.1. Tefsirdeki Metodu	296
12.1.10. İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725)	297
12.1.10.1. Tefsirdeki Metodu	298
12.1.11. Lütfullah Erzurûmî (h.1202/m.1788)	298
12.1.11.1. Tefsirdeki Metodu	299
12.1.12. Mollâ Halîl Siirdî	299
12.1.12.1. Tefsirdeki Metodu	300
12.2. Tefsirler Üzerine Yapılan Şerh ve Hâşiyeler	301
12.3. Sûre, Âyet ve Cüz Tefsirleri	304
12.4. Türkçe Yazılan Tefsirler ve Tefsir Tercümelere	305
Kaynakça	308

Bölüm 13 MODERN DÖNEM TEFSİR FAALİYETLERİ / Abdullah Aygün	311
---	------------

13.1. Modern Dönemde Kur'ân'a Yaklaşımlar	314
---	-----

13.1.1. Kur'ân'a İlmî/Fennî Yaklaşım	314
13.1.2. Kur'ân'a İçtimâî Yaklaşım	317
13.1.3. Kur'ân'a Edebî-Beyânî Yaklaşım	319
13.1.4. Kur'ân'a Siyasi Yaklaşım	319
13.1.5. Kur'ân'a Selefi Yaklaşım	320
13.1.6. Kur'ân'a Konulu Yaklaşım	321
13.1.7. Kur'ân'a Modernist ve Tarihselci Yaklaşım	322
13.1.8. Kur'ân'a Semantik Yaklaşım	325
13.1.9. Kur'ân'a Oryantalist Yaklaşım	326
13.1.10. Kur'ân'a Kronolojik Yaklaşım	227
13.1.11. Kur'âncılık Yaklaşımı	228
13.2. Modern Dönem Tefsir Tarihi Yazımı	230
13.2.1. Tefsir Tarihine Ekokü Yaklaşım	230
13.2.2. Tefsir Tarihine Tabakat Türü Yaklaşım	331
13.3. Cumhuriyet Sonrası Tefsir Çalışmaları	331
13.4. Modern Dönem Diğer Bazı Tefsir Çalışmaları	332
Kaynakça	335

Bölüm 14	
GÜNÜMÜZ DÜNYASINDA TEFSİR / Abdullah Bayram	339

14.1. Kur'ân-ı Kerîm ve Tefsiri Açısından Günümüz İslâm Dünyasına Genel Bir Bakış	339
14.2. Günümüz Dünyasında Tefsir İlmi	340
14.3. Günümüz Dünyasında Tefsir Tarihi	343
14.3.1. Tefsir Mukaddimleri	345
14.3.2. Müstakil Eserler	347
14.4. Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulü	354
14.4.1. Çağdaş/Geleneksel İslâmî Yaklaşım	355
14.4.1.1. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve el-Fevzü'l-kebîr fî uşûli't-tefsîr'i	256
14.4.1.2. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî (ö. 1367/1948) ve Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân'ı	257
14.4.1.3. Subhî es-Sâlih (1926-1986) ve Mebâhişü'l-'ulûmi'l-Kur'ân'ı	258
14.4.1.4. Muhammed Tâhir b. Âşûr (1879-1973) ve et-Taḥrîr ve't-tenvîr mine't-tefsîr'i	360
14.4.1.5. Kur'ân Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir	362
14.4.2. Çağdaş/Modernist İslâmî Yaklaşım	364
14.4.2.1. Hint Alt Kıtası	371
14.4.2.2. Mısır	373
14.4.2.3. Osmanlı Devleti	375

14.4.2.4. Çağdaş/Gelenekçi İslâmî Yaklaşım	378
14.5. Günümüz Dünyasının Tefsir Cihetinden Çözüm Merkezli Değerlendirilmesi	383
14.6. Diğer Kültür ve Medeniyetlerde Kur'ân ve Tefsir Tarihi Araştırmaları	397
14.6.1. Kur'ân Tarihi ve Tefsir Tarihi	397
Kaynakça	400

Bölüm

-1-

TEFSİR TARİHİ VE KAYNAKLARI

1.1. Tefsir Tarihinin Tanımı, Konusu, Yöntemi, Amacı¹

▪ **Tanımı:**Tefsir tarihi, terimini tanımlayabilmek için başlangıç/giriş soruları niteliğindeki iki temel soruyu cevaplamak gerekmektedir:

- Tefsir nedir?
- Tarih nedir?

Yukarıdaki kavramları açıklamaya geçmeden önce belirtmek gerekir ki tefsirin mahiyeti, tefsir tarihinin asli meselesi değildir. Nitekim tefsir tarihi tamlamasında tefsir kelimesinin rolü, tarih kelimesindeki belirsizliği anlaşılır hâle getirmektir. Zira geçmişteki bütün olaylara ve tüm tarih türlerine uygulanabilecek genel bir isim olması nedeniyle tarih kelimesinin bildirdiği mana belirsizdir. Tefsir tarihi tamlamasındaki tefsir kelimesi, işte bu belirsizliği söz konusu tarihi belirli bir alana tahsis ederek gidermekte; böylece onun herhangi bir tarih değil de tefsire has bir tarih olduğu kesinleşmiş olmaktadır. Demek ki tefsir kelimesi bu terimde tahzir kaydı görevi görmektedir. Böylece tefsir tarihini diğer tarih disiplinlerinden ayırmakla kalmayıp alanını da çizmektedir. Tefsir tarihi “Tefsir nedir?” sorunsalıyla bu nedenle ilgilenmektedir; yoksa tefsirin mahiyetine dair tanımlayıcı ve normatif bir rol üstlenemez. Kaldı ki tefsirin ne olduğu, tefsir usulünün problemidir. Dolayısıyla tefsir tarihi, bu noktada tefsir usulüne başvurulmalıdır. Elbette *Ta’rîfât* veya *Keşşâfu ıstılâhâtı’l-funûn ve’l-’ulûm* gibi ansiklopedik eserlerden veya *Miftâhu’s-se’âde* veya *Keşfu’z-zunûn* gibi ilimlerin dökümünü veren biyografilerden de yararlanabilir. Bu noktada ölçüt, ilgili tanımın nesnel ve kuşatıcı (ağyarını mâni etrafını cami) olmasıdır.²

¹ Mevcut kaynaklarda tefsir tarihinin ne olduğuna dair açık-seçik bir veri bulunmamaktadır. Dolayısıyla buradaki tanım, alanda kabul edilmiş genel-geçer bir tefsir tarihi tanımından çok bir tanım denemesidir; bu itibarla da geliştirilmeye açıktır. Tanım konusunda detaylı bilgiler verilmesinin nedeni de bu tanımın gerekçelendirilmesidir.

² Mevcut tefsir tarihi kitâbiyatında bunun örnekleri görülmektedir. Şöyle ki gerek kavramsal analizlerinde gerek tarihlendirmeleri ve tasniflerinde ve gerekse tefsir tarihi yazım

Kaynakça

- Aygün, Abdullah. "Goldziher ve M: H. ez-Zehebî'nin Tefsir Tarihi Yazıcılığı Tesiri", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (Aralık 2020), 119-146.
- Baysal, Sıddık. "Mahiyeti, İmkânı ve Sınırlılıkları Bakımından Bilimsel Tefsir", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Ekim 2019), 226-266.
- Baysal, Sıddık. "Tefsirde Kültürel Antropolojik Yaklaşım", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Ekim 2019), 317-356.
- Baysal, Sıddık. *Ebu'l-Berekât ne-Neseî'nin Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl Adlı Eserinde Tefsir-Te'vîl ilişkisi*. Ankara: Bilge Yayınları, 2016.
- Baysal, Sıddık. "Tanımları Üzerinden Tefsirin Mahiyetine İlişkin Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar Dergisi* 18/47 (14-12-2015) (2015), 221-242.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Nobel Yayınları, 2013.
- Boyalık, Taha. "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili", *İslam Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.
- el-Câbirî, M. 'Âbid Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı, çev. Burhan Köroğlu. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Cündioğlu, Dücane. "Çağdaş Tefsir Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası – Bir Histografik Eleştiri Denemesi" *İslâmiyât* 2/4 (1999), 51-73.
- ed-Dâvûdî, Ş. M. b. Ali. *Tabakâtu'l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1993.
- Dumlu, Ömer. "Tefsir Tarihi Yazıcılığı Açısından Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirin Adlı Eseri Üzerine". *Tefsir Tarihi Yazımı*. Ed. Mustafa Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015, 138-154.
- Ebu Bedr, Muhammed b. Bekr b. İbrahim. *'İlmu tabakâti'l-müfessirîn neş'etuhû ve tetavvuruhû*. Taif: Dâru't-arafeyn, 1431 h.
- Ebu Muhammed İbn 'Atıyye. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Tah. A. A. Muhammed. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2001.
- Fayda, Mustafa. "Fil Vak'ası", *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996, 13/70-71.
- Goldziher, Ignaz. *Mezâhibu't-tefsiri'l-İslâmî*. Çev. Abdulhalim en-Neccâr. Kahire: el-Merkezu'l-kavmî li't-tercüme, 2013.
- Habibov, Aslan. "Çağdaş Şii/İmâmî Tefsir Tarihi Yazıcılığı", *Tefsir Tarihi Yazımı*. Ed. Mustafa Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015, 234-243.

- Hocaoğlu, Mustafa - Büyük, Enes. "Tefsir Kur'ân'da Sadece Murâd-ı İlâhîyi mi Tespit Eder? Molla Fenârî'nin Tanımı Üzerinden Bir Araştırma". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018), 79-108.
- İbn 'Âşûr, M. Fâdıl. *et-Tefsîr ve ricâluhû*. Kahire: Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye, 1970.
- İbn Cüzey el-Kelbî, Ebu Kâsım. *et-Teshîl li 'ulumi't-tenzil*. Tah. M. Salim Haşim. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-'Arab*. Kahire: Daru'l-me'ârif, ts.
- Kara, Ömer. "İdeal Tefsir Tarihi Yazımı –Sorunlar, Gereksinimler ve Parametreler", *Tefsir Tarihi Yazımı*. Ed. Mustafa Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Karagöz, Mustafa. "Tefsir İlim midir? Nasıl Bir İlimdir?" Tartışmasına Tefsir Müktesebatı Çerçevesinde Bir Yaklaşım". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2013/1), 41-56.
- Nuveyhiz, Adil. *Mu'cemu'l-mufessirîn min sadri'l-İslami hatte'l-'asrî'l-hâdir* 1-2. Lübnan: Muessesetu Nuveyhid es-sekâfiyye, 1983.
- Öztürk, Mustafa. "Modern Tefsir Tarihine İlişkin Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehabî ve et-Tefsîru ve'l-Mufessirûn Örneği". *Tefsir Tarihi Yazımı*. Ed. Mustafa Karagöz, Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Öztürk, Mustafa. *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- es-Suyûtî, Celaleddin. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Şentürk, Mustafa. "Tefsir Tarihi Açısından Kasın el-Kaysî'nin Târihu't-Tefsir Adlı Eseri". *Tefsir Tarihi Yazımı*. Ed. M. Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Tâhir, Mevlâna Muhammed. *Neylu's-sâirîn fî tabakâti'l-mufessirîn*. Lahor: Mektebetu'l-Yemân, 2000.
- Tehânevî. *Keşşâfu ıstılâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*. Tah. Ali Dahruc. Beyrut: Mektebetu Lübnan Nâşirûn, 1996.
- Zehebî, M. H. *et-Tefsîru ve'l-mufessirûn*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976.

Bölüm

-2-

TEFSİRİN ZEMİNİ: VAHİY

Tefsir ilminin konusunu Kur'ân-ı Kerîm oluşturur. Kur'ân, ilahî vahye dayanan son kutsal kitaptır. Onu anlamak, öncelikle vahiy olgusunu doğru ve kapsamlı bir şekilde bilmeyi gerektirir.

İslam inancına göre Yüce Allah, her yerde hazır ve nazır olduğu gibi, yarattığı bütün varlıklarla kesintisiz sürekli bir ilişki içindedir. Kur'ân vahyi, pek çok çeşidi olan bu ilahî iletişimin en özel ve nihai şeklidir. Biz, bu noktada genelde vahiy kavramını, özelde ise Kur'ân vahyini ele alıp incelemeye çalışacağız.

2.1. Vahiy Kavramı

Vahiy kavramı sözlükte, “yazmak, imâ ve işâret etmek, ilhâm etmek, fısıldamak, vesvese vermek, seslenmek, konuşmak, telkin etmek, emretmek, süratli bir iş yapmak” gibi değişik anlamlara sahiptir.¹ Esas olarak vahiy, “bir şeyi gizli ve süratli bir şekilde bildirmek” anlamına gelir.²

Terim anlamı: Kaynaklarda vahiy hakkında farklı tanımlar yapılmıştır. Bunlar arasında genel anlamda, “bir manayı herhangi bir varlığa gizli ve süratli bir şekilde ilkâ etmek”³ şeklinde tanımlanmıştır. Daha özel anlamda vahiy, “Allah’ın peygamberlerine ve veli kullarına gönderdiği ilahî sözlerdir.”⁴

Vahiy kavramı, insanlar dışında diğer canlılara da hitap eden boyutuyla ise şöyle tanımlanmıştır: “Yüce Yaratıcı’nın, genel olarak varlıklara hareket tarzlarını bildirmesi, özel olarak da insanlara ulaştırmak istediği ilahî emir, yasak ve haberlerin tümünü vasıtalı veya vasıtasız bir tarzda, gizli ve süratli bir yolla peygamberlerine iletmesidir.”⁵

¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut tz, 15/379-vd.

² er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Beyrut tz, s. 552.

³ el-Cürcanî, Seyyid Şerîf, *et-Ta'rifat*, Kahire 1357, s. 40.

⁴ er-Râgıb, *el-Müfredât*, 552.

⁵ Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, İstanbul 1996, s. 27.

Kaynakça

- Akseki, Ahmed Hamdi. *İslam Dini –İtikad, İbadet ve Ahlak-*, Ankara 1983.
- Albayrak, Halis. *Vahiy Gerçeği*, Ankara 1990.
- el-Alusi. *Ruhu'l-Meani*, Bulak 1301.
- Aslan, Abdulgaŧfar. *Kur'ân'da Vahiy*, Ankara 2000.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1988-91.
- el-Belâzûrî, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- el-Beyâzî, Kemâleddîn. *İşârâtü'l-Merâm*, Mısır 1949.
- el-Beydâvî, Nasıruddîn Ömer. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Mısır 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*, Ankara 1985.
- el-Cürcani, Seyyid Şerif. *et-Ta'rifat*, Kahire 1357.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, İstanbul 1982.
- Çetin, M. Nihad. "Arap Yazısı", TDV İA, İstanbul 1991.
- Demirci, Kürşat. *Dinlerin Dejenerasyonu*, İstanbul 1985.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine*, İstanbul 1996.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tarihi*, İstanbul 1997.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân'ın Temel Konuları*, İstanbul 2000.
- Demirci, Muhsin. *Vahiy Gerçeği*, İstanbul 1996.
- ed-Dihlevi, Şah Veliyullah. *Hucetullahi'l-Baliğa*, trc. Mehmet Erdoğan, İstanbul 1994.
- Doğrul, Ömer Rızâ. *Kur'ân Nedir?*, Ankara 1967.
- Ebü Şehbe, Muhammed b. Muhammed. *el-Medhal li Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mısır tz.
- Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman. *Kelâm (Tarih, Ekoller, Problemler)*, Konya 2001.
- Güler, İlhami. "Din, İslam ve Şeriat", *İslamiyat* 1998.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1990.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, İstanbul tz.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Dımaşk 1964-68.
- İbn Hacer, el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire 1978.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*, çev. Zâkir Kâdiri Ugan, İstanbul 1986.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Mısır tz.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*, Beyrut tz.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed. *Faslu'l-Makâl fi mâ Beyne'l-Hikme ve's-Şerîa mine'l-İttisâl*, Beyrut 1961.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Târîh-i Kur'ân*, İstanbul 1956.

Keskioğlu, Osman. *Kur'ân Tarihi*, İstanbul tz.

Kılavuz, A. Saim. *İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, İstanbul 1987.

el-Kurtubî. *el-Câmi' li Ahkami'l-Kur'ân*, Beyrut tz.

Kuzgun, Şaban. "Hanîf", *TDV İA*, İstanbul 1997, 16/33-39.

el-Mâturidî, Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*, Ankara 2003.

el-Mâturidî, Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, Beyrut 2004.

Mennâu'l-Kattân. *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1990.

er-Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut 1997.

er-Râgıb el-İsfehânî. *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Beyrut tz.

Reşîd Rızâ. *el-Vahyu'l-Muhammedî*, Mısır 1935.

es-Sâbûnî, Muhammed b. Ali. *et-Tibyân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1981.

es-Serahsî, Muhammed b. Ahmed. *Usûlu's-Serahsî*, Beyrut 1973.

es-Suyûtî, Celaleddîn. *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1992.

Şimşek, M. Said. *Günümüz Tefsir Problemleri*, Konya 2004.

et-Taberî. *Camîu'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, Kahire 1954.

et-Taberî. *Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut tz.

et-Taftazânî, Mesud b. Ömer. *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul 1317.

et-Tehânevî. *Keşşâfu Istilahati'l-Fünun*, İstanbul 1984.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İlham", *TDV İA*, İstanbul 2000.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Levh-i Mahfûz", *TDV İA*, İstanbul 2003.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Peygamber", *TDV İA*, İstanbul 2007.

ez-Zemahşerî, Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, Beyrut tz.

ez-Zerkani, Abdullah b. Abdulazîm. *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire 1953.

ez-Zerkeşî, Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut tz.

Bölüm -3-

HZ. PEYGAMBER'İN KUR'ÂN'I TEBLİĞ VE TEBYİNİ

Sözlükte bir şeyi veya bir haberi ulaştırmak" anlamına gelen tebliğ, peygamberlerin vahiy yolu ile aldıkları bilgileri insanlara ulaştırmalarıdır.¹ "Bir şeyi açığa çıkarmak"² anlamına gelen tebyîn ise gizli ve kapalı olan bir mananın açığa çıkarılması ve izah edilmesidir.³ Açıklanacak kelam mücmel, müphem, müşkil ve müşterek olabilir.⁴ Beyan, lafızları açıklamak, onları mücmel, müphem ve müşkillik gibi durumlardan çıkarmaktır.

Hiz. Peygamber'in Kur'ân'ı tebliğ ve tebyini denildiğinde de O'nun kendisine gelen vahiyleri olduğu gibi insanlara anlatması ve bunlardan maksadın ne olduğunu açıklamasıdır.

Toplumlar insanlar gibi doğar, büyür ve ölürler. Bir insanın hayatının her dönemindeki ihtiyaç ve arzuları bir olmadığı gibi toplumların da ihtiyaç ve arzuları her dönem aynı olmaz. Gelişen zaman ve şartlara göre değişebilir. Onun için her topluma gelen peygamberler temelde aynı olmakla birlikte teferruatta farklı olan şeriatlerle gelmişlerdir. Gönderildikleri toplumun ihtiyaç ve sorunlarına cevap verebilecek hükümlerle gönderilmişlerdir.

Hiz. Peygamber (s.a.v.) nübüvvet zincirinin son halkasını oluşturmaktadır. Ondan sonra ne bir peygamber ne de yeni bir şeriat gelecektir. O peygamberlerin sonuncusu olduğu gibi ona indirilen Kur'ân da ilahî kitapların sonuncusudur. Kur'ân ilahî kitapların sonuncusu olmakla birlikte içermiş olduğu ilkeler ve hükümler bakımından kıyamete kadar ortaya çıkabilecek sorunlara cevap verebilecek özelliktedir.

¹ Mehmet Boynukalın, "Tebliğ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/218.

² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b Muhammed b Mufaddal Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961), 69.

³ Ali b. Muhammed b. Ali Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kutub'l-Arabiyye, 1996), 52.

⁴ el-İsfahani, *Müfredat*, 69; Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rîfât*, 52.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned-i Ahmed bin Hanbel*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Alusî, Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd. *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'an'ı-l-Azîm ve's-Seb'ı-l-Mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Beğavî, el-Huseyn b. Mesûd. *Meâlimu't-Tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1987.
- Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. El-Huseyn b. Ali b. Abdullah ibn Musa el-. *Ahkamu'l-Kur'an li İmamı's-Şâfi*. Beyrut: Dâru'l-Ihyâ'l-Ulûm, 1990.
- Beyzavî, Nâsîrüddîn Ebî Abdillâh bin Ömer bin Muhammed. *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Baskı., 2001.
- Bingöl, Abdulkuddüs. "İstidlâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/323-325. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Boynukalın, Mehmet. "Tebliğ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl b İbrâhîm Cu'fî. *Sahih-i Buhari = Camiü's-sahih*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Ruhu'l-Beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 2. Basım, 2009.
- Cassâs, Ebu Bekir Ahmed er-Razî. *Ahkâmu'l-Kur'an*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Cürçânî, Ali b. Muhammed b. Ali. *Kitabu't-Ta'rîfât*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutub'l-Arabiyye, 1996.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b Abdurrahman b Fazl ed-. *Sünen-i Dârimî*. 2 Cilt. İstanbul, 2. Basım, 1992.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. 1 Cilt. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eşâs. *Sünen-ü Ebî Davud*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Ebu Hayyan, Muhammed b. Yusuf. *el-Bahru'l-Muhît*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 2. Basım, 2010.
- Erkal, Mehmet. "Ganimet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Fayda, Mustafa. "Fey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Haccac, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b el-. *Sahih-i Müslim*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.

- İbn Atıyye, Ebu Muhammed Abdu'l-Hak b. Atıyye el-Endülişî. *el- Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. 1 Cilt. Beyrut: Dâr-u İbni Hazm, 1. Basım, 2002.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdulmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dâr-u İbni Hazm, t.y.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *es-Sîretü'n-Nebeviyyetü*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 2. Basım, 2007.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed bin Yezîd. *Sünen-u İbn Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- İbn Manzur, Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Kum: Edebü'l-Havzati, 1405.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.
- İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b Muhammed b Mufaddal Ragıb el-. *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*. 1 Cilt. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961.
- Karagöz, İsmail. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Köksal, M. Asım. *İslam Tarihi*. 11 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1. Basım, t.y.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Camî' li-Ahkâmi'l-Kur'an*. 22 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1. Basım, 1987.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî. *Te'vîlâtü ehli's-sünne = Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1. Basım, 2005.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. İstanbul: Pamuk Yayınları, t.y.
- Nesefî, Necmüddin Ebî Hafs Ömer bin Muhammed. *Talebetu't-Talebe*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1995.
- Razî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. *et-Tefsîrü'l-Kebîr = Mefatihü'l-gayb*. 29 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2005.
- Şahin, Osman. "İslam Hukuk Metodolojisinde Mutlak ve Mukayyet". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 11-37.
- Şen, Ziyâ. "Kur'an-ı Kerim'in Yazılması". *Diyanet İlm Dergisi Kur'an Özel Sayısı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethü'l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenni-yi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefâsîr*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifeti, 4. Basım, 2007.
- Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid. *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b İsa b Serve es-Sülemi. *Sünenü't-Tirmizi*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Zemahşeri, Ebû'l-Kasım Carullah Mahmûd b Ömer b Muhammed. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmîzi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*. Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.

Bölüm

-4-

SAHÂBE DÖNEMİ: TEFSİRİN DOĞUŞU

Sahâbe: Arkadaşlar veya Peygamber'in arkadaşları anlamında kullanılan Ashâb kelimesinin tekili sahâbe veya sahâbî olarak gelir. Ashâb, Peygamber sağ iken onunla karşılaşmış veya sadece kendisini görmüş olan mü'minlere denir. Sahâbî olmada yaş sınırı söz konusu değildir. Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile b. Abdillâh el-Leysî (ö. 100/718-19) ashâbın sonuncusu kabul edilir.¹ Ashâb, dini ahkam hususunda, Kur'ân'dan sonra gelen en muteber otorite sayılır.²

4.1. Sahâbe Tefsirinin Genel Özellikleri

Sahâbe tefsiri (*tefsîru's-sahâbe*) ile Hz. Peygamber'in arkadaşlarının Kur'ân'ı anlama ve açıklamada söyledikleri, anlattıkları veya yaptıkları şeylerin tamamı kastedilmektedir.³ Arap dilini, Arapların örf ve âdetlerini ve Kur'ân'ın indiği dönemde Arap yarımadasında bulunan Yahudi ve Hristiyanların durumlarını bilmelerine ilaveten sağlam bir anlayış ve geniş bir idrake sahip olmaları Sahâbeyi tefsirde öne çıkaran hususlardandır.⁴ Sahâbe devrinde tefsirin genel karakteri ise şöyledir:

- Sahâbîler Kur'ân'ın tamamını baştan sona tefsir etmemişlerdi. Çünkü onlar, vahiy ve nüzûl ortamında yaşadıkları için Kur'ân'ın tümünü tefsir etmeye ihtiyaç duymayıp sadece kendilerine kapalı gelen âyetleri tefsir etme ihtiyacı hissediyorlardı. Bu yüzden yaptıkları açıklamalar garip, müphem, müşkil ve mücmel lafızlarla sınırlı idi. Her âyetin tefsir edilmesi yöntemi, insanların Resûl-i Ekrem'den zaman itibarıyla uzaklaşmasıyla birlikte anlaşılmayan âyetlerin artması sonucu ortaya çıkan bir durumdur.

- Sahâbîlerin tefsirdeki yöntemleri, âyeti âyetle, Hz. Peygamber'in sünneti ve nüzûl sebepleri ile açıklamaktan ibaretti.

¹ Ali Osman Koçkuzu, "Ebü't-Tufeyl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 346.

² Ignaz Goldziher, "Eshab", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 4: 370.

³ İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 38.

⁴ Mehmet Yolcu v.dğr., *Tefsir Tarihi*, (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 148-149.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. Kahire: 1378/1958.
- Altuntaş, Abdurrahman. "Hz. Peygamber ve Sahâbe Döneminde Tefsir", *Uluslararası İslami İlimlerin Teşekkülü ve İslami İlimler Arası İlişkiler Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2014/Bişkek-Kırgızistan, *Bildiriler Kitabı*. (Ed. Adem Çatak&Berat Sarıkaya), b.y: Gümüşhane Üniv. Yayınları, ts. 17-26.
- Ata, Mehmet Mahfuz. "Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tâbiîn Dönemi Tefsir Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 12/62 (2019), 1666-1676.
- Bayraktutan, Osman-Demirkol, Nihat. "Sahâbe ve Tâbiîn Döneminde Kur'ânî Bazı Kavramlara Yapılan Yorumlara Dair Değerlendirmeler (Garîbu'l-Kur'ân İlmi Bağlamında)", *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu*. Iğdır, (30 Kasım 2018), Iğdır: Iğdır Üniv. Yayınları, 2018, 181-193.
- el-Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Meâlimü't-tenzîl*. Riyad: 1409.
- el-Belâzûrî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşrâf*. Beyrut: 1996.
- Bergamalı, Ahmed Cevdet Efendi. *Tefsir Usulü ve Tarihi*. Haz. Mustafa Özel. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973-1974.
- Bırışık, Abdülhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/284. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şâhih*. İstanbul: ts.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/115. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Ali b. Ebû Talha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/386-387. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Çakan, İsmail-Eroğlu, Muhammed. "Abdullah b. Abbâs". 1/77-7. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfü'z-ẓunûn*. Beyrut: ts.
- Çetin, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim'i Anlama Usulü*. İzmir: Akyol Neşriyat, 1980.

- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Kahire: 1280.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. Beyrut: 1407/1987.
- Eroğlu, Ali. *Tarihte Tefsir Hareketi ve Tefsir Anlayışları*. Erzurum: Ekev Yayınları, 2002.
- Erul, Bünyamin. "İlk Dönem Kur'an Okumaları (Sahâbenin Kur'an'ı Anlama Çabaları Üzerine)", VII. *Kur'an Sempozyumu*. *Kur'an ve Müslümanlar*. 15-16 Mayıs 2004/Kayseri, Ankara: Fecr Yayınevi, 2005, 23-40.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. "Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/371-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Goldzıher, Ignaz. "Eshab". *İslam Ansiklopedisi*. 4: 370. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- İbn Aşur, Muhammed Tahir. *Ana Hatlarıyla Tefsir Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe'*. Beyrut: 1415/1995.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî. *Mukaddime*. Haz. Arslan Tekin. Ed. İrfan Bülbül. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrul'-Kur'âni'l-Azîm*. Kahire: 2000/1421.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Maârif*. Kahire: ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. Riyad: 1404/1984.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Kahire: 2001.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Mukaddime fî uşûli't-tefsîr*. nşr. Adnan Zarzûr. Dımaşk: 1972.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-ğâbe*. Beyrut: 1433/2012.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/375. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- el-Kattân, Mennâ Halîl. *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: ts.
- Keskin, Hasan. Demir, Abdullah. (ed.). *Kur'an ve Sahâbe Sempozyumu*. Sivas: Cumhuriyet Üniv. Yayınları, 2016.

- Keskioğlu, Osman. *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Koçkuzu, Ali Osman. "Ebü't-Tufeyl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/346. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*. Beyrut: ts.
- Küçükkalay, Hüseyin. *Abdullah b. Mes'ud ve Tefsir İlmindeki Yeri*. Konya: 1971.
- Mehâyiri, Ahmed Salih. *Tefsiru Süfyân b. Uyeyne*. Riyad: 1493/1983.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîh*. İstanbul: 1329-1332.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. Beyrut: 1409/1988.
- Salih, Subhi. *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kurân*. Beyrut: 1977.
- Sebbâğ, Muhammed Lütfî. *Buhûs Fî Usûli't-Tefsîr*. Beyrut: 1408/1988.
- Sürmeli, Mehmet. *Sahabenin Kur'an Anlayışı*. İstanbul: Mavi Yayınları, 2006.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvî*. Beyrut: Mektebetü'l-Kevser, 1415.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kurân*. Beyrut: 2008.
- eş-Şâtibî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî. *el-Muvâfakât*. b.y. 1395/1975.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân an tervîli âyi'l-Kurân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin. Kahire 1422/2001.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: 1356.
- Turgut, Ali. *Tefsir Usulü ve Kaynakları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1991.
- Yolcu, Mehmet-Erten, Mevlüt-Gözeler, Esra-Atmaca, Gökhan-Koçyiğit, Hikmet-Kara, Osman-Tok, Fatih-Boyalık, M. Taha-Narol, Süleyman. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkire-tü'l-huffâz*. Beyrut: ts.
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: 1421/2000.
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kurân*. Beyrut: 1415/1995.
- ez-Zerkeşî, Bedrettin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kurân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: ts.

Bölüm

-5-

TÂBÎİN DÖNEMİ: TEFSİRİN OLUŞUMU

5.1. Tâbiîn Kavramı ve Önemi

“Takip etmek, peşinden gelmek” anlamındaki t-b-‘a kökünden gelen tâbiî¹ teriminin anlamı konusunda iki ayrı görüş bulunmaktadır. Bunlardan ehl-i hadis’in benimsediği tanıma göre tâbiî, sahâbeden en az biriyle görüşmüş olan kimsedir.² Bu, ayrıca aralarında İbn Hacer el-Askalânî’nin de (ö. 852/1449) bulunduğu³ âlimlerin çoğunluğu tarafından kabul edilen tanımdır.⁴ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ile Ebü’l-Fidâ İsmail İbn Kesîr’e (ö. 774/1373) göre ise bir kimsenin tâbiî olarak kabul edilmesi için sahâbeden biriyle görüşmesi yeterli olmayıp onun ilim meclisinde de bulunması (sohbet) gereklidir.⁵

Tâbiîn dönemi ise sahâbe döneminin ardından gelen tarihî devreye verilen addır. Bu dönem Hz. Peygamber’in (s.a.v.) âhirete irtihal ettiği hicri 11/milâdî 632 yılında başlamış ve sahâbenin sonuncusu Ebü’t-Tufeyl Âmir b. Vasile’yi (ö. 110/728) gören Halef b. Halîfe (ö. 181/797) ile sona ermiştir. Bu da yaklaşık olarak hicrî 170/milâdî 165 yıllık bir zaman dilimini içine almaktadır. Bu süreçte yetişen âlimler Mekke, Medine, Kufe, Basra, Şam, Yemen, Mısır ve Horasan gibi geniş bir coğrafyaya dağılmışlardır.⁶

İslamî geleneğe sahâbeden sonra tâbiîn neslinin en hayırlı nesil olarak kabul edilmesi dinî alanda kendilerine referans değeri atfedilmesi sonucunu doğurmuştur. Hz.

¹ Tâbiî kelimesinin çoğulu Türkçe kaleme alınan çalışmalarda tâbiûn ve tâbiîn şeklinde iki ayrı biçimde kullanılabilmektedir. Bunlardan tâbiîn şeklindeki kullanımın daha yaygın olduğu görülmektedir.

² Örneğin bk. Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahman es-Sehâvî, *Fethu’l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadis li’l-Irâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü’s-Sünne, 1424/2003), 4/145.

³ Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, thk. Muhammed Ğiyâs es-Sabbâğ (Dimaşk: Mektebetü’l-Gazâlî, 1413/1992), 118.

⁴ Hidayrî, *Tefsîru’t-tâbiîn*, 1/46.

⁵ Bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi’r-rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sürkî, İbrâhîm Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 22; Ebü’l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *İhtisâru ulûmi’l-hadis*, thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl (Riyad: Dâru’l-Mîmân, 1431), 285. Bu hususta geniş bilgi için bk. Hidayrî, *Tefsîru’t-tâbiîn*, 1/45-47.

⁶ Bayram Demircigil, *Tâbiîn Dönemi Âlimlerinin Âyet İstişhâd ve İktibasları* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 18.

Kaynakça

- Abdullah b. el-Mübarek, Ebû Abdîrrahmân. *ez-Zühdiyye ve'r-rekâik*. Thk. Habîburrahman el-A'zamî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Abdürrezzâk, Ebû bekir es-San'ânî. *Tefsîru Abdürrezzâk*, Thk. Mahmûd Muhammed Abduh. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid vd. 45 cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Askalânî, Ahmed b. Hacer. *Şerhu Nuhbetü'l-fiker*. Thk. Muhammed Ğiyâs es-Sabbâğ, 3. bs. Dimaşk: Mektebetü'l-Gazâlî, 1413/1992.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb. *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. Thk. Ebû Abdillâh es-Sûrkî, İbrâhîm Hamdî el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Demircigil, Bayram. "Hasan-ı Basrî'nin Kur'an'a Yaklaşımı". *Kur'an ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl-*. 2 cilt. Ankara: İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü Yayını, 2019.
- Demircigil, Bayram. *Tâbiîn Dönemi Âlimlerinin Âyet İstişâd ve İktibasları*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Düleymî, Ekrem Abd Halîfe Hamed. *Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî ve eseruhû fi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed. *İrşâdü'l-aklî's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*. 9 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Ebû Şühbe, Muhammed b. Muhammed. *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fi kütübî't-tefsîr*. b.y.: Mektebetü's-Sünne, ts.
- Emîn, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1969.
- Hâcî, Muhammed Ömer. *Mevsûatü't-tefsîr kable ahdi't-tedvîn*. Dimaşk: Dâru'l-Mektebî, 1427/2007.
- Hudayrî. Muhammed b. Abdillâh b. Ali. *Tefsîru't-tâbiîn*. 2 cilt. b.y.: Dâru'l-Vatan, ts.
- İbn Cüzey, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*. Thk. Abdullâh el-Hâlidî. 2 cilt. Beyrut: Şeriketu Dâri'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1416.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1271/1952), 6/332.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail. *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*. Thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl. Riyad: Dâru'l-Mîmân, 1431.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*. Thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 1/11.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. Thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Suudi Arabistan: Mecma'u'l-Melik Fehd, 1416/1995.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferac Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Thk. İbrâhîm Ramadân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım er-Râğîb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412.

- Kâdî Abdülcebbâr, İbn Ahmed. *Şerhu usûli'l-hamse*, Thk. Abdülkerîm Osmân. 3 bs. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*. Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- Koç, Mehmet Akif, Zekeriya Pak. "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri". *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2021.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Etfayyîş. 20 cilt. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nüketü ve'l-'uyûn*. Thk. es-Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mücâhid b. Cebr, Ebû'l-Haccâc. *Tefsîru Mücâhid*. Thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Neyl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1410/1989.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *el-İktibâs mine'l-Kur'ânî'l-kerîm*. Thk. İbtisâm Merhûn es-Saffâr. 2 Cilt. Mansure: Dâru'l-Vefâ, 1412/1992.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahman. *Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*. Thk. Ali Hüseyin Ali. 4 cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme. *el-Mebsût*. 30 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü's-sağîr*. Thk. Muhammed Şekûr el-Hâc Emrîr. 2 cilt. Beyrut-Amman: Dâru Ammâr, 1405/1985.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 cilt. Kahire: Hecr, 1422/2001.
- Tûfî, Süleyman b. Abdilkavî. *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*. Thk. Abdülkadir Hüseyin. Doha: Dâru'l-Evzâi, 1409/1989.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1376/1957.

Bölüm

-6-

TEFSİRİN TEDVİNİ: TEFSİRİN GELİŞİMİ

6.1. Tedvin Dönemi

Tedvin dönemi, tefsir malzemesinin sözlü nakil (rivayet) yöntemiyle aktarıldığı sahabe ve tabiin neslinin ardından gelen kuşağın bu sözlü malzemeyi bir araya getirerek yazıya geçirdiği dönemi ifade etmektedir. Kelime olarak tedvin sözlükte toplamak, yazmak, bir araya getirmek anlamına gelmektedir. Dini ilimler açısından tanımlanacak olursa; sahabe ve tabiin dönemlerinden şifahi olarak nakledilen bilgilerin bir araya toplanmasını ve yazıya geçirilmesi faaliyetidir. Bu terim daha çok hadis ilmiyle birlikte anılsa da aslında yapılan faaliyet tefsir, fıkıh gibi diğer ilimler için de söz konusudur.¹ Dini ilimlere ait sözlü malzeme ilk başlarda genel olarak herhangi bir sınıflamaya tabi tutulmadan dini bilgi olarak aktarılmış, daha sonraları ise tefsir malzemesi müstakil olarak kitaplarda sistematik şekilde bir araya getirilmiştir.² Tefsir malzemesinin hadis içerisinde yer alıp-almadığı hususunda iki farklı yaklaşımın olduğu görülmektedir. İlkine göre daha sonraları müstakil hale gelecek olan bütün ilim dallarına ait bilgiler tedvin öncesi hadis içerisinde yer almaktaydı. Çünkü sahabeden tabiine aktarılan bu rivayetler genel olarak hadis nakil yöntemi kullanılarak nakledilmekteydi. İlk başlarda hadisin içerisinde yer aldığına dair yaklaşımın dayanağı, rivayetlerin hadiste kullanılan isnat sistemiyle aktarılmış olmasında bulunmaktadır. Bu da bütün rivayetleri hadis kategorisinde görmeye yol açmıştır.³ İkincisi tefsir ilminin hadisten bağımsız olarak kendi doğal süreci içerisinde özgün bir şekilde doğduğu, tedvinle birlikte şifahi olan bu malzemenin sistematik bir şekilde kitaplarda toplanmış olduğu şeklindedir. Buna gerekçe olarak şöyle söylenmektedir: Resulullah döneminde ayetlere yapılan açıklamaları ihtiva eden rivayetlere ilave olarak yapılan yorumlar sahabe kanalıyla tabiine aktarılmış, tabiin döneminde ortaya çıkan yeni gelişmelerin yönlendirmesiyle de daha detaylı açıklamalar yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Daha önce bağımsız

¹ Mehmet Efendioğlu, “Tedvin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/267.

² İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 109.

³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: DİB yayınları, 1988), 1/174;

Kaynakça

- Akyüz, Ali. "Abdurrezzak es-San'ânî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay. 1988.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2014.
- Bırışık, Abdulhamit. "İbn Kuteybe". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: DİB yayınları, 1988.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Ali b. Ebu Talha". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- Cerrahoğlu, İsmail. "İbn Cüreyc". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Yahya b. Sellâm". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay. 2013.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Demir, Hilmi "Tedvin Dönemi ve Anlamın Kökeni", *Dini Araştırmalar*, 1998.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Efendioğlu, Mehmet. "Tedvin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Erten, Mevlüt. "Tefsir İlminin Doğuşu ve Gelişimi", *Tefsir Tarihi*. ed. Ali Rıza Gül-Muhammed Ersöz. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- İşler, Emrullah. "Zeccâc". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 2013.
- Karagöz, Mustafa. "İslam İlimler Tarihi Açısından Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı". *İslam ve Yorum III*. haz. Fikret Karaman. Malatya: İnönü Ü. Yay., 2019.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Karagöz, Mustafa. "Başlangıçta Tefsir Hadisin Bir Bölümüydü" İddiasının Kaynağı ve Değeri", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Karagöz, Mustafa. *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Kayagil, Süleyman Mahmut. *el-Ahfeş el-Evsat ve Meâni'l-Kur'ân'ı*. Konya: N. Erbakan Ü. SBE, Doktora Tezi, 2013.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*. Ankara: Kitabiyat Yay., 2003.

- Koçak, İnci. "Ahfeş el- Evsat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay.,1988.
- Koçyiğit, Hikmet. "Tefsirde Farklılaşma ve İlk Yönelimler", *Tefsir Tarihi*.ed. Ali Rıza Gül-Muhammed Ersöz. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Köse, Saffet. "İbn Vehb". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay. 1999.
- Mücahid b. Cebr. *Tefsîru'l-İmam Mücâhid b. Cebr*, Thk. Muhammed Abdusseâm. Nasr: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîse, 1989.
- Özdirek Recep-Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Süfyân es-Sevrî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay. 2010.
- Pak, Zekeriya. "Erken dönem Tefsir Faaliyetleri".*Tefsir*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker, 2012.
- Sezgin, M. Fuat. Buhari'nin Kaynakları. Ankara: Otto Yay., 2021.
- Sezgin, Fuat. Arap-İslâm Bilimleri Tarihi I. İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2015.
- Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu. ed. Mustafa Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Turgay, Nurettin. "Etâû't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/ Tefsir İlminin Tedvini". *Diyanet İlmî Dergi*. 49/4. Ankara: 2013.
- Tülücü, Süleyman. "Ma'mer b. Müsennâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay. 2003.
- Türker, Ömer. "Mukatıl b. Süleyman". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay. 2020.
- Yazıcı, Hüseyin. "İbn Kuteybe". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 1999.
- Zehebi. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe,ts.

Bölüm -7-

ABBASİLERDE TEFSİR (132/750-647/1250)

İslâm tarihinde Abbasiler dönemi, hicri ikinci asırdan hicri yedinci asra (miladi sekizinci yüzyılın ortasından on üçüncü yüzyılın ortasına) kadar süregelen ve İslâm medeniyeti açısından önemli gelişim ve değişimlerin olduğu bir süreci ihtiva eder. İsimlerini Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdulmuttalib'den alan Abbasiler, Endülüs Emevileri dışındaki İslâm devletleri tarafından tanınmıştır. İlk halife Ebu'l-Abbâs Abullah'ın (132/750-136/754) Kûfe'de hilafetini ilan etmesiyle başlayan Abbasiler döneminde, başkent önce Haşimiye'ye ardından Halife Mansûr'un (136/754-158/745) kurdurduğu Bağdat şehrine taşınmıştır.¹

Abbasiler siyasi iktidarı Emevilerden aldıktan sonra İslâm dünyasında başka devletler de kurulmuştur. Abbasilerin kuruluşundan fiili olarak yıkıldığı miladi 1250 senesine kadar geçen süreçte, Abbasilerin başından sonuna kadar bütün bölgelerde siyasi olarak nüfuzunu koruması söz konusu değildir. Dolayısıyla dönemdeki tefsir faaliyetlerini incelerken bu zaman aralığındaki bazı eserlerin farklı siyasi devletlerin hakimiyetinde telif edildiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Buna göre Abbasilerle eş zamanlı olarak başka İslâm devletleri de varlıklarını sürdürmüştür. Bunlardan ilki bugünkü İspanya ve Portekiz coğrafyasında kurulmuş olan ve İslâm'ı Avrupa'da teslim eden Endülüs Emeviler devletidir (M. 756-1031). Ayrıca bu dönemde Mâverâünnehir (bugünkü Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan) ve Horasan'da (bugünkü Afganistan, Türkmenistan, Tacikistan, Pakistan) devlet kuran Sâ mânîler (M. 819-1005), Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da resmi olarak ilk İslâm-Türk devletini kuran Karahanlılar (M. 840-1212), Abbasilere karşı Mısır'da devlet kuran Suriye ve Filistin'e kadar ilerleyen Tolunoğulları (M. 868-905), İran ve Irak'ta devlet kuran Büveyhiler (932-1062), Mısır'da devlet kuran İhşidiler (M. 935-969), Güney Asya'da devlet kuran ve Hindistan'a seferler düzenleyen Gazneliler (M. 963-1186), İran ve Irak'ta devlet kuran Büveyhiler (945-1055), Abbasilere karşı bağımsızlık iddia eden ve Kuzey Afrika ve Mısır'da Şîî devlet kuran Fâtımîler (909-1171),

¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 5/63-69.

Kaynakça

- Abdurrezzak b. Hemmâm. *Tefsîru'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1989.
- Altıkulaç, Tayyar. "Kisâ, Ali b. Hamza". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Aybakan, Bilal. "Şâfiî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 223-233. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Begavî. *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1412.
- Beyhakî. *Ahkâmü'l-Kur'ân : Meyyezehu ve Cemaahu min Kelâm Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas Şafii*. Kahire: Darü'z-Zehair, 2018.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Borckelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*. Leiden: E. J. Brill, 1943.
- Borckelmann, Carl. *Supplementband*. Leiden: E. J. Brill, 1937.
- Cerrahoğlu, İsmail. "İbn Cüreyç". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19/4040-4406. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2005.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Yahyâ b. Sellâm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43/263-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Yahyâ b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Cevdet Bey. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. thk. Mustafa Özel. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2002.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Çetiner, Bedreddin. "Başlangıçtan VII-XIII. Asra Kadar Tefsir Çalışmalarına Kısa Bir Bakış". *Din Öğretimi Dergisi* 8-9 (1986), 164-172.
- Dâvûdî. *Tabakātu'l-Müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Demir, Ziya. *XIII-XVI. Yüzyıl Arası Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Edirnevî. *Tabakātu'l-Müfessirîn*. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Gürman, Ceyda. "Kur'an'ın Kur'an ile Tefsirinin Erken Dönem Temsilcisi: Etbâu't-tâbiünden Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem (ö. 182/798)". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/1 (30 Nisan 2020), 16-37.

- Gürman, Ceyda. *Tâbiûn Dönemi Tefsiri ve Medineli Müfessirler*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Hodgson, M. G. S. *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. çev. Alp Eker vd. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Hudayrî, Muhammed b. Abdullah b. Ali. *Tefsîru't-Tâbi'in Arđ ve Dirāse ve Muķārene*. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1999.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbās. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu enbâi'z-zamân*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Sa'd. *Kitābu't-Tabakāt*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısri. *al-Gami: Die Koranwissenschaften (el-Gāmi': fî ulûm al-Qur'ān)*. thk. Miklos Muranyi. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısri. *al-Gami: Tafsîral-Qur'an, Koranexegese* 2. thk. Miklos Muranyi. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1995.
- İbnu'l-Esîr. *el-Kāmil*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Müctebâ mine'l-Müctenâ*. thk. Ali Hüseyyin el-Bevvab. Dâru'l-Furkân, 1988.
- İbnü'l-Cevzî. *Zādu'l-Mesîr*. 9 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1984.
- Kâtip Çelebi. *Keşfu'z-zunûn*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*. İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2022.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006.
- Mukâtil b. Süleyman. *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*. thk. bdullah Mahmûd Şehhate. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1994.
- Mukâtil b. Süleyman. *el-Vucûh ve'n-Nezâ'ir*. thk. Hâtim Sâlih Dâmin. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2011.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*. Beyrut: Mu'essesetu'l-Târîhi'l-'Arabî, 2002.
- Öztürk, Levent. *İslâm toplumunda Hristiyanlar: Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Sevinç, Sümeyye. *İbnü'l-Cevzî ve Fünûnu'l-Efnân'ın İstanbul Yazma Nüshası*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2023.

- Sönmez, Mehmet Ali. "Alî b. Hucr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2/389. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Suyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Medine: Merkezu'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye, ts.
- Süfyân es-Sevrî. *Tefsîru's-Sevrî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1955.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdulmuhsin Türkî. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. Hâni el-Hâc vd. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, 2004.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdülmün'im Medkûr. Kahire: Dâru's-Selâm, 2010.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. İslâm Mansûr Abdülhamîd. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2010.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1961.
- Uludağ, Süleyman. "Sülemî, Muhammed b. Hüseyin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uslu, Recep. "Cündîşâpûr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/117, 118. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Uzun, Ayşe. "Tefsir Tahsis: Mukâtil b. Süleyman'ın Kitâb-ı Mukaddes'in Tahrifine Dair Âyetleri Hz. Muhammed'in Tebşiri Özelinde Yorumlaması". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/3 (2021), 1001-1020.
- Yiğit, İsmail. "Mevâlî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/424-426. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Zehebî. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956.
- Zehebî, Muhammed Huseyn. *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005.
- Zehebî, Şemseddin. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405.
- Zemahşerî, Ebû'l Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûni Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcud - Ali Muhammed Mu'avvad. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.
- Zerkeşî. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Zorlu, Cem. *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar: Ebu Cafer el-Mansur Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Bölüm

-8-

ENDÜLÜS'TE TEFSİR (92/711-897/1492)

Endülüs, Avrupa'nın güneybatı kesiminde bulunan ve İber yarımadasının tamamına yakınına kaplayan, Avrupalıların Liberya, Arapların ise el-Andelüs adını verdikleri bir yarımadadır. İslâm medeniyetinin oluşumunda köşe taşı hüviyetindeki Endülüs'te kurulan İslâm devleti, İslâm tarih ve medeniyetinin en parlak coğrafya kesitlerinden birini oluşturmuştur. İlim, kültür, mimarî, sanat gibi alanlarda terakki gösterdiği gibi İslâmî ilimlerin pek çok branşında kalıcı eserler kaleme alınmıştır. Endülüs'ü bu konuma taşıyan etmenlerin başında İslâm kültür ve medeniyeti alanında yetiştirdiği ünlü simalar sayesinde Doğu İslâm medeniyeti ile Hristiyan Batı medeniyeti arasında bir köprü görevi görmüş olması gelir. Kısacası Endülüs, tarihte Doğu ile Batı'nın buluşma noktası, ilmî gelişim sürecinin ivme kazandığı bir bölge olmuştur. Aynı zamanda bu kesişim noktasında meydana gelen kültürel etkileşim Endülüs'te yeni bir medeniyetin oluşmasına ve tüm Avrupa'yı etkilemesine neden olmuştur.

İslâmî ilimlerin Endülüs'e ilk girişi İslâm dünyasının diğer ilim merkezlerinde olduğu gibi sahabe ve tabiîn kanalıyla gerçekleşmiştir. İlk olarak siyer, tefsir, hadis, kıraat gibi ilimler bu bölgeye yerleşmiş olup bu ilimleri buraya taşıyanların başında sahabeden Münzir, (ö. ?) tabiînden Mûsâ b. Nusayr (ö. 97/716) Ali b. Rebâh (ö. 114/733) ve Haneş b. Abdullah es-San'anî (ö. 100/719) gelir. Daha sonradan da İslami ilimlerin gelişimine katkısı olanlar arasında İsâ b. Dinâr (ö. 212/828) ve Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 234/849) sayılabilir.¹

İslâmî ilimlerin gelişiminde Endülüslü âlimlerin rolü hiçbir zaman küçümsenemez. Ancak bu ilimlerin gelişiminde öncü olup teşvik eden, eğitim ortamını hazırlayan yöneticilerin payını unutmamak gerekir. Endülüs'te bu bağlamda ilk teşvik edici rolü ile III. Abdurrahman öne çıkarken oğlu II. Hakem el-Mustansır (ö. 366/976) da aynı şekilde onun yolundan giderek ilmî kalkınma hareketinde öncü rolünü devam ettirmiştir. II. Hakem sadece Kurtuba'da yirmi yedi medrese inşa ettirirken –ki bu sayede Kurtuba'ya “Dâru'l-Ulûm”

¹ Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm* (Kahire: Müessesetü Hindavî, 2013), 505.

Kaynakça

- Ablay, Rifat. *Endülüs Tefsir Geleneğinde Kıraat İbn Atıyye Örneği*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.
- Ahmed Emin. *Zuhru'l-İslâm*. Kahire: Müessesetü Hindavî, 2013.
- Altıkulaç, Tayyar. "Mekkî b. Ebû Tâlib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/575-576. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Arînî, Yusuf b. Ali b. İbrahim. *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî'l-Endülüs fî asri'l-müvahhidîn*. Riyad: Mektebetü'l-Melik Abdülazizi'l-Âmme, 1995.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Bayram, Abdullah. "Endülüs Tefsir Kültürünün Yorumda Yöntem ve Yaklaşımlar Açısından Analizi: Kurtubî Tefsiri Örneği", *The Journal of Academic Social Science Studies* 48 (2016), 95-113.
- Bırışık, Abdülhamit. "İbn Atıyye el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/338-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Cengiz, Emin. "İbn Ebî Zemenîn ve Tefsirdeki Metodu", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2017), 28-50.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 1988.
- Cezerî, Muhammed İbnü'l-Cezerî. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâtî'l-kurrâ*. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1351/1932.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Çetin, Abdurrahman. "Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 37-55.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1403/1983.
- Ekin, Yunus. "Endülüs Tefsir Geleneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 247-266.
- Ergüven, Şehabettin. "X. ve XI. Yüzyıllarda Endülüs'ün İlmî ve Edebî Panorasına Genel Bir Bakış", *İstem* 8/15 (2020), 19-27.
- Fierro, Maribel. "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", çev. Semih Ceyhan, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 327-359.
- Görgün, Halil İbrahim. *Endülüs Tefsir Mukaddimeleri*, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Hacî, Abdurrahman Ali. *et-Târihu'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ süküti Gırnâta*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1981.

- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahman el-Endelüsî. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsslâm Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahman el-Endelüsî. *Fihrisü İbn Atıyye*. thk. Muhammed ez-Zâhî-Muhammed Ebü'l-Ecfân. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1403/1983.
- İbnü'l-Cezerî, Şemseddin. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâtî'l-kurra*. thk. Otto Pretzl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, h. 1427.
- İbn Ebî Zemenîn, Muhammed b. Abdullâh. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîz*. thk. Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed Mustafa el-Kenz. 5 Cilt. Kâhire: el-Fârûk el-Hadîse li't-Tabâati ve'n-Neşr, 2002.
- İbn Ferhûn, İbrahim b. Ali Muhammed el-Mâlikî. *ed-Dibâcü'l müzheb fî marifeti âyânî'l-mezheb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Haldûn, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş. Dimaşk: Dâru Ya'rub, 2004.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mukaddimetu fî usûli't-tefsîr*. thk. Adnan Zarzûr. b.y., 2. Basım, 1972.
- İsâ, Muhammed Abdülhamid. *Târihu't-ta'lim fî'l-Endelüs*. Y. Y. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- Kandemir, M. Yaşar. "Bakî b. Mahled", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Karadeniz, Osman. "İbn Berrecân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/371-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karataş, Ali. "Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/1 (2013), 295-318.
- Kasabî, Mahmûd Zelât. *Kurtubî ve menhecühû fî't-tefsîr*. Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1399/1979.
- Kenûnî, Abdüsselâm Ahmed. *el-Medresetü'l-Kur'âniyye fî'l-mağrib*. Rabat: Mektebetü'l-Maarif, 1981.
- Köse, Saffet. "İbn Ebû Zemenîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/449-450. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 3. Basım, 1387/1967.
- Koç, Mehmet Akif. "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi", *İslâmiyât* 7/3 (2004), 43-58.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb*. thk. İhsan Abbas. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1388/1968.

- Meşînî, Mustafa İbrahim. *Medresetü't-tefsir fi'l-Endelüs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Özdemir, Mehmet. "IX. Yüzyıl Endülüs'ünde Zındıklık Suçlamaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1998), 195-224.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Şentürk, Mustafa. "Endülüs Tefsir Kültürü". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 53-72.
- Zehebî, Şemseddin. *Siyeru Âlâmi'n-nübelâ*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Ziriklî, Hayrettin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmî'l-Melâyîn, 2006.

Bölüm -9-

SELÇUKLULARDA TEFSİR (431/1040-707/1308)

Selçuklular XI. yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkmışlar; yaklaşık üç asır boyunca (1040-1308) Aral gölü kıyılarından Ege Adalarına ve Kafkaslardan Yemen'e kadar çok geniş bir bölgenin dinî ve siyasi liderliğini sürdürmüşlerdir. Selçukluların tarih sahnesine çıktığı yıllarda Asya'da Karahanlılar (840-1212), Gazneliler (963-1186) ve Sâmânîler (875-1005) gibi aktif Müslüman devletler mevcuttur. Bu sıralarda Abbâsî Hanedanlığı Büveyhî Devleti'nin (932-1055) hâkimiyeti altında sadece ismen varlığını sürdürmektedir. Selçuklular çevrelerindeki bu siyasi yapılarla mücadele etmişler, Sâmânîler ile Karahanlılar arasında süregelen mücadelede Karahanlıların yenilmesi için Sâmânîlere destek vermişlerdir.¹

Selçuklular, 431/1040 yılında yaptıkları Dandanakan Savaşı'nda Gazneliler'e ağır bir darbe indirerek, Büyük Selçuklu Devletinin kurulmasını sağlamışlardır. Öte yandan Abbâsîlerin merkezi Bağdat, Şii Büveyhîler tarafından işgal edilmiş ve Abbâsî Halifesi Büveyhî Hanedanlığı'nın baskısı altına girmiştir. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Abbâsî Halifesi'nin davetiyle Bağdat'a gidip (447/1055) Büveyhîler'in siyasi hâkimiyetine son vermiştir. Böylece Selçuklular çok kısa bir süre içerisinde önce Horasan'ı hâkimiyetleri altına almışlar; ardından Ermenistan, Kafkasya, Hicaz, Yemen, Irak ve Anadolu'ya kadar çok geniş bir bölgenin siyasi ve askerî lideri olup bütün Sünnî-İslâm âleminin en güçlü temsilcisi haline gelmişlerdir.²

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. Ömer 'Abdüsselâm Tedmürî, (Beyrut: Dâru'l-kitâbü'l-'Arabî, 1997), 8: 6; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 15-16; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), 87-88; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 14.

² Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan*, 168.

Kaynakça

- Arpa, Recep. "Mefâtîhu'l-Esrâr ve Mesâbîhu'l-Ebrâr Adlı Tefsirin Şehristânî'ye Aidiyeti Meselesi". *Usul İslâm Araştırmaları* 27/27 (2017): 19-48.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirin*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Cebeci, Lütfullah. "Mefâtîhu'l-Gayb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28: 348-349. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Çelik, Ahmet. "Eş'arî ve Şâfiî Bir Âlim Olarak İlkiyâ el-Herrâsî ve Ahkâmü'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kelâmî Boyutu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran 2017): 489-512.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006-2007.
- Demireşik, Ömer Faruk. *Selçuklular Devri Müfessirleri (XI-XIV. yy)*. Doktora Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2022.
- Demirli, Ekrem. "Sadreddin Konevî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35: 422-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Dinç, Ömer, "Sünnî-Şîî Tezleri Arasında Bir Kur'ân Tarihi Okuması -"Şehristânî Örneği"-". *Usul İslâm Araştırmaları* 22/22 (Aralık 2014): 25-42.
- Dinç, Ömer. "Kur'ân İlimlerine Giriş Muhammed b. 'Abdülkerim eş-Şehristânî (ö. 548/1153)", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2013): 181-198.
- ed-Dâvûdî, Şemseddin Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, [t.y.]
- el-Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtül-müfessirîn*. thk. Süleymân b. Şâlih el-Hazzî. Medine: Mektebetü'l-'ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- el-Herrâsî, el-Kiyâ. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- el-Mehdî, Cevdet Muhammed. *el-Vâhidî ve menhecühû fi't-tefsîr*. Kahire: el-Medlisü'l-ala li's-suuni'l-İslâmiyye, [t.y.]
- el-Vâhidî, Ebü'l-Hasen. *el-Vasîf fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud v.dğr. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1994.
- el-Vâhidî, Ebü'l-Hasen. *Esbâbü'n-nüzûl*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1991/1411.
- er-Râzî, Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1981.
- Ersöz, İsmet. "Ahkâmü'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1: 553-554. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

- eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth. *Mefâtîhu'l-esrâr*. nşr. Muhammed Ali Âzerşeb. Tahran: Merkezü'l-bühûs ve'd-dirâsât li't-türâsi'l-mahtût-mîrâs-ı mektûb, 2008.
- ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-'A'lâm*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1992.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Abdülkâhir el-Cürcânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1: 247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Harman, Ömer Faruk. "Şehristânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38: 467-468. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sadır, 1978/1398.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrut: Dâru'l-Hicr, 1977.
- İbnü'l-İmâd. *Şezerâtü'z-zeheb*. thk. 'Abdülkadir Arnaut-Mahmûd Arnaut. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbü'l-'Arabî, 1997.
- İzgi, Cevat. "Hubeyş et-Tiflîsî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18: 268. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.
- Karaalp, Cahit. "Sadreddin Konevi'nin "İ'câzu'l-Beyân fi Te'vili-Ümmi'l-Kur'ân" Adlı Eseri'nin İşari Tefsir Açısından Değerlendirilmesi". *Din ve Bilim: Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2018): 93-111.
- Kaya, Mahmut. "Abdüllatîf el-Bağdâdî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1: 254-255. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-mü'ellifin*. Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ, [t.y.]
- Konevî, Sadreddin. *Sadreddin Fatiha Suresi Tefsiri: İ'cazü'l-beyân fi te'vili ümmi'l-Kur'ân*. trc. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Kucur, S. Sâdi. "Selçuklular, Anadolu Selçukluları". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36: 384-385. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Küçük, Ahmet. "Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketleri. Eğitim Kurumları ve Tarihî Arka Plân". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2020): 1200-1222.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemu'l-müfessirîn*. Beyrut: Müessessetü Nüveyhiz es-Sekafiyye, 1986/1406.
- Ocak, Ahmet. "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim". *Yeni Türkiye* 22/83 (2016): 303-311.
- Ocak, Ahmet. "Selçuklular". 36: 375-377. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Özgel, İshak. "Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketi ve Müfessirleri". *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce (19-21 Ekim 2011 Konya)*. ed. Mustafa Demirci, Ali Temizel, M.Ali Hacıgökmen, Sefer Solmaz. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2013. 93-136.
- Öztürk, Mustafa. "Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Kur'ân Tefsiri Bağlamında Ebü'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 12/1, (Mart 2012): 1-41.
- Öztürk, Mustafa. "İslâm Tefsir Tarihinde Ana Akımlar ve Paradigmalar". *Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu, 17-18 Mayıs 2013*. Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016. 237-281.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsirde Fahreddin er-Râzî". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker-Osman Demir. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013. 279-346.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2008.
- Talas, M. Asad. *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*. çev. Sadık Cihan. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Tancî, Muhammed. "Şehristânî". *İslâm Ansiklopedisi (İA)*. 11: 393-396. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Uludağ, Süleyman. "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26: 473-475. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Uludağ, Süleyman. *Fahrettin Razi: Hayatı, Fikirleri, Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Ünalın, Abdülkerim. "Kiyâ el-Herrâsî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26: 126. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Yavuz, Mustafa. *Anadolu Selçuklular Dönemi Müfessirleri*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahreddin er-Râzî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12: 89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yüksel, Emrullah. "İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22: 517. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Bölüm -10-

ORTA ASYA'DA TEFSİR

Tefsir faaliyetinin ortaya çıkma gayesi başlangıçtan günümüze kadar Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına hizmet etmektir. Bunun yanında müfessirleri tefsir yazmaya teşvik eden faktörler bazen sübjektif olabilmektedir. Örneğin önceki kitapları cemetme veya şerh etme gayesi, tefsir halkaları oluşturma çabası gibi genel sebepler ileri sürülebilir. Müfessirin rüyasında Hz. Peygamberi görmesi ve ona tefsir yazmasını müjdelemesi, ya da kendi itikadî mezhebinin öğretilerini diğer mezheplere göre daha sağlam gösterme çabası, yine belli bir kesimin veya şahısların talebi üzerine tefsir yazımları olmuştur.¹

Orta Asya coğrafi bir terim olarak batıda Hazar Gölü ile başlayıp Çin'in batısındaki Sincan bölgesinin (Doğu Türkistan) doğusuna kadar devam eder. Rusya'nın güneyi ve kuzeyde Kazak bozkırlarından güneyde İran, Afganistan ve Pakistan'ın kuzey bölgelerine kadar uzanır. Bu nedenle Orta Asya; merkezinde yer alan Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, Hazar Gölü, Sincan (Doğu Türkistan), Güney Rusya, İran, Afganistan ve Pakistan'ın kuzey bölgeleriyle çevrili stratejik coğrafyanın adıdır.² Bölgede kalıcı başarılar, ancak Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin umumi valiliği esnasında Kuteybe b. Müslim'in 86'da (705) Horasan valisi tayin edilmesiyle sağlandı. Uzun uğraşlardan sonra yerel hâkimleri ortadan kaldıran Kuteybe, Beykend, Timuşkent, Kermîniye, Buhara, Keş ve Nesef'i ele geçirdi. Bölgede yoğun olarak Budizm, Zerdüştilik, Maniheizm, Hristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm, Mecûsîlik ve Mezdekîyye varlık göstermiştir. Dahhâk b. Müzâhim gibi âlimler İslam davetinde bulunmuş ve bölgede İslam dininin kabul edilmesine hizmet etmişlerdir. Samaniler döneminde en parlak devrini yaşayan bu bölgede özellikle Büst, Semerkant, Buhara, Nesef, Rey, Herat, Belh gibi ilim ve kültür merkezlerinin varlığı

¹ Detaylı bilgi için bkz: Hikmet Kocyiğit, Müfessirleri Tefsir Yazmaya Sevk Eden Amiller, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 2012, 107-129.

² Hüseyin Kara, Orta Asya Ülkelerindeki Etnik Yapının Bölge Güvenliğine Etkileri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir, 1/1, (2006), 103-111, 104.

Kaynakça

- Aras, Zakir. Felsefetü't-tefsîr beyne Muhammed Abdüh ve Mevlânâ Ubeydullâh Sindî dirase tatbikiyye mukârene. (Basılmamış doktora tezi). Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi. Malezya. 2023.
- Aslantürk, A. Hümeýra. Türk Müfessiri Ömer Neseî (537/1141)'nin Hanefî-Mâtürîdî Anlayışının Yayılmasına Katkıları. Uluslararası Türk Dünyası'nın İslamiyete Katkıları Sempozyumu. 2007.
- Ateş, Süleyman. İşari tefsir okulu. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat. 2.baskı.1998.
- Avcı, Hatice. Râzî Tefsirini Kültürel Antropolojik Okuma Fatiha ve Bakara Sûreleri Örneği. Ankara: Gece Kitaplığı. 1. Baskı. 2020.
- Aygün, Abdullah. Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer. TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV yay. 2009.
- Bedir, Mürteza. Ebû'l-Berekât Neseî. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV yay. 2006.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân. thk: Muhammed Abdullah en-Nemr ve diğeri. Riyad: Dâru Taybe. 4.baskı. 1997.*
- Bikâî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hirbevî. *Naẓmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyâtî ve's-süver. Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî. ts.*
- Büstî, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *es-Sikât. Hindistan: Dâru'l-Mearifî'l-Osmaniyye 1.baskı. 1973.*
- Büstî, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *es-Sikât. Hindistan: Dâru'l-Mearifî'l-Osmaniyye. 1.baskı. 1973.*
- Büstî, Ebu Muhammed İshak b. İbrahim b. İsmail. Tefsir İshâk b. İbrahim el-Büstî, thk: Ömerî, İvaz b. Muhammed b. Zâfir, Medine: el- Camia el-İslamiyye bi'l-Medineti'l-Münevvere. (Basılmamış doktora tezi). 1413.
- Büstî, Ebu Muhammed İshak b. İbrahim b. İsmail. Tefsirü'l-Büstî min Sûreti'l-Kehfî ila sûreti'n-Necm el-Aye 12. thk: et-Tâlib Ebû Yusuf el-Kiblî. Kuveyt: el-Hey'e el-amme lil-Înâye bitibaeti ve neşri'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve's-sünne en- Nebeviyye ve Ulumihâ. 1.baskı. 2022.
- Büstî, Ebu Muhammed İshak b. İbrahim b. İsmail. Tefsir İshâk b. İbrahim el-Büstî. thk: Osmân Muallim Mahmûd Şeyh Alî. Medine: el- Camia el-İslamiyye bi'l-Medineti'l-Münevvere. (Basılmamış doktora tezi).1995.
- Cebeci, Lütfullah. Mefâtîhu'l-ğayb. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV yay. 2003.

- Cerrahoğlu, İsmail. "Fahrüddîn er-Râzî ve tefsiri". Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.1977.
- Dâvudî, Şemsüddîn. Tabakâtü'l-Müfessirîn. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye. ts.
- Demirci, Mehmet. Orta Asya Müfessirlerinin Tefsir ilmine Katkısı, Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları: Uluslararası Sempozyum. Bişkek. 2018.
- Ebû Hayyân, Ebû Hayyân Muhammed bin Yusuf bin Ali bin Yusuf. el-Bahrü'l-muhîr fî't-Tefsîr. thk: Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dârü'l-Fikr. 1420.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. Tabakâtü'l-Müfessirîn. thk: Süleymân b. Salih el-Hizzî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem. 1. Baskı. 1997.
- Eroğlu, Muhammed. Dahhâk B. Müzâhim, TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV yay. 1993.
- Güngör, Mevlüt. BEGAVÎ, Ferrâ. TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV yay. 1992.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. Mu'cemü'l-büldân. Beyrut: Dârü'sâdır. 3.baskı. 1995.
- Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddin Yakut b. Abdullâh. Mu'cemu'l-Buldân. Beyrut: Dârü Sâdır. 2.baskı. 1955.
- İbn Kesîr, İsmâ'îl b. Ömer. el-Bidâye ve'n-nihâye. thk: Alî Şîrî. Beyrut: Dârü İhyai't-Turâsî'l-Arabî. 1.baskı. 1998.
- İbn Müzâhim, Ebû'l-Kâsım Dahhâk. Tefsîrü'd-Dehhâk. thk: Muhammed Şükrî Ahmed ez-Zâvî. Kahire: Dârü's-Selâm. 1.baskı.1999.
- İrbilî, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî. Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân minnâ sebete bi'n-naql evî's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân'. Beyrut: Dârü Sâdır. 1900.
- Kara, Hüseyin. Orta Asya Ülkelerindeki Etnik Yapının Bölge Güvenliğine Etkileri. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, İzmir: 2006.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. Mu'cemü'l-mü'ellifîn. Beyrut: Dârü İhyai't-Turas'il-Arabî. ts.
- Koçyiğit, Hikmet. Müfessirleri Tefsir Yazmaya Sevk Eden Amiller, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2012.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. Letâifu'l-işârât. thk: İbrâhîm Beysunî. Mısır: el-hey'e el-mısriyye el-amme. 3. Baskı. ts.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. Aḥseni't-teḳāsīm fî ma'rifeti'l-eḳālīm. Kahire: Mektebetü Madbûlî, 3. Baskı. 1991.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Tevilâtü ehli's-Sünne. thk: Mecdî Baslûm. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1.baskı. 2005.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahmân. Tehzîbul-Kemâl Fî Esmâ'ir- Ricâl. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle. 1. Baskı. 1982.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle. 1.baskı. 1980.
- Nasıruddîn, Muḥammed b. 'Abdillâh (Ebî Bekr) b. Muḥammed b. Aḥmed b. Mucâhid el-kaysî Şemseddîn b. Tavzîhü'l-Müştebih fî zabti esmai'r-ruvât ve ensâbuhum ve elkâbuhum ve künnâhum. Beyrut: Müessesetü'r-risâle. 1.baskı. 1993.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. Medâriku't- Tenzîl ve Hakaîku't-Te'vîl. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib. 1.baskı. 1998.
- Nüveyhid, Âdil. Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-'asri'l-hâdir. Takdim: Mufti'l- cumhûriyyeti'l-lûbnânîyye es-Seyh Hasan Hâlid. Beyrut: Müessesetü' Nüveyhid es-Sekâfe.1998.*
- Özen, Şükrü. Maturidî, TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV yay. 2003.
- Özgel, İshak. Başlangıçtan Selçuklular Dönemi Sonuna Kadar Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri. Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri-Tebliğler ve Müzakereler-. İstanbul: 2012.
- Özgüdenli, Osman Gazi. Mâveraünnehir. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV yay. 2003.
- Rafî', Abdülkerîm b. Muhammed. et-Tedvîn fî ehbari Kazvîn. thk: Azîzullah el-Utaridî. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1987.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. Mefâtiḥu'l-ğayb. Beyrut: Dârü İhyai't-Turâsi'l-Arabî. 3.baskı. 1420.
- Râzî, Fahreddin. Mefâtiḥu'l-Gayb. Beyrut: Dârü İhyai't-Turâsi'l-Arabî. 3. Baskı, 1420.
- Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek. el-Vâfi bi'l- Vefeyât. thk: Ahmed el-Arnâvut-Türkî Mustafa. Beyrut: Dârü İhyai't-Turas. 2000.
- Saray, Mehmet. Afganistan. TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV yay. 1998.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî. Mukaddimetü Tefsîri'l-Kur'ân. thk: Ebî Temîm Yasir b. İbrahim. Riyad: Dârü'l-Vatan. 1.baskı. 1997.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ. thk: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Hicr. 2.baskı. 1413.

- Süleymân, Mukâtîl b. Tefsiru Mukâtîl b. Süleymân. thk: Abdullah Şehhâte. Beyrut: Dârü İhyai't-Turâs. 1. Baskı. 1423h.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. Tabakâtu'l-müfessirîn. thk: Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe. 1. Baskı. 1396.
- Topaloğlu, Bekir. Te'vîlâtü'l-Şur'ân, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV yay. 2012.
- Türker, Ömer. Mukâtîl b. Süleymân, TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV yay. 2002.
- Uludağ, Süleyman. KUŞEYRÎ, Abdülkerîm b. Hevâzin. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV yay. 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. Fahreddin er-Râzî. TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV yay. 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'. Kahire: Dârü'l-Hadîs. 2006.*
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. Târîhu'l-İslâm, thk: Ömer Abdusselâm et-Tedmîrî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî. ts.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. et-Tefsîr ve'l-müfessirîn. Kahire: Mektebetü Vehbe. ts.
- Zirikî, Hayrüddîn b. Maḥmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. el-A'lâm. Beyrut: Dâr'ül-'İlm lil-Melâyîn. 2002.

Bölüm

-11-

MEMLÜKLERDE TEFSİR

Memlükler 1250-1517 tarihlerini kapsayan dönemde Mısır, Suriye ve Hicaz merkezli Müslüman bir Türk devletidir. Memlük devleti Ortadoğu, Mısır, Hicaz, Yemen ve Kuzey Afrika'da hüküm süren diğer bir Türk devleti olan Eyyûbîler'in (1171-1462) ordusundaki Türk asıllı emîrler tarafından kurulmuştur.¹

Memlükler'in kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreç İslâmî ilimlerin en parlak dönemlerinden biri olmuştur. Bu dönemde özellikle medrese geleneğinin yaygınlığı, aynı zamanda ulema sınıfının güçlü ve sözü dinlenir konumda olmasından dolayı ilmî canlılık üst seviyeye çıkmış, bu durum telif faaliyetlerine olumlu yönde etki edince birçok ilmin literatürü oldukça zenginleşmiştir. Bu anlamda tefsir ilminin tarihinde Memlük döneminin müstesna bir yeri olmuştur. Gerek tefsir eserleri açısından gerekse Kur'ân ilimleri ve kıraat ilmi alanında yazılan eserler bakımından başvuru/kaynak özelliği taşıyan pek çok eser bu dönemde kaleme alınmıştır. Diğer bir ifadeyle sonraki dönem tefsir geleneğinin yaslandığı/dayandığı zengin birikimin en önemli ürünleri bu dönemde verilmiştir.

Bu bölümde ana hatlarıyla Memlükler dönemi tefsir hareketlerine² kısa bir değinide bulunulmuştur. Konunun sunumunda ilk olarak Memlükler'de ilmî ortam hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Daha sonra o dönemde yetişmiş olup tefsir tarihinde iz bırakmış önemli müfessirlerin ve kıraat âlimlerinin hayatlarına temas edilmiştir. Özellikle bu isimlerin temsil kabiliyeti yüksek, İslâm coğrafyasının genelinde kabul görmüş ve günümüze kadar tedris faaliyetlerinin odak noktasını oluşturmuş önemli eserleri üzerinden bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ayrıca Memlükler döneminde oluşan tefsir birikiminin sonraki dönemlere etkileri incelenmiştir.

¹ Kazım Yaşar Koprıman, "Mısır Memlükleri", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5/101.

² Memlükler dönemi tefsir eğitimi ve çalışmaları hakkında kapsamlı bir tarihi değerlendirme için bk. Mesut Kaya, "Memlük Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 993-1015.

Kaynakça

- Algül, Adnan. "İzzeddin b. Abdüsselâm'ın Hayatı ve İlmî Şahsiyeti", *Ekev Akademi Dergisi* 67 (2016).
- Altıkulaç, Tayyar. "Alemüddin Sehâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).
- Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Şâme el-Makdisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Altıkulaç, Tayyar. "Muhammed b. Ahmed Kurtubî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Apaydın, H. Yunus. "İzzeddin İbn Abdüsselâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Arpa, Abdulmuttalip. "İzzeddin b. Abdüsselâm ve Kur'an Çalışmaları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2010).
- Arslan, Şükrü. "es-Semîn ve Garîbu'l-Kur'ân'ındaki Metodu". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1993).
- Arslan, Şükrü. "Mahallî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Askalânî, İbn Hacer. *ed-Dürerü'l-kâmine fi'l-a'yânî'l-mietî's-sâmine*. thk. Abdulmuid Han. Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1972.
- Bağdâdî, Hâzin. *Lübübü't-Te'vil fi Meânî't-Tenzîl*. thk. Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-Müfessirîn*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.
- Birişik, Abdulhamit. "İbnü'n-Nakîb el-Makdisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Birişik, Abdulhamit. "en-Neşr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Burhânî, Hişâm. "ez-Zerkeşî". *el-Mevsû'atü'l-'Arabîyye*. Dımaşk: 2004.
- Coşkun, Muhammed. "el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Çelem, Sema-Aras, Zakir. "Bir Müfessir Olarak İbnü'l-Cezeri", *Uluslararası İbnü'l-Cezeri Sempozyumu* 01-04 Kasım 2018, Bursa. Ankara: DİB Yayınları, 2021.
- Dartma, Bahattin. "Safedî ve Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr'ı", *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

- Demirci, Muhsin. *Arapça Tefsir Usulü Literatürü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Demiri, Lejla. "Tûfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Bahru'l-muhît fi't-Tefsîr*. thk. Sıdkı Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Eroğlu, Ali. "Ali b. Muhammed Hâzin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Gürkan, Menderes. "Bedreddin Zerkeşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gürtaş, Ahmet. "el-Mürşidü'l-Vecîz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Gökbulut, Hasan. "Kâfiyeci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Gökdemir, Ahmet. "Memlûkler'de Kur'ân Tilâveti ve Kıraat İlmi". *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 17 (2021).
- Hatip, Abdulaziz. "Semîn el-Halebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebü'l-Hayr. *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*. thk. Ali Muhammed Dabba'. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2007.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1970.
- Kafes, Mahmut. "Ebû Hayyân el-Endelüsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kâfiyecî, Muhyiddîn. *et-Tefsîr fi Kavîdi İlmi't-Tefsîr*. thk. Nasır b. Muhammed Matrûdî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1990.
- Kandemir, M. Yaşar. "Abdurrahman b. Ömer Bulkînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kara, Ömer. "Bikâî'nin 'Nazmü'd-Dürer'inde Yer Alan 'İhtibâk Metinleri' -Bir İnşâ Denemesi". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (2000).
- Kara, Ömer. "İbnü'l-Cezerî: Hayatı ve Eserleri". *Uluslararası İbnü'l-Cezeri Sempozyumu* 01-04 Kasım 2018, Bursa. Ankara: DİB Yayınları, 2021.

- Kaya, Mesut. "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020).
- Kaya, Mesut. "Memlûklerin Erken Döneminde Tefsir: Alemüddin el-İrâkî ve el-İnsâf Adlı Muhâkemâtı Üzerine", *Memlûkler Dönemi İlim Geleneği I* (XIII-XIV. Yüzyıllar)-Milletler Arası İlmî Toplantı, 28-29 Eylül 2021. (Yayınlanmamış Bildiri Metni)
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsirinin Kaynakları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-Müellifin*. Dimaşk, Matbaatu't-Terakkî, 1960.
- Kılıç, Mustafa. "Bulânî'nin Mevâki'u'l-'Ulûm fî Mevâki'i'n-Nücûm Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi*. edit. Yaşar Akaslan. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Koca, Ferhat. "Takıyyüddin İbn Teymiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Koprman, Kazım Yaşar. "Mısır Memlûkleri". *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002).
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed. *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısrîyye, 1964.
- Mertoğlu, M. Suat. "Süyûtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Midilli, Muhammet Enes. "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020).
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. "İbnü'l-Müneyyir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Yazma Tefsir Literatürü*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. "Ebû'l-Fidâ İbn Kesir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özkan, Halit. "Süyûtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özkan, Halit. *Memlûklerin Son Asrında Hadis: Kahire 1392-1517*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Polat, Fethi Ahmet. *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu'tezîlî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

- Rufeyde, İbrahim Abdullah. *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*. Mısırata: ed-Dâru'l-Cemâhiriyye, 1990.
- Safedî, Yûsuf b. Hilal. *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*. thk. Bahattin Dartma. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Savut, Harun. *Memlük Müfessirleri*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016.
- Savut, Harun. *Rivayet Sorunlarına Çözüm Arayışı: İbn Kesir Tefsiri Bağlamında*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Savut, Harun. "Sirâcuddîn el-Bulkînî ve Çocuklarının Tefsir İlmine Katkıları". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 7/4 (2022).
- Seber, Abdulkerim. "Necmeddin et-Tûfî'nin "el-İksîr fî İlmi't-Tefsîr" İsimli Eserinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2006).
- Sübkî, Tâceddîn Abdülkâfi. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî. Kahire: Hecr et-Tibâa ve'n Neşr ve't Tevzî', 1992.
- Süyûtî, Celâleddin. *Hüsnü'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l- Kâhira*. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.
- Süyûtî, Celâleddin. *Tabakâtü'l-Mufessirîn*. thk. Alî Muḥammed Umar. Kahire: y.y., 1396.
- Temel, Ali Rıza. "Dâvûdî Muhammed b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Yalçın, Mehmet Fatih. "Memlükler Döneminde Bir Ulemâ Ailesi: İhnâî Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/44 (2016).
- Yiğit, İsmail, "Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmi Hareketine Genel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994).
- Yiğit, İsmail. "Memlükler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yiğit, Metin. "Celâleddin el-Mahallî". *İslam Düşünce Atlası*, <https://islamdusun.ceatlası.org/celaleddin-el-mahalli-/6185>. (Erişim: 20.05. 2023).
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe.

Bölüm -12-

OSMANLI'DA TEFSİR (699/1299-1341/1923)

Osmanlı'da devlet kurma gayretleri toplumun hem maddi hem manevi yönden inşası çalışmalarıyla birlikte ilerlemiştir. Manevi yönden inşaa faaliyetleri Kur'ân-ı Kerîm'in rehberliği temeline dayanmış, i'lâ-yi kelimetullah¹ temel prensip olmuştur. Bu sebeple medreseler kurularak ilmi ilerlemenin temelleri atılmıştır. Tefsir için özel medreseler kurulmamasına rağmen yüksek ilimlerin okutulduğu her medresede tefsir okutulmuştur.² Medreselerde eğitim dili Arapçadır. Çünkü Mısır, Suriye, Irak, İran ve Orta Asya'da öğrenim gören ulema ile bu bölgelerden gelen alimler hem Arapça okumuş hem de okutmuşlardır.

Osmanlı tefsir geleneğinde işârî metotla yazılmış Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâifü'l-işârât* tefsiri ve İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) görüşleri, dirayet metoduyla yazılmış Zemahşerî (ö. 538/1144), Râzî (ö. 606/1210) ve Beyzâvî (ö. 685/1286) tefsirlerinin etkisi öne çıkmıştır.³ Tefsir öğrenimi medreseler, padişahın huzurunda yapılan huzur dersleri, camilerde ve irşat meclislerindeki vaazlar sayesinde olmuştur.⁴

Osmanlı Dönemi tefsir çalışmalarında hâşiye geleneği hakimdir. Tefsire dair müstakil eserler yazılmış olsa da Zemahşerî ve Beyzâvî tefsiri üzerine şerh ve hâşiye türünde eserlerle, sûre ve bazı âyetler üzerine yazılmış tefsirler çoğunluktadır. Özellikle şerh, hâşiye ve ta'lik türünde eserlerin yazılmasında Kur'ân hakkında Allah'ın muradına aykırı söz söyleme endişesinin yattığı söylenebilir. Aynı zamanda tefsir yazabilmek için gerekli olan alet ilimlerini öğrenen âlimlerin kıymetli tefsirler meydana getirebilmek için hâşiye türünde eserler yazmaları hazırlık safhası olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan tefsir yazabilme bilgi, imkân ve kabiliyetine ulaşabilmek için uzun zamana ihtiyaç olduğundan, yaşı ilerleyen alimler tamamlamamama korkusuyla tam tefsir yerine sûre veya âyet tefsirine ya da hâşiye yazmaya yönelmişlerdir. Hâşiye türünde yazılan eserlerin

¹ Allah'ın dininin ve tevhid inancının yüceltilip yaygınlaştırılması yolunda gösterilen gayret ve faaliyetler. Geniş bilgi için bkz. Metin Yurdağür, "İ'lâ-yi Kelimetullah" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 2000), 22/62-63.

² Ziya Demir, *XIII. - XVI. Yy. Arası Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 88.

³ Demir, *XIII. - XVI. Yy. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 92-93.

⁴ Demir, *XIII. - XVI. Yy. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 99.

Kaynakça

- Abay, Muhammed. "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 67-137.
- Abay, Muhammed. "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası". *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi* 1/6 (1999), 249-303.
- Âdil Nüveyhiz. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslam hatte'l-'asri'l-hâzır*, 2 Cilt. Beyrut, 1988.
- Adıvar, A. Ahmet. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Basım, 1982.
- Akgündüz, Ahmet. "Ebüssuûd Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Alpaydın, Mehmet Akif. "Bir Osmanlı Müfessiri Ve Tefsiri: Gurâbzâde Ahmed Efendi Ve Zübedü Âsârî'l-Mevâhib Ve'l-Envâr'ı". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (2016), 271-306.
- Arpa, Recep. *Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki YorumDeğeri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2005.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Ay, Mahmut. "Molla Gürânî'nin Çâyetü'l-Emânî'si". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 303-336.
- Aydar, Hidayet. "Tabip bir Osmanlı Müfessiri: Hacı Paşa Aydınî (v. 1424) ve Mecma'u'l-Envâr Adlı Tefsiri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 18 (29 Aralık 2021), 363-416. <https://doi.org/10.16947/fsmia.1050311>
- Babur, Ahmet. *Hacı Paşa ve Mecma'u'l-Envâr fî cemî'i'l-Esrâr Adlı Tefsirindeki Metodu*. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2016.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hedyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-musannifin*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l-ma'ârifî'l-celîle, 1951.
- Baltacı, Burhan. *Müstakil Ayet Tefsirleri -Kastamonu Yazmaları-*. Adana: Giriş Yayıncılık, 2011.
- Bergamalı Ahmet Cevdet Bey. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Ahmed Kamil Matbaası, 1926.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Birişik, Abdülhamit. "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin Mevâhib-i Aliyye'si". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* XVII/1 (2004).
- Boyalık, M. Taha. "Tefsirde Şerh-Hâşiye Geleneği". *Tefsir Tarihi*. 334-354. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 1. Basım, 2019.

- Bursalı Mehmed Tahir, Hazırlayan: M.A. Yekta Saraç. *Osmanlı Müellifleri*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsîrî Mehmet Efendi'nin Tefsîr-i Tibyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetlerindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü Ve Tefsir Çalışmaları II*. 215-240. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 1. Basım, 2013.
- Çetin, Esmâ. "Nazarî-İşarî Tefsir Alanında Bilinmeyen Bir Âlim: Hüsamettin Ali el-Bitlisî". *Journal of Turkish Studies* 11/Volume 11 Issue 5 (01 Ocak 2016), 159-159. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.8815>
- Dartma, Bahattin. "Şihâbuddîn es-Sivâsî: Hayatı ve İlmi Şahsiyeti". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Aralık 2005), 89-106.
- Demir, Ziya. *XIII.- XVI. yy. Arası Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1.Baskı., 2006.
- Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî. *el-A 'lâm*. 8 Cilt. Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 15. Basım, 2002.
- Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî. *el-A 'lâm*. 8 Cilt. Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 15. Basım, 2002.
- Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el- Ezherî, thk. Muhammed 'Avd Mir 'ab. *Tehzîbu'l-Luğa*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2001.
- Göksu, Memet Mustafa. *Molla Gürani'nin Gayetu'l emani isimli tefsirinin edisyon kritiği (necm ve nas sûreleri arası)*. Sakarya: Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora, 2007.
- Günay, İlhami. *Başlangıçtan Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Güneş, Abdülbaki. *Şihabuddin es-Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1994.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 3. Basım, 1414.
- İyibilgin, Orhan. *Ayntâbî'nin Tercüme-i Tibyan Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*. Kastamonu: Töre Basım, 2013.
- İyibilgin, Orhan. "Tefsîrî Mehmed Efendi ve Tibyân Tefsiri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 387-404.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Lübnan: Daru İhyai al-Turas al-Arabi, 1941.
- Kaya, Mesut. "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı".
- Kaya, Murat. "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

- Maden, Şükrü. "Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lika Literatürü". *Journal of History Culture and Art Research* 3/1 (14 Haziran 2014), 183-220. [https://doi.org/ 10.7596/taksad.v3i1.303](https://doi.org/10.7596/taksad.v3i1.303)
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmânî*. 6 Cilt. İstanbul: Kültür Bakanlığı ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996.
- Mehmed Süreyya, Hazırlayan: Nuri Akbayan. *Sicill-i Osmânî*. 6 Cilt. İstanbul: Kültür Bakanlığı ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996.
- Öngören, Reşat. "Kutbüddin İznîkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/485-486. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Ören, Halis. *Gögsüğü Lütfullah Erzurûmî (1202/1788) Ve Râmûzü't-Tahrîr Adlı Tefsîrî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 1995.
- Özcan, Abdullah. *Molla Halil es-Siirdî'nin Basîretu'l-Kulûb Fî Kelâmi Allâmü'l-Ğuyûb Adlı Tefsîrinin Tahkik ve Tahlili (Bakara-İsra)*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Doktora, 2018.
- Pakış, Ömer. *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirdeki Metodu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1996.
- Şensoy, Sedat. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/555-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Taş, İsmail. "15. Yüzyılda Yazılmış Olan "Enfesü'l-Cevâhir Adlı Kur'an Tercümesinin Müellifi Meselesine Dair Tespitler". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü Ve Tefsir Çalışmaları II*. 91-144. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 1. Basım, 2013.
- Taşköprülüzâde İsâmüddin Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âtî'l-'ulûm*. 3 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1. Basım, 1985.
- Taşköprülüzâde İsâmüddin Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi, Hazırlayan: Prof. Dr. Muhammet Hekimoğlu. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye, Osmanlı Âlimleri*. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş., 1. Baskı., 2019.
- Üstünova, Kerime. "İlk Türkçe İlmihal ve Mukaddime Yazarı Kubüddin İznîkî". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 8/31 (2007 2006), 175-187.
- Yerinde, Adem. "Ebussuûd Efendi'nin İrşâdü'l-akli's-selim ilâ mezaya'l Kitâbi'l-Kerim Adlı Tefsirinin Müellif Nüshası ve En Eski Yazmaları". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (15 Ocak 2015), 189-236.
- Yerinde, Adem. "Münşî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/22-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yıldız, Sakıb. "Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkı Burûsevi'nin Hayatı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (30 Haziran 1975)

Bölüm

-13-

MODERN DÖNEM TEFSİR FAALİYETLERİ

Ümit burnunu geçerek Hindistan tarafına ulaşan denizciler, o bölgenin kaynaklarını Avrupa'ya taşımaya başlamıştı. Bunun sonucu oluşan zenginlik ile geri aldıkları Endülüs'ten ve Haçlı seferleri sırasında diğer İslâm beldelerinden elde edilen ilmî birikimin birleşmesi, rönesans-reform hareketlerini doğurdu. Böylece Avrupa, askerî, ilmî, iktisadi, sınai atılımlara başlarken, İslâm coğrafyası ise maddi ve manevi gücünü kaybediyordu. Nihâyetinde Batı, bu alanlardaki üstünlüğünü başta Müslümanlar olmak üzere bütün dünyaya kabul ettirdi. Artık etkileyici ve belirleyici bir güç haline gelen ve adına "modern"¹ denilen yeni bir dünya düzeni doğmuştur. Batı, bilimden sanata, siyasetten iktisada kadar her alanda model olmuştur. İslâm âlemiyse içine düştüğü medeniyet krizinden çıkış arayışlarına başlamıştır.

Tefsir faaliyetleri, ait oldukları dönemlerin etkisini taşır ve özelliklerini yansıtır. İşte bu modern dönemde tefsir çalışmalarına, *arayışlar*, *yöntem tartışmaları* ve *yeni gelişmelerin tesiri* damga vurmuştur. Kur'an'ı anlamada yöntem tartışmaları, "öze dönüş" talebi, önceki tefsirlere tenkitçi bakış, meâl hareketi, gereksiz şeyleri ayıklama ve Batı etkisi modern dönemin en belirgin özelliğidir. Ayrıca tarım toplumundan sanayi toplumu yapısına geçişin, hürriyet, eşitlik, tek eşlilik, kadının konumu, bilimin otoritesi, protestanlık, rasyonalizm, pozitivism, hümanizm, hatta feminizmin tefsir çalışmalarına yansımaları olmuştur.²

İletişim ve ulaşım araçlarının gelişimi sayesinde bilginin hızlı yayıldığı bu yeni süreçte, lafza sıkı sıkıya sarılan seleflerden, ahkâm âyetlerinin, sünnetin ve hadislerin belli bir döneme mahsus olup günümüzde geçerli olmadığını ileri

¹ Modern kelimesi ilk defa 5. yüzyılda, o dönem Roma Hristiyanlığını paganist Roma geçmişinden ayırmak için kullanılmıştır. Bk. Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 72. Bu anlamıyla geçmişten farklı olmayı ifade eder.

² Muhammed İffet eş-Şarkâvî, *Çağdaş Dini Düşünce*, çev. Orhan Atalay-Veyssel Güllüce (İstanbul: Ravza Yayınları, 2019), 162-268; İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 299-300; Celal Kırca, "Osmanlı Modernleşmesinde Batı Düşüncesinin Kur'an Yorumuna Etkisi Sorunu", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, ed. Bilal Gökçır vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2013), 2/372-380, 387.

Kaynakça

- Albayrak, İsmail. "Batı'da Son Dönem Kur'an Çalışmalarına Genel Bir Bakış". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. M. Akif Koç. 2/63-90. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Albayrak, İsmail. "Harici-İbadi Tefsir Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. M. Akif Koç. 1/133-181. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Albayrak, İsmail. "Hint Alt Kıtası Tefsir Çalışmaları: Sir Seyyid Ahmed Han ve Hamîdüddin Ferâhî ile Emin Ahsen Islâhî Örneği". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. M. Akif Koç. 2/241-281. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- Aygün, Abdullah-İnan, Sümeyye. "Goldziher ve M. H. ez-Zehebî'nin Çağdaş Tefsir Tarihi Yazıcılığına Tesiri". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18/17 (2020), 119-146.
- Bırışik, Abdülhamit. *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Bırışik, Abdülhamit. "Kur'âniyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/428-429. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Büyükkara, M. Ali. *Çağdaş İslâmî Akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Oryantalizm ve Batı'da Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 31/1-4 (1989), 95-136.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Çiğdem, Ahmet. *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü'l-hadîs*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1964.
- Durmuş, Zülfikar. "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meallerine Genel Bir Bakış". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. M. Akif Koç. 1/24-57. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.
- Fazlurrahman. *İslâm ve Çağdaşlık*. çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbaçoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Gökkır, Necmettin. "Kur'an Araştırmalarına Batılı Yaklaşımlar ve Türkiye'ye Etkileri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 10/19-20 (2012), 307-323.

- Gökkır, Necmettin. "Modern Türkiye’de Kur’ân’a Yaklaşımlar". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. M. Akif Koç. 187-222. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Görgün, Hilal. "Seyyid Kutub". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Gözeler, Esra. "Konulu Tefsir". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. M. Akif Koç. 1/231-243. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Güven, Şahin. *Konulu Tefsir Metodu*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- Güven, Şahin. "Kur’âniyyûn Ekolü -Temsilcileri, Tefsirleri ve Tefsirdeki Yöntemi-". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/11 (2001), 385-408.
- Habibov, Aslan. "Şii Tefsir Geleneği". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. M. Akif Koç. 1/57-93. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- el-Hûlî, Emîn. *Kur’ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*. çev. Mevlüt Güngör. İstanbul: Kur’ân Kitaplığı, 1995.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur’ân’da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Karagöz, Mustafa. "Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. M. Akif Koç. 1/323-356. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Kırca, Celal. "Osmanlı Modernleşmesinde Batı Düşüncesinin Kur’ân Yorumuna Etkisi Sorunu". *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*. ed. Bilal Gökkır vd. 2/371-397. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2013.
- Keleş, Ahmet. "Hermenötik ve Dinî Metinleri Anlamadaki Rolü". *Yetkin Düşünce*, 4/14 (2021), 67-92.
- Kırca, Celal. *Kur’ân-ı Kerîm ve Modern İlimler*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- Koçyiğit, Hikmet. "Tefsirde Farklılaşma ve İlk Yönelimler". *Tefsir Tarihi*. ed. Ali Rıza Gül-Muhammed Ersöz. 180-237. İstanbul: Lisans Yayınları, 2019.
- Koçyiğit, Hikmet. "Kur’ân’ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12/23 (2013), 183-201.
- Mertoğlu, M. Suat. "Tefsîrû’l-Menâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/297-298. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Müslim, Mustafa. *Konulu Tefsire Metodik Bir Yaklaşım*. çev. Salih Özer. Ankara: Fecr Yayınları, 1993.
- Okumuş, Mesut. *Kur’ân’ın Kronolojik Okunuşu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.
- Okumuş, Mesut. "Kur’ân-ı Kerîm’in Kronolojik Okunuşunun Muhasebesi", 1. *Kur’ân Sempozyumu*. Çorum: İslâmi İlimler Dergisi Yayınları, 2007.

- Özervarlı, M. Sait. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/483-485. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Polat, Fethi Ahmet. *Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Rippin, Andrew. "Tefsir Çalışmalarının Bugünkü Durumu". çev. İsmail Albayrak. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5/8 (2003), 139-156.
- Şarkâvî, Muhammed İffet. *Çağdaş Dini Düşünce*. çev. Orhan Atalay-Veyssel Güllüce. İstanbul: Ravza Yayınları, 2019.
- Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Esra Yayınları, 1995.
- Uyanık, Mevlüt. "İslâm Aklının Eleştirisi ve İçtihad-Muhammed Arkun Örneği". *Kur'ân'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu*. 181-223. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.

Bölüm

-14-

GÜNÜMÜZ DÜNYASINDA TEFSİR

14.1. Kur'ân-ı Kerîm ve Tefsiri Açısından Günümüz İslâm Dünyasına Genel Bir Bakış

Batı düşüncesi ve medeniyeti, 16. yüzyıldan itibaren, dinî, fikrî ve felsefî sahalarda köklü değişimler geçirerek bilgi ve teknolojiye hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. Bu sayede muazzam bir güç haline gelen Batı, dünyanın geri kalan topraklarının hemen tümünü işgal edip sömürgeleştirmiş ve kültür ve medeniyetini dayatmıştır. Özellikle 18. yüzyılda buhar gücüyle çalışan makinelerin icadıyla başlayan sanayi devrimiyle birlikte yeni ve farklı bir dünya kurulmuştur.¹

Esasen İslâm ilim ve kültüründe Kur'ân ve Sünnet'le temellendirilen ve yapısal bir unsur olarak dinle hayat arasındaki irtibatı canlandırmayı ifade eden gerek tecdid gerekse ıslah anlayışı, hep varolmuş ve şartlara göre dinî, ilmî ve fikrî faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Fakat modern dönemde bunun somut ve fiilî nedeni, Batının neredeyse bütün dünyayı kuşatan işgal ve sömürgecilik hareketidir. Bu hareketler, "Din, dil, bilim, düşünce, sanat, tarih gibi alanlarda Doğu dünyasını inceleyen ve Doğu hakkında değer yargıları üreten Batı kaynaklı kurumsal faaliyet"² olarak belirtilen oryantalizm iş birliğiyle yürütülmüştür. Oryantalizme yaptığı tenkitlerle bilinen Filistin asıllı bilim adamı Edward William Said (1935-2003), oryantalizmin en kapsamlı tanımını "Antropolog, sosyolog, tarihçi yahut dilbilimci olsun özel yahut genel bir açıdan şark'ı öğretene, yazıya döken yahut araştıran kimse şarkiyatçıdır ve yaptığı şey şarkiyattır." şeklinde yaptıktan sonra bunu şöyle açar: "18. yüzyıl sonlarını kabaca belirlenmiş bir başlangıç noktası kabul edersek oryantalizm şark ile uğraşan toplu müessesesidir;

¹ Kemal Beydilli, "Avrupa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2023).

² Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2023).

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1987/1408.
- Abdülhamîd. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Abdürrezzâk es-San'ânî. *Tefsîru Abdirrezzâk*. thk. Mahmud Muhammed Abduh. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1999.
- Akdemir, Salih. "Müsteşriklerin Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Muhammed'e (sav) Yaklaşımları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(1989), 188-189, 198-201.
- Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-asur-muhammed-tahir--1973>
- Apaydın, H. Yunus. "Tesettür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/h-yunus-apaydin>
- Approaches to the history of the interpretaion of the Quran*. ed. A. Rippin. Oxford, 1988.
- Araz, Yahya. "Osmanlı İstanbul'unda Çocukluk, Çocuk Evlilikleri ve Cinsellik Yaşı Üzerine Bir Değerlendirme (19. Yüzyıl Başlarından İmparatorluğun Sonuna)", *Toplumsal Tarih* 274 (2016), 42-49.
- Arkoun, Muhammed. *Tarih, Felsefe, Siyaset Üzerine Konuşmalar*. Ankara: Vadi Yayınları, 2000.
- Arûsî, Muhammed. *Mukâtil b. Süleymân müfessiren li'l-Kur'ân*. Câmiatü Mennûbe, Yüksek Lisans Tezi, 2001-2002.
- Aydın, Mehmet Âkif & Hamîdullah, Muhammed. "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kole#1>
- Aydın, Mehmet Âkif. "Kadın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Farq beyne'l-fırak*. nşr. M. Zâhid Kevserî. Kahire: y.y., 1367/1948.
- Bağlamında Ele Alınışı". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.
- Baljon, J. M. S. *Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler*. çev. Şaban Ali Düzgün Ankara: Fecr Yayınları, 1994.
- Behî. Muhammed. *el-Fikrû'l-İslâmî el-ḥadîs*. Kahire: y.y., 1384/1964.
- Bekiroğlu, Harun. *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.

- Berger, Peter L. & Berger, Brigitte. & Kellner, Hansfried. *Modernleşme ve Bilinç*, çev. Cevdet Cerit. İstanbul: Pınar Yayınları, 1985.
- Berman, Marshall. *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. çev. Ümit Altuğ & Bülent Peker. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Beydilli, Kemal. "Avrupa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: y.y., 1973.
- Birişik, Abdülhamit. "Hindistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hindistan#7-hin-distan-da-islam-arastirmalari>
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuran#1>
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'âniyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuraniyyun>
- Blunt, W. S. *The Secret History of the English Occupation of Egypt*. London: y.y., 1907.
- Bozkurt, Nebi & Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Medine". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine#2-osmanli-donemi>
- Bozkurt, Nejat. 20. *Yüzyıl Düşünce Akımları: Yorumlar ve Eleştiriler*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2003.
- Brown, Daniel W. *Rethinking Tradition in Modern Islamic Thought*. Cambridge: University Press, ts.
- Brown, Daniel W. *Rethinking Tradition: Modern Discussions of Sunna in Egypt and Pakistan*. Cambridge: y.y., 1996.
- Brown, Richard Harvey. *Postmodern Representations: Truth, Power, and Mimesis in the Human Sciences: Truth, Power, and Mimesis in the Human Sciences and Public Culture*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1995.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-necât, 1422/2001.
- Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm>
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Çağdaş İslâmi Akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: İz Yayınları, 1977.
- Caetani, Leone. *İslâm Tarihi*. çev. Hüseyin Cahit Yalçın. İstanbul: y.y., 1924-27.

- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdurrazzâk İbn Hemmâm ve Tefsiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 15 (1967), 99-111.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Oryantalizm ve Batıda Kur'ân ve Kur'ân İlimleri Üzerine Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.31(1989),95-136.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Cevherî, Tantâvî. *Behcetü'l-'ulûm fi'l-felsefeti'l-'Arabiyye ve müvâzenetühâ bi'l-'ulûmi'l-'aşriyye*. Kahire: y.y., 1354/1936).
- Cevherî, Tantâvî. *el-Cevâhir*. Kahire: y.y., 1350.
- Cevherî, Tantâvî. *et-Tâcü'l-muraşşa' bi-cevâhiri'l-Kur'ân ve'l-'ulûm*. Kahire: y.y., 1324/1906.
- Cipolla, C. M. *Silahlar ve Avrupa Sömürgeciliği*. çev. Taşkın Temiz. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.
- Clegg, Brian. *Kuantum Çağı*. çev. Samet Öksüz. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Coşkun, Ahmet. "İbn Âşûr, Muhammed Tâhir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*
- Çiçek, M. Halil. 20. *Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1996.
- Daniel, N. *Islam and the West*. Oxford 1997.
- Debûsî. *Taḫvîmü'l-edille*. nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys. Beyrut: y.y., 1421/2001.
- Demir, Şehmus. "Kur'ân'ın 'Yeniden Yorumlanması' Düşüncesinin Batı'yla Münasebet
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-İnsâf fi beyâni sebebi'l-ihtilâf beyne'l-fukahâ'i ve'l-müctehidîn*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: y.y., 1977.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Hüccetullâhi'l-bâliğa*. nşr. M. Şerîf Sükker. Beyrut: Dârü ihyâi'l-ulûm, 1992.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *İkdü'l-cîd fi ahkâmi'l-İctihâd ve't-taklîd*. Kahire: y.y., 1398.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-Fevzü'l-kebîr fi usûli't-tefsîr*. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- Eagleton, Terry. *Postmodernizmin Yanılsamaları*. çev. Cem Soydemir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Ebû Dâvûd, *Sünen*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. 3 Cilt. Beyrut: y.y, 1409/1988.
- Ebû Hayyan el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît*. nşr. Arafat el-A'şâ Hassune vd. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1412/1992.
- Ebû Reyze, Mahmûd. *Eḍvâ' 'ale's-sünneti'l-Muhammediyye*. Kahire: y.y., 1377/1957.
- Ebû Reyze, Mahmûd. *Şeyhu'l-maḍîre Ebû Hüreyre*. Kahire: Dârü'l-maârif, ts.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *İlahi Hitabın Tabiatı*. çev. Mehmet Emin Maşalı. İstanbul: Otto Yayınları, 2013.

- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Emecen, Feridun. "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2023). <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar>
- Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alpaslan Açıkgenç. Ankara: Fecr Yayınevi, 1987.
- Fazlurrahman. "er-Ribâ ve'r-ribh". *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*. 1/1 (1965), 3-42.
- Fazlurrahman. *İslam ve Çağdaşlık*. çev. Alpaslan Açıkgenç & Hayri Kırbaşoğlu. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.
- Featherstone, Mike. *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.
- Ferro, M. *Sömürgecilik Tarihi: Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Kadar, 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl*. çev. Muna Cedden. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2002.
- Fîrûzâbâdî. *el-Kâmûsü'l-muhîd*. Beyrut: y.y., 1406/1986.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. 2 Cilt. *el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-uşûl*. Bulak: y.y., 1324.
- Gibb, Hamilton. *Mohammedanisme An Historical Survey*. Newyork: A Galaxy Book, 1962.
- Goldziher, Ignaz. *İslâm Tefsir Ekolleri*. çev. Mustafa İslamoğlu. İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Görgün, Hilal. "Mısır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/misir#2-baslangictan-bizans-donemine-kadar>
- Görgün, Tahsin. "Medeniyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medeniyet#2-modern-tartismalar>
- Graham, G. F. I. *The Life and Work of Sir Syed Ahmed Khan*. Karachi: y.y., 1979.
- Gülengül Naliş & Dumrul Sabuncuoğlu. der. Necmi Zeka. İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994.
- Güngör, Mevlüt. "el-Fevzü'l-Kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-fevzul-kebir>
- Halefullah, Muhammed Ahmed. *Kur'an'da Anlatım Sanatı*. çev. Şaban Karataş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Hallaq, Wael B. "Was the Gate of İjtihad Closed?". *International Journal of Middle East Studies (IJMES)* 16 (1984), 3-41.
- Hamdân, Cemâl. *İstrâtîciyyetü'l-isti'mâr ve't-tahrîr*. Beyrut: y.y., 1403/1983.

- Hanioğlu, M. Şükrü. "Batıllaşma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma#1-giris>
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Türkçülük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkculuk>
- Hatiboğlu, İbrahim. "Subhî es-Sâlih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/subhi-es-salih>
- Hatiboğlu, Mehmet S. "Goldziher, Ignaz Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/goldziher-ignaz#1>
- Hattâbî. *Me'âlimü's-Sünen*. nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: y.y., 1411/1991.
- Iqbal, Mohammad. *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*. Oxford 1934.
- İbn Abdülber. *Câmi'u beyânî'l-'ilm*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 cilt. Beyrut: y.y., 1420-1421/2000.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Maķāşidü's-şer'ati'l-İslâmiyye*. Tunus: y.y., 1978.
- İbn Ebû Zemenîn. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîz*. nşr. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe & M. Mustafa el-Kenz. Kahire 1423/2002.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- İbn Hazm. *el-İhkâm*. nşr. Ahmed M. Şâkir. Beyrut: y.y., 1403/1983.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *İğâsetü'l-lehfân*. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Beyrut: y.y., 1395/1975.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-'âlemîn*. nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd. Kahire: y.y., 1374/1955.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. 14 Cilt. Beyrut: y.y., 1392-93/1972-1973.
- İbn Mâce, *es-Sünen*. nşr. Muhammed Mustafâ el-A'zamî. 4 Cilt. Riyad: y.y., 1403/1983.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. 15 Cilt. Bulak: y.y., 1299-1308.
- İbn Rüşd. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*. Kahire: Dârü'l-hadîs, 1425/2004.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir. *Kânûnü't-te'vîl*. nşr. Muhammed es-Süleymânî. Beyrut: y.y., 1990.
- Jansen, J. J. G. *The Interpretation of the Koran in Modern Egypt*. Leiden 1974.

- Jansen, J.J.G. *Kur'ân'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*. çev. Halilrahman Açar. Ankara: Fecr Yayınları, 1993.
- Kâfiyeci, Süleyman. *et-Tefsîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*. Dimeşk: y.y., 1990.
- Karagöz, Mustafa. *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Karaman vd. *Kur'ân Yolu Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Karslı, İbrahim Hilmi. "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme". *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003): 231-232.
- Kâsânî, Ebû Bekir b. Mes'ûd. *Bedâ'i' u's-şanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'*. 7 Cilt. Kahire: y.y., 1327-1328.
- Kavas, Ahmet. "Sömürgecilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/somurgecilik>
- Kevâkibî, Abdurrahman. *Ümmü'l-ğurâ*. Beyrut: y.y. 1402/1982.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri İbn Ebî Hâtim (327/939) Tefsir Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*. Ankara: Kitabiyat Yay., 2003.
- Koç, Zafer. "Kur'ân Tefsirinde Yöntem Arayışları". Doktora Tezi, Ankara Üniv., 2007.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme*. Ankara: Bilgi Yayınları, 1972.
- Kumar, Krishan. *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. Dost Kitabevi, Ankara, 1999.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2001.
- Kutluer, İlhan "Medeniyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medeniyet#1>
- Kutluer, İlhan. "Batılılaşma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma#2-felsefi-dusunce>
- Kutluer, İlhan. "İslâmcılık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islamcilik#3-dusuncede>
- Leitch, Vincent B. *Postmodernism -Local Effects, Global Flows-* New York: State University of New York Press, 1996.
- Ma'mer b. el-Müsennâ. *Mecâzü'l-Kur'ân*. nşr. M. Fuat Sezgin. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1981.

- Mâtürîdî. Ebû Mansûr Muhammed. *Tefsîrû'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)*. 10 Cilt. thk. Mecdî Bâslûm. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005.
- McRobbie, Angela. *Postmodernizm ve Popüler Kültür*. çev. Almıla Özdek. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- Menekşe, Ömer. "XVII. ve XVIII. Yüzyılda Osmanlıda Hırsızlık Suçu ve Cezası". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998.
- Merad, Ali. "İslah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islah#1-kavramin-icerigi-ortaya-cikisi-ve-gelismesi>
- Mertoğlu, M. Suat. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsir#2-literatur>
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Zürkânî, Muhammed Abdülazîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zurkani-muhammed-abdulazim>
- Mertoğlu, Suat. "Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Dergisi Örneği: 1908-1914)". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayanî v.dğr. İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.
- Mısır, Mustafa Bayram & Balta, Echan. *Modernizm, Postmodernizm ve Sol*. Ankara: Öteki Yayınevi, 1988.
- Muhammed Abduh. *el-A'mâlü'l-kâmile*. nşr. Muhammed İmâre. Beyrut: y.y., 1979-80.
- Muhammed Abduh. *Tefsîru cüz'i 'Amme*. Kahire: y.y., 1322.
- Muhammed Abduh. *Risâletü't-tevhîd*. nşr. M. Reşîd Rızâ. Kahire: y.y., 1366.
- Muhammed Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1420/1999.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 5 Cilt. nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Kahire: y.y., 1979-1989.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Nedvî, Ebü'l-Hasan. *el-Müslimûn fi'l-Hind*. Dımaşk: y.y., 1381/1962.
- Nedvî, Ebü'l-Hasan. *eş-Şırâ' beyne'l-fikreti'l-İslâmiyye ve'l-fikreti'l-ğarbiyye fi'l-aqtâri'l-İslâmiyye*. Küveyt: y.y., 1388/1968.
- Nesâî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî & Seyyid Kesrevî Hasan. 6 Cilt. Beyrut: y.y., 1411/1991.

- Orum, Fatih. "et-Talâk Sûresinin 4. Âyetindeki 've'l-lâi lem yaḥidne' İfadesinin Anlam ve Yorumu Üzerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/1 (2014), 35-69.
- Öz, Mustafa. "Seyyid Ahmed Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-han-seyyid>
- Özcan, Azmi. "Osmanlıcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlicilik>
- Özervarlı, M. Sait. "Şah Veliyyullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023.
- Paçacı, Mehmet. "Kur'an'ın Neliğine Dair". *Bilimname* 11(2006), 231-232.
- Polat, Fethi Ahmet. *Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kuran'a Yaklaşımlar: Arkoun, Hanefi ve Ebu Zeyd Örneği*. İstanbul: İz Yayınları, 2007.
- Poole, Ross. *Ahlâk ve Modernlik*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Postmodernizm ve Sinema*, der. Sabri Büyükdüvenci & Semire Ruken Öztürk, ed. Ahmet Gürata. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları/ARK, 1997.
- Postmodernizm: Fredric Jameson & Jürgen Habermas & Jean François Lyotard*. çev. Râgıb el-İsfahânî. *Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'an*. nşr. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimaşk-Beyrut, 1412/1992.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb: et-Tefsîrû'l-kebîr*. 32 Cilt. nşr. M. Muhyiddin Remlî, Şemseddin. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Kahire: y.y., 1404/1984.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-ḥakîm: Tefsîrû'l-Menâr* 12 Cilt. thk.
- Reşîd Rızâ, "Mes'eletü'l-İslâm hüve'l-Kur'ân vaḥdeh", *el-Menâr*, 21/9 (1338/1920), 491-495.
- Reşîd Rızâ, *Muḥâverâtü'l-muşliḥ ve'l-muḥallid fî mes'eleti'l-ictihâd ve't-taklîd*. Kahire: y.y. 1367.
- Riyad: Müessesetü'r-risâle, 1407/1986.
- Rudi Paret, *Kur'an Üzerine Makaleler*, çev. Ömer Özsoy. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1995.
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahman. *İtticâhâtü't-tefsîr fî'l-karnî'r-râbi' aşer*. 3 Cilt.
- Safâ, Muhammed. *Ulûmü'l-Kur'an min Hilâli Mukaddimâti't-Tefâsîr*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2004.
- Said, Edward W. *Oryantalizm*. çev. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1989.
- Schacht, Joseph. "Ribâ", *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1940-88.

- Sebt, Hâlid b. Osman. *Kitâbü Menâhili'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân li'z-Zürkânî: Dirâse ve takvim*. Kahire: Dâru İbn Affân li'n-neşr ve't-tevzî', 2001.
- Seyyid Kutub. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*. çev. Salih Uçan v.dğr. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991.
- Seyyid Kutub. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Siddîkî, Mazhuriddîn. *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*. çev. Murat Fırat & Göksel Korkmaz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Siddîqui, İqtidar Husain. "İslah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islah>
- Sıdkî, Muhammed Tevfîk "el-İslâm hüve'l-Kur'ân vahdeh", *el-Menâr*, 9/7(1324/1906), 515-524; 9/12(1324/1907), 906-925.
- Siddîqi, Mazheruddin. "Religious Thought of Sir Sayyid Ahmad Khan". *Islamic Studies*. 6(1967), 289-308.
- Sönmez, Mehmet Ali. "İbn Hibbân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hibban>
- Subhî es-Sâlih. *Kur'ân İlimleri*. çev. M. Said Şimşek. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2008.
- Sunay, Reyhan. *Türk Hukuk Lûgatı*. Ankara: Yetkin Yayınları, 1991.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. çev. Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Üm*. 7 Cilt. Bulak: y.y., 1321-1326.
- Şâtûbî, İbrâhim b. Mûsâ. *el-MuvâfaKât*. 6 Cilt. nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlû Selmân. Huber: y.y., 1417/1997.
- Şehhâte, Abdullah Mahmûd. *Menhecü'l-İmâm Muḥammed 'Abduḥ fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: y.y., 1984.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir & Mahmûd Muhammed Şâkir. 16 Cilt. Kahire: Müessesetü'r-risâle, 1955-1969.
- Tâhâ Abdurrahman. *Modernlik Ruhu: İslâmî Bir Modernlik İnşasına Giriş*. çev. Mehmet Emin Maşalı & Münteḥa Maşalı. İstanbul: Pınar Yayınları, 2022.
- Tâhâ Abdurrahman. *Rûhu'l-hadâse: el-Medḥal ilâ te'sîsi'l-hadâseti'l-İslâmiyye*. Beyrut: el-Merkezü's-sekâfiyyü'l-Arabî, 2006.
- Tan. Oğuzhan. "Childhood and Child Marriage in Islamic Law (İslam Hukukunda Çocukluk ve Çocuk Evliliği)". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 783-805.

- The Post-modern Reader*, ed. Charles Jencks. London: Academy Press, 1992.
- Topaloğlu, Bekir. "Hudûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hudus>
- Uludağ, Süleyman, *İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ'*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1976.
- Vâhidî. *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. 2 Cilt. nşr. Safvân A. Dâvûdî. Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1415/1995.
- Vâhidî. *Esbâbü'n-nüzûl*. nşr. İsmâ b. Abdülmuhsin el-Humeydân. Beyrut: y.y., 1411/1991.
- Vural, Faruk. "Tahir İbn Âşûr ve et-Tahrîr ve't-Tenvîr İsimli Tefsiri". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.
- Waardenburg, Jacques. "Protestanlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/protestanlik>
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Nedir?*, çev. Elif Rıza. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1993.
- Wensinck, Arent Jan, v.d.gr.. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî*. Leiden: y.y., 1936-69.
- Wikipedi. "Marshall Berman". Erişim 28 Ağustos 2023. https://tr.wikipedia.org/wiki/Marshall_Berman
- Wikipedi. "Modern". Erişim 27 Ağustos 2023. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Modern>
- Wikipedi. "Modernizm". Erişim 27 Ağustos 2023. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Modernizm>
- Wikipedi. "Postmodernizm". Erişim 27 Ağustos 2023. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Postmodernizm>
- Yusuf, Muhammed Hayr R. *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-ziriklî*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2002.
- Yüksel, Orhan. "Sömürge ve Sömürgecilik", *Türk Ansiklopedisi*. Ankara: MEB Yayınları, 1943-1986.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Beyrut: y.y., ts.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gâvâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Şur'ân*. nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1415/1994.
- Zühaylî, Vehbe. *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Efe v.d.gr. 10 Cilt. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Şur'ân*. nşr. Fevvâz Ahmed Zemerlî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1415/1995.

Editör

Prof. Dr. Nuri Adıgüzel

İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi

Yazarlar

Prof. Dr. Kamil Sarıtaş

Doç. Dr. Fevzi Yiğit

Doç. Dr. Hidayet Peker

Doç. Dr. Muhammet Özdemir

Doç. Dr. Osman Mutluel

Doç. Dr. Salih Yalın

Dr. Öğr. Üyesi Arife Ünal Süngü

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Yıldız

Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer Ayvaz

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer Uurlu Ünaldı

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Turan

Dr. Öğr. Üyesi Suat Çelikkol

Dr. Öğr. Üyesi Yalçın Çetin



İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi

Editör : Nuri Adıgüzel

ISBN : 978-625-7825-94-8
Baskı : Lütfiye Tuğla / Millibasım ve Yayın
Basım Sayısı : 1.Baskı, 2023

©Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın bütün hakları Lisans Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Kitapta yer alan bölümlerin sorumluluğu yazarlarına aittir

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Adıgüzel, Nuri

İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi /

Editör : Nuri Adıgüzel

1.Basım. X+ 252 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN : 978-625-7825-94-8

1. İslam Ahlakı, 2. Ahlak felsefesi, 3. Erdem

Lisans Yayıncılık

Tahtakale Mah. Hicret Sokak No:8/A

Avcılar-İSTANBUL

Tel: 0212 619 18 38

e-posta : lisans@lisansyayincilik.com.tr

www.lisansyayincilik.com.tr

İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi

Editör:

Nuri Adıgüzel / Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Bölümler ve Yazarlar

1.Bölüm:

Suat Çelikkol / *Erzincan B. Yıldırım Üniversitesi*

2.Bölüm:

Muzaffer Ayvaz / *Trabzon Üniversitesi*

3.Bölüm:

Muhammet Özdemir / *Mersin Üniversitesi*

4.Bölüm:

Nilüfer Uurlu Ünal / *Zonguldak B.Ecevit Üniversitesi*

5.Bölüm:

Mustafa Yıldız / *Karabük Üniversitesi*

6.Bölüm:

Fevzi Yiğit / *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi*

7.Bölüm:

Salih Yalın / *Erciyes Üniversitesi*

8.Bölüm:

Ramazan Turan / *Tekirdağ N. Kemal Üniversitesi*

9.Bölüm:

Yalçın Çetin / *Hatay M. Kemal Üniversitesi*

10.Bölüm:

Hidayet Peker / *Bursa Uludağ Üniversitesi*

11.Bölüm:

Osman Mutluel / *Pamukkale Üniversitesi*

12.Bölüm:

Arife Ünal Süngü / *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*

13.Bölüm:

Kamil Sarıtaş / *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*

ÖNSÖZ

Bu çalışma, İslam Ahlak düşüncesini başta genç okurlara ve meraklılarına tanıtmak ve bu alanda sayısı gittikçe artan İslam ahlak literatürüne küçük bir katkı sunmak amacıyla kaleme alınmıştır. Kitapta klasik İslam ahlakı birikimi teorik ve pratik boyutlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır. İslam ahlakının teorik sistematığının dokuzuncu yüzyıldan itibaren teşekkül etmeye başladığı söylenebilirse de pratik ve bir yaşam biçimi olarak Hz. Peygamber'in örneğinde ortaya çıktığı ve İslam toplumunun huzur, barış ve düzeninin bu ahlak sayesinde sağlandığı vurgulanmalıdır. Hz. Peygamber'in Müslümanlarca model olarak görülen bu yaşam biçimi o çağdan günümüze kadar İslam ahlakını benimseyen her Müslüman için temel başvuru kaynağı olmuştur.

İslam ahlak pratiğinin inançla temellendirilmiş bir yaşam biçimi olarak tüm Müslümanlar nezdinde benimsenmesinden sonra İslam filozofları ahlak düşüncesini felsefi ahlakı da içerecek tarzda sistemleştirmişlerdir. Bu süreçte başta Aristoteles olmak üzere Eski Grek filozoflarının ahlak felsefesine dair insan nefsinin güç ve yetileriyle ilişkilendirilmiş görüş ve düşünceleri, yürütülen tartışmalar ve üretilen cevaplar İslam ahlak düşüncesiyle mezcedilmiştir. Bunun sonucunda İslam ahlak düşüncesi teorik ve pratik ahlak konularını içeren bir disiplin olarak yüzyıllar boyunca kendini geliştirip yenileyen geniş ve derin bir birikim ortaya koymuştur.

Çağımız İslam ahlak düşünürlerinin insanlığa alternatif bir ahlak sistemi sunma adına bu birikimden yeni yaklaşım ve çözümler üretebilme düzeyinde kullanabildikleri söylenemez. Fakat son yirmi – otuz yıldan beri ülkemizde klasik İslam ahlak düşüncesine dair tercüme, sadeleştirme ve telif çalışmaları umut verici bir şekilde gittikçe artmaktadır. Bu faaliyetler kuşkusuz, modern toplumların karşılaştıkları sorunlar ile bilim ve teknolojiye hızlı gelişmelerin yol açtığı bir takım ahlaki sorunlara karşı zihinleri aydınlatarak çözüm geliştirme kabiliyetini artırmaya yöneliktir. İnsan hakları etiği, tıp etiği, biyo – etik, çevre etiği, iş etiği vb. gibi sorunlarla ilgili İslam ahlakı bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Her bir bölümü Türkiye'nin farklı üniversitelerine mensup alanında uzman çok değerli bilim insanı ve akademisyenler tarafından büyük bir emek ve titizlikle hazırlanmış olan bu kitap da belirtilen çabanın bir ürünüdür. Ben öncelikle bu yazarlarımıza en içten teşekkürlerimi sunuyorum. İkinci olarak

bölümleri inceleyerek bazı önerilerde bulunan Arş. Gör. Bilge Sever KIYAK'a teşekkür ediyorum. Ayrıca bu eserin ortaya çıkmasına öncülük eden ve organizasyonu sağlayan başta Halil İbrahim ÖZTÜRK Bey olmak üzere LİSANS Yayıncılık mensuplarına ve emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Başarı Allah'tandır.

İstanbul, 2023

Editör
Prof. Dr. Nuri ADIGÜZEL

İÇİNDEKİLER

Önsöz	V
Bölüm 1 GENEL OLARAK AHLAK VE AHLAK İLMİ / Suat Çelikkol	1
1.1. Ahlak ve Ahlak İlmî	3
1.2. Etik ve Ahlak	9
1.3. Ahlak İlminin Diğer İlimlerle İlgisi	11
1.4. Temel Ahlaki Kavramlar	13
1.5. Ahlak Açısından Olan ve Olması Gereken (Olgü-Değer İlişkisi)	14
Yararlanılan Kaynaklar	16
Bölüm 2 AHLAKIN TEMELLENDİRİLMESİ VE BELLİ BAŞLI AHLAK EKOLLERİ / Muzaffer Ayvaz	19
2.1. Ahlakın Temellendirilmesi	19
2.1.1. Teolojik Temellendirme	20
2.1.2. Kozmolojik Temellendirme	21
2.1.3. Antropolojik Temellendirme	21
2.1.4. Sosyolojik Temellendirme	23
2.2. Belli Başlı Ahlak Teorileri	24
2.3. Normatif Ahlak Teorileri	25
2.3.1. Erdem Ahlakı	25
2.3.2. Ödev Ahlakı	28
2.3.3. Fayda Ahlakı	31
2.3.4. Teolojik Ahlak	32
2.5. Betimleyici Ahlak Teorileri	35
Yararlanılan Kaynaklar	36
Bölüm 3 AHLAKIN TEMELLENDİRİLMESİ VE METAETİK / Muhammet Özdemir	39
3.1. Metaetik Teoriler	41

3.1.1. Duygucu Teoriler	46
3.1.2. Sezgici Teoriler	49
3.1.3. Doğalcı Teoriler	51
Yararlanılan Kaynaklar	54

Bölüm 4	
İSLAM AHLAK FELSEFESİNİN TEŞEKKÜLÜ / Nilüfer Urlu Ünalı	57

4.1. Kur'an-ı Kerim	61
4.2. Hadis ve Sünnet	63
4.3. Antikçağ Felsefesi Eserleri	64
4.4. İslam Düşünürlerinin Eserleri	70
Yararlanılan Kaynaklar	74

Bölüm 5	
İSLAM DÜŞÜNCESİNDE ORTAYA ÇIKAN AHLAK EKOLLERİ / Mustafa Yıldız	75

5.1. Geleneksel Dinî Ahlak	76
5.2. Kelamî Ahlak	79
5.3. Felsefi Ahlak	81
5.4. Tasavvufî Ahlak	86
Yararlanılan Kaynaklar	90

Bölüm 6	
İSLAM AHLAK DÜŞÜNCESİNDE BİREYSEL AHLAK / Fevzi Yiğit	93

6.1. Bireysel Ahlakın Temellendirilmesi	93
6.2. İnsan Nefsi	94
6.2.1. İnsan Nefsinin Güçleri	96
6.3. Bireysel Ahlakın Temeli ve Gayesi: Huy ve Erdem	99
6.3.1. Huy ve Erdem	99
6.3.2. Erdem ve Ortada Olma	101
6.3.3. Dört Temel Erdem	103
6.3.3.1. Amelî Hikmet ve Zekâ	104
6.3.3.2. Yiğitlik (Cesaret, Şecaat)	105
6.3.3.3. İffet	106
6.3.3.4. Adalet	107
6.4. Nefsin Erdemleri Kazanması ve Reziletlerden Arınması	108
Yararlanılan Kaynaklar	113

Bölüm 7 AİLE AHLAKI / Salih Yalın	115
7.1. Evlilik ve Eşlerin Birbirlerine Karşı Görev ve Sorumlulukları	118
7.2. Anne-Babanın Çocuklara Karşı Görevleri	120
7.3. Çocukların Anne-Babalarına Karşı Görevleri	126
7.4. Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Görevleri	128
Yararlanılan Kaynaklar	129
Bölüm 8 TOPLUM VE DEVLET AHLAKI / Ramazan Turan	131
8.1. Toplumsal Hayatın Gerekliliği	131
8.2. İdeal Yönetim Sistemi ve Medîne	134
8.3. Erdemli Toplumun Yapı Taşları ve Nevâbît	137
8.4. Yöneticide Bulunması Gereken Özellikler	140
8.5. Toplumu Ayakta Tutan İki Unsur: Sevgi ve Adalet	143
Yararlanılan Kaynaklar	148
Bölüm 9 AHLAK EĞİTİMİ / Yalçın Çetin	149
9.1. Ahlak, Eğitim ve Terbiye	149
9.2. Ahlak Eğitiminin İmkânı	150
9.3. Ahlak Eğitiminin Gayesi	151
9.4. Geleneksel İslam Ahlak Düşüncesinde Ahlak Eğitimi	153
9.5. Günümüzde Ahlak Eğitime Dair Tartışmalar	155
9.6. Basın-Yayın, Medya ve Ahlak Eğitimi	157
9.7. Örgün Eğitim-Yaygın Eğitim Yoluyla Ahlak Eğitimi	158
Yararlanılan Kaynaklar	161
Bölüm 10 İSLAM AHLAK DÜŞÜNCESİNİN OLUŞUMUNDA YER ALAN ÜNLÜ FİLOZOF VE DÜŞÜNÜRLER / Hidayet Peker	165
10.1. Kindî ve Ahlak Görüşü	165
10.2. Ebû Bekir Zekeriya Er-Razi ve Ahlak Görüşü	167
10.3. Fârâbî ve Ahlak Görüşü	170
10.4. İbn Miskeveyh ve Ahlak Görüşü	173
10.5. İbn Sina ve Ahlak Görüşü	175
10.6. Gazalî ve Ahlak Görüşü	178
10.7. Nasîruddin Tusî ve Ahlak Görüşü	181

10.8. Celâleddin Ed-Devvânî ve Ahlak Görüşü	183
10.9. Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlak Görüşü	186
10.10. Cumhuriyet Dönemi: Ahmet Hamdi Akseki Ve Nurettin Topçu	189
Yararlanılan Kaynaklar	194

Bölüm 11 İSLAM'DA İŞ VE MESLEK AHLAKI / Osman Mutluel	197
--	------------

11.1. İş ve İş Ahlakı	197
11.1.1. İşçi-Memur/Çalışan Ahlakı	203
11.1.2. İşveren/Kurum Yöneticisi Ahlakı	206
11.2. Ahilik ve Meslek Ahlakı	207
11.2.1. Mesleki Etik Standartlar	210
11.3. Ticaret Ahlakı	212
Yararlanılan Kaynaklar	214

Bölüm 12 UYGULAMALI AHLAK / Arife Ünal Süngü	217
---	------------

12.1. Teorik Etik Pratik Etik	217
12.2. Uygulamalı Etik	218
12.3. Uygulamalı Etiğin İlgili Alanları	219
12.3.1. Çevre Etiği	219
12.3.2. Bioetik ve Tıp Etiği	221
12.3.3. Meslek Etiği	224
12.3.4. Sosyal Etik	225
12.3.5. Ayrımcılık ve Çok Boyutlu Yaklaşımlar	227
Yararlanılan Kaynaklar	233

Bölüm 13 BİR ÖRNEK OLARAK HZ. MUHAMMED'İN AHLAKI / Kamil Sarıtaş	235
---	------------

13.1. Hz. Peygamber ve Ahlak İlişisine Dair Genel Değerlendirmeler	236
13.2. Birincil Kaynakta (Kur'an-ı Kerim) Hz. Peygamberin Ahlakı	242
13.3. İkincil Kaynaklarda Hz. Peygamberin Ahlakı	244
13.4. Hz. Peygamber'de Öne Çıkan Bazı Ahlaki İlkeler ve Erdemler	248
13.4.1. Öne Çıkan Ahlaki İlkeler	249
13.4.2. Öne Çıkan Ahlaki Erdemler	250
Yararlanılan Kaynaklar	252

Bölüm

-1-

GENEL OLARAK AHLAK VE AHLAK İLMİ

Ahlak ilmi Gazali sonrası dönemde felsefenin dört bölümünden biridir. Diğer üçü psikoloji, mantık ve teolojidir. Psikoloji, insanın aklı, duygusu ve iradesi olduğunu kanıtlar. Mantık, aklın izlemesi gereken kuralları gösterir. İlahiyat mutlak varlığı araştırır. Ahlak ilmi ise iradenin uyması gereken kuralları belirler.¹ Nefsi eğitmek suretiyle iyi ahlakın kazanılmasını sağlar. Böylece insanı, yaratılış amacı olan en son yetkinliğe yani mutluluğa ulaştırmanın yollarını gösterir. Bu bölümde “mutluluğu kazanma sanatı”² diye de tanımlanabilen ahlak ilmi, amacı, konusu ve diğer ilimlerle ilgisi incelenecektir. Bu konuları ele alınırken Kindî³, Ebu Bekr er-Râzî⁴, Farabî⁵, Yahyâ b. Adî⁶ ve İbn Miskeveyh⁷ gibi

¹ Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, “İlm-i Ahlak” *Mecmua-ı Fünun* Cilt:1, Sayı: 1 (1300), 6

² Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı-Ahlak Dersleri*, sad. Ali Arslan Aydın (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2006), 24.

³ İslam düşünce ve kültür tarihinde teolojiden felsefeye geçişi sağlayan ve İlk İslam filozofu olarak kabul edilen Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İshâk b. İshâk b. Sabbah el-Kindî’nin 801-866 yılları arasında yaşadığı kabul edilmektedir. Bilgi için bkz. Kindi, *Felsefî Risaleler*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul, Klasik, 2014).

⁴ Tahran yakınlarındaki Rey Şehri’nde doğmuş olan Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriya b. Yahya er-Râzî, 865–926 yılları arasında yaşamıştır. Filozofun ahlak anlayışını ortaya koyduğu en önemli eseri *et-Tıbbu’r-rûhânî* adlı eseridir. Bilgi için bkz. Ebu Bekr er-Razi, *et-Tıbbu’r-rûhânî*, çev. Hüseyin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019).

⁵ Farabî’nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. M. Şemseddin (Günaltay) “Türk Filozofu Farabi Hayatı, Âsârı, Mesleği” *Dari’l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* İstanbul, 1339 (1923).

⁶ Tikrit’li (Irak), Ebu Zekeriya Yahya İbn Adi b. Hamid b. Zekeriya, 974 de Bağdat’ta öldü. Farabî’nin en seçkin öğrencilerindendir. Filozofun, hayatı, kişiliği ve ahlak felsefesi hakkında geniş bilgi için bkz. Yahya b. Adi, *Tehzibü’l-Ahlak*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013).

⁷ Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh, 1030 tarihinde İsfahan’da ölmüştür. Ünlü Filozof Farabî ekolüne bağlı olan Miskevyh, en büyük İslam ahlak filozofu olarak kabul edilir. Filozofun ahlak felsefesi hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Miskeveyh, *Ahlakı Olgunlaştırma*, çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983).

Yararlanılan Kaynaklar

- Adamson, Peter, and Richard C. Taylor, eds. *İslam Felsefesine Giriş*. İstanbul: Küre Yayınları, 2007.
- Adî, İbn Yahya. *Tehzîbü'l-Ahlak*, çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013
- Akarsu, Bedia. *Ahlak Öğretileri*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlakı Dersleri Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2006.
- Âl-i Yasin, Cafer. *el-Farabi fi hududihi ve rusumihi*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985.
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür. Ankara: Aytaç Yayınevi, 1997.
- Bandırmalı, Ahmed Hilmi. "İlmi ahlak", *İrşad el-Müslimin*, (1334), 108-113.
- Bruhl, Lévy. "Ahlakın İlim Olarak Tedkîkinde Usûl" emeği geçen: Mehmed Emin [Erişirgil].-- İstanbul: *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi*, 1333 [1917], cilt: II, sayı: 7, sayfa: 52-62
- Çelebi, Kınalızâde Ali. *Ahlak-ı Alâî*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Çelikkol, Suat. "Stoa felsefesinin temel görüşleri üzerine bir inceleme." *Bilimname* 2019.37 (2019): 1225-1245.
- Çelikkol, Suat. "Aristoteles'te Etik Göreceliğin Eleştirisi." *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9.1 (2015): 161-172.
- Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, "İlm-i Ahlak" *Mecmua-ı Fünun* Cilt:1, Sayı: 1 (1300), 6-10.
- De Boer, T. J. *İslamda Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay. Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık, 1960.
- El-Kâzerûnî, Alâüddîn. *Ahlak-ı Adudiyye*, çev. Mehmet Demir-Güvenç Şensoy. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Erdem, Hüsameddin. *Ahlak Felsefesi*. Konya: Hü-Er Yayınları, 2002.
- Erdoğan, İsmail-Enver Demiralp. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. İstanbul. Lisans Yayıncılık, 2022.
- er-Razi, Ebu Bekr. *et-Tıbbu'r-rûhânî*, çev. Hüseyin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Fahri, Macid. *İslam Ahlak Teorileri*, çev. Atilla Arkan-Muammer İskenderoğlu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Farabi, Ebu Nasr. *Tenbîh alâ sebîli'sa'âde*, çev. Hanifi Özcan. İstanbul: İFAV, 2005.
- Farabi, Ebu Nasr. *İhsâ el-Ulûm*, haz. Ali Bû Mülhim. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1996.

- Farabi, Ebu Nasr. *Siyasetü'l-Medeniyye*, , haz. Ali Bû Mülhim. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1994.
- Farabi, "Kitabu'l Makalati'l Rafi'iyeti fi Usul-i 'İlmi'l-Tabi'iyeti' (Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı). çev. Sayılı, Aydın, *Belle-ten*, S.57, C.15. Türkçesi: 82-102
- Günaltay, M. Şemseddin. " Türk Filozofu Farabi Hayatı, Âsârı, Mesleği" *Dariü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* (1923), 32-56.
- Kindî. *Felsefî Risâleler*. nşr. ve çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayıncılık 2014.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2000.
- Miskeveyh, İbn. *Ahlakî Olgunlaştırma*, çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Mahir Alper, Ömer. *Osmanlı Felsefesi: Seçme Metinler*. İstanbul: Klasik, 2016.
- Omar, Mohd Nasir. "Ethics in Islam: A brief survey." *The Social Sciences* 8.5 (2013), 387-392.
- Rose, David. *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2011.
- Şahin, Hasan. *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*. Ankara: İlahiyat, 2000.
- Özalp, Hasan. "İslam felsefesinin 100'ü". İstanbul: Otto Yayıncılık, 2017.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998.

Bölüm

-2-

AHLAKIN TEMELLENDİRİLMESİ VE BELLİ BAŞLI AHLAK EKOLLERİ

2.1. Ahlakın Temellendirilmesi

“Ahlakın temellendirilmesi”, en genel anlamıyla, ahlaka bir temel / dayanak bulmak, ahlakın kaynağını göstermek için felsefi bir araştırma / soruşturmaya girişmeyi ifade etmektedir. Bu araştırma daha çok ahlak olgusuna, fenomenine nereden hareketle ve nasıl yaklaşıldığını tespit etmeyi, ahlaki duygu, düşünce, değer ve normların kaynaklarının neler olduğunu ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Etik tarihine baktığımızda değerleri Tanrı, evren, insan, bilgi, duygu, haz, fayda, ödev, akıl, vahiy, sezgi gibi kavramlardan hareketle temellendirmeye çalışan birbirinden farklı çok sayıda ahlak kuramıyla karşılaşmaktayız. Mesela *Sofistler*, evrensel değerlerin varlığını reddederek her şeyin insana göreliğini savunmuşlardır. *Sokrates* değerlerin, erdemlerin öğrenilebilen bir bilgi, yaşanılabilen bir bilgelik olduğunu göstermeye çalışmıştır. Böylece mutlak değerlerin varlığını bedelini ödeyerek kanıtlayabilmek için baldıran zehri içerek etik tarihinde saygın bir ün kazanmıştır. O, bilgisel doğruluğu, ahlaksal doğruluk için ön şart kabul etmiş ve epistemolojiden hareketle ahlaka ulaşmaya çalışmıştır. Başka bir ifadeyle o, ahlaksal iyiyi, bilgisel doğru ile özdeş kabul etmiş, mutluluğu “en yüksek iyi” olarak görüp bilgidен hareketle tanımlamıştır. Onun bu fikirleri öğrencisi Platon tarafından *Euthyphro* diyalogunda dile getirilmiştir. Fakat Platon ahlaki yaşamın asıl amacını, en yüksek “İyi ideasına” ulaşmakta bulur. Bu ideaya ulaşmak insan için aynı zamanda en yüksek mutluluktur. “İyi ideası” Platon’a göre Tanrı’dır. İnsan doğru, iyi ve güzel olanın bilgisine ulaşarak yaşamını ona göre düzenlediğinde bu yoldaki her ilerleyiş “İyi ideası”na biraz daha yaklaşmak anlamına gelir. Ona ulaşmak Tanrı’ya ulaşmak ve aynı zamanda sonsuz mutluluğa ulaşmak anlamına gelir. Böylece Platon ahlak

Yararlanılan Kaynaklar

- A. Stroll, "Ethics", *Etik Kuramları*, der. ve çev. Mehmet Türkeri. Ankara: Lotus Yayınları, 2008.
- Akarsu, Bedia, *Immanuel Kant'ın Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1999.
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2012.
- Arsalan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi Yayınları, 1999.
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1996.
- Aydın, Mehmet S., *Tanrı-Ahlak İlişkisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Ayvaz, Muzaffer, *Mevlânâ'nın Ahlak Öğretisi*, ed. Betül Güçlü Gürer. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Cevizci, Ahmet, *Etîğe Giriş*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2008.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Çağrı, Mustafa, *Anahatlarıyla İslâm Ahlakı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Farabi, Ebû Nasr, *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh 'Alâ Sebîli's-Sa'âde)*, çev. Hafî Özcân. İzmir: ?, 1993.
- Gafarov, Anar, *Nasîrüddîn Tûsî'nin Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994.
- Heimsoeth, Heinz, *Immanuel Kant'ın Felsefesi*, çev. Takiyettin Mengüşoğlu. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.
- İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlak (Ahlak Eğitimi)*, çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, Şubat 2013.
- Kant, Immanuel, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İoanna Kuçuradi. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2018.
- Kılıç, Recep, *Ahlakın Dinî Temeli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- MacIntyre, Alasdair, *Etîğin Kısa Tarihi*, çev. Hakkı Hünler ve Solmaz Zeytül Hünler. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2001.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Bilgi ve Kutsal*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2022.
- Özlem, Doğan, *Etik-Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2004.
- Platon (Eflatun), *Devlet*, çev. Selahattin Eyuboğlu ve M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 1999.
- Platon, *Sokrates'in Savunması -Euthyphron, Apologia, Kriton, Phaidon-* çev. Ali Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak 2016.

- Plotinus, *Enneadlar-Seçmeler-*, çev. Zeki Özcan. Bursa: Asa Kitabevi, 1996.
- Türkeri, Mehmet, *Elmalılı'nın Ahlak Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006.
- Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1993.
- Yakıt, İsmail, *Mevlâna'da Aşk Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- Yaran, Cafer Sadık, *Ahlak ve Etik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.

Bölüm

-3-

AHLAKIN TEMELLENDİRİLMESİ VE METAETİK

Bu bölümün amacı, ilk kez İngilizce çağdaş filozof George Edward Moore (1873-1958) tarafından kaleme alınmış ve 1903 yılında yayınlanmış *Principia Ethica* (Etik İlkeler) adlı kitapla birlikte gündeme gelmiş olan metaetik kavramından¹ hareketle ahlakın yeniden temellendirilmesini tanıtmak ve metaetik içerisinde geliştirilmiş etik teoriler hakkında bilgi vermektir. Esas itibarıyla Moore'un kitabında "metaetik" kavramı geçmemektedir. Onun kitabında "metafiziksel etik" kavramı bir terim önerisi niteliğinde geçmekte ve Moore bu kavram ile "'İyi nedir?' sorusuna verilecek cevabın 'duyusal gerçekliğin doğası nedir?' sorusuna verilecek cevaba bağlı olduğu sistemleri" kastettiğini ve bu sistemlerin sürekli aynı mantıksal hatayı doğuracağını –"doğacı hata" - belirtmektedir.² Metaetik, metafiziksel etik kavramının kısaltmasıdır. Çağdaş dönemde gerçekçi bir bakışla ahlaki doğruların ancak geçerlilik ve tutarlılık koşullarını inceleyerek buyurgan (normatif) ve uygulamalı ahlak felsefesi kurallarından söz edilebileceğini kabul eden etik kuramına karşılık gelmektedir.³ Açıkça söylendiğinde ahlaki kuralların kişiye göre mi olduğu yoksa olaya göre mi olduğu, kişi ve olaylardan bağımsız evrensel kuralların var olup olamayacağı, ayrıca bunların nasıl bilinebileceği ve hangi koşullarda bütün insanları bağlayıcı olabileceği soruları gerçekçi bir bakışla değerlendirildiğinde herhangi kesin bir sonuca ulaşabilmek kolay değildir. Bir sonuca ulaşabilmek mümkün olsa bile bu sonuç kişisel olacak ve nesnel olmayacaktır. Bu nedenle Moore, insanların algıladıkları gerçeklik koşullarını gözeten bir bakışa dayanarak ahlaki doğruluk söylemlerinin geçerli olduğu bağlamları ve tutarlılık durumlarını incelemeyi önermektedir. Bu çeşit bir anlama ve yorumlama şekline metafiziksel etik veya kısaca metaetik denilmektedir.

¹ Peter Railton, "Naturalistic Realism in Metaethics", *The Routledge Handbook of Metaethics*; ed.: Tristram McPherson, David Plunkett, (New York, London: Routledge, 2018), 47; Susana Nuccetelli, *The Routledge Guidebook to Moore's Principia Ethica*, (London, New York: Routledge, 2022), 13.

² George Edward Moore, *Principia Ethica*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1922), xviii.

³ Andrew Fisher, *Metaethics An Introduction*, (Durham: Acumen, 2011), 1; Simon Kirchin, *Metaethics*, (Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2012), 23.

Yararlanılan Kaynaklar

- Alexander, Joshua. *Experimental Philosophy An Introduction*. Cambridge, Malden: Polity Press, 2012.
- Bayoğlu, Filiz. "Meta-etik ve William David Ross'un Deontolojik Sezgici Ahlak Kuramı". Basılmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum, 2013.
- Camp, Elizabeth. "Metaethical Expressivism". *The Routledge Handbook of Metaethics*. Ed.: Tristram McPherson, David Plunkett. New York, London: Routledge, 87-101, 2018.
- Chrisman, Matthew. *What is This Thing Called Metaethics?* London, New York: Routledge, 2017.
- Çetin, Rahime. "Aristoteles ve Kant Etiğinde Erdem Kavramı". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.
- Dreier, Jamie Dreier. "Was Moore a Moorean?". *Metaethics after Moore*. Ed.: Terry Horgan, Mark Timmons. Oxford, New York: Clarendon Press, 191-208, 2006.
- El-Daghistani, Sami. *Ethical Teachings of Abû Hâmid Al-Ghazâlî*. London, New York: Anthem Press, 2021.
- Fisher, Anrew. *Metaethics: An Introduction*. Durham: Acumen, 2011.
- Gotthelf, Allan, Lennox, James G. (ed.). *Metaethics, Egoism, and Virtue: Studies in Ayn Rand's Normative Theory*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2011.
- Horgan, Terry, Timmons, Mark. "Introduction". *Metaethics after Moore*. Ed.: Terry Horgan, Mark Timmons. Oxford, New York: Oxford University Press, 1-16, 2006.
- Jacobs, Jonathan. *Dimensions of Moral Theory: An Introduction to Metaethics and Moral Psychology*. Berlin, Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, 2002.
- Jung, Kevin. "Introduction". *Religious Ethics and Constructivism: A Metaethical Inquiry*. New York, London: Routledge, 1-20, 2018.
- Khawafa, Irfan. "The Foundations of Ethics: Objectivism and Analytical Philosophy". *Metaethics, Egoism, and Virtue: Studies in Ayn Rand's Normative Theory*. Ed.: Allan Gotthelf, James G. Lennox. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 49-73, 2011.
- Kirchin, Simon. *Metaethics*. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2012.

- Kulp, Christopher B. *Knowing Moral Truth: A Theory of Metaethics and Moral Knowledge*. New York, London: Lexington Books, 2017.
- Livingston, Alexander. *Damn Great Empires! William James and The Politics of Pragmatism*. New York: Oxford University Press, 2016.
- McIntyre, Alasdair. *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2007.
- McPherson, Tristram, Plunkett, David. "Introduction: The Nature and Explanatory Ambitions of Metaethics". *The Routledge Handbook of Metaethics*. New York, London: Routledge, 1-28, 2018.
- Mizzoni, John. *Evolution and the Foundations of Ethics: Evolutionary Perspectives on Contemporary Normative and Metaethical Theories*. New York, London: Lexington Books, 2017.
- Moore, George Edward. *Principia Ethica*. Cambridge: Cambridge University Press, 1922.
- Nuccetelli, Susana. *The Routledge Guidebook to Moore's Principia Ethica*. London, New York: Routledge, 2022.
- Railton, Peter. "Naturalistic Realism in Metaethics", *The Routledge Handbook of Metaethics*. Ed.: Tristram McPherson, David Plunkett. New York, London: Routledge, 43-57, 2018.
- Rawls, John. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press, 3. Genişletilmiş Basım, 2005.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy. "Intuitionism in Ethics", <https://plato.stanford.edu/entries/intuitionism-ethics/> (Erişim Tarihi: 16. 11. 2022)
- Terence Cuneo, Terence. "Saying what we Mean: An Argument against Expressivism". *Oxford Studies in Metaethics Volume I*. Ed.: Russ Shafer-Landau. New York: Oxford University Press, 35-72, 2006.
- van Roojen, Mark. *Metaethics A Contemporary Introduction*. New York, London: Routledge, 2015.
- Voltaire. *Philosophical Letters Or, Letters Regarding the English Nation*. Çev.: Prudence L. Steiner. Ed.: John Leigh. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., 2007.
- Warburton, Nigel. *Philosophy The Basics*. London, New York: Routledge, 5. Basım, 2013.

Bölüm

-4-

İSLAM AHLAK FELSEFESİNİN KAYNAKLARI

İslam ahlak felsefesi, İslam düşüncesi tarihi içinde, esas olarak Müslüman felsefeciler tarafından geliştirilen ve İslam'ın ahlaki öğretisi ve öğütlerini, felsefi kavram ve yöntemlerle sorgulamaya tabi tutan ahlak felsefesi türüdür.¹ İslam felsefesi tanımlaması, İslam kültür ve medeniyeti içerisinde geliştirilmiş olan felsefeyi ifade etmek için kullanılır, İslam ahlak felsefesi de daha genelde İslam felsefesinin bir bölümü olarak ortaya çıkar. İslam felsefesi tanımındaki "İslam" tabiri doğrudan İslam dinine işaret etmez, zira vahye dayalı bir din olan İslam ile insan zihninin ürünü olan felsefenin ayrı ayrı düşünülmesi gerekir. Elbette ki bir din olan İslam'da felsefe yapmak için gerekli pek çok malzeme bulunur, ancak bu unsurlar insan zihnine yerleştiğinde yani insan tarafından düşünüldüğünde felsefi bir nitelik kazanır. Öyleyse "İslam felsefesi"ndeki "İslam" nitelemesi, İslam'ın oluşturduğu bir dünyaya, felsefe kelimesi ise İslam toplumlarının ürettiği kültürel yapı içerisinde geliştirilmiş olan felsefeye işaret eder. Buna göre İslam'ın hâkim olduğu bir dünyada ortaya çıkan her eserde İslam dini belirleyici bir rol oynar. Bu nedenle İslam felsefesi ve onun bir dalı olan İslam ahlak felsefesi genel olarak İslami kavram ve ilkelerle uyumlu olan bir felsefedir.² Nitekim bütün İslam düşünürleri varlıkların kendisinden varlığa geldiği İlk İlke'nin Allah olduğu noktasında hemfikirdirler. Ayrıca nübüvvet ve öte dünya inancında da herhangi bir ihtilafa da düşmezler.³ İslam ahlak felsefesi, ahlak felsefesinin temel meselelerine İslam düşüncesinin akli ve nakli verileriyle yaklaşan, problemlere bu ilkeler ışığında çözümler üreten bir değerler sistemi ve hayat tasavvuru olarak anlaşılmalıdır.

Ahlak kelimesi, kökeni itibarıyla insanın psikolojik yapısını ifade eden "hulk" ve fizyolojik durumunu ifade eden "halk" kelimelerinin anlamını

¹ Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, (İstanbul: Dem, 2020), 14.

² Ömer Mahir Alper, *İslam Felsefesi Tarihi I*, Editör: Bayram Ali Çetinkaya, (Ankara: Grafiker, 2012), 13.

³ İsmail Hakkı İzmirli, *İslam'da Felsefe Akımları*, Haz. N. Ahmet Özalp, (İstanbul: Kitabevi, 1995), 19-20.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akyol, Aygün. "İslam Ahlak Felsefesi, Birey ve Özgürlük Merkezli Bir İnceleme". *Kutadgubilig*, Sayı 36, (Aralık 2017), 87-100.
- Alper, Ömer Mahir. *İslam Felsefesi Tarihi I*, Editör: Bayram Ali Çetinkaya, (Ankara: Grafiker, 2012)
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, (Ankara: Bilgesu, 2007), 1097b/5.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, (Ankara: TDV, 2005).
- Bircan, Hasan Hüseyin. *İslam Felsefesi, Tarih ve Problemler*, Editör. M. Cüneyt Kaya, (İstanbul: İsam, 2013), 680.
- Çağrı, Mustafa. *İslam Düşüncesinde Ahlak*, (İstanbul: Dem, 2020).
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019).
- Çetintaş, İbrahim. "İslam Ahlak Felsefesinin Kaynağı Olarak Nebvî Ahlak". Editör. Abdülkadir Macit, (İstanbul: Ensar, 2019), Tüm Yönleriyle Hz. Peygamber ve Ahlakı içinde, (İstanbul: Ensar, 2019), 75-99.
- Draz, M.A.. *Kur'an Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, (İstanbul: İz, 1993).
- Fahri, Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, (İstanbul, İklim Yayınları, 1992).
- İmam Buhari, *Sahih-i Buhari Muhtasarı*, Çev. Abdullah Durmuş v.d., (İstanbul: Polen Yayınları, 2008).
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İslam'da Felsefe Akımları*, Haz. N. Ahmet Özalp, (İstanbul: Kitabevi, 1995), 19-20.
- Karaman, Hüseyin. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Editör: Müfid Selim Saruhan, (Ankara: Grafiker, 2018).
- Kaya, Mahmut. "Aristoteles'in Ahlak ve Siyaset Felsefesinin İslam Dünyasına Yansıması", *Felsefe Arkivi*, Sayı. 22-23 (İstanbul, 1981), 212.
- Saruhan, Müfid Selim. "İslam Düşüncesinde Ahlak İlmi", *Eskiye*, Sayı 28, (2014), 53-66.
- Türker, Ömer. *İslam Felsefesine Konusal Giriş*, (Ankara: Bilay, 2020).
- Özturan, Hümeysra. *Ethostan Ahlakı*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020).
- Yaran, Cafer Sadık, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, (İstanbul: Dem, 2020), 14.

Bölüm -5-

İSLAM AHLAK EKOLLERİ

İslam'ın ilk yüzyıllarında Müslümanlar Kur'an ve Sünnet merkezli bir yaşam tarzını benimsediler. Toplumun ihtiyaçları ve ilişkileri çoğaldıkça ayrı ayrı ilim dallarının oluşturulması zaruret haline geldi. Bir yandan da kadim kültürlerde tartışılan ahlak ve ahlak felsefesi sorunlarını bilhassa tercümeler aracılığıyla Müslümanlar ilmi bir miras olarak aldılar. Bunun sonucunda iyi ve kötünün ne olduğu, niçin iyinin iyi, kötünün kötü olduğu, bir eylemin nasıl ortaya çıktığı, fazilet ve reziletlerin neler olduğu gibi sorular ve bunlara verilen cevaplar Müslümanların gündeminde önemli bir yer tuttu. İslam ahlak düşünürleri, insan fiillerinin iyi ve kötü olarak nitelenmesinin ilke ve kurallarını tutarlı ve düzenli bir şekilde ortaya koymaya çalıştılar. Bu teorilerin İslam'ın emir ve yasaklarıyla uyum içerisinde olmasına da büyük bir özen gösterdiler. Böylece İslam alimleri Kur'an ve Sünnetteki ahlakî ilke ve kurallara insanlığın ortak akli tecrübesini de eklemek suretiyle çeşitli açılardan değerlendirerek farklı ahlakî teoriler oluşturdular.

Ahlak teorilerini, kullanılan yönteme veya dayandığı ilkeye göre sınıflara ayırmak her ne kadar mümkün ise de yapılan çalışmalarda daha çok literatür üzerinden bir sınıflama mevcuttur. Buna göre verilen sınıflamada, ilkin Kelam, İslam Felsefesi ve Tasavvuf alanında eser kaleme alan düşünürlerin eserlerinde yer alan yaklaşımlar ortaya konuldu. İkinci olarak bu üçünden farklı bir usul takip eden ve İslam'ın emir ve yasaklarının bir yaşantıya dönüştürülmesini ön-geleyen geleneksel din alimlerinin yaklaşımları üzerinde duruldu. **Bu sınıflama her disiplinin ahlakı, kendi ilke ve yöntemine göre ele aldığı varsayımına dayanır.** Nitekim tasavvuf ahlakında nefsin arınması veya ahlaki eylem ile kastedilenin daha çok niyet, ihlas gibi kalbi fiiller olduğu gösterildi. Kelamcıların ahlakı irade hürriyeti, iyi-kötü/güzel-çirkin (hüsün-kubuh) meselesi gibi konular çerçevesinde ele aldığı vurgulandı. Filozofların ise ahlaki bir eylemin ortaya çıkışını izah ederken nefis teorisine ağırlık verdikleri, mizaç ve erdemlere dair çokça açıklamada bulunduklarına işaret edildi. Geleneksel dinî ahlakın temsilcisi sayılabilecek yazarların ahlakı açıklama usullerinde, ayet ve hadislerin zahiri anlamlarını ön planda tuttıkları ve bunun yanında ele aldıkları ahlaki konuları da ayet ve hadislerle temellendirmede bulunduklarının altı çizildi.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlak Dersleri*. İstanbul: DİB. Yayınları, 2016.
- Bircan, Hasan Hüseyin. “*Ahlak Mutluluk ve Erdem*”, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. ed. Cüneyt Kaya, 665-685. Ankara: TDV. Yayınları, 2018.
- Çağrı Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul: Birleşik Yayınları, 2000.
- Çağrı Mustafa. “*Ahlak*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim, 20Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahlak#1>
- Demirkol, Murat. “*İslam Ahlak Literatüründe Başlıca Perspektifler*”, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Müfit Selim Saruhan, 121-167. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Fahri, Macit. *İslâm Ahlâk Teorileri*, trc. Muammer İskenderoğlu- Atilla Arkan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- Görgün, Tahsin. “*İslam ahlak Teorileri*” *İslam Ahlak Esasları*, ed. Tahsin Görgün. 45-60. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2010.
- İbn Sina, Kitaâbü’ş-Şifâ: Nefs, çev. Mehmet Zahit Tiryaki, Ankara: TÜBA Yayınları, 2021.
- Kazanç, Fethi Kerim. *Gazzâlî Öncesi Ehl-i Sünnet Kelâmında Ahlâk Düşüncesi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007.
- Kılıç, Recep. “*İslam ahlakının Tanımı ve Kapsamı*”, *İslam Ahlakı Temel Konular Güncel Yorumlar*, ed. Muhammed Şevki Aydın-Ahmet Hadi Adanalı, 17-48. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Pirinç, Ahmet. “*İslam ahlak Felsefesi ve Ahlak Ekolleri*”, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. İsmail Erdoğan- Enver Demirpolat, 27-55, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2022.
- Türker, Ömer – Kübra Bilgin (ed.), *İslâm Ahlâk Literatürü*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2015.
- Türker, Ömer. *İslam Felsefesine Konusal Giriş*, Ankara: BİLAY Yayınları, 2020.
- Öngören, Reşat. “*Tasavvuf*” DİA ansiklopedi, Erişim, 20 Kasım 2022, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/40/C40013055.pdf>
- Yıldız, Mustafa, “*Gazzâlî ve David Hume Bilgi Kuramlarında Dinî Bilginin İmkânı*”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4/4, 12-36, (Aralık 2014). http://isamveri.org/pdfdrgr/G00007/2015_4/2015_4_YILDIZM.pdf
- Yıldız, Mustafa. “*Hacı Hasan Hilmi Efendi ve Ravzatü’s-Sü’adâ’sı -Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme*”, *Kader Dergisi*, 17/2, 388-436, (Aralık 2019), 401,402. http://isamveri.org/pdfdrgr/D03265/2019_2/2019_2_YILDIZM.pdf

Yıldız, Mustafa. "Gazzâlî'ye Göre Akıl ve Dinî Bilgi Kaynağı Olarak Aklın Önemi", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi,3/4, 14-28, (Aralık 2014).
[http:// isamveri.org/pdfdrq/G00007/2014_4/2014_4_YILDIZM.pdf](http://isamveri.org/pdfdrq/G00007/2014_4/2014_4_YILDIZM.pdf)

Yunus Cengiz, "Ahlak İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi", İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi, ed. Murat Demirkol, 19-37. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.

Bölüm

-6-

BİREYSEL AHLAK

6.1. Bireysel Ahlakın Temellendirilmesi

Bireysel ahlakın ne olduğunu araştırmaya, “İnsanın bir işi var mıdır? Varsa nedir?” soruları sorularak başlanabilir. Aristoteles bu sorulara “İnsanın işi akıl dolu bir yaşam sürmektir.” şeklinde cevap vermektedir. Ona göre akıl dolu bir yaşam; amelî felsefeyi elde etmek, iyilik yapmak, güzel davranmak, adaletli olmak ve ruhun erdemli eylemlerini gerçekleştirmek demektir.¹ Aristoteles ve diğer ahlakçı filozofların sözlerinden hareketle bireysel ahlakın temellerinin şunlar olduğu söylenebilir:

Bireysel ahlak temelde **amelî aklın verdiği prensip ve teorilere dayanır**.² Bu, pratiğin teorisidir ve amacı eylemdir. İşte, eylemin düşünceden, amelîn imandan üstün olduğu yer burasıdır. Bunun gibi siyasetin amacı da teori geliştirmek değil bilfiil yönetimde bulunmaktır.³

Bireysel ahlak **bir şeyi seçmek ya da seçmemek temelinde varlık bulur**. Seçim akıl, bilgi ve iradeye dayanıyorsa ahlakidir. Ancak genel anlamda insanın seçimlerini etkileyen üç şeyden bahsedilebilir: birincisi “akıl/iyilik”, ikincisi “yarar” ve üçüncüsü “haz”dır.⁴

Bireysel ahlakın temellerinden birisi **insanın sahip olduğu üstün değer**dir. Başka bir deyişle bireysel ahlak yüce gönüllüğe ve onurlu yaşama dayanır. Onurlu yaşamın merkezinde değersiz kişilerin yönetimi altına girmek vardır. Değersiz kişiler yönetime geçerse onurlu insanlar bundan dolayı acı çekerler, aksi durumda ise sevinç duyarlar.⁵

Bireysel ahlakın temellerinden bir diğeri onun **övgü ve yergiye konu olmasıdır**. Övgü ve yergi manevi bir yaptırım olarak görülebilirse de o, maddi bir ceza ve mükâfat dairesinin dışındadır. Şu hâlde bireysel ahlakın daha ziyade vicdana dayandığı söylenmelidir. Fakat ahlakın toplum içinde gerçekleşmesi ve

¹ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 29, 140.

² Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 229.

³ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 46.

⁴ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 45.

⁵ Aristoteles, *Eudemos’a Etik*, çev. Saffet Babur (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2017), 61.

Yararlanılan Kaynaklar

- Aristoteles. *Eudemos'a Etik*. çev. Saffet Babur. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2017.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Çağrı, Mustafa. "Fazilet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/ 268-271. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.
- Çetintaş, İbrahim. *İslâm Düşüncesinde Değerler Metafiziği*. Ankara: Elis Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Demirkol, Murat. *Nasîreddin Tûsî'nin Ahlak Felsefesine Etkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.
- Devvânî, Celâleddin. *Ahlak-ı Celâlî*. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Farabi. *Fusulü'l-medeni, Siyaset Felsefesine Dair Görüşler*. çev. Hanifi Özcan. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Farabi. *Mutluluğun Kazanılması*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 6. Basım, 2020.
- Farabi. *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye*. çev. Mehmet Aydın-Abdulkadir Şener-Rami Ayas. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Gafarov, Anar. *Nasîrüddîn Tûsî'nin Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İSAM, 2007.
- İbn Miskeveyh. *Ahlakî Olgunlaştırma (Tehzîbü'l-Ahlak)*. çev. Abdulkadir Şener-Cihat Tunç-İsmet Kayaoğlu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Karaman, Hüseyin. "İslâm Ahlakında Temel Erdemler". *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Müfit Selim Saruhan. 201-217. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlak-ı Alâî (Günümüz Türkçesiyle)*. Sad. Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Maraş, İbrahim. "Mutluluk". *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Müfit Selim Saruhan. 249-268. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Molla Sadrâ. *Arş'a Ait Hikmetler*. çev. Fevzi Yiğit. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2. Basım, 2022.
- Molla Sadrâ. *Cahiliye Putlarını Kırma*. çev. Fevzi Yiğit. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2020.
- Molla Sadrâ. *Esrârü'l-â-yât*. thk. Muhammed Hâcevî. Tahran: İran Felsefe Akademisi Yayınları, 1402/1981.

- Molla Sadrâ. *Kalbin Uyanışı*. çev. Fevzi Yiğit. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2. Basım, 2022.
- Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu-Mehmet Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 32. Basım, 2017.
- Platon. *Phaidros*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Tûsî, Nasîrüddin. *Ahlak-ı Nâsirî*. çev. Anar Gafarov-Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- Tûsî, Nasîrüddîn. *Seçkinler Ahlakı*. çev. Anar Gafarov. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Yahya İbn Adî. *Tehzîbü'l-Ahlak Ahlak Eğitimi*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Yalın, Salih. "Ahmet Hamdi Akseki'nin Ahlaki Sorumluluğa Bakışı". *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu*. ed. Ahmet Ögke-Sabri Yılmaz. 115-132. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2017.

Bölüm

-7-

AİLE AHLAKI

Ahlak bireyden başlayarak toplumu da içine alacak biçimde tüm eylemlerimizi kuşatan bir alandır. Dolayısıyla ahlak, insanın hayatının şahsi, toplumsal vb. birçok boyutuyla bağlantılı olan ve kişinin kendisi, sosyal çevresi, hatta canlı ve cansız her türlü varlıkla ilişkisine dair kurallar koyan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle ahlakın alanına girmeyen bir olgu veya olayı bulmanın söz konusu olmadığı söylenebilir. İnsan sosyal bir canlı olması bakımından diğer insanlarla bir arada yaşamaya ve yardımlaşmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda hem felsefî hem de dinî söylemelere bakıldığında, insanın tek başına bir hayat sürerek erdemleri elde edemeyeceği, erdemlerin ancak bir toplum içinde elde edilebileceği görülmektedir. Aile sosyal yaşamın ilk basamağını oluşturmakta, kişisel ve toplumsal olarak ahlaki gelişimimizde önemli bir fonksiyon icra etmektedir.

Aile toplumun temelini oluşturur. Toplumun huzur ve mutluluğu bir anlamda aile bireyleri arasında tesis edilen düzen, huzur ve mutluluğa bağlıdır. Beden ve ruh bakımından sağlıklı nesiller ancak bu yapıda olan aile ortamlarında yetiştirilebilir.¹ Aile insanlık tarihi boyunca var olan ve toplumun şekillenmesinde önemli roller oynayan sosyal bir gruptur. Hemen hemen her insan doğduğu andan itibaren hayatı boyunca eş, baba, anne, çocuk vb. birçok rolde, farklı görev ve sorumlulukları üstlenmiş şekilde ailenin bir ferdi olarak varlığını sürdürür. İnsanın iyiye-kötüye, doğruya ve yanlışla ilişkin düşünce ve değer yargıları, alışkanlıkları, ahlaki ve kişiliği küçük yaştan itibaren öncelikle aile içerisinde şekillenir ve gelişir. Aile içerisinde küçük yaşlarda edinilmiş kişilik, karakter ve huyların çoğu kez değiştirilemediği ya da çok zor değiştirildiği söylenebilir. Dolayısıyla ahlaki değerlerin oluşturulması, korunması ve aktarılmasında ailenin öncelikli ve önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.²

¹ Enver Uysal, "Aile Ahlakı", *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Müfit Selim Saruhan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 271.

² Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998), 206; Salih Yalın, "Şehrezûrî'de Aile Ahlakı", *Bilimname* 17 (2009), 229; Salih Yalın, "İslam Ahlak

Yararlanılan Kaynaklar

- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı Ahlak Dersleri*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1968.
- Akyol, Aygün. "İslam Ahlak Felsefesinde Değerler Eğitimi-İbn Miskeveyh Merkezli Bir Okuma". *Muhafazakâr Düşünce* 36 (2013), 41-66.
- Aristoteles. *Politika*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Aristotle. *Politics*. çev. C. D. C. Reeve. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 1998.
- Cihan, Ahmet Kamil. "Farabi'nin Eserlerinde Aile Reisliği". *Bilimname* 12, 2007
- Farabi, Ebu Nasr. *Fusûlü'n-Müntezâ*. ed. Fevzi M. Neccar. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1993.
- Güngör, Erol. *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.
- İbn Miskeveyh. *Tehzibü'l-Ahlak*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985.
- İbn Sina. "Kitabü's-Siyase li-İbn Sina". *Makalâtün Felsefiyyetün Kadîmetün li Bazi Meşahirî Felasifeti'l-Arab*. ed. Louis Şeyhu vd. Kahire, Dârü'l-Arab., 1985.
- İbn Sina. *Kitabü's-Şîfa Metafizik*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. 1-2 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn Sina. *Uyûnü'l-Hikme*. ed. Hilmi Ziya Ülken. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953.
- Kınalızâde, Ali Efendi. *Ahlak-ı Alâî*. çev. Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınevi, 2016.
- Leshem, Dotan. "Retrospectives: What Did the Ancient Greeks Mean by Oikonomia?" *Journal of Economic Perspectives* 30/1 (2016), 225-238. <https://doi.org/10.1257/jep.30.1.225>
- Oktay, Ayşe Sıdika. *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alâî*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Şehrezûrî. *Resâilü's-Şeceretü'l-İlâhiyye fî Ulûmi'l-Hakâiki'r-Rabbâniyye*. ed. Necefku-li Habibi. Tahran: Müessese-i Pijûhişiy-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 2006.
- Toksöz, Hatice. "Ahlakın Aile Boyutu". *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Murat Demirkol. Ankara, 2018.
- Tûsî, Nasîruddin. *Ahlak-ı Nasırî*. çev. Anar Gafarov - Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- Uysal, Enver. "Aile Ahlakı". *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Müfit Selim Saruhan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Yalın, Salih. "İslâm Ahlak Filozoflarının Aile Ahlakına İlişkin Görüşleri Üzerine Bir İnceleme: İbn Sina, Tûsî ve Kınalızâde Örneği". *İslâmî Araştırmalar* 30/3 (2019), 479-494.
- Yalın, Salih. "Şehrezûrî'de Aile Ahlakı". *Bilimname* 17 (2009), 229-243.
- Yalın, Salih. "Şîrvânî de Ahlak ve Siyaset". *Bilimname* 24 (2013).

Bölüm

-8-

TOPLUM VE DEVLET AHLAKI

İslam dünyasında klasik dönemde yazılan ahlak kitapları genellikle üç bölümü içerecek şekilde kaleme alındı. Bu üç bölüm birbiriyle ilişkilidir ve her bir bölüm diğerinin tamamlayıcısıdır. Bu bölümlerden ilki, insanın kendi nefsinin tanıması ve yönetmesi anlamına gelen ‘tedbîrû’n-nefs’ ya da ‘tehzîbü’l-ahlak’ olarak adlandırılır. İkinci bölüm, belli bir amaç doğrultusunda aile fertlerinin bir araya gelerek oluşturduğu hanenin yönetimini konu alır ve ‘tedbîrû’l-men zil’ olarak adlandırılır. Üçüncü bölüm ise yine belli bir amaç etrafında aile ve grupların bir araya gelerek oluşturduğu daha büyük bir topluluğun yönetimi anlamına gelen ‘tedbîrû’l-medîne/müdün’dür. Her birinde de amaç en iyiye ve erdemli olana erişmektir. Kendi nefsinin iyi ve doğru yöneten erdemli bireylerle erdemli hanelerin temeli atılır, erdemli haneler ise erdemli devleti oluşturur. Döngüsel olarak bunun tam tersi de geçerlidir yani erdemli devlette, erdemli hane ve erdemli bireyin temeli vardır. Bu bölümde toplum ve devlet ahlakı konusu ele alındı.

8.1. Toplumsal Hayatın Gerekliği

Klasik İslam ahlak kitapları antik kaynaklara paralel olarak **insanın tabiatı icabı toplumsal hayata uygun bir canlı olduğu** konusunda mutabıktırlar (el-insânü medeniyyün bi’t-tab). İnsan, diğer canlıların doğuştan sahip olduğu donanımlara ve dış tehditlere karşı kendisini korumasını sağlayacak tabii araçlara sahip değildir. Örneğin insan diğer canlılardan farklı olarak kendisini soğuktan ya da sıcaktan koruyabilecek kürk ve deri gibi donanımlara ya da kendini tehditlerden korumasına olanak tanıyan, boynuz, pençe, diş vb. araçlara da sahip değildir. Yine insan çoğu canlıdan farklı olarak doğuştan itibaren uzun süreli ebeveyn korumasına ihtiyaç duyar. Öte yandan insan, yaşamını sürdürmeye yönelik dezavantajlarını akli ve sosyal bir varlık olması sayesinde avantaja çevirir. İnsan tek başına elbette yaşamını sürdürebilir ancak türünü devam ettirmek ve doğal olarak getirdiği potansiyelini en üst düzeyde gerçekleştirmek için hemcinsleriyle yardımlaşmaya, dayanışmaya, birlikte olmaya ihtiyaç duyar.¹ İyi

¹ Farâbî, *el-Medînetü’l Fâzıla*, ed. A. Nasrî Nâdir (Beyrût: Dâru’l-Meşrik, 1991), 112.

Yararlanılan Kaynaklar

- Aydın, Cemil. *İslam Dünyası Fikri - Küresel Bir Entelektüel Tarih Çalışması*. çev. Hasan Aksakal. İstanbul: Alfa Yayınları, 2021.
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Medine". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Butterworth, Charles E. "Ahlak ve Siyaset Felsefesi". çev. M. Cüneyt Kaya. *İslam Felsefesine Giriş*. ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2007.
- Fahri, Macit. *İslam Ahlak Teorileri*. çev. Muammer İskenderoğlu - Atilla Arkan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Farâbî. *el-Medînetü'l Fâzıla*. ed. A. Nasrî Nâdir. Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1991.
- Farâbî. *el-Medînetü'l Fâzıla*. çev. Nafiz Danışman. Ankara: MEB Yayınları, 2001.
- Farabi. *es-Siyasetü'l-medeniyye*. ed. Fevzi Mitri Neccâr. Beyrût: Dâru'l Meşrik, 1986.
- Farabi. *Fusûlü'n Münteza'a*. ed. Fevzi M. Neccar. Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1993.
- Farâbî. *İhsâu'l Ulûm*. çev. Ahmet Ateş. İstanbul: MEB Yayınları, 1990.
- İbn Miskeveyh. *Risale fî mâhiyyeti'l-adl*. ed. M. S. Khan. Leiden: E. J. Brill, 1964.
- İbn Miskeveyh. *Tehzîbü'l-ahlak*. Beyrût: Dâr Sâder, 2006.
- İbn Sînâ. *Kitabu's-Şifa Metafizik 2*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ. *Kitabu's-Şifa Metafizik 2*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İsmail Müfid İstanbulî. *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*. çev. Selime Çınar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlak-ı Alai*. ed. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Köroğlu, Burhan. "İbn Bâcce ve İbn Tufeyl:Felsefe Endülüs'te". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 329-364. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Nâsiruddîn Tusî. *Ahlak-ı Nâsîrî*. çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- Taşköprîzâde Ahmed Efendi. *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*. çev. Mustakim Arici. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Bölüm

-9-

AHLAK EĞİTİMİ

Ahlak eğitimi meselesi akıl, duygu ve ahlak varlığı olan insanların oluşturduğu tüm toplumlar için öncelikli olarak ele alınması gereken konudur. İnsanın ancak ahlaklı yaşamak, ahlaki ödev ve yükümlülüklerini yerine getirmek suretiyle insan olabileceğini belirten Kant¹, belki de insan için en büyük nimetin eğitilebilir olmak olduğunu dile getirdi.² İnsanın eğitilebilir bir varlık olması ve ahlakın da eğitim yoluyla kazanılabileceği fikri bizi direkt olarak insan ve ahlak arasında kurulacak ilişkiye götürür. Bu ilişkinin kilit kavramı bilgidir. Yani ahlakın bilgisi üzerine, insan doğasında bulunan merak duygusu ve akıl yetisi sonucunda ortaya çıkan bilgelik sevgisi (felsefe) birleştirildiğinde ahlaka yönelik eğitim süreci başlar.

Ahlak eğitimi insanın dünyada ilk sınıandığı bilgi ağacı kıssasına da bizi götürür. Musa'nın yaradılış efsanesine göre, Âdem ile Havva bilgi ağacının yasaklanmış olan meyvesinden yemiştir. Bilgi ağacı burada iyi ile kötünün bilgisi, emredilen şey ile yasak olan şeyin bilgisini sembolize eder. Gerçekten de bir insan, her haklı ve haksız davranışı aracılığıyla iyi ve kötü olan hakkında bir bilgiyi, bilinci ön koşul olarak varsayar.³ Demek ki Sokrates'in dediği gibi insan kötünün ve kötülüğün, gayri ahlaki olanın bilgisini bildiğinde, en azından teorik olarak kötülüğü ve ahlaksız olanı yapmayacaktır. Ahlak eğitimi, ahlak bilgisi (epistemolojisi) üzerine kurulabilir. Ahlakın bilgisi sadece akla değil, değerli ve ön yargılardan uzak olan tüm bilgi kaynakları üzerine oturtulmalıdır.

9.1. Ahlak, Eğitim ve Terbiye

Ahlak ile eğitim iç içedir. Eğitimin sahası ahlaka göre daha geniştir. Ahlakla eğitimin kesiştiği yer, insanın duygu, düşünce ve davranışları yoluyla iyi

¹ Ahmet Cevizci, *Etik Ahlak Felsefesi* (İstanbul: Say Yayınları, 3. Basım, 2018), 117.

² Selami Sönmez, "Eğitilme Arzusunun Yüceliği, Eğitilmeme Özgürlüğünün Saçmalığı", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 0/2, (1995), 115.

³ Heinz Heimsoeth, *Ahlak Denen Bilmece*, çev. Nermi Uygur (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1978), 47.

Yararlanılan Kaynaklar

- Altıntaş, Hayrani. *İslâm Ahlakı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Arda, Erhan vd., *Sosyal Bilimler El Sözlüğü*. ed. Erhan Arda. Bursa: Alfa Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Zeki. "Ailede Ahlak Eğitimi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 / 2 (Aralık 2003): 125-158.
- Aydoğan, Hüseyin. "G. E. Lessing ve I. Kant'da Vahiy Kavramı ve Vahyin Pedagogik Değeri". *Şarkiyat* 8/1 (Mayıs 2016), 357-372. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sarkiat/issue/26985/283674>
- Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2017.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Basım, 2010.
- Cevizci, Ahmet. *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları, 7. Basım, 2019.
- Cevizci, Ahmet. *Etik Ahlak Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Çağrı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yayınları, 8. Basım, 2018.
- Çağrı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlak*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Çiftçi, Nermin. "Ahlak Eğitimi". *Felsefe Ansiklopedisi*. ed. Ahmet Cevizci. 1/ 97-101. İstanbul: Etik Yayınları, 2003.
- Çuhadar, Cengiz - Coşar, Hakan. "Ahlak ve Temel Ahlaki Kavramlar". *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. İsmail Erdoğan – Enver Demirpolat. 1-26. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2. Basım, 2022.
- Dölek, İlbey. "Dinler Tarihi dersinde sanal gerçeklik gözlüğü uygulamasına ilahiyat öğrencilerinin bakışı: Hatay örneği". *International Journal of Social Sciences and Education Research* 6 / 3 (Temmuz 2020): 370-387. <https://doi.org/10.24289/ijsser.731771>
- Dölek, İlbey. "Dinler Tarihi Açısından İlahi Dinlerde Din Eğitimi". ed. Ayşe Erkmek. 215-243. *Tarih Araştırmalarına Farklı Yaklaşımlar*. Ankara: İKSAD Yayınevi, 2020.
- Erişirgil, Mehmet Emin. *Kant ve Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Gazali, İhya. Mısır: Matbaa el-Ezheriyye, 3. Cilt, 1302.
- Gazali, Kimyâ-yı Sa'âdet. Tahran: Resid, 2. Cilt, 1319.
- Göçen, Ahmet. "Eğitim Bağlamında Metaverse". *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 6 /1 (Haziran 2022), 98-122. <https://doi.org/10.46452/baksoder.1124844>

- Güngör, Erol. *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. Basım, 1997.
- Heimsoeth, Heinz. *Ahlak Denen Bilmece*. çev. Nermi Uygur. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1978.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslam*. çev. Edina Nurikiç. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Kaymakcan, Recep – Meydan, Hasan. *Ahlak ve Değerler Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Kılıç, Recep. *Dini Anlamak Üzerine*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 26 Eylül 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Lipson, Leslie. *Uygarlığın Ahlaki Bunalımları*. çev. Jale Çam Yeşiltaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2003.
- Öncü, Ali. "Din Eğitimi Kuramsal Çerçeve". ed. Muhammet Fatih Genç. *Din Eğitimi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Özden, Hacı Ömer. "İletişim Araçlarının Türk Ahlak Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", *Atatürk İletişim Dergisi*, 2, (Mart 2012), 141-158. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiletisim/issue/2761/36931>
- Parlatır, İsmail. vd., **Türkçe Sözlük**. Ankara: Türk Dil Kurumu. 9. Basım, 1998.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Emile Ya Da Çocuk Eğitimi Üzerine*. çev. Mehmet Baştürk – Yavuz Kızılçim. Erzurum: Babil Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Sarioğlu, Hüseyin (ed.). *Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Simpson, Evan. *Good Lives and Moral Education*. New York: Peter Lang Publishing, 1989.
- Sönmez, Selami. "Eğitilme Arzusunun Yüceliği, Eğitilmeme Özgürlüğünün Saçmalığı". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 0/2, (1995), 115-121. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsed/issue/2564/33024>
- Steutel, Jan. "The Virtues of Will-Power: Self-Control And Deliberation". *Virtue Ethics and Moral Education*. ed. David Carr – Jan Steutel. New York: Routledge, 1999.
- Topçu, Nurettin. "Okullarımızda Din ve Ahlak Eğitimi". *İslam Medeniyeti Dergisi* 1 / 1 (Mayıs 1967): 17-21.
- Türkgülü, Mustafa. *Ana Hatlarıyla Ahlak ve İslâm Ahlakı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Uthman, Muhammad Zainiy. "İslâm'da Ahlak ve Mutluluk". *Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları*. ed. Hüseyin Sarioğlu. 244-256. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.

- Yaran, Cafer Sadık. *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Yayla, Ahmet. "Kant's View on Moral Education". *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 38/1 (Mayıs 2005): 73-86. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000106
- Yiğitoğlu, Mustafa. "Religious Virtual Living and Metaverse on the Real World". *Afro Eurasian Studies*, 10/1 (Nisan 2022), 5-14. <https://doi.org/10.33722/afes.1093513>
- Yücel, Hasan Ali. *İyi Vatandaş İyi İnsan*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998.

Bölüm -10-

İSLAM AHLAK DÜŞÜNCESİNİN OLUŞUMUNDA YER ALAN ÜNLÜ FİLOZOF VE DÜŞÜNÜRLER

10.1. Kindî ve Ahlak Görüşü

İlk İslam filozofu olarak kabul edilen Ebu Yusuf Yakup b. İshak el-Kindî kesin olarak bilinmemekle birlikte miladi sekizinci yüzyılın sonunda (veya dokuzuncu yüzyılın hemen başında) soylu bir ailenin çocuğu olarak Kufe’de doğmuştur. Güney Arabistan’ın önemli ailelerinden biri olan Kinde’ye mensubiyeti nedeniyle Kindî ismi ile meşhur olmuştur. Babası İshak’ın uzun yıllar Kufe valiliği yaptığı Kindî, önce Kufe sonra da Basra’da ciddi bir eğitim almış daha sonra da Bağdat’a giderek devlet hizmetine girmiştir. Bilhassa dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında üçü de Mutezile mezhebine mensup olan Abbasi halifeleri Me’mun, Mu’tasım ve Vâsık döneminde felsefi ilimlerin İslam kültür ortamına tercümesi başta olmak üzere önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Halife Mütevekkil döneminde gözden düşen Kindî 847’de itibaren tabiri caiz ise münzevi bir hayat yaşamış ve 866 yılında vefat etmiştir.¹

Bir Mutezile kelamcısı olan Kindî’yi ilk İslam filozofu kılan şey, bir taraftan Grek felsefesinin kavram ve problemlerini ciddi anlamda eserlerinde konu edinmesi diğer yandan da yeni ve dışarıdan olana yönelik himayekar ve hoşgörülü yaklaşımıdır. Dönemin ilmi şartları göz önüne alındığında her ne kadar varıp durduğu nokta büyük oranda Mutezile kelamının görüşleri de olsa, tamamen dışarıdan intikal eden felsefi ilimlere yaslanması cüretkâr ve cesur bir tavidir. Kindî, salt hakikatin peşindedir ve bu, nereden gelirse gelsin kabul edilmelidir. Onun için söyleyen değil, söylenen önemlidir. O, bu bağlamda metafizik, fizik, astronomi, ahlak, psikoloji, musiki, tıp gibi konularda eserler kaleme almıştır. Konumuzla ilgili eseri *Risâle fî’l-Hîle li Defi’l-Ahzân’dır* (Üzüntüden Kurtulmanın Yolları). Eser her ne kadar oldukça kısa sayılsa (20 sayfa kadar) ve de bir tek konuya tahsis edilse de bir filozofun kaleminde çıkması açısından ciddi bir önemi haizdir. Aynı şekilde *Risale fî Hudûdi’l- Eşyâ ve Rusûmihâ* (Tanımlar

¹ Necmi Derin, “Klasik Dönem Meşşâî Felsefe I”, İslam Felsefesi, Editör, İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat, (İstanbul: 2018, Lisans Yayıncılık) , s. 109 vd.; Enver Uysal, “İlk İslam Filozofu:Kindî”, İslam Felsefesi Tarihi, Editör, Bayram Ali Çetinkaya, (Ankara: 2012, Grafiker Yayınları), s. 99-100

- İbn Miskeveyh, Ahlak Eğitimi, Çev. Abdulkadir Şener-Cihat Tunç-İsmet Kaya-oğlu, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2013
- İbn Sina, eş-Şifa, Nefs, Neşr, C. Anawati-Said Zayed, Kahire: 1975
- İbn Sina, en-Nas, Neşr, Hasen Âsi, et-Tefsîru'-Kuran ve'l-Lügati's-Sûfiyye fî Felsefeti İbn Sina içinde, Beyrut: 1983
- İbn Sina, eş-Şifa, İlahiyat II, Nesr, Muhammed Yusuf Musa-Süleyman Dünya-Said Zayed, Kahire: 1960
- Kara, İsmail, "Nurettin Topçu", DİA, Cilt 41, 2012
- Karaman, Hüseyin, (2012), "Dehriyyûn ve Tâbiyyûn Ekolleri", İslam Felsefesi Tarihi, Editör, Bayram Ali Çetinkaya, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012
- Kınalızâde Alî Efendi, Ahlâk-ı Alâî, Sedeleşiren Murat Demirkol, Ankara, Fecr Yayınları, 2016
- Kindî, Felsefi Risaleler, Çev. Mahmut Kaya, İstanbul, 2002
- Korkut, Şenol, "Meşşâî Geleneğin Kurucu Filozofu:Fârâbî", İslam Felsefesi Tarihi, Editör, Bayram Ali Çetinkaya, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012
- Nasîruddin Tusî, Ahlâk-ı Nâsîrî, Çev. Anar Gafuruov-Zaur Şükürov, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007
- Ocak, Hasan," Erken Dönem İslam Felsefesi", İslam Felsefesi, Editör, İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat, İstanbul, Lisans Yayıncılık, 2018
- Oktay, Ayşe Sıdika, Kınalızâde Alî Efendi ve Ahlâk-ı Alâî, İstanbul, İz Yayıncılık, 2005
- Peker, Hidayet, (2011), İbn Sina'nın Epistemolojisi, Bursa, Emin Yayınları, 2011
- Şahinoğlu, M. Nazif, "Ahlâk- Celâlî", DİA, Cilt 2, İstanbul, 1989
- Şirinov, Agil, "Nasîruddin Tusî" DİA, Cilt 41, 2012
- Topçu, Nurettin, İsyân Ahlakı, Çev. Mustafa Kök-Musa Doğan, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2020
- Turan, Ramazan, "Klasik Dönem Meşşai Felsefe II: İbn Sina ve Takipçileri", İslam Felsefesi, Editör, İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat, İstanbul, Lisans Yayıncılık, 2018
- Uyanık, Mevlut- Akyol, Aygün, "Meşşâî Felsefe Eleştirisi", İslam Felsefesi, Editörler. İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018
- Uysal, Enver, "İlk İslam Filozofu:Kindî", İslam Felsefesi Tarihi, Editör, Bayram Ali Çetinkaya, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012
- Uysal, Enver, Kindî ve İbn Sina Felsefesinin Temel Kavramları, Bursa, Emin Yayınları ,2008

Bölüm

-11-

İSLAM'DA İŞ VE MESLEK AHLAKI

İş ahlakı, iş paydaşlarının birbirleriyle ilişkilerindeki ahlaki durumları kapsayan norm, ilke ve değerler bütünüdür. Bu bütünün din, hukuk, kültür veya başka değer üreten kurumlara dayandırılması mümkündür. Birey, toplum, aile, çevre, tıp vb. ahlak alanlarında olduğu gibi İş ahlakı konusunda da normatif ve betimleyici yaklaşımlar vardır. Ayrıca özel sektöre ait bir iş ortamı olabileceği gibi kamunun sağladığı bir iş ortamı da olabilir. İş ahlakının bir terim olarak kullanılması, 1970'li yıllardan itibaren yaygınlık kazandı. Yaklaşık son otuz yıldan beri gittikçe artan bir ilgiyle iş ahlakı kuralları, norm ve ilkeleri devlet ve işverenler tarafından da benimsenmeye ve desteklenmeye başladı.

11.1. İş Ahlakı, Çalışma ve Boş Zaman

“İş ahlakı” Herhangi bir işyeri veya iş alanında neyin doğru, neyin yanlış olduğunu bilmek ve doğru ve uygun olanı yapmak”¹ şeklinde tanımlanmaktadır. İş etiği de denilen iş ahlakı, “modern toplumlarda mal ve hizmet üretip dağıtan örgütlerdeki bireylerin tutum ve davranışlarını ahlaki ölçütlere göre değerlendiren bir kavram”² ya da İş ahlakı, felsefenin günlük hayata bakan yüzü olan pratik ahlakın bir bölümünü oluşturur ve iş hayatında karşılaşılan sorunları konu edinir.³ İş ahlakında temel amaç, toplumun refahı ve bireyin mutluluğudur.⁴

¹ Ömer Demir, “İş Ahlakı Oluşturma Gerekçeleri ve İşlevleri: Bir Kurumsal İktisat Yaklaşımı”, İş Ahlakı Dergisi, 12 (2), ss. 63-94, 2020, 68.

² Adem Levent, “İktisadi Sistemler ve İş Ahlakı”, *Temelleri ve Uygulamalarıyla İş Ahlakı*, Editörler: Nihat Erdoğan, Ömer Torlak, Kübra Bilgin Tiryaki, (İstanbul, İGİAD Yayınları, 2018), 92-118.

³ Cevdet Kılıç, “İslam Ahlakı Açısından Modern Uygulamalı Etik” *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Müfit Selim Saruhan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 432.

⁴ Abbas, Ali, “Scaling an Islamic work ethic”, *Journal of Social psychology*, 128 (5), 1988, 577.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ali, Abbas, J. "Scaling an Islamic work ethic", *Journal of Social psychology*, 128 /5, 1988.
- Ali, Abbas J. *İslam'da İş Ahlakı*. Çev. H. Bedir Demirtaş, İstanbul: al-Baraka Yayınları, 2021.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Furkan Akderin İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Arslan, Mahmut. "İslâm İş Ahlakının Temelleri ve İbn Haldun'da Ahlak Medeniyet İlişkisi", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 4 (1) 2019: 101-128
- Aytaç, Ömer. "Kapitalizm ve Boş Zaman Kavramı". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (Haziran 2005): 1-23.
- Cansız, Demet. "İlk İş Kanunu Öncesi Dönemde Çalışma Hayatı ve Türk İşçilere Tahsis Edilen Hizmet Grupları". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 123/243 Kasım-Aralık 2019: 447-464.
- Çağatay, Neşet. "Anadolu'da Ahilik Ve Bunun Kurucusu Ahi Evren". *Belleten* 46 (182) 1982.
- Çağrı, Mustafa. *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Çalışkan, Yaşar - *Kültür, San'at ve Medeniyetimizde Ahilik*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001
- Durak, İbrahim- Yücel, Atilla. "Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Etkileri ve Günümüze Yansımaları" *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (2) 2010: 151-168.
- Demir, Ömer. "İş Ahlakı Oluşturma Gerekçeleri ve İşlevleri: Bir Kurumsal İktisat Yaklaşımı." *İş Ahlakı Dergisi* 12 (2) 2020: 63-94
- Ekinci, Yusuf. *Ahilik*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Erdem, Ramazan- İzgüden, Dilruba- Gökçaya, Durmuş. "Yöneticilerde İş Ahlakı: Kavramsal Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi (PIAR)*, 7 (2) 2020: 59-78
- Farabi, *Medinetü'l-Fazıla*. çev. Beşir Güneş. İstanbul: Çağdaş Kitap, 2021.
- Göz, Kemal. "İslam İş Ahlakı", *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. Ed. İsmail Erdoğan, Enver Demirpolat, İstanbul: Lisans Yayınları, 2019.
- Göz, Kemal. *İslam Felsefesinde Ahlakın Temel Paradigmaları*, Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Güneş, Mustafa. "Geçmişten Günümüze Sosyal Bir Kurum Olarak Ahilik". *Ahilik Kalite Merkezli Bir Yaşam*. ed. Ali Çavuşoğlu. Kayseri: Candan Matbaacılık, 2011.

- Kılıç, Cevdet. "İslam Ahlakı Açısından Modern Uygulamalı Etik" *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Müfit Selim Saruhan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 432.
- Köse, Saffet. *Ticaret*. İstanbul: İktisat Yayınları, 2020.
- Levent, Adem. "İktisadi Sistemler ve İş Ahlakı". *Temelleri ve Uygulamalarıyla İş Ahlakı*. Editörler: Nihat Erdoğan, Ömer Torlak, Kübra Bilgin Tiryaki. İstanbul, İGİAD Yayınları, 2018: 92-118.
- Parker, Stanley. "Towards a Theory of Work and Leisure". *Sociology of Leisure A Reader*, Ed. C.Critcher vd. London: E&FN Spon 1995.
- Platon. *Devlet*. çev. S. Eyüpoğlu, M. Ali Cimcoz İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 29. Basım, 2016.
- Usta, Aydın. "Kamu Görevlisinin Etik Amaç ve Ahlaki Yükümlülüğüne Yönelik Bir Değerlendirme". *Türk İdare Dergisi*, 468 / 2010
- Vural, Mehmet. "Ahî Evran". *İslam Felsefesi Sözlüğü*. Ankara: Elis Yayınları, 2000.
- Vural, Mehmet. "Ameli Ahlak". *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Murat Demirkol Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Ter: Zeynep Gürata. Ankara: Ayraç Yayınları, 1997.
- Yaran, Cafer Sadık. *Ahlak ve Etik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Yatkın, Ahmet. "Kamu Yönetimi Etiği ve Üst Düzey Yöneticilerin Çalışanlarına Karşı Etik Yükümlülükleri", *Akademik Bakış Dergisi*, 38, Eylül-Ekim 2013, 1-17.
- Yıldırım, Bilal. *Eğitim Örgütlerinde Kültürel Liderlik ve Meslek Ahlakı*, Ankara: Pegem Yayınları, 2018.
- <http://etik.meb.gov.tr/www/egitimciler-icin-mesleki-etik-ilkeler/icerik/10> Erişim: 24/06/2022.
- <https://sozluk.gov.tr/?g=iş> Erişim: 22/05/2022.
- https://cahitcengizhan.com/profesyonel-etik/#_Toc9770239 Erişim: 21/07/2022.
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/ticaret#2-ticaret-ahlaki> Erişim: 02/09/2022.

Bölüm -12-

UYGULAMALI ETİK

Grekçe “ethos”, latince “mos” kelimelerinden türeyen etik sözcüğü töre, gelenek, görenek, alışkanlık, yerleşik hale gelmiş duygululuk hali, karakter, huy, mizaç vb. anlamlara gelir. Etik, pratik bir etkinlik alanı olan ahlaki, teorik olarak inceleyen felsefe disiplini¹.

Değer, ilke ve kurallar üzerine incelemeyi ve eleştirmeyi temel alan ahlak felsefesi ile aynı anlamda kullanılan etik, özelde “nasıl davranmalı” genelde “nasıl yaşamalı” sorusunu yanıtlayan tüm yaklaşımları felsefî bir bakış açısıyla ele alan bir felsefe dalıdır.² Bu bağlamda etik, temel değerler ve erdemlerden yola çıkarak insan için iyi ve kötü olanı araştırır. Ayrıca birey ve toplum için olan ile olması gereken arasında ayırım yaparak ahlaki olan ve ahlaki olmayan eylemlerin ölçütlerini belirler.³

Felsefenin bir alt dalı olarak etik ya da ahlak felsefesi, felsefenin ahlaki değerlerle ilgili olan kısmıdır. Daha çok ahlak ve değer olgusu üzerine sistemli bir şekilde düşünme, soruşturma olarak tanımlanmaktadır. Ahlak söz konusu olduğunda birey pasif ve alıcıdır. Etik ise birey kurucu ve etkin düzeydedir. Ahlaki boyutta kişi önce geleneksel kural ve değerleri toplum içerisinde ve toplumdan elde ederek uygular. Daha sonra öğrendiği kural ve değerleri akli bir düzeyde sorgulamaya, tartışmaya ve temellendirmeye başlar. İşte o zaman ahlaktan etiğe geçilmiş olur.⁴

12.1. Teorik Etik Pratik Etik

Teorik ve pratik olarak iki ayrı alandan oluşan felsefenin pratik kısmında yer alan ahlak ilmi yine kendi içinde teorik ve pratik ahlak olarak ikiye ayrılır. Teorik ahlak kısmında ahlakın kaynağı, ahlakın değişmesi, ahlakın evrenselliği-

¹ Doğan Özlem, *Etik Ahlak Felsefesi*, Notos Kitap Yayınları, İstanbul 2015, s. 27.

² Mehmet Türkeri, *Etik Kuramları*, Lotus Yayınları, İstanbul 2019, s. 8.

³ Cengiz Çuhadar-Hakan Coşar, “Ahlak ve Temel Ahlaki Kavramlar” *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Editör İsmail Erdoğan-Enver Demir Polat, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 16.

⁴ Ahmet Cevizci, *Etik Ahlak Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2015, s. 11, 18-20.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ahmet Cevizci, Etik Ahlak Felsefesi, Say Yayınları, İstanbul 2015.
- Ahmet Cevizci, Uygulamalı Etik, Say Yayınları, İstanbul 2016.
- Aksu Bora, "Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık, Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 175-187.
- Âlim Yılmaz, "Felsefenin Sunduğu Bir İmkân Olarak Uygulamalı Etik", Muhafazakâr Düşünce, Yıl: 5 Sayı: 19-20, Kış Bahar 2009.
- Birol Ertan, "2000'li Yıllarda Çevre Etiği Yaklaşımları ve Türkiye", Yönetim Bilimleri Dergisi, 2 (1) , (2004) ss. 93-108.
- Cafer Sadık Yaran, Ahlak ve Etik, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010.
- Cengiz Çuhadar-Hakan Coşar, "Ahlak ve Temel Ahlaki Kavramlar"İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi, Editör İsmail Erdoğan Enver Demir Polat, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2019.
- Des Jardins, J. R. (2006). Çevre Etiği Çevre Felsefesine Giriş, Çev. R. Keleş, İmge, Ankara.
- Doğan Özlem, Etik Ahlak Felsefesi, Notos Kitap Yayınları, İstanbul 2015.
- Mehmet Vural, "Ameli Ahlak" İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi, Editör Murat Demirkol Bilay Yayınları, Ankara 2021.
- İrem Savcı Köroğlu, "Yeni Yoksulluk Türleri ve Sosyal Dışlanma", 19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi, cilt 3 sy. 2, 2022, ss. 100-116.
- Nejdet Durak, Meslek Etiği İmkân ve İşlevi Açısından Tıp Etiği, İlahiyat Akademik Dergisi, 2009/9.
- Mesut Kayaer, "Çevre ve Etik Yaklaşımlar", Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 1/2, (2013). ss. 63-76
- Kenan Çayır, "Yaşa Dayalı Ayrımcılık", Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 163-174.
- Mehmet Türkeri, Etik Kuramları, Derleme Ankara Lotus Yayınları, 2008.
- Meltem Demirgöz Bal, "Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Genel Bakış", Kashed, 2014, 1(1), ss. 15-28.
- Muammer Ak, "Toplumsal Bir Olgu Olarak Yoksulluk", Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, (54), 2016, ss. 296-306.
- Özcan Hıdır, "İslamofobi- Irkçılık- Kültürel Irkçılık İlişkisi". Ombudsman Akademik, yıl 4, sy. 7 (2017), ss. 23-49.
- Pınar Uyan Semerci, "Ayrımcılık Bağlamında Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma", Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 189-198.

- Recep Şentürk-Kadir Canatan, "İrkçılık" DİA, c. 19, TDV Yayınları, Ankara, 1999, ss. 124-131.
- Yaman Örs, "Biyotıp Etiği ve Felsefenin Sınırları", Etik ve Meslek Etikleri içinde, Haz. Harun Tepe, Türk Felsefe Kurumu, ss. 67-79, Ankara 2009.
- Süleyman Akbulut, "Gerçekten Eşit Miyiz? Acıma Zayıf Görme ve Yok Sayma Ekseninde Engelli Ayrımcılığı", Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 149-162.

Bölüm -13-

HZ. PEYGAMBER'İN AHLAK ANLAYIŞI

İslam düşüncesinde Risalet, toplumsal hayatın bir gereği olduğu gibi aynı zamanda yüce Allah'ın inayeti sebebiyle var olan bir kurumdur. Toplumsal yaşamın düzenini sağlayacak yasaların yapılmasına peygamber rehberlik eder. Ayrıca bireyin başka birey, toplum veya gruplarla kuracağı ilişkiler konusunda onlara örnek olur. Bu aynı zamanda Allah'ın var ettiği iyilik düzeninin bir gereğidir. İyilik düzeninin varlığı bir peygamberin var olmasını da zorunlu kılar. Cenabı Hak inayetiyle insanlar arasından birini seçip peygamber olarak gönderir.¹ Yüce Allah'ın gönderdiği peygamberlerin akıl ve idrak güçleri diğer insanlarla karşılaştırıldığında insan akıl ve idrakinin erişebileceği en üst düzeyde bulunur.² Vahyi tebliğ,³ tebyin, tefsir⁴ ve teşri⁵ edip uygulamaya geçirirken aklı ve iradeyi en üst düzeyde kullanırlar. Ahlak ile ilgili sözleri ve duruşları ile insanlara örnek olurlar.

Peygamber de insandır ancak vahiy alan insandır⁶ ve diğer insanlardan farklı birtakım sıfatlara sahiptir. Kelam kitaplarında enine boyuna incelenen bu nitelikler sıdk, emanet, fetanet, ismet ve tebliğdir. Sıdk doğruluk, emanet güvenirlilik, fetanet akıllılık, anlayışlılık ve yüksek kavrayış gücü, ismet günah işlememe ve tebliğ de Allah'tan gelen vahyi doğru ve apaçık bir şekilde nakletmedir.

Peygamberlerin, imana konu olmaları bakımından birbirinden farklı (tefrik) yoktur.⁷ Ancak fazilet bakımından birbirinden üstünlükleri (tafdil) vardır.⁸ Allah'ın insanlara rehberlik etmek üzere görevlendirdiği Peygamberimiz Hz.

¹ en-Nahl 16/36: el-İsra 17/15

² el-Fussilet 41/6

³ el-Ahzab, 33/39

⁴ en-Nahl, 16/44, 64

⁵ el-A'raf, 7/157

⁶ el-Fussilet 41/6

⁷ el-Bakara, 2/285

⁸ el-Bakara, 2/253

Yararlanılan Kaynaklar

- Adıgüzel, Adnan. "Vedâ Hutbesindeki Temel Prensipler ve Kur'ânî Temelleri." *Diyanet İlmi Dergi*. 52/3. Temmuz- Ağustos-Eylül 2016. 81-106.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Tahk. Şuayb Arnaut vd. Müessesetü'r-Risale, y.y. XVI. 2001.
- Apak, Âdem. *Siyer-i Nebi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Aydın, İbrahim Hakkı- Bekiryazıcı, Eyüp. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. İstanbul: Yenda Yayınevi, 2011.
- Bayraktar, İbrahim. "İslam'ın İnsana Tanıdığı Bazı Temel Haklar ve Veda Hutbesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10/1991. 221-229.
- Deniz, Gürbüz. *Beşer ve Resul Hz. Muhammed Mekke'de*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınları, 1981.
- İbn Hişâm. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. neşr. Mustafa es-Sakka vdiğ. Kahire 1936.
- İbn İshak, *Siyer*, çev. M. Şafi Billik, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- İbn Sa'd. *et-Tabakatu'l-Kübra*. neşr. İhsan Abbas. Beyrut 1957.
- Kam, Ömer Ferid. *Peygamber Ahlakı*. haz. Suat Ak. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2021.
- Karaman, Hayreddin. vdiğ. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2008.
- Martı, Huriye. "Hz. Peygamber'i Ahlakî Bir Model Olarak Benimsemenin Önündeki Engeller Üzerine." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23/1. (2014).
- Okiç, M. Tayyip. "Peygamberimiz (s.a.s) ve İnsan Hakları." *Alemlere Rahmet Hz. Muhammed*. İzmir: DİB Yayınları, 2019.
- Oktay, Ayşe Sıdika. "Hz. Muhammed'in İslam Ahlakının Örneği Olmasının Ahlak Düşüncesi Bakımından Önemi." *SDÜ İlahiyat Fakültesi Bilimsel Toplantılar*. ed. İsmail Yakıt. Isparta: Tuğra Matbaası, 2004.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kendi Sözleriyle Hz. Muhammed*. İstanbul: Hürriyet Ofset, 1992.
- Sarıtaş, Kamil. "Din ve Ahlak." *Bilim ve Ahlak*. ed. Celalettin Vatandaş. İstanbul: Açılım Kitap, 2013.
- Swidler, Leonard. *For All Life: Toward a Universal Declaration of a Global Ethic*. Ashland: White Cloud Press, 1999.
- Yıldırım, Ali. "Hz. Muhammed'in Örnek Ahlakı." *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2022.

Editörler

Prof. Dr. Osman Bilen - Dr. Öğr. Üyesi Haydar Dölek

Din Felsefesi

Yazarlar

Prof. Dr. Osman Bilen
Doç. Dr. Hasan Tanrıverdi
Doç. Dr. M. Fatih Kalın
Doç. Dr. Mehmet Ata Az
Doç. Dr. Ömer Faruk Erdem
Doç. Dr. Tuncay Akgün
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz Alaca
Dr. Öğr. Üyesi Emine Gören Bayam
Dr. Öğr. Üyesi Hüsamettin Yıldırım
Dr. Öğr. Üyesi Osman Murat Deniz
Dr. Öğr. Üyesi Sevcan Öztürk
Dr. Öğr. Üyesi Yalçın Çetin
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Kartal
Öğr. Gör. Dr. Gülşen Yaylı
Arş. Gör. Nurullah Aydın



Din Felsefesi

Editörler : Prof. Dr. Osman Bilen - Dr. Öğr. Üyesi Haydar Dölek

ISBN : 978-625-7825-98-6
Baskı : Lütfiye Tuğla / Millibasım ve Yayın
Basım Sayısı : 1.Baskı, 2023

©Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın bütün hakları Lisans Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Kitapta yer alan bölümlerin sorumluluğu yazarlarına aittir

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Bilen, Osman – Dölek, Haydar

Din Felsefesi / Editörler : Osman Bilen - Haydar Dölek

1.Basım. XII + 368 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN : 978-625-7825-98-6

1.Din Felsefesi , 2.Tanrı , 3. Ontoloji

Lisans Yayıncılık

Tahtakale Mah. Hicret Sokak No:8/A

Avclar-İSTANBUL

Tel: 0212 619 18 38

e-posta : lisans@lisansyayincilik.com.tr

www.lisansyayincilik.com.tr

Din Felsefesi

Editörler:

Osman Bilen / Dokuz Eylül Üniversitesi

Haydar Dölek / Fırat Üniversitesi

Bölümler ve Yazarlar**1.Bölüm:**

Abdullah Kartal / *Harran Üniversitesi*

2.Bölüm:

Mehmet Ata Az / *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*

3.Bölüm:

Emine Gören Bayam / *Dicle Üniversitesi*

4.Bölüm:

Tuncay Akgün / *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*

5.Bölüm:

Ömer Faruk Erdem / *Necmettin Erbakan Üniversitesi*

6.Bölüm:

Osman Murat Deniz / *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi*

7.Bölüm:

Hasan Tanrıverdi / *Ordu Üniversitesi*

Nurullah Aydın / *Ordu Üniversitesi*

8.Bölüm:

Gülşen Yaylı / *Kırıkkale Üniversitesi*

9.Bölüm:

Cengiz Alaca / *Artvin Çoruh Üniversitesi*

10.Bölüm:

Hüsamettin Yıldırım / *Fırat Üniversitesi*

11.Bölüm:

Osman Bilen / *Dokuz Eylül Üniversitesi*

12.Bölüm:

M. Fatih Kalın / *Kastamonu Üniversitesi*

13.Bölüm:

Yalçın Çetin / *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi*

14.Bölüm:

Sevcan Öztürk / *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*

ÖNSÖZ

Din ile ilgili sorunların felsefi açıdan tahlil ve değerlendirmesiyle ilgili bir disiplin olan “Din Felsefesi” elbette geniş bir alanı içine alır. Felsefe tarihinde din felsefesinin problemleri daha çok doğal ilahiyat olarak bilinen metafizik sorunlar arasında yer almaktaydı. Muhtelif felsefecilerin din hakkındaki düşünceleri araştırılırsa, hepsinin hareket noktası din üzerine tefekkürde bulunmalarıdır. Bu düşüncelerin ortak noktaları, ana hatlarıyla günümüzde din felsefesinin ilgi alanına giren temel dini inançlar, başta Tanrı’nın varlığı, yaratma, nübüvvet, ahiret ve ölümsüzlük gibi inançların lehinde veya aleyhinde ileri sürülebilecek delil ve gerekçeler üzerinde durulmasıdır. Ancak, din felsefesi ile alakalı kitaplarda tartışılan konular arasında: Dini tecrübenin mahiyeti ve doğası, dinin kökeni, bir tür inanma ya da farkında oluş kipi olarak dini inancın yapısı, dinin kaynağı olarak vahyin mahiyeti ve imkanı; beşeri kültür içinde dinin yeri, din dilinin mantığı, dinî sembollerin anlam ve önemi, din bilim ilişkisi nispeten geleneksel olmayan tarzda dinin kazandığı yeni işlevler sayılabilir.

Her şeyden önce din ile ilgili önemli felsefi sorunlar en eski kaynaklardan başlamak üzere günümüze kadar belli başlı düşünürlerin üzerinde durduğu konular arasındadır. Bunlarla ilgili tahlil ve değerlendirmelere yer veren bölümlerden oluşan bu derleme, esas olarak hem dinle alakalı düşünce tarihi hem de sorunlar çerçevesinde yazılmıştır. Her bir bölüm müstakil olarak okunabileceği gibi, “Giriş” bölümü ışığında da okunabilir. Bu durumda bölümleri birleştiren ana tema, dinî bilgi ve felsefi bilgi arasındaki ortaklık ve farklılıklar açısından, dinî tecrübenin merkezinde yer alan Tanrı’nın varlığı, alem ile ilişkisi, Tanrı’nın bilinmesi ile alakalı sorunlardır. İnsan hayatında farklı deneyimlerin birliğini sağlamada dinî tecrübe de önemli bir işlev üstlenir ve böylece aynı zamanda insanların doğal ve sosyal ilişkilerine de yön verir. Tarihsel, sosyolojik ve psikolojik kanıtların işaret ettiği üzere, birçok toplumda din, insan yaşamının tüm sahalarını belirleme eğilimindedir.

Tarihi bir geçmişi bulunan birçok din, insanlardan inançları, davranışları ve duyguları ile ilgili olarak ciddi bazı taleplerde bulunur. Varlıkların kaynağı, evrene hakim olan güçler, evrenin nihai gayesi ve varlıklar aleminde insanın yeri hakkındaki sorulara cevaplar sunmaktadır. Dinlerin ortak yönlerinden biri de, Kutsal varlığı, mahiyeti, insanların yerine getireceği çeşitli vazifeler aracılığı ile nasıl temas kuracağını bildirir. Birçok toplumda din, insanın maruz kaldığı olumsuzluklardan “kurtuluş yolu” gösteren bir takım öğretiler sunar ve katılacağı törenler aracılığı ile insanın en derin manevi ihtiyaçlarını tatmin edecek çareler önerir. Bütün bunlar dini tecrübenin insanlar arasında neden bu kadar yaygın ve önemli görüldüğünü açıklar. Herhangi bir dinin bu hususlarla

ilgili iddialarının beşeri tecrübenin sınırları içinde kalarak doğrulanması her zaman ciddi bir mesele olagelmıştır. Zaten Din felsefesi araştırmalarının temelinde yatan saik de dine dair bu tür iddiaları beşeri tecrübe sınırları dahilinde akli ve mantıki olarak eleştirel bir tahlilde bulunarak geçerlilik ve tutarlılık açısından değerlendirme çabasıdır.

Çağdaş bir felsefe disiplini olarak Din Felsefesinin genel olarak herhangi bir dinin öğretilerine ait ilahiyat alanı ile ortak konuları kapsamaması doğaldır. Bir dine özgü herhangi bir inanç ögesini tekil bir sorun olarak değil, birçok dinde rastlanan temel inançların ayrıntılarda her bir dinde oldukça farklı olduğunu dikkate almak din felsefesi yaklaşımı açısından daha uygundur. Bazı düşünürler dinin metafizik boyutunu ihmal ederek toplumsal işlevlerini dikkate alarak onu ahlaka veya davranışsal psikolojiye indirgeyerek açıklamaya çalışırlar. Diğer bazıları da dini tecrübenin epistemolojik olarak temellendirilmesini ancak din dilinin kendi imkanları ile sınırlandırmayı tercih ederek dini inançları bilimsel olgularla ilişkisi açısından eleştiriye tabi tutar.

On yedinci yüzyıldan itibaren “doğa” kavramının uğradığı köklü değişim sonucu gelişen yeni bilim anlayışı bütün evrenin kendi içkin yasalarıyla işlediğine dair varsayımlar güçlendi. Birçok düşünür doğa yasalarının keşfiyle doğaüstü bir gücün evrendeki bütün varlıkların iyiliği için çalıştığı ve ahlak ilkelerini belirlediği inancının ortadan kalkacağını iddia ederek geleneksel ilahiyat öğretilerinin yerini deizm veya ateizmin alacağını savundu. Avrupa ve Hristiyanlık merkezli bu tartışmalara İslam felsefesi ve ilahiyat geleneği açısından farklı bir yaklaşımla bakılması din felsefesine önemli katkılar sağlayacaktır.

Elinizdeki çalışmanın metot ve içerik bakımından günümüze kadar yazılan din felsefesi kitaplarından da yararlanarak, çağdaş sorunlar, alanda yetkin akademisyenler tarafından yazılan on dört bölümde ele alınmaktadır. Her bölüm din felsefesinin temel konularını, günümüz okurlarına oldukça sade ve anlaşılır bir dille açıklamayı hedeflemiştir.

Bu vesile ile bu derlemeye katkıda bulunan yazarlara ve kitabın yayınlanması için çabalarından dolayı İbrahim Halil Öztürk’e ayrıca teşekkürü borç biliriz. Gayret bizden tevfik Allah’tandır.

İstanbul, 2023

Editörler

Prof. Dr. Osman Bilen - Dr. Öğr. Üyesi Haydar Dölek

İÇİNDEKİLER

Önsöz	V
Bölüm 1 DİN FELSEFESİNE GİRİŞ / Abdullah Kartal	13
1.1. Din Felsefesinin Tarihçesi	13
1.1.1. Batı’da Din Felsefesi	14
1.1.2. Türkiye’de Din Felsefesi	15
1.2. Din Felsefesinin Tanımı	17
1.3. Din Felsefesi Yapma Biçimleri	19
1.3.1. Ele Alınan Konular Bakımından Din Felsefesi	19
1.3.2. Filozofun Amacı Bakımından Din Felsefesi	20
1.3.3. Felsefi Yöntemin İşlevi Bakımından Din Felsefesi	21
1.4. Din Felsefesinin Kapsamı ve Konuları	22
1.5. Din Felsefesinin Amacı	23
1.6. Din Felsefesinin Diğer Din Bilimleri ile İlişkisi	24
1.6.1. Din Felsefesi-Kelam/Teoloji	24
1.6.2. Din Felsefesi-Dinler Tarihi	26
1.6.3. Din Felsefesi-Psikoloji/Din Psikolojisi	26
1.6.4. Din Felsefesi-Sosyoloji/Din Sosyolojisi	27
1.6.5. Din Felsefesi-İslam Felsefesi	28
Kaynakça	29
Bölüm 2 İMAN VE AKIL İLİŞKİSİ / Mehmet Ata Az	31
2.1. Akıl, İnanç ve İman	31
2.2. İnançın Rasyonelliği	34
2.2.1. Tanrı İnançının Rasyonelliği	35
2.3. Katı Akılcılık	36
2.4. Fideizm (İlmîli-Katı Fideizm/İmancılık)	38
2.5. Eleştirel Akılcılık	43
2.6. Reformcu Epistemoloji	45
2.7. Tahkiki İmancılık	48
Kaynakça	51

Bölüm 3	53
TANRI TASAVVURLARI / <i>Emine Gören Bayam</i>	
3.1. Tanrı Tasavvurlarına Genel Bir Bakış	53
3.2. Teizm	54
3.3. Deizm	56
3.4. Panteizm	61
3.5. Panenteizm	65
Kaynakça	67
Bölüm 4	71
TANRI'NIN VARLIĞI İLE İLGİLİ DELİLER / <i>Tuncay Akgün</i>	
4.1. Ontolojik Delil	73
4.2. Kozmolojik Delil	84
4.2.1. İmkân Delili	85
4.2.2. Kelam Kozmolojik Delili (Hudûs Delili)	86
4.2.3. Yeter Neden Delili	88
4.3. Gâye ve Nizam Delili (Teleolojik Delil)	90
4.4. Ahlak Delili	98
4.5. Dini Tecrübe Delili	105
Kaynakça	115
Bölüm 5	119
ATEİZM VE ELEŞTİRİSİ / <i>Ömer Faruk Erdem</i>	
5.1. Ateizmin Tanımı ve Mahiyeti	119
5.2. Ateizmin Çeşitleri	121
5.2.1. Mutlak Ateizm	123
5.2.2. Teorik Ateizm	124
5.2.3. Pratik Ateizm	125
5.2.4. İlgisizlerin Ateizmi	126
5.2.5. İdeolojik Ateizm	126
5.2.6. Pozitif ve Negatif Ateizm	128
5.2.7. Agnostisizm	129
5.3. Ateizmin Psikolojisi	130
5.4. Ateizmin Argümanları ve Eleştirisi	134
5.4.1. Maddenin Ezeliliği ve Eleştirisi	135
5.4.2. Kötülük Problemi ve Eleştirisi	138
5.4.3. Mantıkçı Pozitivizm ve Eleştirisi	139
5.4.4. Evrim Teorisi ve Eleştirisi	142

5.4.5. Psikolojik-Sosyolojik Argümanlar ve Eleştirisi	145
5.4.5.1. Sosyolojik Temelli İddia	145
5.4.5.2. Psikolojik Temelli İddia	147
5.4.6. Tanrısız Ahlâk ve Eleştirisi	152
Kaynakça	155

Bölüm 6 DİN DİLİ / Osman Murat Deniz	157
---	------------

6.1. Din Diline Giriş	157
6.2. Din Dili Problemi ve Kaynakları	160
6.3. Din Dilinde Anlatım Biçimleri	164
6.3.1. Çok Anlamlı (eş sesli) Dil	164
6.3.2. Tek Anlamlı Dil	165
6.3.3. Analogik Dil	166
6.3.3.1. Atıf Analogisi	166
6.3.3.2. Orantı Analogisi	167
6.4. Dilsel Dönemeç ve Din Dili	168
6.4.1. Doğrulanabilirlik İlkesi ve Din Dili	169
6.4.2. Yanlışlanabilirlik İlkesi ve Din Dili	170
6.5. Bazı Çağdaş Çözüm Önerileri	172
Kaynakça	174

Bölüm 7 TANRININ SIFATLARI / Hasan Tanrıverdi- Nurullah Aydın	177
--	------------

7.1. Basitlik ve Birlik	177
7.2. Aşkınlık ve İçkinlik	181
7.3. Bilgi	185
7.4. Ezelilik	191
7.5. Kudret	195
7.6. Zorunluluk	198
7.7. İrade ve Yaratma	201
Kaynakça	206

Bölüm 8 KÖTÜLÜK SORUNU- İNSAN HÜRRİYETİ VE DETERMİNİZM / <i>Gülşen Yaylı</i>	211
--	------------

8.1. Kötülük Sorunu	211
8.1.1. Mantıksal Tutarsızlık Eleştirisi	214
8.1.2. Kanıta Dayalı Eleştiri	216

8.1.3. Kötülük ve Teodise	218
8.1.3.1. Augustine'ci Teodise ve Özgür İrade Savunması	219
8.1.3.2. Ruh Olgunlaştırma Teodisesi	222
8.1.3.3. Süreççi Teodise	224
8.1.4. Kötülük Sorununa Yönelik Diğer Çözüm Önerileri	225
8.2. İnsan Hürriyeti ve Determinizm	228
Kaynakça	232

Bölüm 9 VAHİY VE MUCİZE / Cengiz Alaca	235
---	------------

9.1. Vahiy	235
9.1.1 Vahiy Kavramının Kullanılış Şekilleri	236
9.1.1.1. Büyük ve Küçük Vahiy	238
9.1.1.2. Tabii Vahiy	238
9.1.1.3. Özel Vahiy	239
9.1.2. Vahyin Unsurları	240
9.1.3. Vahyin Temellendirilmesi	243
9.1.4. Vahyin Doğrulanması	246
9.2. Mucize	248
9.2.1. Mucizenin Tanımı	249
9.2.2. Mucizenin Özellikleri	251
9.2.3. Mucizenin Aklılığı	257
Kaynakça	259

Bölüm 10 RUH - ÖLÜM VE SONRASI / Hüsamettin Yıldırım	261
---	------------

10.1. Ruh	261
10.1.1. Ruhun Yetileri ve Türleri	266
10.1.2. Ruh-Beden İlişkisi	267
10.2. Ölüm	271
10.2.1. Ölüm Korkusu ve Ölüm Korkusunu Yenme	274
10.3. Ölüm Ötesi	275
10.3.1. Ölümsüzlük İnancının Temellendirilmesi	275
10.3.2. Ölümsüzlük Lehine Argümanlar	276
10.3.3. Ölümsüzlük Aleyhine Argümanlar	279
10.3.4. Tenasüh	279
10.3.5. Kişisel Kimlik Problemi	280
10.4. Diriliş	282

10.4.1. Aynı Bedenle Diriliş	283
10.4.2. Benzer Bedenle Diriliş	284
10.4.3. Gölge Varlık veya Semavi Bedenle Diriliş	285
Kaynakça	286

Bölüm 11 DİN VE BİLİM İLİŞKİSİ / Osman Bilen	289
---	------------

11.1. Kavram Olarak Din ve Bilim	289
11.2. Bilimsel Yaklaşımın Özellikleri	291
11.2.1. Bilim ve Nitelikleri	292
11.3. Dini Bilginin Mahiyeti	295
11.4. Din ve Bilim İlişkisi	296
11.4.1. Çatışmanın Tarihçesi	297
11.4.2. Bilimle Çatışmanın Hristiyanlığa Özgü Nedenleri	299
11.4.3. Bütün Dinleri İlgilendiren Sorunlar: Yaratma, Tanrı'nın Varlığı ve İnsanın Konumu	301
11.4.4. Bilimin Metafizik ve Teolojik İddialara Dönüştürülmesi	302
11.5. Din Bilim ilişkisinin Mahiyeti	305
11.5.1. Amaç Ve Yöntem Farklılığı Üzerinde Uzlaşma	307
11.6. Bilim ahlakı	309
Kaynaklar	313

Bölüm 12 DİN, SANAT VE ESTETİK İLİŞKİSİ / M. Fatih Kalın	315
---	------------

12.1. Genel Olarak Estetik ve Sanat	315
12.2. Din-Sanat İlişkisi	317
12.3. Dinin Sanata ya da Sanatın Dine Etkisi	319
12.4. Sanatın Dini Değeri	321
12.5. Estetik Tecrübe Delili	323
12.6. İslâm Sanatı	324
Kaynakça	329

Bölüm 13 DİN VE AHLÂK İLİŞKİSİ / Yalçın Çetin	333
--	------------

13.1. Dine Dayalı Ahlâk	334
13.2. Din ve Ahlâkın Birbirinden Bağımsızlığı	336
13.3. Dinin Ahlaki Değerleri Teşvik Edici Rolü	338

13.4. İslâm Dini ve Ahlâk İlişkisi	339
13.5. Hristiyanlık ve Ahlâk İlişkisi	342
13.6. Ahlaki Bir Değer Olarak Din ve Çevre	345
Kaynakça	349

Bölüm 14 DİNLERİN ÇEŞİTLİLİĞİ SORUNU / Sevcam Öztürk	353
---	------------

14.1. Dini Çeşitlilik Sorununa Genel Bir Bakış	353
14.2. Dini Dışlayıcılık	356
14.3. Dini Kapsayıcılık	359
14.4. Dini Çoğulculuk	363
Kaynakça	367

Bölüm

-1-

DİN FELSEFESİNE GİRİŞ

1.1. Din Felsefesinin Tarihçesi

Felsefenin özel bir alt dalı olarak görülmesi gereken din felsefesi neredeyse felsefenin kendisi kadar uzun bir geçmişe sahiptir. Din felsefesi, hem felsefe ile aralarındaki umum-husus yani genel-özel ilişkisi nedeniyle hem de dinin birçok bakımdan insan hayatı için son derece eşsiz ve değerli bir toplumsal fenomen ve bireysel tecrübe olması nedeniyle gerçekten felsefenin çok özel bir disiplini. Felsefe bilindiği kadarıyla ilk defa M.Ö. 7. yüzyılda Milet Okulu filozoflarının elinde doğa felsefesi olarak ortaya çıkmıştır. Fakat sadece iki asır gibi kısa bir süre içerisinde felsefe, konu zenginliğini kazanarak dinin temel öge ve iddialarını da içine alacak şekilde tekâmül etmiştir. İlk sistemci filozof olan Platon'un felsefesine baktığımızda Tanrı'nın varlığı ve nitelikleri, Tanrı-âlem ilişkisi, ruhun ölümsüzlüğü ve mahiyeti gibi dinin ana konularının felsefi soruşturmaya tabi tutulduğunu görürüz. Platon'dan önceki filozoflarca da bu konuların az veya çok ele alındığı görülür. Lakin tam bir güvenle denebilir ki din felsefesi en azından Platon ile birlikte, henüz adı konmasa da, fiilen başlamıştır.¹

Platon'un parlak öğrencisi Aristoteles ile birlikte ise artık dinin temel konuları bir daha çıkmamak üzere felsefenin ilgi alanına dâhil olmuş ve yüzyıllar boyunca "din felsefesi" şeklinde bir isim kullanılmadan din felsefesi yapılagelmiştir. Öyle ki felsefi gelenek Helenistik dönemin ardından İslam dünyasına intikal ettiğinde ortaya konan felsefeler büyük oranda birer din felsefesi örneğidir. İslam felsefesinin Kindi, Farabi, İbn Sina, Gazali ve İbn Rüşd gibi önemli şahsiyetlerinin her biri aynı zamanda büyük din felsefecisidir.² Felsefe geleneği Batı dünyasına göç ettiğinde de durum çok fazla değişmemiştir.

¹ Max J. Charlesworth, *Philosophy and Religion From Plato to Postmodernism* (Oxford: Oneworld, 2002), 12; Daha fazla bilgi için bk. Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 1 Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014); Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 2 Sofistlerden Platon'a* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014).

² Daha fazla bilgi için bk. Necip Taylan, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri* (İstanbul: İFAV, 2013).

Kaynakça

- Acar, Rahim - Yüce, Fatma. "Din Felsefesi Literatüründe Kuşbakışı Bir Gezinti". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/17 (2011), 203-220.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi 1 Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 6. Baskı., 2014.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi 2 Sofistlerden Platon'a*. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı., 2014.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 4. Baskı., 1994.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Heyevân*. ed. Abdüsselam Muhammed Harun. Mısır: Mustafa el-Bâbî, 2. Baskı., 1965.
- Charlesworth, Max J. *Philosophy and Religion From Plato to Postmodernism*. Oxford: Oneworld, 2002.
- Charlesworth, Max J. *Philosophy and Religion: The Historic Approaches*. London: The Macmillan Press, 1972.
- Dalkılıç, Bayram. "Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 1 (Şubat 2009), 281-292.
- Dalkılıç, Bayram. "Yirminci Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkiye'de Din Felsefesi". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004), 63-110.
- Davies, Brain. *Din Felsefesine Giriş*. çev. Fatih Taştan. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.
- Loewenthal, Kate M. *The Psychology of Religion A Short Introduction*. Oxford: Oneworld, 2000.
- Mehmed Ârif. "Hikmet-i Edyân". *Sırât-ı Müstakîm* 2 (21 Ağustos 1326), 17-18.
- Memdûh Süleyman. "Felsefe-i Edyan". *Felsefe Mecmuası* 9 (1326), 142-144.
- Nasr, Seyyed Hossein - Oliver Leaman (ed.). *History of Islamic Philosophy*. Oxford: Routledge, 2001.
- Oppy, Graham - N. N. Trakakis (ed.). *Ancient Philosophy of Religion*. New York: Routledge, 2014.
- Oppy, Graham - N. N. Trakakis (ed.). *Early Modern Philosophy of Religion*. New York: Routledge, 2014.
- Oppy, Graham - N. N. Trakakis (ed.). *Nineteenth-Century Philosophy of Religion*. New York: Routledge, 2014.
- Oppy, Graham - N. N. Trakakis (ed.). *Twentieth-Century Philosophy of Religion*. New York: Routledge, 2014.
- Peterson, Michael vd. *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*. New York: Oxford University Press, 5. Edition., 2013.

- Starbuck, Edwin Diller. *The Psychology of Religion An Emprical Study of the Growth of Religious Consciousness*. New York: Walter Scott, 1900.
- Şevketî, Eşref Efendizâde. "Din Felsefesinden". *İctihâd* 62 (18 Nisan 1329), 1356-1358.
- Taylan, Necip. *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*. İstanbul: İFAV, 4. Baskı., 2013.
- Tunç, Mustafa Şekip. *Bir Din Felsefesine Doğru*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1959.
- Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 2. Baskı., 1993.
- Yaran, Cafer Sadık. *Bilgelik Peşinde*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Yıldız, İbrahim. "Türkiye’de Din Felsefesi Alanında Yapılmış Olan Doktora Tezlerinin Ele Aldığı Konular Açısından Analizi". *Din ve Bilim* 1/1 (Haziran 2018), 24-37.

Bölüm

-2-

İMAN VE AKIL İLİŞKİSİ

Bu ünite, din felsefesinin önemli tartışmalarından biri olan inanç, iman ve akıl ilişkisi ele alınacaktır. İnanç ve imanın temellendirilmesinde aklın nasıl bir role sahip olduğu, inancın rasyonellik ve doğruluk değerinin belirlenmesinde aklın ne kadar belirleyici bir ölçüt olabileceği ele alınacaktır.

İnanç, doğası gereği psikolojik, sosyolojik, kültürel vb. farklı yönleri olan, insanın kalbine hitap ettiği kadar aklına da hitap eden bir tutumdur. Bireyin yaşamının her alanını doğrudan ya da dolaylı şekilde etkileyen inancın, salt koşulsuz ve sorgusuz teslimiyetle ya da salt akli çıkarımlarla izah edilmesi gereken bir tutum olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Dinî inancın öznel boyutu dışında hakikate dair iddiada bulunması kaçınılmaz şekilde inancın doğruluk/yanlışlık değerini, diğer bir ifadeyle inancın rasyonelliği problemini gündeme getirmiştir. İncanın rasyonelliği sorusu da, inancın akıl ile ne tür bir ilişki içerisinde olduğu/olması gerektiği, inancın rasyonel değerinin belirlenmesinde aklın ne derece bir ölçüt olabileceği tartışmasına neden olmuştur. Bu tartışma bağlamında, dinî inancın rasyonellik ölçütünün ne olduğu, imanın akli temellendirmeye gereksinim duyup duymadığı, imanın yapısı gereği akli aşan bir tutum mu olduğu, akli delillerle temellendirilmemiş bir dinî inancın iman edilmeye değer olup olmadığı gibi sorular ele alınacaktır.

Filozofların bu tür sorulara verdiği cevaplar ele alınmadan önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için ilkin akıl, inanç, iman ve rasyonellik gibi temel kavramlar tanımlanıp bunlardan kastın ne olduğu izah edilecektir; daha sonra günümüz din felsefesinde akıl-inanç ilişkisine dair farklı görüşler ele alınacaktır.

2.1. Akıl, İnanç ve İman

Akıl; düşünme, anlama, kavrama, doğruyu yanlıştan ayırabilme yetisi anlamına gelmektedir. *Akla uygunluk* (rasyonellik) ise, belirli bir yargının kendiliğinden apaçık doğru olan aklın temel ilkeleriyle uyumlu ve kendi içinde tutarlı olması, mantık ilkelerine dayanması, çelişki içermemesi, aklen temellendirilebilmesi anlamına gelmektedir. Aklın temel ilkelerinden kasıt, tecrübe ve

Kaynakça

- Özcan Akdağ, *Din Felsefesi I*, Kayseri: Kimlik, 2022.
- Özcan Akdağ, *Tanrı ve Özgürlük*, Ankara: Elis, 2016.
- Alston, William P., *Journal of Philosophy Inc. "Perceiving God": Journal of Philosophy* 83/11 (1986), 655-665.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2. Baskım, 2003.
- Clifford, William K. "The Ethics of Belief". *Lectures and Essays*. New York: London: The Macmillian Company, 1901.
- Deniz, Osman M. *Akıl-İman İlişkisi Açısından Fideizm*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Gazali. *İhya*. çev. Ahmet Serdaroğlu. III Cilt. İstanbul: Bedir Yayınları, ts.
- Hume, David - Millican, P. F. *An Enquiry Concerning Human Understanding*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2007.
- James, William. *The Will to Believe, and Other Essays in Popular Philosophy*. New York: Longmans, Green, and Co., 1903.
- Karl, Popper. *Açık Toplum ve Düşmanları Kitap Açıklaması*. II Cilt. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Kierkegaard, Søren. *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments*. ed. Howard V. Hong - Edna H. Hong. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1992.
- Kierkegaard, Søren. "Faith as Passionate Commitment". *The Rationality of Belief in God*. ed. George I. Mavrodes. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1970.
- Kierkegaard, Søren. *Fear and Trembling*. Harmondsworth, England: Viking Penguin, 1985.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Theodicee: Ya da Tanrının Haklı Kılınması*. çev. Levent Özşar. Bursa: Biblos, 2009.
- Malcom, Norman. "The Groundlessness of Belief". *Contemporary Perspectives on Religious Epistemology*. ed. R. Douglas Geivett - Brendan Sweetman. New York: Oxford University Press, 1992.
- Mâturîdî. *Tevilâtü'l-Kuran*. II Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Mavrodes, George I. *Belief in God: A Study in the Epistemology of Religion*. New York: Random House, 1970.
- Mehdiyev, Nebi. *Dinî Epistemolojiye Giriş: Tanrı İnancının Rasyonelliği*. İstanbul: İSAM Yayınları, 21., 2014.

- Mitchell, Basil. *The Justification of Religious Belief*. New York: Oxford Univ. Press, 1981.
- Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açıdan İman*. İstanbul: MÜİF Yayınları, 5. Basım, 2000.
- Pascal, Blaise. *Pensées*. çev. A. J. Krailsheimer. London: New York: Penguin Books, 1995.
- Penelhum, Terence. *God and Skepticism: A Study in Skepticism and Fideism*. Boston: D. Reidel Pub., 1983.
- Peterson, Michael L. (ed.). *Reason & Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*. New York: Oxford University Press, 3rd Basım, 2003.
- Philips, D. Z. "The Concept of Prayer". London: Routledge and Kegan Paul, 1965.
- Plantinga, Alvin. "Reformed Epistemology". *A Companion to Philosophy of Religion*. ed. Philip L. Quinn. Blackwell companions to philosophy. Cambridge, Mass.: Blackwell, 2007.
- Plantinga, Alvin. *Warranted Christian belief*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Plantinga, Alvin - Nicholas Wolterstorff (ed.). "Reason and Belief in God". *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*. 16-93. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1983.
- Russell, Bertrand. *Sorgulayan Denemeler*. çev. Metin Arık. Ankara: TÜBİTAK, 8. Basım, 1997.
- Wittgenstein, L. *Philosophical Investigations*. Oxford: Oxford Basil Blackwell Pub., 1958.
- Wolterstorff, Nicholas. "Can Belief in God be Rational if it has No Foundations". *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*. ed. Alvin Plantinga - Nicholas Wolterstorff. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1983.
- Yaran, Cafer Sadık. "Dinî Epistemolojide Eleştirel Akılcılık ve Tahkikî İmancılık". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997), 217-238.
- Yeşilyurt, Temel. "Kuşkuyu Dışlayıcı Bir Süreç Olarak İman". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000), 537-555.
- Yıldırım, Ömer Ali. *Kavram Atlası – Felsefe – 1. 2 Cilt*. Ankara: Gazi Kitapevi, 2020.

Bölüm -3-

TANRI TASAVVURLARI TANRI

3.1. Tanrı Tasavvurlarına Genel Bir Bakış

Düşünce tarihi, varlığın gerçekliğini ve hayatın anlamını anlamaya çalışan ve bu konuda çeşitli görüşler ileri süren insanların tarihidir. Duyumsadığımız âlem ve bu âlemdeki çokluğun ne olduğu, bu âlemin arkasında bir ilk sebebin bulunup bulunmadığı ve âlemin bu ilk sebeple bir tür ontolojik bağının olup olmadığı bu konuda akla gelen önemli sorulardandır. Bu konuda âlemi, kendi varlığı konusunda yeter sebep olarak görmeyip arkasında metafizik bir ilke arayarak bir Tanrı fikrine varanların yanında âlemin kendinden bir şekilde var olduğunu kabul eden materyalist ateist görüşler de bulunur. Bu ikisi arasında akli olarak tam bir kanaate varmanın mümkün olmadığını düşünen agnostikler yer alır. Bununla birlikte âlemi kendinde yeter sebep görmeyip bir Tanrı fikrine varanların tanrı tasavvurlarının felsefi olarak tamamen aynı olduğu da söylenemez. Tanrı'ya inananlar arasında Tanrı'ya atfedilen sıfatlar konusunda farklı görüşler yer alır.

Bu bölümde Tanrı'nın var olduğunu kabul eden ancak ona atfedilen sıfatları ve bu sıfatlarla da ilişkili olarak Tanrı âlem arasındaki ilişkiyi farklı açıklayan tanrı tasavvurları ele alınacaktır. Bu tasavvurlar, teizm, deizm, panteizm ve panenteizmdir. Ateizmde bir tanrı fikri söz konusu olmadığı için onun hakkında bir tanrı tasavvuru şeklinde konuşulamaz. Bu konu daha sonra müstakil bir şekilde yer alacaktır. Agnostisizmde Tanrı'nın varlığı hakkında bir karar söz konusu olmadığı için o da tanrı tasavvurlarında yer almaz. Bu nedenle burada ele alınan tanrı tasavvurlarında, varlığı ve birliği kabul edilen bir Tanrı söz konusudur. Ancak bu Tanrı'nın yaratması, insanlarla ve evrenle ilişkisi her tasavvurda birbirinden farklıdır. Bölümün temel amacı bu tanrı tasavvurları arasındaki farklılıkların neler olduğunu, Tanrı'ya atfedilen hangi sıfatların öne çıkarıldığını ortaya koymak ve bu konuda bir değerlendirme sunmaktır. Tanrı tasavvurları bize dinleri hatırlatsa da hatta bu tasavvurların oluşmasında belki dinler etkili olsa da onları din olarak düşünmek yanlıştır. Aşağıdaki dört tasavvur da bu yönüyle felsefi birer görüştür. Tasavvurlardan ilk olarak daha yaygın bir

İslâm dünyasında böyle bir panenteist tasavvur var mı diye bakıldığında M.Aydın, Muhammed İkbal'in bazı görüşlerinin panenteizme benzediğini ifade eder. İkbal, panenteizmin iddialarının bir kısmını onlardan önce öne sürmüş bir düşünürdür. Aydın'a göre "Onun âlemi durmadan değişen organik bir yapı şeklinde düşünmesi, her varlıkta belli ölçüde kendi kendini belirleme gücünü görmesi, âlemi Tanrı'nın etkileri olarak telakki etmesi vs. bu konudaki tutumunu açıkça ortaya koymaktadır."⁵¹ Ancak Muhammed İkbal'de böyle bir tasavvurun benzeri görülse de bu tarz bir çift kutupluluğu sistemleştirip bir tanrı tasavvuru ortaya koyduğu söylenemez. Panenteizmin eksik yönlerine gelince,⁵²

- Panenteizm diğer tanrı tasavvurlarından oldukça yakın bir zamanda ortaya çıktığı için hala bazı cevaplayamadığı soruların söz konusu olduğu söylenebilir. Özellikle Tanrı'nın çift kutuplu yapısı anlaşılabilir ve sorunlu görülebilir.

- Değişme, sınırlılık, zaman içinde olma gibi ifadeler antropomorfik bir tanrı tasavvurunu akla getirebilir. Tanrı'nın oluşun yönündeki bu sıfatları, kendilerinde eksikliği akla getirdiği için Tanrı'ya atfetmenin ne kadar tutarlı olduğu tartışmalıdır.

- Panenteizmdeki çift kutuplu tanrı tasavvurunun bir şekilde Hristiyanlık ile bağlantısı daha kolay kurulabilir. Hristiyanlıktaki tesliste, İsa'nın ulûhiyeti Tanrı'nın bir yönüyle somut, tarihin içinde olduğu anlamına gelebilir. Ancak diğer dinlerde Tanrı'yı bu şekilde tasavvur etmek ciddi teolojik problemlere yol açabilir.

⁵¹ Aydın, *Din Felsefesi*, 204.

⁵² Bkz. Aydın, *Din Felsefesi*, 205-206.

Kaynakça

- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002.
- Aydın, Mehmet S. "Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi". *Âlem-den Allah'a*. 35-108. İstanbul: Ufuk Kitapları, 3. Basım, 2002.
- Az, Mehmet Ata. "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. 63-85. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 6. Basım, 2005.
- Cobb, John B. - Griffin, David Ray. *Süreç Teolojisi*. çev. Tuncay İmamoglu - Ruhattin Yazoglu. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Demirci, Kürşat. "Hinduizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Ekim 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/hinduizm>
- Demirli, Ekrem. "Vahdet-i Vücûd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ekim 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/vahdet-i-vucud>
- Dorman, M. Emre. *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2009. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=NtBAevXNhYaNqJFoAcdBdsjrebySTU3cCwQw8LUMzc7Vk8Zbxd69e1Y4BHVeZD7n>
- Düzgün, Şaban Ali. "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 3-13. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Erdem, Hüsameddin. *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Erdem, Hüsameddin. "Deizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Eylül 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/deizm>
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.
- Hartshorne, Charles. "Dine ve Felsefeye Göre Tanrı". çev. Mehmet S. Aydın. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 205-219.
- Kaya, Mahmut. "Râzî, Ebû Bekir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Ekim 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/razi-ebu-bekir>
- Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Ekim 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/ibnur-ravendi>
- Levine, Michael. "Pantheism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2012 Edition)*. Erişim 15 Ekim 2022. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2012/entries/pantheism/>
- Oppy, Graham. "Western Philosophy". *The Routledge Companion to Theism*. ed. C. Taliaferro vd. 11-22. New York: Routledge, 2013.

- Paine, Thomas. *Akıl Çağı*. çev. Ali İhsan Dalgıç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Platon. *Yasalar*. çev. Candan Şentuna - Saffet Babür. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Spinoza, Benedictus. *Ethica*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Spinoza, Benedictus. *Teolojik-Politik İnceleme*. çev. Cemal Bâli Akal - Reyda Ergün. Ankara: Dost Kitabevi, 4. Basım, 2016.
- Sprigge, T. L. S. "Pantheism". *The Monist* 80/2 (1997), 191-217.
- Taliaferro, C. vd. "Introduction". *The Routledge Companion to Theism*. ed. C. Taliaferro vd. 1-7. New York: Routledge, 2013.
- Taylor, Alfred Edward. "Theism". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 12/261-287. Edinburg: T.&T. Clark, 1921.
- Topaloğlu, Aydın. *Filozofların Tanrısı: Teistik Perspektif*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014.
- Topaloğlu, Aydın. "Teizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Eylül 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/teizm>
- Wainwright, William J. *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. ed. Robert Audi. Cambridge: Cambridge University Press, 2. Basım, 1999.
- Weinberg, Kurt. "Pantheism". *Encyclopedia of Philosophy*. ed. Donald M. Borchert. 7/94-102. USA: Thomson Gale, 2006.
- Wood, Allen W. "Deism". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. IV/2251-2252. Michigan: Thomson Gale, 2005.
- Yenter, Timothy - Vailati, Ezio. "Samuel Clarke". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 15 Ekim 2022. <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/clarke/>

Bölüm

-4-

TANRI'NIN VARLIĞI İLE İLGİLİ DELİLER

Tanrı'nın varlığı için gerçekten herkesi ikna edici deliller var mıdır? Bu sorunun cevabı tabi ki kişinin delilden ne anladığına bağlıdır. Eğer delil deyince bir mantıkçı pozitivist ya da natüralist gibi deney ve gözleme dayanan bir şey anlaşıyorsa bu mümkün değildir. Nitekim 1961 yılında Yuri Gagarin Sovyet uzay gemisi ile yeryüzünün çevresinde dönmüş ve Tanrı'nın var olmadığını, minik penceresinden onu göremediğini ifade etmişti.¹ Tanrı hakkında konuşmanın imkânı ve anlamlılığı konusunda katı empirik doğrulama kurallarını benimseyip, anlamlılığı, doğrulanabilirliğe indirgeyen mantıkçı pozitivist tavır bir yana bırakılırsa, inanan bir teist için Tanrı vardır ve Tanrı hakkında anlamlı bir şekilde konuşmak birtakım sorunlar barındırır da, mümkündür. Tanrıya inanan birinin, Tanrı hakkında söylediği her ifadenin doğruluğu ve yanlışlığı sonunda, böyle bir varlığın var olup olmadığı problemine dönecektir. Günümüze değin pek çok düşünür sahip oldukları dinsel inançların kabul edilebilirlik değerine sahip oluşu, bir şekilde (akli veya nakli) doğrulanabilirliği, anlamlı oluşu ve delille desteklenebileceği ve bunların da ötesinde bu iddiaların doğruluk ve yanlışlıklarının entelektüel düzeyde tartışılabilmesi iddiasında bulunmaktadır.

İnsanın evrene ve kendine dair sorduğu soruların temel amacı kendini anlamak ve kendisinin evren içindeki gerçek yerini bulmaya çalışmaktır. Hem felsefenin hem de dinin nihai anlamda cevaplamaya çalıştıkları en önemli soru, insanın da bir parçasını oluşturduğu varlığın kaynağının ne ya da kim olduğudur. Çağlar boyunca bunu anlamak için çalışmış olan insanoğlunun bu konuda iki ümit kaynağından birisi din, diğeri ise felsefe olmuştur. Tarih boyunca her ne kadar birçok peygamber gelmiş olsa da insanlar Tanrı'nın var olup olmadığı, var ise nasıl bir varlık olduğu konusunda hep düşünmüşler ve bu konuda çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. Düşünce tarihinde fikirlerinden ve felsefelerinden haberdar olunan en eski düşünürler doğa filozofları olarak isinlendirilen antik

¹ Michael Peterson v.dğr., *Akl ve İnanç-Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar (İstanbul: Küre Yayınları, 2006), 101.

Kaynakça

- Akdemir, Ferhat. "Ahlâki Normların Ontolojik Kaynağı ve Epistemolojik Değeri Bağlamında Din/Tanrı-Ahlâk İlişkisi". *Muhafazakâr Düşünce* 5/19-20 (2009): 35-53.
- Akdemir, Betül. "Dini Tecrübede Güvenirlilik Ölçütleri". *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları: Sempozyum*. ed. Sami Erdem. 461-474. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.
- Akgün, Tuncay. "Felsefi Düşünce Yaratma Problemi". *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/11 (2012): 69-96.
- Akgün, Tuncay. *Gazali ve İbn Rüşd'e Göre Yaratma*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.
- Akgün, Tuncay. "Boethius'ta Tanrı, Sıfatları ve Teleolojik Delil". *Dinî Araştırmalar* 18/46 (2015): 126-147.
- Akgün, Tuncay. *Anlamayı Arayan İman/Anselmus'un Din Felsefesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Anselm of Canterbury. "Monologion". *The Major Works*. ed. Brian Davies vd.. 5-81. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Anselm of Canterbury. "Proslogion". *The Major Works*. ed. Brian Davies vd.. 82-104. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Anselm of Canterbury. "Reply to Gaunilo". *The Major Works*. ed. Brian Davies vd.. 111-122. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Aster, Ernst Von. *İlkçağ ve Orta çağ Felsefe Tarihi*. çev. Vural Okur. İstanbul: İm Yayın Tasarım, 2005.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999.
- Aydın, Fatih. "Allah'ın Varlığı ve Birliği Hakkında İbn Rüşd'ün Delilleri ve Eş'ariler'i Eleştirisi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020): 1120-1141.
- Bağcı, Okan. "Aristoteles'in Muharrik'i ile Leibniz'in 'Yeter Neden'inin Mukayesesi". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2017): 11-21.
- Boethius. *Felsefenin Tesellisi*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011.
- Craig, W. Lane. "Kozmolojik Argüman". *Din Felsefesi-Kısa ve Güncel Meseleler*. der. P. Copan vd.. 123-142. çev. Aydın Çavdar. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.

- Craig, W. Lane. "Kelâm Kozmolojik Argümanı". *Din Felsefesi – Seçme Metinler*. ed. Michael Peterson vd.. çev. Rahim Acar vd.. 265-277. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Çelik, Kevser. "Muhammed İkbâl'in Din Felsefesinde "İnsan-Olma" Kavrayışı ve Dinî Tecrübe". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36 (2015): 59-79.
- Çotuksöken, Betül. *Orta Çağ Yazıları*. İstanbul: Notos Yayınları, 2011.
- Çotuksöken, Betül – Babür, Saffet. *Metinlerle Orta çağda Felsefe*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2015.
- Davies, Brian, vd.. "Introduction", *The Cambridge Companion to Anselm*. ed. Brian Davies vd.. 1-4. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Descartes, René. *Meditations on First Philosophy-with Selections from the Objections and Replies*. translated and edited by J. Cottingham. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Descartes, René. *Yöntem Üzerine Söylem- Anlığın Yönetimi İçin Kurallar- İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 1996.
- Dombrowski, Daniel A. *Rethinking the Ontological Argument: A Neoclassical Theistic Response*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Durant, Will. *Felsefenin Öyküsü*, çev. Ender Gürol. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Evans, C. Stephen. "Moral Arguments". *A Companion to Philosophy of Religion*. ed. Charles Taliaferro vd.. 385-392. New Jersey: Blackwell Publishing, 2010.
- Evans, C. Stephen Manis, R. Zachary. *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*. çev. Ferhat Akdemir. Ankara: Elis Yayınları, 2010.
- Evans, G. R.. "Anselm's Life, Works, and Immediate Influence". *The Cambridge Companion to Anselm*. ed. Brian Davies vd.. 5-31. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Gazali, "Hudûs Delili". *Din Felsefesine Dair Okumalar-I*. der. Recep Alpyağıl. 284-286. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Gilson, Etienne. *Orta çağda Felsefe- Patristik Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonlarına Kadar*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Hemşinli, Hakan. "Tanrı'nın Varlığına Bir Delil Olarak Dinî Tecrübe: Duyu Tecrübesi ve Saf Bilinç İddiaları Örneği". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (2018): 1633-1655.
- Hemşinli, Hakan. "Dinî Tecrübenin Nesnelliği Üzerine". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2010): 119-144.

- Hemşinli, Hakan. "Öznellik ve Nesnellik Bağlamında Dini Tecrübe". *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-IV*, 945-956. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınevi, 2013.
- Hill, Daniel J. vd.. *Christian Philosophy A-Z*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- Hume, David. "Kıyasa Dayalı Teolojik Argümanın Eleştirisi". *Din Felsefesi – Seçme Metinler*. ed. Michael Peterson vd.. çev. Rahim Acar vd.. 290-297. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- İbn Rüşd. *Fasl-ül-Mekaal: Kitab-ül-keşf Tercümesi, İbn Rüşd'ün Felsefesi*. çev. Nev-zad Ayasbeyoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1955.
- İbn Sina, "İmkân Delili". *Din Felsefesine Dair Okumalar-I*. der. Recep Alpyağıl. 287-289. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Janusz, Salamon. "Dini Tecrübenin Bilişsel Geçerliliği". çev. M. Şükrü Özkan. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/19 (2018): 217-230.
- Kant, Immanuel. *Critique of Practical Reason*. trans. by Mary Gregor. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Kılıç, Recep. "Ahlâkı Temellendirme Problemi". *Felsefe Dünyası* 8 (1993): 67-78.
- Kuvancı, Cenân. "Nurettin Topçu'nun Dinî Tecrübe Anlayışı ve Şekilci Dindarlık Eleştirisi". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10/3 (2020): 680-693.
- Marulcu, Hasan Tevfik. "Âlemin Hudûsu Bağlamında Kelâm'ın Kozmolojik Yapılanması". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/16 (2006): 77-88.
- Oktay, Ayşe Sıdika. "Gazali'de Dini Tecrübe Delili Olarak Keşf". *Uluslararası Modern Çağ ve Gazali Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 195-202. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2014.
- Oppy, Graham. "Ontolojik Argüman". *Din Felsefesi-Kısa ve Güncel Meseleler*. der. P. Copan vd.. 161-179. çev. Aydın Çavdar. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Paley, William. "Kıyasa Dayalı Teleolojik Argüman". *Din Felsefesi – Seçme Metinler* ed. Michael Peterson vd.. 286-289. çev. Rahim Acar vd.. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Paley, William. "Doğal Teoloji". *Din Felsefesine Dair Okumalar-I* der. Recep Alpyağıl. 392-394. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Pay, Metin. "Kozmolojik Delil". *Dinî Araştırmalar* 19/48 (2016): 25-52.

- Peterson, Michael – Hasker, William – Reichenbach, Bruce – Basinger, David. *Akıl ve İnanç-Din Felsefesine Giriş*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- Plantinga, Alvin. *God, Freedom and Evil*. Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2002.
- Reçber, Mehmet Sait. “Tanrı’nın Varlığının Delilleri”. *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç, Mehmet Sait Reçber, 123-154. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Reçber, Mehmet Sait. “Tanrı: Tasavvurları, Sıfatları ve Delilleri”, *Din ve Ahlak Felsefesi*, ed. Recep Kılıç, 21-70 Ankara: Ankuzem Yayınları, 2006.
- Reçber, M. Sait. “Tanrı ve Ahlâki Doğruların Zorunluluğu”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003): 135-160.
- Sekman, Aziz. “Kant’ın Ahlak Delili”. *İnönü Üniversitesi Kültür Ve Sanat Dergisi* 3/2 (2017): 58-61.
- Tan, Necmettin. *İmana Yer Açmak – Immanuel Kant’ın Bilgi ve İman Felsefesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Topaloğlu, Fatih. “John Hick’in Dinî Tecrübe Anlayışı”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014): 159-171.
- Topaloğlu, Fatih. “Dinî Tecrübeyi ‘Yaşamayan Bilmez’ mi? (Wayne Proudfoot’un Dinî Tecrübenin İncelenmesini Süjeye İndirgeyen Metodu Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım)”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16/2 (2012): 69-76.
- Uysal, Enver. “Dindarlığın Ahlâki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler”. *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi El Kitabı*. ed. Müfit Selim Saruhan, 103-120. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Ward, Thomas M. “Losing the Lost Island”. *International Journal for Philosophy of Religion* 83/1 (2018): 127-134.
- Ward, Keith. “Tanrı, Şans ve Zorunluluk”. çev. Cafer Sadık Yaran. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004): 131-138.
- Yaran, Cafer Sadık. *Dini Tecrübe ve Meûnet*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Yaran, Cafer Sadık. “Eleştirel Deneyimcilik”: Dini Tecrübede Swinburne’nün “Safdıllık İlkesi”ne Karşı “Eleştirelilik İlkesi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007): 25-54.

Bölüm

-5-

ATEİZM VE ELEŞTİRİSİ

5.1. Ateizmin Tanımı ve Mahiyeti

Yunanca “tanrı” anlamına gelen “theos” kelimesinin önüne olumsuzluk bildiren “a” ekinin getirilmesiyle oluşan “atheos” sözcüğünden türetilen “ateizm”, evreni yaratan, evrene yasalar koyan veya herhangi bir şekilde müdahale ettiği düşünülen doğaüstü bir varlık türü olarak Tanrı veya tanrıların var olmadığı inancına dayanan felsefi anlayıştır. Daha ziyade materyalistler, şüpheciler ve pozitivistler için kullanılan bir ifade olan ateizm, kategorik olarak Tanrı’nın varlığını ve teizmin temel iddialarını reddetme tavrına tekabül eder. Buna göre ateizm evreni yaratıp varlığını devam ettiren, öz itibarıyla aşkın fakat sıfatları, ilmi, kudreti ve iradesi ile içkin olan teist tanrı tasavvuruna karşı duruşu ifade eder.¹ Yalnızca fiziksel gerçeklikle ilgilenen ateizm, insan zihninin incelikleri, estetik, doğadaki mucizevi düzene karşı duyulan hayranlık ve ahlaki değerleri kabul etmekle birlikte bunların mevcut fiziksel dünyada doğal bir biçimde belirdiklerini ve bunların varlığı için herhangi bir doğa üstü güce ihtiyaç olmadığını öne sürer.²

Ateizmin ortaya çıkış ve gelişim sürecinde etkin olan düşünceler şu şekilde sıralanabilir:

- Evrende var olan her şeyin maddi unsurlardan oluştuğunu, bilinç ve yaşamın farklı formlarının maddi elementlerin çeşitli organik formlar biçiminde birleşmesiyle meydana geldiğini öne süren maddecilik.
- Her türlü düşüncenin duyu ve tecrübeye dayandığını, duyu ve tecrübe verisi olmayan tanrı fikrine asla sahip olunamayacağını iddia eden duyumcu ve empirist yaklaşım.

¹ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 82.

² Mel Thompson, *Din Felsefesini Anlamak*, çev. Kemal Atakay (İstanbul: Optimist Yayınları, 2012), 160.

Kaynakça

- Akdemir, Ferhat. *Ateizm ve Sosyo-Politiği*. Ankara: Lazer Yayınları, 2007.
- Akdemir, Ferhat. "Feuerbach'ın Antropolojik Ateizmi ve Teistik Açından Değerlendirilmesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14-15 (2003), 341-357.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- Az, Mehmet Ata. *Kavram Atlası Felsefe II*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Büyük, Celal. *Tanrısız Ahlak -Eleştirel Bir Bakış-*. Ankara: Berikan Ofset, 2014.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Lennox, John C. *God's Undertaker Has Science Buried God?* England: Lion Hudson, 2009.
- Coffy, Robert. *Ateistlerin Tanrısı*. çev. Murtaza Korlaelçi. Ankara: Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2003.
- Craig, William Lane. "Kelam Kozmoloji Argümanı". çev. Rahim Acar vd.. *Din Felsefesi Seçme Metinler*. ed. Michael Peterson vd.. 265-277. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Çifçi, Osman Zahid. "Paul Bloom ve Dini İnançların Ortaya Çıkmasında Evrimsel Rastlantı Tezi". *Journal of Turkish Studies* 10/2 (2015), 193-212.
- Erdem, Engin. "Ateizm ve Kanıtları". *Din felsefesi: el kitabı*. ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. 157-190. Ankara: Grafiker Yayınları, 1.baskı., 2014.
- Erdem, Hüsameddin. *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. Konya: HÜ-ER Yayınları, 2017.
- Erdem, Ömer Faruk. *Bir Müslüman Deizm ve Ateizm'e Nasıl Bakmalı?* İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Gilson, Etienne. *Ateizmin Çıkması*. çev. Veysel Uysal. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1991.
- Güçlü, Abdülbaki vd.. *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002.
- Korlaelçi, Murtaza. "Ateizm ve Çeşitleri". *Felsefe Dünyası* 2/46 (2007), 12-44.
- Küng, Hans. "Tanrı İnsanın Bir Yansıması mıdır?" çev. Tamer Yıldırım. *Klasik ve Modern Metinlerle Din Felsefesi Dersleri İçin Yardımcı Kitap*. ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- Kütük, Selçuk. *Ateizm Yanılgısı*. İstanbul: Açılım Kitap, 2010.
- Le Poivedin, Robin. "Tanrı'nın İmkansızlığı" çev. Aydın Çavdar. *Din Felsefesi Klasik ve Güncel Meseleler*. ed. Paul Copan - Chad Meister. 263-281. İstanbul: İdea Ayrıntı, 2017.

- Lewis, H.David. "Ateist A. Flew'e Cevap". çev. Ahmet Ergenç. *Klasik ve Modern Metinlerle Din Felsefesi Dersleri İçin Yardımcı Kitap*. ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- McGrath, Alistar. *Dawkins Yanılgısı*. çev. M. Yıldırım. İstanbul: Haberci Yayınları, 2009.
- Önkal, Güncel. "Darwin'in Metafizik Düşmanı: Zeki Tasarım". *Cogito: Darwin Devrimi: Evrim* 60-61 (2009), 235-244.
- Pickering, W.S.F. "Sosyal Bir Fenomen Olarak Din". çev. R. Acar vd.. *Din Felsefesi Seçme Metinler*. ed. Michael Peterson vd. 39-44. Küre Yayınları, 2013.
- Plantinga, Alvin. "Naturalizme Karşı Evrimsel Argüman". çev. Fehrullah Terkan. *Allah Felsefe ve Bilim*. ed. Caner Taslaman - Enis Doko. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2004.
- Reçber, Mehmet Sait. "Tanrı'nın Varlığının Delilleri". *Din Felsefesi El Kitabı*. ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. 123-154. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Reçber, Mehmet Sait. *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*. Ankara: Kitâbiyât, 2004.
- Sevinç, Kenan. "Ateizmin Boyutları ve Tipleri". *İslâmî İlimler Dergisi* 12/3 (2017), 101-132.
- Strobel, Lee. *The Case for a Creator: A Journalist Investigates Scientific Evidence That Points Toward God*. Michigan: Zondervan, 2004.
- Şahin, Naim. "Hegel Bir Ateist midir?" *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (2003), 39-59.
- Şener, Habib. "Jean Meslier Düşüncesinde Ateizmin Temel Dayanakları ve Eleştirisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/27 (2018), 175-191.
- Taslaman, Caner. *The Big Bang, Philosophy and God*. trans. Ender Gürol. İstanbul: Nettleberry Publications, 2006.
- Thompson, Mel. *Din Felsefesini Anlamak*. çev. Kemal Atakay. İstanbul: Optimist Yayınları, 2012.
- Topaloğlu, Aydın. "Ateizm". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. 139-166. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Topaloğlu, Aydın. *Ateizm ve Eleştirisi*. Ankara: D.İ.B, 2000.

Bölüm

-6-

DİN DİLİ

6.1. Din Diline Giriş

Eski çağlardan beri dilin dini kullanımı gündelik hayatın neredeyse ayrılmaz bir parçası olmuştur. Yine de, din dili ile kastedilen dilin mahiyeti hakkında genel geçer bir tanım yoktur. William Alston'un (1921-2009) haklı olarak işaret ettiği gibi, sadece dini niyet ve amaçla kullanılan bir dilden bahsedilemez.¹ Dolayısıyla "din dili" ifadesinin kendisi sorunlu ve yanıltıcı gözükmektedir. Hangi dil olursa olsun, o dilin dini kullanımları olabilir. Bu nedenle din dili yerine, "dini konuşma", ya da "teolojik söylem" daha doğru ve yerinde bir tabir gibi durmaktadır.²

Şüphesiz bir cümlenin dini ya da dini ilgilendiren bir cümle olup olmadığına sadece sözlük anlamına bakarak karar veremeyiz. Bir cümle kullanıldığı bağlama ve kimin ne maksatla söylediğine bağlı olarak dini ya da din dışı şeklinde tasnif edilebilir.³ Buradaki müphemliği kısmen gidermek adına, bir cümle- nin dini olup olmadığını söylemek için şu tanıma başvurulabilir. "Din dili din ile ilgili bir iddia, inanç, tutum veya tercih ifade eden cümlelerden oluşur" Bu tanım ateistlerin ve agnostiklerin de din dili kullanmasına imkân tanımaktadır.⁴ Bununla birlikte bir cümle- nin dinî olup olmadığının bir ölçütü olarak kullanılan cümle- nin, dildeki ve insanların yaşantılarında icra ettiği hususi role ya da işleve de bakılabilir.⁵

Din dili en basit anlamıyla Tanrı hakkında konuşmak demektir. Özellikle kutsal metinlerde yer alan Tanrı hakkındaki ifadeler kastedilmektedir. Din dili

¹ William P. Alston, "Religious Language", *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*, ed. William J. Wainwright, (Oxford: Oxford University Press, 2005), 221.

² Olli-Pekka Vainio, *Religious Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 2.

³ Richard Swinburne, *Revelation: From Metaphor to Analogy*, (Oxford: Oxford University Press, 2007), 12-13.

⁴ Vainio, *Religious Language*, 3.

⁵ Cenani Kuvancı, *Din Dili Dil Oyunu Mu?*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 43; William T. Blackstone, *Dinsel Bilgi Sorunu: Felsefî Çözümlerinin Dinsel Bilgi Sorununa Etkileri*, çev. Tuncay İmamoğlu, (İstanbul: Ataç Yayınları, 2005), 52.

Kaynakça

- Alston, William P. *Divine Nature and Human Language: Essays in Philosophical Theology*. Ithaca: Cornell University Press, 1989.
- Alston, William P. "Religious Language". *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*. ed. William J. Wainwright. 220-244. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Az, Mehmet Ata. *İlahi Basitlik Bağlamında Tanrı'nın Bilinebilirliği: İbn Sina ve Thomas Aquinas Örneği*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Bayındır, Ahmet. "Din Diline Temel Yaklaşımlar". *İlahiyat Alanında Uluslararası Araştırmalar II*. Ed. Ahmet Bayındır. Konya: Eğitim Yayınevi, 2021.
- Blackstone, William T. *Dinsel Bilgi Sorunu: Felsefi Çözümlemelerin Dinsel Bilgi Sorununa Etkileri*. çev. Tuncay İmamoğlu. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.
- Bodur, Osman. "Müteşâbih Ayetlerin Yorumu Kapsamında İbn Fûrek'in Tefsiri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/30 (2014/2), 135-156. <https://doi.org/10.18505/cuid.290783>
- Burns, Elizabeth. *Din Felsefesi Nedir?*. Çev. Mehmet Ata Az. Ankara: Episteme, 2021.
- Cohen, Cynthia B. "The Logic of Religious Language". *Religious Studies* 9/2, (June 1973), 143-155. <https://doi.org/10.1017/S0034412500006557>
- Cole, Peter. *Access to Religion and Philosophy: Philosophy of Religion*. London: Hodder Education, Third edition, 2008.
- Çetin, Ali. "Tanrı ve Analoji". *Dini Araştırmalar* 13/37, (Haziran 2010), 63-72.
- Çınar, Bayram. "İslâm Kelamında Tanrı Hakkında Konuşmanın İmkânı: Din Dili Tartışmaları". *Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2020), 29-48. <https://doi.org/10.47145/dinbil.791014>
- Çiftçi, Muhammet. "Teşbihsiz Tenzih Mümkün Müdür?: Salt Tenzihî Dilin İmkânı ve Tenkidi". *Bilimname* 45, (2021/2), 121-153. 10.28949/bilimname.761197.
- Deniz, Osman Murat. *Fideizm Nedir? Teolojik ve Felsefi Bir Değerlendirme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Donovan, Peter. *Religious Language*. New York: Hawthorn Books, Inc. Publishers, 1976.
- Er, Hasan. "İdeal Din Dilinin İmkansızlığı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, (2019/1), 229-242.
- Erdemci, Cemalettin. "Kelam İlminde Nassı Anlama Sorunu ve Aşırı Yorum". *İslâmî İlimler Dergisi* 1/2 (Güz 2006), 7-38.

- Erkan, Erol. "Hakikati İnşa Aracı Olarak Din Dili" *The Journal of Academic Social Science Studies* 26 (Summer II 2014), 167-179. 10.9761/JASSS2355
- Evans, C. Stephen. "Din Dili Problemi". çev. Ferhat Akdemir. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, (2010), 253-273.
- Evans, C. Stephen – Manis, R. Zachary. *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*. çev. Ferhat Akdemir. Ankara: Elis Yayınları, 2010.
- Güçlü, Abdülbaki – Uzun, Erkan – Uzun, Serkan – Yolsal, Ü. Hüsrev. *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat, 2003.
- Ketizmen, Zafer. "Din Dili Problemi ve Bazı Çözüm Önerileri". *Kualia Analitik Felsefe*. Erişim 15 Ekim 2022. <https://kualiafelsefedergisi.com/2020/04/din-dili-problemi-ve-bazi-cozum-onerileri-zafer-ketizmen/>
- Kılıç, Recep. "Kur'an'da Uluhiyet Anlayışı Üzerine", *Kur'an'ı Anlamanın Fikri Arka Planı: Varlık, Bilgi, İnsan*, ed. Yusuf Şevki Yavuz. 185-232. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kuramer Yayını, 2017.
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Koç, Turan. "Din Dili Olarak Kur'an Dili", *Kur'an'ın Aydınlığına Doğru*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1995.
- Kuvancı, Cenân. *Din Dili Dil Oyunu Mu?*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Madsen, Truman G. "Three Theories of Religious Language". *Brigham Young University Studies* 2/2, (1960), 227-240.
- Ögçem, Ergin. "Olgucu Yaklaşımlar Perspektifinde Din Dili (Alfred Jules Ayer Örneği)". *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2/1, (Aralık 2016), 1-31.
- Ergin Ögçem. "Din Dili". *Din Felsefesi*, Ed. Rıfat Atay. 201-221. İstanbul: Lisans Yayınları, 2019.
- Peterson, Michael – Hasker, William – Reichenbach, Bruce – Basinger, David. *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Peterson, Michael – Hasker, William – Reichenbach, Bruce – Basinger, David. *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- Selçuk, Mualla. "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu" (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme). *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*. 332-358. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- Soskice, Janet. "Din Dili". çev. Mustafa Turan. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2017), 255-368.
- Stiver, Dan R. *The Philosophy of Religious Language: Sign, Symbol and Story*. Oxford: Blackwell Publishers, 1996.

- Swinburne, Richard. *Revelation: From Metaphor to Analogy* Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Tepe, Harun. "Viyana Çevresi Filozoflarında Doğrulama Ve-Veya Onaylama". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 16/2, (1999), 1-10.
- Thompson, Mel. *Din Felsefesini Anlamak*. çev. Kemal Atakay. İstanbul: Optimist, 2012.
- Tokat, Latif. "Dinin Sembolik Dili". *Milel ve Nihal*, 6/1 (Mart 2009), 75-98.
- Turan, Maşallah. "Din Dilini Yorumlama Çabaları ve Bu Bağlamda Akıl-Nakil Dengesinin Önemi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2008), 139,171.
- Vainio, Olli-Pekka. *Religious Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Oktay, Ayşe Sıdika – Güneş, Mehmet Burak. "Din Dili ve Antony Flew'un İnanç Değişikliğinin Din Diline Yansıması". *Bilimname XXXIX*, (2019/3), 447-468. <https://doi.org/10.28949/bilimname.580873>.
- Özcan, Zeki. *Viyana Çevresi Üzerine*. Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2012.
- Vardy, Peter. *The Puzzle of God*. Glasgow: Omnia Books Limited, 1999.
- Yazıcı, Şeyma. *Via Negativa ve Tanrı Hakkında Konuşmanın İmkânı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yıldırım, Ali. "Çağdaş İngiliz Felsefesinde Din Dilinin Fonksiyonel Analizi". *İnsan ve Toplum Bilim Araştırmaları Dergisi* 1/2, (2012), 320-344.

Bölüm

-7-

TANRININ SIFATLARI

Gerek Tanrı'nın kendisini insanlara vahiy yoluyla tanıtması, gerekse insanın yaratıcısını bilme isteği, Tanrı'nın sıfatları meselesini, kelam ve din felsefesi tartışmalarının önemli konularından biri haline getirmiştir. Nasıl bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğumuzu belirleyen, O'na atfettiğimiz sıfatlar olmaktadır. Tanrı'ya sıfat isnat edilmesinde dinî metinlerin yanı sıra metafizik ilgi de etkili olmuştur. Örneğin basitlik ve zorunluluk gibi sıfatlar, dinî ilgiden ziyade, metafizik ilgiyi karşılamak için Tanrı'ya atfedilmiştir.

7.1. Basitlik ve Birlik

Basit; varlığı mahiyetinin aynısı olan, zatı değişik unsurlardan, soyutlanabilir niteliklerden meydana gelmeyen, niceliksel ve niteliksel olarak bölünmesi imkânsız olan demektir. Tanrı'nın basitliğiyle onun hiçbir ontolojik bileşikliğe konu olmaması; birliğiyle zatı ve sıfatları itibarıyla denginin bulunmaması kastedilmektedir. Tanrı, her açıdan bir ve basit olandır. Bileşikliği ve bilkuvveliği çağrıştıran cisim, madde, form, zaman ve mekân gibi fenomenal öğelerden münezzehtir.¹ “Tanrı, bedeni olmadığından, ne nicel parçaların, ne de madde ve formun bileşiminden meydana gelmiştir; ne tabiatı tasavvurundan, ne de mahiyeti varlığından farklıdır. O, cins-ayrım, cevher-araz kompozisyonundan da oluşmaz”.² Kökenleri Antik Yunan düşüncesine dayanan bu görüş, Yeni Platoncu ve Meşşâî filozoflar tarafından³ benimsendiği gibi Thomas Aquinas tarafından da savunulmaktadır.

Bu minvalde Tanrı'nın madde veya formu olması halinde, bunlar birbirinden ayrı düşünölemeyeceğinden, birleşik bir varlık olurdu. Ayrıca madde ve formdan her biri, Tanrı'nın varlığı için gerekli olacağından, bunları bir araya getirecek nedene ihtiyaç duyulacak, dolayısıyla Tanrı'nın zorunlu varlık olması tartışmalı hale gelecektir.⁴ Cisimlerin aksine Tanrı, oluş ve bozuluşa tâbi değildir. Bilfiil var olduğundan, oluş ve bozuluşa işaret eden kuvve ve imkân halinden de söz edilemez. Bu tür şeyler, bileşik varlıklar için geçerlidir;⁵ onlar, bileşenlerinden sonra gelir ve bileşenlerine bağımlıdır.⁶ Ayrıca

¹ İbn Sina, *eş-Şifâ (İlâhiyyât-II)*, thk., el-Eb Kınvâti, Said Zâyid, (Kum: Zevil Kurba, 1230 (h), 402.

² Thomas Aquinas, *Summa Theologica*, transl. Fathers of the English Dominican Province, (Ohio: Benziger Bros., 1947), P.1, Q.3, A.7, 23.

³ Mustafa Çağrırcı, “Basit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5: 107.

⁴ Farabi, *Medînetül'l-Fâdıla*, çev. Ahmet Arslan, (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 38; Thomas Aquinas, *Summa Theologica*, P.1, Q.3, A.2, 18.

⁵ Mahmut Kaya, “Mufârikât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 367-368.

Kaynakça

- Akkanat, Hasan. *İbn Sina ve Gazali'de İlahi İrade Kurgusu: Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Aktürk, Eyüp. "Tanrı-Mekân İlişkisi: 'Her Yerde Bulunma' ve 'Aşkınlık' Sorunu", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/16 (2016), 942-961.
- Augustinus, Aziz. *The Confessions of Saint Augustine*. trans. Rex Warner. New York: Signet Classic, 2001.
- Aquinas, Thomas. *Summa Theologica*. trans. Fathers of the English Dominican Province, Ohio: Benziger Bros., 1947.
- Aquinas, Thomas. "Tanrı Kadir-i Mutlak". trc. Rahim Acar. *Din Felsefesi Seçme Metinler*. Ed. Michael Peterson vd.. İstanbul: Küre Yay., 2013.
- Aristoteles. *Fizik*. trc. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 2001.
- Arıcan, M. Kazım. *Panteizm, Ateizm ve Panentezizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Atay, Hüseyin. *Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Aydın, Mehmet S. *Âlemden Allah'a*. ed. Mustafa Armağan. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000.
- Ay, Mahmut. "Kelam'da Adalet, Kudret ve Hikmet Bağlamında Tanrı Tasavvurları", *Eskiye* 31 (2015), 25-50.
- Aydın, Yaşar. *Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.
- Az, Mehmet Ata. "Tanrı'nın Sıfatları". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Bağdadi, Abdülkâhir b. Tâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. Beyrut: Daru'l-Marife, 1997.
- Boethius, Manlius. *The Consolation of Philosophy*, trns. and ed. James J. Buchanan, New York: y.y. 1957.
- Çağrı, Mustafa. "Basît". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 5: 106-107. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Çetin, İsmail. "Boethius'ta Tanrı'nın Bilgisi ve İnsan Hürriyeti", *UÜİF Dergisi* 12/2 (2003), 133-145.
- Chittick, William C. "Bir Gelişme Teolojisine Doğru", *Varolmanın Boyutları Tasavvuf ve Vahdetü'l-Vücûd Üzerine Yazılar*, trc. Turan Koç. İstanbul: İnsan Yay., 2016, 21-43.
- Cobb, John B. - Griffin, David Ray. *Süreç Teolojisi*. trc. Tuncay İmamoğlu - Ruhatin Yazoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Craig, William Lane. *God, Time and Eternity*. Dordrecht: Springer, 2001.

- Deniz, Gürbüz. "İbn Sina'da Hürriyet", *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu (22-24 Mayıs 2008 İstanbul)*, İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2008.
- Descartes, Rene. *The Philosophical Writings of Descartes: Volume III*. trans. John Cottingham vd. New York: Cambridge University Press, 1991.
- Dyck, Grace M. "Omnipresence and Incorporeality", *Religious Studies* 13/1 (1977), 85-91.
- Eleonore, Stump - Norman, Kretzmann. "Eternity". *The Journal of Philosophy* 78/8 (1981), 429-458.
- Erdem, Engin. "Tanrı'nın Hayatında İki Safha Mümkün mü? (William L. Craig'in Ezelilik Anlayışının Eleştirel Analizi)". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 26/3 (2015), 100-106.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali. *Kitabu'l-luma' fi'r-Reddi ala ehli'z-zeyği ve'l-bida'*. ed. Richard J. McCarthy, Beyrut: el-Matbaatu'l Kâtulikiyye. 1953.
- Epiktetos. *İçsel Huzur İyi Yaşamın Kapısını Açar*, trc. Cengiz Erengil, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2003
- Farabi, Ebu Nasr. *Kitâbu's-siyâseti'l-medeniyye el-mulakkab bi mebâdii'l mevcûdât*. Beyrut: el-Matbaatu'l Kâtulikiyye, 1964.
- Farabi, Ebu Nasr. "et-Ta'likât, (Resailü'l-Farabi içinde)". Haydarabad: y.y. 1926.
- Farabi, Ebu Nasr. Uyûnü'l-Mesâil, (el-Mecmû' içinde). Mısır: y.y. 1907.
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Kitâbü'l-Cem', beyne re'yeyi'l-hakîmeyn Eflâtûn el-ilâhî ve Aristûtâlis*. nşr., Albert Nasrî Nâdir. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-meşrik/el-Matbaatu'l Kâtulikiyye, 1986.
- Farabi, Ebu Nasr. ed-Deavi'l-Kalbiyye (Resailü'l-Farabi içinde). Haydarabad: y.y. 1926.
- Findlay, J. N. "Can God's Existence be Disproved?" *Mind* 57/226 (1948), 176-183.
- Futch, Michael J. "Space, Time and God". *Leibniz's Metaphysics of Time and Space*. 171-194. USA: Springer, 2008.
- Ganssle, Gregory E. "God and Time". *Internet Encyclopedia of Philosophy*. 20 Haziran 2022. <https://iep.utm.edu/god-time/>
- Gazali, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn-I*. Mısır: y.y. 1334.
- Gazali, Ebû Hâmid Muhammed. *Tehâfütü'l-felasife*. thk. Süleyman Dünya. Kahire: Daru'l-Maarif, trs.
- Gazali, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Maksadu'l-Esna fi Şerhi Meanî Esmâillahi'l-Hüsna*. Kıbrıs: y.y. 1987.
- Gazali, Ebû Hâmid Muhammed. *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*. nşr. İbrahim Agâh Çubukçu- Hüseyin Atay. Ankara: Nur Matbaası, Ankara 1962.

- Gould, Paul M. (ed.). *Beyond the Control of God?* New York: Bloomsbury Academic, 2014.
- Hocazade. *et-Tehafüt fi'l Muhakemeti Beyne'l Gazali ve'l Felasife*. Beyrut: Darü'l Risaleti'l Alemiyye', 2018.
- İbn Hazm. *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. trc. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Rüşd, Ebu'l Velid Muhammed. *Tehâfütü't-Tehâfüt*. haz. M. Abid el-Cabiri. Beyrut: Merkezü Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2008.
- İbn Rüşd, Ebu'l Velid Muhammed. *el-Keşf an menâhici'l-edille fi akâidi'l-mille*. Beyrut: Merkezi Dirasati'l Vahdeti'l Mürebbiye, 1998.
- İbn Rüşd, Ebu'l Velid Muhammed. *Faslu'l-makâl fi mâ beyne'l-hikmeti ve's-şer'ati mine'l-ittisâl*. thk. Muhammed Ammar, Kahire: Daru'l Mea'rif, 1983.
- İbn Sina, Ebu Ali Hüseyin. *eş-Şifâ (İlâhiyyât I-II)*. thk. el-Eb Kinvâti - Said Zâ'id. Kum: Zevil Kurba, 1230 (h).
- İbn Sina, *en-Necât fi'l-mantık ve'l-ilâhiyyât-I-II*. thk., Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Daru'l Cil, 1992.
- İbn Sina, Ebu Ali Hüseyin. *Dânişnâme-i Alâî-Alâî Hikmet*. trc. Murat Demirkol. ed. Gürbüz Deniz. İstanbul: T.C. Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2013.
- İkbal, Muhammed. *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*. trc. Rahim Acar. İstanbul: Timaş Yayınları, 6. Baskı., 2017.
- Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. trans. Allen W. Wood - Paul Guyer. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Kaya, M. Cüneyt. *Varlık ve İmkan: Aristoteles'ten İbn Sina'ya İmkanın Tarihi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Kaya, Sibel. *İlahi Fiillerde Zorunluluk: Vücub Alellah*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Kaya, Mahmut. "Mufârikât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30: 367-368: Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Kılıç, Muhammet Fatih. *İbn Sina'nın Sebeplik Teorisi*. Ankara: Elis Yayınları, 2021.
- Kindî, Ebû Ya'kub b. İshak. "İlk Felsefe Üzerine, (Felsefi Risâleler içinde)". trc. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yay., 2014.
- Kutluer, İlhan, *İbn Sina Ontolojisinde Zorunlu Varlık*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Philosophical Papers and Letters: A Selection*. trans. Leroy E. Loemker. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, Second Edition., 1989.

- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Theodicy: Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man, and the Origin of Evil*. trans. E. M. Huggard. Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2007.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm - Clarke, Samuel. *Correspondence*. ed. Roger Ariew. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2000.
- Lin, Martin. "The Principle of Sufficient Reason in Spinoza". *The Oxford Handbook Of Spinoza*. ed. Michael Della Rocca. New York: Oxford University Press, 2018.
- Locke, John. "An Examination of Malebranche's Opinion of Seeing all Things in God". *The Works of John Locke-9* içinde. (London: Thomas Tegg, 1823), 211-255.
- Locke, John. *An Essay Concerning Human Understanding*. ed. A. D. Woozly. London: The Fontana Library, 1964.
- Marion, Jean-Luc. "The Impossible for Man-God". *Transcendence and Beyond: A Postmodern Inquiry*, ed. J.D. Caputo and M.J. Scanlon. Bloomington: Indiana University Press, 2007, 17-43.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. tahk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2017.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi* 9. trc. İbrahim Tüfekçi - Yusuf Şevki Yavuz. ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ensar Yay., 2018.
- McGinnis, Jon. *İbn Sina*. trc. E. Burak Şaman. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- Morris, Thomas V. *Our Idea of God: an Introduction to Philosophical Theology*. Illinois: Intervarsity Press, 1991.
- Molina, Luis de. *On Divine Foreknowledge*, trns., A.J. Freddoso, London: Cornell University Press, 1988.
- Nadler, Steven. *Mümkün Dünyaların En İyisi*. trc. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Quinton, Anthony. *The Nature of Things*. Boston: Routledge, 1973.
- Özdemir, Metin. "Ezelî Bilgi Anlayışının Problematik Yönü". *CÜİF Dergisi* 6/1: (2002), 209-226.
- Peterson, Michael vd. *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*. trc. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 9. Baskı, 2020.
- Plantinga, Alvin. *God, Freedom and Evil*. United States: Eerdmans Publishing Company, 2002.
- Plantinga, Alvin. *Tanrı'nın Bir Tabiatı Var Mı?* trc. Mehmet Sait Reçber. İstanbul: Elis Yayınları, 2010.

- Popkin, Richard H. and Stroll, Avrum. *Philosophy*. Oxford: Made Simple Books, 1990.
- Sarioğlu, Hüseyin. *İbn Rüşd Felsefesi*. İstanbul: Klasik Yay., 2006.
- Reçber, Mehmet Sait. *Tanrıyı Bilmenin İmkân ve Mahiyeti*. Ankara: Kitabiyat Yay., 2004.
- Reçber, Mehmet Sait. "Tanrı'nın Sıfatları". *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. Ankara: Grafiker Yay., 2014.
- Smith, Daniel W. "Deleuze and Derrida, Immanence and Transcendence: Two Directions in Recent French Thought", *Between Deleuze and Derrida*, ed. Paul Patton & John Protevi, (New York: Continuum, 2003): 46-66.
- Rota, Michael. The Eternity Solution to the Problem of Human Freedom and Divine Foreknowledge, *European Journal for Philosophy of Religion* 2/1 (2010), 165-186.
- Spinoza, Baruch. *Etika*, trc. Hilmi Ziya Ülken. İstanbul: Ülken Yay., 1965.
- Spinoza, Baruch. *Spinoza: Complete Works*. ed. Michael L. Morgan. trans. Samuel Shirley. Cambridge: Hackett Publishing Company, 2002.
- Stump, Elenore and Kretzmann, Norman. "Eternity". *Journal of Philosophy* 78/8 (1981), 429-458.
- Swinburne, Richard. *The Coherence of Theism*. United Kingdom: Oxford University Press, Second Edition., 2016.
- Swinburne, Richard. *The Existence of God*. Oxford: Clarendon Press, 1991.
- Şimşek, İsmail. *Düşünce Tarihinde Tanrı'nın Özgürlüğü Sorunu*. Ankara: Elis Yayınları, 2017.
- Taliaferro, Charles. *Consciousness and the Mind of God*. New York: Cambridge University Press, 1994.
- Tanrıverdi, Hasan. *Meşşâî Felsefede Tanrı'nın Bilgisi Meselesi (Din Felsefesi Açısından Bir Değerlendirme)*. Ankara: İlâhiyât Yay., 2016.
- Topaloğlu, Aydın. *Teizm ya da Ateizm, Tanrı Tanımazlığın Felsefî Boyutları*. İstanbul: Furkan Kitaplığı 2001.

Bölüm

-8-

KÖTÜLÜK SORUNU- İNSAN HÜRRİYETİ VE DETERMİNİZM

8.1. Kötülük Sorunu

Kötülük sorununun mahiyeti: İnsanoğlu yaşamı boyunca iyi ve güzel olay ve olguları tecrübe ettiği kadar kötü olanları da tecrübe etmektedir. Tecrübe ettiğimiz iyi ve güzel olan olay ve olgular, sonuçları itibarıyla mutluluk ve sevinç kaynağı olduklarından arzu edilirken kötü olanlar da acı ve ıstıraplara neden olduklarından arzu edilmeyen, kaçınılması istenen durumlardır. “Marmara depremi, ülkemizde yaşanan en büyük felaketler- den biri olarak tarihe geçti, hastalığınızın sebebi kötü huylu bir tümör, kötü beslenmek sağlık sorunlarına yol açar, mali durumum kötüye gidiyor, kötü alışkanlıklardan uzak durmak gerekir, sözlerime kötü anlamlar yüklersen kendimi kötü hissederim, kötü kalpli insanlarla arkadaşlık etmek istemem, kötüye odaklanmak kalbini karartır, niyetim kötü değildi” gibi cümleler zaman zaman okuduğumuz, işittiğimiz ya da bizzat kendimizin kurduğu cümlelerden sadece bir kaçıdır. Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere kötü; iyinin karşıtı ya da iyi özelliklere sahip olmayan, faydalı olmayan, korku ve endişe veren, üzüntüye sebep olan, istenilmeyen ve hoşla gitmeyen şey, mutsuzluk kaynağı ve ahlak ilkelerine aykırı olan gibi anlamlara gelmektedir.¹

İnsanlar doğrudan ya da dolaylı olarak tecrübe ettiği kötülüklerin kaynağını ve nedenlerini bilmek ister. Gündelik hayatımızda çoğunlukla pratik bir sorun olarak baş etmeye çalıştığımız kötülük, düşünce tarihinin en köklü felsefi ve teolojik sorunu olarak güncelliğini daima korumaktadır. Felsefe literatüründe kötülük kaynağı açısından üç kategoride ele alınmaktadır: ahlaki kötülük, doğal kötülük, metafizik kötülük.

Ahlaki kötülükler, insanların iradelerini yanlış kullanması sonucunda ortaya çıkan kötülüklerdir. Savaşlar, soykırımlar, zulümler, işkenceler, haksızlıklar, yolsuzluklar ve tecavüz ahlaki kötülük örneklerinden bazılarıdır.

¹ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük 3* (j-müt), (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), “Kötü,” 2804-2805.

Kaynakça

- Akarsu, Bedia. "Özgürlük". *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2004.
- Akarsu, Bedia. "Belirlenimcilik". *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2004.
- Akdemir, Ferhat. *Alvin Plantinga ve Analitik Din Felsefesi*. Ankara: Elis Yayınları, 2007.
- Audi, Robert. "Theodicy". *The Dictionary of Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Audi, Robert. "Determinism". *The Dictionary of Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002.
- Bolay, S. Hayri. "Özgürlük". *Felsefe Terimleri ve Doktrinleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- Çağbayır, Yaşar. "Kötü". *Ötüken Türkçe Sözlük*. 3 (j-müt). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Evans, C. Stephan – Manis, R. Zachary. *Din Felsefesi İman Üzerine Rasyonel Düşünme*. Çev. Ferhat Akdemir. Ankara: Elis Yayınları, 2010.
- Gazali. *İhyau Ulumi'd-Din*. Trc. Mehmet A. Müftüoğlu, 4 Cilt. İstanbul: Pırlanta Yayınevi, 1981.
- Harsthorne, Charles. *Philosophers Speak of God*. London: Cambridge University Press, 2000.
- Hick, John. *Evil and the God of Love*. London: Palgrave Macmillan Publishing, 2010.
- Hume, David. *Dialogues Concerning Natural Religion*. Cambridge University Press, 2007.
- Leibniz, G. W. "The Monadology". *The Rationalist*. Translated by: George Montgomery. New York: Chandler Anchor Books, 1960.
- Mackie, J. L. "Evil and Omnipotence," *The Problem of Evil Selected Readings*. Edt: Michael L. Peterson. University of Notre Dame Press, 2017, 81-94.
- Mccloskey, H. J. "God and Evil." *Philosophical Quarterly*, 10/39, (1960), 85-102.
- Meister, Chad. *Introducing Philosophy of Religion*. London: Routledge Publishing, 2009.
- Peterson, Michael vd. *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, Trc: Rahim Acar vd. İstanbul: Küre Yayınları, 2006.

- Plantinga Alvin. *God and Other Minds*. Ithaca: Cornell University Press, 1967.
- Plantinga, Alvin. *God, Freedom and Evil*. Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2002.
- Plantinga, Alvin. "Özgür İrade Savunusu." *Din Felsefesi Seçme Metinler*. Edt: Michael Peterson vd. Trc: Rahim Acar vd. İstanbul: Küre Yayınları, 2013, 398-423.
- Rowe, William. *Philosophy of Religion: An Introduction*. Canada: Cengage Learning, 2007.
- Stump, Eleonore. *The Cambridge Companion to Augustine*. Cambridge University Press, 2001.
- Şimşek, İsmail. "Kötülük Sorunu," *Din Felsefesi*, Edt: Rıfat Atay, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019, 141-167.
- Swinburne, Richard. *Is There a God?*. USA: Oxford University Press, 1996.
- Swinburne, Richard. *Providence and the Problem of Evil*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Swinburne, Richard. *The Existence of God*. Oxford: Clarendon Press, 2004.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. Çevr: H. Vehbi Eralp, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1991.
- Whitehead, A. N. *Process and Reality An Essay in Cosmology*. New York: Macmillan Publishing, 1967.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Theodise*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Yaran, Cafer Sadık. *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Yasa, Metin. *Tanrı ve Kötülük*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.
- Yaylı, Gülşen. *William Kingdon Clifford ve William James Bağlamında Dini İnancın Rasyonelliği*. Ankara: Orion Kitabevi, 2021.

Bölüm

-9-

VAHİY VE MUCİZE

9.1. Vahiy

Semavi dinlerde Tanrı tasavvurunun bir gereği olarak peygamberlik mümkün ve gerekli görülmektedir. Ulûhiyetle ubudiyet ilişkisinin özel bir bölümünü Tanrı-insan diyalogu teşkil eder ki, bunu, dinin esas ve ekseni olarak nitelendirilebilir. Bunun da merkezinde vahiy kavramı yer almaktadır.

Çok özel ve istisnai bir iletişim yöntemini ifade eden Arapça kökenli “vahiy” terimi sözlükte bir manayı süratli ve gizlice ilka, işaret, ima, ilham etmek, fısıldamak, yazmak anlamlarına gelir.¹ Bunlar arasında “yazmak”, diğer anlam kümesinden farklı görünüyor olabilir. Bir şeylere işaret etmek üzere yazılan ‘harfler’ ve ‘karakterler’, onları bilmeyenler açısından gizli/esrarengiz anlamlar taşır, bir tür paroladır, kodlamadır. Vahiy kelimesinin bu anlamda kullanımına İslâm öncesi Arap şiirlerinde rastlandığı ve o dönemde Arapların neredeyse tamamının cahil olduğu göz önünde bulundurulursa bu anlam ilişkisi daha iyi anlaşılacaktır.² Sürat, işaret ve gizlilik boyutları yoğunluk kazansa da vahyin aslı tefhimdir. Dolayısıyla “söz, ilham veya işaret vasıtasıyla, fakat gizli ve hızlı bir şekilde alıcıya ulaştırılan iletiyi” ifade eder. Ebû Hanîfe’ye göre vahiy, ilâhî zatta mevcut manaların lafza dökülmüş şekli olup peygamberlere indirilmiştir. Harf ve seslerden meydana gelen lafza mecazen kelâm denilse de asıl ilâhî kelâm Allah’ın zatındaki manalardır.³ Terim olarak şöyle tanımlanmaktadır: “Allah’ın

¹ Râğıb Hüseyin b. Muhammed İsfahânî, *Müfredat-ü elfazı'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnan Dâvûdî (Beyrut: ed-Dâru's-şâmiyye, 1992), 858-860; Cemalüddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâder, 1994), 1-15/15/379-382; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi (el-Okÿânûsu'l-basît fi tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît)*, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1-6/6/6028 Çeşitli Arap sözlüklerinde ve tefsir kitaplarında bunlara ilaveten daha başka anlamlar verilmiş olup, pek çoğunun, vahiy kelimesi dinî bir terime dönüştükten sonra oluştuğu düşünülebilir.

² Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar, 2011), 184-186.

³ Numan b. Sâbit Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-ekber (İmamı Azamın Beş Eseri içinde)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV, 1992), 71.

Kaynakça

- Akyüz, Yakup. "Ontolojik Delil (Varlık Delili)". *Din Felsefesi*. ed. Rifat Atay. 51-65. İstanbul: Lisans, 2019.
- Apaydın, H. Yunus. "Mütevâtir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 2006.
- Aquinas, St. Thomas. "Mucizeler". çev. Halil İbrahim Bulut. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003).
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1990.
- Batak, Kemal. "Doğa Yasalarının Zorunluluğu, İlahi Fiil ve Mucize". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009), 23-47.
- Bor, İbrahim. *İlahi Kelamın İmkânı ve Tabiatı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2006.
- Bulut, Halil İbrahim. *Kur'an Işığında Mucize ve Peygamber*. İstanbul: Rağbet, 2002.
- Çankı, Mustafa Namık. *Büyük Felsefe Lügatı*. İstanbul: İz, 2021.
- Demirci, Kürşat. "Antik İnanç ve Kültürlerde Mucize". *Din Dilinde Mucize*. 31-39. İstanbul: Kuramer, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Vahiy Gerçeği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı, 1997.
- Deninger, Johannes. "Revelation". *The Encyclopedia of Religion*. ed. Mircea Eliade. London: Macmillan Publishing Company, 1987.
- Ebû Hanife, Numan b. Sâbit. *el-Fıkhü'l-ekber (İmamı Azamın Beş Eseri içinde)*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV, 1992.
- Farabi. *Kitâbu ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla*. nşr. Elbîr Nasrî Nâdir. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Farabi. "Kitâbu makâlât er-raffa fî usûli ilmi't'tabîa". nşr. Necati Lugal- Aydın Sayılı. *Türk Tarih Kurumu (Belleten)* 15 (1951).
- Farabi. *Kitabu's-siyaset'i-l-medeniyye*. nşr. Fevzî Mitrî Neccâr. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1964.
- Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu, 1993.
- Fazlurrahman. *İslâm*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Selçuk, 1992.
- Gazali. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. çev. Osman Aydemir. İstanbul: Klasik, 2014.
- Gazali. *el-Munkızu min-ed-dalâl*. çev. Hilmi Güngör. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990.
- Gazali. *Tehâfütü'l-felâsife*. İstanbul: Klasik, 2014.
- Hawking, Stephen. *Büyük Tasarım*. çev. Selma Ögünç. İstanbul: Doğan Kitap, 2012.

- Hick, Jhon. *İnançların Gökkuşağı*. çev. Mahmut Aydın. Ankara: Ankara Okulu, ts.
- Hume, David. "Mucizeler: Doğa Yasasının Çiğnenmesi". çev. Oruç Aruoba. *Gelen-eksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar*. ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz, 2012.
- İbn Manzûr, Cemalüddin Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâder, 1994.
- İbn Rüşd. *el-Keşf an menâhici'l-edille fi akâidi'l-mille*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh, 1985.
- İbn Rüşd. *Tehafütü't-Tehafüt*. çev. Kemal Işık - Mehmet Dağ. İstanbul: Kırkambar, 1998.
- İbn Sina. *Kitabu's-şifâ (Metafizik)*. İstanbul: Litera, 2005.
- İsfehânî, Râğib Hüseyin b. Muhammed. *Müfredat-ü elfazı'l-Kur'ân*. nşr. Safvân Adnan Dâvûdî. Beyrut: ed-Dâru's-şâmiyye, 1992.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar, 2011.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. nşr. Muhammed Ali Neccâr, Abdülhâlim Neccâr. Kahire: ed-Darü'l-Misriyye, 1963.
- Kılıç, Recep. *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*. Ankara: Ötüken, 2002.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. çev. S. Kemal Sandıkçı – Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ensar, 2018.
- Metz, Johann Baptist. "Miracle". *Encyclopedia of Theology*. ed. K. Rahner. New York, 1986.
- Mill, John Stuart. *Three Essays on Religion: Nature the Utility of Religion Theism*. New York: Prometheus Books, 1998.
- Mütercim Âsım Efendi. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi (el-Okyânûsu'l-basît fi terceme-ti'l-kâmûsi'l-muhît)*. ed. Mustafa Koç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Peterson, Michael vd. *Akıl ve İnanç*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre, 2013.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb (Tefsîr-i Kebir)*. çev. Lütfullah Cebeci - Sadık Kılıç. İstanbul: Huzur, 2013.
- Swinburne, Richard. *Mucize Kavramı*. çev. Aydın Işık. İstanbul: İz, 2012.
- Şibli, Mevlana. *Büyük İslâm tarihi Asr-ı Saadet*. çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Eser, 1977.
- Tarakcı, Muhammet. "Tanah'ta Vahiy Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 11/1 (2002), 193-218.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam, 2015.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser, 1979.

Bölüm -10-

RUH - ÖLÜM VE SONRASI

İnsanların yaşamlarını ve düşüncelerini derinden etkileyen iki konu, yaşam ve ölüm olgusudur. Çünkü varlık âleminde insan, yaşamı ve ölümü kavrayan ve öleceğini bile bile yaşayan tek canlıdır. Hatta ölümden kaçmak isterken dahi ölüme doğru gittiğinin bilincindedir. Bu durum yaşamın, ölümün ve ötesinin mahiyeti, gerçekliği ya da nihai akıbetinin anlamı, değeri üzerine bir yığın tartışmanın zeminini oluşturmaktadır. Bu sebeple insanın akıbeti ile ilgili dini ve felsefi sistemler ruh, ölüm ve ötesine yönelik olarak insanların ölümlerinden sonra yaşayabileceklerini düşünmek için bir sebep olup olmadığı meselesi ile ilgilenmişlerdir. Buradan hareketle bu çalışmada ruh, ölüm ve ötesi üzerine dini ve felsefi yaklaşımlar bağlamında ruh, ruh-beden ilişkisi, ölüm, ölüm korkusu, ölüm korkusunu yenme, ebedi olma isteği, ölümsüzlük ile ilgili argümanlar, ölümden sonra yaşamın imkânı ve mahiyeti konuları incelenecektir.

10.1. Ruh

Ruhun tanımı ve mahiyeti: Ruh konusundaki ilk felsefi düşüncelerin Antik Çağ Yunan filozoflarına ait olduğu bilinmektedir. Antik felsefede ruh karşılığında kullanılan pneuma kelimesi ‘soluk almak, rüzgâr esmek ve koku yaymak’ anlamında Presokratik terminolojiye uygun olarak maddi biçimde yorumlanmıştır. Bu maddi anlam zamanla yumuşatılmış ve pneuma terimi daha sonra, ‘soluk almak’ anlamındaki spirare fiilinden türemiş olan Latince spiritus ile birlikte Yahudi-Hristiyan geleneğinde tamamen gayri maddî anlamda kullanılmıştır. Antik felsefede ruhla ilgili en önemli dönüşüm Platon tarafından gerçekleştirilmiştir. Köken itibarıyla Orfik inançlardan ve Pythagorasçı fikirlerden esinlenen ve yine ‘soluk’ mânasına gelen psûkhê terimiyle ifade edilen Platoncu gayri maddi ruh kavramı felsefenin daha sonraki gelişiminde belirleyici olmuştur.¹

Antik Yunanda genel olarak ruh ile ilgili üç yaklaşım öne çıkmaktadır. Bunlar;

– Ruh, maddi bir cevher

¹ İlhan Kutluer, “Ruh (Felsefe)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Eylül 2022); M. Şemseddin Günaltay, *Felsefe-i Üllâ*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 182-184.

Kaynakça

- Akbaş, Muhsin. “Ölüm ve Ölümsüzlük”. *Din Felsefesi El Kitabı*. Ed. Recep Kılıç-M. Sait Reçber. 317-340. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Akbaş, Muhsin. “Kişisel Kimlik ve Ölümden Sonra Hayat” *Felsefe Dünyası*. 1/35 (2002).
- Alaca, Cengiz. *Farabi Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Aristoteles. *Ruh Üzerine*. çev. Zeki Özcan. Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2011.
- Aristoteles. *Ruh Üzerine*. çev. Ömer Aygün-Y. Grurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.
- Augustinus, Aurelius. *Tanrı Şehri*. Haz. Kadir Canatan. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021.
- Topaloğlu, Aydın. “Ölüm ve Ölümsüzlük İnancı”. *Din Felsefesi* Ed. Latif Tokat. 271-293. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Aydın, Mehmet S.. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1996.
- Badham, Linda. “Ölümden Sonra Hayata Dair Açıklamalardaki Problemler”. çev. Rahim Acar. *Din Felsefesi*. Ed. Michael Peterson vd.. 633-641. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Çağrı, Mustafa. “Kindi'nin Def'u'l Ahzan Adlı Risalesi, Kaynakları ve Tesirleri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: 7-8-9-10, (1995), 221-241.
- Dalkılıç, Mehmet. *İslâm Mezheplerinde Ruh*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- De Grazia, David. “The Definition of Death” *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 23 Eylül 2022. <https://plato.stanford.edu/entries/death-definition/>
- Descartes, Rene. *Ruhun ihtirasları*. çev. Mehmet Karasan. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Descartes, Rene. *Felsefenin İlkeleri*. çev. Mehmet Karasan. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Descartes, Rene. *Meditasyonlar-Metafizik Üzerine Düşünceler*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Descartes, Rene. *Metot Üzerine Konuşma*. çev. K. Sahir Sel. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994.
- Dölek, Haydar. “Immanuel Kant’ın Ölümsüzlük Anlayışı”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2014), 47-57.
- Dölek, Haydar. “Descartes’ın Cevher ve Ruh Anlayışına Leibniz’in Eleştirisi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2 (2010), 215-225.
- Dölek, Haydar. *Tehâfütlerde Ölümsüzlük Problemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Ducasse, C. J. *Nature, Mind and Death*. Illinois: The Open Court Publishing Company, 1951.
- Durusoy, Ali. “İbn Sina”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Eylül 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ibn-sina#2-felsefesi>
- Eflâtun. *Phaidon*. çev. Suut Kemal Yetkin- Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: MEB yayınları, 1997.
- Eflâtun. *Phaidros*. çev. Hamdi Akverdi. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Eflâtun. *Timaios*. çev. Erol Güneş- Lütfi Ay. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.

- Epicurus. "Letter to Menoeceus". Erişim 24 Eylül 2022. <https://epicurus.net/en/meno-eceus.html>
- Esen, Hüseyin. "Ölüm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 22 Eylül 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/olum#5-fikih>
- Farabi. *El-Medînetü'l-Fâzıla*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera yayıncılık, 2018.
- Farabi. *Ed-Deavî el- Kalbiyye*. Haydarabat: Maarifi Osmaniye Dairesi, 1349
- Farabi. *Es-Siyaset ul - Medeniyye veya Mebâdi'ul Mevcûdât*, çev. Mehmet Aydın- Abdülkadir Şener-Rami Ayas. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Flew, Anthony. "Immortality". *Encyclopedia of Philosophy*, ed. Donald M. Borchert. Farmington Hills: Thomsen Gale, 2006.
- Galloway, George. *The Philosophy of Religion*. Edinburg: T & T Clark, 1935.
- Gazali. *İtikadda Orta Yol*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Geach, Peter. *God and the Soul*. London: Routledge & Kegan Paul, 1969.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Güç, Ahmet. "Ruh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Eylül 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ruh#4-diger-dinlerde>
- Günaltay, M. Şemseddin. *Felsefe-i Ülä*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 22 Eylül 2022. <https://sozluk.gov.tr/>
- Gürkan, Selime Leyla. "Ölüm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/olum#1>
- H. Titus, Harold-S. Smith, Marilyn. *Living Issues in Philosophy*. New York: D. Van Nostrand Company, 1974.
- Hasker, William-Taliaferro, Charles. "Afterlife". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 23 Eylül 2022. <https://plato.stanford.edu/entries/afterlife/>
- Hick, John. *Death and Eternal Life*. San Francisco: Harper&Row Publishers, 1976.
- Hick, John. *Philosophy of Religion*. New Jersey: Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1990.
- Hocking, William Ernest. *The Meaning of God in Human Experience*. New Haven: Yale University Press, 1912.
- Hume, David. *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev. Ergün Baylan. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2009.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Kitabu'r-Ruh*. çev. Şaban Haklı. İstanbul: İz yayıncılık, 2012.
- İbn Manzur. *Lisânü'l-Arab II*. Beyrut: Darı Sader, Tarihsiz.
- İbn Miskeveyh. *Ahlakı Olgunlaştırma*. çev. Abdülkadir Şener-İsmet Kayaoğlu-Cihad Tunç. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- İbn Sina. *Ahvâlü'n-Nefs*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1341.
- İbn Sina. *En-Necât*. çev. Kübra Şenel. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013.
- İbn Sina. *Kitabü's-Şifa: Nefs*. Haz. Mehmet Zahit Tiryaki. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021.
- İbn Sina. *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi*. çev. M Hazmi Tura, 1959.
- İbn Sina. *Dânişnâme-i Alâi*. çev. Murat Demirkol. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu. 2013.
- İbn Sina. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- James, William. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.

- Jon McGinnis, *İbn Sina*. çev. E. Burak Şaman. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- Julien Ofray De La Mattie. *İnsan Bir Makine*. çev. Ehra Bayramoğlu. İstanbul: Havass Yayınları, 1980.
- Kant, Immanuel. *Pratik Aklın Eleştirisi*. çev. İoanna Kuçuradi. Ankara: Türk Felsefe Kurumu, 1999.
- Kaya, Mahmut. “Farabi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Eylül 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/Farabi#1>
- Kuran Yolu*. Erişim 22 Eylül 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/sure/32-secde-suresi>
- Kutluer, İlhan. “Ruh (Felsefe)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Eylül 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ruh#3-felsefe>
- Laberthonnère. *Descartes Üzerine Tetkikler*. çev. Mehmet Karasan. Ankara: Maarif Basımevi, 1959.
- Lamont, Corliss. *The Illusion of Immortality*. London: What&Co. 1936.
- Leukippos- Demokritos. *Atomcu Felsefe Fragmanları*. çev. C. Cengiz Çevik. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. II. Basım, 2019.
- Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. çev. Vehbi Hacıkadıroğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1996.
- Özden, H. Ömer-Elmalı, Osman. *Yeniçağ Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Pailin, A. David. *Groundwork of Philosophy of Religion*. London: Epworth Press, 1994.
- Peterson, Michael. vd.. *Akl ve İnanç*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Peterson, Michael. vd.. *Din Felsefesi*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Platon. *Sokrates’in Savunması*. çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- Plotinus. *Dokuzluklar*. çev. Zeki Özcan. Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2011.
- Primavesi, Oliver-Rapp, Christof. *Aristoteles*. çev. Barış Yiğit. İstanbul: Runik Kitap, 2021.
- Pringle-Pattison, Andrew Seth. *The idea of Immortality*. The Gifford Lectures. Oxford: Clarendon Press, 1922.
- Russell, Bertrand. *Neden Hristiyan Değilim*. çev. Ender Gürol. İstanbul: İlke Kitap, 1996.
- Schmidt, Henrich. *Epikür’ün “Yaşama Sevinci” Felsefesi*. çev. Yunus Kazım Köni. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1946.
- Spinoza. *Etika*. çev. Hilmi Ziya Ülken. İstanbul, MEB Yayınları, 1965.
- Swinburne, Richard. “Nefs İşlevini Sürdürmek İçin Bir Beyine İhtiyaç Duyar”. çev. Rahim Acar. *Din Felsefesi*. Ed. Michael Peterson. vd.. 622-633. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Unamuno, Miguel de. *Hayatın Trajik Duygusu*. çev. Mehmet Sait Şener. Ankara: Divan Kitap, 2014.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1993.
- Wisnovsky, Robert. *İbn Sina Metafiziği*. çev. İbrahim Halil Üçer. İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ruh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Eylül 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ruh#1>
- Yazoğlu, Ruhattin. *Ruh, Ölüm ve Ötesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

Bölüm

-11-

DİN VE BİLİM İLİŞKİSİ

11.1. Kavram Olarak Din ve Bilim

Din ile bilim ilişkisi insanlık tarihi ile başlamasına rağmen son birkaç asırdır daha önemli bir sorun haline gelmiştir. Tarihte felsefe ile din, akıl ile vahiy arasındaki ilişkiler ele alınırken günümüzde çeşitli dini inançlar bilimsel kuramlar ışığında değerlendirilerek din-bilim ilişkisi sorunu olarak tartışılmaktadır. Doğa ve evren karşısında duyulan merakla başlayan sorgulama ve hakikat arayışı olarak gelişen felsefenin önceleri bütün bilimleri kapsadığı düşünülmektedir. Doğa olayları felsefi yaklaşım ile dini yaklaşım arasındaki farklar, üzerinde durulması gereken bir sorun olarak görülmektedir. Felsefenin kapsayıcı bir bilim sayıldığı dönemlerden farklı olarak, doğa bilimlerinin felsefeden ayrılması ve kendine özgü yeni yöntemlerin gelişmesi ile birlikte bilim anlayışının da değiştiği söylenebilir. Fakat düşünce tarihi boyunca sınırları ve tanımı belirlenmiş tek bir bilim anlayışından söz etmek güçtür. Aynı şekilde yaşayan tüm dinleri kapsayacak ortak ve genel bir din tarifinde uzlaşmak da mümkün değildir. Yine de “*hayret ve ürperti uyandıran bir Yüce Kudrete olan inanç*” şeklindeki bir tanım her türlü kutsal sayılan inancı ve dini tezahürleri kapsar. Nitekim ulusal ya da uluslararası hukuki belgelerde geçen din ve vicdan özgürlüğü ile alakalı ifadeler de bu geniş tanıma dayanır. Bu nedenle dini sadece Tanrı veya kutsala olan inanç olarak *ilahiyat boyutu* ile tanımlayarak sınırlandırmayla dinin ahlaki ve toplumsal boyutu ihmal edilmiş olur. İçinde yaşadığı doğayı, evreni anlamak ve hayatı anlamlandırmak için sürdürülen beşeri çabaların bilimsel olduğu kadar ahlaki, estetik, felsefi ve dini boyutları vardır. O halde din ve bilimin ortak konuları ve ayrıldıkları yönler aralarındaki ilişkinin mahiyetini belirler.

Birçok dine ait kutsal metinler veya şifahî gelenekler, evren ve dünyanın meydana gelişi, insan hayatının başlangıcı, yıldızlar, gezegenler, bazı doğa olaylarına işaretlerle açıklamalar ve yargılarda bulunur. Keza bu metinlerde, insana içinde yaşadığı yeryüzündeki varlıkları tanımayı, araştırmayı, bilgi edinmeyi ve onlar hakkında düşünmeyi öğütleyen ifadeler bulunur. Mesela Müslümanlar

Kaynakça

- Akgün, Mehmet. *Materyalizmin Türkiye'ye Giriş*, Ankara: Elis Yayınları, 2005.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitabu't-Ta'rifat*, Beyrut: 1983.
- Descartes, Rene. *Principles of Philosophy*, (İng.Çev.) Elizabeth S. Haldane, G. R. T. Ross, The Philosophical Works of Descartes, C. I, New York, 1911.
- Draper, John William. *History of the Conflict between Religion and Science*. New York: Cambridge University Press, (1875) 2009; Fransızca Çevirisi. *Les Conflits de la science et de la Religion*, Paris: Baillière, 1875.
- Dupre, Louis. *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*. New Haven: Yale University Press, 2004.
- Fontenelle, Bernard Le Bovier de. *De l'Origine des Fables*. Paris: Librairie Felix Algan 1724.
- Gilson, Etienne. *Tanrı ve Felsefe*. Çev. Mehmet Aydın. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1986.
- Hazard, Paul. *La Crise de la Conscience Européenne*. Paris: 1935; The European Mind: 1680-1715. Çev. J. Lewis May. Victoria: Penguin University Books, 1973; Türkçe Çevirisi, *Batı Düşüncesinde Büyük Değişme*. Çev. Erol Güngör. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973 (4 Baskı Ötüken Yayınları, 1999).
- Hume, David. *Natural History of Religion*. 1757.
- Joost, Nicholas. "A Study of the Free-Thinker, 1718-1721". *Unpublished Dissertation*, University of North Carolina, 1947.
- Kant, Immanuel. "Speculative Beginning of Human History" (1786). trans. by Ted Humphrey in *Perpetual Peace and other Essays on Politics, History and Morals*. Cambridge: Hackett Publishing Company, 1983.
- Osler, Margaret J. "Descartes and Charleton on Nature and God." *Journal of the History of Ideas* 40. no. 3 (1979), 445-56.

Bölüm -12-

DİN, SANAT VE ESTETİK İLİŞKİSİ

12.1. Genel Olarak Estetik ve Sanat

Estetik kavramının kökü duyum, duyulur, algı manasındaki aisthesis veya duyu organları ile algılama manasına gelen aishanesthai kelimelerine dayanılmaktadır. Bir bilgi alanı olarak estetik adını ilk kullananın ise Alexander G. Baumgarten (1714-1764) olduğu kabul edilmektedir. İslâm medeniyetinde estetik kelimesine karşılık olarak ilmü'l-cemâl, el-cemâliyyât, felsefetü'l-cemâl, felsefetü'l-fen ve ilm-i hüsn gibi ifadeler kullanılmıştır. Bir bilim alanı olarak estetik ile esaslı şekilde uğraşan, bu alanda araştırmalar yapan da Hüseyin Cahit'tir. O, önceleri estetiği ilm-i ihsâsât veya ilm-i hüsn olarak ifade etmiştir. Ancak sonradan estetiğin güzel sanatlar alanında felsefi bir araştırma sahası olduğu kanaatiyle hikmet-i bedâyi' ifadesini tercih etmiştir. Yine, Kur'an'da Allah'ın evreni ve varlığı örneksiz olarak eşsiz bir şekilde yaratmasını ifade eden bedî¹ kelimesinden türetilen bedîiyyât da ülkemizde kullanılan bir kavram olmuştur.² Farklı adlandırmalar olsa bile bu bilgiler İslâm düşüncesinde estetiğin özel bir araştırma sahası olarak var olduğunu göstermektedir ki bu oldukça önemlidir.³

Geçmişten bugüne İslâm medeniyetinde güzel olan hep ahenk, nispet, uyum ve mükemmellikle ilişkilendirilmiştir. Bunun nedeni evrendeki güzellik ve eşsizliğin birçok ayette dile getirilmesidir. Bu ayetlere bakıldığında, Allah'ın yarattığı her şeyi güzellikle var ettiğinden,⁴ yaratmada herhangi bir uyumsuzluğun asla göze çarpmayacağından,⁵ Allah'ın her şeyi ölçü ve dengede yarattığından,⁶ yoktan var edip şekil verdiğinden,⁷ yarattıklarına şekil verip şekilleri

¹ el-Bakara, 2/117; el-En'âm, 6/101.

² Beşir Ayvazoğlu, "İlmü'l-Cemâl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 32/146.

³ Âdem Çalışkan, "İslâm Estetiği Üzerine Bir Deneme" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/ 10, (1998), 326.

⁴ es-Secde, 32/7.

⁵ el-Mülk, 67/3.

⁶ el-Kamer, 54/49.

Kaynakça

- Altıntaş, Hayrani. "Kur'an ve Estetik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1 (1998).
- Arıcan, Musa Kâzım. "Hegel'in Estetik/Sanat Anlayışı ve Din İle İlişkisi (Hegel'in Güzel Sanat Felsefesinden Din Felsefesine Geçiş)". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006).
- Arvasî, Seyyid Ahmet. *Diyalektiğimiz ve Estetiğimiz*. İstanbul: 1998.
- Avcı, Mahmut. *Ernst Cassirer'de Kültür Felsefesinin Temellendirilmesi*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2019.
- Aydeniz, Hüsnü. "Din-Sanat İlişkisi ve Bunun Somut Bir Yansıması Olarak Mevlî Semâ Âyini". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2009).
- Aydın, Mehmet S.. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk, 1992.
- Ayvazoğlu, Beşir. *İslâm Estetiği ve İnsan*. İstanbul: 1989.
- Ayvazoğlu, Beşir. "İlmü'l-Cemâl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bardakoğlu, Ali. "Maturidi'ye Göre Hüsün ve Kubuh Konusunda Aklın Rolü". *EÜİFD* 4 1987.
- Bayraktar, Fulya. "Sanatçının Yaratıcılığı ya da Yaratılışa Tanıklığı Üzerine Bir Değerlendirme". *Felsefe Dünyası* 50 (2009).
- Bazin, Germain. *Sanat Tarihi*. çev. Üzra Nural-Selahattin Hilav. İstanbul: Sosyal, 1998.
- Bozkurt, Nejat. *Sanat ve Estetik Kuramları*. İstanbul: Ara, 1992.
- Can, Yılmaz- Gün, Recep. *İslâm Sanatına Giriş*. İstanbul: DEM, 2009.
- Coşkun, İbrahim. "İslâm Düşüncesi Açısından İnanç-Sanat İlişkisi Üzerine Bir Deneme". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000).
- Cox, James. *Kutsalı İfade Etmek*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: İz, 2004.
- Çalışkan, Âdem. "İslâm Estetiği Üzerine Bir Deneme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (1998).
- Çam, Nusret. *İslâm'da Sanat, Resim ve Mimari*. Ankara: 1994.
- Çam, Nusret. *İslâm'da Sanat Sanatta İslâm*. Ankara: 1999.
- Çam, Nusret. *İslâm'da Sanat Sanatta İslâm*. Ankara: Akçağ, 2012.
- Durant, Will. *Medeniyetin Temelleri*. çev. Nejat Muallimoğlu. İstanbul: 1996.
- Fischer, Ernst. *Sanatın Gerekliliği*. çev. Cevat Çapan. İstanbul: Payel, 1995.
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelâm*. Konya: 2001.
- Guênon, Renê. *Geleneksel Formlar ve Kozmik Devirler*. çev. L. Fevzi Topaçoğlu. İstanbul: İnsan, 2015.

- Gu  non, Ren  . *  sl  m Maneviiyat   ve Taoculu  a Toplu Bakış*.   ev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan, 2016.
- Günay,   nver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan, 2008.
-   ş  k, Aydın. *Din ve Estetik Felsefi Bir   nceleme*. İstanbul: Ötüken, 2013.
-   ş  k, Aydın. "Din ve Sanat   lişki  ". *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç-Mehmet Sait Reçber. Ankara: Grafiker, 2018.
- Kant, Immanuel. *Güzellik ve Yücelik Duyguları   zerine Gözlemler*.   ev. Ahmet Fethi. İstanbul: Hil, 2010.
- Kind  . *Felsefi Risaleler*. haz. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 2014.
- Koç, Turan. *Din Dili*. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1995.
- Koç, Turan. *  sl  m Estetiği*. İstanbul:   SAM, 2008.
- Kutluer,   lhan. "Niz  m", *TDV   sl  m Ansiklopedisi*,. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *Felsefeye Giriş*. İstanbul: 1958.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Remzi, 2008.
- Mutluel, Osman. *Kur'an ve Estetik*. İstanbul: Ötüken, 2010.
- Mutluel, Osman. "  sl  m Sanatının Oluşumundaki Etkenler". *Abant   zzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 11/1 (2011).
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Bilgi ve Kutsal*.   ev. Yusuf Yazar. İstanbul:   z, 2013.
- Otto, Rudolf. *The Idea of the Holy*. trans. John W. Harvey. London: Oxford University Press, 1950.
- Ökten, Sadettin. *Gelenek Sanat ve Medeniyet*. İstanbul: Sufi Kitap, 2019.
-   zervarlı, M. Sait. "  sb  t-ı V  cib", *TDV   sl  m Ansiklopedisi*. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Schuon, Frithjof. *Art from the Sacred to the Profane*. World Wisdom Press: 2007.
- Schuon, Frithjof. "Sanatın   lke ve Kriterleri", *Her İnsan Bir Sanatıdır: Geleneksel* Schuon, Frithjof. *  sl  m'ı Anlamak*.   ev. Mahmut Kanık. İstanbul:   z, 2013.
- Sanat Felsefesi Okumaları*, ed. B. Keeble.   ev. Tahir Ulu  . İstanbul: İnsan, 2016.
- Sezen, Y  mni. *Sosyolojik Açıdan Din*. İstanbul: 1989.
- Şaylan, Gencay. *Postmodernizm*. Ankara:   mge, 2006.
- Şeriati, Ali. *Sanat*.   ev. Ejder Okumuş vd.. İstanbul: Anka, 2004.
- Şeriati, Ali. *  sl  mbilim-II*.   ev. Hicabi Kırlangıç. Ankara: Fecr, 2017.
- Şimşek,   smail. *Dinin Estetik Boyutu*. Samsun: Etüt, 2014.
- Taylan, Necip. *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*. İstanbul: Şehir, 2000.
- Tolstoy, Lev. *Sanat Nedir?*.   ev. Baran Dural. İstanbul: Ş  le, 1992.
- Tunalı,   smail. *Estetik*. İstanbul: Remzi, 2010.

- Tunalı, İsmail. *Tasarım Felsefesine Giriş Tasarım Modelleri ve Endüstri Tasarımı*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, (2012).
- Turgut, İhsan. *Sanat Felsefesi*. İzmir: Bilgehan, 1991.
- Ulusoy, M. Demet. *Sanatın Sosyal Sınırları*. Ankara: Ütopya, 2005.
- Wolff, Janet. *Sanatın Toplumsal Üretimi*. çev. Ayşegül Demir. İstanbul: Özne, 2000.
- Yetişken, Hülya. *Estetiğin ABC'si*. İstanbul: Kabalcı, 1998.

Bölüm -13-

DİN VE AHLÂK İLİŞKİSİ

Din ve ahlak arasındaki ilişkiyi yani ortaklıkları, farklılıkları felsefenin önemli bir alt dalı olan din felsefesi perspektifinde ele aldığımızda, ahlak kavramı bir çatı kavram olarak ön plana çıkmaktadır. Ahlakın bu denli öne çıkmasının nedeni onun sadece sözlüklerdeki tanımlarına bakıldığında bile görülebilir. Ahlak, iyi olduğu düşünülen veya belli bir yaşam anlayışından kaynaklanan davranış kuralları, ilkeleri bütünüdür.¹ Ahlak, bu kuralları inceleyen bilgi alanıdır. Ahlak, davranışlarımıza toplumsal bir gerçeklik kazandırmak istediğimiz yerde başlamaktadır. Böylece ahlak alanı mutlak ve evrensel olarak geçerli olması gereken kurallardan oluşur.² Türkçede, Arapça huy, mizaç, karakter anlamında hulk sözcüğünden türeyen bir sözcük olarak kullanılan ahlak, insanın başka varlıklarla hatta kendisiyle belirli normlara göre gerçekleşen ilişkiler toplamını ve tüm bu varlıklara karşı yönelen eylemlerini düzenleyip, anlamlandıran değerler bütünüdür.³ Ahlak donanım, duygu, düşünce ve eylem boyutlarıyla -bedenimizdeki kan gibi varlığını hissetmesek de- hayatımızın içinde her an etkin olan insani gerçekliğimizdir. Ahlakı insanlar bulmadı; o insanın doğal yapısında, Kur’ani tabirle fıtratında vardır.⁴

Ahlak veya ahlaklı olma eğer doğru davranışları kazanma ve sürdürme alışkanlığı olarak alınırsa, dinlerdeki ibadetler, dini ritüeller, arınma, temizlenme davranışları, ödül ve cezalar, insanın ahlaklı birey olma yönünü güçlendireceği için ahlak ile din arasında güçlü bir bağlantının varlığını temellendirir. Bu temellendirme hiçbir zaman din dışı bir ahlakın ya da ahlaklılığın imkânsızlığına gerekçe oluşturmaz. Bilakis ahlak nasıl doğru din anlayışı ile birlikte taçlanıp, tamamlanırsa, farklı bir dini inanca, fikre sahip olan bir görüş, bir akım bu ister ateist, deist, materyalist, agnostik veya nihilistlik bir düşünce içerisindeki birey

¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), “Ahlak”, 19.

² Afşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: BDS Yayınları, 1994), “Ahlak”, 7.

³ Ahmet Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul: Etik Yayınları, 2003), “Ahlak ve Etik”, 1/117.

⁴ Mustafa Çağrı, *Din ve Değişim-Şekilci Dindarlıktan Ahlakî Dindarlığa* (İstanbul: Doğan Kitap, 2021), 17.

Kaynakça

- Abdul Rahim, Abidah Binti. "Understanding Islamic Ethics and Its Significance on the Character Building". çev. Tuğrul Kütükcü. *Mizanü'l-Hak: İslâmi İlimler Dergisi* 10 (Haziran 2020), 237-251.
- Adam, Baki. "Din Hakkında Genel Bilgiler". *Dinler Tarihi*. ed. Baki Adam. 35-58. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Akseki, A. Hamdi. "Allah ve Din Fikri". *İlim-Ahlâk-İman*. der. M. Rahmi Balaban. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1979.
- Akşit, Cahit. *Dinler Tarihi*. İstanbul: Kamer Yayınları, 2016.
- Altıntaş, Hayrani. *İslâm Ahlakı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Aydın, Fuat. "Pavlus'un Ahlak Anlayışı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 / 9 (Haziran 2004): 1-23.
- Bayraktar, Mehmet. *İslâm ve Ekoloji*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.
- Bozyiğit, Ahmet. "İslâm Ahlak Öğretisinde Çevre Bilinci". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2016): 9-23. Cevizci, Ahmet. "Ahlak ve Etik". *Felsefe Ansiklopedisi*. ed. Ahmet Cevizci. 1/117-212. İstanbul: Etik Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Çağrı, Mustafa. *Din ve Değişim-Şekilci Dindarlıktan Ahlakî Dindarlığa*. İstanbul: Doğan Kitap, 2021.
- Demir, Ömer – Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Konya: Literatürk academia, 7. Basım, 2020.
- Dölek, İlbey. "Hristiyanlık'ta Partikülarizm, Tarihsel İsa ve Eleştiri Kültürü". *Partikülarizm ve Eleştiri*. ed. Yusuf Okşar. 255-280. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Dölek, İlbey. "Tek Tanrılı Dinlerin Kutsal Metinlerinde Çevre Ahlakı ve Ekolojik Günah". 5. *Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 14-25. İstanbul: Hat Cilt Basım Yayın, 2020.
- Dölek, İlbey. "Yeşaya:58 Bağlamında Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da Makbul Orucun Anlamı". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (Aralık 2019): 607-629.
- Durkheim, Emile. *Ahlak ve Toplum*. çev. Duygu Çenesiz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.
- Elmalı, Osman. *Ömer Nasuhi Bilmen'de Dinî Ahlak*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2013.

- Erdem, Hüsameddin. "İslâm Ahlakı ve Özellikleri". Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2 / 2 (Mart 1986): 229-234.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Hristiyanlık". *Dinler Tarihi*. ed. Baki Adam. 135-196. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Fersahoğlu, Yaşar. *Dinler ve Çevre*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2003.
- Güler, İlhami. *İman Ahlâk İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Gündüz, Mustafa. *Ahlak Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2005.
- Heimsoeth, Heinz. *Ahlâk Denen Bilmece*. çev. Nermi Uygur. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1978.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1997.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslâm*. çev. Edina Nurikiç. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Tarihe Tanıklığım*. İstanbul: Klasik Yayınları, 24. Basım, 2018.
- Karaman, Hüseyin. "Çağdaş Türk Düşüncesinde Ahlâkın Temellendirilmesi Problemi / The Grounds of Morality in Contemporary Turkish Thought / الحديث التركي الفكر في الأخلاق أسس مشكلة". *İlahiyat Akademi* / 9 (Temmuz 2019): 145-158.
- Kitab-ı Mukaddes*. Erişim 20 Ekim 2022. <https://incil.info/>
- Kılıç, Cevdet. "İslâm Ahlâkı Açısından Modern Uygulamalı Etik". *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Müfit Selim Saruhan. 387-444. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî-Ahlâk İlmi*, haz. Hüseyin Algül (İstanbul: Tercüman Yayınları, ts.
- Kınalızâde Ali Efendi, *Devlet ve Aile Ahlakı*, haz. Ahmet Kahraman. İstanbul: Tercüman Yayınları, ts.
- Kışlalıoğlu, Mine – Berkes, Fikret. *Çevre ve Ekoloji*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 8. Basım, 2003.
- Kur'anYolu. Erişim 25.07. 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Küçük, Hasan. *Mukayeseli İslâm ve Batı Felsefelerinde Sistematiik Problemler*. İstanbul: Dersaâdet Yayınevi, 1974.
- Malik b. Enes. *el-Muvatta'*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî. Beyrut: Dâru İhyâü'l-küttibi'l-Arabiyyi, 1981.
- Renan, Ernest. *İsa'nın Hayatı*. çev. Ziya İshan. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

- Rousseau, Jean-Jacques. *Emile Ya Da Çocuk Eğitimi Üzerine*. çev. Mehmet Baştürk – Yavuz Kızılçım. Erzurum: Babil Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Spinoza, Baruch. *Etika*. çev. Hilmi Ziya Ülken. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Subaşı, Necdet. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2014.
- Şekeroğlu, Sami. *Mâtürîdî'de Ahlak-Felsefi Bir Betimleme*. Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2. Basım, 2014.
- Taberî, Muhammed b. *Cerîr. Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Beyrut: y.y., 1988.
- Thilly, Frank. *Bir Felsefe Tarihi*. çev. Nur Küçük – Yasemin Çevik. İstanbul: İdea Yayınevi, 2. Basım, 2010.
- Timuçin, Afşar. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: BDS Yayınları, 1994.
- Tokat, Latif. *Din Felsefesi Yazıları*. İstanbul: Elis Yayınları, 2015.
- Türkgülü, Mustafa. *Ana Hatlarıyla Ahlâk ve İslâm Ahlâkı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Uysal, Enver. "Dindarlığın Ahlaki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler". *İslâm Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Müfit Selim Saruhan. 105-120. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Ahlak*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Vester, Frederic. *Ekolojinin Anlamı-Evrendeki Bütünsellik Ağının Kavranması*. çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1997.

Bölüm

-14-

DİNLERİN ÇEŞİTLİLİĞİ SORUNU

14.1. Dini Çeşitlilik Sorununa Genel Bir Bakış

Bugün dünyada hakim olan kültürel, entelektüel, sosyal ve beşeri atmosferin en belirgin özelliklerinden biri çokluk (*plurality*) ve buna bağlı olarak ortaya çıkan çeşitlilik (*diversity*) olgularıdır. Bu çokluk ve çeşitlilik alanları arasında en çok gündemde olanlardan biri dinlerin çokluğu ve çeşitliliği gerçeğidir. Her ne kadar genel anlamda çeşitlilik ve özel anlamda dini çeşitlilik konusu bugünün güncel meseleleri arasında öne çıksa da gerçekliğini çok eski tarihlerden beri sürdürmektedir. Öyle ki, dinlerin çeşitliliği probleminin tarihini din olgusunun tarihi kadar eskiye dayandırmak yanlış olmayacaktır. Fakat bugün bu konunun güncelliğini belirleyen husus, geçmişte olanın aksine, birbirlerini “dini öteki” olarak nitelendiren gruplar arasındaki ilişkilerin somut bir düzlemde, daha reel ve birebir gerçekleşmekte olduğu gerçeğidir. Özellikle dini çeşitlilik olgusunun sistemli şekilde tartışıldığı Batı dünyası açısından bakıldığında, Müslümanlar tarafından gerçekleşen fetihlerle karşı karşıya kaldıkları dönemler ve doğunun hayali oryantalist tasavvurları bir tarafa bırakılacak olursa, on dokuzuncu yüzyıla kadar farklı dini geleneklerin anlaşılmasına yönelik adımlar yavaş ilerlemiştir.¹ Fakat on dokuzuncu yüzyıl sonrası ve özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren günümüze doğru gelindiğinde, değişen sosyal, siyasi ve kültürel atmosferin de etkisiyle Batıda Hristiyanlık dışındaki dinlere yönelik tavır farklı zeminlere taşınmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri Batı ülkelerinin farklı kültürel ve dini gruplardan çok sayıda göçler almış olmasıdır. Öyle ki, bu göçler neticesinde Fransa’da Katolik Hristiyanlıktan sonra ikinci büyük dini grubu Müslümanlar oluşturmaktadır ve Müslümanların sayısı Protestan Hristiyanların sayısından daha fazladır. Benzer durum farklı ülkeler için de söz konusudur.² Fakat bu durumu yalnızca yoğun göçlerle ilişkilendirmek meseleye indirgemeci bir bakış açısıyla yaklaşmak olacaktır. Zira, dini

¹ Harold A. Netland, *Dissonant Voices: Religious Pluralism and the Question of Truth*, (Vancouver, British Columbia: Regent College Publishing, 1991), 4.

² Netland, *Dissonant Voices*, 6.

Kaynakça

- Barth, Karl. *Church Dogmatics* 2/1. çev. T. H. L. Parker vd. Edinburgh: T&T Clark, 1964.
- Basinger, David. *Religious Diversity: A Philosophical Assessment*. London: Ashgate, 2002.
- Brunner, Emil - Barth, Karl. *Natural Theology*. çev. Peter Fraenkel. Eugene, Oregon: Wipf and Stock Publications, 2002.
- D'Costa, Gavin. *Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions*. West Sussex: Wiley Blackwell, 2009.
- Di Noia, J. A. "Religion and the Religions", *The Cambridge Companion to Karl Barth*, ed. John Webster. 243-257. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Hick, John, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*. New York: Palgrave MacMillan, 2004.
- Hick, John. "Religious Pluralism", *The Routledge Companion to Philosophy of Religion*. ed. Chad Meister, Paul Copan. 240-249. Oxon, New York: Routledge, 2013.
- Kilby, Karen. "Karl Rahner". *The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology Since 1918*. ed. David Ford, Rachel Muers. 92-105. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.
- Knitter, Paul. *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes toward the World Religions*. New York: Orbis Books, 1995.
- Kraemer, Hendrik. *The Christian Message in a Non-Christian World*, New York: International Missionary Council, 1947.
- Markham, Ian S. "Truth in Religion", *The Routledge Companion to Philosophy of Religion*. ed. Chad Meister, Paul Copan. 217-227. New York: Routledge, 2013.
- Mehdiyev, Nebi. *Dini Epistemolojiye Giriş: Tanrı İnancının Rasyonelliği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Meister, Chad. *Introducing Philosophy of Religion*. Oxon, New York: Routledge, 2009.
- Netland, Harold A. *Dissonant Voices: Religious Pluralism and the Question of Truth*. Vancouver, British Columbia: Regent College Publishing, 1991.
- Netland, Harold A. *Encountering Religious Pluralism: The Challenge to Christian Faith and Mission*. Illinois: Intervarsity Press, 2001.

- Netland, Harold A. "Inclusivism and Exclusivism". *The Routledge Companion to Philosophy of Religion*. ed. Chad Meister, Paul Copan. 250-260. Oxon, New York: Routledge, 2013.
- Perry, Tim S. *Radical Difference: A Defence of Hendrik Kraemer's Theology of Religions*. Ontario, Canada: Wilfrid Laurier University Press, 2001.
- Pitman, David. *Twentieth Century Christian Responses to Religious Pluralism: Difference is Everything*. Oxon, New York: Routledge, 2016.
- Race, Alan. *Christians and Religious Pluralism: Patterns in Christian Theology of Religions*. Maryknoll, New York: Orbis Books, 1983.
- Rahner, Karl. "Anonymous Christians". *Theological Investigations* 6. çev. Karl-H. and Bonifa-ce Kruger. 390-398. London: Darton, Longman & Todd, 1969.
- Rahner, Karl. "Atheism and Implicit Christianity". *Theological Investigations* 9. çev. Graham Harrison. 145-164. New York: The Seabury Press, 1973.
- Rahner, Karl. "Christianity and non-Christian Religions". *Theological Investigations* 5. çev. Karl H. Kruger. 115-134. London: Darton, Longman & Todd Ltd., 1966.
- Rahner, Karl. "Christianity and World Religions". *The Content of Faith: The Best of Karl Rahner's Theological Writings*. ed. Karl Lehmann and Albert Raffelt. 51-55. New York: The Crossroad Publishing Company, 2000.
- Rahner, Karl. *Foundations of Christian Faith: an Introduction to the Idea of Christianity*, çev. William V. Dych. New York: The Crossroad Publishing Company, 1992.
- Rahner, Karl. "The One Christ and the Universality of Salvation". *Theological Investigations* 16. çev. David Morland. 199-224. London: Darton, Longman & Todd 1979.
- Weinrich, Micheal. "Barth on Religion", *The Wiley Blackwell Companion to Karl Barth* 1. ed. George Hunsinger, Keith L. Johnson. 405-418. West Sussex: Wiley Blackwell, 2020.
- Yandell, Keith. "Religious Traditions and Rational Assessments". *The Routledge Companion to Philosophy of Religion*. ed. Chad Meister, Paul Copan. 228-239. New York: Routledge, 2013.

Editörler

Prof. Dr. Hamdi Gündoğar - Dr. Öğr. Üyesi Hilmi Kemal Altun

GÜNÜMÜZ İNANÇ (Kelam) PROBLEMLERİ

Yazarlar

Prof. Dr. Hulusi Arslan
Doç. Dr. Fikret Soyal
Doç. Dr. İbrahim Halil Erdoğan
Doç. Dr. Mehmet Şaşa
Doç. Dr. Mustafa Bozkurt
Doç. Dr. Seyithan Can
Dr. Öğr. Üyesi Hilmi Kemal Altun
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Taşdelen
Dr. Öğr. Üyesi Mikail İpek
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Sadıker
Dr. Öğr. Üyesi Ruhullah Öz
Dr. Öğr. Üyesi Selim Gülverdi



Günümüz İnanç (Kelam) Problemleri

Editörler : Prof. Dr. Hamdi Gündoğar - Dr. Öğr. Üyesi Hilmi Kemal Altun

ISBN : 978-625-7825-96-2

Baskı : Lütfiye Tuğla / Millibasım ve Yayın

Basım Sayısı : 1. Baskı, 2023

©Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın bütün hakları Lisans Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Kitapta yer alan bölümlerin sorumluluğu yazarlarına aittir

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Gündoğar, Hamdi - Altun, Hilmi Kemal

Günümüz İnanç (Kelam) Problemleri /

Editörler : Hamdi Gündoğar - Hilmi Kemal Altun

1. Basım. X + 244 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN : 978-625-7825-96-2

1. Kelam, 2. İnanç, 3. Günümüz problemleri

Lisans Yayıncılık

Tahtakale Mah. Hicret Sokak No:8/A

Avclar-İSTANBUL

Tel: 0212 619 18 38

e-posta : lisans@lisansyayincilik.com.tr

www.lisansyayincilik.com.tr

Günümüz İnanç (Kelam) Problemleri

Editörler:

Hamdi Gündoğar / *Adıyaman Üniversitesi*

Hilmi Kemal Altun / *Adıyaman Üniversitesi*

Bölümler ve Yazarlar

1.Bölüm:

Hulusi Arslan / *İnönü Üniversitesi*

2.Bölüm:

Ruhullah Öz / *Şırnak Üniversitesi*

3.Bölüm:

Mehmet Taşdelen / *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi*

4.Bölüm:

İbrahim Halil Erdoğan / *Akdeniz Üniversitesi*

5.Bölüm:

Mustafa Bozkurt / *İnönü Üniversitesi*

6.Bölüm:

Selim Gülverdi / *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi*

7.Bölüm:

Fikret Soyal / *İstanbul Üniversitesi*

8.Bölüm:

Mehmet Şaşa / *Amasya Üniversitesi*

9.Bölüm:

Seyithan Can / *Siirt Üniversitesi*

10.Bölüm:

Hilmi Kemal Altun / *Adıyaman Üniversitesi*

11.Bölüm:

Mikail İpek / *Kırklareli Üniversitesi*

12.Bölüm:

Ömer Sadıker / *Çukurova Üniversitesi*

ÖNSÖZ

İnanç konuları her dönem merak edilen ve üzerinde en fazla tartışılan konuların başında gelmektedir. Dine ilişkin soruların çoğunluğu da yine inanç problemleriyle ilgilidir. İnternet ve sosyal medyanın etkin olduğu günümüzde birçok insan inanca dair tartışma ve görüşlere hem şahit olmakta hem de katılmaktadır. Ancak inanç alanıyla ilgili herhangi bir liyakati ve ehliyeti olmayan kişilerin ortaya attığı görüşlerle doğru sonuca ulaşmak mümkün olmadığı gibi insanların kafası daha da bulanmakta ve kısır tartışmaların önü alınamamaktadır. Meseleleri tahlil ederken metodolojik (usûl) hatalar ve art niyetli yaklaşımlar da ayrıca doğru sonucun elde edilmesinin önündeki önemli engellerdir.

İtikadi meselelerin hangi hususlar olduğu noktasında başvurulacak ilk kaynak hiç şüphesiz Kur'an-ı Kerim'dir. Çünkü İslam akaidinin temel esasları Kur'an-ı Kerim'de bildirilmiş ve Hz. Peygamber tarafından da bizlere tebliğ edilmiştir. Dolayısıyla İslam akidesinin sahih bir şekilde anlaşılması ve açıklanması ancak Kur'an'a ve sahih sünnete müracaat ile mümkündür. Değişen zaman ve mekânla ilgili dine ve inanca dair ortaya çıkan her bir müşkil, bu iki kaynaktan yola çıkılarak çözüme kavuşturulmalıdır.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de inanca ilişkin soru ve problemlerin ilk muhatabı şüphesiz kelimcilerdir. Allah'ın varlığı ve birliği, yaratılış, peygamberlikle ilişkili meseleler, kazâ-kader meselesi, kıyamet alametleri ve ahiret hayatı gibi klasik kelam konularının yanı sıra modern dönemde ortaya çıkan bazı problemlere de bu çerçevede yer verilmesi gerekmektedir. Özellikle Ulûhiyyet inancını hedef alan Ateizm ve benzeri inkârcı akımlar başta olmak üzere kötülük problemi, Reenkarnasyon, Transhümanizm, İslamafobi, Big Bang ve Entropi gibi son dönemde öne çıkan meseleler de, doğrudan ya da dolaylı olarak insanların inancını ilgilendiren tartışma konularıdır. Elinizdeki kitap söz konusu inanç problemlerini ele alan editoryal bir çalışmadır. Kitaptaki her bölüm konunun uzmanı akademisyenler tarafından ele alınıp yazılmıştır. Kitaptaki her bölümün yazarı farklı olduğu için üslup farklılığının olması tabii karşılanmalıdır.

Kitabın yararlı olması ve günümüz inanç tartışmalarına olumlu katkıda bulunmasını diliyoruz.

İstanbul, 2023

Editörler

Prof. Dr. Hamdi GÜNDOĞAR

Dr. Öğr. Üyesi Hilmi Kemal ALTUN

İÇİNDEKİLER

Önsöz	V
Bölüm 1 İNANÇLA İLGİLİ TARTIŞILAN KONULAR / Hulusi Arslan	11
1.1. İman Kavramının Tanımı ve Mahiyeti	11
1.2. İmanın Psikolojik Temelleri	13
1.2.1. Zihinsel Boyut	13
1.2.2. Duygusal Boyut	16
1.2.3. İrâdi Boyutu	17
1.3. İnanmak Bir Nevroz Hali midir?	18
1.4. İman, Amel ve Ahlak Münasebeti	20
1.5. Amele Dönüşmeyen İmanın Mahiyeti	23
1.6. Tekfir Meselesi	25
1.7. Mürted Meselesi	31
Kaynakça	34
Bölüm 2 ULÛHİYET İNANCINI HEDEF ALAN ÇAĞDAŞ İNKÂRCI AKIMLAR / Ruhullah Öz	37
2.1. Dinî İncanın Tarihi Temelleri	37
2.2. Deizm	40
2.3. Ateizm	43
2.4. Pozitivizm	48
2.5. Sekülerizm	53
Kaynakça	54
Bölüm 3 KÖTÜLÜK PROBLEMİ (TEODİSE) / Mehmet Taşdelen	57
3.1. Kavramsal Çerçeve	57
3.1.1. Hüsün-Kubuh/Seyyie	57
3.1.2. Hikmet	60
3.1.3. Teodise	62
3.2. Allah'ın Varlığı ve Kötülükler	64
3.3. Savaşlar ve Bu Savaşlarda Masum İnsanların Durumu	67
3.4. Doğal Afetler ve İlâhi Ceza	69
3.5. Engellilik ve Musibet	71

3.6. İlahi Adalet-Hikmet İlişkisi	74
Kaynakça	77

Bölüm 4	
KADER VE KAZA / İ. Halil Erdoğan	81
4.1. Kader ve Kazânın Anlamı	83
4.2. Kader Hakkındaki Görüşler	85
4.3. Cebri Andıran Ayetler	87
4.4. Kader ve Özgür İrâde	90
4.5. Kaderin Değişip Değişmeyeceği Konusu	95
4.6. Kader-Duâ İlişkisi	96
4.7. Sınav Deneyiminde Cebir ve Özgürlük	98
4.7.1. İnsanın Mecbur Olduğu Alan	99
4.7.2. İnsanın Muhayyer Olduğu Alanı	100
Kaynakça	103

Bölüm 5	
AHİRET AHVALİ / Mustafa Bozkurt	105
5.1. Kavramsal Çerçeve	105
5.2. Kabir Ahvali	107
5.2.1. Kabir Suali, Azabı ve Nimetini Kabul Edenlerin Delilleri	108
5.2.2. Kabir Suali, Azabı ve Nimetini Kabul Etmeyenlerin Delilleri	112
5.2.3. Kabir Azabı ve Nimetinin Keyfiyeti	116
5.3. Yeniden Dirilme (Ba's)	117
5.4. Şefaât	120
5.5. Cennet ve Cehennemin Ebediliği Meselesi	123
Kaynakça	127

Bölüm 6	
REENKARNASYON/TENASÜH İNANCI / Selim Gülverdi	129
6.1. Kavramsal Çerçeve	129
6.1.1. Reenkarnasyon	130
6.2. Farklı Kültürlerde Reenkarnasyon/Tenasüh İnancı	131
6.2.1. Hint Dinlerinde Reenkarnasyon/Tenasüh İnancı	132
6.2.2. Eski Mısır Dinlerinde Reenkarnasyon/Tenasüh İnancı	134
6.2.3. Antik Yunan Düşüncesinde Reenkarnasyon/Tenasüh	135
6.2.4. Yahudilik ve Reenkarnasyon/Tenasüh	136
6.2.5. Hristiyanlık ve Reenkarnasyon/Tenasüh	136
6.3. İslam Açısından Reenkarnasyon	137
Kaynakça	142

Bölüm 7	145
CİNLER ALEMİ / Fikret Soyak	
7.1. Cin Kavramı ve Mahiyeti	145
7.2. Kur'an'da ve Hadislerde Cinler	150
7.3. Cinlerin Yaratılış Hikmeti	152
7.4. Cinlerde Mükellefiyet	153
7.5. Cin-İnsan İlişkisi	156
7.5.1. Cin ve Şeytanların İnsana Tesirinden Korunma	158
7.5.1.1. Cin, Sihir ve Büyü	158
7.5.1.2. Cinlerle Evlilik	159
7.6. Cinlerin Gaybı Bilmesi	159
Kaynakça	162
Bölüm 8	163
İSLAMOFOBİ / Mehmet Şaşa	
8.1. İslâmofobinin Etimolojik Boyutu	163
8.2. İslâmofobinin Kavramsal ve Varoluşsal Tarihi	164
8.3. İslâmofobinin Söylem ve Eylemlerdeki Yansıması	169
8.4. İslâmofobiye Besleyen ve Körükleyen Unsurlar	173
8.4.1. Düşünürler ve Yazarlar	173
8.4.2. Medya Kuruluşları	175
8.4.2.1. Filimler	176
8.4.2.2. Gazete ve Dergiler	176
8.4.3. Din Adamları	178
8.4.4. Siyasetçiler	179
8.5. İslâmofobinin Nedenleri	179
Kaynakça	184
Bölüm 9	187
TRANSHÜMANİZM VE POSTHÜMANİZM BAĞLAMINDA DİN / Seyithan Can	
9.1. Transhümanizm	187
9.1.1. Trans-Human	189
9.1.2. Post-Human	189
9.2. Transhümanizm Amaç ve İddiaları	191
9.3. Sanal Gerçeklik	191
9.4. Metaverse ve Sanal Din	194
9.5. Yapay Zekâ	197
9.6. Transhümanizm Özelinde Bir Teoloji Kurmanın İmkân ve Sınırlılıkları	200
Kaynakça	202

Bölüm 10	
KELAMDA KULLANILAN BİLİMSEL DELİLLER / Hilmi Kemal Altun	205
10.1. Dakikü'l-Kelâm Konularının Kelâmla İlişkisi	206
10.2. Big-Bang Teorisi	207
10.3. Entropi Yasası ve Kıyamet	215
10.3.1. Entropi Yasasının Dinler Açısından Önemi	216
Kaynakça	220
Bölüm 11	
NÜZÛL-İ İSÂ MESELESİ / Mikail İpek	223
11.1. Ref' ve Teveffî Kavramları	224
11.2. "Nüzûl-i İsâ" Tartışmasının Hermenötik ve Teolojik Arka Planı	225
11.3. "Nüzûl-i İsâ" Olayını Kabul Edenler	227
11.4. "Nüzûl-i İsâ" Olayını Kabul Etmeyenler	232
Kaynakça	237
Bölüm 12	
MEHDİ, DECCAL VE YE'CÛC-ME'CÛC MESELESİ / Ömer Sadıker	239
12.1. Küçük Alametler	242
12.2. Büyük Alametler	243
12.2.1. Duhân	244
12.2.2. Dâbbetü'l-arz	245
12.2.3. Ye'cûc ve Me'cûc	247
12.2.4. Deccâl	247
12.2.5. Ayın yarılmaması (İnşikaku'l-kamer)	249
12.2.6. Güneşin Batıdan Doğması	250
12.2.7. Mehdinin Zuhuru	251
Kaynakça	253

Bölüm

-1-

İNANÇLA İLGİLİ TARTIŞILAN KONULAR

1.1. İman Kavramının Tanımı ve Mahiyeti

Sözlükte “güven içinde bulunmak, korkudan emin olmak” anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen îmân “güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak” demektir.¹ İman dini anlamda “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberi tasdik etmek ve onlara inanmak” anlamındadır.² İman esaslarını tasdik eden kimseye Mümin, tasdik ettiklerini gönülden boyun eğerek hayatına tatbik etmeye çalışana da Müslüman denir.

Kur’ân-ı Kerîm’in farklı sûre ve ayetlerinde iman esaslarını bildiren beyanlar bulunur. Bir ayette, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe iman edilmesi emredilir. Böylece altı iman esasından beşi burada yer alır. Cibril hadisi olarak bilinen hadiste ise kadere iman da bunlara eklenerek imanın altı esası belirlenmiş olur.³ Ayet ve hadislerden anlaşıldığına göre, iman özü itibarıyla kalbin tasdikidir;⁴ fakat imanın amel ve ahlaki davranışlarla sıkı bir ilişkisi⁵ bulunmaktadır.

Buna karşılık imanın tanımı ve mahiyeti hakkında İslam tarihinin erken döneminden itibaren görüş ayrılıkları yaşanmıştır. İman konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasında Hz. Peygamber’den sonra sahabe arasında ortaya çıkan ve siyasi olarak başlayan sonra itikadi bir boyut kazanan ihtilafların rolü vardır. Bu ihtilaflara bağlı olarak ortaya çıkan ilk siyasi-itikadi fırka olan Hariciler imanın tanımında üç unsura yer vermiştir. Haricilere göre iman kalp ile

¹ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/212.

² Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 154.

³ Müslim, İman 1

⁴ el-Hucurât 49/14; el-Mücâdile 58/22

⁵ el-Bakara 2/82

Kaynakça

- Abdulhamid, İrfan. *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*. çev. Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.
- arî, Ebu'l-Hasan el-Eş'. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1995.
- Armaner, Neda. *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *SistematiK Kelam*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Ateş, Abdurrahman. "Şiddet Eylemlerine Referans Gösterilen Bazı Âyetlerin Tahlili". *Din ve Hayat* 15 (2012), 28-31.
- Ayten, Ali. *Psikoloji ve Din*. İstanbul, 2006.
- Bağdâdî, Abdulkâhir el-. *el-Fark beyne'l-Fırak*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1993.
- Bağdâdî, Abdulkâhir el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fıglalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1994.
- Bebek, Adil. "Kebîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/163-164. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Vehhabilikten İşid'e Günümüz Selefilîği". Konya, 2016.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 3. Basım, 1999.
- Cürçânî, Seyyid Şerîf el-. *Şerhu'l-Mevâkıf (Mevâkıf Şerhi)*. çev. Ömer Türker. I-III Cilt. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Çağrıçı, Mustafa. "Ahlâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/1-6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Çelebi, İlyas. "Şuabü'l-İmân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/218-219. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Dergi. "Demokrasi Tutuştu". *Konstantiniyye Dergisi* 1 (aban 1436), 8-10.
- Dergi. "Mürted Kime Denir?". *Konstantiniyye Dergisi* 1 (aban 1436), 22-24.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Âlim ve'l-Müteallim (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Fıkhu'l-Ekber (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *Ebû Hanife'nin Vasiyyeti (İmam-ı Azam'ın Beş)*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.

- Eda Feyzioğlu. *Ekoloji, İnsan Ve Din*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Ertürk, Elvan Melek. "Bilimsel Psikolojinin Tarihsel Süreci Üzerine". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (Temmuz 2017), 161-180.
- Eşârî, Ebu'l-Hasan el-. *el- İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan el-. *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yay., 2005.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/175-178, 1997.
- Frankl, Victor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. Ankara: Öteki Yayıncılık, 1993.
- İbn Fûrek. *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İbn Teymiyye. *Kitâbu'l-İmân*. Beyrut, 1996.
- İnce, İrfan. "İrtidat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/88-91. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kadı Abdulcebbar. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse/Mutezilenin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Kâdî Abdulcebbar. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1996.
- Karaman, Hayrettin - Diğerleri. *Kur'an Yolu Tefsiri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'an'da İman Psikolojisi*. İstanbul: Yalnızkurt Yayınları, 1997.
- Kılavuz, Ahmed Saim. *İman-Küfür Sınırı*. İstanbul, 1990.
- Konuk, Yurdağül. *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Köse, Ali. *Freud ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Te'vilatü'l Kur'an Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu - Kemal Sandıkçı. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.
- Musahanov, Yuldus. *Mâturidi'nin Mu'tezile Eleştirisi (Ebu'l-Kasım el-Ka'bî el-Belhî bağlamında)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn en-. *Tabsiratü'l-Edille*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.

- Ökten, Adnan. "Güneş ve Yakın Dünya Çevresine Etkileri", 20 Eylül 2022.
<https://astronomi.istanbul.edu.tr/populer/gunes/gunes01.htm>
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214.
İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Şerif el-Murtazâ, Ali b. Hüseyin b. Musâ. *ez-Zahîra fî ilmi'l-Kelâm*. Kum, 1411.
- Taylan, Necip. *İlim-Din ilişkileri Sahaları Sınırları*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Uludağ, Süleyman. "Amel". C. 3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Tekfir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 350-356.
İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yeşilyurt, Temel. *Çağdaş İnanç Problemleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Yörükan, Yusuf Ziya. "Vehhâbîlik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (1953), 51-67.

Bölüm

-2-

ULÛHİYET İNANCINI HEDEF ALAN ÇAĞDAŞ İNKÂRCI AKIMLAR

2.1. Dinî İnançın Tarihi Temelleri

İslamî disiplinlerde din, tanımlanmış bir kavram olmaktan ziyade zarureti ve muhtevasıyla konu edinmiş bir olgudur. Dinin ne olduğuna dair problem kadim iken sistematik tanımlanması güncel bir konudur. Tanrı'nın varlığının problem konusu yapılması ve teistik inanca alternatif geliştirilen tanrı tasavvurları beraberinde dinin tanımlama zorunluluğunu getirmiştir. Dinin kapsayıcı bir tanımı yapılmadan din-devlet; din-kalkınma, din-ahlak, din-akıl ve din-bilim ilişkisini belirlemek mümkün olmayacaktır. Bütüncül bir tanımı yapılmayan dinin, zaruret ve fayda bakımından ne birey ve toplumunun düşüncesini ne de hayatını şekillendirmesi beklenilir. Kanaatimizce bahsi geçen unsurlar arasındaki ilişki problemi, üzerinde uzlaşa sağlanmış bir din tanımı yapılamadığından-
dır.

İslam'da din, tüm hayatı kuşatan bir olgudur. Temel İslam bilimlerinin üç disiplini belirleyici olması kuşatıcılığının en somut kanıtıdır. Din, eylem boyutuyla fıkıh, inanç yönüyle kelam, ahlaki açıdan da tasavvufta hayat bulmuştur. Hakeza din, menşe bakımından antropoloji; ahlak açısından psikoloji, fonksiyonel açıdan sosyoloji; etki bakımından da fenomenoloji ile ilintilidir. Bu nedenle dinin üç yönlü yapısını içeren bir tanım her dört alanı kapsayacak nitelikte olmalıdır. Zira din denilen olgu bir yandan işlevsel diğer iki yönüyle de yapısal ve amaçsaldir. Dine getirilecek olan tanım da hem bütüncül hem de insanın hayatını her yönüyle kuşatmalıdır. Üç alanı kapsayacak nitelikte bir tanım yapılacaksa şayet din: "Allah tarafından peygamber aracılığıyla akıl sahiplerine bildirilen,¹ insanın yaratılıştaki gaye ve hikmetten haberdar eden,² insanlığın kurtuluş ve mutluluğu için sunulan fikri, ameli ve ahlaki olan ilahi nizamdır." denilebilir. Bir başka açıdan din: insanın inanç ve düşüncesini içeren zihinsel fonksiyon, tavır ve davranışlarını belirleyen kıtas, tüm varlık türleriyle ilişkisini düzenleyen prensipler bütünüdür.³

¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el- Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 111.

² Ömer Nsuhî Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam* (İstanbul: Ergin Kitapevi, 1959), 32.

³ Tefik Yücedoğru, *Din, İman ve İslama Dair* (Bursa Emin Yayınları, 2014), 23.

Kaynakça

- Akarsu, Bedia. *Çağdaş Felsefe*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1987.
- Altıntaş, Ramazan. *Din ve Sekülerleşme*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2005.
- Arslan, Abdurrahman. "İnsan Ya da Aklın Kimliği". *Bilgi ve Hikmet* 4 (1993), 1-10.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Berger, Peter L. *The Sacred Canopy Elements of A Sociological Theory of Religion*. New York: Anchor, 1967.
- Bilmen, Ömer Nsuhi. *Muvazzah İlm-i Kelam*. İstanbul: Ergin Kitapevi, 1959.
- Bolay, Süleyman. *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2004.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Ekin Yayınları 1997.
- Comte, Auguste. *Pozitivizm İlmihali*. çev. Peyami Erman. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1986.
- Coşkun, İbrahim. "Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkansızlığı". *İslam Füşüncesinde Ateizm Eleştirisi*. ed. Cemalettin Erdemci vd. 13-37. İstanbul: Elis Yayınları, 2019.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Çelik, Celaleddin. "Sekülerleşmenin Kuramsal Sosyolojik Serüveni". *Journal of Islamic Research* 2 28/3 (2017), 201-215.
- Davies, Brian. *An Introduction to the philosophy of Religion*. New York: Oxford University Press 1982.
- Demir, Osman. *Kavram Atlası Kelam I*. Ankara: Gazi Kitapevi, 2020.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: Eski Yeni Yayınları, 2011.
- Edwards, Paul. *Burhanhâ-yi İcmâ-i Âmm*. çev. Şihâbuddin Abbâsî. Tahran: Messesi Mütâlaât ve Tahkikat-i Ferhenî, 1370.
- el-Attas, Nakib. *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*. çev. Erol Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Erdem, Hüsameddin. "Deizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/109-111. İstanbul: TDV 1994.
- Erdem, Ömer Faruk. *Bir Müslüman Deizm ve Ateizme Nasıl Bakmalı?* ed. Yasin Aktay-Mahmut Hakkı Akın, İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Evans, C. Stephen. *Philosophy of Religion*. England: IVP Academic, 1982.
- Feuerbach, Ludwig Andreas. *Hristiyanlığın Özü*. çev. Oğuz Özügül. İstanbul: Say Yayınları, 2008.
- Flew, Antony. *God, Freedom and Immortality*. London: Prometheus, 1984.
- Freud, Sigmund. *Musa ve Tektanrıcılık*. Kamuran Şipal, 2015.
- Gaskin, J. C. A. *Varieties of Unbelief*. London: Pearson, 1988.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1998.

- Gündoğar, Hamdi. *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*. ed. Hilmi Kemal Altun, İstanbul. Çıra Yayınları, 2022.
- Güneri, Meryem. "Bir İnanç Problemi/Krizi Olarak Deizm ve Temelleri Üzerine Psiko-Kelam Analizleri". *II. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi*. 814/835. İstanbul: Kitabî Yayınları, 2019.
- Hume, David. *Din Üstüne* çev. Mete Tunçay. İstanbul: İmge Kitapevi, 2019.
- İsfehanî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Halil Aytanî. Beyrut: Daru'l-Marife, 2005.
- Izutsu, Toshihiko. *Kuranda Allah ve İnsan İslam Düşüncesinde Islah*. çev. M. Kürşat Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- James, William. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri (İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme)*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.
- Kalokowski, Leszek. *Positivist Philosophy*. London: Penguin, 1972.
- Kant, Immanuel. *Saf Aklın Sınırları Dahilinde Din*. çev. Suat Başar Çağlayan. İstanbul: Literatürk Academia, 2017.
- Keyman, E. Fuat. "Türkiye'de "Lâiklik Sorunu"nu Düşünmek: Modernite, Sekülerleşme, Demokratikleşme". *Doğu Batı* 23 (2005), 21-29.
- Kösemihal, Nurettin Şazi. *Sosyoloji Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982.
- Kutluer, İlhan. "Pozitivizm". *DİA İslam Ansiklopedisi*. 34/335-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Küng, Hans. *Deos God Exist?* London: Wipf and Stock, 2006.
- Mossner, Ernest Campbell. "Deism". *The Encyclopedia of Philosophy*. Ed. Paul Edwards. 2/326-336. New York: Macmillan Reference, 1972.
- Nasr, Seyyed Hossein. *Knowledge And Teh Sacred*. New York: State University of New York Press, 1982.
- Nielsen, Kai. *Atheism Philosophy*. London: Prometheus, 2005.
- Russell, Bertrand. *Neden Hristiyan Değilim*. Ender Gürol, 1996.
- Topaloğlu, Aydın. *Tanritanımazlığın Felsefi Boyutları: Teizm ya da Ateizm*. İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001.
- Ulutaş, Yasin. "Deizme Götüren Sebepler". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/2 (2021), 501-513.
- Yayla, Atilla. *Siyaset Teorisine Giriş*. Ankara: Siyasal Kitap Evi, 1998.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. 11 İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yinger, J. M. "Pluralism Religion and Secularism". *Journal for the Scientific Study of Religion* 6/1 (1967), 17-28.
- Yusufiyân, Hasan. "Dinin Menşei". *Güncel Meselelerin Kelam Disiplini İçinde İncelenmesi: Yeni Kelam*. 73-114. İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2017.
- Yücedoğru, Tefvik. *Din, İman ve İslama Dair*. Bursa Emin Yayınları, 2014.

Bölüm

-3-

KÖTÜLÜK PROBLEMİ (TEODİSE)

İnsan yaratılışı gereği sabit ve tek düze bir hayata sahip değildir. Birçok defa isteği dışında, hoşuna gitmeyen, acı, keder ve hüznü veren olayla, olguyla ve düşünceyle karşılaşabilir. Bu tür şeyler kendisinde, çevresinde, uzaklarda olması mümkün ve bunları belki bizzat kendisi yaşamamış olsa bile iletişimin çok yaygın olduğu günümüzde birçok kötü ve kötülük olarak algılanan haberle karşılaşabilir.¹ Dünyada yaşanan depremler, seller gibi doğal afetler veya şiddet, zulüm gibi insan kaynaklı kötülükler ve çeşitli acı tablolar vicdanı korumamış, aklını yitirmemiş hemen hemen her insana az ya da çok dokunduğu gibi insanları ister istemez çeşitli duygu ve düşüncelere de sevk etmektedir.²

Bu çerçevede kitabın bu bölümünde “kötülük nedir, Allah niçin müsaade etmektedir?”, “kötülükler masum ve etkisiz olanlara zulüm anlamına gelmiyor mu? gibi sorulara birkaç başlık altında cevaplar aranacaktır. Öncelikle konuyla yakından ilgili kavramlar üzerinde durulacak ardından çeşitli yönleriyle kötülük problemi ve çözüm önerileri/teodiseler hakkında bilgiler verilecektir.

3.1. Kavramsal Çerçeve

Kötülük probleminin dolaylı olarak birçok terim ve kavramla ilişkisi olsa da konuyu dağıtmamak açısından temel kavramlar üzerinde durulacaktır.

3.1.1. Hüsün-Kubuh/Seyyie

Hüsün-kubuh kelimeleri İslâm kelâmında kötülük probleminin temerküz ettiği (tartışmanın merkezinde olan) kavramlardır. Hüsün-kubuh kelimeleri anlam itibarıyla birbirinin karşıtı olduğu için genelde bir arada verilmesi daha uygun olacaktır.

¹ Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Theodise* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 8.

² Fatih Algül, *İbn Rüşd’de Kötülük Problemi ve Teodise* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 34.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cem'ül-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife 1992.
- Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-usuli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 1996.
- Akdağ, Özcan. Kötülük Sorunu Ve Teodise. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 38 (2015), (473-480).
- Akıncı, Ahmet. *İslâm Hukukuna Göre Savaşta Uyulacak Kurallar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Algül, Fatih. *İbn Rüşd'de Kötülük Problemi ve Teodise*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Ardoğan, Recep. Kelam Açısından Doğal Kötülüklerin İlahî Adalet ile Bağdaşırılığına İlişkin İzahlar, *Birey ve Toplum*, 4/8, (Güz 2014), 30.
- Arsan, Hulusi. Doğal Felaket ve İstiraplar Konusunda Kelamcılarının Görüşleri - Tahlil, Tenkit ve Öneriler-. *Marife* 2/2 (2002), 31.
- Aslan, Adnan. "Kötülük Problemi: Spekülatif-Teorik Yaklaşım Karşı Dini-Pratik Yaklaşım", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 19, (2008), 109-110.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1992.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Temhîd*. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1947.
- Bozbuğa, Hande Nur. "İzmirli İsmail Hakkı'da Kötülük Problemi ve Teodise". *Darulfünun İlahiyat* (397-418), 31/2, 412-414
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Çâmi'us-sahîh*. Kahire: Mektebetüs-selefiyye, 1400.
- Cebeci, Lütfullah. *Kur'an'da Şer Problemi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1985.
- Coşkun, İbrahim. *İlahi Adalet ve Engelli Bireyler*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*, nşr. İbrahim el-Ebyari. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Arabî 1405.
- Çağrı, Mustafa. "Hayır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/43-46. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Çağrı, Mustafa. "Seyyie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/78-79. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Çelebi, İlyas. "Hüsün-Kubuh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Çelik, Ahmet. Kur'an Perspektifinde İnsanın Kötü Davranışlarının Analizi, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 15/57 (600-625) (2016), 601.
- Durak, Vahide Nur. *Kelamda Salah-Aslah Sorunu Ve Günümüz Kötülük Problemi (Teodise) Tartışmaları*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*. Riyad: Mektebetü'l-Mearif.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Maksidü'l-esnâ fi şerhi esmâillâhi'l-hüsnâ*, thk. Kasım Muhammed Nuri. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-İktisâd fi'l-i'tikât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Görgün, Tahsin. Hüsün-Kubuh Meselesi-Kâdî Abdulcebbar'ın Yaklaşım Şeklinin Bir Tahlili Veya Varlığı Sürdürmenin Makul Yolları Üzerine Bir Araştırma-, *İslâm Araştırmaları Dergisi* (2001), 5, 77.
- Hakkı, İzmirli İsmail. *Yeni İlm-i Kelâm, I-II*. İstanbul: Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Neşriyatı, 1340-1343.
- Hakkı, İzmirli İsmail. *Muhtasar Felsefe-i Üllâ*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329/1919.
- Haklı, Şaban. "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar Ve Eleştiriler", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, 210.
- Hick, John. "Evil, The problem of", *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edward. New York: Macmillan & Free Press, 1967.
- Hume, David. *Doğal Din Üstüne Söyleşiler (Din Üstüne içerisinde)*, çev. Mete Tuncay (3. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî en-Nîsâbü'rî. *Mücerredü'l-makâlât*. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*. Kahire: Dâru'l-hadîs, 1995.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. Abu Dabi: Dar-u Risaleti'l-âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*. 2.Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1119.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ. *el-İşârât ve't-tenbîhât*, nşr. Süleyman ed-Dünya. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Arabiyye.

- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylanî. Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Babî el-Halebî, tsz.
- Janet, Paul. Gabriel Seailles. *Histoire de la Philosophie* (Metalib ve Mezahib), çev. Elmalılı Hamdi Yazır. İstanbul: Eser Neşriyat, 1978.
- Kazanç, Fethi Kerim. "Kelâmî Düşünce Kötülük Sorununa Kısa Bir Bakış". *Kelâm Araştırmaları O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi*, 6/1, (2008), 77-106.
- Kant, İmmanuel. *Bütün Felsefî Teodise Denemelerinin Başarısızlığı Üzerine*, çev. Muhsin Akbaş. Ankara: Arasta Yayınları, 2001.
- Kutluer, İlhan. "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.17/503-511. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1998.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Metafizik Üzerine Konuşma*, çev. Nusret Hızır. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1949.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 1423/2003.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-ş-şahîh-sahîh-i müslim*. Riyad: Dar-u Tayyibe, 1437.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebşiratü'l-edille fî uşûli'd-dîn*, thk. Atay, Hüseyin - Düzgün, Şaban Ali. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004/2003, 1-2.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *et-Temhîd*, thk. Abdülhayy Kabil. Kahire: Daru's-Sekafe, 1987.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Ta'dîl-Tecvîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/366-368. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2010.
- Nursi, Said. *Lem'alar*. İstanbul: Envar Neşriyat, 1992.
- Nursî, Said. *Sözler*. İstanbul: Envar Neşriyat, 1991.
- Nursî, Said. *Şualar*. İstanbul: Envar Neşriyat, 1992.
- Nursi, Said. *Mesnevi-i Nuriye*. İstanbul: Envar Neşriyat, 1991.
- Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Özdemir, Metin. Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (225-258) 4 (2000), 236.
- Özdemir, Metin. "Kötülük Problemi"- *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün. 549-564. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Özervarlı, M. Sait. "Hikmet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/211-514. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1998.

- Pezdevî, Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Uşûlü'd-dîn*, nşr. H. P. Linss. Kahire: 1383/1963.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *el-Metâlibü'l-âliye*. Beyrut: 1407/1987.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *el-Erba'ün fî uşûli'd-dîn*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: 1986.
- Şat, Sümeyye. Osmanlı Türkiye'si Yeni İlm-i Kelâmcılarına Göre Kötülük Problemi Ve Teodise. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Peterson, Michael L. God and Evil: An Introduction To The Issues. Colarado: Westview Press, 1998
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 1981.
- St Thomas, Summa Theologica, Sheed and Ward. London: 1948.
- Taşdelen, Mehmet. *İslâm İnancında Tabiat*, ed. Selim Gülverdi. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.
- Ulaş, Sarp Erk. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002.
- Mevlânâ, Celaleddîn Rûmî, *Mesnevî*, çev. Adnan Karia İsmailoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları, 2008
- Wensinck, Arent Jan. *el-Mu'cem'ul-müfrehes li elfâzi'l-hedîsi'n-Nebeviyye*. 2. Cilt. Liden: Mektebetü Biril, 1936-1955.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Theodise*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Yaran, Caferi Sadık. *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Aklılığı*. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Yılmaz, Ertuğrul. *Engelli Bireye Sahip Ailelerde Teodise Problemi: Sosyolojik Bir Bakış*.
- Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020

Bölüm

-4-

KADER VE KAZÂ

İman esaslarından biri olan “kader”, sadece “hayır ve şerrin Allah’tan olduğuna iman etmek” şeklindeki bir tanımla geçirilecek nitelikte bir kavram değildir. İslâmî çevrede yaşayan her insan mutlaka “kader” ifadesinin muhtevası ile ilgili bir soru veya sorunla karşılaşmıştır. İnsanın tarih boyunca başına gelecek her türlü iyilik ve kötülüğün Allah’tan olduğuna inanması, arkasında birtakım soruları da beraberinde getirmiştir. “**Evleneceğim insan kaderim midir?**”, “**Hastalık kader midir?**”, “**Dua etmek kaderi değiştirir mi?**”, “**Tedbir kaderi bozar mı?**” gibi sorular bunlardan sadece birkaç tanesidir. Bizzat kişinin hayatı ile ilgili olduğundan dolayı da her birey tatmin edici cevaplar aramıştır. Müslümanların iman etmesi gereken altı esastan biri olan kader ve kazâ, yaratıcının ilim, irade ve kudret sıfatlarıyla insanın özgür iradesinin söz konusu edildiği,¹ Allah-evren-insan ilişkisi bağlamında ele alınan önemli konulardan bir tanesidir.

Kader ve kazâ’yı anlama meselesi sadece günümüze ait bir problem değildir. Zira bu konu, inanan insanların mevcut olduğu her coğrafya ve toplumda mutlaka gündeme gelen ve etrafında soruların olduğu, görüşlerin ileri sürüldüğü bir meseledir. Nitekim İslam’ın ilk yıllarında insan hürriyetini hiçe sayan ve “Cebriyye” diye adlandırılan fatalist bir grup türemiş ve kaderin insan hürriyeti üzerindeki etkisini savunmuştur. Bu yazgıcı iddianın tam aksini gündeme getiren ve kendilerine “Kaderiyye” denilen bir kesim de kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu savunmuş ve kaderi inkâr etme yolunu tercih etmiştir.

Kader ve kazâ tartışmalarının tarihi kökenlerinin, antik çağlarda tartışılan ve daha sonraları da insanın sorumluluğu ve hürriyeti bağlamında baskın Hristiyan ve Yahudi geleneğindeki yazgıcı düşüncelerin uzantısı olduğu düşünülmektedir. Nitekim Antik Yunan trajedi yazarlarından Sofokles’in (M.Ö. 495) kaleme aldığı Kral Oidipus, Kolonot ve Antigona adlı tiyatro eserlerinin

¹ Hamdi Gündoğar, “Kur’an’da Allah’ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 115.

Kaynakça

- Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Askerî, Ebû Hilâl el-. *Mu'cemu'l-Furûki'l-Luğaviyye*. thk. Beytullâh Beyyât. İran: Müessesetü'n-Neşrî'l-İslâmî, 1991.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Züheyr Nasr. Mısır: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rîfât*. thk. Adil Enver Hızır. Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 2007.
- Desûkî, Farûk Ahmed es-. *el-Kadâu ve'l-Kaderu fî'l-İslâm*. Cidde: Dâru'l-İ'tisâm, 1985.
- Fettâh, İrfân Abdulamîd. "Cebriyye". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 7/205-208. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gündoğar, Hamdi. *Fahrettin er-Râzî'de İnsan Fiilleri*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Gündoğar, Hamdi. "Kur'an'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 115-133.
- İbn Manzûr, Cemalüddîn. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2011.
- İsfehânî, er-Râğîb el-. *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasen. *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevîdi ve'l-Adl*. thk. Mahmûd Muhammed Kâsım. Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye, 1963.
- Komisyon. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Kitâbu't-Tevhîd*. İskenderiye: Dâru'l-Câmiâtü'l-Misriyye, ts.
- Mavsilî, Ebû Ya'lâ el-. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. thk. Hüseyin Selîm Esed. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn Li't-Turâs, 1984.
- Müslim, İbn Haccâc en-Nisâbü'rî. *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abduldaki. Kahire: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, t.y.
- Nisâbü'rî, Hâkim en-. *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Râzî, Fahreddîn er-. *Mefâfihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1999.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd es-. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Cemâlüddîn Ahmed Hasan. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2014.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth. *el-Milel ve'n-Nihal*. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 2010.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbî'l-İslâmî, 1998.
- Üzüm, İlyas. "Kaderiyye". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 24/64-65. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Bölüm

-5-

AHİRET AHVALI

5.1. Kavramsal Çerçeve

Berzah: Sözlükte “iki şey arasındaki engel” mânasına gelen berzah kelimesi, dinî terim olarak ise ölümle başlayıp yeniden diriltilmeye (ba’s) kadar sürecek olan ara dönem, dünya ile âhiret arasındaki âlem ve kabir hayatı karşılığında kullanılmaktadır.¹ Berzah kavramı Kur'an'da iki farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan biri "Tatlı ile tuzlu suyu birbirinden ayıran engel" anlamındadır.² Diğer anlamı ise "Nihayet onlardan birine ölüm gelip çatınca, 'Rabbim! Beni geri gönder de, geride bıraktığım dünyada iyi işler yapayım' der. Hayır! Onun söylediği bu söz boş laftan ibarettir. Önlerinde, yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır"³ ayetinde ifade edildiği gibi dînî literatüre uygun olarak "Ölümünden dirilişe kadar olan insan hayatı" kastedilmektedir. Bu ayetin tefsirinde birçok müfessir buradaki "berzah" ifadesinin kabir hayatı olduğu konusunda adeta ittifak halindedir.⁴ Ayette ifade edildiği gibi kişi ölümünden sonra ve dirilmeden önce Allaha tekrar dünyaya gönderilmesini istemektedir. Bu durum ölümünden sonra bir tür hayatın var olduğunun delilidir.

Kabir: Arapça'da “ölünün gömüldüğü yer” anlamında kabir (çoğulu kubûr), “kabirlerin bulunduğu yer” karşılığında makber veya makbere (çoğulu mekâbir) kelimeleri kullanılır. Türkçe'de kabirle eş anlamlı olan mezâr ise kelimenin kök anlamıyla da irtibatlı olarak özellikle ziyaret edilen önemli kişilerin kabirlerini (ziyaretgâh) ifade eder. Kur'ân-ı Kerîm'de birer âyette kabir⁵

¹ Cüneyt Gökçe, “Berzah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/525.

² Bk. el-Furkan 25/53; er-Rahmân 55/19-20.

³ el-Mü'minûn 23/99-100.

⁴ Müfessirlerin görüşleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Murat Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, *usûl İslam Araştırma* 25/25 (2016), 161-15.

⁵ et-Tevbe 9/84.

Kaynakça

- Akın, Murat. "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı". *Diyanet İlmi Dergi* 53/4 (2017), 151-177.
- Âmidî, Seyfüddîn el-. *Ebkârü'l-efkâr*. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1.Baskı., 2003.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- Bakillânî, Kâdî Ebû Bekir. *el-İnsaf*. thk. İmaduddin Ahmed Haydar. Beyru, 1987.
- Bozkurt, Mustafa. *Kelâmî Epistemolojide Haberin Bilgi Değeri*. Ankara: İlâhiyat, 2019.
- Demirci, Kürşat. "Kabir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/33-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebu Hanife, Numan b. Sabit. "el-Fıkhu'l-Ebsat". çev. Mustafa Öz. *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*. İstanbul: İFAV, 6. Basım, 2010.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *Kitâbu'l-İbâne*. Haydarabad, 1948.
- Gazzalî, Ebû Hamid el-. *Tehâfütü'l-felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*. çev. Mahmut Kaya - Hüseyin Sarioğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1.Bsk., 2014.
- Gökçe, Cüneyt. "Berzah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/525. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Gölcük, Şerafeddin - Toprak, Süleyman. *Kelam*. Konya: Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları, 1988.
- Gözün, Abdulvahhab. "Hadisler Işığında Kabir Sorgusu ve Soruları". *Dergiabant* 9/1 (2021), 315-346.
- Harpûtî, Abdullatif. *Tenkihu'l-Kelâm fi Akaid-i Ehli'l-İslâm*. İstanbul, 1330.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan. *Şerhu Usûli'l-hamse*. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1988.
- Karataş, Cafer. *İslam Düşüncesinde Ahiret*. Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- Kaya, Murat. "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi". *usûl İslam Araştırma* 25/25 (2016), 159-204.
- Kubat, Mehmet. "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı". *Mesned İlâhiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 10-31.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *et-Temhid fi Usuli'd-Din*. thk. Abdulhay Kabil. Kahire, 1987.
- Okuya, Mehmet. *Kur'an-ı Kerime Göre Kabir Kavramı ve Kıyamet Ahiret Süreci*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 3. Bskı., 2013.
- Pezdevî, Ebü'l Yüsr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1. Baskı., 1980.

- Sâbûnî, Nureddin es-. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İFAV Yayınları, 16.Baskı., 2016.
- Taftâzânî, Saduddîn. *Şerhu'l-Akâid*. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Baskı., 2017.
- Taftâzânî, Saduddîn. *Şerhu'l-Akâid*. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Baskı., 2017.
- Topaloğlu, Bekir. "Ahiret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/543--548. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Topaloğlu, Bekir. "Cehennem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/227-233. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Topaloğlu, Bekir. "Cennet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/376-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Toprak, Süleyman. "Haşır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/416-417. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Toprak, Süleyman. "Kabir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/37-38. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 68-79.
- Yavuz, Y. Şevki. "Acbü'z-Zeneb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/319-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yavuz, Y. Şevki. "Azap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/302-309. TDV Yayınları, 1991.
- Yavuz, Y. Şevki. "Ba's". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Y. Şevki. "Ruh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/187-192. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Yavuz, Y. Şevki. "Şefaat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/412-415. İstanbul, 2010.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

Bölüm

-6-

REENKARNASYON/TENÂSÜH İNANCI

6.1. Kavramsal Çerçeve

Reenkarnasyon/tenâsüh kelimesinin sözlük ve terim anlamı : Arapça n-s-ğ fiil kökünden oluşan tenâsüh sözcüğü, lügatte “bir şeyi değiştirmek, yok etmek, bir yere nakletmek¹ ve bir şeyi yok ederek onun yerine başka bir şeyi geçirmek”² gibi anlamlara gelirken terim olarak “ölümsüz kabul edilen insan ruhunun, beden ölümünden sonra başka bir bedene geçmesi veya sonsuza dek birçok bedeni canlandırması”³ anlamlarına gelir. Türkçede “ruh göçü” ve “reenkarnasyon” olarak ifade edilen tenasüh⁴ düşüncesine göre ölen beden olduğu için ölümle beraber ruh, varlığını başka bedene geçerek sürdürür. Ruhun, bu geçişi eksikliğini gidererek tamamen olgunlaşmasını sağlamak adına gerçekleştirdiği kabul edilir. Bu durumda ruh, eğer insan bedenine geçerse “nesh”, hayvan bedenine geçerse “mesh” ve cansız varlıklara geçerse “fesh” şeklinde isimlendirilir. Ruh, hak ettiği ceza veya mükâfat gereği, olduğu statüden aşağıda ya da yukarıda olan bir bedene geçer.⁵ Düşünce tarihinde tenasüh teorisini kabul edenler, bu konuda farklı görüşler ileri sürdükleri için tenasüh kavramını genel

¹ Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddık Minşavî (Kahire: Daru'l-fedile, 1357/1938), 68.

² Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed ibn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 15 Cilt (Beyrut: Daru's-Sadr, 2010), 3/61.

³ Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfü İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, thk. Ali Dahrûc, 2 Cilt (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1996), 1/512; Şemddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî, Neşr.* Ahmet Cevdet (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1900), 142; Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), 446; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul, Paradigma Yayınları, 1999), 739.

⁴ Ali İhsan Yitik, “Tenâsüh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/433-436.

⁵ Tehânevî, *Keşşâfü İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/512; Şemseddin Günaltay, *Felsefe-i ulâ* (Ankara: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1923), 189; Temel Yeşilyurt, “Reenkarnasyon/Tenasüh Düşüncesi”, *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 699-714.

Kaynakça

- Arslan, Arif. *İman Esasları Açısından Reenkarnasyon*. İstanbul: Neil Yayınları, 1997.
- Baigent, Michael. *Ancient Traces Mysteries In Ancient and Early History*. Australia: Published in Penguin Books, 1999.
- Baloğlu, Adnan Bülent. *İslam ve Reenkarnasyon*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001.
- Bayladı, Derman. *Mitoloji-Tanrıların Öyküsü*. İstanbul: Say Yayınları, 1997.
- Budge, E. A. Wallis. *Egyptian Ideas of the Future Life*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd, 1899.
- Bulğen, Mehmet. *Reenkarnasyon ile İlişkilendirilen Âyetlerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Bulğen, Mehmet. "İslâm Dini Açısından Tenâsüh ve Reenkarnasyon". *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2011), 63-92.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Champdor, Albert. *Eski Mısır'ın Ölümler Kitabı*. çev. Suat Tahsuğ. İstanbul: Ruh Madde Yayınları, 2006.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddık Minşavî. Kahire: Daru'l-fedîle, 1357/1938.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 1998.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *el-İbane An-Usulî'd-Diyane*. thk. Beşir Muhammed Uyûn. Dımaşk: Mektebetü Darî'l-Beyan, 1990.
- ibn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed. *Lisanü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 2010.
- Günaltay, Şemseddin. *Felsefe-i ûlâ*. Ankara: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1923.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Dünya İnançları Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Has, Kenan. "Dinler Tarihi Perspektifinden Tartışmalı Bir Kavram; Reenkarnasyon". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/4 (2004), 390-400.
- Kādî, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr. *Tenzîhu'l-Kur'an ani'l-metâin*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sayih-Tevfik Ali Vehbe. Kahire: Mektebetu'n-Nafize, 2006.
- Kādî, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr. *Müteşabihu'l-Kur'an*. thk. Arna Zorzûr. Kahire: Daru'l-mekasid, 2018.

- Karaman, Fikret. "Tenasüh veya Reenkarnasyon Üzerine Bir Değerlendirme" *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2017), 9-34 .
- Kitabı Mukaddes, 1997, Mezmurlar, 90/1-6.
- Kur'ân-ı Kerîm Meali. çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Bekir Topaloğlu-İbrahim Halil Kaçar. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınları, 1. Baskı, 2008.
- O'flaherty, Wendy Doniger. *Karma And Rebirth In Classical Indian Traditions*. London: University Of California Press, 1980.
- Özalp, Hasan. "Aristoteles Ve İbn Sînâ'nın Reenkarnasyonu Reddi". *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/42 (Ocak - Haziran 2013), 78- 100.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Daru'l-fikr, 1401/1981.
- Ruhselman, Bedri. *Ruh ve Kâinât*. İstanbul: Metapsişik Tetkikler ve İlmî Araştırmalar Derneği Yayınevi, 2013.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin. *Tefsîru'l-Mizân*. 22 Cilt. Beyrut: Menşûrat-ı müessesetu'l-a'la, 1417/1997.
- Taşdelen, Mehmet. "Âyetler Işığında İnanç Açısından Reenkarnasyon". *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 19 (2022), 155-187.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Keşşâfü Istılâhâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Lübnan, 1996.
- Vehbî, Muhammed b. Yusuf. *Heymanu'z-zad ilâ dari'l-mead*. Umman: Vüzera-tu't-turas, 1991/1411.
- Yeşilyurt, Temel. "Reenkarnasyon/Tenasüh Düşüncesi". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Yitik, Ali İhsan. "Tenâsüh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/433-436. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yitik, Ali İhsan. "Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancı ve Tenasüh İnancıyla İlişkisi". *Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. Samsun (24-25 Eylül 1992), 1992, 127-138
- Zeller, Eduard. *A History Of Greek Philosophy*. London : Printed By Spot-tiswoode, 1881.

Bölüm

-7-

CİNLER ALEMİ

7.1. Cin Kavramı ve Mahiyeti

Cin kavramının sözlük ve terim anlamı: Cin kavramının farklı dillerden geldiği söylene de Arapça kökene sahip olma ihtimali daha yüksektir. Sözlük anlamı “örtmek ve gizli kalmak” manasına gelen cin, “cenn” kökünden türemiştir. Cinlerin tek bir ferdine “cinnî” denilmektedir. “Cân” kelimesi de cin ile eş anlamlı kabul edilmektedir.¹ Terim anlamı, “insanın duyu organlarıyla tanıyıp bilemediği, insanlar gibi şuur ve irâde sahibi olan, Allah’ın buyrukları karşısında sorumlulukları bulunan ve buna göre mü’min veya kâfir sınıfına sahip olan varlık”tır.² Bu varlıklara gözle görülmeyen ve idrak edilemeyen gaybî ve metafizik özelliklere sahip olmalarını ifade etmek üzere “cin” adının verildiği söylenebilir.³ Nitekim bu özellikleri sebebiyle anne karnındaki bebeğe cenin,⁴ zahiren gözükmediği için kalbe “cenân”⁵ adı verilmektedir.

Esasen cin kavramı, ruhânî bütün varlıkları ifade etmek maksadıyla kullanılır ki buna melekler, İblis ya da şeytan da dahildir.⁶ Ragıp İsfahânî de “her melek cindir ama her cin melek değildir”⁷ şeklinde bir çıkarımda bulunarak cinlerin duyu organları aracılığıyla vâkıf olunan bilgi alanının dışında kalan metafizik varlıklar olduğuna dikkat çekmektedir.

Cin kelimesi, ruhani varlıkları ifade etme manasında Kur’ân-ı Kerim’de şöyle zikredilmiştir: *Hani biz meleklerle: Âdem’e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi*

¹ Ali Osman Ateş. *Kur’an ve hadislerle göre cinler-büyük*. (İstanbul: Beyan Yayınları, 1995). 19.

² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. *Te’vîlâtü’l-Kur’ân Tercümesi*. Editör: Yusuf Şevki Yavuz. (İstanbul: Ümraniye Belediyesi Yayınları, 2020). 6: 132, 133.

³ Mâtürîdî. *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 8: 37; Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerîf Hanefî Cürçani. *Şerhu’l-Mevakıf*. (Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1971). 7: 622.

⁴ Seyyid Cemîlî. *Alemü’l-cin*, (Beyrut: Mektebetü’l-Hilâl, 1993). 10, 20.

⁵ Mehmet Şeker. *Metafizik alemin sakinleri melekler ve cinler: melekler ve cinler*. (İstanbul: Işık Yayınları, 2007). 83.

⁶ İlyas Çelebi. “Kur’an’ı Kerîm’de İnsan-Cin Münasebeti”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15. (1995-1997), 170.

⁷ Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb İsfahanî. *Mu’cemu Müfredati elfazi’l-Kur’ân*. thk. Nedim Mar’aşlı, (Beyrut: Dârü’l-Fikr, t.y.). “el-Cin”, 96.

Kaynakça

- Ateş, Ali Osman. *Kur'an ve Hadislere Göre Cinler-Büyük*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1995.
- Cahız. *Kitâbü'l-hayevan*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 3. bs. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1969.
- Cemîlî, Seyyid. *Alemü'l-cin*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993. 127 s.
- Cürcani, Seyyid Şerîf Haneî. *Şerhu'l-Mevakîf*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Çelebi, İlyas. "Gayb". Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 13/404-409. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çelebi, İlyas. "Havas", Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 16/517-521. İstanbul: Türkiye TDV Yayınları, 1997.
- Çelebi, İlyas. Kur'an'ı Kerîm'de İnsan-Cin Münasebeti. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15, (1995-1997), 167-198.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. Editör: Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ümraniye Belediyesi Yayınları, 2020.
- Eş'arî. *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfü'l-musallin*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995.
- Eşkar, Ömer Süleyman. *Alemü'l-cin ve ş-şeyatin*. 4. bs. Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1984.
- el-İsfahanî, Ragıb. *Mu'cemu Müfredati elfazi'l-Kur'ân*. thk. Nedim Mar'aşlı. Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.
- Kâdı Beyzâvî, *Tavâli'u'l-Envâr*. Çev. İlyas Çelebi, Mahmut Çınar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Şeker, Mehmet. *Metafizik âlemin sakinleri melekler ve cinler: melekler ve cinler*. İstanbul: Işık Yayınları, 2007.
- et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Makâsıdu'l-Kelâm fî 'Akâidi'l-İslâm*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Tehanevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki. *Mevsuatu Keşşafu ıstılahati'l-fünun ve'l-ulum*. ed. Refik el-Acem. thk. Ali Dahruc. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996.
- Tunçer, Mustafa. *Kur'an'da Cin ve Şeytan*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, t.y.
- Ubeydat, Abdülkerim Nevfan. *Alemü'l-cin fî dav'i'l-kitâb ve's-sünne*. Riyad: Dâru Künûzi İşbilyâ (Künûzu İşbilyâ), 1999.
- Uludağ, Süleyman. "Azâim", Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4/299-300. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Bölüm

-8-

İSLÂMOFOBİ OLGUSU

8.1. İslâmofobinin Etimolojik Boyutu

Günümüzde Müslümanların aleyhinde kullanılan meselelerden biri olan İslâmofobi konusuna evvela etimolojik ve terminolojik tahlil ile başlanması uygun görülmüştür. İslâmofobi, İslâm ve fobi kelimelerinin birleşmesinden oluşan bir terkiptir. İslâm, “Boyun eğmek, kurtuluşa ermek, barış yapmak, teslim olmak ve etmek” anlamlarına gelen *silm/selm* kökünün if’âl babından mastarıdır. İslâm kelimesi, her ne kadar sözlükte inkıyâd (boyun eğme) ve itaat anlamını barındır- sa da örfteki kullanımı sadece “doğruya ve hakka uyma” manasını ifade eder. Kısaca İslâm, barış, selamet, esenlik ve Allah’ın iradesine teslim olma manasını içermektedir. Köken açısından Grekçe olan Fobi (phobia) kelimesinin ise Yunan mitolojisinde “dehşet tanrısı” olan *phobos* kelimesinden türediği iddia edildiği gibi Fransızca bir kelime olup “patolojik korku” anlamına gelen *phobie* kelime- sinden geldiği de ileri sürülmüştür. Türkçe’de fobi, “Belli durumlar veya nesne- ler karşısında hissedilen olağandışı şiddetli korku ya da yığı” manasına gelmek- tedir. Nitekim Psikoloji ilminde fobi, “Bir durum, bir nesne, bir etkinliğin oluş- turduğu ve insanın bizzat kendisi tarafından da yersiz, asılsız, aşırı, inatçı, yo- ğun, akıl dışı bir korku” şeklinde tarif edilir.¹ Tanımdan da anlaşılacağı üzere fobi, tek bir tür olmayıp belli bir objeye, duruma ya da olguya karşı olabilir. İslâmofobi, bunlar arasında belli bir olguya yönelik olan fobi çeşididir.²

Bir araya getirilen İslâm ve fobi kelimeleri, anlamca neredeyse birbirlerine taban tabana zıt olmakla beraber İslâmofobi, reel hayatta karşılığı olmayan, ha- yalî bir korku olup, özellikle 2000’li yıllardan itibaren batılı siyasî aktivistler tarafından Müslümanlara ve İslâm’a karşı sözselsel ve eylemsel faaliyetlere işaret eden bir kavram olarak kullanılmıştır. İslâmofobi “İslâm’ı, bir din, hayat tarzı, toplumsal proje anlamında kabul etmeyip kültürel anlamda tamamen reddet- mektir.” şeklinde ifade edilmiştir. Batılı kaynaklarda da geçtiği üzere en genel

¹ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009), 291.

² Necmi Karşlı, “İslamofobi’nin Psikolojik Olarak İncelenmesi”, *Dinbilimleri Dergisi* 13/1 (Haziran 2013), 78-79.

Kaynakça

- Ademi, Rahman. "Balkanlarda İslâmofobi". *İslâmofobi Kolektif Bir Korkunun Anatomisi Sempozyumu bildiri Kitabı: 18-19 Kasım 2011*. ed. Osman Alacahan-Betül Duman, Sivas: Sivas Kemal İbn-i Hümam Vakfı, 2012, 25-38.
- Akhiyadov, Mokhmad. "Rusya'da İslâmofobi". *İNSAMER*, 2020, 1-5.
- Alıcı, Mustafa. "Batının Bitmeyen Sanal Korkusu: İslâmofobi". *Diyanet İlmî Dergi* 55/2, (Nisan-Mayıs-Haziran 2019), 405-434.
- Aslan-Kayacı-Ünal, Seyfettin-Müslüm-Rukiye Rojda. "İslâmofobi ve Batı Dünyasındaki Yansımaları". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16, (Nisan 2016), 451-462.
- Aydın-Yardım, Mehmet Zeki-Müşerref. "Belçika'da İslâmofobi ve Müslümanlara Yönelik Ayrımcılık". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1, (Haziran 2008), 7-32.
- Bodur, Hüsnü Ezber. "Batı'da İslâm Karşıtlığının İcat Edilmiş Dili Olarak İslâmofobi". *İlahiyat Akademisi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* sayı: 6, 2017, 69-86.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009.
- Büyüktopçu-Gündoğdu, Mehmet Burak-Serdar. "Alman Karikatürleri Örneğinde İslâmofobi". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Ek Sayı 2, (Güz 2019), 91-102.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "Batı'da Hz. Muhammed (S) Üzerinden İslâmofobi'nin Yansımaları, İslâmofobinin Felsefî Kökenleri". *İslâmofobi Kolektif Bir Korkunun Anatomisi Sempozyumu bildiri Kitabı*. ed. Osman Alacahan-Betül Duman, 18-19 Kasım 2019, Sivas, 117-152.
- Er, Tuba-Ataman, Kemal. "İslâmofobi ve Avrupa'da Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2, (Aralık 2008), 747-770.
- Erdoğan, Halide Nur Özüdoğru. "İslâmofobi Bağlamında Müslüman Kadın İmgesi". *Dergiabant (Aibü İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 7/14, (Güz 2019), 637-651.
- Erkar, Esra. "Modern Dünya'nın Kurgusal Korkusu: İslâmofobi". *Sosyal Bilimler Genç Akademisyenler Sempozyumu 1 Bildiriler Kitabı: 8-9 Mayıs 2015*. ed. Bilal Toprak-Vd., Mardin 2016, Mardin 2016, 196-205.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed. *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. b.y.: y.y., 1413/1993.
- Hayta, Necdet. "Dünya'da Değişen Nüfus Dengeleri ve İslâmofobi". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (İslam Kongresi Özel Sayısı), 2018, 260-274.

- Hıdır, Özcan. "Anti-İslâmizm ve Anti-Semitizm: Farklılıklar ve Benzerlikler". *Batı Dünyasında İslâmofobi ve Anti-İslâmizm*. ed. Kadir Canatan, Özcan Hıdır, Ankara, Eskiye Yayınları, 2007, 63-99.
- Kalın-Esposito, İbrahim-John. *İslâmofobi, 21. Yüzyılda Çoğulculuk Sorunu*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Kar, Sait. "Felsefi Açıdan İslâmofobi ve Eleştirisi". *ILTED* sayı: 47. Erzurum 2017, 199-222.
- Karslı, Necmi. "İslamofobi'nin Psikolojik Olarak İncelenmesi". *Dinbilimleri Dergisi*. 13/1 (Haziran 2013), 75-100.
- Kızılkaya, Ahmet. "Geçmişten Günümüze İslâmofobi: Kökeni, Tarihsel Gelişimi ve Bugünü". *Orta Asya'da İslâm, Temsilden Fobiye, Tanımadan Tanımlamaya*. ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı, Ankara; y.y., 2012, 1/621-639.
- Kirman, Mehmet Ali. "İslâmofobinin Kökenleri: Batılı mı Doğulu mu?". *Journal of Islamic Research* 21/1, (Haziran 2010), 21-39.
- Kurt, Abdurrahman. "İslâm ve Geri Kalmışlık Sorunu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2, (Aralık 2008), 35-72.
- Okumuş, Ejder. "İslâmofobik Oyunda Müslümanlar". *İlahiyat Akademisi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* sayı: 6, 2017, 37-68.
- Okumuş, Fatih. "Avrupa'da İslâmofobi ve Mâbâdı". *Batı Dünyasında İslâmofobi ve Anti-İslâmizm*. ed. Kadir Canatan, Özcan Hıdır, Ankara: FCR Yayınları, 2007, 119-143.
- Önal, Recep. "İslâmofobi Bağlamında İslâm Karşıtı Söylemlerin Batı Dünyasındaki Yansımaları: Norveç Örneği -Karikatür Krizi ve Berwick Terör Saldırısı-". *KADER* 16/2 (Aralık 2018), 373-403.
- Samur, Hakan. "Avrupa'nın Önyargılarının ve Çelişkilerinin Bir Sonucu Olarak İslâmofobi". *Yönetim Bilimleri Dergisi* 15/29 (2017), 147-173.
- Subaşı, Necdet. "İslâmofobi: Eski ve Yeni Sınırlar". *Bartın Üniversitesi Uluslararası İslâmofobi ve Terör Sempozyumu Bildiri Kitabı*. ed. Azize Toper Kaygın-Cüneyd Aydın, (01-02 Aralık 2016), Bartın: Mutlu Basım-yayın, 2016, 73-87.
- Yemenici-Güngör, Ahmet-Özcan. "Batı'da İslâmofobi Algısının İstatistikî Anlamı Üzerinde Eleştirel Bir Yaklaşım". *Turkish Studies Comparative Religious Studies* 13/9, (Bahar 2018), 293-313.
- Zaki, Yağup. "İslâmofobi Politikası". *İslâmofobi Kolektif Bir Korkunun Anatomisi*. ed. Osman Alacahan-Betül Duman, Ankara: Ankamat Matbaacılık, 2012, 229-232.

Bölüm

-9-

TRANSHÜMANİZM, SANAL GERÇEKLİK, YAPAY ZEKÂ VE DİN

9.1. Transhümanizim

“Trans” ve “Hümanizm” kavramlarının birleşmesinden meydana gelen transhümanizm kavramında ön ek olan “trans” kavramı, “geçiş ötesine geçme veya karakter değiştirme, bir şeyden bir şeye geçme” anlamlarına gelir.¹ Kavramımızın diğer bir kelimesi olan “Hümanizm” ise, 14. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan, âlemi ve onunla ilgili konularda insanı merkeze alarak değerini, doğasını ve yetilerini konu edinen, insanı her şeyin ölçütü kabul eden görüş ve yaklaşımlara denilmektedir. Hümanizm, Rönesans ve Aydınlanma düşüncesinden, transhümanizm ise hümanizmden neşvü nema bulmuştur.² Hümanizmin devamı olarak görülen transhümanizm, kendisini hümanizmin bir sonraki aşaması olarak konumlandırır.³ Transhümanizme göre hümanizm, gelecekteki yaşam formlarının gelişmeye devam edeceği bir dünya ve evren için yeterli değildir. Çünkü transhümanizm, nitelik itibarıyla insan varlığının mevcut yapısını büyük oranda değiştirmeyi ve “onun ötesine” geçmeyi öngörür.⁴ Dolayısıyla transhümanizmin kökleri seküler hümanist düşüncede olsa da daha radikaldir, yalnızca eğitim ve kültürel iyileştirme gibi insan doğasını iyileştirmenin geleneksel yollarını değil, aynı zamanda bazı temel biyolojik sınırlarımızı aşmak için

¹ Russell Blackford, “The Great Transition Ideas and Anxieties”, *The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology and Philosophy of the Human Future*, ed. Max More - Natasha Vita-More (West Sussex UK: Wiley-Blackwell Publishing, 2013), 421-422; Ahmet Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 144-145.

² Max More, “The Philosophy of Transhumanism”, *The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology and Philosophy of the Human Future*, ed. Max More - Natasha Vita-More (West Sussex UK: Wiley-Blackwell Publishing, 2013), 4; Ahmet Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü* (Ankara: Elis Yayınları, 2020), 108-109.

³ Kali Carrigan, “Taking Up the Cosmic Office: Transhumanism and the Necessity of Longevity”, *The Transhumanism Handbook*, ed. Newton Lee (Switzerland: Springer, 2019), 472; Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, 2020, 9.

⁴ M. J. McNamee - S D Edwards, “Transhumanism, Medical Technology and Slippery Slopes”, *General Ethics* 32 (2006), 513; Hüsnü Aydeniz, “Geleneksel Değerler Üzerinden Bir Transhümanizm Eleştirisi”, *ilahiyat tetkikler Dergisi* 1/53 (2020), 357.

Kaynakça

- Acungil, Mustafa. *24 Soruda Dijital Dönüşüm*. İstanbul: Tutikitap, 2. Basım, 2019.
- Arvas, Serhat. *Dijital İşgal ve Transhümanizm*. İstanbul: Kudema, 2022.
- Aydeniz, Hüsnü. "Geleneksel Değerler Üzerinden Bir Transhümanizm Eleştirisi". *ilahiyat tetkikler Dergisi* 1/53 (2020), 353-376.
- Aydoğan, Ümit. *Ağ ve Enformasyon Teknolojileri*. Ankara: İKSAD, 2021.
- Bailey, Ronald. "For Enhancing People". *The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology and Philosophy of the Human Future*. ed. Max More - Natasha Vita-More. West Sussex UK: Wiley-Blackwell Publishing, 2013.
- Bainbridge, William Sims. "Transavatars". *The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology and Philosophy of the Human Future*. ed. Max More - Natasha Vita-More. West Sussex UK: Wiley-Blackwell Publishing, 2013.
- Bostrom, Nick. "A History of Transhumanist Thought". *Journal of Evolution and Technology* 14/1 (2005).
- Bostrom, Nick. "Human Genetic Enhancements: A Transhumanist Perspective". *Journal of Value Inquiry* 37/4 (2003).
- Bostrom, Nick. *The Transhumanist FAQ: A General Introduction*. PDF: World Transhumanist Association, 2003.
- Bostrom, Nick. "Transhumanist Values". <https://www.nickbostrom.com/tra/values.html>. 2001. Erişim 22 Şubat 2022. <https://www.nickbostrom.com/tra/values.html>
- Broderick, Damien. "Trans and Post". *The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology and Philosophy of the Human Future*. ed. Max More - Natasha Vita-More. West Sussex UK: Wiley-Blackwell Publishing, 2013.
- Canan, Sinan - Acungil, Mustafa. *Dijital Gelecekte İnsan Kalmak*. İstanbul: Tutikitap, 2021.
- Carrigan, Kali. "Taking Up the Cosmic Office: Transhumanism and the Necessity of Longevity". *The Transhumanism Handbook*. ed. Newton Lee. Switzerland: Springer, 2019.
- Cordeiro, José Luis. "The Boundaries of the Human: From Humanism to Transhumanism". *The Transhumanism Handbook*. ed. Newton Lee. Switzerland: Springer, 2019.
- Dağ, Ahmet. *İnsansız Dünya Transhümanizm*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

- Dağ, Ahmet. *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*. Ankara: Elis Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Demir, Aysel. "Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-hümanizm". *Online Academic Journal of Information Technology* 9/30 (2018). <https://doi.org/DOI:10.5824/1309-1581.2018.1.006.x>
- Demir, Talip. "Transhümanizm ve Sekülerleşme :Bildiğimiz Dinin Sonu mu?" *Din ve Transhümanizm*. ed. Talip Demir. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2021.
- Doğan, İshak. "Transhümanizm: 'Allah'ın Yarattığını Değiştirme' veya İnsana Karşı Şeytan 2.0". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021), 11-36.
- Düzgün, Şaban Ali. *Aydınlanmanın Keşif Araçları Varlık ve Bilgi*. İstanbul: Otto Yayınları, 2020.
- Harari, Yuval Noah. *Homo Deus*. İstanbul: Kolektif, 2016.
- Huxley, Julian. *New Bottles for New Wine*. London: Chatto and Windus Publishing, 1957.
- Işıklı, Şevki - Aksu, Zeynep Uylaş. "Teknolojik Zehirlenme, Semptomları ve Teknolojik Düzen". *ISophos: Uluslararası Bilişim, Teknoloji ve Felsefe Dergisi* 2/2 (2019).
- Kurt, İsmail. *Transhümanizm ve Tekillik Bağlamında Dinin Geleceği*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2021.
- Kurzweil, Ray. *İnsanlık 2.0 Tekillige Dogru Biyolojisini Aşan İnsan*. çev. Mine Şengel. İstanbul: Alfa Bilim, 2019.
- Lee, Newton. "Brave New World of Transhumanism". *The Transhumanism Handbook*. ed. Newton Lee. Switzerland: Springer, 2019.
- McNamee, M. J. - Edwards, S D. "Transhumanism, Medical Technology and Slippery Slopes". *General Ethics* 32 (2006).
- More, Max. "The Philosophy of Transhumanism". *The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology and Philosophy of the Human Future*. ed. Max More - Natasha Vita-More. West Sussex UK: Wiley-Blackwell Publishing, 2013.
- Peters, Ted. "Boarding the Transhumanist Train: Howb Far Should the Christian Ride?" *The Transhumanism Handbook*. ed. Newton Lee. Switzerland: Springer, 2019.
- Sandberg, Anders. "Transhumanism and the Meaning of Life". *Religion and Transhumanism The Unknown Future of Human Enhancement*. ed. Calvin Mercer - Tracy J. Trothen. California: Praeger, 2015.

- Sedeeq, Sara. "Tarih, Mitler ve Antik Transhümanizm". *Transhümanizm ve Karşılaştırmalı İzdüşümü*. ed. Timuçin Buğra Edman. İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2019.
- Tekin Mustafa, Süleyman. "Transhümanizm ve Posthümanizm Bağlamında Din ve Toplum". *Transhümanizm & Posthümanizm*. ed. Mustafa Tekin - Muhammet Özdemir. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2021.
- Treder, Mike. "Emancipation from Death". *The Scientific Conquest of Death Essays on Infinite Lifespans*. USA: librosenred, 2004.
- Ünal, Mahir Fatih. "Dijitalleşmenin Transhümanizme Etkisi". *Uluslararası Bilişim, Teknoloji ve Felsefe Dergisi* 2/2 (2019).
- Vita-More, Natasha. "Aesthetics Bringing the Arts & Design into the Discussion of Transhumanism". *The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology and Philosophy of the Human Future*. ed. Max More - Natasha Vita-More. West Sussex UK: Wiley-Blackwell Publishing, 2013.
- Vita-More, Natasha. "History of Transhumanism". *The Transhumanism Handbook*. ed. Newton Lee. Switzerland: Springer, 2019.

Bölüm

-10-

BİLİMSEL DELİLLERİN KELÂMDA KULLANILMASI (BİG BANG VE ENTROPİ ÖRNEĞİ)

Din ile bilimin sınırları ve aralarındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği problemi Aydınlanma çağından bu yana hep tartışıla gelmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde, modern bilim her konuda en geçerli ölçü kabul edilmiş, bilimin kalıplarına uymayan düşünce ve kültür geleneği hor görülmüştür. Din ile bilim birbiriyle adeta yarışırılmış, dinin bilime karşı olduğu algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Buna karşı son dönem kelâm âlimleri de yenilikçi bir yaklaşımla dinin ilme ve akla bakış açısını, onlara verdiği değeri öne çıkarmaya gayret etmişlerdir.

Esasında din ile bilim arasında bir çatışmadan bahsetmek yersizdir. Çünkü her ikisinin de amaç ve yöntemleri farklıdır. Dinin amacı sahih itikadın gönlere yerleştirilmesi, Hz. Peygamber'in güzel ahlakının tesisi ve âhîret şuuru-na sahip sorumluluk sahibi bireylerin yetiştirilmesidir. Başka bir ifadeyle din insanın toplumsal düzeni, ahlakı ve manevi yönüne hizmet etmektedir. Bilim ise insanın dünyevi refahını amaçlamaktadır.¹ Bununla birlikte dinî metinlerde, mebd'e ve me'ad (âlemin başlangıcı ve sonu) olarak adlandırılan metafizik âleme dair açıklamalar da yer almaktadır. Zira hem sahih ulûhiyyet akidesinin talimi hem de insanın "nereden geldiği ve nereye gideceği" meselesine dair soruların cevabı bu çerçevede yanıtlanabilmektedir. Ayrıca evrenin düzeni ve işleyişi, Güneş'in ve Ay'ın hareketleri, insanın yaratılış süreçleri gibi konulara ilişkin Kur'an-ı Kerîm'de birtakım tasvirler ve ifadeler yer almaktadır. Ancak Kur'an'da söz konusu bilgilerin yer alış amacı bilimsel bilgi vermekten daha çok Allah'ın yaratma sanatını göstermek, kuvvet ve kudretine dikkat çekmektir. Çünkü Kur'an bir bilim kitabı değildir. Bu itibarla din, niçin var olduğumuz sorusuna yani varlığın yaratılış hikmetine ve nihai gayesine yönelik sorulara cevap ararken bilimin aradığı cevaplar daha çok, varlığın "nasıl ve neden" meydana geldiği, hangi safhalardan geçtiği şeklinde sorulardır. Sorular farklı

¹ Cağfer Karadaş, *Kafama Takılanlar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 15.

Kaynakça

- Ahmed Naîm, Babanzâde. "İslâmiyet'in Esasları, Mazisi ve Hali". *Sebilürreşâd* XII/284 (1332), 369-376.
- Altaie, M. B. "Dakîku'l-Kelâm'ın Bilimsel Değeri". çev. Lütfü Cengiz. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2009), 179-192.
- Craig, William Lane. "Finitude of the Past and God's Existence". *Theism Ateizm and Big Bang Cosmology*. ed. Quentin Smith - William Lane Craig. Oxford: Clarendon Pres, 1993.
- Fazlıoğlu, İhsan. *Sözün Eşiğinde*. İstanbul: Papersense Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Gündoğar, Hamdi. *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*. ed. Hilmi Kemal Altun. İstanbul: Çıra Yayınları, 2022.
- Hawking, Stephen W. *A Brief History Of Time: Zamanın Kısa Tarihi*. çev. Sabit Say - Murat Uraz. İstanbul: Milliyet Yayın A.Ş., ts.
- Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrı vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2006.
- İbn-İbâh al-Bağdâdî, 'Abd-al-Qâhir. *el-Fark beyne'l-fırak: Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fırlı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 8. Basım, 2017.
- İnan, Yalçın. *Kozmos'tan Kuantum'a (Bir Patlamanın Sonuçları)*. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2003.
- Kalkan, Yunus. *Big Bang Teorisi'nin Teistik Deliller Açısından Değeri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2005.
- Kandemir, Ahmet Mekin. *Big Bang ve Yaratılış*. ed. Abdullah Demir. Ankara: Oku Okut Yayınları, 2022.
- Karadağ, Çağfer. *Kafama Takılanlar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. baskı., 2020.
- Koons, Robert C. "Theism and Big Bang Cosmology: Teizm ve Big Bang Kozmolojisi". çev. Hüseyin Aydın. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/3 (2002), 251-263.
- Kutluer, İlhan. "Felek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/303-306. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sâbûnî, Nûreddîn es-. *El-Bidâye fî usûlü'd-dîn: Mâtürîdîyye Akâidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1998.
- Tarhan, Nevzat. "Entropi Kanunu Maddenin Ezelî Olmadığını Gösteriyor". *Bilimlerin Işığında Yaratılış*. ed. Fahrettin Bozdağ. haz. Adem Tatlı. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Yayınları, 2015.

- Taslaman, Caner. "Allah'ın Birliği ve Big Bang". *Bilimlerin Işığında Yaratılış*. ed. Fahrettin Bozdağ. haz. Adem Tatlı. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Taslaman, Caner. *Big Bang ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, ts.
- Taslaman, Caner. "Din Felsefesi Açısından Entropi Yasası". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (Ocak 2006), 89-111.
- Weinberg, Steven. *The First Three Minutes: İlk Üç Dakika*. çev. Zekeriya Aydın - Zeki Aslan. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 6. Basım, 1996.
- Zebidi, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. çev. Babanzâde Ahmed Naîm - Kamil Miras. 8 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlasma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2016.

Bölüm

-11-

NÜZÛL-İ İSÂ MESELESİ

Hiz. İisâ, doğum öncesinden vefatına kadar, hayatının her döneminde gerek Hristiyan gerekse İslâm dünyasında tartışmalara konu olmuş bir peygamberdir. Hatta tartışmalar onun dünya hayatından ayrılmasından sonra da devam etmiştir. Hiz. İisâ bilindiğı gibi babasız dünyaya gelmiştir. İlk insan Hiz. Âdem hariç Hiz. İisâ gibi babasız dünyaya gelen başka bir şahsiyet yoktur. O, peygamberlik görevini ifa ederken Yahudiler tarafından birtakım sebeplerle suçlu kabul edilip infaz edilmek istenmiştir. Sonuç olarak, Hiz. İisâ dünya hayatından ayrılmış başka bir âleme intikal etmiştir. Ancak başka bir âleme intikal ederken doğrudan ahirete mi yoksa Allah'ın katında özel bir makama mı sevk edildiğı tartışmalıdır. Şayet ahirete göç etmişse bu durum bilinen anlamıyla bir ölüm olayı gibi değerlendirilir. Ancak Allah'ın huzuruna yükseltildiyse bunun normal bir vefat olmadığı akıllara gelmektedir. Öte yandan söz konusu "dünyadan ayrılış" ruhen mi yoksa bedenlen mi olduğu da dikkat çekilen başka bir tartışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Hiz. İisâ'nın vefat ederek Allah'ın huzuruna Ref' edildiğini savunanların yanı sıra vefat etmeden yükseldiğini ileri sürenler de olmuştur. Zira meselenin en önemli noktalarından birisi de budur. Çünkü Hristiyan ve İslâm âleminin genel kabulü Hiz. İisâ'nın diğer insanlar gibi ruhunu teslim etmediğı yönündedir. Ayetlerden Allah'ın huzuruna yükseltildiğı anlaşılmakta, ancak bu işlemten önce vefat edip etmediğı meselesi tartışılmaya devam etmektedir. Hiz. İisâ ile ilgili tartışmalardan bir diğeri ise onun yeniden dünyaya gelip gelmeyeceğidir. Literatürde bu meseleye "Nüzûl-i İisâ" denmektedir. Bazılarına göre Hiz. İisâ, kıyamete yakın bir zamanda tekrar yeryüzüne inecektir. Bazılarına göre ise bu mümkün değildir. Zira o vefat etmiştir. Vefat edenin dünyaya geri dönmesi de âdeten ve biyolojik açıdan muhaldir. Hiz. İisâ'nın dünya hayatına yeniden dönüp dönmeyeceğı tartışmasının ana ekseninde hiç şüphesiz naslar vardır. Gerek Kur'an'da gerekse Hadis rivâyetlerinde konuya ilişkin birçok haber söz konusudur. Esasında bu tartışmaların önemli bir sebebi Hiz. İisâ'nın tabii bir şekilde vefat etmemiş olmasıdır. Zira o, diğer insanlar gibi vefat edip defnedilmiş olsaydı, tekrardan dünyaya gelmesinin tartışılması anlamsız olacaktı. Zira tarihte birçok peygamber, diğer insanlar gibi doğmuş, yaşamış ve vefat etmiştir. Hiçbirisiyle ilgili böyle bir iddia ortaya atılmamıştır.

Kaynakça

- Abdülcebbâr, Kâdî. *Tenzîhu'l-Kur'an ani'l-Metâin*. Mektebetü'n-Nâfize, 1. Basım, 2006.
- Abdülcebbâr, Kâdî. *Tesbîtü Delâili'n-Nübüvve*. ed. Hüseyin Hansu. çev. M. Şerif Eroğlu ve Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017.
- Akman, Mustafa. "Kıyamet Alametleri". *İslâm İnanç Esasları*. ed. Vechi Sönmez, Hilmi Karaağaç. 239-255. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 1. Basım, 2021.
- Aydın, Hüseyin. "Kur'an Bütünlüğü Açısından Hz. İsa'nın Âkıbeti Meselesi". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2008), 17-46.
- Aydın, Süleyman. "Kur'an Lügatı İlmi Açısından Hz. İsa'nın Ref'i ve Nüzûlü". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl: 5/9 (ts.), 53-112.
- Çelebi, İlyas. "İsâ". *İslâm Ansiklopedisi*. 22/472-473. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çelebi, İlyas. "Kıyamet". *Kelâm El Kitabı*. 481-493. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Eren, Muhammed Emin. "Tarihsel Bağlam ve İsrailiyatın Rivayetlerin Oluşumundaki Etkisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 255-292.
- Gündüz, Şinasi. *Hıristiyanlık*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2006.
- Harman, Ömer Faruk. "İsâ". *İslâm Ansiklopedisi*. 22/465-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*. çev. Abdülvehhab Öztürk. 10 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.
- İsfahânî, Râğıb. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 2012.
- İsmail Taşpınar. *Hacı Abdullah Petrici'nin Hıristiyanlık Eleştirisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Kılıçarslan, Mehmet. "Hz. İsa'nın Ölümü ve Ref'inin Naslar Bağlamında Tetkiki". *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi* 2/5 (2019), 298-215.
- Mâtüridî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Oral, Osman. "Muhammed Zahidü'l-Kevseri'nin Ref' ve Nüzül-i İsa Görüşünün Kelami Açıdan Değerlendirilmesi". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2015), 353-371.

- Polat, Fethi Ahmet. "İncillerde ve İslâm Tefsir Geleneğinde Yahuda İskaryot". *İstem Dergisi* 16 (2010), 61-97.
- Tekin, Serkan. "Molla Halil'e Göre Mesih İsâ'nın Nüzûlü". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (2020), 237-256.
- Topaloğlu-Çelebi, Bekir-İlyas. İstanbul: İSAM Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Yazıcı, İshak. "Kur'an'a Göre Hz. İsa'nın Ref'i ve İlgili Ayetlerin Yorumlarının Tahlili". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20-21 (2005), 69-101.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl*. ed. Murat Sülün. İstanbul: TYEKBY, 1. Basım, 2018.

Bölüm -12-

KİYAMET ALAMETLERİ

Ahret hayatı, günümüz insanının merak ettiği konuların başında gelmektedir. İlahi kitaplar bu hayatın geleceğini bildirmiş, nasıl olacağına dair dünya nimetleri üzerinden örnekler vermiştir.¹ Her kesim için merak konusu olan ahiret hayatının başlaması, kıyamet ile olacaktır.

Kıyamet kelimesi, sözlükte “kalkmak, dikilmek, doğrulmak ve dirilmek”, terim olarak dünya hayatının sona ermesi ve yeniden dirilip mahşere yönelme süreci anlamına gelmektedir. Dünya yaşamının yok oluşunun, “kalkmak, dikilmek, dirilmek” anlamına kıyamet kelimesi ile isimlendirilmesinde, faniliğin bitişinden ziyade ebedi hayatın başlaması ve devam etmesi anlamına vurgu ön plana çıkmaktadır.

Kur’an’ı Kerim’de kıyameti ifade için birçok kelime kullanılmıştır. Bunlar nihai olarak kıyameti ifade etse de her biri kıyametin farklı yönünü tasvir etmektedir. Kur’an’da geçen bazı kelimeler, anlamları ile şu şekildedir: es-Sâat (kıyametin kopma anı), el-Vâkıa (kesin olarak meydana gelecek olay), el-Kâria (kâinatın büyük gürültü ile sarsılması), es-Sâhha (kulakları sağır edecek kadar yüksek ses), el-Gâşiye (mahlûkatı saran felaket).²

Kıyamet, izafe edildiği yerlerdeki anlam bakımından çeşitli tasniflere tabi olmuştur. Bu bağlamda bireyin ölümü yönüyle küçük kıyamet, bir milletin veya devletin sonu anlamında orta kıyamet, dünyanın kozmik sonu itibarıyla büyük kıyamet olarak isimlendirilmiştir.³

Nitekim bireyin ölümü anlamında En’âm sûresi “Allah’ın huzuruna çıkmayı yalanlayanlar gerçekten ziyana uğramıştır. Nihayet onlara ansızın o saat (kıyamet) gelip çatınca, bütün günahlarını sırtlarına yüklenerek, hayatta yaptığımız kusurlardan

¹ Bkz. *Kitabı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Matta 10: 28; 12: 43; Markos, 9:43-48; Luka 16: 24; Yuhanna 21:8.

² İlyas Çelebi, “Kıyamet”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 484.

³ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvudî, (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmiyye, 2009), 1/435; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul:TDVY,2010), 187.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vdğ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995-2001.
- Bekir Topaloğlu- İlyas Çelebi. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: TDVY, 2010.
- Bekir Topaloğlu-Yusuf Şevki Yavuz-İlyas Çelebi. *İslam'da İnanç Esasları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *es-Sahih*. Dimaşk: Dâru Tûğ'ın-Necât, 1422.
- Demirci, Kürşat. "Deccâl". *DİA*, Ankara: TDVY, 2019.
- Ebû Hanîfe. *el-Fıkhü'l-ekber*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, çev. Mustafa Öz), İstanbul: 2017.
- Ebu Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. *es-Sünen*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, trs.
- Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvudî. Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmiyye, 2009.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Matbaai Ebuzziya, 1938.
- Veli, Haşim. "Kıyâmet Alâmetleri". Sadeleştiren: Kâmil Çakın. *Dinî Araştırmalar*, 4/16, (2003): 192-193
- İbrahim Kaplan – Mustafa Selim Yılmaz, *Kelam IV*, Ankara: Altınordu yayınları, 2019.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed. *Sünen*. thk. Şuayp Arnavut. Beyrut: Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Çelebi, İlyas. "Kıyamet". *Kelam El Kitabı*. edt. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Çelebi, İlyas. "Ye'cûc ve Me'cûc". *DİA*. İstanbul: TDVY, 2013.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2. Basım, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâ Sellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, Çev. Kemal Sandıkçı, İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
- Mâlik b. Enes. "Sıfatü İsa b. Meryem ve'd-Deccâ'l. *Muvatta*, BAE: Müessesetü Zâid, 2004.

- Yurdagür, Metin. "Duhân", *DİA*. İstanbul: TDVY, 1994.
- Müslim, Ebu'l-Hasan. *es-Sahih*. thk. Muhammed Fuad. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, trs.
- Düzgün, Şaban Ali. "Kıyamet ve İşaretleri". *İslam İnanç Esasları*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Şık, İsmail – Gökalp, Yusuf. "Sosyal Teoloji Bağlamında "Mehdilik" Algısına Bir Bakış: İzmirli İsmail Hakkı ve Cemaleddin Afgânî Karşılaştırması". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/3 (2014), 468-490.
- Şimşek, Halil İbrahim. "Kıyâmet ve Alâmetlerinin Tasavvufî Tecrübe Açısından Yorumla-nışı". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8/19, (2007): 139-140.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şakir vd., Mısır: Şirketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1975.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kıyamet Alametleri". *DİA*. Ankara: TDVY, 2022.

Editör

Doç. Dr. Hikmetullah Ertas

Hadis Usulü

Yazarlar

Doç. Dr. Fatih Çimen

Doç. Dr. Hikmetullah Ertas

Doç. Dr. Veli Aba

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Çelik

Dr. Öğr. Üyesi Hatice Dülber

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Güleç

Dr. Öğr. Üyesi İsmail Kurt

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Gurbet

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi

Dr. Öğr. Üyesi Recep Bilgin

Dr. Öğr. Üyesi Yunus Yazıcı

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Canan Koçak



Hadis Usulü

Editör : Doç. Dr. Hikmetullah Ertas

ISBN : 978-625-7825-95-5
Baskı : Lütüye Tuğla / Millibasım ve Yayın
Basım Sayısı : 1. Baskı, 2023

©Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın bütün hakları Lisans Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Kitapta yer alan bölümlerin sorumluluğu yazarlarına aittir

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Ertas, Hikmetullah

Hadis Usulü / *Editör* : Hikmetullah Ertas

1.Basım. XII + 220 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN : 978-625-7825-95-5

1. Hadis, 2. Hadis usulü, 3. Sünnet

Lisans Yayıncılık

Tahtakale Mah. Hicret Sokak No:8/A

Avcılar-İSTANBUL

Tel: 0212 619 18 38

e-posta : lisans@lisansyayincilik.com.tr

www.lisansyayincilik.com.tr

Hadis Usulü

Editör:

Hikmetullah Ertay / Zonguldak B. Ecevit Üniversitesi

Bölümler ve Yazarlar

1.Bölüm:

Fatih Çimen / Kırklareli Üniversitesi

2.Bölüm:

Abdullah Çelik / Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

3.Bölüm:

Mahmut Gurbet / Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

4.Bölüm:

Hüseyin Güleç / Düzce Üniversitesi

5.Bölüm:

İsmail Kurt / Artvin Çoruh Üniversitesi

6.Bölüm:

Veli Aba / Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

7.Bölüm:

Recep Bilgin / Hatay M. Kemal Üniversitesi

8.Bölüm:

Hatice Dülber / Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

9.Bölüm:

Yunus Yazıcı / Ordu Üniversitesi

10.Bölüm:

Zeynep Canan Koçak / Aksaray Üniversitesi

11.Bölüm:

Mustafa Tanrıverdi / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

ÖNSÖZ

Müslümanlar ilk andan itibaren Hz. Peygamber'e (s.a.v) matuf bilgileri son derece önemsemiş, koruma altına alarak sonraki nesillere itina ile aktarmışlardır. Peygamberî bu miras Tefsir, Fıkıh, Kelâm, Siyer gibi farklı disiplinlerin temel kaynakları arasında olsa da bir bütün olarak Hadis ilminin konusu olmuştur. Hadis ilmi Hz. Peygamber'e (s.av.) ait, söz, fiil, takrir ve sıfatları hatta peygamberlik öncesi hayatını da kapsayacak şekilde her türlü malumâtı ele almıştır. Bunların aktarılmasına "Rivayetu'l-Hadis"; sübutü ve anlaşılmasına dönük faaliyetler ile değerlendirilmesine ise "Dirâyetu'l-Hadis" denilmiştir. "Dirâyetu'l-Hadis" ile eş anlamlı olarak "Ulûmü'l-Hadis", Mustalahu'l-Hadis, "Kavâidü'l-Hadis" isimleri de kullanılmıştır.

Binaen aleyh günümüze gelene kadar Hadis Usûlü ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ebû Muhammed b. Hallâd er-Râmehürmüzî'nin (ö.360/971) *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâ'î*'si bu ilmin ilk eseri kabul edilir. Erken dönem çalışmalar arasında Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis*'i, Hâtib el-Bağdâdî'nin (ö.463) (ö. 463/1071) *el-Kifâye*'si zikredilebilir.

Biz de bu konudaki çalışmalara katkı sunma amacıyla editöryal bir kitap hazırlamayı arzu ettik. Ülkemizin farklı üniversitelerinde görevli Hadis Anabilim dalı öğretim üyeleri tarafından titizlikle hazırlanan bu kitap 11 bölümden oluşmaktadır. Bölümler özetle şu şekildedir:

1. Bölüm: "Hadis Usûlü İle İlgili Temel Kavramlar" başlıklı bölümde; rivayet, râvi ve merviy ile ilgili on altı temel kavramı incelemektedir. Hadis kavramı ile bölüme başlayan yazar hadis çeşitlerini hadis musannefâtından iktibas ettiği örnekler eşliğinde etraflı biçimde ele almaktadır. Daha sonra "Sünnet", "Haber", "Usûl" kavramları inceleyen yazar bölümünü "Nisbe-Künye-Lakap" kavramları ile nihayete erdirmektedir.

2. Bölüm: "Hadis Usûlü İlmi ve Kaynakları" adlı bölümde konuyu iki alt başlık halinde incelemektedir. Önce Hadisi Usûlü İlminin doğuşu ve önemini etraflı biçimde ele almakta akabinde bu ilime dâir musennefâtı tanıtılmaktadır.

3. Bölüm: "Hadisin Yapısı, Tahammül ve Edâsı" konulu bölümde, Hadisin sened ve metin bölümleri ile tahammül ve edâ yollarını misaller eşliğinde incelemektedir.

4. Bölüm: "Ravi Sayısı Bakımından Hadisler" adlı bölümde, Mütevâtir Hadis ve çeşitleri, Mütevâtir Hadis literatürü, Ahâd/Haber-i Vâhid, Aziz Hadis, Garîb/Ferd-i Mutlak, Haber-i Vâhid'in bilgi değerini geniş biçimde ele almaktadır.

5. Bölüm: “Kaynağı Bakımından Hadisler” başlıklı bölümde, rivayetin izâfe edildiği yer bakımından öncelikle Kudsî Hadisi daha sonra Merfu Hadis, Mevkûf Hadis ve Maktû Hadis konularını misaller ile tahlil etmektedir.

6. Bölüm: “Sıhhati Bakımından Hadisler” isimli bölümde, Sahih Hadisin çeşitleri ve mertebeleri, Hasen ve Zayıf Hadis konularını incelemektedir.

7. Bölüm: “Zayıf Hadis Çeşitleri” konulu bölümde, isnadın kopukluğu ya da ravinin cerhi sebebiyle zayıf hükmü verilen Zayıf Hadis çeşitlerini etraflı biçimde incelemekte konuyu Zayıf Hadisle amel hususu ile nihayete erdirmektedir.

8. Bölüm: “Mevzu/Uydurma Hadisler” adlı bölümde, Mevzu Hadisin tanımı, uydurma faaliyetlerinin ortaya çıkışı, uydurma sebepleri ve yöntemleri, uydurma rivayetleri tanıma yolları ve olumsuz etkileri, uydurma faaliyetlerine karşı alınan tedbirler, Hadis uydurma ve aktarmanın hükmü hususlarını etraflı biçimde incelemektedir.

9. Bölüm: “Ravi ve Metâin-i Aşere” başlıklı bölümde, ravi ve tabakaları hakkında bilgiler vererek konuya başlamaktadır. Akabinde ravide aranan şartlar, ravinin tenkidi ve tenkit noktalarını örneklerle izah ederek geniş biçimde ele almaktadır.

10. Bölüm: “Hadis Tenkidi” konulu bölümde, sened ve metin tenkidi konuları ile buna alakâlı literatürü örnekler zikrederek etraflı biçimde değerlendirmektedir.

11. Bölüm: “Hadis Öğrenme ve Öğretme Adâbı” şeklindeki bölümde, önce Hadisçilerin adâbını akabinde hadis için yapılan rihle faaliyetlerini daha sonra ise Hadis okuma ve yazma bağlamında dikkat edilmesi gerekenleri incelemektedir.

Yazdıkları bölümleri ile kitabın oluşmasına katkı sunan hadis hocalarıma ve Lisans Yayıncılık yetkililerine teşekkür ederim.

İstanbul, 2023

Editör
Doç.Dr. Hikmetullah ERTAŞ

İÇİNDEKİLER

Önsöz

V

Bölüm 1

HADİS USULÜ İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR / *Fatih Çimen*

13

1.1. Hadis	13
1.1.1. Kavî Hadis	14
1.1.2. Fiilî Hadis	14
1.1.3. Takrîrî Hadis	15
1.1.4. Vasıf	16
1.1.4.1. Hukî Hadis	16
1.1.4.2. Hukî Hadis	16
1.2. Sünnet	17
1.3. Haber/Eser	18
1.3.1. Haber	18
1.3.2. Eser	19
1.4. Usûl/Metod	19
1.5. Sened/Metin	19
1.5.1. Sened/İsnad	19
1.5.2. Metin	21
1.6. Râvî	21
1.7. Rivâyet/Mervî	22
1.8. Tabaka	22
1.9. Cerh	23
1.10. Ta'dîl	24
1.11. Şâhid	25
1.12. Mütâbi	26
1.13. Âdid	26
1.14. Tahvîl	27
1.15. Tahrîc	28
1.16. Nisbe/Künye/Lakap	29
Yararlanılan Kaynaklar	33

Bölüm 2 HADİS USÛLÜ İLMİ VE KAYNAKLARI / Abdullah Çelik	35
--	-----------

2.1. Hadis Usûlü İlmi ve Önemi	33
2.2. Hadis Usûlü ile İlgili Eserler ve Özellikleri	38
2.2.1. Üçüncü Asırda Telif Edilenler	38
2.2.2. Dördüncü Asır ve Sonrasında Telif Edilenler	42
2.2.2.1. Mütakaddimûn Dönemi Hadis Usûlü Eserleri	42
2.2.2.2. Müteahhirûn Dönemi Hadis Usûlü Eserleri	42
2.2.2.3. Yakın Dönem Hadis Usûlü Eserleri	44
Yararlanılan Kaynaklar	47

Bölüm 3 HADİSİN YAPISI, TAHAMMÛL VE EDÂSI / Mahmut Gurbet	49
--	-----------

3.1. Yapısı	49
3.1.1. Sened /İsnâd	49
3.1.1.1. İsnad Çeşitleri	50
3.1.1.2. İsnadlarda Kullanılan Kısaltmalar	52
3.1.1.3. İsnadın Önemi	53
3.1.2. Metin	54
3.2. Hadis Tahammül ve Edâ Yöntemleri	56
3.2.1. Semâ	56
3.2.2. Kıraat (Arz)	57
3.2.3. İcâzet	57
3.2.4. Münâvele	59
3.2.5. Kitâbet (Mükâtebe)	59
3.2.6. İlâm	60
3.2.7. Vasiyet	60
3.2.8. Vicâde	61
Yararlanılan Kaynaklar	63

Bölüm 4 RAVİ SAYISI BAKIMINDAN HADİSLER / Hüseyin Güleç	65
--	-----------

4.1. Mütevatir Hadis	67
4.1.1 Mütevatir Haberin Kısımları	71
4.1.2. Mütevatir Haberlerde İzafilik	71
4.1.3. Mütevâtir Hadislerle İlgili Eserler	72
4.2. Ahâd/Haber-i Vâhid	72
4.2.1.Meşhûr	73
4.2.2. Azîz Hadis	73

4.2.3. Garîb Hadis/Ferd-i Mutlak	74
4.2.4. Haber-i Vâhid'in Bilgi Değeri	74
Yararlanılan Kaynaklar	78

Bölüm 5 KAYNAĞI BAKIMINDAN HADİSLER / İsmail Kurt	81
--	-----------

5.1. Kudsî Hadis	83
5.1.1. Kudsî Hadis, Kur'an-ı Kerim'den Sayılır mı?	84
5.1.2. Kudsî Hadis Nasıl Tanınır?	85
5.2. Merfû Hadis	86
5.2.1. Merfû Hadisin Çeşitleri	88
5.2.2. Merfû Hadis	89
5.3. Mevkûf Hadis	90
5.4. Maktu Hadis	93
Yararlanılan Kaynaklar	98

Bölüm 6 SIHHATİ BAKIMINDAN HADİSLER / Veli Aba	101
---	------------

6.1. Sahîh Hadis	101
6.1.1. Sahîh li Zâtihî	103
6.1.2. Sahîh li Gayrihî	103
6.1.3. Sahîh Hadisin Mertebeleri	104
6.2. Hasen Hadis	105
6.2.1. Hasen li Zâtihi	106
6.2.2. Hasen li Gayrihi	106
Yararlanılan Kaynaklar	110

Bölüm 7 ZAYIF HADİS ÇEŞİTLERİ / Recep Bilgin	111
---	------------

7.1. Zayıf Hadis	111
7.1.1. Seneddeki Kopukluk Sebebiyle Zayıf Sayılan Hadisler	111
7.1.1.1. Mürsel Hadis	112
7.1.1.2. Münkati' Hadis	114
7.1.1.3. Mu'dal Hadis	115
7.1.1.4. Müdelles Hadis	116
7.1.1.5. Muallak Hadis	117
7.1.2. Râvideki Kusur Sebebiyle Zayıf Sayılan Hadisler	118
7.1.2.1. Musahhaf ve Muharref Hadis	119
7.1.2.2. Metrûk Hadis	121

7.1.2.3. Münker Hadis	122
7.1.2.4. Müdrec Hadis	123
7.1.2.5. Maklûb Hadis	124
7.1.2.6. Şâz Hadis	124
7.1.2.7. Muallâ Hadis	125
7.1.2.8. Muztarib Hadis	126
7.1.3. Zayıf Hadisle Amel Etmek	128
Yararlanılan Kaynaklar	130

Bölüm 8 MEVZU/UYDURMA HADİSLER / Hatice Dülber	133
---	------------

8.1. Mevzu Hadisin Tanımı	133
8.2. Hadis Uydurma Faaliyetlerinin Ortaya Çıkışı	134
8.3. Hadis Uydurma Sebepleri	136
8.3.1. Siyasi ve Mezhepler Arası İhtilaflar	137
8.3.2. İslam Düşmanlığı	138
8.3.3. İslam Dinine Hizmet Etmek	139
8.3.4. Belli Bir Etnik Kökeni, Dili, Coğrafyayı ve Mezhep İmamını Övme	140
8.3.5. Şahsi Menfaat	140
8.4. Hadis Uydurma Yöntemleri	141
8.5. Mevzu Hadisi Tanıma Yolları	141
8.5.1. Râvîden Kaynaklı Problemlerle Tanınabilen Uydurma Hadisler	141
8.5.2. Rivayet Kaynaklı Problemlerle Tanınabilen Uydurma Hadisler	142
8.6. Uydurma Faaliyetlerine Karşı Yapılan Mücadele	144
8.7. Uydurma Faaliyetlerinin Olumsuz Etkileri	146
8.8. Mevzu Hadis Uydurma ve Aktarmanın Hükümü	147
Yararlanılan Kaynaklar	151

Bölüm 9 RÂVÎ VE METÂİN-İ AŞERE / Yunus Yazıcı	151
--	------------

9.1. Râvinin Tanımı ve Tabakaları	151
9.2. Râvide Aranılan Şartlar	164
9.2.1. Adâlet	165
9.2.2. Zabt	168
9.3. Râvilerin Tenkidi ve Tenkit Noktaları	170

9.3.1. Râvînin Adâlet Vasfı ile İlgili Tenkit Noktaları	175
9.3.2. Râvînin Zabt Vasfı ile İlgili Tenkit Noktaları	179
Yararlanılan Kaynaklar	186

Bölüm 10 HADİS TENKİDİ / Zeynep Canan Koçak	189
--	------------

10.1. Hadis Tenkidinin İlk Örnekleri	190
10.2. Sened Tenkidi	190
10.2.1. Raviler Hakkında Bilgi Edinme Zarureti ve İlgili Kaynaklar	191
10.2.2. Cerh ve Ta'dil	193
10.2.3. Cerh ve Ta'dil Lafızları	197
10.3. Metin Tenkidi	198
10.3.1. Kur'an'a Uygunluk	198
10.3.2. Sünnete-Hadise Uygunluk	199
10.3.3. Akla Uygunluk	200
10.3.4. Tarihe-Vakaya Uygunluk	201
10.3.5. İcmaya Uygunluk	201
Yararlanılan Kaynaklar	205

Bölüm 11 HADİS ÖĞRENME VE ÖĞRETME ADÂBİ / Mustafa Tanrıverdi	207
---	------------

11.1. Hadisçilerin Âdâbı	207
11.1.1. İyi Niyet ve Samimiyet	208
11.1.2. Kur'an'a Vukufiyet Kazanma	210
11.1.3. Hz. Peygamber'in Yolunu Takip Etme	211
11.1.4. Meşhur Hadisleri Nakletme	212
11.1.5. Sebeb-i Vürûdu Bilme	213
11.1.6. Boş Tartışmalardan Uzak Durma	215
11.1.7. Tevazu Sahibi Olma	216
11.1.8. Öğrendiği ile Amel Etme	217
11.1.9. Hocaya Saygı	217
11.1.10. Müzakere Etme	219
11.1.11. Tedrici Metotla Çalışma	220
11.1.12. Hadis Usûlüne Önem Verme	220
11.1.13. Talebelere Karşı Merhametli, Saygılı ve Sabırlı Olma	221
11.1.14. Talebelerin Seviyesini Dikkate Alma	221
11.1.15. Maddi Beklenti İçerisinde Olmama	222
11.1.16. Kılık Kıyafete ve Temizliğe Dikkat Etme	222
11.1.17. İlmin Vakarını Koruma ve Ölçülü Olma	223

11.2. Hadis Öğrenme Amacıyla Yapılan Yolculuklar	224
11.3. Hadis Okuma ve Yazma ile İlgili Muhaddislerin Dikkat Ettikleri	
Hususlar	225
Yararlanılan Kaynaklar	231

Bölüm

-1-

HADİS USÛLÜ İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

Bir bilim dalıyla ilgili konuları doğru kavrayabilmek o bilim dalının usûle dâir sistematığının ve kullanılan temel kavramların bilinmesiyle mümkündür. Söz konusu bu ihtiyaç, Hadis İlmi denilince çok daha anlamlı hale gelmektedir. Nitekim sahip olduğu zengin terimleriyle hadis ilmi için âlimler tarafından kullanılan “istilahlar ilmi” tabiri, bunun en açık göstergesidir. Dolayısıyla bu bölümde Hadis Usûlü ile ilgili temel kavramlar sözlük ve terim anlamlarıyla birlikte ele alınacaktır.

1.1. Hadis

Hadis, sözlükte “bir kişiye ulaştırılmak üzere söylenen her türlü haber, söz ve eskinin zıt anlamlısı olarak yeni” manasına gelmektedir.¹ Hadis kelimesi, mezkûr anlamlarına uygun olarak Kur’ân ve hadislerde de zikredilmektedir. Meselâ “هَلْ أَتَيْكَ حَدِيثٌ مُوسَى” ayetinde geçen hadis kelimesi söz², “أَيُّهَا النَّبِيُّ لَعَلَّ اللَّهَ يُخْذُكَ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا” ayetinde haber,³ “لَا تَذَرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُخْذُكَ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا” ayetinde ise eskinin zıddı olarak “yeni” anlamında kullanılmaktadır.⁴ Hz. Peygamber’in (s.a.v.)(s.a.v.) Hevâzin ganimetlerinin dağıtımı esnasında halka hitaben kullandığı مَا كَانَ حَدِيثٌ بَلَّغِي عَنْكُمْ ifadesinde yer alan hadis kelimesi de ‘söz’ anlamına gelmektedir.⁵

Çoğulu أَحَادِيث şeklinde gelen hadis, zaman içerisinde terimleşme sürecini tamamlamış ve hadis ilminde müstakil bir tanıma kavuşmuştur. Hadis kelimesi muhaddislerce; Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ait olduğu söylenen her türlü söz, iş,

¹ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min-cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet, (Beyrut: Dâru'l-Hidâye, ts.), 5/205 vd.

² “Allah sözün en güzelini kitap olarak indirdi.” Zümer, 39/23.

³ “Sana Musa’nın haberi geldi mi?” Nâziât, 79/15.

⁴ “Bilemezsin, olur ki Allah sonra yeni bir durum ortaya çıkarır.” Talâk, 65/1; Hadis kelimesinin mezkûr anlamlarda kullanıldığına dair ayrıca bkz. Nisâ 4/42, 78; En’âm 6/68; Müminûn 23/44; Tâhâ 20/113.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, thk. Mustafa Dîb, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407/1987), “Megâzî”, 53 (No. 4076); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi’u’s-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), “Zekât”, 46, (No.1059).

Yararlanılan Kaynaklar

- Abdûlfettâh Ebû Gudde. *el-İsnâd mine'd-dîn*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1992.
- Aşıkkutlu, Emin. "Cerh ve Ta'dîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 6. Basım, 2012.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Tespit Yöntemi Hadis Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Bardakoğlu, Ali. "Kasâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/528-530. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Başaran, Selman. "el-Cerh ve't-ta'dîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/401-402. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Bedir, Murteza. "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bozkurt, Nebî. "Künye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/558-559. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Nebî. "Lakap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/65-66. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Buhârî, *el-Câmiu 'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr. 9 Cilt. Dimaşk: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Mustafa Dîb. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407/1987.
- Cezâîrî, Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed. *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. thk. Abdûlfettâf Ebû Gudde. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâîrî'l-İslâmiyye, 1430/2009.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Ana Hatlarıyla Hadis*. İstanbul: Ensar Yayınları, 10. Basım, 2012.
- Ebu Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünen-ü Ebî Dâvud*. thk. Muhammed Muhyiddin. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sabit. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Muhammed Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.
- İbn Dakîku'l'îd, Ebû'l-Feth Takıyyüddîn. *el-İktirâh fî beyâni'l-istılâh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Hindistan: Matbaatü Dâiretil-Meârif, 1326/1908.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar Şerhu Nuhbeti'l-fiker*. thk. Nureddin İtr. Dimaşk, Mektebetü'l-Büşrâ, 1432/2011.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen-ü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddin. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.

- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân eş-Şehrezûrî. *Mukaddime*. thk. Salâh Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.
- Kallek, Cengiz. "Mudârebe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/358-362. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis İstılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *Muvattâ*. thk. Muhammed Mustafa el-Azamî. 8 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: 1425/2004.
- Muhammed Mustafa el-Azamî. *İslâm Fıkhu ve Sünnet*. Çev. Mustafa Ertürk. 3. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyn. *el-Câmi 'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Naim Ahmed. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercemesi*. 11 Cilt. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 7. Basım, 1982.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *el-Müctebâ mine's-sünen (es-Sünenü's-suğrâ)*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *İrşâdü tullâbi'l-hakâik ilâ marifeti sünen-i hayri'l-halâik*. thk. Nuraddin İtr. Dimaşk: Dâru'l-Minhâc, 1440/2019.
- Polat, Salahattin. "Şâhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/273. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn. *Fethu'l-muğîs Şerhu Elfıyeti'l-hadîs*. 3 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1982.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Tedribü'r-râvî fi Şerh-i Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. Medine: Dâru'l-Yüsrâ, 1437/2016.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Müsnedü's-Şâfiî*. thk. Muhammed Âbid. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370/1951.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvâd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1418/1998.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî ilk İki Asır*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 61. Basım, 2021.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 53. Basım, 2021.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min-cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Hidâye, ts.

Bölüm

-2-

HADİS USÛLÜ İLMİ VE KAYNAKLARI

2.1. Hadis Usûlü İlmî ve Önemi

Doğruluk, dürüstlük ve haberlerin doğru olarak nakli, İslâm ahlâk anlayışında inançtan sonra en önemli meziyettir. Bu minvalde Müslüman âlimler hadisin sahîhini sakiminden ayırmak amacıyla Hadis Usûlü ilmini geliştirmişlerdir. Hadis Usûlü, nakledilen söz ve eylemin olduğu gibi aktarılmasını hedeflediği için ilk olarak habercinin güvenilirlik ve hafızası açısından tetkik edilmesini zorunlu görmüşlerdir. Muhaddisler bu alanda titiz çalışmalar yaparak cerh ve ta'dîl ilminde çok değerli eserler meydana getirmişlerdir. Hadis tenkidinde haberin doğruluğu için râvinin tetkik edilmesi sened ve metnin belirli şartları taşıması gerekmektedir.

Haberin kaynağını sorgulama anlayışı Hz. Peygamber (s.a.v) döneminden itibaren vardır. Bu durum sahâbe tarafından da uygulanmıştır. Kur'an'da haberin ve haberleşmenin kavramsal çerçevesini oluşturan kelimelerin haberin doğruluğunu yansıtır olması; haber verenin de doğru söylüyor olması anlamına gelmektedir. Sahâbe arasında rivâyet kültürünün gelişmesinde en temel etken Kur'an'ın doğruluk, içtenlik ve hakikate ulaşmak yönündeki temel mesajlarıdır. Kur'an-ı Kerîm bu gerçeğe pek çok âyetle işaret eder. Mesela Allah Teâlâ "*Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.*"¹ buyurarak, mesnetsiz söz ve iddiaların, doğrulanmayan, tahmine dayanan beyanların araştırılıp gerçekliğinden emin olunmadan kabul edilmemesini istemekte böylece bu davranışın büyük bir sorumluluk ve vebal olduğunu söylemektedir. Kur'an, günlük hayatta doğru haber naklinin ehemmiyetine değinirken aslında haber aktarımının yöntemlerini de öğretmektedir. İnsan, duyduğu her haberi olduğu gibi kabullenmek ve aktarmak suretiyle ciddi sorunlara sebep olabilir. Bu yüzden Kur'an, kendilerine haber ulaşan müminlerin, haberi ve haberciyi tetkik ve tenkid etmelerini ister.² Konuyla ilgili

¹ İsrâ 17/36.

² Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi: Tarihi Süreç, Yeni Yaklaşımlar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009), 81-84.

Yararlanılan Kaynaklar

- Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *el-Mevzuât*. Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1966.
- Ahmed Naim. *Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980.
- Arslan, Ali. "Hadis Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü'n-Nazar Özelinde)". *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (30 Aralık 2019), 115-141. [https://doi.org/ 10.18498/amaillad.554221](https://doi.org/10.18498/amaillad.554221)
- Çakan, İsmail Lütü. *Hadis Usulü Şekil ve Örneklerle*. İstanbul: İFAV, 2008.
- Çelik, Abdullah. "Hicrî III. Asırda Hadîs Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (29 Haziran 2018), 119-138.
- Dinçoğlu, Mehmet. *Ebu Davud'un Süneni*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938.
- Erdoğan, Tunahan. "Hadîs Usûlü Lîteratüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: Bir İhtisâr Örneği Olarak İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i". *Turkish Academic Research Review* 1/1 (15 Aralık 2016), 49-59. [https://doi.org/ 10.30622/tarr.335277](https://doi.org/10.30622/tarr.335277)
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyetü ecnâsühâ*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2010.
- Itr, Nureddin. *el-İmâm et-Tirmizî*. Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1970.
- Koçkuzu, Ali Osman. "el-Beykûniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/68. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Koçyiğit, Talat. *Hadîs Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahih*. thk. M. Fuad Abdalbaki vd. Beyrût: Dar-u İhyâi't-Türâs, 1954.
- Özaşar, Mehmet Emin. "Hadis İlminde Alan Evrilmesi". *İslâmiyât* 6/4 [İslami İlimler Sorunu özel sayısı] (2003), 105-120.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b Abdurrahmân b Muhammed. *Fethü'l-muğis bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-İrâki*. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *el-İlelü's-sağîr*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrût: Dar-u İhyâi't-Türâs, 1975.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV, 2011.

Yücel, Ahmet. “İlk Hadis Usûlü Eserlerinin Yazıldığı İlmi Ortam”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2003), 53-67.

Yücel, Ali. *Kadı İyâz (Ö. 544/1149) ve el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyidi's-Semâ İsimli Eseri*. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Bölüm -3-

HADİSİN YAPISI, TAHAMMÜL VE EDÂSI

3.1. Yapısı

Hadis birbirinden farklı iki temel kısımdan meydana gelmektedir. Bunlar: Sened/İsnâd ve Metin'dir.

3.1.1. Sened /İsnâd

Sözlükte İsnâd, bir şeye dayanmak, güvenmek, sözü ilk söyleyene ulaştırıp nispet etmek demektir.¹ Terim olarak İsnâd, bizi metne ulaştıran râvîler zinciri demektir.² Bu mânâda isnâd, senedin mürâdifidir. “*Rasûlullah'ın sözünden önce zikredilen isimler zincirinden oluşan kısım sened, bu kısmı “haddesenâ” ve “kâle” gibi rivayet sözcükleriyle birlikte anarak hadisin metnini Resûlullah'a kadar ulaştırma ve râvileri sırasıyla zikretme işi de isnaddır.*”³

İsnâda örnek:

حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الزُّبَيْرِ ، قَالَ : حَدَّثَنَا سُفْيَانُ ، قَالَ : حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ الْأَنْصَارِيُّ ، قَالَ : أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ التَّمِيمِيُّ ، أَنَّهُ سَمِعَ عَلْقَمَةَ بْنَ وَقَّاصٍ اللَّيْثِيَّ ، يَقُولُ : سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى الْمِنْبَرِ ، قَالَ : سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، يَقُولُ

Yukarıdaki isnâdın çözümü şu şekildedir:

Yukarıdaki isnâdın başlangıcı (ibtidâsı) Buhârî'dir. Çünkü hadisi Buhârî aktarmaktadır. İsnâdın sonu (müntehâsı) ise, Hz. Peygamber (sav.) dir. Diğer bir ifadeyle hadisin isnâdında metne en yakın olan isim isnâdın müntehâsı, en uzak olan isim isnâdın ibtidâsıdır. Burada Buhârî, hadisi Hümeýdî Abdullah b.

¹ Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir er-Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*, thk. Mahmut Hâtur (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1995), 326.

² İbn. Hacer Askalânî, *Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Nuzhetu'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker*, trc. Talat Koçyiğit, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 72; Mahmut Tahhân, *Teysiru Mustalahil hadis*, (İstanbul: Mektebetü'l-Maarif, 2007), 18.

³ Raşit Küçük, “İsnad” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/154.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ahmed Nâim, Babanzâde. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982.
- Akpınar, Cemil. "İcâzet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Askalânî, İbn. Hacer. *Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Nuzhetu'n- Nazar fi Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker*. trc. Talat Koçyiğit. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. 1971.
- Aydın, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, Ebîbekr Ahmed b. Ali el-Hatîb. *Kitâbü'l-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. yy: Matbaatü's-Suud. ty.
- Buhârî Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Cûfî, *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâra İbn Kesîr, 1987.
- Çakan, İsmâil Lütfi. *Hadîs Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. 1991.
- er-Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir. *Muhtârü's-Sihâh*, thk. Mahmut Hâtîr. Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1995.
- Gültekin, Hikmet. "Hadisin Yapısı", *Hadis Usulü*, Ed. Muhammed Yılmaz, Nâgihan Emiroğlu. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2022.
- İbn Salâh, İmam Ebû Amr Osman ibn Abdurrahman eş-Şehrazûrî. *Ulumu'l Hadîs*, thk., Nureddin İtr. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1998.
- Kâdî İyâz, Mûsa b. Yahsûbî. *el-İlmâ' İlâ ma'rifet'i usûlü'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*. Kâhire: Dâru't turâs, h.1185.
- Küçük, Raşit. "İsnad" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2001.
- Mahmut Tahhan, *Teysiru Mustalahil hadis*. İstanbul: Mektebetü'l-Maarif, 2007.
- Mustafa, İbrâhim, Ahmed Zeyyat, Hâmid Abdulkâdir, Muhammed Neccâr. *Mu'cemü'l Vasît*. Kâhire: Dâra da'vet, ty.
- Nevevî, Muhyiddin Yahya b. Şeref. *Takrîbu'n-Nevevî fenn'ü usulî'l-hadîs*. Mısır: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh, 1926.
- Nisâbûrî, el-İmâm Hâkim Ebî Abdillâh Muhammed ibn Abdillâh el-Hâfız. *Ma'rifet'ü Ulûmu'l-Hadîs*. Thk. es-Seyyid Mu'zam Hüseyin. Beyrut: Dâiretü'l-maârif el-Osmânî. ty.
- Râmhürmüzî, Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisu'l fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. nşr. M. Accâc el-Hatîb. Kâhire: Dâru'l-fikr. 1984.

- Sâlih, Suphî. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. trc., M.Yaşar Kandemir. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1973.
- Suyûtî, el-Hâfız Celaleddîn. *Tedribu'r-Râvî Şerhu Takribu'n-Nevevî*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân.2009.
- Tânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî. *Kavâid fî ulûmi'l-hadîs*. thk. Abdul Fettah ebû Gudde. Halep: Mektebetü Matbûatü'l-İslâmiyye. 1972.

Bölüm

-4-

RAVİ SAYISI BAKIMINDAN HADİSLER

Yaşayan semavî dinler incelendiğinde, bunlara ait ilk bilgilerin bize ulaşmasında bir bilgi kaynağı olarak haberlerin büyük rol oynadığını görmekteyiz. Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), dinler açısından haberlerin ne kadar önemli olduğunu vurgulamak bakımından “ahbâr” konusuna şu cümle ile başlamaktadır: “Bütün peygamberler ve dinlerin esasları haberlerle elde edilen rivayetlerden oluşmaktadır.¹ ” Gerçekten de peygamberler veya herhangi bir din hakkında bilgi sahibi olmak isteyenlerin başvuracağı en büyük kaynak, dinler ve peygamberler hakkında rivayet edilen haberlerdir. Hatta tarihsel süreç içerisinde bir dinin farklı anlaşılması ve mezheplerin ortaya çıkmasının temel nedenlerinden birisi de, söz konusu dinlere ait nakledilen haberlerin tespit ve yorumlanmasındaki farklı kriterlerdir.

Haber, “*Sıdk veya kizb ihtimalini taşıyan söz çeşididir*”² şeklinde tarif edilmiştir. Haberin bilgi ifade edip etmediği konusunda uzun tartışmalar yapılmıştır. Konunun önemine binaen haberler için çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu sınıflandırmaların bir kısmı muhber bih(kendisinden haber verilen) esas alınarak yapılmış ve haberde var olan olumlu veya olumsuz nispetin, kendisinden haber verilen duruma uygun düşüp düşmediğine göre yapılmıştır. Haberdeki nispet haber verilene uygun düşüyorsa sıdk vasfını, haberdeki nispet, haber verilene uygun düşmüyorsa kizb vasfını taşımaktadır. Diğer bir sınıflandırma, bilgi esas alınarak yapılmıştır. Buna göre haber için üç durum söz konusudur: Sıdk olduğu bilinen haberler, Kizb olduğu bilinen haberler. Sıdk ve kizb olduğu bilinmeyen haberler. Son olarak fıkıh usûlünde ve daha sonra hadis usûlünde de yapılan sınıflandırmadır. Bu haberi nakledenlerin yaygınlığı esas alınarak yapılan bir sınıflandırmadır. Buna göre haberler mütevatir ve ahad olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

¹ ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh, *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkıh*, Dâru's-Safva, II. Baskı, Kuveyt 1992, IV/215.

² eş-Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim, *Şerhu'l-Luma'*, (Tah: Abdulmecid Türkî), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988 II/526; el-Cuveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Ma'âlî Abdulmelik b. Yusuf, *et-Telhîs fî Usûli'l-Fıkıh*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 1996, II/275-276.

Yararlanılan Kaynaklar

- ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh, el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkıh, Dâru's-Safva, II. Baskı, Kuveyt 1992.
- eş-Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim, Şerhu'l-Luma', (Tah: Abdulmecid Türkî), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- el-Cuveynî, İmâmu'l-Hameyn Ebu'l-Ma'âlî Abdulmelik b. Yusuf, et-Telhîs fî Usûli'l-Fıkıh, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 1996.
- Nazlıgöl, Hâbil, İmam Şafii'nin Hadis Kültürümüzdeki Yeri, A.Ü.S.B.E., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s.195, 203, 233.
- el-Askerî, Ebû Hilâl, el-Evâil, (tah: Muhammed es-Seyyîd el-Vekîl), Dâru'l-Beşîr li's-Sekâfe ve'l- Ulûmi'l-İslamiyye, 1987 Beyrut.
- Ertürk, Mustafa, "Haber-i Vâhid", T.D.V.İ.A., XIV/350.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabî, el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye, el-Mektebetu'l-İlmiyye, t.y.
- İbnu's-Salah, Ebû Amr Osman b. Abdirrahmân, Mukaddimatu İbn es-Salah fî Ulûmi'l-Hadîs, Dâru'l-Hikme, Dimaşk 1972.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, Nuzhetu'n-Nazar Şerhu Nuhbeti'l-Fiker, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1989.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukrim, Lisânu'l-Arab, Dâru'l-Fikir, Beyrut 1990.
- el-Cuveynî, İmâmu'l-Hameyn, el-Varakât, Neşru Ulûmi'l-Kur'ân, Kahire 1976, s.11.
- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, el-Mahsûl fî İlmi Usûl'l-Fıkıh, (Tah: Tâhâ Câbir el-'Alvânî), Muessesetü'r-Risâle, Beyrut 1992.
- İbn es-Subkî, Taceddîn Abdülvehhâb b. Ali, Cem'u'l-Cevâmi', Dâru'l-Fikir, Beyrut 1995, (el-Mahallî şerhi ve el-Bennânî haşiyesi ile birlikte) II/121.
- el-Âmidî, Seyfuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Ali, el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, II/278.
- İbn el-Hâcib, Cemaluddîn Ebû Ömer Osman b. Ömer, Muhtasaru İbn el-Hâcib, İstanbul 1307, I/153.
- el-Gazâlî, Hüccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl, Dâru'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, Beyrut 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, el-Câmi'u-s-Sahîh, Çağrı Yayınları İstanbul 1992.
- İbn Hacer el-Askalânî, Nuzhetu'n-Nazar Şerhu Nuhbetu'l-Fiker, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1989.

- Kırbaşıoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitâbiyât, Ankara 2002. s. 99-101.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, *Muhtasaru es-Sa'vâiki'l-Mursele alâ'l-Cehimiye ve'l-Mu'attile*, (tah: Seyyid İbrahim) Dâru'l-Hadîs, Kahire 1992, II/528.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, D.İ.B.Y, Ankara 1994.
- Hansu, Hüseyin, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, Bilge Adamlar, Van 2008.

Bölüm

-5-

KAYNAKLARINA GÖRE HADİSLER

Râvi sayısı açısından gruplara ayrılan hadisler, kaynağı açısından da farklı bir şekilde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmada ise hadis olarak aktarılan söz ya da rivâyetin ilk söyleyeni esas alınmaktadır. Buna da “Hadisin kaynağı” denilmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere bir terim olarak hadis ifadesi kullanıldığında öncelikle Hz. Peygamber (s.a.v.) zihinlere gelmektedir. Buna göre hadis; Hz. Peygamber’den haber veren sözlerdir. Bu sözlerin içeriğini Hz. Peygamber’in İslâm’ı tebliğ ederken dile getirdiği ifadeleri, davranışları, dini kendilerine ulaştırdığı sahâbe’den (r.a) herhangi birinin davranışını onaylaması ya da reddetmesi gibi unsurlar oluşturmaktadır. Ancak daha genel çerçevede hadis kelimesi sahâbe ve tâbiîn neslinin sözlerini nitelemek için de kullanılmış ve kaynaklarımızda yer almıştır. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber, bazen yüce Allah’tan (c.c.) Kur’an-ı Kerim dışında da nakillerde bulunmaktadır. Aynı şekilde hadis kelimesi bu gibi nakilleri nitelemek için de kullanılmıştır.

Kaynaklarına göre hadisler başlığında dile getirilmesi gereken ilk grup “Allah (c.c.)’a nispet edilen” hadislerdir. Dikkat edilirse burada “hadis kaynağı” olarak Allah (c.c.) işaret edilmektedir. Çünkü bazen Peygamber’imiz (s.a.v.) Kur’an-ı Kerim’de yer almadığı halde doğrudan Yüce Rabbimizden (c.c.) bazı nakillerde bulunmuştur. Böyle rivâyetlere “Kudsî hadis” ismi verilmektedir. Şayet hadisin kaynağı Hz. Peygamber (s.a.v.) ise bu durumda bu hadisi ifade etmek üzere “Merfû hadis” tabiri kullanılmıştır. Peygamberimizin (s.a.v.) muhatapları bir başka ifadeyle öğrencileri olan sahâbe neslinin sözleri de “Mevkûf hadis” ismiyle anılmaktadır. Sahâbe’den sonraki nesil olan tâbiîn’e ait rivâyetler ise “Maktu hadis” olarak kavramlaştırılmıştır. Sahih olmak şartıyla burada zikredilen rivâyetlerin üstünlük derecesi sözün kaynağına göredir. Yani Allah’ın (c.c.) sözü Peygamber’in (s.a.v.) sözünden, Peygamber’in (s.a.v.) sözü sahâbe’nin, sahâbe’nin sözü de tâbiîn’in sözünden üstündür.¹

Allah (c.c.) İslam dinini vahiy yoluyla Peygambere göndermiştir. Bu sebeple Peygamber’imiz (s.a.v.) vahyin ilk muhatabı olup onu insanlara açıklamıştır. Bu açıdan bakıldığında Allah (c.c.) ve Peygamberin dinin aktarıldığı

¹ Muhammet Yılmaz vd., *Hadis Usulü* (İstanbul: Lisans Yayınları, 2022), 84.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ağırman, Cemal. "Muksirûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi*. Ankara. Erişim 18 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muksirun>
- Ali el-Kârî, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî. *el-Ehâdisu'l-Kudsiyyeti'l-Erbeîniyye*. Cidde: Mektebtü's-Sahâbe, ts.
- Aydın, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İfav, 2009.
- Başaran, Selman - Sönmez, Mehmet Ali. *Hadis Usûlü ve Tarihi*. Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2. Basım, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdullah b. Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî el. *el-Câmiu's-sahih*. Bûlak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1311/1965.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyyin eş-Şerif. *Kitâbu't-ta'rifât*. Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fi temyizi's-Sahâbe*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd -Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fi tavdîhi Nuhbeti'l-fiker*. nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Rahilî. Mektebetü'l-Melik Fah el-Vataniyye, 1. Basım, 1422.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-ilel veMa'rifetü'r-ricâl*. Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422.
- İbn Kayserânî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. Ali b. Ahmed el-Makdisî eş-Şeybânî. *Meseletü'l-uluvi ve'n-nüzûli fi'l-hadis*. nşr. Salahuddin Makbûl Ahmed. Kuveyt: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükrim b. Ali. *Lisânu'l-arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.
- İbn Sad, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *el-Cüz'ü-lmütemmim li-tabakâti'bni-Sa'd*. nşr. Muhammed b. Sâmil es-Sülemî. Tâif: Mektebetu's-Siddîk, 1414.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Salâhiddin b. Musa Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbnu's-Salâh*. nşr. Nureddin İtr. Suriye: Dâru'l-Fikr, 1406.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Köktaş, Yavuz. *Hadis Târihi ve Usûlü*. Rize: Sts Yayıncılık, 3. Basım, 2019.
- Malik b. Enes. *el-Muvatta*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406.

- Nevevî, Muhyiddin ebu Zekeriyya b. Şerefüddin ed-Dmeşkî. *İrşâdu Tullâbi'l-Hakâiki ila Ma'rifeti Süneni Hayri'l-Halâik*. nşr. Abdülbârî Fethullah es-Silefî. Medine: Mektebetü'l-îmân, 1408.
- San'ânî, Ebu Bekr Abdürrezzak b. Hemmâm. *el-Musannef*. nşr. Habibu'r-Rahman el-A'zamî. Beyrut: el-Meclisu'l-İlmî, 2. Basım, 1403.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebubekr. *Tedribu'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevi*. nşr. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Dâru Taybe, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-. *es-Sünen*. nşr. Ahmed. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 1395.
- Yılmaz, Hayati. *Hadis İlminde Kudsî Hadisler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Yılmaz, Hayati. "Hadis İlminde Kudsî Hadisler ve Bu Konuda Yapılan Çalışmalar". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996).
- Yılmaz, Hayati. "Kudsî Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudsi-hadis>
- Yılmaz, Muhammet vd. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Lisans Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İfav, 11. Basım, 2013.

Bölüm

-6-

SIHHATİ BAKIMINDAN HADİSLER

6.1. Sahîh Hadis

Kelime olarak sıhhatli, sağlam gibi anlamlara gelen sahîh sözcüğü, makbul hadislerin ilkidir.¹ Terim olarak sahîh hadis, senedin başından sonuna kadar sika ravilerin muttasıl bir isnatla rivâyet ettikleri şâz ve mualllel olmayan hadislerdir. Sahîh hadisin farklı tarifleri bulunsa da en meşhur ve kabul gören tarifi bu şekildedir. Yukarıdaki tarifte rivayet edilen senedin muttasıl olması, senedinde kopukluk bulunmaması ile birlikte râvilerin hadis alma yollarına uygun bir şekilde söz konusu rivayeti almasıdır. Sikâ kelimesiyle ravilerin hepsinin adâlet ve zabt sahibi olması kastedilmektedir. Şâz kelimesi güvenilir bir râvinin başkalarının rivayetine aykırı olarak rivayet ettiği ya da güvenilir ravilerden birinin tek başına rivayet ettiği hadis² olarak tarif edilir. Mualllel kelimesiyle ise hadisin sıhhatini zedeleyen bir illet (gizli kusur) kastedilmektedir. Bu kusur senette olduğu gibi metinde de olabilir. Tarifte yer alan adalet terimiyle şahsın dinî yaşayışı ve dinî kurallar karşısındaki hassasiyeti kastedilmektedir. Zabıt terimiyle de râvinin farklı şekillerde aldığı bir hadisi başka bir raviye nakledinceye kadar aynı şekliyle koruyabilmesidir. Bu ravinin hafızasının kuvvetli olması ve nakilde bulunduğu kitabını iyi muhafaza etmesi gerekmektedir. Bir ravi adalet sahibi olmasına rağmen zabıt sahibi değilse rivayet ettikleri sahîh hadis kategorisine dahil olmaz. Buna ilaveten zabıt sahibi bir ravi de adalet sahibi değilse aynı şekilde böyle bir ravinin rivayet ettikleri de sahîh olmaz.

Verilen tarif dikkate alındığında bir hadisin sahîh olması için şu şartların esas alındığı görülür.

- Senette bulunan râvilerin tamamı adâlet ve zabıt sahibi olacak.
- İsnadı muttasıl olacak.

¹ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 341.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 375-377.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ahmed Naim. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tercrîd-i Sarîh Tercemesi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976).
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim. *Sahîh*. thk. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru tavki'n-necât, byy: 1422.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*. thk. Ahmed b. Fâris es- Selûm, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadîs (Mukaddime)*. thk. Nurettin Itr, Beyrut: Tarihsiz.
- Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem İbn Manzûr. *Lisânu'l-arab*. Kahire: Dâru İbn Hazm, Tarihsiz.
- Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker*. thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, Medine: b.y.:1429/2008.
- Koçyiğit, Talât. *Hadîs Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003).
- Şeref el-Kudât. *Yeni Bir Yöntemle Hadîs İlimleri ve Usûlü*. çev. H. İbrahim Doğan. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ. *Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l- İslâmî, 1998.
- Uğur, Mücteba. "Hasen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997).
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992).
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014).

Bölüm

-7-

ZAYIF HADİS ÇEŞİTLERİ

Bir hadisin sahih, hasen ya da zayıf olduğunun tespiti Hadis Usulü ilminin önemli konularından biridir. Zayıf olduğu tespit edilen rivayetin, hadis rivayetleri içerisine dahil edilip-edilmeyeceği ve zayıflık derecesine göre amelî hükmü de ortaya konmaya çalışılmıştır. Zayıf hadis, Hz. Peygamber'e ait olabileme ihtimalinden dolayı mevzû hadisten ayrılmakta ve farklı değerlendirilmektedir. Ancak hadisin "zayıf hadis" olarak isimlendirilmesi, sıhhat şartlarını tam anlamıyla taşıyamaması sebebiyledir. Her muhaddisin konuyu farklı açılardan değerlendirmesinin sonucu olarak zayıf hadisler, zayıf oluş sebeplerine göre taksimata tabi tutulmuş ve çeşitli kavramlarla ifade edilmişlerdir.

7.1. Zayıf Hadis

Zayıf kelimesi sözlükte, kuvvetlinin zıttı "güçsüz" anlamına gelir.¹ Terim olarak ise; sahih ve hasen hadis için gerekli görülen şartlardan birini veya birkaçını taşımayan hadislere denir.² Bir başka anlatımla; isnadının herhangi bir yerinde kopukluk bulunan ya da râvilerinden bir veya birkaçının adalet veya zabt yönünden tenkide uğradığı hadistir. Zayıf hadis kısaca; sahih ve hasen sıfatlarını taşımayan hadistir.

Hadislerde zayıflığın iki temel sebebi vardır. Bunlardan biri, hadisin isnadındaki inkıtâ; diğeri râvideki kusurdur. Seneddeki kopukluk sebebiyle zayıf sayılan hadisleri şu şekilde değerlendirmek mümkündür.

7.1.1. Seneddeki Kopukluk Sebebiyle Zayıf Sayılan Hadisler

Hadislerde zayıflığın önemli sebeplerinden biri seneddeki inkıtâdır. İn-kıtân (انقطاع) sözlük anlamı; "kopukluk"³; terim anlamı ise râvinin en az bir ya

¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (İbn Manzûr), *Lisânü'l-'Arab*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 9/203.

² Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Abdîrrahmân İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh* ('Ulûmü'l-hadîs), thk. Nûreddîn İtr (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 41.

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 8/276.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel, eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Askalânî, İbn Hacer. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Nûreddîn Itr. Dimaşk: Matbaatü's-Sabâh, 1421/2000.
- Aydın, Mustafa. "Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Fasl li'l-Vasli'l-Müddrec fi'n-Nakl'i Bağlamında Müddrec Hadisler ve Değeri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2018), 479-511.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. 7. Baskı İstanbul: MÜİF Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Abdullah. "Muallak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/308. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi 'u's-sahîh*. thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2002.
- Çakan, İsmail Lütî. *Hadîs Usûlü Şekil ve Örneklerle*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1990.
- Çakan, İsmail Lütî. "Cezm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/513. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çakan, İsmail Lütî. *Ana Hatlarıyla Hadis*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Deylemî, Ebû Şücâ' Şîreveyh b. Şehredâr b. Şîreveyh. *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*. thk. es-Sâid b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- Düzenli, Muhittin. *Rivâyetlerin Sıhhatinin Tespitinde İllet ve Şâz Olgusunun Fonksiyonu*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed. *el-Vasît fî 'ulûmi ve mustalahi'l-hadîs*. B.y.: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Efendioğlu, Mehmet. "Metrûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/415. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Efendioğlu, Mehmet. "Muallak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/312. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Efendioğlu, Mehmet. "Müddrec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/474. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Efendioğlu, Mehmet. "Münkatı'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/12-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Efendioğlu, Mehmet. "Muharrref". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/4. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet. "Musahhaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/229-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet. "Mu'dal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/344-335. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Ergin, Zeynep. *Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Fasl Li'l-Vasl el-Müddrec fi'n-Nakl Adlı Eserindeki Müddrec Hadislerin Kütüb-i Tis'a Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Ertürk, Mustafa. "Maklûb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/447. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gül, Mutlu. *Hadis Usulü (Zayıf Hadis Çeşitleri)*. Editörler: Muhammet Yılmaz-Nagihan Emiroğlu, 2. Baskı. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2022.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Seyyid Muazzam Hüseyin. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1397/1977.
- Hatamleh, Thamer- Özdemir, Veysel. *Uygulamalı Hadîs Usûlü*. 3. Baskı. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019.
- Itr, Nûreddîn. *Menhecü'n-nakd fi 'ulûmi'l-hadîs*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1997.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. thk. Abdullâm Muhammed Hârun. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 3. Baskı. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1424/2003.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. B.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Abdirrahmân. *Mukaddimetü İbni's-Salâh ('Ulûmü'l-hadîs)*. thk. Nûruddîn Itr. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- Karacelil, Ali. *Hadis Usulünde Muztarib Hadis ve Değeri*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

- Karadeniz, Hatice. *Hadis İlminde Münker Hadis Kavramı*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kâsımî, Cemâleddîn. *Ḳavâ'idü't-tahdîs min fûnûni muşṭalaḥi'l-ḥadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Kızıl, Fatma. *Hadis El Kitabı*. ed. Zişan Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis İstılahları*. 2. Baskı. Ankara: AÜİF Yayınları, 1985.
- Minşâvî, Muhammed b. Sıddîk. *Kâmûs mustalaḥi'l-ḥadîsi'n-nebevî*. thk. Muhammed Abdurrahman Abdülmün'im. Kahire: Dâru'l-Fazîle, 1996.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-'Arabî, ts.
- Sirâcuddîn, Abdullah. *Şerhu Manzûmetü'l-Beykûniyye fî mustalaḥi'l-ḥadîs*. Halep: Mektebetü Dâru'l-Felâh, 1430/2008.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Muhammed el-Fârâyâbî. Riyad: Dâru Tayyibe, ts.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1357/1938.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.
- Tahhân, Mahmûd. *Teysîrû mustalaḥi'l-ḥadîs*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2004.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Sünen-i Tirmizî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. 2. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Yücel, Ahmet. "Cerh Lafızlarından "Münkerü'l-Hadis" ve Farklı Kullanımları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1995-1997), 199-210.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. 45. Baskı. İstanbul: M.Ü. İFAV Yayınları, 2019.
- Zebîdî, Ebü'l-Abbâs Zeynüddîn (Şihâbüddîn) Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf eş-Şercî. *Sahih-i Buhârî Mutasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*. trc. Ahmed Naim - Kâmil Miras, 7. Baskı (Ankara: DİB Yayınları, 1982).

Bölüm

-8-

MEVZU/UYDURMA HADİSLER

8.1. Mevzu Hadisin Tanımı

وضع-يضع-وضع kökünden gelen ism-i mef'uldür. Muzarisinin orta harfi fethalı gelir. Mastarı ضَعَا - ضَعَا - ضَعَا şeklinde gelir. Sözlük anlamı, koymak, bir kimseyi mertebesinden aşağı düşürmek, borcundan bir miktar eksiltmek, hakaret etmek, uydurmak anlamlarında kullanılır.¹ Kelime aynı şekilde bir şeyi bir şeyin üzerine koyarken birbirleriyle temas oluşturunca المصق yani yapıştırılmış anlamına gelir.² Terim olarak ise uydurulmuş, sonradan ortaya atılmış haber demektir. "Söz fiil ve takrir olarak Rasûlullah'tan sadır olmamış, hatayla veya kasten ya da bilmeyerek veya da dini bozmak için ona izafe edilen sözlerdir. Keza Rasûlullah'tan sadır olmadığı halde ona izafe edilen her şey Mevzû'Hadis'tir.³ Mevzu hadis, Hz. Peygamber'e (sav) nispet edildiği için ona hadis denilmiştir. Zira hadis, bu nispetin sıhhatini dikkate almaksızın Peygamber'e (sav) izafe edilen şeylerdir.⁴

"Bazı muhaddisler, mevzu hadisi zayıf hadisin içerisinde saymışlardır. Fakat evlâ olan, mevzu hadisin müstakil bir kısım olmasıdır. Çünkü zayıf hadisi Peygamber'in söylemiş olma ihtimali vardır. Fakat daha çok kabul gören husus, zayıf hadiste hatanın var olmasıdır. Oysa mevzu hadis, Peygamberin söylemediği sabit olan hadistir. Kesin olan veya daha çok tercihe şayân olan ise mevzu hadiste yalanın var olmasıdır."⁵ "Uydurma Hadisler" Hadis Usulünde genel olarak, zayıf

¹ Ebü'l-Fadl Muhammed b. Necîbiddîn b. Manzûr, Lisanu'l-Arab (Beyrut: Daru'l-İhyâ'it-Turâsi'l-Arab Yayınları, 1995), 10/277.

² Ebü'l-Hasen Nûreddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Kinânî , Tenzihü's-Şerî'a (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1981), 1/5.

³ Abdulfettah Ebu Gudde, Mevzu Hadisler, çev. Enbiya Yıldırım (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 51.

⁴ Şerif el-Kudât, *Yeni Bir Yöntemle Hadis İlimleri ve Usûlü*, çev. Halil İbrahim Doğan (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 200.

⁵ Şerif el-Kudât, *Yeni Bir Yöntemle Hadis İlimleri ve Usûlü*, 200.

Yararlanılan Kaynaklar

- Aşıkkutlu, Emin. “Hadis Vaz’ının Hz. Peygamber Devrinde Başladığına Dair Rivayetler ve Delil Değeri” Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 29 (2005/2), 22-26.
- Aydın, Abdullah. “Ebu’d-Derdâ” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1994),/310-311.
- Bağcı, Musa. *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Cihan, Sadık. *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*. Samsun: Etüt Yayınları, 1997.
- Cihan, Sadık. *Uydurma Hadislerin Ortaya Çıkışında Zındıkların Rolü*. Samsun: Etüt Yayınları, 2003.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadîs Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- ed-Dümeynî, Misfir . Gurmullah. *Hadis’te Metin Tenkidi Metodları*. çev: İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Ebu Gudde, Abdulfettah. *Mevzu Hadisler*. çev. Enbiya Yıldırım (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012.
- Erul, Bünyamin. “Uydurma Rivayetlerde Peygamber Tasavvuru”, İslam’ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu. 419-435. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. “Abdullah b. Sebe”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 1/133-134. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Siyasi-İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- İbn Arrâk, Ebü’l-Hasen Nûreddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Kinânî. 2 Cilt. *Tenzihü’ş-Şerî’a* (Beyrut: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1981.
- İbn Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Mevzû’ât*. 2 Cilt. Beyrut: Daru’l-Kutubü’l-İlmiyye, 1995.
- el-Menâr’ül-Münif fis-Sahih ve’d-Daif*, çev. Muzaffer Can. İstanbul: Cantaş Yayınları, 1992.
- İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askâlânî. *Nuhbetu’l-Fiker Şerhi*, çev. Talat Koçyiğit. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Ahmed. Lisânu l-Arab. 15 cilt, Beyrut: Daru’l-İhyâ’i’t-Turâsi’l-Arab Yayınları, 1995.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybanî el-Mervezî. *el-Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Akyüz, Hüseyin. *Kavram Atlası (Hadis I)*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Apaydın, Yunus. "Gaflet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/285-286. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-. *en-Nüket alâ nüzhetu'n-nazar*, ed-Demam: Daru ibn'l-Cevzî, 1992.
- Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-. Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-. *Nuzhetu'n-nazar fi tavdihi Nuhbeti'l-Fiker*, thk. Nurettin İtr, Dimaşk: Matbaatu's-sabah, 2000.
- Aşık, Nevzat. *Sahâbe ve Hadis Rivayeti*, İzmir: Akyol Neşriyat, 1981.
- Aşıkkutlu, Emin. "Cerh ve Ta'dîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aşıkkutlu, Emin. "Fıks" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/38-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Rical Tenkidi*, İstanbul: İfav Yayınları, 1997.
- Aydınlı, Abdullah. "Adâlet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 1/344. İstanbul: TDV Yayınları. 1988.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: Timaş Yayınları 1987.
- Babanzâde, Ahmed Naim Bey. *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi Mukaddime (Hadis Usulü ve İstılahları)*, Tercüme, Hasan Karayığit, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.
- Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-. *el-Kifaye fi İlmi'r-rivaye*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, 2012.
- Bayraktutar, Muammer. "Râvinin Vasıfları, Tenkidi ve Tabakaları", *Hadis Usulü*, ed. Muhammet Yılmaz, Nagihan Emiroğlu, İstanbul, Lisans Yayıncılık, 2022.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el. *el-Camiu's-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Çakan, İ. Lütfi. *Hadis Usulü*, İstanbul: İfav Yayınları, 2003.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Cehâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/219. İstanbul: TDV Yayınları 1993.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî. *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Efendioğlu, Mehmet. "Râvi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/472-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Efendioğlu, Mehmet. "Sahâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 491-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Erul, Bünyamin. "Vehim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/ 616/617. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Erul, Bünyamin. "Ta'n", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/ 558-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Erul, Bünyamin. "Zabt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân el-. *et-Takyîd ve'l-îzah*, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sakâfe, 1993.
- Itr, Nurettin. *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadis*, Dımaşk, Daru'l-fikr, 1981.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurruhman eş-Şehrezûrî. *Ulumu'l-Hadis*, trc. Abdullah Aydın, İstanbul: İfav Yayınları, 2019.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/27-64. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Karahan, Abdullah. *Hadis Râvilerinin Güvenirliği*, İstanbul: Sır Yayıncılık 2005.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis İstılahları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1980.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*, Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nisâbü'rî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Hâkim en-. *Ma'rifetu Ulumi'l-Hadis*, nşr. es-Seyyid Mu'zam Hüseyin, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1977.
- Polat, Selahattin. "Gaflet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/285-286. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Polat, Selahattin. "Galat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13/300. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Tedribu'r-ravî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, Kahire: Daru'l-Hadis, 2010.
- Tahhân, Mahmûd. *Teysirü Mustalahı'l-hadis*, Riyad: Mektebetu'l-mearif, 2010.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî et-. *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV Yayınları, 1992.

- Ulu, Arif. "Tabiîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/328-330. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Ulu, Arif. "Tebeu't-Tabiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/217-218. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Yaran, Rahmi. "Bid'at" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/129-131. İstanbul: TDV Yayınları. 1992.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usulü*, İstanbul: İfav Yayınları, 2012.

Bölüm

-10-

HADİS TENKİDİ

Arapça “elemek, seçmek, ödeme yapmak” manalarındaki¹ “نقد” sülâsî fiilinden türemiş olan “تنقيد” kelimesi, Türkçe’de “eleştirmek, yermek” anlamlarında kullanılsa da² asıl itibarıyla yalnızca olumsuz anlamda kullanılan bir kelime olmayıp, genel olarak “bir hususta değerlendirme yapmak” anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla “hadis tenkidi” kavramını, olumsuz anlamda bir hadis eleştirisi şeklinde değil, hadislerin bir usûl çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulması şeklinde anlamak daha doğru olacaktır. Bu doğrultuda “hadis tenkidi” faaliyeti, Hz. Peygamber’e isnat edilen malzemenin, ona ait olup olmadığının tespit, sahîh ve sakîm olanının ayırt edilmesi amacıyla gözden geçirilmesi şeklinde düşünülebilir.

Hadis tenkidi faaliyetleri iki kategoride ele alınmaktadır: İsnat Tenkidi (Haricî/Dış Tenkit) ve Metin Tenkidi (Dâhilî/İç Tenkit). İsnat tenkidi, hadis malzemesini bize aktaran râvîlerin hadis tahammülü hususundaki ehliyetlerini ve söz konusu malzemenin usulünce aktarılıp aktarılmadığını incelerken; metin tenkidi, rivayetlerin bizzat metnine odaklanarak, bu metnin bazı temel kriterlere uygunluğunu değerlendirmektedir. Bu şekilde her iki tenkit süzgecinden geçirilen hadis malzemesinin sıhhati konusunda daha net bir hüküm koymak mümkün hale gelmektedir.

Gerek isnat gerek metin tenkidi süzgecinden geçen bir rivayet hususunda net bir hüküm koymanın imkânından bahsetmişken, bu hükmün mutlak bir hüküm olmadığına da işaret etmek gerekir. Zira senet ve metin tenkidi hakkında bilgi vereceğimiz kısımlarda görüleceği üzere, tenkit sürecinin her bir aşamasında -en azından- münekkitlelerin öznel takdirleri devreye gireceğinden bir rivayet hakkında kesin yargıya varılabileceğini söylemek gerçekdışı bir iddia olacaktır.³

¹ Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 3/425-426.

² TDK Sözlük, “tenkit”, <https://sozluk.gov.tr/>, 01.12.2022.

³ Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 21-23.

Yararlanılan Kaynaklar

- Aşıkkutlu, Emin. "Cerh ve Ta'dil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).
- Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Rical Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997).
- Başrî, Ebû'l-Huseyn, el-Mu'tezilî. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Hâil el-Meys, Beyrut: (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403).
- Dönmez, İbrahim Kafi. "İcma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2000).
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muḥammed Muḥyiddîn 'Abdulḥamîd. (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, ts.)
- Ebu Hanife, Numan b. Sabit, *el-Alim ve'l-Müteallim* (İmam-ı Azamın Beş Eseri). çev. Mustafa Öz (İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1981).
- Ebu Şehbe, Muhammed b. Muhammed. *Difa' ani'-Sünne* (Kahire: Mecmeu Buhu-si'l-İslamiyye, 1406/1985).
- Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim el- Ensari. *er-Reddû ala Siyeri'l- Evzai*. thk. Ebu'l-Vefa el- Afgani (Beyrut: Daru'l Kütübî'l- İlmiyye, ts.).
- Ebu Zehv, Muhammed. *Hadis ve Hadisçiler*. Çev. Selman Başaran- M. Ali Sönmez. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016)
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebü 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh. *el-Mustedrek âle's-Şaḥiḥayn*, thk. Muştafâ 'Abdulḥâdir 'Aṭâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990).
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Kitabiyat, 2004).
- İbn Ebî Hâtim, Ebü Muḥammed 'Abdurrahman b. Muḥammed er-Râzî. *el-Cerḥ ve't-Ta'dil* (Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1371/1952).
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed el-'Asḳalânî. *Nuḥbetu'l-fiker fî muşṭalaḥi ehli'l-eser*. thk. 'İşâm eş-Şabâbtî 'Îmâd es-Seyyid (Kahire: y.y., 1418/1997).
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdillâh. *Hadis Müdafası*. çev. Hayri Kırbaşoğlu (Ankara: Otto, 2017).
- İbn Manzûr Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn. *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993).
- İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-Hadis* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423).
- Kettani, Ebu Abdillâh, Muhammed. *er-Risâletü'l-müstatrefe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l- müşerreffe*. thk. Muhammed el Muntasır el-Zemzemi, (b.y.: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1471).

- Muslim, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. *Şahîhu Muslim*. thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1374/1955.)
- Polat, Salahattin vd.. *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017).
- Râmehurmuzî, Ebû Muhammed el-Hasen b. 'Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî. *el-Muḥaddisu'l-Fâşıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î*. thk. Muhammed 'Accâc el-Ḥaṭîb (Beyrut: y.y., 1404/1983).
- Şâfiî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. 'Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir, (Mısır: y.y., 1358/1940).
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2001).
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi* (Ankara: OTTO, 2015).
- Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021).
- Zerkeşi, Bedruddin. *Haz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul. (Ankara: Otto, 2017).

Bölüm

-11-

HADİS ÖĞRENME VE ÖĞRETME ÂDÂBI

11.1. Hadisçilerin Âdâbı

Âdâb kavramı söz ve davranışlarda gözetilmesi gereken ölçüyü, bir hususta aşırılıktan uzak olmayı, karşılıklı ilişkilerde alışılmış usulleri benimsemeyi ve her şeyde ahlak ve terbiye kurallarına göre hareket etmeyi ifade eden *edeb* kelimesinin çoğuludur. Yaygın anlamıyla usul, erkân, kaide, yol yordam ve adet gibi anlamları içeren bir kavramdır. Her ilim dalının gözetilmesi gereken birtakım usul ve esasları olduğu gibi hadis ilminin de öğrenim ve öğretiminde takip edilmesi gereken temel bazı prensipler vardır. Bu kurallar manzumesinin evvel emirde biri hocaya diğeri talebeye bakan iki yönü vardır. Ancak bunları sadece hadis hocası ve talebesinin âdâbları olarak görmek yerine Hz. Peygamber'e (s.a.v.) duyulan hürmet ve bize kadar ulaşan nakillere saygıdan ötürü hâlihazırda öğrenim ve öğretimin yerleşik esasları olarak değerlendirmek de mümkündür.

Bahse konu âdâba dair literatürde birçok eser bulunmaktadır. İbn Sahnûn'un (ö. 256/870) *Âdâbü'l-mu'allimîn (ve'l-müte'allimîn)* adlı eseri eğitim usulleri, hoca-talebe ilişkisi, eğitim ve öğretime ilişkin prensipler dair genel bir çerçeve çizmektedir. Bu eser İslam'ın eğitimle ilgili genel adabını konu alan ilk eser olması bakımından önemlidir. Ebû Bekr el-Âcurrî'nin (ö. 360/970) *Ahlâku'l-ulemâ'* adlı eseri de bu doğrultuda yazılmış bir eserdir. Bu anlamda erken dönemlerden itibaren bu konuyu ele alan eserlerde *âdâbu'l-muhaddis* ve *âdâbu tâlibi'l-hadîs* şeklinde hadis öğrenim ve öğretimine ilişkin âdâb ve usullere değinen başlıklara rastlanmaktadır. Söz gelimi Râmhürmüzî (ö. 360/971), *el-Muhaddisü'l-fâşıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* adlı hadis usulüne ilişkin ilk müstakil eserinde başta ilim öğrenmenin fazileti ve rivayet adabı olmak üzere hocanın ve talebenin uyması gereken hususlara değinmiştir. Benzer şekilde Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) de *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* adlı kapsamlı eserinde hadis rivayetiyle iştigal eden kimselerin hadis öğrenim ve öğretimi sırasında uymaları gereken adab ve prensipleri tesbite çalışmıştır. Abdülkerîm es-Sem'ânî'nin

Yararlanılan Kaynaklar

- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2011.
- Ayvallı, Ramazan. "Esbâbü vürûdü'l-hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Seçil Ofset, 2010.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Usulü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Câmi' u's-şâhih*. thk. Muştafâ Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Çakan, İ. Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'aş es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şâlih b. 'Abdilazîz. Riyad: Dâru's-Selâm, 1420/1999.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1394/1974.
- Erul, Bünyamin. "Hadiste Eleştirel Yaklaşımın Öncüsü Olarak Hz. Âişe", *İslâmiyât*, 3/2 (2000), 109-129.
- Güler, Zekeriya. *Hadis Tetkikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdillâh es-Sûrkî - İbrâhîm Hamdî el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1357.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn. *Câmi' u beyânî'l- 'ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*. thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri. 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şâhihi'l-Buhârî*. thk. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbni Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *eş-Tabakât*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Alî Muhammed Muavviz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Kādî İyâz, Ebû'l-Fazl el-Yahsûbî. *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dâru't-Türâs, 1389/1970.

- Köktaş, Yavuz. "Esbâbu Vurûdî'l-Hadîs İlmi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış". *Usul İslam Araştırmaları* 4/4 (Aralık 2005), 131-156.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1991.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Aḥmed. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetu Matbu'âtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Râmihürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasen. *el-Muḥaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. nşr. Muhammed Muhibbuddîn Ebû Zeyd. Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 3. Basım, 2016.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm. *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*. thk. Max Weisweiller. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/1981.
- Subhi Sâlih. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. çev. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *el-Lüma' fî esbâbi'l-ḥadîs*. nşr. Yahyâ b. İsmâil Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Firyâbî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Taybe, ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Firyâbî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Taybe, ts.
- Ṭaberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman. *el-Mu'cemü'l-kebir*. thk. Ḥamdî b. Abdülme'cîd es-Selefî. 24 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994.
- Tanrıverdi, Mustafa. "Rivayetlerin Muhafazasına ve Nakline Yönelik Entelektüel Bir İlgi: İmlâ Usûlü ve Hadis Literatürüne Yansımaları". *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (Aralık 2020), 143-177.
- Tarnabâtî, Ebû Abdillâh Muhammed. *Bülûğu aksa'l-merâm (İlim ve Eğitim Ahlâkı)*. çev. M. Şevki Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Aḥmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, 1975.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Ünal, Yavuz. *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1402/1982.

Editör

Doç. Dr. Müge Yurtsever Kılıçgün

ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİ POLİTİKALARI

Yazarlar

Doç. Dr. Kazım Biber
Doç. Dr. Müge Yurtsever Kılıçgün
Doç. Dr. Seda Ata
Doç. Dr. Serpil Pekdoğan
Dr. Öğr. Üyesi Banu Dikmen Ada
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Dilek
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzcan Çığ
Dr. Öğr. Üyesi Şule Erşan
Dr. Öğr. Üyesi Tamer Aydemir
Dr. Öğr. Üyesi Zübeyde Doğan
Araş. Gör. Dr. Ayşe Duran Yılmaz
Öğr. Gör. Seda Nur Özbey
Öğr. Gör. Şennur Niran



Erken Çocukluk Eğitimi Politikaları
Editör : Doç. Dr. Müge Yurtsever Kılıçgün

ISBN : 978-625-7825-97-9
Baskı : Lütüye Tuğla / Millibasım ve Yayın
Basım Sayısı : 1.Baskı, 2023

©Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın bütün hakları Lisans Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Kitapta yer alan bölümlerin sorumluluğu yazarlarına aittir

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Yurtsever Kılıçgün, Müge
Erken Çocukluk Eğitimi Politikaları / Editör : Müge Yurtsever Kılıçgün
1.Basım. XIV + 338 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, izin yok.
ISBN : 978-625-7825-97-9
1.Aile , 2. Çocuk, 3.Eğitim politikaları

Lisans Yayıncılık

Tahtakale Mah. Hicret Sokak No:8/A
Avcılar-İSTANBUL
Tel: 0212 619 18 38
e-posta : lisans@lisansyayincilik.com.tr
www.lisansyayincilik.com.tr

Erken Çocukluk Eğitimi Politikaları

Editör:

Müge Yurtsever Kılıçgün / *Erzincan B. Yıldırım Üniversitesi*

Bölümler ve Yazarlar

1.Bölüm:

Banu Dikmen Ada / *E. Osmangazi Üniversitesi*

2.Bölüm:

Ayşe Duran Yılmaz / *Adıyaman Üniversitesi*

3.Bölüm:

Şule Erşan / *Sinop Üniversitesi*

4.Bölüm:

Hasan Dilek / *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi*

5.Bölüm:

Serpil Pekdoğan / *İnönü Üniversitesi*

Seda Nur Özbey / *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi*

6.Bölüm:

Oğuzcan Çığ / *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi*

7.Bölüm:

Zübeyde Doğan / *Dokuz Eylül Üniversitesi*

8.Bölüm:

Kazım Biber / *Balıkesir Üniversitesi*

9.Bölüm:

Müge Yurtsever Kılıçgün / *Erzincan B. Yıldırım Üniversitesi*

10.Bölüm:

Tamer Aydemir / *Pamukkale Üniversitesi*

11.Bölüm:

Müge Yurtsever Kılıçgün / *Erzincan B. Yıldırım Üniversitesi*

12.Bölüm:

Seda Ata / *Muğla S. Koçman Üniversitesi*

13.Bölüm:

Şennur Niran / *Marmara Üniversitesi*

ÖNSÖZ

Bir toplumun oluşmasında ve varlığını sürdürmesinde; dönüm noktası sayılabilecek tarihi olaylar, kültürel özellikler, ekonomik ilişkiler, teknik gelişmeler, siyasi olgular, hâkim olan yönetim biçimleri vb. koşullar önemlidir. Nitekim toplumsal yaşamın temel unsurlarından biri olan eğitim sistemleri de bulunan çağın özellikleriyle şekillenmekte ve dönemin özelliklerini yansıtacak biçimde yapılanmaktadır. Örneğin sanayi öncesi dönemde usta-çırak ilişkisini temel alan eğitim anlayışı, sanayi devrimiyle birlikte endüstriyel okul modeline dönüşmüştür. Yaşadığımız çağda ise bu model; yerini bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere paralel olarak dijital nitelikleri kapsayan, öğrenen özelliklerini merkeze alan ve eğitimle ilgili tüm paydaşların temsil edilmesini sağlayan bir yapılanmaya doğru değişim göstermiştir. Bu nedenle ülkelerin çağın ihtiyaçlarına uygun nitelikte insan yetiştirme gayretlerinin bir sonucu olarak eğitim sistemlerine yönelik iyileştirme çalışmalarının yapılmasının ve yeni politikalar geliştirilmesinin temel gereklilikler olduğunu söylemek mümkündür.

Günümüzde erken çocukluk eğitim ve bakım hizmetlerindeki niteliğin, doğrudan ve dolaylı olarak ailelerin, toplulukların ve genel olarak toplumun esenliği üzerinde olumlu etkileri olduğu kabul edilmiştir. Nitekim kaliteli erken çocukluk eğitim ve bakım hizmetleri ile güçlü bir beşerî sermayeye ulaşılacağına dair kanıtlar her geçen gün artmaktadır. Örneğin etkili politikalarla, yönetimle, finansman planlamalarıyla, bütüncül ve bağlamsal uygulamalarla, hesap verilebilirlikle, nitelikli ve sürekli mesleki eğitimlerle ve aile ve topluluk katılımıyla; sonraki eğitim seviyelerinde verimlilik artmakta, öğrencilerin okulu bırakma ve özel eğitim gerektirme durumları azalmakta, yetişkinlik yıllarında üretkenlik artmakta ve öğretmen devamsızlığı, işten ayrılma oranlarında düşüş yaşanmaktadır.

Erken Çocukluk Eğitimi Politikaları kitabı kapsamında, tarihsel süreçte değişen çocukluk ve eğitim paradigmaları, küresel ölçekte erken çocukluk eğitiminin kapsamı, önemi ve temel özellikleri ile okul öncesi eğitim bağlamında ülkemizdeki mevzuat, önemli belgeler ve kurumlar ele alınmış; çocuk hakları sözleşmesi, küreselleşme, sürdürülebilirlik gibi olguların, devletlerarası kuruluşların ve ülkemizdeki sivil toplum kuruluşlarının, aile kurumundaki değişimlerin ve 21. yüzyıl insan niteliklerinin erken çocukluk eğitimi politikalarına etkileri tartışılmış ve erken çocukluk politikalarındaki özel gereksinimli çocuklara ve öğretmen yetiştirmeye yönelik uygulamalar ile farklı ülkelerdeki erken çocukluk eğitimi politikalarına dair örnekler sunulmuştur.

Bu kitabın hazırlanmasında titizlikle ve yoğun bir çabayla bölümlerini yazan kıymetli meslektaşlarıma özverili çalışmalarından dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca kitabın yayınlanmasını sağlayarak erken çocukluk eğitime destek veren Lisans Yayıncılığa da teşekkür ediyorum.

Kitabın erken çocukluk eğitimi merak eden ve bu alana gönül vermiş herkese faydalı olması dileğimle...

İstanbul, 2023

Editör
Doç. Dr. Müge YURTSEVER KILIÇGÜN

İÇİNDEKİLER

Önsöz	V
Bölüm 1 Tarihsel Süreçte Değişen Çocukluk ve Eğitim Paradigmaları / Banu Dikmen Ada	15
1.1. Tarihsel Süreçte Çocuk ve Çocukluk Anlayışı	15
1.1.1. Geleneksel Doğu Kültüründe Çocuk Anlayışı	17
1.1.2. Geleneksel Batı Kültürlerinde (Antik Yunan ve Roma Kültürleri) Çocuk Anlayışı	18
1.1.2.1. Antik Çağ Döneminde Çocukluk Anlayışı ve Okul Öncesi Eğitime Temel Olan Görüşler	19
1.1.2.2. Orta Çağ Döneminde Çocukluk Anlayışı ve Okul Öncesi Eğitime Temel Olan Görüşler	22
1.1.2.3. Rönesans Döneminde Çocukluk Anlayışı ve Okul Öncesi Eğitime Temel Olan Görüşler	24
1.1.2.4. Yeni ve Yakın Çağ Dönemlerinde Çocukluk Anlayışı ve Okul Öncesi Eğitime Temel Olan Görüşler	24
Yararlanılan Kaynaklar	38
Bölüm 2 Küresel Ölçekte Erken Çocukluk Eğitiminin Kapsamı, Önemi ve Temel Özellikleri / Ayşe Duran Yılmaz	41
2.1. Erken Çocukluk Eğitiminin Kapsamı	41
2.2. Erken Çocukluk Eğitimi ve Eşitlik	43
2.3. Erken Çocukluk Eğitimi ve Kalite	45
2.4. Erken Çocukluk Eğitiminde Müfredat ve Pedagoji	49
2.5. Erken Çocukluk Eğitimin Önemi	52
2.6. Erken Çocukluk Eğitiminin Temel Özellikleri	55
Yararlanılan Kaynaklar	59

Bölüm 3	
Ülkemiz Eğitim Politikasına Yön Veren Ulusal Mevzuat, Kurum ve Önemli Belgeler / Şule Erşan	63
3.1. Türkiye Cumhuriyeti'nde Eğitime Yön Veren Mevzuatlar	63
3.1.1. Anayasalar Bağlamında Eğitim Politikaları	63
3.1.1.1. Eğitim Hakkı	63
3.1.1.2. Ülkemiz Anayasalarında Eğitim Hakkı ve Eğitim Politikalarına Yansımaları	64
3.1.2. Kanunlar Bağlamında Okul Öncesi Eğitim	66
3.1.3. Kanun Hükmünde Kararnameler Bağlamında Okul Öncesi Eğitim	67
3.1.4. Ülkemizde Uygulanan Yönetmelikler Bağlamında Okul Öncesi Eğitim	67
3.1.4.1. 1962-2014 Yılları Arasında Yürürlükte olan Okul Öncesi Konulu Yönetmelikler ve Kapsamı	67
3.1.4.2. 26.07.2014 Tarihli Millî Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliği	68
3.2. Türkiye Cumhuriyeti'nde Eğitim ile Doğrudan İlgili Kurumlar ve Okul Öncesi Eğitime Etkileri	69
3.2.1. Millî Eğitim Bakanlığı	69
3.2.2. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı	69
3.2.3. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı	71
3.3. Okul Öncesi Eğitim Politikalarına Temel Oluşturan Resmî Planlar, Programlar ve Önemli Belgeler	71
3.3.1. Kalkınma Planlarında Okul Öncesi Eğitim	72
3.3.2. Hükûmet Programlarında Okul Öncesi Eğitim	74
3.3.3. Millî Eğitim Şûralarında Okul Öncesi Eğitim	80
3.3.4. Stratejik Planlar	83
3.3.5. 2023 Eğitim Vizyonu Belgesi	85
Yararlanılan Kaynaklar	87
Bölüm 4	
Uluslararası Kuruluşların Erken Çocukluk Eğitimi Politikalarına Etkileri / Hasan Dilek	91
4.1. Uluslararası Kuruluşlar ve Erken Çocukluk Eğitimi ve Bakımı	94
4.1.1. Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü	95
4.1.1.1. Güçlü Başlangıç Serisi	96
4.1.1.2. Uluslararası Erken Öğrenmeyi Değerlendirme Araştırması	100

4.1.2. Avrupa Birliği	102
4.1.3. Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu	103
4.1.4. Dünya Erken Çocukluk Eğitimi Örgütü	105
4.1.5. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü	106
4.1.6. Dünya Sağlık Örgütü	107
Yararlanılan Kaynaklar	108

Bölüm 5 Çocuk Hakları Sözleşmesinin Erken Çocukluk Eğitimi Politikalarına Etkileri / Serpil Pekdoğan -Seda Nur Özbey	115
---	------------

5.1. Çocuk Haklarının Tarihsel Gelişimi	115
5.2. Çocukları Koruma Kanunu	117
5.3. Çocukların Temel Hakları	118
5.4. Çocuk Hakları Sözleşmesinin Erken Çocukluk Eğitim Politikalarına Etkisi	119
5.4.1. Yaşama ve Korunma Haklarının Erken Çocukluk Eğitim Politikalarına Etkisi	122
5.4.2. Gelişme Hakkının Erken Çocukluk Eğitim Politikalarına Etkisi	125
5.4.3. Katılım Hakkının Erken Çocukluk Eğitim Politikalarına Etkisi	127
Yararlanılan Kaynaklar	130

Bölüm 6 Küreselleşmenin Erken Çocukluk Eğitimi Politikalarına Etkileri / Oğuzcan Çığ	133
---	------------

6.1. Erken Çocukluk Eğitimi Politikaları ve Tarihsel Gelişimi	134
6.2. Bilimsel Gelişmeler	139
Yararlanılan Kaynaklar	143

Bölüm 7 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Erken Çocukluk Eğitimi Politikalarına Etkileri / Zübeyde Doğan	147
--	------------

7.1. Sürdürülebilir Kalkınma	147
7.2. Sürdürülebilir Kalkınma için Eğitim	149
7.3. Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde Okul Öncesi Eğitim	152
7.4. Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Türkiye’de Okul Öncesi Eğitime Yansımaları	153
7.5. Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Türkiye’de Öğretmen Eğitimine Yansımaları	154

7.6. Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Türkiye’de Okul Öncesi Eğitim Programlarına Yansımaları	156
Yararlanılan Kaynaklar	162

Bölüm 8 Aile Kurumundaki Değişimlerin Erken Çocukluk Eğitimi Politikalarına Etkileri / Kazım Biber	165
---	------------

8.1. Aile Tanımı ve İşlevleri	167
8.2. Aile Yapısı ve Değişimi	171
8.3. İstatistiklerle Türk Aile Yapısı	171
8.4. Aile Yapısındaki Değişimler Sonucu Ortaya Çıkan Ebeveynlik Tutumları	175
8.4.1. Birlikte Ebeveynlik	176
8.4.2. Helikopter Ebeveynlik	178
8.4.3. Anne Bekçiliği	179
8.4.4. Paralel Ebeveynlik	180
8.4.5. İmparator Çocuk/ Küçük İmparator Sendromu	182
Yararlanılan Kaynaklar	185

Bölüm 9 21. Yüzyıl Becerilerinin Erken Çocukluk Eğitimi Politikalarına Etkileri / Müge Yurtsever Kılıçgün	191
--	------------

9.1. Dünya Bankası’nın Beceri Gelişimine Yönelik Çalışmaları	192
9.2. İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı’nın Beceri Gelişimine Yönelik Çalışmaları	197
9.3. 21. Yüzyıl Becerileri için Ortaklık ve 21. Yüzyılın Öğrenme Çerçevesi	203
9.3.1. 21. Yüzyıl Becerileri Erken Öğrenme Çerçevesi	206
9.3.1.1. Öğrenme ve Yenileşim Becerileri	208
9.3.1.2. Yaşam ve Kariyer Becerileri	215
9.3.1.3. Bilgi, Medya ve Teknoloji Becerileri	222
Yararlanılan Kaynaklar	225

Bölüm 10 Dünyada ve Türkiye’de Özel Gereksinimli Çocuklara Yönelik Eğitim Politikaları / Tamer Aydemir	227
---	------------

10.1. Uluslararası Alanda Yapılan Anlaşmalarda Özel Eğitim	227
10.2. Ulusal Alanda Yapılan Anlaşmalarda Özel Eğitim	232
10.2.1. Özel Eğitimde Tanılama Süreci	238

10.2.1. Kaynaştırma/Bütünleştirme Uygulamalarının Yasal Dayanakları	243
Yararlanılan Kaynaklar	247

Bölüm 11 Dünyada ve Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Politikaları / Müge Yurtsever Kılıçgün	249
--	------------

11.1. Öğretmen Yetiştirme Politikalarının Önemi	249
11.2. Profesyonel Meslek: Öğretmenlik	250
11.3. Dünyada Öğretmen Yetiştirme Politikaları	251
11.3.1. Avrupa ve Orta Asya Bölgesi	258
11.3.1.1. Avrupa Bölgesi’nde Mevcut Durum	258
11.3.1.2. Orta Asya Bölgesinde Mevcut Durum	260
11.3.2. Latin Amerika ve Karayipler Bölgesinde Mevcut Durum	262
11.3.3. Doğu Asya ve Pasifik Bölgesinde Mevcut Durum	264
11.3.4. Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesinde Mevcut Durum	265
11.3.5. Kuzey Amerika Bölgesinde Mevcut Durum	266
11.3.6. Güney Asya Bölgesinde Mevcut Durum	267
11.3.7. Sahra Altı Afrika Bölgesinde Mevcut Durum	268
11.4. Ülkemizde Öğretmen Yetiştirme Politikaları	269
11.4.1. Erken Çocukluk Bakımı ve Eğitimi Hizmetlerine İlişkin Sayısal Veriler	269
11.4.2. Mesleki Yeterlilikler	270
11.4.3. Hizmet Öncesinde Öğretmen Yetiştirme Süreçleri	273
11.4.4. İstihdam	274
11.4.5. Mesleki Gelişim	275
Yararlanılan Kaynaklar	277

Bölüm 12 Ülkemizde Sivil Toplum Kuruluşlarının Erken Çocukluk Eğitimi Alanında Yaptığı Çalışmalardan Örnekler / Seda Ata	283
---	------------

12.1. Sivil Toplum Kuruluşu Kavramı	283
12.2. Ülkemiz Kanunlarına Sivil Toplum Kuruluşu Türleri	288
12.3. Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşları	289
12.3.1. Erken Çocukluk Bakım ve Eğitiminde Sivil Toplum Kuruluşlarının Faaliyet Gösterme Nedenleri	292
12.4. Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının Çalışmalarından Örnekler	294
12.4.1. Anne Çocuk Eğitim Vakfı (AÇEV)	294
12.4.1.1. AÇEV Ebeveyn Programları	294

12.4.1.2. AÇEV Çocuk Programları	295
12.4.1.3. AÇEV Projeleri	296
12.4.1.4. AÇEV'nın Uluslararası İşbirlikleri	298
12.4.1.5. AÇEV'nın Diğer Çalışmaları	299
12.4.2. Türkiye Okul Öncesi Eğitimini Geliştirme Derneği (TOOEGD)	299
12.4.3. Türk Eğitim Derneği (TED)	299
12.4.4. Türkiye Korunmaya Muhtaç Çocuklar Vakfı (Koruncuk)	300
12.4.5. Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı (TEGV)	300
12.4.6. SİMURG Kadın Kooperatifleri Birliği	301
12.5. Ülkemizde Okul Öncesi Eğitim Alanındaki Güncel Gelişmeler	301
Yararlanılan Kaynaklar	303

Bölüm 13	307
Erken Çocukluk Eğitimi Politikaları Örnekleri / Şennur Niran	

13.1. Avustralya	307
13.1.1. Ülke Hakkında Genel Bilgiler	307
13.1.2. Eğitim Sisteminin Amaç ve Politikaları	307
13.1.2.1. Eğitim Sistemi Yapılanması	308
13.1.3. Okul Öncesi Eğitim Amaç ve Politikaları	309
13.1.3.1. Okul Öncesi Eğitimde Kullanılan Programlar	310
13.1.3.2. Okul Öncesi Eğitimde Aile	313
13.1.3.3. Avustralya'da Özel Eğitim	313
13.1.3.4. Okul Öncesi Öğretmen Eğitimi Sistemi	314
13.2. Çin Halk Cumhuriyeti	314
13.2.1. Ülke Hakkında Genel Bilgiler	314
13.2.2. Eğitim Sisteminin Amaç ve Politikaları	315
13.2.2.1. Eğitim Sistemi Yapılanması	315
13.2.3. Okul Öncesi Eğitim Amaç ve Politikaları	316
13.2.3.1. Okul Öncesi Eğitimde Kullanılan Programlar	317
13.2.3.2. Okul Öncesi Eğitimde Aile	317
13.2.3.3. Çin'de Özel Eğitim	317
13.2.3.4. Okul Öncesi Öğretmen Eğitimi Sistemi	317
13.3. Finlandiya	318
13.3.1. Ülke Hakkında Genel Bilgiler	318
13.3.2. Eğitim Sisteminin Amaç ve Politikaları	318
13.3.2.1. Eğitim Sistemi Yapılanması	318
13.3.3. Okul Öncesi Eğitim Amaç ve Politikaları	319
13.3.3.1. Okul Öncesi Eğitimde Kullanılan Programlar	320
13.3.3.2. Okul Öncesi Eğitimde Aile	320
13.3.3.3. Finlandiya'da Özel Eğitim	321

13.3.3.4. Okul Öncesi Öğretmen Eğitimi Sistemi	322
13.4. Güney Afrika Cumhuriyeti	322
13.4.1. Ülke Hakkında Genel Bilgiler	322
13.4.2. Eğitim Sisteminin Amaç ve Politikaları	323
13.4.2.1. Eğitim Sistemi Yapılanması	323
13.4.3. Okul Öncesi Eğitim Amaç ve Politikaları	324
13.4.3.1. Okul Öncesi Eğitimde Kullanılan Programlar	325
13.4.3.2. Okul Öncesi Eğitimde Aile	326
13.4.3.3. Güney Afrika Cumhuriyeti'nde Özel Eğitim	326
13.4.3.4. Okul Öncesi Öğretmen Eğitimi Sistemi	227
13.5. Hindistan	227
13.5.1. Ülke Hakkında Genel Bilgiler	227
13.5.2. Eğitim Sisteminin Amaç ve Politikaları	227
13.5.2.1. Eğitim Sistemi Yapılanması	228
13.5.3. Okul Öncesi Eğitim Amaç ve Politikaları	229
13.5.3.1. Okul Öncesi Eğitimde Kullanılan Programlar	230
13.5.3.3. Okul Öncesi Eğitimde Aile	230
13.5.3.4. Hindistan'da Özel Eğitim	231
13.5.3.5. Okul Öncesi Öğretmen Eğitimi Sistemi	331
13.6. İtalya	232
13.6.1. Ülke Hakkında Genel Bilgiler	232
13.6.2. Eğitim Sisteminin Amaç ve Politikaları	232
13.6.2.1. Eğitim Sistemi Yapılanması	232
13.6.3. Okul Öncesi Eğitim Amaç ve Politikaları	333
13.6.3.1. Okul Öncesi Eğitimde Kullanılan Programlar	334
13.6.3.2. Okul Öncesi Eğitimde Aile	335
13.6.3.3. İtalya'da Özel Eğitim	336
13.6.3.4. Okul Öncesi Öğretmen Eğitimi Sistemi	336
13.7. Kanada	337
13.7.1. Ülke Hakkında Genel Bilgiler	337
13.7.2. Eğitim Sisteminin Amaç ve Politikaları	338
13.7.2.1. Eğitim Sistemi Yapılanması	338
13.7.3. Okul Öncesi Eğitim Amaç ve Politikaları	339
13.7.3.1. Okul Öncesi Eğitimde Kullanılan Programlar	339
13.7.3.2. Okul Öncesi Eğitimde Aile	340
13.7.3.3. Kanada'da Özel Eğitim	340
13.7.3.4. Okul Öncesi Öğretmen Eğitimi Sistemi	340
13.8. Küba	341
13.8.1. Ülke Hakkında Genel Bilgiler	341
13.8.2. Eğitim Sisteminin Amaç ve Politikaları	341
13.8.2.1. Eğitim Sistemi Yapılanması	342
13.8.3. Okul Öncesi Eğitim Amaç ve Politikaları	342

13.8.3.1. Okul Öncesi Eğitimde Kullanılan Programlar	342
13.8.3.2. Okul Öncesi Eğitimde Aile	343
13.8.3.3. Küba’da Özel Eğitim	343
13.8.3.4. Okul Öncesi Öğretmen Eğitimi Sistemi	343
13.9. Mısır Arap Cumhuriyeti	344
13.9.1. Ülke Hakkında Genel Bilgiler	344
13.9.2. Eğitim Sisteminin Amaç ve Politikaları	344
13.9.2.1. Eğitim Sistemi Yapılanması	344
13.9.3. Okul Öncesi Eğitim Amaç ve Politikaları	345
13.9.3.1. Okul Öncesi Eğitimde Kullanılan Programlar	345
13.9.3.2. Okul Öncesi Eğitimde Aile	346
13.9.3.3. Mısır’da Özel Eğitim	346
13.9.3.4. Okul Öncesi Öğretmen Eğitimi Sistemi	346
Yararlanılan Kaynaklar	347

Bölüm

-1-

TARİHSEL SÜREÇTE DEĞİŞEN ÇOCUKLUK VE EĞİTİM PARADİGMALARI

1.1. Tarihsel Süreçte Çocuk ve Çocukluk Anlayışı

“Çocuk”, “çocukluk” ve “çocukculuk” kavramları biyolojik, sosyolojik, psikolojik ve kültürel birer olgu olarak sosyal bilimler açısından oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Tarih boyunca yaşanan sosyal, kültürel, politik, ekonomik ve teknolojik değişim ve gelişmeler belirtilen kavramların ele alınış biçimlerini de etkilemiştir. Antik çağlardan günümüze kadar “çocuk”, “çocukluk” ve “çocukculuk” kavramları da toplumların yaşam biçimlerine ait özellikleri içinde barındırarak toplumların hayata bakışlarından etkilenmiştir.

Çocuğun tarihi insanlığın tarihi kadar eskidir. Tarihte çocuk, homojen bir olguyu ifade etmeyerek, çocuğun tek ve evrensel kültüre indirgenemeyen gerçekliğine işaret eder. Bu gerçeklik, kültürden kültüre, uygarlıktan uygarlığa göre değişen felsefe, uygulama ve ele alınış biçimlerini ön plana çıkarmaktadır (Doğan, 2004). İnsanlık tarihi boyunca çocuk ve çocukluğun, toprağa dayalı medeniyetler döneminde kısa sürdüğü, çocukla ilgili bilgi ve kültürün az olduğu bilinmektedir (Şirin, 2019). “Çocuk kavramı”; olmak, korunmak veya özgürleşmek yerine varlık olarak çocuklar insandır ve çocuklar yetişkin insanlardan farklı olarak kabul edilmektedir. Çocuk ve çocukluğun yeri ve değeri, felsefe ve sosyoloji bağlamında da tartışılmaktadır. Örneğin Ariès, modern çağın başında “eğitim” konusundaki ilginin yeniden canlanmasını çocuk tarihindeki dönüşümün esas etmeni olarak görmüştür (Alderson, 2013; Cassidy, 2007, 2012; Cook, 2009; Griffiths, 2008; Hallett ve Prout, 2003; James ve James, 2004; Jenks, 1996; Kennedy, 1992, 2003, 2006; Kennedy ve Kohan, 2014; Rysst, 2010; Stables, 2008; akt. Tan, 1994, s.19). “Çocukluk kavramı” ise, çocukların yetişkinlerden farklı olan sosyal dünyalarını ifade etmektedir. Çocukluk, yaşa değil sosyolojik özelliklere göre tanımlanmaktadır (Şenol ve Taş, 2020) ve her insanın var oluşunun bir parçası olması nedeniyle önemli bir kavramdır (Myles, 2015; akt. Moore, 2018).

Çocuk ve çocukluk kavramları arasındaki ayrım, çocuk sosyolojisinin temel tartışma konularından biridir (Şenol ve Taş, 2020). “Çocuk”, bireysel, sosyal bir aktörken; “çocukluk”, bebeklik ve yetişkinlik arasındaki geçici alandır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Abebe, T., & Biswas, T. (2021) Rights in education: outlines for a decolonial, childist reimagination of the future-commentary to Ansell and colleagues. *Fennia* 199(1), 118-128. <https://doi.org/10.11143/fennia.102004>.
- Akbaş, E., & Atasü Topçuoğlu, R. (2009). Modern çocukluk paradigmasının oluşumu-eleştirel bir değerlendirme. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 20(1), 95-104.
- Andrews, T. D. (2012). *Effectiveness of Preschool in Preparing Students for Kindergarten: A Comparison of Early Childhood Curriculum Models* (Doctoral dissertation). Walden University.
- Ata, S. (2019). Erken çocukluk eğitiminde temel olan görüşler. A. Yıldırım (Ed.), *Erken Çocukluk Eğitimine Giriş* içinde (s.49-72). Pegem Akademi.
- Aybar, F. A. T. (2022). Felsefede çocuk ve çocukluk kavramı. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 463-480.
- Bender, M. T. (2005). John Dewey'nin eğitime bakışı üzerine yeni bir yorum. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 13-19.
- Biswas, T. (2020). *Little Things Matter Much. Childist Ideas for a Pedagogy of Philosophy in an Overheated World*. Büro Himmelgrün.
- Biswas, T. (2021). Letting Teach: Gen Z as Socio-Political Educators in an Overheated World. *Front. Polit. Sci.* 3:641609. DOI: 10.3389/fpos.2021. 641609
- Bowen, H. (1907). *Froebel and Education by Self-Activity*, William Heinemann.
- Childism Enstitu (t.y.). *What is Childism?*. <https://www.childism.org/resources>
- Cox, M. V., & Rowlands, A. (2000). The effect of three different educational approaches on children's drawing ability: Steiner, Montessori and traditional. *The British Journal of Educational Psychology*, 704, 485-503. <https://doi.org/10.1348/000709900158263>
- Doğan, İ. (2004). *Toplum ve Eğitim Sorunları Üzerine Felsefi ve Sosyolojik Tahliller*. Pegema Yayıncılık.
- Donaldson, M. (1978). *Children's Minds*. Fontana
- Edwards, C. P. (2002). Three approaches form Europe: Waldorf, Montessori, and Reggio Emilia. *Early Childhood Research and Practice*, 4(1), 1-14.
- Elkind, D. (2001). Değişen dünyada çocuk yetiştirme ve eğitim. B. Onur (Ed.), 3. *Ulusal Çocuk Kongresi- Dünyada ve Türkiye'de Değişen Çocukluk Bildiriler Kitabı* içinde (s.15-25). Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay.
- Eraslan, L. (2019). Çocukluk sosyolojisine giriş. *Çocuk ve Medeniyet*, 4 (7), 81-104.
- Erdiller-Yatmaz, Z. B., Erdemir, E., & Erbil, F. (2018). Çocuk ve çocukluk: Okulöncesi öğretmen adayları anlatıyor. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 6(3), 284-312. DOI:10.14689/issn.2148-2624.1.6c3s14m
- Faryadi, Q. (2007). The Montessori Paradigm of Learning: So What?. *Online Submission*. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED496081.pdf>

- Guttek G. L., & Montessori, M. (2004). *The Montessori Method The Origins of an Educational Innovation: Including an Abridged and Annotated Edition of Maria Montessori's The Montessori Method.*, Gerald Lee Guttek (Ed.), Rowman and Littlefield Publishers, Inc.
- Gültekin, M. (2018). Eğitimin tarihsel temelleri. M. Gültekin (Ed.), *Eğitim Bilimine Giriş* içinde (s.113-132). T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Karakaş, B., & Çevik, Ö. (2016). Çocuk refahı: Çocuk hakları perspektifinden bir değerlendirme. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18 (3), 887-906.
- Karakuş-Öztürk, H. (2017). Çocukluğun tarihsel gelişimi üzerine düşünceler. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (13), 253-276.
- Karslı, T. A. (2018). Vygotsky ve Piaget'nin kuramsal yaklaşımları bağlamında insan bilişsel gelişimi üzerinde toplumsallaşma etkisi ve bilişsel gelişim sürecinde aktif bir eğitici yapı olarak toplumsallaşma: Eğitim ve bilişsel gelişim psikolojisindeki kuramsal tartışmaların tarihsel-toplumsal perspektifi. *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi*,5(2), 61-70. DOI: 10.30804/cesmicihan.498464
- Kuşçu Sarıca, H. (2016) Montessori Eğitim Modeli'nin Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık İlkeleri Kapsamında İncelenmesi (KKTC Örneği) (Yüksek Lisans Tezi). Kıbrıs: Yakın Doğu Üniversitesi.
- MacLeod-Brudenell, I. (2004). Communication and language development. I. MacLeod-Brudenell (Ed). In *Advanced Early Years Care and Education* (s. 175-205). Oxford: Heinemann.
- Marshall, C. (2017). Montessori education: a review of the evidence base. *Npj Science Learn* 2-11. <https://doi.org/10.1038/s41539-017-0012-7>.
- Moore, A. (2018). "Knew you were trouble": Considering childism(s), shame resilience, and adult caretaker characters surrounding YA Rape survivor protagonists, *New Review of Children's Literature and Librarianship*, 24(2), 144-166, DOI: 10.1080/13614541.2018.1535778
- O'Hagan, M., & Smith, M. (1993). *Early Years Child Care and Education: Key Issues* (2nd ed). China: Tindall.
- Özarslan, D. A. (2016). *Çocuk ve Çocukluk Sosyolojisi*. Resse Yayınları.
- Postman, N. (1995). *Çocukluğun Yokoluşu*. (Çev. Kemal İnal). İmge Yayınları.
- Ryall, E., Russell, W., & MacLean, M. (2013). *The Philosophy of Play*. London: Routledge.
- Sağlam, M., & Aral, N. (2016). Tarihsel süreç içerisinde çocuk ve çocukluk kavramları. *Çocuk ve Medeniyet*, 1(2), 43-56.
- Seçer, Z. (2020). Erken çocukluk eğitimine temel olan görüşler. Z. Seçer ve D. Yalman (Ed.), *Erken Çocukluk Eğitimine Giriş* içinde (s.96-112). İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları.

- Sormaz, F., & Yüksel, H. (2012). Değişen çocukluk, oyun ve oyuncağın endüstrileşmesi ve tüketim kültürü. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(3), 985-1008.
- Sporre, K. (2021). Young people-citizens in times of climate change? A childist approach to human responsibility. *HTS Theological Studies*, 77(3), 1-8.
- Sunal, O. (2010). Çocuğa yönelik çağdaş sosyal politika yaklaşımları. *Aile ve Toplum Eğitim, Kültür ve Araştırma Dergisi*, 6(23), 57-74.
- Sundhall, J. (2017). A political space for children? the age order and children's right to participation. *Social Inclusion*, 5(3): 164-171. <https://doi.org/10.17645/si.v5i3.969>
- Şahin, H. H. (2020). Çocuk, çocukluk kavramları ve çocukluğun tarihsel gelişimi. Ş. Dilli (Ed.), *Türkiye'de Çocuk Olmak içinde* (s.1-36). APegem Akademi.
- Şenol, D., & Taş, S. (2020). Çocukluğa yönelik sosyolojik teorilerin paradigma düzeyinde sınıflandırılması. *EKEV Akademi Dergisi*, 83, 185-202.
- Şimşek, H. (2013). Eğitim ve oyun bağlamında 19. yüzyılda Türk çocukluk anlayışında değişimler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(25), 215-249.
- Şirin, M. R. (2016). Edebiyat ve çocuk edebiyatı edebiyatın amacı ve işlevi. *Türk Dili Dergisi*, CX(780), 12-31.
- Şirin, M. R. (2019). Değişen çocuk ve çocukluk biraz tarih ve felsefe biraz sosyoloji ve çocukluk sosyolojisi. *Çocuk ve Medeniyet*, 4(7), 5-40.
- Tan, M. (1994). *Çocukluk: Dün ve Bugün. Toplumsal Tarihte Çocuk*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Taşkın, N. (2015). Erken çocukluk eğitimine temel olan bazı görüşler. G., Haktanır (Ed.), *Okul Öncesi Eğitime Giriş içinde* (s.25-40). Anı Yayıncılık.
- Toran, M. (2012). Çocukluğun ve erken çocukluk eğitiminin tarihi ve kuramsal temelleri, N. Avcı ve M. Toran (Ed.), *Okul Öncesi Eğitime Giriş içinde* (s.1-19). Eğiten Kitap.
- Uhrmacher, P. B. (1995). *Uncommon schooling: A historical look at Rudolf Steiner, anthroposophy, and waldorf education*. *Curriculum Inquiry*, 25(4), 381-406. <https://doi.org/10.2307/1180016>
- Ün, B. (2021). *Ebeveynlerin Çocuk Kavramına Yükledikleri Anlamlar Bağlamında Çocuk Haklarına Yönelik Tutumları ve Çocuklarının Öz Düzenleme Beceri Düzeyleri* (Yüksek lisans tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.
- Wall, J. (2019). From childhood studies to childism: reconstructing the scholarly and social imaginations, *Children's Geographies*, 20(3), 257-270. DOI: 10.1080/14733285.2019.1668912
- Warming, H. (2020). Childism. In D. Cook (Ed.), *The Sage Encyclopedia of Children and Childhood Studies*, 1, 356-357. SAGE Publications, Inc., <https://dx.doi.org/10.4135/9781529714388.n137>
- Warming, H. H. (2022). Society and social changes through the prism of childhood: Editorial. *Children's Geographies*, 20(3), 253-256, DOI: 10.1080/14733285.2022.2053659

Bölüm

-2-

KÜRESEL ÖLÇEKTE ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİNİN KAPSAMI, ÖNEMİ VE TEMEL ÖZELLİKLERİ

2.1. Erken Çocukluk Eğitiminin Kapsamı

Erken çocukluk eğitiminin çocukların bilişsel, fiziksel, sosyal ve duygusal gelişimine fayda sağladığı bilinen bir gerçektir. Erken çocukluk eğitimi çocuğun gelişim alanlarına katkı sunmakla beraber akademik yaşamın ilk basamağı olarak da görülmektedir. Ayrıca, çocuklar için aileden sonra ilk toplumla karşılaşma alanları olarak da kabul edilmektedir. Bu nedenle, birçok ülkede erken çocukluk eğitime önem verilmekte ve bu doğrultuda politikalar geliştirilmektedir. Ülkelerin bu eğitime yönelik politikalarının belirlenmesi önceliğinde, erken çocukluk eğitimi nedir ve neyi kapsamaktadır sorularına cevap aranmaktadır. Erken çocukluk eğitimi ile ilgili alan yazını incelendiğinde, farklı yaş aralıklarının, tanımlamalarının ve farklı terimlerin kullanıldığı görülmektedir. UNESCO tarafından 1961, 1976 ve 1991 yıllarında yayınlanan raporlarda yer alan tanımlamalar erken çocukluk eğitimi açısından önemlidir. İlgili raporlar incelendiğinde, ilk rapor olan 1961 yılındaki raporda, erken çocukluk eğitimi birçok ülke tarafından doğumdan zorunlu eğitime kadar olan eğitim ve bakım olarak tanımlanmakta ve bu eğitim kreş (kindergarden) olarak belirlenen kurumlarda verilmektedir. İlgili raporda ayrıca, bazı ülkeler üç yaş ve üzeri çocuklar için verilen erken çocukluk eğitimi “okul öncesi dönem” olarak tanımladıkları belirtilmektedir. 1976 yılında yayımlanan raporda da “okul öncesi” (preschool) kavramı 0-6 yaş arası çocukların bilişsel, sosyal, duygusal ve fiziksel gelişimlerinin desteklenmesi olarak ele alınmıştır. 1991 yılında yayınlanan raporda ise, Erken Çocukluk Eğitimi ve Bakımı, doğumdan 6/7 yaşına kadar çocukların sağlık, beslenme, fiziksel, bilişsel, sosyal ve duygusal gelişimlerinin desteklenmesi ve ilkokula hazırlanmalarının sağlanmasını destekleyen eğitim ve bakım olarak ele alınmaktadır (Kamerman, 2006).

Ulusal Küçük Çocukların Eğitimi Derneği (National Association for the Education of Young Children/NAEYC) erken çocukluk eğitimi doğumdan

Yararlanılan Kaynaklar

- Acheson, D. (1998). Inequalities in health: report of an independent inquiry. The Stationery Office, London.
- Barnett, W. S. & Masse, L. N. (2007). Comparative benefit - cost analysis of the Abecedarian program and its policy implications. *Economics of Education Review*, 26, 113-125.
- Barnett, W. S. (2011). Effectiveness of Early Educational Intervention. *Science*, 333, 975-978.
- Bradley, R. H. (1998). In defense of parental investment. *Journal of Marriage and Family*, 60(3), 791-795.
- Carneiro, P. M., & Heckman, J. J. (2003). Human capital policy. IZA Discussion Papers, No. 821, Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn.
- Cassidy, D., Akman, B., & Yaya, D. A. (2016). Source of inspiration for attaining the quality standards in early childhood education: QRIS (Quality Rating and Improvement System). *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 22-37
- Copple, C., & Bredekamp, S. (2009). National Association for the Education of Young Children. *Developmentally appropriate practice in early childhood programs serving children from birth through age, 8*. National Association for the Education of Young Children. Washington, DC.
- Donegal County Childcare Committee. (2012). *Professional Pedagogy for Early Childhood Education*. DCCC Publishing.
- Edwards, S. (2021), *Process Quality, Curriculum and Pedagogy in Early Childhood Education and Care*. OECD Education Working Papers, No. 247, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/eba0711e-en>.
- Eichsteller, G. & Holthoff, S. (2012). *The Art of Being a Social Pedagogue – Practice Examples of Cultural Change in Children's Homes in Essex*. Project Report. Al-lithwaite: ThemPra Social Pedagogy.
- European Commission/EACEA/Eurydice/Eurostat (2014). *Key Data on Early Childhood Education and Care in Europe*. 2014 Edition. Eurydice and Eurostat Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fogel, R. W. (1999). Catching up with the economy. *American Economic Review*, 89(1), 1-21.
- Guerin, B. (2014). Breaking the Cycle of Disadvantage: Early Childhood Interventions and Progression to Higher Education in Europe. Study Prepared for the European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. RAND Corporation, Santa Monica, CA. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR500/RR553/RAND_RR553.pdf

- Heckman, J. J. (2006). Skill Formation and the economics of investing in disadvantaged children. *Science*, 312(5782), 1900-1902. doi:10.1126/science.1128898
- Howes, C., Burchinal, M., Pianta, R., Bryant, D., Early, D., Clifford, R., & Barbarin, O. (2008). Ready to learn? Children's pre-academic achievement in pre-kindergarten programs. *Early childhood research quarterly*, 23(1), 27-50.
- Ishimine, K., Tayler, C., & Bennett, J. (2010). Quality and early childhood education and care: A policy initiative for the 21st century. *International Journal of Child Care and Education Policy*, 4(2), 67-80.
- Ishimine, K., Tayler, C., & Thorpe, K. (2009). Accounting for quality in Australian childcare: A dilemma for policymakers. *Journal of Education Policy*, 24(6), 717-732.
- Jacobs, J. A. (1996). Gender inequality and higher education. *Annu. Rev. Sociol.*, 22, 153-185.
- Kagan, S. L., & Kauerz, K. (2006). Preschool programs: Effective curricula. Tremblay RE, Barr RG, Peters RDeV, eds. *Encyclopedia on Early Childhood Development*, 1-5.
- Kamerman, S. B. (2006). *A Global History of Early Childhood Education and Care. Background Paper Prepared for the Education for All Global Monitoring Report 2007*. Paris: UNESCO
- Karoly, L. A., Kilburn, M. R., & Cannon, J. S. (2006). *Early childhood interventions: Proven results, future promise*. Rand Corporation.
- Katz, L. G. (1993). Multiple perspectives on the early childhood programmes. *European Early Childhood Education Research Journal*, 1(2), 5-9.
- Katz, L.G. (1999). Five perspectives on quality in early childhood programs. *Perspectives from ERIC/EECE: A Monograph Series*, 1, 7-22.
- Koralek, D. G., Colker, L. J., & Dodge, D. T. (1995). *The what, why, and how of high-quality early childhood education: A guide for on-site supervision*. National Association for the Education of Young Children, Washington, DC: National Association for the Education of Young Children.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Litjens, I., & Taguma, M. (2010). Revised literature overview for the 7th meeting of the network on early childhood education and care. *Organisation for Economic Co-operation and Development*, 77-79.
- Marope, P. T. M., & Kaga, Y. (2015). *Investing against evidence: The global state of early childhood care and education*. UNESCO Publishing.

- Melhuish, E., Ereky-Stevens, K., Petrogiannis, K., Ariescu, A., Penderi, E., Rentzou, K., ... & Leseman, P. (2015). A review of research on the effects of Early Childhood Education and Care (ECEC) upon child development. Curriculum and quality analysis impact review, CARE, <http://ecec-care.org/fileadmin/careproject/Publications/reports/>.
- Mustard, J. F. (2002). Early child development and the brain—the base for health, learning, and behavior throughout life. *From early child development to human development*, 3(10), 23-62. National Childcare Accreditation Council (2006). Quality improvement and accreditation system: Handbook (4th ed.). Surry Hills: NCAC Inc.
- NAEYC (t.y.). *The 10 NAEYC Program Standards*. <https://www.naeyc.org/our-work/families/10-naeyc-program-standards>
- NAEYC Principles of Child Development (t.y.). <https://www.virtualeduc.com/v7/resources/data/TAD.3/TwelvePrinciples.htm>
- Oberhuemer, P. (2005). Conceptualising the early childhood pedagogue: Policy approaches and issues of professionalism. *European Early Childhood Education Research Journal*, 13(1), 5-16.
- OECD (2001). *Starting Strong I: Early Childhood Education and Care*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2006). *Starting Strong II: Early Childhood Education and Care*. OECD Publishing. <http://ecec-care.org/fileadmin/careproject/Publications/reports/>.
- OECD (2018). *Encouraging Quality in Early Childhood Education and Care (ECEC)*. Paris, France.
- OECD (2019). How do early childhood education systems differ around the world?. In *Education at a Glance 2019: OECD Indicators*. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/0a156279-en>.
- Rogers, S. (2015). Positioning Play in Early Childhood Curriculum, Pedagogy And Assessment, in Wyse, D., L. Hayward and J. Pandya (eds.), *The SAGE Handbook of Curriculum, Pedagogy and Assessment*, Sage. Los Angeles, CA.
- Samuelsson, I. P., & Kaga, Y. (Eds.). (2008). *The Contribution of Early Childhood Education to a Sustainable Society* (pp. 1-136). Paris: Unesco.
- Siraj-Blatchford, I., & Wong Y. (1999). Defining and evaluation quality earlychildhood education in an international context: Dilemmas and possibilities. *Early Years*, 20(1), 7-18. DOI: 10.1080/0957514990200102
- Siraj-Blatchford, I. (2009), Conceptualising progression in the pedagogy of play and sustained shared thinking in early childhood education: a Vygotskian perspective. *Education and Child Psychology*, 26(2), 77-89.

- Slot, P. (2018). *Structural Characteristics and Process Quality in Early Childhood Education And Care: A Literature Review*, OECD Education Working Papers, No. 176, OECD Publishing, Paris, <https://dx.doi.org/10.1787/edaf3793-en>.
- Sylva, Kathy, Siraj-Blatchford, I., Taggart, B., Sammons, P., Melhuish, E., Elliot, K., & Totsika, V. (2006). Capturing quality in early childhood through environmental rating scales. *Early Childhood Research Quarterly*, 21(1), 76-92. doi:10.1016/j.ecresq.2006.01.003
- The World Bank (2020). *Early Childhood Development*. <https://www.worldbank.org/en/topic/earlychildhooddevelopment>
- UN Women (2015), *Progress of the World's Women 2015-2016: Transforming Economies, Realizing Rights*. New York City, NY.
- UNESCO (2012). *International Standard Classification of Education: ISCED 2011*, Montreal, Canada: Statistics, U. I. F.
- Vandenbroeck, M., Lenaerts, K., & Beblavý, M. (2018). Benefits of Early Childhood Education and Care and the Conditions for Obtaining Them. Luxembourg: Publications Office of the European Union. ISBN: 978-92-79-70090-3 doi: 10.2766/20810
- Wall, S., Litjens, I., & Taguma, M. (2015). *Early Childhood Education and Care Pedagogy Review*. England: OECD.
- Weikart, D. (2000). *Early Childhood Education: Needs and Opportunity*. Paris: UNESCO: International Institute for Educational Planning.
- Wood, E., & Hedges, H. (2016). Curriculum in early childhood education: Critical questions about content, coherence, and control. *The curriculum journal*, 27(3), 387-405.
- Wood, E., & Hedges, H. (2016). Curriculum in early childhood education: Critical questions about content, coherence, and control. *The Curriculum Journal*, 27(3), 387-405.
- World Health Organization (WHO). (1998). *The World Health Report*. World Health Organization Publishing.
- Young, M. E. (1995). *Investing in Young Children*. World Bank Discussion Papers No. 275. The World Bank, Washington, DC.
- Young, M. E. (2002). *Introduction and Overview in From Early Child Development to Human Development*. World Bank. Washington DC.

Bölüm

-3-

ÜLKEMİZ EĞİTİM POLİTİKASINA YÖN VEREN ULUSAL MEVZUAT, KURUM VE ÖNEMLİ BELGELER

3.1. Türkiye Cumhuriyeti'nde Eğitime Yön Veren Mevzuatlar

Toplumlar, kendi yapılanmaları içerisinde düzeni sağlamak açısından yazılı veya yazısız herkes tarafından uyulması gereken kurallar oluştururlar. Bu kurallar; toplumsal ihtiyaçlar, yaşanan çağ özellikleri, diğer toplumlar gibi durumlara bağlı olarak şekillenmektedir. Bağlayıcılık açısından dine, ahlâka, görgüye ve hukuka göre yapılanan bu kurallar, toplumun bir bölümünü veya tümünü kapsayabilmektedir. Örneğin hukuk kuralları, bağlayıcılık ve yaptırım açısından toplumun tümünü kapsayan kurallardır. Devletin yetkili organları tarafından ortaya konulmuş hukuk kurallarının bir diğer ismi ise mevzuattır (Özdemir, 2020).

Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulurken en çok önem verdiği konulardan biri eğitimidir. Bu doğrultuda Atatürk'ün liderliğinde eğitimin millî değerler ile inkılâplar çerçevesinde çağdaş bir yapıya ulaştırılması için önemli adımlar atılmıştır. Cumhuriyetin kurulduğu günden bugüne kadar kalkınmada önemli etkisi olan eğitim, farklı yönleri ile ele alınarak güçlü bir eğitim sisteminin kurulması ve iyileştirilerek geliştirilmesi için yasal düzenlemeler yapılmıştır (Erdem, 2011, s.163). Ülkemizde Türk eğitim sistemi, Anayasa, Kanun, Kanun Hükmünde Kararname, Yönetmelik, Genelge ve Yönerge, Hükûmet Programları, Kalkınma Planları, Millî Eğitim Şûraları ve Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi esas alınarak düzenlenmektedir (Özdemir, 2020).

3.1.1. Anayasalar Bağlamında Eğitim Politikaları

3.1.1.1. Eğitim Hakkı

Anayasalar tüm dünyada devletlerin kuruluş ve işleyiş esaslarını, organlarını, bunların görev ve yetkilerini, fertlerin sahip oldukları hak ve hürriyetleri belirleyen ana kanun ve prensipleri içeren metinlerdir. Anayasalarda bireylerin sahip oldukları hak ve hürriyetler bağlamında değinilen konulardan biri de eğitimidir. Günümüzde dünya genelinde eğitim hakkı temel insan

Yararlanılan Kaynaklar

- 1739 Sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu (1973). *Resmî Gazete*, 14573, 24.06.1973. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=1739&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- 222 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu (1961). *Resmî Gazete*, 10705, 12.01.1961. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.222.pdf>
- 222 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanununa Göre Hazırlanan Ana Okulları ve Sınıfları Yönetmeliği (1962). *Resmî Gazete*, 11157, 18.07.1962. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11157.pdf>
- 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982). *Resmî Gazete*, 17863, 09.11.1982. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/>
- 334 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1961). *Resmî Gazete*, 10859, 20.07.1961. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>
- 3797 Sayılı Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun (1992). *Resmî Gazete*, 21226, 25.05.1992. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/5.5.3797.pdf>
- 430 Sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu (1340, Mart 3). *Resmî Gazete*, 63, 06.03.1924. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf>
- 491 Sayılı **Teşkilâtı Esasiye Kanunu (1337, Ocak 20)**. *Resmî Gazete*, 71, 24.05.1924. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-ana-yasasi/>
- 652 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname (2011). Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. *Resmî Gazete*, 28054, 14.09.2011.
- 85 Sayılı **Teşkilâtı Esasiye Kanunu (1921)**. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>
- Akyüz, Y. (1922). *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pegem Yayınları
- Algan, B. & Algan, M. (2013). Eğitim hakkı ve özgürlüğü bağlamında eğitim hizmetlerinin ruhsat usulü ile özel kişilere gördürülmesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(3), 147-194.
- Binbir, Ü. ve Arastaman, G. (2021). Eğitim hakkı: bir sistematik derleme çalışması. *OPUS International Journal of Society Researches. Eğitim Bilimleri Özel Sayısı*, 5067-5098. DOI: 10.26466/opus.898503
- Bozkurt, B. (2020). Cumhuriyet Türkiye'sinin eğitim sisteminin inşası sürecinde heyet-i ilmiye toplantıları. *Belgi Dergisi*, 2(19), 1748-1765.

- Budak, L., & Budak, Ç. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne ilkökul programları (1870-1936). *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 3(1), 377-393.
- Erdem, A. R. (2011). Atatürk'ün eğitim liderliğinin başarısı: Türk eğitim devrimi. *Belgi Dergisi*, 2, 163-181.
- Genç, F. N. (2009). Türk kamu yönetiminde stratejik planlama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23.
- Gözübüyük, A. Ş. (1999). *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Turhan Kitabevi. ISBN 975-7425-35-4. OCLC 283633194.
- Gurbetoğlu, A. (2020). II. Mahmut'un Temel Eğitimin Zorunluluğuna İlişkin 1824 Tarihli Talim-i Sıbyan Fermanının çocuk hakları açısından incelenmesi. *Electronic Turkish Studies*, 15(5), 2333-2356. <https://eds.p.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=b444fb08-4fd9-414d-bf5d-639f037e08d1%40redis>
- Güler, A. (2004). *Türk Eğitim Politikasının Tarihsel Süreci*. Ankara: Yeryüzü
- Gürol, M ve Bavlı, B. (2015). Eğitim politikaları bağlamında eğitim programlarının değerlendirilmesi. A. Gümüş (Ed), *Türkiye'de Eğitim Politikaları içinde* (s.351-367). İstanbul: Nobel.
- Hesapcıoğlu, M. (2009). Türkiye'de cumhuriyet döneminde eğitim politikası ve felsefesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 29(29), 121-138.
- Kânûn-ı Esâsî (1293, zilhicce 7 [1876]) Memaliki Devleti Osmaniye.** <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/>
- Kapluhan, E. (2015). 1921 Maarif Kongresi'nin Türk eğitim tarihindeki yeri ve önemi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 123-134. <https://doi.org/10.17828/yasbed.05955>
- Kız Teknik Öğretim Okullarına Bağlı Uygulama Anaokulları Yönetmeliği (1970). *Resmî Gazete*, 13453, 24.03.1970. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13453.pdf>
- Kurulu, B. M. G. (1948). İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi. <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>
- Meslekî ve Teknik Yüksek Öğretim Kuramları Uygulama Anaokulları Yönetmeliği (1978). *Resmî Gazete*, 16241, 27.03.1978. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/16241.pdf>
- Millî Eğitim Bakanlığı (2018). *Güçlü Yarınlar İçin 2023 Eğitim Vizyonu*. https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/2023_E%C4%9Fitim%20Vizyonu.pdf

- Millî Eğitim Bakanlığı (2022, 24 Şubat). Geçmişten Günümüze Millî Eğitim Şûraları, <https://ttkb.meb.gov.tr/www/gecmisten-gunumuze-mill-egitim-sralari/icerik/328>.
- Millî Eğitim Bakanlığı (t.y.). *Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı*. <https://ttkb.meb.gov.tr/>
- Millî Eğitim Bakanlığı Anaokulu-Anasınıfı ve Uygulama Sınıfı Yönetmeliği (1992). *Resmî Gazete*, 21437, 16.12.1992.
- Millî Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliği (2014). *Resmî Gazete*, 29072, 26.07.2014. <http://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/1703.pdf>
- Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Yönetmeliği (2012). *Resmî Gazete* 28409, 12.09.2012.
- Millî Eğitim Şûrası Yönetmeliği (2014). *Resmî Gazete*, 29054, 08.07.2014.
- Okul Öncesi Eğitim Kurumları Yönetmeliği (2002). *Resmî Gazete*, 24679, 26.02.2002.
- On İkinci Kalkınma Planı (t.y.). *Ülkemiz Kalkınma Plancılığı* <https://onikinciplan.sbb.gov.tr/ulkemiz-kalkinma-planciligi/>
- Özdemir, H., & Yıldırım, S. (2020). Eğitim mevzuatından kaynaklanan sorunlar nedenleri ve çözüm önerileri. *Uluslararası Liderlik Eğitimi Dergisi*, 1(I), 1-10.
- Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına Bağlı Kreş ve Gündüz Bakımevleri Yönetmeliği (1966). *Resmî Gazete*, 12440, 01.11.1966. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12440.pdf>
- Su, Ş. (2017). *2002-2012 Dönemi Hükümetlerindeki Eğitim Politikalarının İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019). *On Birinci Kalkınma Planı*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2021). *2019-2023 Yılı Stratejik Plan*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/07/Strateji-ve-Butce-Baskanligi-2019-2023-Stratejik-Plani-28072021.pdf>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (t.y.). *Yıllık Programlar*. <https://www.sbb.gov.tr/yillik-programlar/>
- T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı (2019). *Millî Eğitim Bakanlığı 2019-2023 Stratejik Planı*. https://ogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_10/21161923_MEB_2019-2023_Stratejik_Planı.pdf

Bölüm

-4-

ULUSLARARASI KURULUŞLARIN ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİ POLİTİKALARINA ETKİLERİ

Toplumsal örgütlenmenin en ileri ve egemen şekli olan devlet kendi vatandaşlarına farklı alanlarda hizmet vermektedir. Bu alanlardan biri de eğitimidir. Bireysel bir hak olan eğitim günümüzde politika yapıcılar için toplumsal yaşamın devamlılığını sağlama adına oldukça önemli bir role sahiptir (Balci, 2020). Dolayısıyla eğitim her zaman üstü kapalı veya açık bir şekilde politik bir konu olmuştur. Öğrencilere neyin öğretileceği, neyin öğretilmeyeceği, nasıl öğretileceği ve eğitim kurumlarının nasıl düzenleneceği temelde politik sorulardır. Kamu ve özel eğitim kurumlarında olup bitenlerin çoğunu çerçeveleyen ve bu kurumlarda eğitim gören veya çalışanların deneyimlerini şekillendiren ise eğitim politikasıyla ilgilidir (Bell ve Stevenson, 2006; Bell, 2020). Bu bağlamda politika ile ne kastedildiğini kesin olarak anlamak önemlidir. Harman'a (1985) göre politika belirlenen bir problemin üstesinden gelmek için takip edilen yoldur. Dolayısıyla eğitim politikası da daha verimli bir eğitim sağlayabilmek için karşılaşılan problemlerin üstesinden gelinmesiyle ilgilidir. Erken çocukluk eğitim politikaları ise genel olarak, ülkenin erken çocukluk eğitim ve bakımı (EÇEB) uygulamalarının kalitesi, program çalışmaları, fiziksel koşullar, kamu harcamaları gibi konularla ilgili kamuoyu tartışmalarını da kapsayan, alan uzmanları ile kanun yapıcılarının iş birliği çerçevesinde oluşan ve eğitsel uygulamalara yön veren müdahalelerdir. Erken çocukluk eğitim politikalarının etki alanı oldukça geniştir. Ancak daha belirgin bir hâle getirmek ve düzenli bir hâlde inceleyebilmek için politika etki alanı ulusal eğitim amaçları, öğretmen yetiştirme, aile (katılımı), takip edilen pedagojik yapı, program ve son yıllarda önem kazanan göçmen çocukların eğitimi etrafında şekillenmektedir (Cochran, 2011). Yapılan finansal destekler, yasalar, kanunlar bu temel başlıklar etrafında oluşur. Bununla birlikte ülkeler eğitim politikaları geliştirirken daha geniş kapsamlı düşünerek çocuğu ve onun eğitim sürecini etkileyecek unsurları da göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Çünkü son yıllarda yapılan araştırmalar erken çocukluk döneminde çocuğun eğitiminde ev ortamının ve ailenin (Cohen ve Anders, 2020; Pomerantz vd., 2007), akran iletişiminin (Hay vd., 2004; Pedersen vd., 2007),

Yararlanılan Kaynaklar

- Akça, Y. Şahan, G., & Tural, A. (2017). Türkiye'nin kalkınma planlarında eğitim politikalarının değerlendirilmesi. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(Özel sayı 2), 394-403.
- Altay, S., İra, N., Bozcan, E.Ü., & Yenal, H. (2011). Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze milli eğitim şûralarında okul öncesi eğitimi ve bugünkü durumu. *Education Sciences*, 6(1), 660-672.
- Auld, E., & Morris, P. (2019). The OECD and IELTS: Redefining early childhood education for the 21st century. *Policy Futures in Education*, 17(1), 11-26.
- Balcı, E. (2020). Türkiye'de Eğitim Politikaları (I. Cilt). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Balyer, A., & Silay, N. (2021). Eğitim politikası geliştirilmesinde temel aktörler. A. Balyer, K. Özcan ve A. Bayram, A. (Ed.). *Eğitim Politikaları içinde* (s.45-75). Arı yayıncılık
- Bell, L. (2020). Education Policy: Development and enactment-The case of human capital. G. Fan & T.S. Popkewitz, (Ed.). *Handbook of Education Policy Studies. Values, Governance, Globalization, and Methodology*, Volume 1. (s. 31-51). Springer
- Bell, L., & Stevenson, H. (2006). *Education Policy: Process, Themes, and Impact*. Routledge.
- Beltekin, N. (2021). Eğitim politikalarıyla ilgili temel kavramlar. A. Balyer, K. Özcan & A. Bayram, (Editör). *Eğitim Politikaları içinde* (s.1-21). Arı yayıncılık.
- Bradbury, A. (2019). Taking the 'early yearsy'route: resistance and professionalism in the enactment of assessment policy in early childhood in England. *Education 3-13*, 47(7), 819-830.
- Büyükkarcı, A. (2012). Milli Eğitim Şûralarında Okul Öncesi Eğitimi ile ilgili Alınan Kararlar ve Uygulamaları (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Çakır, C. (2017). Geçmişten günümüze Türk eğitim sistemindeki gelişmeler: bir kamu politikası aktörü olarak milli eğitim şûraları özelinde bir değerlendirme. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 9(2), 31-48.
- Calaycay, L. (2022). *Early Childhood Care and Education in Emergencies. Paper Commissioned By The Section For Migration, Displacement And Emergencies*. UNESCO.
- Cochran, M. (2011). International perspectives on early childhood education. *Educational Policy*, 25(1), 65-91. doi:10.1177/0895904810387789.

- Cohen, F., & Anders, Y. (2020). Family involvement in early childhood education and care and its effects on the social-emotional and language skills of 3-year-old children. *School Effectiveness and School Improvement*, 31(1), 125-142. <https://doi.org/10.1080/09243453.2019.1646293>
- Commission of the European Communities (2006). *Communication from the Commission to the Council and to the European Parliament, Efficiency and Equity in European Education and Training systems*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52006DC0481&from=IT>
- Dede Yildirim, E., & Roopnarine, J. L. (2019). maternal and paternal cognitive engagement and children's literacy skills in 25 African countries. *Journal of Black Psychology*, 45(8), 603-638.
- Done, E. J., & Murphy, M. (2018). The responsabilisation of teachers: a neoliberal solution to the problem of inclusion. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 39(1), 142-155.
- European Commission (2011). *Communication from the Commission of 17 February 2011 – Early Childhood Education and Care: Providing All Our Children with The Best Start for the World Of Tomorrow, Brussels*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0066&from=EN>
- European Commission (2014). *Key Data an Early Childhood Education and Care in Europe 2014*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Parliament Council (2008). Recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the Establishment of the European Qualifications Framework for Lifelong Learning, Brussels. *Official Journal of the European Union*, C111/1. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008H0506\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008H0506(01)&from=EN).
- Gürten, E., Demirkaya, A. S., & Doğan, N. (2019). Uzmanların PISA ve TIMSS sınavlarının eğitim politika ve programlarına etkisine ilişkin görüşleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 52, 287-319.
- Harman, G. (1984). Conceptual and theoretical issues. J. R. Hough (Ed.), In *Educational Policy: An International Survey* (pp.13-27). Croom Helm.
- Hay, D. F., Payne, A., & Chadwick, A. (2004). Peer relations in childhood. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45(1), 84-108.
- Hesapçioğlu, M. (2009). Türkiye'de cumhuriyet döneminde eğitim politikası ve felsefesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 29(29), 121-138.
- Kammerman, S. B. (2000). Early childhood education and care: an overview of developments in the OECD countries. *International Journal of Educational Research*, 33(1), 7-29.

- Kettlewell, K., Sharp, C., Lucas, M., Gambhir, G., Classick, R., Hope, C., Kollias, C., & Rutt, S. (2020). International early learning and child well-being study (IELS): national report for England Research report. *National Foundation for Educational Research, December*. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1000508/IELS_national_report_FINAL_Dec_2020_revised.pdf.
- Kükürt, R. O. (2021). Türk eğitim sisteminin felsefesi ve politikası. Balyer, A., Özcan, K. ve Bayram, A. (Ed.). *Eğitim Politikaları içinde* (s. 75-125). Arı yayıncılık.
- Lin, P. Y., & Lin, Y. C. (2019). International comparative assessment of early learning in exceptional learners: Potential benefits, caveats, and challenges. *Policy Futures in Education*, 17(1), 71-86.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB] (1994). Okul öncesi eğitim programı. Ankara: MEB Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB] (2002). Okul öncesi eğitim programı (36-72 aylık çocuklar için). Ankara: MEB Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB] (2006). Okul öncesi eğitim programı (36-72 aylık çocuklar için). Ankara: MEB Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB] (2013). Okul öncesi eğitim programı (36-72 aylık çocuklar için). Ankara: MEB Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB] (2022). *Geçmişten günümüze Milli Eğitim Şûraları*. <https://ttkb.meb.gov.tr/www/gecmisten-gunumuze-mill-egitim-sralari/icerik/328>.
- Morrow, R. A., & Torres, C. A. (2000). The state, globalization, and educational policy. N.C. Burbules and C.A. Torres (Ed.), In *Globalization and Education: Critical Perspective*. Routledge.
- Moss, P., & Urban, M. (2019). The Organisation for Economic Co-operation and Development's International Early Learning and Child Well-being Study: The scores are in! *Contemporary Issues in Early Childhood*, 21(2), 165-171.
- OECD (2001). *Starting Strong: Early Childhood Education and Care*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/25216031>
- OECD (2006). *Starting Strong II: Early Childhood Education and Care*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org/education/school/37417240.pdf>
- OECD (2012). *Starting Strong III: A Quality Toolbox for Early Childhood Education and Care*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264123564-en>

- OECD (2015). *Starting Strong IV: Monitoring Quality in Early Childhood Education and Care, Starting Strong*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264233515-en>.
- OECD (2017a). *How's Life in 2017?, In How's Life? 2017: Measuring Well-Being*. OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/how_life-2017-5-en.
- OECD (2017b). *Starting Strong V: Transitions from Early Childhood Education and Care to Primary Education, Starting Strong*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264276253-en>.
- OECD (2021a). *Education at a Glance 2021: OECD Indicators*. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/b35a14e5-en>. 21.11.2022
- OECD (2021b). *Starting Strong VI: Supporting Meaningful Interactions in Early Childhood Education and Care*. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/f47a06ae-en>.
- OECD (2021c). *What is TALIS starting strong?, In Building a High-Quality Early Childhood Education and Care Workforce: Further Results from the Starting Strong Survey 2018*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/a319fe57-en>.
- OECD (2021d). *International Early Learning and Child Well-Being Study Technical Report*. OECD Publishing, Paris.
- OMEP (t.y.). *World Organisation for Early Childhood Education*. www.omepworld.org
- Ong'ayi, D. M. M., Dede Yildirim, E., & Roopnarine, J. L. (2020). Fathers', mothers', and other household members' involvement in reading, storytelling, and play and preschoolers' literacy skills in Kenya. *Early Education and Development*, 31(3), 442-454.
- Pedersen, S., Vitaro, F., Barker, E. D., & Borge, A. I. (2007). The timing of middle-childhood peer rejection and friendship: linking early behavior to early adolescent adjustment. *Child development*, 78(4), 1037-1051. doi.org/10.1111/j.1467-8624.2007.01051.x
- Pomerantz, E., Moorman, E., & Litwack, S. (2007). The how, whom and why of parents' involvement in children's academic lives: More is not always better. *Review of Educational Research*, 77(3), 373-410. doi: 10.3102/003465430305567
- Press, F., & Hayess, A. (2000). OECD Thematic review of early childhood education and care policy. *Australian Background Report*. January.
- Rizvi, F., & Lingard, B. (2010). *Globalizing Education Policy*. Routledge.

- Roberts-Holmes, G. (2019). Governing and commercializing early childhood education: Profiting from The International Early Learning and Well-being Study (IELS)? *Policy Futures in Education*, 17(1), 27-40.
- Rochex, J. Y. (2006). Social, methodological, and theoretical issues regarding assessment: lessons from a secondary analysis of PISA 2000 literacy tests. *Review of Research in Education*, 30(1), 163-212.
- Roopnarine, J. L., & Dede Yildirim, E. (2019). Fathers' Cognitive Engagement and Preschoolers' Literacy Skills in Three Ethnic Groups in Trinidad and Tobago. *Journal of Black Psychology*, 45(6-7), 494-517. [https://doi.org/ 10.1177/0095798419887067](https://doi.org/10.1177/0095798419887067)
- Saklan, E., & Erginer, A. (2016). Türkiye'de okul öncesi eğitime ilişkin politika ve finansman uygulamaları. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 6(2).
- Sarama, J., & Clements, D. H. (2002). Learning and teaching with computers in early childhood education. O. Saracho ve B. Spodek (Ed.), In *Contemporary Perspectives on Early Childhood Curriculum* (pp.171-219). Information Age.
- Taguma, M., Litjens, I., & Makowiecki, K. (2013). Quality Matters in Early Childhood Education and Care Sweden. Paris, OECD.
- Taguma, M., Litjens, I., & Makowiecki; K. (2012). *Quality Matters in Early Childhood Education and Care: Finland 2012, Quality Matters in Early Childhood Education and Care*. OECD Publishing, Paris. [https://doi.org/ 10.1787/9789264173569-en](https://doi.org/10.1787/9789264173569-en).
- Takayama, K. (2008). The politics of international league tables: PISA in Japan's achievement crisis debate. *Comparative Education*, 44(4), 387-407.
- UNESCO (t.y.). *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*. www.unesco.org
- UNICEF (2019). *A World Ready to Learn: Prioritizing Quality Early Childhood Education*. New York.
- UNICEF (t.y.). *United Nations International Children's Emergency Fund*. www.unicef.org
- Urban, M. (2019). The shape of things to come and what to do about Tom and Mia: Interrogating the OECD's International Early Learning and Child Well-Being Study from an anti-colonialist perspective. *Policy Futures in Education*, 17(1), 87-101.
- Urban, M., Vandenbroeck, M., Van Laere, K., Lazzari, A., & Peeters, J. (2012). Towards competent systems in early childhood education and care. Implications for policy and practice. *European Journal of Education*, 47(4), 508-526.

- Urban, M., Vandenbroek, M., Lazzari, A., Peeters, J., & van Laere, K. (2011). Competence requirements in early childhood education and care (CoRe).
- Verger, A., Novelli, M., ve Altinyelken, H. (2012). Global education policy and international development: An introductory framework. A. Verger, M. Novelli, ve H. Altinyelken (Ed.), In *Global Education Policy and International Development: New Agendas, Issues and Policies* (pp. 3-32). Bloomsbury Press.
- Wang, F., Kinzie, M. B., McGuire, P., & Pan, E. (2010). Applying technology to inquiry-based learning in early childhood education. *Early Childhood Education Journal*, 37(5), 381-389.
- World Health Organization (2012). *Early Childhood Development and Disability: A Discussion Paper*. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/75355/?sequence=1>.
- World Health Organization (2020). *Framework on Early Childhood Development in the Who European Region* (no. who/euro: 2020-504-40239-53897). World Health Organization. Regional Office for Europe. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/332068/WHO-EURO-2020-504-40239-53897-eng.pdf?sequence=2&isAllowed=y>. 08.11.2022
- World Health Organization. (2021). *Report of the Regional Multi-Sectoral Meeting to Promote Nurturing Care for Early Childhood Development* (No. sea-cah-41). World Health Organization. Regional Office for South-East Asia.
- Yaşar, A. K. Ç. A., Şahan, G., & Tural, A. (2017). Türkiye'nin kalkınma planlarında eğitim politikalarının değerlendirilmesi. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(Özel sayı 2), 394-403.
- Yıldız, A (2021). Uluslararası örgütler ve eğitim politikaları. A. Balyer, K. Özcan ve A. Bayram, (Ed.). *Eğitim Politikaları içinde* (s. 147-203). Arı yayıncılık.
- Yıldız, O., & Yıldız, T. (2016). Türkiye Cumhuriyeti eğitim politikaları. *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 24-41.
- Yoshie, K., & Dragana, S. (2021). Inclusion in Early Childhood Care and Education: Brief on Inclusion in Education. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379502/PDF/379502eng.pdf.multi>.
- Zajda, J. (2020). Globalization, education and policy reforms. G. Fan, ve T.S. Popkewitz, (Ed.). In *Handbook of Education Policy Studies. Values, Governance, Globalization, and Methodology, Volume 1* (s. 31-51). Springer.
- Zgaga, P. (2008). Reconsidering education for all from a lifelong education perspective. Right to education policies and perspectives. *Türk Eğitim Derneği*, 165-180.

Bölüm

-5-

ÇOCUK HAKLARI SÖZLEŞMESİNİN ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİ POLİTİKALARINA ETKİLERİ

Dünya tarihine baktığımızda her dönemde tüm toplumlarda çocuklar her türlü olumsuzluklardan sakınılması gerektiği düşünülse de diğer taraftan kötü muameleyle karşı karşıya kalmıştır. Geçmişte ilk koruma yaklaşımları çalıştırmak zorunda bırakılan çocuklar ile ilgili olurken daha sonraki süreçlerde çocukların yetişkinler gibi hakları olduğu düşünülmüş ve bu bağlamda uluslararası düzeyde ilk olarak Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi, Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi ve en son olarak da Çocuk Hakları Sözleşmesi kabul edilmiştir. Çocuk Hakları Sözleşmesi, ihmal, istismar vb. durumlara ve toplumda eşitsizliğe maruz kalan çocuklar için büyük önem taşımaktadır. Bu Sözleşme ile çocuklar birçok gelişimsel alanda bütünsel olarak sağlıklı bir şekilde büyüyebilmeleri için temel haklar tanımlanmış ve bu hakları korumada devletlerin sorumlulukları oluşturulmuştur. Sözleşmede temel olarak çocuğun yaşama, katılma, korunma ve gelişim hakları ele alınmıştır. Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi, çocuk koruma ve çocuk bakım uygulamalarında önemli bir milletlerarası legal kaynaktır.

5.1. Çocuk Haklarının Tarihsel Gelişimi

Hukuksal anlamda “çocuk hakları” tabiri oldukça yeni bir kavram olup 20. yüzyılın başlarında birtakım sözleşmelerle el alınmaya başlanmıştır. Yürürlükteki hukuka göre; çocuk hukukunu ilgilendiren kurallar tarafından düzenlenmiş ve yargı organlarının uyguladığı koruma altına alınmış haklara, Çocuk Hakları da denilebilir. Bu haklar çocuğu bedensel, zihinsel duygusal ve sosyal, ekonomik, ahlaki açıdan koruma altına almıştır. Bu hakların karşılığı olan hukuk kuralları ise çocuğun toplum içinde değerinin korunmasını sağlayan araçlardır. Böylece çocuklar, güçsüzlükleri ve özel gereksinimleri göze alınarak hayatının en kırılgan döneminde hak ettikleri gibi yaşama olanağına sahip olmuşlardır. Fransız eğitimci Pestalozzi'nin yoksul ve kimsesiz çocuklara yönelik çalışmaları, 18. yy'da Avrupa'da çocuk haklarına yönelik bir kıvılcım oluşturmaya başlamıştır. Yetişkin ile çocuk arasında hukuki metinlerde 20. yy'a kadar bir ayırım

Yararlanılan Kaynaklar

- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982). *Resmî Gazete*, 17863, 09.11.1982. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/>
- Aksoy, N., & Çoban-Sural, Ü. (2018). Sınıf öğretmeni adaylarının çocuğun korunma hakkına yönelik bilgileri ve eğitim ihtiyaçları. *JRES*, 5(2), 66-89.
- Akyüz, E. (2012). *Çocuk Hukuku*. Ankara: Pegem Akademi
- Banko, Ç. (2017). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Çocuk Haklarına İlişkin Tutum, Davranış Ve Görüşlerinin İncelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Batur Musaoğlu, E. (2012). *MEB 36-72 Aylık Çocuklar için Okul Öncesi Eğitim Programı'nın (2006) Çocuk Hakları Açısından İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Bilgili, A. (2000). Üstün yetenekli çocukların eğitimi sorunu-sosyal sorumluluk yaklaşımı. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 12(12), 59-74.
- Birleşmiş Milletler (2003). Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi.
- Birleşmiş Milletler Komisyonu (1949). *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*.
- Çocuk Koruma Kanunu [ÇKK] (2005). *Resmî Gazete*, 5876, 15/7/2005.
- Demirezen, S., Altıkulaç, A., & Akhan, N. E. (2013). İlköğretim Öğrencilerine Göre "Çocuk Hakları". *International Journal of Educational Researchers*, 4(1), 38-52.
- Demiriz, S., Karadağ, A. ve Ulutaş, İ. (2003). *Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Eğitim Ortamı ve Donanım*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Demirtaş, H. (2019). *Türkiye'de Kamu Politikası Bağlamında Çocuk Hakları ve Çocuk Politikası: Vatandaş Algısı* (Yüksek lisans tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Dönmez, T. (2015). *İlkokul Sınıf Öğretmenlerinin Sınıf Yönetimi Profilleri ile Çocuk Hakları Yönelik Tutumları Arasındaki İlişki* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Dündar, H., & Hareket, E. (2016). Türkiye'de ilköğretim hayat bilgisi ve sosyal bilgiler dersi öğretim programlarının çocuk hakları açısından incelenmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 85-103.
- Engelliler Hakkında Kanun (2005). *Resmî Gazete*, 25868, 07.07.2005.
- Erdoğan, O. (2011). *Çocuk Hakları*. İstanbul.
- Genç, S. Z., & Kalafat, T. (2007). Öğretmen adaylarının demokratik tutumları ile problem çözme becerilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(22), 10-22.

- Gürkan, T., & Koran, N. (2014). 36-72 aylık çocuklar için okul öncesi eğitim programının çocuğun katılım hakkına yer verme durumu açısından incelenmesi. *Journal of Teacher Education and Educators*, 3(2), 203-226.
- Hareket, E. (2020). Çocuk hakları perspektifinden Türkiye’de eğitim unsurları. *Başkent University Journal of Education*, 7(1), 47-61.
- İnan, A. N. (1995). Çocuk haklarına dair sözleşme. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 44(1).
- Karabey, H. (2004). *Eğitim Yapıları: Geleceğin Okullarını Planlamak Ve Tasarlamak - Çağdaş Yaklaşımlar ve İlkeler*. Literatür Yayıncılık. İstanbul.
- Kaymak Özmen, S., & Yalçın, T. (2011). *İlköğretim öğrencilerine yönelik çocuk hakları eğitimi*. I. Türkiye Çocuk Hakları Kongresi Yetişkin Bildirileri Kitabı. İstanbul
- Kent Kükürtcü, S. (2011). *5-6 Yaş Çocuklarının Ailelerinin ve Öğretmenlerinin Kullandıkları Disiplin Yöntemlerinin Çocuk Hakları ile İlişkisinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Kent Kükürtcü, S. (2019). *Çocuk Hakları ve Demokrasi Eğitiminin Çocukların Demokratik Davranışlarına Etkisi* (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Kesayak, Y. (2018). *Ailede Çocuk Haklarının Uygulanma Düzeyine İlişkin Ebeveyn Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi). Kastamonu Üniversitesi.
- Kop, Y., & Tuncel, G. (2010). Children's Rights perceptions of social studies teachers. *Journal of Theory and Practice in Education*, 6(1), 106-124.
- Kurt, S. L. (2016). Çocuk haklarına ilişkin temel uluslararası belgeler ve Türkiye uyarlaması. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 0(36), 99-127.
- Lundy, L. (2007). Voice is not enough: conceptualising Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of the Child. *British Educational Research Journal*, 33(6), 927-942.
- Millî Eğitim Bakanlığı (2013). *Okul Öncesi Eğitim Programı*. Ankara: MEB Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2022). *Ulusal Projeler*. Temel Eğitim Müdürlüğü, Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı. <https://tegm.meb.gov.tr/www/ulusal-projeler/kategori/7>.
- Morrison, G. S. (2013). *Fundamentals of Early Childhood Education*. Pearson Higher Ed.
- Özkan Duvan, A. (2018). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 2. maddesi çerçevesinde yaşam hakkının korunmasında devletin yükümlülüğü. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 24(2), 660-681.
- Öztürk, A. (2017). Türkiye’de hayat bilgisi dersi öğretim programlarında çocukların katılım hakkı: tarihsel bir analiz. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (27), 864-890.

- Selvi, K. (2008). Dünyada ve Türkiye’ de demokrasi eğitiminin gelişimi. Deveci, H. (Ed.) *Okul Öncesinde Demokrasi Eğitimi ve Çocuk Hakları içinde* (s.47-67). Eskişehir.
- Topsakal, C., & Ayyürek, O. (2012). Sınıf öğretmenlerinin görüşlerine göre öğrencilerin çocuk haklarını kullanmaları. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 37-53.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Çocuk Hakları İzleme Komitesi. (2013). *Türk Çocuk Hakları Bildirisi*. <http://www.cocukhaklari.gov.tr/tr/>.
- Tüzün, I., & Sarıışık, Y. (2015). *Türkiye’de Okullarda Çocuk Katılımı: Durum Analizi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Çocuk Çalışmaları Birimi.
- Uçuş, Ş. (2013). *Çocuk Hakları Eğitimi Programının Hazırlanması ve Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- UNICEF (2004) Çocuk Haklarına Dair Sözleşme. https://www.unicefturk.org/public/uploads/files/UNICEF_CocukHaklarinaDairSozlesme.pdf.
- UNICEF (2007). *Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child*. Unicef.
- UNICEF (t.y.). *Çocuk Haklarına Dair Sözleşme*. <https://www.unicef.org/turkiye/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme>
- Washington, F. (2010). *5–6 Yaş Grubu Çocuklarına Uygulanan Aile Katımlı Çocuk Hakları Eğitimi Programının Etkililiğinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Yıldırım Doğru, S. (2015). Çocuk hakları ve koruma-aile refahı ve koruma. *Yasal Düzenlemeler içinde* (s.2-41). Eğiten Kitap Yayınları.

Bölüm

-6-

KÜRESELLEŞMENİN ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİ POLİTİKALARINA ETKİLERİ

Küreselleşmeye bağlı olarak gelişen ekonomi, teknoloji ve kültür alanlarındaki uluslararası işbirliği; eğitim alanında işbirliğinin gelişmesine de sebep olmuştur. Bu işbirliği uluslararası akademik becerileri ölçmeyi amaçlayan TIMMS (*Trends in International Mathematics and Science Study*) ve PISA (*Programme for International Student Assessment*) gibi standardize edilmiş testler ile ülkeler, öğrencilerin becerilerini ölçme ve diğer ülkelerle karşılaştırma imkânı vermiştir. Bu ölçme araçlarında başarılı görülen ülkelerde uygulanan eğitim programları, popüler hale gelerek küresel anlamda yaygınlaşma eğilimi göstermiştir. Bu işbirliğinin artması birçok alanda pozitif gelişmelere sebep olurken, ülkelerin eğitim programlarının ne kadar etkili olduğunun çeşitli şekillerde karşılaştırılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu duruma bağlı olarak bazı ülkelerin bu standardize edilmiş ölçme araçlarının sonuçlarına göre yapılan sıralamalarda geride kalması, bu ülkeleri eğitim reformu yapmaya zorlamaktadır. Bu reformlar erken çocukluk dönemi eğitiminden başlayarak yüksek öğretim basamaklarına kadar eğitimin her kademesini etkileyebilmektedir. Eğitim sistemlerinde yapılması planlanan bu reformlar çoğu zaman bilimsel kanıta dayalı araştırma sonuçlarına ve diğer ülkelerde görülen popüler yaklaşımlara dayanmaktadır. Yapılan reformlar özellikle yenilikçi yaklaşımları, standartlaştırılmış eğitim programlarını ve teknoloji içeren yaklaşımları benimsemekte ve bunlara bağlı olarak matematik, fen ve okur-yazarlık gibi konuların geliştirilmesini amaçlamaktadır. Bazı ülkeler bu eğitim reformlarını eğitim sistemlerinin yaşadığı bir gelişimin doğal sonucu olarak başarılı bir şekilde uygulayabilirken bazı ülkeler aniden ortaya çıkan bu gelişmeleri uygulama noktasında dirençle karşılaşabilmektedirler (Hargreaves ve Shirley, 2012; Ramberg, 2014). 1980'li yıllarda başlayan ve dünyanın birçok ülkesine yayılan bu eğitim reformları “Küresel Eğitim Reform Hareketi” (Global Education Reform Movement -GERM) olarak adlandırılmaktadır (Sahlberg, 2011).

GERM hareketi erken çocukluk eğitimi (EÇE) reformlarını, eğilimlerini ve politikalarını büyük ölçüde etkilemiştir (Wasmuth ve Nitecki, 2017). Faas ve Wasmuth'a göre (2019) küreselleşmenin EÇE politikaları ve reformları

Yararlanılan Kaynaklar

- Apple M (2011) Global crises, social justice, and teacher education. *Journal of Teacher Education*, 62(2): 222-234.
- Blatter, J. K. (2006). Globalization. M. Bevir (Ed.), In *Encyclopedia of governance* (ss. 357–359). Thousand Oaks: Sage Publications
- Carnoy, M. (1999). *Globalization and educational reform: What planners need to know* (Vol. 63). Paris: UNESCO: International Institute of Educational Planning.
- Corrigan, P. W., & Penn, D. L. (1999). Lessons from social psychology on discrediting psychiatric stigma. *American Psychologist*, 54(9), 765-776. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.9.765>
- Crouch, L.A., Merseth King, K., Olefir, A., Saeki, H., & Savrimootoo, T., (2020). Taking preprimary programs to scale in developing countries: multi-source evidence to improve primary school completion rates. *International Journal of Early Childhood*, 52(2), 159–174. <https://doi.org/10.1007/s13158-020-00271-7>.
- Currie, J., & Rossin-Slater, M. (2015). Early-life origins of life-cycle well-being: Research and policy implications. *Journal of Policy Analysis and Management*, 34, 20842.
- Durkin, K., Lipsey, M. W., Farran, D. C., & Wiesen, S. E. (2022). Effects of a statewide pre-kindergarten program on children's achievement and behavior through sixth grade. *Developmental Psychology*, 58(3), 470-484. <https://doi.org/10.1037/dev0001301>
- Dünya Bankası (1999). *World Development Indicators*. Washington, D.C.: The World Bank
- Dünya Bankası (2018). World Development Report: Learning to Realize Education's Promise. World Bank Group. <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2018>
- Elango, S., García, J. L., Heckman, J. J., & Hojman, A. (2015). Early childhood education. In *Economics of Means-Tested Transfer Programs in the United States, Volume 2* (pp. 235-297). University of Chicago Press.
- Faas, S., & Wasmuth, H. (2019). Globalization, Transformation, and Cultures: Theoretical Notes and Perspectives on Reconceptualization and International Comparison in Early Childhood Education and Care. İçinde S. Faas, D. Kasüschke, E. Nitecki, M. Urban, & H. Wasmuth (Eds.), *Globalization, Transformation, and Cultures in Early Childhood Education and Care: Reconceptualization and Comparison* (ss. 1-14). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-27119-0_1

- Fernald, L., Engle, P., & Behrman, J. (2014). Preschool programs in developing countries. Glewwe, P. (Ed.), In *Education Policies in Developing Countries* (pp.65-107). University of Chicago Press.
- Georgantzias, N. C., Katsamakos, E., & Solowiej, D. (2009). Giddens' globalization: Exploring dynamic implications. In *27th International Conference of the System Dynamics Society, USA*.
- Gupta, A. (2018). How neoliberal globalization is shaping early childhood education policies in India, China, Singapore, Sri Lanka and the Maldives. *Policy Futures in Education*, 16(1), 11-28. [https://doi.org/ 10. 1177/1478210317715796](https://doi.org/10.1177/1478210317715796)
- Hargreaves, A., & Shirley, D. (2011). The Far Side of Educational Reform. *Canadian Teachers' Federation (NJ3)*.
- Harmon, F., & Viruru, R. (2018). Debunking the Myth of the Efficacy of Push-down Academics: How Rigid, Teacher-Centered, Academic Early Learning Environments Dis-Empower Young Children. *Journal of Family Strengths*, 18(1), 11.
- Johnson, R (2000). *The EFA 2000 Assessment: Bahamas Country Report* [On-line]. Available:<http://www2.unesco.org/wef/countryreports/bahamas/contents.html>
- Kollmorgen, R., Merkel, W., & Wagener, H. J. (Eds.). (2015). *Handbuch Transformationsforschung*. Springer-Verlag.
- Lamb, M. E., Sternberg, K. J., Hwang, C.E., & Broberg, A. G. (Eds). (1992). *Child care in context: Cross-cultural perspectives*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Lechner, F. J., & Boli, J. (2005). Constructing World Culture: UN Meetings a Global Ritual. In *World Culture. Origins and Consequences*. Malden, Oxford und Victoria: Blackwell.
- Marx, D. M., Brown, J. L., & Steele, C. M. (1999). Allport's legacy and the situational press of stereotypes. *Journal of Social Issues*, 55, 491-502. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00129>
- Mitter, R., & Putcha, V., (2018). *Strengthening and Supporting The Early Childhood Workforce: Training and Professional Development*. Results for Development.
- Morrison, G. S. (2011). *Early Childhood Education Today*. Upper Saddle River, N.J: Merrill/Prentice Hall.
- Morrison, J. W., & Milner, V. (1997), Early education and care in Jamaica: A grassroots effort. *International Journal of Early Childhood*, 29(2), 51-17.

- Mosley-Johnson, E., Garacci, E., Wagner, N., Mendez, C., Williams, J. S., & Egede, L. E. (2019). Assessing the relationship between adverse childhood experiences and life satisfaction, psychological well-being, and social well-being: United States Longitudinal Cohort 1-995-2014. *Quality of Life Research*, 28(4), 907-914.
- National Association for the Education of Young Children (2000). *NCATE Program Standards: Initial and Advanced Programs in Early Childhood Education*. Washington, D.C.
- National Science Foundation (1998). *Information Technology: Its Impact on Undergraduate Education in Science, Mathematics, Engineering, and Technology*. (NSF 98-82), April 18-20, 1996.
- Naudeau, S., Kataoka, N., Valerio, A., Neuman, M. J., & Elder, L. K. (2012). *Investing in young children: An early childhood development guide for policy dialogue and project preparation*. World Bank Publications.
- Neuman, M. J., Josephson, K., & Chua, P. G. (2015). A review of the literature: early childhood care and education (ECCE) personnel in low-and middle-income countries. *Early Childhood Care and Education Working Papers Series*, 4.
- OECD (2001). *Starting strong: Early childhood education and care*. Paris: OECD.
- Qualifications and Curriculum Authority (2000). *Curriculum guidance for the foundation stage*. London: QCA.
- Ramberg, M.R. (2014). What Makes Reform Work? - School Based Conditions as Predictors of Teachers' Changing Practice after a National Curriculum Reform. *International Education Studies*, 7(2), 46-65.
- Robertson, R. (1995). Globalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. *Global modernities*, 2(1), 25-44.
- Ross E.W., & Gibson R. (2007). *Neoliberalism and Education Reform*. New York: Hampton Press.
- Russell, J. L. (2011). From Child's garden to academic press: The role of shifting institutional logics in redefining kindergarten education. *American Educational Research Journal*, 48(2), 236-267.
- Sahlberg, P. (2011). The fourth way of Finland. *Journal of Educational Change*, 12(2), 173-185.
- Sims, M. (2017). Neoliberalism and early childhood. *Cogent Education*, 4(1), 1365411. DOI:10.1080/2331186X.2017.1365411

- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2020). *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education: All Means All*. 92310038. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373721_tur
- United Nations. (2016). *The Sustainable Development Goals 2016*. eSocialSciences.
- Vintimilla, C. (2014). Neoliberal Fun and Happiness in Early Childhood Education. *Journal of Childhood Studies*, 39(1), 79-87. <https://doi.org/10.18357/jcs.v39i1.15246>
- Wasmuth, H., & Nitecki, E. (2017). Global early childhood policies: The impact of the global education reform movement and possibilities for reconceptualization. *Global Education Review*, 4(2).
- Webster, C. (1995) Marketing Culture and Marketing Effectiveness in Service Firms. *Journal of Services Marketing*, 9, 6-21. <https://doi.org/10.1108/08876049510085973>
- Williams-Sieghfredsen, J. (2012). *Understanding the Danish forest school approach*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Woodill, G. (1992). International early childhood care and education: Historical perspectives. İcinde G. Woodill, J. Bernhard & L. Prochner (Eds), *International handbook of early childhood education* (pp. 3-19). New York: Garland Publishing.
- World Conference on Education for All, & Meeting Basic Learning Needs. (1990). *World Declaration on Education for All and Framework for Action to Meet Basic Learning Needs*. Inter-Agency Commission.

Bölüm

-7-

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİNİN ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİ POLİTİKALARINA ETKİLERİ

7.1. Sürdürülebilir Kalkınma

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda sanayideki hızlı gelişimle birlikte tüm dünyada; eşit olmayan ekonomik büyümeler, göçler, yoksulluk ve açlık gibi birçok sosyal, politik ve ekonomik sorunların ortaya çıktığı görülmüştür. Toplumların ekonomik ve sosyal gelişimlerini sağlayabilmek için doğal kaynakları bilinçsizce kullanması, dünya nüfusunun hızlı bir şekilde artması, bilinçsiz gıda üretimi uygulamaları gibi nedenler, beraberinde küresel ısınma, ekosistem dengesinde bozulma, çevre kirliliği gibi olumsuz sonuçlar meydana getirmiştir. Günümüz insanının tüm bu olumsuz gelişmelerin önüne geçebilmesi ve gelecek nesillerin ve gezegenimizdeki diğer canlıların varlıklarının devamını sağlaması için birtakım sorumluluklar almasının ve de sürdürülebilir bir dünya için gerekli adımları atmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır (MacDonald, 2015, s.332-341).

Sürdürülebilir kalkınma kavramı ilk olarak 1987 yılında “Brundtland Raporu” olarak da bilinen, Dünya Çevre Örgütü tarafından yayınlanan “Ortak Geleceğimiz” adlı raporda tanımlanmıştır. Bu raporda sürdürülebilir bir kalkınmanın, günümüz insanının kendi ihtiyaçlarını karşılayabileceği, bunu yaparken de gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayacakları kaynakların tüketilmeyeceği bir kalkınma olduğu ifade edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınmadaki temel amaç, ulusal ve uluslararası çerçevede insanlığın yaşam koşullarını geliştirme ve daha iyiye götürmek olmakla birlikte tüm canlıların yaşamı için gerekli olan koşulları sağlamak, doğayı, doğal kaynakları ve gezegenimizi korumaya öncelik vermektir (World Commission on Environment and Development, 1987).

Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel, ekonomik ve sosyal olmak üzere üç farklı boyutu bulunmaktadır. Bu boyutların ve birbirleri ile olan ilişkilerinin anlaşılması gerek sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerekse

Yararlanılan Kaynaklar

- Bayraktar, V. (2022). Farklı ülkelerde çocukluk dönemi çevre eğitim yaklaşımları. V. Bayraktar (Ed). *Erken çocukluk döneminde çevre eğitimi*. (s.97-113) içinde. Lisans Yayıncılık, İstanbul.
- Brandt, J.O., Bürgener, L., Barth, M., & Redman, A. (2019), Becoming a competent teacher in education for sustainable development: Learning outcomes and processes in teacher education. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 20(4), 630-653. <https://doi.org/10.1108/IJSHE-10-2018-0183>
- Brundtland, G. H. (1987). *Our Common Future: The World Commission on Environment and Development*. Oxford: Oxford University Press. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
- Burns, T.R., & Witoszek, N. (2012). Brundtland Report revisited: Toward a new humanist agenda. *Journal of Human Ecology*, 39(2), 155-170. DOI: 10.1080/09709274.2012.11906507
- Daries, J., Engdahl, I., Otieno, L., Pramling-Samuelson, I., Siraj-Blatchford, J., & Vallabh, P. (2009). Early childhood education for sustainability: Recommendations for development. *International Journal of Early Childhood*, 41(2), 113-117.
- Delors, J. (2013). The treasure within: Learning to know, learning to do, learning to live together and learning to be. What is the value of that treasure 1 years after its publication? *International Review of Education*, 59(3), 319-330. <https://doi.org/10.1007/S11159-013-9350-8>
- Engdahl, I., & Furu, A. C. (2022) Early childhood education: A vibrant arena in the complex transformation of society towards sustainability. *International Journal of Early Childhood*, 54, 1-12. <https://doi.org/10.1007/s13158-022-00323-0>
- Fien, J., & Maclean, R. (2000). Teacher education for sustainability. Two teacher education projects from Asia and the Pacific. *Journal of Science Education and Technology*, 9, 37-48. <https://doi.org/10.1023/A:1009420923692>
- Hirst, N. (2018). Early childhood education within England. D. Boyd, N. Hirst & J. Siraj-Blatchford (Eds). In *Understanding Sustainability in Early Childhood Education: Case Studies and Approaches from across the UK* (s. 1-30). Rudledge, NewYork,
- İnan, M. ve Demir, M. (2018). Eğitimde fırsat eşitliği ve kamu politikaları: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 337-359. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbvuibfd/issue/39904/473769>
- Kaynak, Çevre ve İklim Derneği (t.y.). *Rehberler*. <https://rec.org.tr/category/yayinlar/rehberler/>

- MacDonald, M. (2015). Early childhood education and sustainability: A living curriculum. *Childhood Education*, 91(5), 332-341.
- Millî Eğitim Bakanlığı (2020, Aralık 17). *Uluslararası Fon Kaynaklı Projeler Erken Çocukluk Eğitiminde Kalite ve Erişimin Arttırılması Projesi*. <https://tegm.meb.gov.tr/www/erken-cocukluk-egitiminde-kalite-ve-erisimin-arttirilmasi/icerik/701>
- Millî Eğitim Bakanlığı (2013). *Okul Öncesi Eğitim Programı*. <https://tegm.meb.gov.tr/dosya/okuloncesi/ooproram.pdf>
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022, Eylül 29). İklim Değişikliği Çalışmaları Kapsamında Okullarda Yeni Dönemin Yol Haritası Belirlendi. <https://www.meb.gov.tr/iklim-degisikligi-calismalari-kapsaminda-okullarda-yeni-donemin-yol-haritasi-belirlendi/haber/27748/tr>
- Millî Eğitim İstatistikleri (2021/22). *Örgün Eğitim 2020/21*. <https://meb.gov.tr/2021-2022-orgun-egitim-istatistikleri-aciklandi/haber/27552/tr>
- Morelli, J. (2011) Environmental sustainability: A sefinition for environmental professionals. *Journal of Environmental Sustainability*, 1(2), 1-10. DOI: 10.14448/jes.01.0002
- Özyılmaz, G. (2022). Erken çocukluk eğitiminde sürdürülebilirlik ve çevre eğitimi. V. Bayraktar (Ed). *Erken Çocukluk Döneminde Çevre Eğitimi* (s.50-64) içinde. İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Samuelsson, I.P., & Park, E. (2017). How to Educate Children for Sustainable Learning and for a Sustainable World. *International Journal of Early Childhood*, 49, 273-285. <https://doi.org/10.1007/s13158-017-0197-1>
- Somerville, M., & Williams, C. (2015). Sustainability education in early childhood: An updated review of research in the field. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 16(2), 102-117. <https://doi.org/10.1177/1463949115585658>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (t.y.). *Kapsayıcı ve Hakkaniyete Dayanan Nitelikli Eğitimi Sağlamak ve Herkes için Yaşam Boyu Öğrenim Fırsatlarını Teşvik Etmek*. <http://www.surdurulebilirlikkalkinma.gov.tr/amaclari/herkes-icin-kapsayici-ve-hakkaniyetli-egitim/>
- Toran, M. (2017). Erken çocukluk eğitimi için sürdürülebilir kalkınma: Türkiye kökenli yayınlara yönelik bir değerlendirme. *Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 33-44. DOI: 10.24130/eccd-jecs.196720171116
- TÜRÇEV Türkiye Çevre Eğitim Vakfı, t.y.a). *Eko Okullar*. http://www.turcev.org.tr/V2/icerikDetay.aspx?icerik_id=42
- TÜRÇEV Türkiye Çevre Eğitim Vakfı, t.y.b). *Çevrenin Genç Sözcüleri*. http://www.turcev.org.tr/V2/icerikDetay.aspx?icerik_id=104
- TÜRÇEV Türkiye Çevre Eğitim Vakfı, t.y.c). *Okullarda Orman*. http://www.turcev.org.tr/V2/icerikDetay.aspx?icerik_id=69

- UNESCO (2005) Guidelines and Recommendations for Reorienting Teacher Education to Address Sustainability, Education for Sustainable Development in Action, Technical Paper No. 2, October 2005 http://www.ibe.unesco.org/sites/default/files/ESD_training_guidelines_-3.pdf
- UNESCO (2006). *Framework for the UN DESD International Implementation Scheme. Paris.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000148650>
- UNESCO (2009). *Bonn Declaration.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000188799>
- UNESCO (2010). *Education for Sustainable Development in Action Learning & Training Tools, No.2.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000190898>
- UNESCO (2012). *Promoting Skills for Sustainable Development.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000216269>
- UNESCO (2022a). *What You Need to Know about Education for Sustainable Development.* <https://www.unesco.org/en/education/sustainable-development/need-know>
- UNESCO (2022b). *Global Partnership Strategy for Early Childhood, 2021-2030.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380077>
- UNICEF (2022). “Erken Çocukluk Eğitiminde (EÇE) Kalite ve Erişimin Arttırılması” Projesi Başlıyor. <https://www.unicef.org/turkiye/bas%C4%B1n-b%C3%BCltlenleri/erken-%C3%A7ocukluk-e%C4%9Fitiminde-e%C3%A7e-kalite-ve-eri%C5%9Fimin-artt%C4%B1r%C4%B1lmas%C4%B1-projesi-ba%C5%9Fl%C4%B1yor>
- United Nations (t.y.). *The 17 Goals. Quality Education.* <https://sdgs.un.org/goals/goal4>
- United Nations (2015). *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development.* <https://sdgs.un.org/2030agenda>
- United Nations Economic Commission for Europe (2012). *Learning for the Future: Competences in Education for Sustainable Development. Geneva: UNECE.* https://unece.org/fileadmin/DAM/env/esd/ESD_Publications/Competences_Publication.pdf
- Yüksek Öğrenim Kurumu (t.y.a). Türkiye Yükseköğretim Yeterlilikler Çerçevesi, 6. Düzey Yeterlilikleri. <http://tyyc.yok.gov.tr/?pid=33>
- Yüksek Öğrenim Kurumu (t.y.b). Yeni Öğretmen Yetiştirme Lisans Programları. <https://www.yok.gov.tr/kurumsal/idari-birimler/egitim-ogretim-dairesi/yeni-ogretmen-yetistirme-lisans-programlari>
- Yüksek Öğrenim Kurumu (t.y.c). Okul Öncesi Öğretmenliği Lisans Programı. https://www.yok.gov.tr/Documents/Kurumsal/egitim_ogretim_dairesi/Yeni-Ogretmen-Yetistirme-Lisans_Programlari/Okul_Oncesi_Ogretmenligi_Lisans_Programi.pdf

Bölüm

-8-

AİLE KURUMUNDAKİ DEĞİŞİMLERİN ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİ POLİTİKALARINA ETKİLERİ

Aile yapılanması ve işlevinin değişim içinde olduğu bir gerçektir. Örneğin günümüzde yaşam beklentisi daha yüksek, doğum oranları daha düşük, çocukların daha az kardeşi var, insanlar daha geç yaşta evleniyorlar, evlilikler daha sık boşanmayla sonuçlanıyor, birçok anne ve baba hem kariyer hem de aktif bir aile yaşamını birleştirmek istiyor, eğitim ve öğretimde daha uzun kalıyor, ailenin yaşlı üyeleri daha uzun yaşıyor... Bu değişiklikler barınmadan sağlık ve emeklilik sistemlerine, işgücünden eğitim ve kamu maliyesine kadar pek çok alanda da değişime neden olmaktadır. Üstelik tüm bu eğilimlerin kümülatif etkisi, geleneksel sosyal yapı üzerinde giderek daha büyük bir baskı oluşturmaktadır. Dolayısıyla çocuklar ve aileler için daha iyi sonuç veren daha etkili politikalara ihtiyaç bulunmaktadır (OECD, 2011). Ayrıca erken çocukluk alanının ayırt edici özelliklerinden biri olan çocuk esenliğine yönelik araştırma bulgularının çeşitliliği de (örn. çocukların küçük yaşlardan itibaren çocuk bakım hizmetlerine dahil olması, artan kültürel çeşitlilik, stresin küçük çocuklar üzerindeki etkileri konusundaki artan farkındalık, ebeveynliğin doğası gibi.) bu ihtiyacı destekler niteliktedir (National Academies of Sciences, Engineering and Medicine, 2012).

Toplumun bir yapı taşı olarak görülen aile kurumundaki değişikliklerin politikalar üzerinde etkili olması gibi politikalar da aileleri etkilemektedir. Üstelik bazı durumlarda barınma, eğitim ve öğretim, vergilendirme, sosyal yardımlar, istihdam, sağlık, medya ve eğlence vb. konulardaki politikalar aile oluşumu ve çocuk esenliğine ilişkin sonuçlarını tahmin etmeyi zorlaştırabilmektedir. Bu bağlamda OECD 2019 yılında “2030'a Kadar Aileler” konulu bir proje başlatmıştır. Bu projenin temel amacı, hanehalkı ve aile yapılarındaki eğilimleri belirlemek ve incelemek, önümüzdeki yirmi yılda bu eğilimlerin kilit politika alanları üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Böylece bugünkü durum istatistiksel olarak değerlendirilerek ileriye yönelik yararlı adımlar mümkün olabilecektir (Fagnani, 2011).

Yararlanılan Kaynaklar

- Acar, A. (1990). *Türk Aile Yapısı ve Kızılcahamam Aile Yapısı Üzerine Bir Araştırma* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Adema, W., Clarke, C., & Thévenon, O. (2020). Family policies and family outcomes in OECD countries. In *The Palgrave handbook of family policy* (pp.193-217). Palgrave Macmillan, Cham.
- Allen, S. M., & Hawkins, A. J. (1999). Maternal gatekeeping: Mothers' beliefs and behaviors that inhibit greater father involvement in family work. *Journal of Marriage and the Family*, 199-212.
- Arslantürk, Z., & Amman, M.T. (2009). *Sosyoloji/Kavramlar-Kurumlar-Süreçler-Teoriler*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Aydın, O. & Baran, G. (2010). Toplumsal değişme sürecinde evlenme ve boşanma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 21(2), 117-126.
- Baumrind, D. (1971). Current patterns of parental authority. *Developmental Psychology*, 4(1), 1-103.
- Bayer, J. K., Sanson, A. V., & Hemphill, S. A. (2006). Parent influences on early child- hood internalizing difficulties. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 27, 542-559. DOI 10.1016/j.appdev.2006.08.002
- Baymur, F. (1978). *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkilap ve Aka Kitabevleri.
- Belsky, J., Crnic, K., & Gable, S. (1995). The determinants of coparenting in families with toddler boys: Spousal differences and daily hassles. *Child Development*, 66(3), 629-642. <https://doi.org/10.2307/1131939>
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin Sosyal İnşası/ Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Bradley-Geist, J. B., & Olson-Buchanan, J. (2014). Helicopter parents: An examination of the correlates of over-parenting of college students. *Education + Training*, 56(4), 314-328. doi: 10.1108/ET-10-2012-0096.
- Brenan, D. (2021). *What Is Parallel Parenting?*. <https://www.webmd.com/parenting/what-is-parallelparenting#:~:text=Parallel%20parenting%20is%20a%20method,trouble%20with%20a%20civil%20relationship>
- Canatan, K., & Ergün Y. (2011). *Aile Sosyolojisi*. Açılım Kitap, İstanbul.

- Carrillo, S., Bermúdez, M., Gutiérrez, L. S., Camila, M., ve Delgado, X. (2016). Father's Perceptions of their Role and Involvement in the Family: A Qualitative Study in a Colombian Sample. *Revista Costarricense de Psicología*, 35(2), 37-54.
- Cline, F. W., & Fay, J. (2020). *Parenting with love and logic: Teaching children responsibility*. Canada: Colorado Springs.
- Cohen, S. D. (2021). Three Principles to Improve Outcomes for Children and Families. Science to Policy and Practice. *Center on the Developing Child at Harvard University*. https://harvardcenter.wpenginpowered.com/wp-content/uploads/2017/10/3Principles_Update2021v2.pdf
- Çelebi, M. (2019). *Paralel Ebeveynlik Nedir? Artı, Çalışan Bir Plan Oluşturma*. <http://haberbin.com/paralel-ebeveynlik-nedir-arti-calisan-bir-plan-olusturma>.
- Delgado, J. (2022). *Children tyrants: The Emperor's Syndrome*. <https://psychology-spot.com/emperor-syndrome-education/>
- Doherty, W. J., Kouneski, E. F., & Erickson, M. F. (1998). Responsible fathering: An overview and conceptual framework. *Journal of Marriage and the Family*, 277-292.
- Duman, Z. (2012). Aile Kurumu Üzerine Tarihsel Bir Okuma Girişimi ve Muhafazakâr İdeolojinin Aileye Bakışı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(4).
- Erden, M. (1998). *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*. İstanbul: Alkım Yayınları.
- Ergün, M. (1987). *Eğitim ve Toplum, Eğitim Sosyolojisine Giriş*, Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları.
- Fagnani, J. (2011). *The Future of Families to 2030*. <https://www.oecd.org/futures/49093502.pdf>
- Farley, J. P., & Kim-Spoon, J. (2014). The development of adolescent self-regulation: reviewing the role of parent, peer, friend, and romantic relationships. *Journal of Adolescence*, 37(4), 433-440.
- Feinberg, M. E. (2002). Coparenting and the transition to parenthood: A framework for prevention. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 5(3), 173-195.
- Fingerman, K. L., Cheng, Y. P., Wesselmann, E. D., Zarit, S., Furstenberg, F., & Birditt, K. S. (2012). Helicopter parents and landing pad kids: Intense parental support of grown children. *Journal of Marriage and Family*, 74(4), 880-896.

- Fischer, J. L., Forthun, L. F., Pidcock, B. W., & Dowd, D. A. (2007). Parent relationships, emotion regulation, psychosocial maturity and college student alcohol use problems. *Journal of Youth and Adolescence*, 36(7), 912-926.
- Garrido, V. (2022). *A Psychologist Talks about Emperor Syndrome. Emperor Syndrome: Bossy, Aggressive and Authoritarian Children*. <https://en.yestherapy-helps.com/emperor-syndrome-bossy-aggressive-and-authoritarian-children-10352>
- Gaunt, R. (2008). Maternal gatekeeping: Antecedents and consequences. *Journal of Family Issues*, 29(3), 373-395.
- Gibbs N. (2009, November 30). *The Growing Backlash against Overparenting*. Time. <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1940697,00.html>
- Giddens, A. (2000) *Sosyoloji* (Çeviren: K. Özel, O. Turhan ve B. Bayar). Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Gottlieb, M. C. (1993). Avoiding exploitive dual relationships: A decision-making Model. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 30(1), 41-48.
- Gualdo, A. G., Rubio, J. R., & Romero, F. T. (2010). Tyrants At Home: Emperor's Syndrome. In *ICERI2010 Proceedings* (pp. 522-527), IATED.
- Güler, D. & Ulutak, N. (1992). *Aile Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Türk Toplum Yaşantısında Aile*. Kurgu, 11(1), 50-75.
- Gürmen, M. S. (2019). Çocukla gelen ve hiç bitmeyen ilişki: Ortak ebeveynlik. *Türk Psikoloji Yazıları*, 22(44), 15-31. doi: 10.31828/tpy1301996120181126 m000010
- Hauser, O. (2012). Pushing daddy away? A qualitative study of maternal gatekeeping. *Qualitative Sociology Review*, 8(1), 34-59.
- Henwood, K., & Procter, J. (2003). The 'good father': Reading men's accounts of paternal involvement during the transition to first-time fatherhood. *British Journal of Social Psychology*, 42(3), 337-355.
- Kalmijn, M. & Monden, C. (2006). Are the negative effects of divorce on well-being dependent on marital quality, *Journal of Marriage and Family*, 68(1), 1197-1213.
- Kantrowitz, B., & Tyre, P. (2006). The fine art of letting go: As parents, boomers face their final frontier: How to stand aside as their children become independent adults: Where's the line between caring and coddling? *Psychology Medicine*, 147(21). https://nsp.cofc.edu/documents/hjhelicopter_parents_newsweek0506.pdf
- Kır, İ. (2010). *Eğitimin Toplumsal Temelleri*. Eğitim Bilimine Giriş, Edt. Fatih Töremen, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

- Kır, İ. (2011). Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin İşlevleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(36), 381-404.
- Kızılcıkelik, S. (1992). *Sosyoloji Teorileri-II*, Konya: Kuzucular Ofset.
- Kouros, C. D., Pruitt, M. M., Ekas, N. V., Kiriaki, R., & Sunderland, M. (2017). Helicopter parenting, autonomy support, and college students' mental health and well-being: The moderating role of sex and ethnicity. *Journal of Child and Family Studies*, 26(3), 939-949. doi:10.1007/s10826-016-0614-3
- Lamb, M. E. (1997). The development of father-infant relationships. In M. E. Lamb (Ed.), *The Role of the Father in Child Development* (pp.104-120). John Wiley & Sons Inc.
- LeMoyné, T., & Buchanan, T. (2011). Does "hovering" matter? helicopter parenting and its effect on well-being. *Sociological Spectrum*, 31, 399-418. doi:10.1080/02732173.2011.574038
- Lindsey, E. W., Caldera, Y., & Colwell, M. (2005). Correlates of coparenting during infancy. *Family Relations*, 54(3), 346-359. doi: 10.1111/j.1741-3729.2005.00322.x
- Maccoby, E.E., & Martin, J.A. (1983). Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. In P. Mussen and E.M. Hetherington, editors, *Handbook of Child Psychology, Volume IV: Socialization, Personality, and Social Development*. New York: Wiley.
- MacDonald, M. (2009). Spatial dimensions of gendered precariousness: Challenges for comparative analysis. In *Gender and the contours of precarious employment* (pp. 225-239). Routledge.
- Marano, H. E. (2008). *A nation of wimps: The high cost of invasive parenting*. New York: Harmony.
- Margolin, G., Gordis, E. B. ve John, R. S. (2001). Coparenting: A link between marital conflict and parenting in two-parent families. *Journal of Family Psychology*, 15(1), 3-21. doi: 10.1037/0893-3200.15.1.3
- McHale, J. P. (1995). Coparenting and triadic interactions during infancy: The roles of marital distress and child gender. *Developmental Psychology*, 31(6), 985-996.
- McHale, J. P. (2007). *Charting the bumpy road of coparenthood: Understanding the challenges of family life*. Washington, DC: Zero to Three.
- McHale, J. P., Kuersten-Hogan, R., & Lauretti, A. (2000). Evaluating coparenting and family dynamics during infancy and early childhood: The coparenting and family rating system. P. Kerig ve K. Lindahl (Ed.), In *Family Observational Coding Systems: Resources for Systemic research*(pp.151-170). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

- McMullin, J. A., & Cairney, J. (2004). Self-esteem and the intersection of age, class, and gender. *Journal of Aging Studies*, 18(1), 75-90.
- National Academies of Sciences, Engineering and Medicine (2012). *Neurons to Neighborhoods: An Update: Workshop Summary*. Washington, DC: The National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/13119>.
- Nirun, N. (1994). Sistematik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür, *Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını*, Sayı:73, Ankara: Atatürk Kültür.
- OECD (2007). *Babies and Bosses-Reconciling Work and Family Life: A Synthesis of Findings for OECD Countries*. OECD Publishing. https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/babies-and-bosses-reconciling-work-and-family-life_9789264032477-en#page9
- OECD (2011). *Doing better for families*. https://www.leavenetwork.org/fileadmin/user_upload/k_leavenetwork/OECD_DoingBetterForFamilies_2011.pdf
- Padilla-Walker, L. M., & Nelson, L. J. (2012). Black hawk down? Establishing helicopter parenting as a distinct construct from other forms of parental control during emerging adulthood. *Journal of adolescence*, 35, 1177-1190. doi: 10.1016/j.adolescence.2012.03.007
- Petter, O. (2018). *Being a Mother is Equivalent to 2.5 Full-Time Jobs, Survey Finds. Independents*. <https://www.independent.co.uk/>
- Pleck, J. H., & Masciadrelli, B. P. (2004). Paternal Involvement by U.S. Residential Fathers: Levels, Sources, and Consequences. In M. E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development* (pp. 222–271). John Wiley & Sons, Inc..
- Rainey, A. (2006). Survey provides further evidence of high parental involvement with college students. *The Chronicle of Higher Education*, 52(32), 39-43.
- Reed, K., Duncan, J. M. , Lucier-Greer, M., Fixelle, C., & Ferraro, A. J. (2016). Helicopter parenting and emerging adult self-efficacy: implications for mental and physical health. *Journal of Child and Family Studies*, 25(10), 3136-3149.
- Schiffrin, H. H., Liss, M., Miles-McLean, H., Geary, K. A., Erchull, M. J., & Tashner, T. (2014). Helping or hovering? The effects of helicopter parenting on college students' well-being. *Journal of Child and Family Studies*, 23, 548-557. doi:10.1007/s10826- 013-9716-3.
- Segrin, C., Wosidlo, A., Givertz, M., & Montgomery, N. (2013). Parent and child traits associated with overparenting. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 32(6), 569–595. doi: 10.1521/jscp.2013.32.6.569

- Segrin, C., Woszidlo, A., Givertz, M., Bauer, A., & Taylor Murphy, M. (2012). The association between overparenting, parent-child communication, and entitlement and adaptive traits in adult children. *Family Relations*, 61(2), 237-252.
- Shoup R, Gonyea RM, Kuh GD. (2009). *Impact of helicopter parents*. Paper presented at the annual meeting of the Association for Institutional Research, Atlanta, GA. <http://cpr.indiana.edu/uploads/AIR%202009%20Impact%20of%20Helicopter%20Parents.pdf>
- Stearns, P. N. (2004). *Anxious parents: A history of modern childrearing in America*. New York, NY: NYU Press.
- Tezcan, M. (1985). *Eğitim Sosyolojisi*, 4.Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Tezcan, M. (1993). *Eğitim Sosyolojisinde Çağdaş Kuramlar ve Türkiye*. Ankara Ü. Basımevi.
- Timur, S. (1972). *Türkiye’de Aile Yapısı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- TÜİK (2022). *İstatistiklerle Aile*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İstatistiklerle-Aile-2021-45632>.
- Tully G. (2017). *The Relation of Helicopter Parenting to Depressive Symptomatology in Emerging Adults*. A Thesis: Submitted to the Graduate Faculty of the University of South Alabama, ProQuest Dissertations Publishing: 10275303
- Tuncer, O. (1980). *Çocuk ve Aile Çevresi*. Çocuk ve Eğitim, TED Yayınları, No: 3, Ankara.
- Van Egeren, L. A. (2004). The development of the coparenting relationship over the transition to parenthood. *Infant Mental Health Journal*, 25(5), 453-477. doi: 10.1002/imhj.20019
- Van Ingen, D. J., Freiheit, S. R., Steinfeldt, J. A., Moore, L. L., Wimer, D. J., Knutt, A. D., ... & Roberts, A. (2015). Helicopter parenting: The effect of an overbearing caregiving style on peer attachment and self-efficacy. *Journal of College Counseling*, 18(1), 7-20.
- Yılmaz, H., & Büyükcebeci, A. (2019). Bazı Pozitif Psikoloji Kavramları Açısından Helikopter Ebeveyn Tutumlarının Sonuçları. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 9(54), 707-744.

Bölüm

-9-

21. YÜZYIL BECERİLERİNİN ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİ POLİTİKALARINA ETKİLERİ

Politika, teknoloji ve toplumsal özelemler gelişikçe insan profiline dair beklentilerin de değışim gösterdiğini görmek mümkündür (Taguma ve Barrera, 2019, s-8). Örneğin 19. yüzyıldaki mekanik icatların, üretimdeki yeniliklerin ve makineleşmenin etkileriyle sanayileşme başlamış ve böylece ham maddeye erişim ve ucuz iş gücü kadar kalifiye insan yetiştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur (Naitonal Geograpfic, t.y.). 20. yüzyılda ise yaşanan iki büyük dünya savaşı sonrasında birçok ülkede bağımsızlığın yeniden tesis edilmesi süreci hız kazanmış ve insan hak ve özgürlüklerinden tam ve eşit fırsatlarla yararlanılmasının devlet güvencesi altına alınmasına dair talepler artmıştır (MacMillan, 2009).

Tarihte her çağ, insanlığı etkileyen evrensel nitelikleriyle karakterize olmaktadır. Bu niteliklerin ortaya çıkışında dönemin sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik gelişmeleri önemli rol oynamakla birlikte, her toplum bu niteliklere eş zamanlı sahip olamayabilmektedir (Seyhan ve Günay, 2015, s.141). Ancak günümüz bilgi ve iletişim teknolojilerini düşündüğümüzde, bu niteliklerin küresel anlamda çok daha erken hissedileceğini varsaymak yanlış olmayacaktır (Roztocki ve ark., 2019, s.171). Bu nedenle gelecekte ihtiyaç duyulan insan profiline yönelik işevuruk bir anlayışın öngörülebilmesi için; geçmişe ve bugüne dair yaşananların önyargısız olarak betimlenmesinin önemi büyüktür (OECD, 2018, s.10; UNESCO, 2021, s.1-5).

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya ekonomilerinin ve kültürlerinin giderek daha fazla birbirine bağı hale gelmesiyle küreselleşmenin etkileri daha hissedilir olmuştur. Bilgisayar ve internet kullanımının yaygınlaşmasıyla manuel görevlerin yerini otomasyon almış ve finansın odak noktası üretimden çok satışa kaymıştır. Dördüncü sanayi devrimini yaşadığımız bugünlerde ise artan belirsizlikler, rekabet vb. faktörler nedeniyle değışime ayak uydurabilecek, yeni oluşan iş alanlarında çalışabilecek, kültürlerarası ilişkiler kurabilecek ve çevreye duyarlı bireylerin yetiştirilmesini sağlayabilecek eğitim sistemlerinin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin bilgiye erişim ve dijital iletişimin yaygınlaşmasıyla hem yerel hem de küresel bağlamda açık organizasyonlar artmıştır. İş hedeflerinde kâr odaklı olmaktan çok amaca yönelik olmak, yeni

- OECD (2021). *Starting Strong VI: Supporting Meaningful Interactions in Early Childhood Education and Care*, Starting Strong, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/f47a06ae-en>.
- OECD (2022, September). *OECD Skills Strategy Projects Brochure, Building Effective Skills Strategies*, OECD Publishing, Paris. https://www.oecd.org/skills/centre-for-skills/OECD_Skills_Strategy_Projects_Brochure.pdf
- OECD (t.y.a). *How has Education Changed in Response to Social Forces?. OECD Future of Education and Skills 2030. Megatrends Influencing the Future of Education*. <https://www.oecd.org/education/2030-project/teaching-and-learning/learning/megatrends/#d.en.533690>
- OECD (t.y.b). *Education, Topics*. <https://www.oecd.org/education/>
- OECD (t.y.c). *Future of Education and Skills 2030: The New "Normal" in Education. OECD Future of Education and Skills 2030. Megatrends Influencing the Future of Education*. https://www.youtube.com/watch?v=9YNDnkph_Ko
- OECD (t.y.c). *Starting Strong: Mapping quality in Early Childhood Education and Care, Tree of policies supporting meaningful interactions in early childhood education and care*. <https://quality-ecec.oecd.org/policy-levers>
- OECD iLibrary (t.y.a). *Education at a Glance, Statistics*. https://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance_19991487
- OECD iLibrary (t.y.b). *OECD Starting Strong, Book Series*. <https://www.oecd-ilibrary.org/education>. https://www.oecd-ilibrary.org/education/oecd-skills-studies_23078731
- Partnership for 21st Century Skills (2009a). *P21 Framework Definitions*. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED519462.pdf>
- Partnership for 21st Century Skills. (2009b). *Framework For 21st Century Learning Definitions*. https://static.battelleforkids.org/documents/p21/P21_Framework_DefinitionsBfK.pdf
- Roztock, N., Soja, P., & Weistroffer, H. R. (2019). *The Role of Information and Communication Technologies in Socioeconomic Development: Towards a Multi-Dimensional Framework*. *Information Technology for Development*, 25(2), 171-183.
- Seyhan, T. A. Ş., & Günay, E. (2015). Antik Çağ toplumlarının özellikleri, geleneksel statüleri ve iktisadi yapıyı belirleyen kurumları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 141-166.
- Taguma, M., & Barrera, M. (2019). *OECD Future of Education and Skills 2030: Curriculum Analysis*. https://www.oecd.org/education/2030-project/teaching-and-learning/learning/skills/Skills_for_2030.pdf.

- World Bank (2013). *SABER - Early Childhood Development Policy Instrument*.
http://wbfiles.worldbank.org/documents/hdn/ed/saber/supporting_doc/Background/ECD/Questionnaire_ECD.pdf
- World Bank (2018a). *Context, Understanding Policy, Topics, Skills Development*.
https://www.worldbank.org/en/topic/skillsdevelopment?qterm_test1=21st+skills#1
- World Bank (2018b). *Solutions, Understanding Policy, Topics, Skills Development*.
https://www.worldbank.org/en/topic/skillsdevelopment?qterm_test1=21st+skills#2
- UNESCO (2021). *Reimagining our Futures Together: A New Social Contract for Education*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707.locale=en>
- Wodon, Q. (2014, December 2015). *Investing in Young Children: Two New Resources on ECD*. Published on Education for Global Development.
<https://blogs.worldbank.org/education/investing-young-children-two-new-resources-eed>

Bölüm

-10-

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE ÖZEL GEREKSİNİMLİ ÇOCUKLARA YÖNELİK EĞİTİM POLİTİKALARI

Özel eğitim, akranlarına göre bireysel ve gelişimsel olarak anlamlı farklılıkları olan bireylerin eğitimlerini sağlamak için özel olarak yetiştirilmiş personel, özel olarak geliştirilmiş eğitim programları ve uygun ortamlarda yapılan bireyin topluma uyumunu ve bağımsız bir şekilde kendine yetebilecek düzeye gelmesini sağlayan eğitimidir (MEB, 2006). Özel gereksinimli bireylerin herhangi bir yetersizliklerinden kaynaklanan engelleri en aza indirebilmek amacıyla uzman personel yoluyla bireylere sunulan her türlü eğitim, müdahale ya da desteğe de özel eğitim denilmektedir. Bu hizmetlerden yararlanan bireyler için geçmişte yapılan yasa ve yönetmeliklerde özürlü ve engelli ifadesi kullanılmaktayken günümüzde “özel eğitime ihtiyacı olan birey” ya da “özel gereksinimli birey” ifadelerinin kullanılması daha uygun bulunmaktadır.

Geçmişten günümüze özel eğitimin tarihçesine bakıldığında özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başladığı görülmektedir. Uluslararası alanda yapılan anlaşmalara bakıldığında ilk imzalanan anlaşmalarda kendisine tam anlamıyla yer bulamayan özel eğitim; anlaşmaların uygulanmasında yaşanan ayrımcılıklar, eksiklikler ya da ihmallerin tepki çekmesi ve bunun sonucunda başlayan hak arama faaliyetleri sonucunda uluslararası anlaşmalarda yerini almaya başlamıştır. Sonraki süreçte ise sosyal devlet anlayışının gelişmesi sonucu devletlerin hizmet çeşitlerinde yer bulmaya başlayan ve zaman içinde bir bilim dalı haline gelerek günümüzde devletlerin sosyal politikalarında önemli bir yere sahip olan bir kavram haline gelmiştir.

10.1. Uluslararası Alanda Yapılan Anlaşmalarda Özel Eğitim

Uluslararası anlaşmalar; devletlerin kendi aralarında, uluslararası örgütlerle ya da uluslararası örgütlerin kendi aralarında yaptıkları sözleşmelerdir. Türkiye Cumhuriyeti usulüne göre yürürlüğe konulmuş uluslararası anlaşmalar, 1982 Anayasasının 90. maddesi gereği kanun hükmündedir. Bu anlaşmalar ile ilgili Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle

Yararlanılan Kaynaklar

- 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982). *Resmî Gazete*, 17863, 09.11.1982. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/>
- Akçamete, G., Büyükkarakaya, H. S., Bayraklı, H., & Yıldırım, E. S. (2012). Eğitim politikalarının yansımaları: genel ve özel eğitim. *Journal of Educational Sciences & Practices*, 11(22), 191-208.
- Akyüz, E. (2001). Çocuk Hakları Sözleşmesinin temel ilkeleri ışığında çocuğun eğitim hakkı. *Millî Eğitim Dergisi*, 151, 3-24.
- Aybay, R. (2006). *Açıklamalı İnsan Hakları Evrensel Bildirisi*. Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 113.
- Baykoç Dönmez, N. (2011). *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitim*. Ankara: Eğiten Kitap Yayınevi.
- Cılga, İ. (2001). Özürlülerin yaşam kalitesi. *Ufuk Ötesi Bilim Dergisi*, 1(1), 79-89.
- Çelik, E. (2006) Onuncu yılında Birleşmiş Milletler Engelli Kişilerin İnsan Hakları Sözleşmesi ve sözleşme ruhu. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(7), s. 219-246.
- Çocuklar İçin Özel Gereksinim Değerlendirmesi Hakkında Yönetmelik (2019). *Resmî Gazete*, 30692, 20.02.2019. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/02/20190220-1.htm>
- Destek Özel Eğitim Hizmetlerinin Verimliliğinin Araştırılması Projesi (DESÖP). (2013). *Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel md.*
- Gürsel, O. (2003). *Bireyselleştirilmiş Eğitim Programlarının Geliştirilmesi*. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayın No 1484, Açıköğretim Fakültesi Yayın No 794.
- Karaman-Kepenekçi, Y. (2008). *Eğitimciler için İnsan Hakları ve Vatandaşlık*. Ankara: Ekinoks Yayınevi.
- Kargın, T. (2003), Cumhuriyet'in 80. Yılında Özel Eğitim, *Millî Eğitim Dergisi*, 160.
- Kargın, T. (2004). Kaynaştırma: Tanımı, gelişimi ve ilkeleri. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 5(2), ss. 1-13.
- Kargın, T. (2007). Eğitsel değerlendirme ve bireyselleştirilmiş eğitim programı hazırlama süreci. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*. 8 (1), 1-15
- Kurulu, B.M.G. (1948). İnsan hakları evrensel beyanname. *İnsan & İnsan*, 61, 795-808
- MEB (2016). *Destek Eğitim Odası Kılavuzu*. https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2016_08/03045051_destek_egitim_odasi_kilavuz.pdf
- MEB (2017). *Özel Eğitim Hizmetleri Kılavuzu*. Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Müdürlüğü, https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_12/07143429_ozel_egitim_hizmetleri_kilavuzu.pdf
- MEB (2018). *Rehberlik ve Araştırma Merkezi Kılavuzu*. Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Müdürlüğü. https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_01/17234231_ram_kilavuzu_2018.pdf

- MEB (2019, Mayıs 21). *Rehberlik Hizmetlerinde Kullanılan Formlar*. https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_05/21151730_FORM_HARITASI_21.05.19.pdf
- MEB (2020a). *Türkiye’de Özel Eğitim Hizmetleri*. Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Müdürlüğü. https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_09/13143029_TURKYYEYDE_OZEL_EYYTYM_HYZMETLERY.pdf
- MEB (2020b). *Rehberlik ve Araştırma Merkezi Yönergesi*. https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_08/31230315_RAM_YONERGESY.pdf
- MEB, (t.y.). *Özel Eğitim Değerlendirme Kurulu*. <https://orgm.meb.gov.tr/www/ozel-egitim-degerlendirme-kurulu/icerik/1930>
- Orhan, S., & Genç, K.G. (2014). Engellilere yönelik ülkemizdeki özel eğitim hizmet uygulamaları ve örnek ülke karşılaştırması, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 35(2): 115-146
- Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği (2012). *Resmî Gazete*, 28360, 21.07.2012. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/07/20120721-10.htm>
- Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği (2018). *Resmî Gazete*, 30471, 07.07.2018. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/07/20120721-10.htm>
- Özel Eğitim Kurumları Yönetmeliği (2012). *Resmî Gazete*, 28360, 21.07.2012. https://ookgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_09/06103840_Ozel_EYitim_KurumlarY_YonetmeliYi.pdf
- Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu-ÖEMÇK (1983). *Resmî Gazete*, 18192, 15.10.1983. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18192.pdf>
- Pamuk, H., & Melekoğlu, M. (2021). Özel eğitimde geçmişten günümüze hak savunucular olarak aileler, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(3): 557-569
- RAMDEVU (t.y.). *T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Rehberlik ve Araştırma Merkezi Randevu*. <https://ramdevu.meb.gov.tr/>
- Sucuoğlu, B. (2004). Türkiye’de kaynaştırma uygulamaları: Yayınlar/ araştırmalar. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 5 (2), 15-23.
- Sucuoğlu, B., & Kargın, T. (2006). *İlköğretimde Kaynaştırma Uygulamaları Yaklaşımlar Yöntemler Teknikler*. İstanbul: Morpa Yayınları.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (t.y.). *Çocuklar için Özel Gerekseşim Raporu (ÇÖZGER)*. <https://erapor.saglik.gov.tr/portal/detay/cocuklar-icin-ozel-gerekseşim-raporu-cozger-13>
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) (2012). *Üstün Yetenekli Çocukların Keşfi, Eğitimleriyle ilgili Sorunların Tespiti ve Ülkemizin Gelişimine Katkı Sağlayacak Etkin İstihdamlarının Sağlanması Amacıyla Meclis Araştırma Komisyonu Raporu*. <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss427>.
- U.S. Department of Education. (2014). *The Condition of Education 2014*. <http://nces.ed.gov/pubs2014/2014083.pdf>.

Bölüm

-11-

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE ÖĞRETMEN YETİŞTİRME POLİTİKALARI

11.1. Öğretmen Yetiştirme Politikalarının Önemi

Yaşadığımız çağda ivmesi azalmakla birlikte dünya nüfusu artmaya devam etmektedir. Dünya nüfusunun 2022 yılının sonunda 8 milyara ulaşacağı tahmin edilmektedir. Birleşmiş Milletlerin son tahminlerinde; küresel nüfusun 2030 yılında 8.5 milyar, 2050 yılında 9.7 milyar ve 2100 yılında 11 milyar civarında olacağı öngörülmektedir (UN, t.y.). Nitekim 2021 yılı dünya doğurganlık hızı 2.3 doğum olarak belirlenmiştir. Dünya genelinde 0-14 yaş arası 1.98 milyar çocuk yaşamaktadır. Ülkemizde bu yaş grubu çocuk sayısı, genel nüfusun yaklaşık %24'lük bölümünü oluşturmaktadır (World Bank Open Data, t.y.). Bu bağlamda insanlık adına en üst düzeyde fayda sağlamak için beşerî sermayeye yatırım yapılmasının önemi sık sık dile getirilmektedir. Bu nedenle nüfus eğilimlerinin anlaşılması ve demografik değişimlerin öngörülmesi gerek ulusal gerek bölgesel gerekse küresel boyutta kalkınmanın planlanmasında kritik bilgiler sunan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Human Capital Project, t.y.).

Refahın sağlanmasında demografik koşullar ekonomik büyümeye elverişli olsa bile; kaliteli sağlık ve eğitim hizmetlerinin yaşamın erken yıllarından itibaren sunulması, istihdam, sosyal koruma, emeklilik planları, yaşam boyu öğrenme gibi olanakların arttırılması, ölüm oranlarını azaltıcı tedbirlerin alınması ve cinsiyet eşitliğini destekleyen girişimlerde bulunulması temel yapı taşları olarak görülmektedir. Özellikle demografik geçişin henüz tamamlanmadığı ülkelerde insana yapılan yatırım olanaklarının arttırılması ve çeşitlendirilmesi, sürdürülebilir kalkınma çalışmalarının merkezinde yer almaktadır. Bu çerçevede Birleşmiş Milletlerin Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşmak için her düzeyde kapsayıcı, eşitlikçi, kaliteli ve öğrenci merkezli eğitim sağlamanın öneme dikkat çekilmektedir (Bloom, Canning ve Sevilla, 2001, s.2-5).

Yararlanılan Kaynaklar

- Akkari, A. (2004). Education in the Middle East and North Africa: The current situation and future challenges. *International Education Journal*, 5(2), 144-153.
- Anderson, K. H., & Heyneman, S. P. (2005). Education and social policy in Central Asia: The next stage of the transition. *Social Policy & Administration*, 39(4), 361-380.
- Baran, E., & Canbazoglu Bilici, S. (2015). Teknolojik pedagojik alan bilgisi (TPAB) üzerine alan yazın incelemesi: Türkiye örneği. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30(1), 15-32.
- Ben-Peretz, M., & Lotan, R. (2010). Social and cultural influences on teacher education. *International Encyclopedia of Education*, 7, 525-531.
- Bloom, D. E., Canning, D., & Sevilla, J. P. (2001). *Economic Growth and the Demographic Transition*. NBER Working Paper, No. 8685. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w8685/w8685.pdf
- Braat, M., Engelen, J., van Gemert, T., & Verhaegh, S. (2020). The rise and fall of behaviorism: The narrative and the numbers. *History of Psychology*, 23(3), 252-280. <https://doi.org/10.1037/hop0000146>
- Bruns, B., & Luque, J. (2015). *Great Teachers: How to Raise Student Learning in Latin America and the Caribbean*. Washington, DC: World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/20488>
- Center on the Developing Child (2007a). *The Science of Early Childhood Development (InBrief)*. www.developingchild.harvard.edu.
- Center on the Developing Child (2007b). *Early Childhood Program Effectiveness (InBrief)*. www.developingchild.harvard.edu.
- Center on the Developing Child (2007c). *The Impact of Early Adversity on Child Development (InBrief)*. www.developingchild.harvard.edu.
- Cheng, Y. C., Chow, K. W., & Mok, M. M. C. (2004). Reform of teacher education amid paradigm shift in school education. In *Reform of Teacher Education in the Asia-Pacific in the New Millennium* (pp. 1-19). Springer, Dordrecht.
- Clipa, O., & Mata, L. (2020). European educational policies on teacher training for early childhood education. In M. Oliinyk, O. Clipa, M. Stawiak-Ososińska (eds) *Trends and Prospects of the Educational System and Educators Professional Training Development* (pp. 15-27). LUMEN, Romania.
- Council of the European Union (2007, May 31). *The EU and Central Asia: Strategy for a New Partnership*. 10113/07. https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/st_10113_2007_init_en.pdf

- Devercelli, A. E., & Beaton-Day, F. M. (2020). *Better Jobs and Brighter Futures: Investing in Childcare to Build Human Capital (English)*. <http://hdl.handle.net/10986/35062>
- Efegil, E. (2010). The European Union's new Central Asian strategy. In E. Kavalski (ed) *The new Central Asia: The Regional Impact of International Actors* (pp. 71-87). World Scientific.
- Eg  a, D. (2020). Introduction: Central Asia – “The land beyond the river”. In Eg  a, D. (eds) *Education in Central Asia. Education, Equity, Economy* (pp.1-20), Vol 8. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-50127-3_1
- El-Kogali, S., & Krafft, C. (2015a). Global and regional perspectives of early childhood development in the Middle East and North Africa. In *Expanding Opportunities for the Next Generation* (pp. 15-47). <http://dx.doi.org/10.1596/978-1-4648-0323-9>
- El-Kogali, S., & Krafft, C. (2015b). The way forward: some policies and programs to promote early childhood development in the Middle East and North Africa. In *Expanding Opportunities for the Next Generation* (pp. 49-63). <http://dx.doi.org/10.1596/978-1-4648-0323-9>
- Ellis, C. (2021). History of colonial education. In Sarangapani, P.M., Pappu, R. (eds) *Handbook of Education Systems in South Asia. Global Education Systems* (pp.363-389). Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-15-0032-9_70
- European Commission (2022) *Interim Report of the Commission Expert Group on Quality Investment in Education and Training*. Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2766/37858>
- European Commission Strategic Framework for European Cooperation in Education and Training (2021). *Council Resolution on a Strategic Framework for European Cooperation in Education and Training Towards The European Education Area and Beyond (2021-2030)*. Official Journal of the European Union 26,02,2021 C66/1 C_2021066EN.01000101.xml (europa.eu)
- European Education Area (t.y.). *Home, Focus on Topics, Education Levels, What's New?, Research and Tools and Funding*. <https://education.ec.europa.eu/>
- Gallagher, J. J. (1994). Teaching and learning: New models. *Annual review of psychology*, 45, 171-195.
- Hammett, D. (2008). Disrespecting teacher: The decline in social standing of teachers in Cape Town, South Africa. *International Journal of Educational Development*, 28(3), 340-347.
- Heckman, J. J. (2000). Policies to foster human capital. *Research in Economics*, 54(1), 3-56.

- Heckman, J. J. (t.y.). *The Heckman Curve*. https://heckmanequation.org/www/assets/2020/06/F_Heckman_Sharegraphic_ROIChart_2019-1.jpg
- Heckman, J., Grunewald, R., & Reynolds, A. (2006, July). The dollars and cents of investing early: Cost-benefit analysis in early care and education. *Zero to Three*, 26(6), 10-17.
- Human Capital Project (t.y.). *About the Human Capital Project*. <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital>
- Jha, J., Minni, P., & Ahmed, M. (2021). Mapping the profession of teaching in South Asia. In Sarangapani, P.M., Pappu, R. (eds) *Handbook of Education Systems in South Asia. Global Education Systems* (pp.1219-1246). Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-15-0032-9_26
- Kjørholt, A.T. (2012). The modern child and the flexible labour market: an introduction. In Kjørholt, A.T., Qvortrup, J. (eds) *The Modern Child and the Flexible Labour Market. Studies in Childhood and Youth* (pp.1-15). Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230314054_1
- Kumar, N. (2021). The history of education in South Asia. In Sarangapani, P.M., Pappu, R. (eds) *Handbook of Education Systems in South Asia. Global Education Systems* (pp.259-282). Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-15-0032-9_48
- Lauwerier, T, Akkari, (2015). Teachers and the quality of basic education in Sub-Saharan Africa. In *Education Research and Foresight* (pp.1-7). Working Papers Series, 11. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232733_eng <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:73216>
- Madhavi, R. L., & Pashpanadham, K. (2011, April). Teacher education programs in SAARC countries: A comparative study. In *International Forum of Teaching and Studies*, 7(2), 32-49. <http://dx.doi.org/10.21474/IJAR01/8283>
- MEB (2015). *İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü Eğitim-Öğretim Hizmeti Verenler İçin Belirlemiş Olan Etik İlkeler Genelgesi*. http://personel.meb.gov.tr/genelge_gorus_yonerge/ET%C4%B0K%20GENELGE.pdf
- MEB (2017). *Öğretmenlik Mesleği Genel Yeterlilikleri*. <https://oygm.meb.gov.tr/www/ogretmenlik-meslegi-genel-yeterlilikleri/icerik/39>
- MEB (2022). *Hizmet İçi Eğitim Faaliyetleri Kılavuzu*. <https://oygm.meb.gov.tr/www/hizmet-ici-egitim-faaliyetleri-kilavuzu-guncellendi/icerik/1028>
- MEB (t.y.). *Strateji Geliştirme Başkanlığı Örgün Eğitim İstatistikleri*. <https://istatistik.meb.gov.tr>
- Millî Eğitim İstatistikleri (2021/'22). *Örgün Eğitim 2020/'21*. <https://meb.gov.tr/2021-2022-orgun-egitim-istatistikleri-aciklandi/haber/27552/tr>

- Miyahara, J., & Meyers, C. (2008). Early learning and development standards in East Asia and the Pacific: Experiences from eight countries. *International Journal of Early Childhood*, 40(2), 17-31.
- National Scientific Council on the Developing Child (2020). *Connecting the Brain to the Rest of the Body: Early Childhood Development and Lifelong Health Are Deeply Intertwined Working Paper* (No. 15). www.developingchild.harvard.edu.
- OECD (2005). *Teachers Matter: Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers, Education and Training Policy*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264018044-en>. https://read.oecd-ilibrary.org/education/teachers-matter-attracting-developing-and-retaining-effective-teachers_9789264018044-en#page1
- OECD/UNICEF (2021). *Education in Eastern Europe and Central Asia: Findings from PISA*, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/ebeeb179-en>.
- Organization for Security and Co-operation in Europe (2003). *Current Education Issues in Central Asia. A Background Paper from the Conflict Prevention Centre*. <https://www.osce.org/files/f/documents/9/d/39626.pdf>
- Resmî Gazete (2022, Şubat 14). Öğretmenlik Meslek Kanunu. <https://mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.7354.pdf>
- Regional Overview: East Asia and the Pacific (2011). *The Hidden crisis: armed conflict and education, EFA global monitoring report*. unesdoc.unesco.org/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_b421c35e-a257-4b66-9133-0f90e7b88a85?_=191719eng.pdf&to=18&from=1
- Rimm-Kaufman, S. (2015, March). *Improving Students' Relationships with Teachers to Provide Essential Supports for Learning*. <http://www.apa.org/education/k12/relationships.aspx>
- Roberts, A. (2007). Global dimensions of schooling: Implications for internationalizing teacher education. *Teacher Education Quarterly*, 34(1), 9-26.
- Rury, J. L. (2005). The 19th century: beginnings of a modern school system. In *Education and Social Change* (pp. 67-103). Routledge.
- Sarangapani, P.M., Pappu, R. (2021). Education systems in South Asia. In Sarangapani, P.M., Pappu, R. (eds) *Handbook of Education Systems in South Asia. Global Education Systems* (pp.1-26). Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-15-0032-9_77
- Sheridan, S. M., Edwards, C. P., Marvin, C. A., & Knoche, L. L. (2009). Professional development in early childhood programs: Process issues and research needs. *Early Education and Development*, 20(3), 377-401.

- Sri Lanka National Commission for UNESCO (t.y.). *The South Asian Centre for Teacher Development (SACTD)*. http://www.slncu.lk/web/index.php?option=com_content&view=article&id=52&catid=13&Itemid=169&lang=en
- Strizek, G., Tourkin, S., & Erberber, E. (2014). *Teaching and Learning International Survey (TALIS) 2013: U.S. Technical Report (NCES 2015-010)*. U.S. Department of Education. Washington, DC: National Center for Education Statistics. <http://nces.ed.gov/pubsearch>.
- T.C. Dışışleri Bakanlığı Avrupa Birliğı Başkanlığı (t.y.). *Avrupa Birliğı*. <https://www.ab.gov.tr/105.html>
- Tatto, M. T. (2021). Teacher Education in the United States of America: An overview of the policies, pathways, Issues and relevant research. *Teacher Education Policy and Research*, 177-194.
- The Inter-American Dialogue (t.y.). *Teacher Quality*. <https://www.thedialogue.org/teacher-policy/>
- The International Task Force on Teachers for Education (t.y.). *Every Learner Deserves a Qualified teacher*. <https://teachertaskforce.org/>
- TÜİK (2021, Aralık 8). *Eğitim Harcamaları İstatistikleri, 2020*. TÜİK Kurumsal (tuik.gov.tr)
- UN (t.y.). *Population*. <https://www.un.org/en/global-issues/population>
- UNESCO (2010). *Early Childhood Care and Education, Regional Report: Europe and North America*. UNESCO Digital Library
- UNESCO (2010, January). *Teacher Training Initiative for Sub-Saharan Africa (TTISSA) Teacher Policy Development Guide*. <https://dakar.iiep.unesco.org/en/resources/teacher-training-initiative-sub-saharan-africa-ttissa>
- UNESCO (2020). *A review of the Use of Contract Teachers in Sub-Saharan Africa*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, France. ISBN 978-92-3-001187-1 <https://teachertaskforce.org/knowledge-hub/review-use-contract-teachers-sub-saharan-africa>
- UNESCO (2021, 7/26). *The Persistent Teacher Gap in Sub-Saharan Africa is Jeopardizing Education Recovery* <https://en.unesco.org/news/persistent-teacher-gap-sub-saharan-africa-jeopardizing-education-recovery>
- UNESCO Institute for Statistic (2016, October). *The World Needs Almost 69 Million New Teachers to Reach the 2030 Education On Goals*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246124>
- UNESCO Institute for Statistics (2019, September). *New Methodology Shows that 258 Million Children, Adolescents and Youth Are Out of School*. <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/new-methodology-shows-258-million-children-adolescents-and-youth-are-out-school.pdf>

- UNESCO. (1990). *Innovations and Initiatives in Teacher Education in Asia and the Pacific Region*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000087866>
- UNICEF (2017, May). *First 1000 Days the Critical Window to Ensure That Children Survive and Thrive*. <https://www.UNICEF.org/southafrica/media/551/file/ZAF-First-1000-days-brief-2017.pdf>
- World Bank (2001). *Brazil - Teachers Development and Incentives: A Strategic Framework*. Washington, DC. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/15463>
- World Bank (2017, March 30). *Well-Designed Early Childhood Development Programs Can Pay Big Dividends*. <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2017/03/30/well-designed-early-childhood-development-programs-can-pay-big-dividends>
- World Bank (2018). *World Development Report 2018: Learning to Realize Education's Promise*. Washington, DC: World Bank. doi:10.1596/978-1-4648-1096-1. <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2018>
- World Bank (t.y.a). *Understanding Poverty, Topics: Context Teachers*. <https://www.worldbank.org/en/topic/teachers#1>
- World Bank (t.y.b). *Understanding poverty, Topics: Strategy Teachers*. <https://www.worldbank.org/en/topic/teachers#2>
- World Bank Open Data (t.y.). *Population Ages 0-14, Total*. <https://data.worldbank.org/indicator/>
- Worldometer (t.y.). *Regions*. <https://www.worldometers.info/world-population/population-by-region/>
- Yurtsever Kılıçgün, M. (2022). *Erken Çocukluk Eğitimine Giriş*. EBYÜ Okulöncesi Öğretmenliği Bölümü Yayınlanmamış Ders Notları. Erzincan.

Bölüm

-12-

ÜLKEMİZDE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİ ALANINDA YAPTIĞI ÇALIŞMALARDAN ÖRNEKLER

12.1. Sivil Toplum Kuruluşu Kavramı

Tarihsel süreç içerisinde sivil toplum kavramının ortaya çıkışının; toplumsal yapılanmalarla, düşünce sistemleriyle ve değerlerle doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir. Sivil toplum kavramının felsefi kökleri, Antik Yunan filozofu Aristoteles'in yönetime ilişkin düşüncelerine dayanmaktadır. Aristoteles'e göre en iyi yönetim şekli, yasaların belirlediği kurallar dahilinde hür ve eşit haklara sahip halkın siyasal olarak bir araya gelmesidir. Bu yönetim yapısı ise ancak bireysel çıkarlardan bağımsız olarak konulan ve kamusal iyiliği sağlamayı hedefleyen kurallara uygun olarak yönetilen bir toplumsal yapı ile mümkündür. Aristoteles'in düşüncesinde dile getirilen ve siyasal toplum anlamında kullandığı düşünülen Politike Koinonia kavramı, "devlete karşı olmayan", "devletle benzer", "devletle özdeş" olarak anlam bulmuştur (Duman, 2008, s.348). Hegel'e göre de sivil toplum, "salt ihtiyaç üzerine kurulmuş toplumsal birim" olup, devlet ve aile ile ilgili olmayan tüm sosyal yapıları, kurumları ve değerleri ifade etmektedir. Benzer şekilde pek çok düşünce sisteminde de (Örn. Liberal, Marksist, Totaliter gibi) yer bulan sivil toplum kavramı, ilk kullanılmaya başlandığı günden bugüne kadar düşünsel anlamda değişimler geçirmiştir (Aslan, 2010, s.189).

Modern dünyada insanların ihtiyaçları, beklentileri ve talepleri artınca; halk kitleleri devlet karşısında hak talep etmeye ve siyasi irade üzerinde baskı oluşturmaya başlamıştır. Bu bağlamda halk kitlelerinin devletin yetersiz kaldığı noktalarda ortak amaçlar doğrultusunda bir araya gelmesi ile hızlı bir sivil toplum birlikteliği yaşanmıştır. Bu sivil toplum birlikteliği, toplumun modernleşme sürecine katkı sağlayarak, sivil toplum kuruluşlarının günümüz örgütlü toplumunun vazgeçilmez bir unsuru haline gelmesine neden olmuştur (Bora ve Çağlar, 2002, s.336-346).

Yararlanılan Kaynaklar

- 1163 Kooperatifler Kanunu (1969). *Resmî Gazete*, 13195, 10.05.1969. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.1163.pdf>
- 4688 Kamu Görevlileri ve Toplu Sözleşme Kanunu (2001). *Resmî Gazete*, 24460, 12.07.2001. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4688.pdf>
- 5253 Dernekler Kanunu (2004). *Resmî Gazete*, 25649, 23.11.2004. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5253.pdf>
- 5362 Esnaf ve Sanatkarlar Meslek Kuruluşları Kanunu (2005). *Resmî Gazete*, 25852, 21.06.2005. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5362.pdf>
- 5737 Vakıflar Kanunu (2008). *Resmî Gazete*, 26800, 27.02.2008. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5737.pdf>
- 6356 Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu (2012). *Resmî Gazete*, 28460, 07.11.2012. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6356.pdf>
- Abay, A. R. (2004). Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Sivil Toplum Örgütleri. 3. *Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, s.24-26.
- AÇEV (t.h.k). *Uluslararası Çalışmalarımız*. <https://www.acev.org/neler-yapiyoruz/uluslararasi-calismalarimiz/>
- AÇEV (t.h.l). *Hatay Dolu Buluşmalar*. <https://www.acev.org/neler-yapiyoruz/programlarimiz/kadinlar-icin/hayat-dolu-bulusmalar/>
- AÇEV (t.h.m). *Merkezlerimiz*. <https://www.acev.org/neler-yapiyoruz/merkezlerimiz/>
- AÇEV (t.y.a). *Yayınlarımız*. <https://www.acev.org/yayinlar/>
- AÇEV (t.y.b). *Anne Destek Programı*. <https://www.acev.org/neler-yapiyoruz/programlarimiz/anne-babalar-icin/anne-destek-programi/>
- AÇEV (t.y.c). *Baba Destek Programı*. <https://www.acev.org/neler-yapiyoruz/programlarimiz/anne-babalar-icin/baba-destek-programi/>
- AÇEV(t.y.d). *Anne-Çocuk Eğitim Programı*. <https://www.acev.org/neler-yapiyoruz/programlarimiz/cocuklar-icin/anne-cocuk-egitim-programi/>
- AÇEV (t.y.e). *Çocuk Eğitim Programı*. <https://www.acev.org/neler-yapiyoruz/programlarimiz/cocuklar-icin/cocuk-egitim-programi/>
- AÇEV (t.y.f). *Yaz Anaokulu Uygulamaları*. <https://www.acev.org/neler-yapiyoruz/programlarimiz/cocuklar-icin/yaz-anaokullari-uygulamalari/>
- AÇEV (t.y.g). *İlk İş Babalık*. <https://ilkisbabalik.acev.org/>

- AÇEV (t.y.h). *İlk 6 Yıl Mobil Uygulaması*. <https://www.acev.org/neler-yapiyoruz/projelerimiz/ilk-6-yil-mobil-uygulama/>
- AÇEV (t.y.ı). *Okuyan Bir Gelecek*. <https://www.acev.org/neler-yapiyoruz/projelerimiz/okuyan-bir-gelecek/>
- AÇEV (t.y.i). *AÇEV Okul Öncesi*. <https://www.acev.org/neler-yapiyoruz/projelerimiz/acev-okul-oncesi/>
- AÇEV (t.y.j). *Bir Kare Bin Çocuk*. <http://www.birkarebincocuk.com/>
- Adıgüzel, S. (2018) Sivil Toplum Örgütlerinin Ekonomiye Katkıları, 3. *Uluslararası El Ruha Sosyal Bilimler Kongresi*, 551-573.
- Akatay, A., ve Harman, S. (2014). *Sivil toplum kuruluşları: yönetim, yönetişim ve gönüllülük*. Bursa: Ekin Yayınevi
- Arabacı, A. (2003). Küresel Sivil Toplum Ağlarına Doğru: Küresel Düzlemde ve Avrupa Birliği'nde Çevreci Gruplar. *Sivil Toplum Dergisi*, 3, 1-19.
- Aral, N., Kandır, A. ve Can Yaşar, M. (2000). *Okulöncesi Eğitim 2*. İstanbul: Ya-Pa Yayın Pazarlama San. Ve Tic. A.Ş.
- Arslaner, N., & Hamdemir, B. (2007). Küreselleşmenin sivil toplum siyaseti. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 12-23.
- Aslan, S. (2010). Sivil toplum: Kavramsal değişim ve dönüşüm. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(33), 188-212.
- Aziz, F. (2019). *Sosyal girişim olarak sivil toplum kuruluşları ve sağlık hizmetine katkıları: Pakistan İslam Cumhuriyeti örneği*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Bora, T. ve Çağlar, S. (2002). Modernleşme ve batılılaşmanın bir taşıyıcısı olarak sivil toplum kuruluşları. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 3, 336-346.
- Chen, M. A. (1997). Nongovernmental organizations and the state". In W. K. Cummings and N. F. McGinn (Eds.) *International Handbook of Education and Development: Preparing Schools, Students and Nations for The TwentyFirst Century* (ss. 575586). Oxford: Pergamon Press.
- Çaha, Ö. (1999). *Sivil Toplum Aydınlar ve Demokrasi*. İz Yayıncılık, İstanbul.
- Çaha, Ö. (2007). *Aşkın (Transandantal) Devletten Sivil Topluma*. İstanbul: Plato Film Yayıncılık.
- Çaha, Ö., Çaylak, A., ve Tutar, H. (2013). *TRA2 Bölgesi Sivil Toplum Kuruluşları Profili*. Serka Kalkınma Ajansı Raporu, Kars.
- Çiçek, C. (2004). *Demokratikleşme Sürecinde Sivil Toplum Örgütleri Bir Alan Araştırması Örneği Olarak Güneydoğu*. Tohav Yayınları, Diyarbakır.
- Demir, F. (2013). Sendikaların kuruluşu ve işleyişi. *Çalışma ve Toplum*, 4, 1-26.
- Duman, F. (2008). *Sivil Toplum, Siyaset*. Ankara: Lotus Yayınevi.

- Engin, B. İ. (1995). *Dernek üyeliğinin kazanılması ve kaybedilmesi*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Eraslan, L. (2011). *Sivil Toplum ve Eğitim (ESTK)*. Ankara: Maya Akademi
- Fioramonti, L. (2005). Civil societies and democratization: assumptions, dilemmas and the South African experience. *Theoria*, 52(107), 65-88.
- Gündüz, A. Y., ve Kaya, M., (2014). Küresel Dünyada Sivil Toplum Kuruluşlarının Ekonomik Kalkınmadaki Rollerini Üzerine Bir Değerlendirme. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 6(10), 130-169.
- Kahraman, H. (2018). *Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının Eğitim Politikasına Etkisi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. Gazi Üniversitesi.
- Kara, Y. (2019). Makro Sosyal Hizmet Çerçevesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Önemi. *Aurum Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 155-169.
- Karataş, İ. H. (2013). Türk eğitim sisteminde sivil toplum kuruluşlarının STK’ların konumları ve işlevlerine yönelik okul yöneticilerinin görüşleri. *Millî Eğitim*, 42(198), 196-218.
- Koruncuk (t.y). *Hakkımızda*. <https://koruncuk.org/page/hakkimizda>
- Özbudun, E. (1999). *Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon*. (Editörler: Elisabeth Özdalga, Sune Persson), Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Özdemir, C. (2021). *Sivil Toplum Kurumlarının Yetimlere Yönelik Faaliyetlerinin Analizi: İHH Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi.
- Pakdemirli, B. (2019). Tarımsal kooperatiflerin dünya ve Türkiye’de Mevcut Durumunun Karşılaştırılması. *Anadolu Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 29(2), 177-187.
- Sarıbay, A. Y. (1998). *Siyaset Demokrasi ve Kimlik*. Bursa: Ekin Matbaacılık.
- Simurg Kadın Kooperatifleri Birliği. (2022). <https://simurg.org.tr/hakkimizda/> adresinden 2 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Sivil Toplum Geliştirme Merkezi (2012). <https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2020-09/siviliz-kasiim-2012-sayi-32.pdf>
- Spring, J. H. (2004). *How Educational Ideologies are Shaping Global Society: Intergovernmental Organizations, NGO’s, and the Decline of the Nation State*. London: Lawrence Erlbaum Asc. Publication.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü (t.y). *Dernekler Dairesi Başkanlığı, İstatistikler*. <https://www.siviltoplum.gov.tr/>
- T.C. İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü (t.y). *İstatistikler*. <https://www.siviltoplum.gov.tr/dernek-sayilari>

- Talas, M. (2011). Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (29), 387-401.
- Temelli, U. E. (2020). *Sivil Savunma ve Afet Kuruluşları*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Tosun, G. (2001). *Demokratikleşme perspektifinden devlet-sivil toplum ilişkisi*. İstanbul: Alfa Yayınları
- Tosun, T. (2008) Meşrutiyet'ten 1980'ler Türkiye'sine sivil toplum. *Dernekler Dergisi*, 3. <http://derneklerdergisi.com/tr>
- Türk Eğitim Derneği (t.y.). *TED Hakkında*. <https://www.ted.org.tr/>
- Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı (t.y.). *Hakkımızda*. <https://tegv.org/biz-kimiz>
- Türkiye Okul Öncesi Eğitimi Geliştirme Derneği (t.y.). *Hakkında*. <https://www.tooegd.org.tr/hakkında/>
- Uğur, S. (2011). *Sivil Toplum Kuruluşlarının Sosyal Yardım ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Uslu, İ. (1999). Bir Sosyal Siyaset Vasıtası Olarak Kâr Gütmeyen Kuruluşlar: ABD Örneği, [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Ünal, I. ve Özsoy, S. (1999). Toplumsal bilimlerdeki yeni açılımlar ışığında Türkiye'de eğitim bilimleri. IV. *Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi, Kongre Bildirileri*, s.33-59.
- Yerasimos, S. (2001). *Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye, Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yetkin Cılızoğlu, G. (2004). *Sivil toplum örgütlerinin iletişim süreci*. Kocaeli: Yayıncı Yayınları.
- Yıldırım, E. (2005). Apolitik Politikaların İnşacıları Olarak Sivil Toplum. *Sivil Toplum: Düşünce & Araştırma Dergisi*, 3(10), 61-72.
- Yıldırım, İ. (2004). *Demokrasi Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, M. (2003). Sivil toplum ve devlet. *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(2), 226-242.
- Yıldız, Ö. (2007). Sivil toplum örgütleri, 'özerklik': Kavramsal bir açılım. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 53-58.
- Yürük-Silahtaroglu, Z. (2004). *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları ve Lobicilik Faaliyetleri*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Bölüm

-13-

ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİ POLİTİKALARI ÖRNEKLERİ

Ülkelerin eğitim sistemlerinin oluşmasını etkileyen faktörler arasında ülkelerin demografik durumları, sosyal, kültürel ve ekonomik koşullar gibi birçok özellik yer alır. Sahip olunan bu özellikler, ülkelerin eğitim politikalarının belirlenmesinde önemli bir yer tutar. Bu bölümde hem dünya genelindeki eğitim politikalarına ilişkin bir perspektif sağlanması hem de farklı coğrafyalardaki ülkelerin erken çocukluk eğitimi politikalarının tanınması amacıyla bilgiler sunulmuştur.

13.1. Avustralya

13.1.1. Ülke Hakkında Genel Bilgiler

Dünyanın en küçük kıtası ve en büyük ülkelerinden biri olan Avustralya, güney yarımkürede Pasifik ve Hint okyanusları arasında yer alır. Avustralya'nın yüzölçümü yaklaşık 7.7 milyon km²'dir. 2022 yılı verilerine göre Ülke nüfusu yaklaşık 25.8 milyon kişidir (Rickard, ve ark., 2022). Avustralya (Resmî adıyla Avustralya Milletler Topluluğu), 6 eyaletten oluşan federal bir devlettir. Her eyaletin bir anayasası vardır ve hükümetler sınırlı bir egemenlik derecesine sahiptir (International Bureau of Education, 2010a).

13.1.2. Eğitim Sisteminin Amaç ve Politikaları

Avustralya'daki eğitim mevzuatı ve uygulaması, temel olarak tüm eğitim seviyelerine erişimde eşitlik ilkesine dayanır. 1995 yılında Adelaide'da bir araya gelen Eyalet, Bölge ve Federal Eğitim Bakanları 21.yy.'da okul eğitimi için yeni Ulusal Hedefleri (Adelaide Declaration on National Goals for Schooling) onaylamışlardır. Böylece Hükümetler tarafından, sosyal açıdan uyumlu ve kültürel açıdan zengin bir toplum için; mükemmellik arayışını teşvik eden, çeşitli eğitim seçenekleri ve özlemlerini mümkün kılan, tüm gençlerin yüksek kaliteli eğitim alma hakkını güvence altına alan, kamu kaynaklarının ekonomik kullanımını teşvik eden ve okullaşmanın katkısını destekleyen kamu politikalarının belirlenmesi noktasında ortak bir karar alınmıştır. Ulusal Hedefler ile tüm genç

Yararlanılan Kaynaklar

- Akademik Coğrafya (t.y.). *Çin Halk Cumhuriyeti*. [https://www.akademikcografya.com/cin-halk-cumhuriyeti-cografyasi#:~:text=Y%C3%BCz%C3%B6l%C3%A7%C3%BCm%C3%BC%3B%209%2C596%2C960%20km%C2%B2'dir%20\(dir%3B%20S%C4%B1n%C4%B1r%20kom%C5%9Fular%C4%B1%20olduk%C3%A7a%20fazlad%C4%B1r](https://www.akademikcografya.com/cin-halk-cumhuriyeti-cografyasi#:~:text=Y%C3%BCz%C3%B6l%C3%A7%C3%BCm%C3%BC%3B%209%2C596%2C960%20km%C2%B2'dir%20(dir%3B%20S%C4%B1n%C4%B1r%20kom%C5%9Fular%C4%B1%20olduk%C3%A7a%20fazlad%C4%B1r).
- Alduais, A., & Deng, M. (2019). The effect of the national plan (2010-2020) on the development of special education in China: Evidence from before-after design at a 7-year interval. *Education Sciences*, 9(2), 95.
- Australian Children's Education & Care Quality Authority (t.y.a) *Tips for Parents*. <https://www.startingblocks.gov.au/other-resources/factsheets/choosing-the-right-service-for-your-child>
- Australian Children's Education & Care Quality Authority (t.y.b). *National Quality Framework*. <https://www.acecqa.gov.au/>
- Australian Children's Education & Care Quality Authority (t.y.c). *Home, National Quality Framework, Approved Learning Frameworks*. <https://www.acecqa.gov.au/>
- Australian Children's Education & Care Quality Authority (t.y.d). *Assessment and Rating Process*. <https://www.acecqa.gov.au/assessment/assessment-and-rating-process>
- Australian Early Development Census (t.y.) *About*. <https://www.aedc.gov.au/>
- Australian Government (t.y.). *Department of Education Skills and Employment, Country Education Profiles*. <https://internationaleducation.gov.au/Services-And-Resources/services-for-organisations/Pages/Services-for-organisations.aspx>
- Australian Government Department of Education (2009). *Employment and Workplace Relations for the Council of Australian Governments, Belonging, Being & Becoming: The Early Years Learning Framework for Australia*. Canberra: Dept. of Education, Employment and Workplace Relations for the Council of Australian Governments. https://internationaleducation.gov.au/Documents/ED15-0091_INT_Australia_Country_Education_Profile_2015_ACC.pdf
- Australian Institute for Teaching and School Leadership (t.y.). *About AITSL*. <https://www.aitsl.edu.au/about-aitsl>
- Baldan, B. (2017). Küba eğitim sistemi ve küba'da öğretmen yetiştirme. *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(2), 1-15.
- Branigan T. (2014, Jul 31). *China reforms hukou system to improve migrant workers' right*, *The Guardian*. www.theguardian.com/world/2014/jul/31/china-reform-hukou-migrant-workers.

- Correa, Y. S. (2016, March 28). Gramma, Cuba, Educate Your Child Program. An Essential Guide. <https://en.granma.cu/cuba/2016-03-28/an-essential-guide>
- Council of Ministers of Education (t.y.). *Overview*. <https://www.cmec.ca/299/Education-in-Canada-An-Overview/index.html>
- Department of Basic Education (t.y.a). *The South African National Curriculum Framework for children from Birth to Four*. <https://www.education.gov.za/Portals/0/Documents/curriculum%20docs/NCF%202018/NCF%20English%202018%20web.pdf?ver=2018-05-14-124718-317>
- Department of Basic Education (t.y.b). *Curriculum, National Curriculum Framework for Children from Birth to Four*. <https://www.education.gov.za/curriculum/nationalcurriculumframeworkforchildrenfrombirthtofour.aspx>
- Department of Basic Education (t.y.c). *Practical Guidelines: How parents can contribute meaningfully to the success of their children in schools*. <https://www.education.gov.za/Informationfor/ParentsandGuardians.aspx>
- Department of Basic Education (t.y.d). *Information of Initial Teacher Education*. <https://www.education.gov.za/Informationfor/Teachers/InitialTeacherEducation/tabid/416/Default.aspx>
- Domazeti, R. (2019). *Mısır'da Eğitim: İdeolojik Yönetimlerin Eğitim Mücadelesi*. https://insamer.com/tr/misirda-egitim-ideolojik-yonetimlerin-egitim-mucadelesi_1953.html
- Education for All (2015a). *Education for All 2015 National Review Report: Australia*. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000231060>
- Eurydice (2022a, June 16). *Political, Social and Economic Background and Trends. Italy*. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/italy/italy>
- Eurydice (2022b, September 27). *Early Childhood Education and Care*. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/italy/early-childhood-education-and-care>
- Finnish Government (t.y). *Ministry of Education and Culture*. <https://okm.fi/en/education-system>
- Friendly, M., Feltham, L.E., Mohamed, S., Nguyen, N. T., Vickerson, R., & Forer, B. (2020). *Early Childhood Education and Care in Canada 2019*. Toronto: Childcare Resource and Research Unit. <https://childcarecanada.org/sites/default/files/ECEC-Canada-2019-about-contents-data-sources.pdf>
- Government of Canada (2017). *Multilateral Early Learning and Child Care Framework*. https://www.canada.ca/content/dam/canada/employment-social-development/programs/early-learning-child-care/reports/2017-multilateral-framework/MEL_and_CCF-EN.pdf

- Hamarat, F. (2018). Küba Eğitim Sistemi. Editör. Ali Balcı. Karşılaştırmalı Eğitim Sistemleri içinde (ss. 639-659). Ankara: Pegem Akademi.
- Herman, C., Zlotnik, C.L., & Collins, S. (2011). *Social Services in Cuba. National Association of Social Workers*. <http://www.naswdc.org/nasw/swan/cuba-Report.pdf>
- International Bureau of Education (2010a). *Australia; World Data on Education (VII Ed. 2010/2011)*. http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Publications/WDE/2010/pdf-versions/Australia.pdf
- International Bureau of Education (2010b). *China; World Data on Education (2010/11)*. http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Publications/WDE/2010/pdf-versions/China.pdf
- International Bureau of Education (2010c). *India; World Data on Education (2010/11)*. http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Publications/WDE/2010/pdf-versions/India.pdf
- Joshi, A., Taylor, A. (2005) Perceptions of early childhood teachers and parents of teacher-parent interactions in an Indian context. *Early Child Development and Care*, 175(4), 343-359. DOI: 10.1080/0300443042000266213
- Kapoor, S. (2006). Early childhood care and education: An Indian perspective. In *Early Childhood Care & Education* (pp. 133-151). Routledge.
- Killoran, I, & Parekh, G. (2011). Teacher education in Canada. *Focus on Teacher Education*, 10 (4), 1-13. https://www.academia.edu/10288680/Teacher_Education_in_Canada
- Kritzer, J. B. (2012). Comparing Special Education in the United States and China. *International Journal of Special Education*, 27(2), 52-56.
- Lewis, J. W. and the others (2022, October 11). *Encyclopedia Britannica. China*. <https://www.britannica.com/place/China>.
- Mabokela, R. O., & Mlambo, Y. A. (2017). Access and equity and south african higher education: a review of policies after 20 years of democracy. *Comparative Education Review*, 61 (4), 780-803.
- Malakcıoğlu, C. (2021). Kanada. Ed. A. Oktay, Ö. Polat. *Dünya Ülkelerinde Eğitim Sistemleri Ve Okul Öncesi Eğitim* içinde (ss. 571-590). Ankara: Pegem Akademi
- Mazlum, M. M. (2018). Hindistan eğitim sistemi. A. Balcı (Ed.). *Karşılaştırmalı Eğitim Sistemleri* içinde (s.437-458). Ankara: Pegem Akademi
- MEB (2018). BRICS Ülkelerinde Eğitim Sistemi. https://mtegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_06/26100749_BRICS_Ylklerinde_EYitim_Sistemi.pdf

- MEB Teftiş Kurulu Başkanlığı (t.y.). *Çin Halk Cumhuriyeti*. <http://tkb.meb.gov.tr/yayinlar/%C3%87in%20E%C4%9Fitim%20Sistemi.pdf>
- Millî Eğitim Bakanlığı, 2016, Temmuz 19). *İstanbul Kağıthane İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü Seyrantepe Ortaokulu Uluslararası "Herkes İçin Okul" Projesi*. <https://kagithane.meb.gov.tr/www/seyrantepe-ortaokulu-uluslar-arasi-quotherkes-icin-okulquot-projesi/icerik/281>
- Ministerial Council on Education (1999, April). *Employment, Training and Youth Affairs, The Adelaide Declaration on the Goals for Schooling in the Twenty-First Century*. Adelaide: Ministerial Council on Education, Employment, Training and Youth Affairs. <https://planipolis.iiep.unesco.org/en/1999/adelaide-declaration-national-goals-schooling-twenty-first-century-4183>
- Ministerio de Educación de la República de Cuba (t.y.). *Primera Infancia. Plan Educativo*. <https://www.mined.gob.cu/primera-infancia/plan-educativo/>
- Ministry of Education Government of India (t.y.a). *About Us*. https://www.education.gov.in/en/policy_initiatives
- Ministry of Education Government of India (t.y.b). *Documents and Reports. National Education Policy 2020*. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
- National Bureau of Statistics of China (2015). *China Statistical Yearbook, China Statistics Press, Beijing*. www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2015/indexeh.htm
- National Council of Educational Research and Training (t.y.). *About us*. <https://ncert.nic.in/about-us.php?ln=>
- National Early Childhood Care And Education Curriculum Framework (2014). https://wcd.nic.in/sites/default/files/national_ecce_curr_framework_final_03022014%20%282%29.pdf
- Niran, Ş. (2021). Hindistan. Editörler. A. Oktay, Ö.Polat. *Dünya Ülkelerinde Eğitim Sistemleri ve Okul Öncesi Eğitim* içinde. (ss.309-340). Ankara: Pegem Akademi.
- NUFFIC (t.y.). *Home, Education systems, Finland. Education system Finland described and compared with the Dutch system*. <https://www.nuffic.nl/sites/default/files/2020-08/education-system-finland.pdf>
- OECD (2016). *Education in CHINA a Snapshot*. <https://www.oecd.org/china/Education-in-China-a-snapshot.pdf>
- OECD (t.y.). *Italy*. https://gpseducation.oecd.org/CountryProfile?primary_Country=ITA
- Oğuz, E. (2018). Mısır Arap cumhuriyeti eğitim sistemi. Editör. A. Balcı. *Karşılaştırmalı Eğitim Sistemleri* içinde (ss.683-700). Ankara: Pegem Akademi

- Opetushallitus (2016). *Esiopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014. Määräykset ja ohjeet 2016:1. Tampere: Opetushallitus.* https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/esiopetuksen_opetussuunnitelman_perusteet_2014.pdf
- Ördek İnceoğlu, S. ve Aslan, D. (2020). Hindistan’da erken çocukluk eğitimi. Editör. D. Aslan. *Farklı Ülkelerde Erken Çocukluk Eğitimi* içinde (s. 155-164). Ankara: Pegem Akademi.
- Rickard, J. D., and the others. (2022, October 3). *Encyclopedia Britannica, Australia.* <https://www.britannica.com/place/Australia>.
- Robson, K. (2012). *Sociology of Education in Canada.* Canada: Pearson Education.
- Schleicher, A. (2012). *Preparing Teachers and Developing School Leaders for the 21st Century: Lessons from around the World,* International Summit on the Teaching Profession, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264174559-en>.
- South Africa Government (t.y.). *White Papers.* https://www.gov.za/sites/default/files/gcis_document/201409/interimpolicy-earlychildhood19970.pdf
- State Council of Educational Research and Training (t.y.). *About us.* <http://scert.delhi.gov.in/about-us>
- Stringfixer (t.y.). *Indian Education.* https://stringfixer.com/tr/Indian_education
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (t.y.a). *Çin Halk Cumhuriyeti’nin Siyasi Görünümü.* <https://www.mfa.gov.tr/cin-halk-cumhuriyeti-siyasi-gorunumu.tr.mfa>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (t.y.b). *Finlandiya’nın Siyasi Görünümü.* <https://www.mfa.gov.tr/finlandiya-siyasi-gorunumu.tr.mfa>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (t.y.c). *Hindistan’ın Siyasi Görünümü.* <https://www.mfa.gov.tr/hindistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (t.y.d). *Kanada’nın Siyasi Görünümü.* <https://www.mfa.gov.tr/kanada-kunyesi.tr.mfa>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (t.y.e). *Mısır’ın Siyasi Görünümü.* <https://www.mfa.gov.tr/misir-kunyesi.tr.mfa>
- The Australian Qualifications Framework (t.y.). *The Framework, The Australian Qualifications Framework* (Second Edition January 2013). <https://www.aqf.edu.au/framework/australian-qualifications-framework>
- Tinajero, A. (2010, April 27). *Scaling-up Early Child Development in Cuba-Cuba’s Educate Your Child Program: Strategies and Lessons from the Expansion Process.* Washington, DC: The Brookings Institution. <https://www.brookings.edu/research/scaling-up-early-child-development-in-cuba-cubas-educate-your-child-program-strategies-and-lessons-from-the-expansion-process/>

- Tunçer, S.A. (2020). Kanada’da çocuklara yönelik yönetsel örgütlenme ve politikalar. Editörler: Y. Mamur Işıkçı, A. Dirikoç. *Çocuklara Yönelik Karşılaştırmalı Yönetsel Yapılar içinde* (s.273-297). Ankara. Astana Yayıncılık.
- UNESCO (2006). *International Bureau of Education. Egypt: Early Childhood Care and Education (ECCE) programmes.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000147187>
- UNESCO (2014). *Education for all in Egypt 2000-2015: A National Assessment.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000229905>
- UNESCO (t.y.). *International Bureau of Education. Canada.* <http://www.ibe.unesco.org/en/country/canada>
- UNICEF. (2016). *Early Childhood Development in Cuba: Sharing the Experience of a Scaled-Up Integrated System that Promotes the Best Start in Life for Every Child.* http://www.unicef.org/cuba/cu_resources_earlychildhooddevelopmentlibro.pdf.
- UNICEF (2021). *Disability-Inclusive Education Practices in India.* <https://www.unicef.org/rosa/media/16996/file/Country%20Profile%20-%20India.pdf>
- Victoria State Government (t.y.) *Home, Curriculum, Early Years. Victorian Early Years Learning and Development Framework.* <https://www.dese.gov.au/supporting-family-school-community-partnerships-learning/family-school-partnerships/parent-engagement-learning>
- Wikipedia (t.y.). *Cuba.* <https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCba>
- World Education Encyclopedia (2002). *Italy. A Survey Of Educational Systems Worldwide. (Editor: Rebecca Marlow-Ferguson).*
- Yıldırım, M. (2021). Küba. Editörler: A. Oktay, Ö.Polat. *Dünya Ülkelerinde Eğitim Sistemleri ve Okul Öncesi Eğitim içinde* (ss. 591-615). Ankara: Pegem Akademi

Editörler

Prof. Dr. Osman Kara - Prof. Dr. Süleyman Kaya

Tefsir Usûlü

Yazarlar

Prof. Dr. Mustafa Şentürk
Doç. Dr. Abdullah Bayram
Doç. Dr. Arslan Karaoğlu
Doç. Dr. Mehmet Kılıçarslan
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Karadağ
Dr. Öğr. Üyesi Ali Soylu
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Uzun
Dr. Öğr. Üyesi H. Merve Çalışkan Başer
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Kara
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Karaosman
Dr. Öğr. Üyesi Sıddık Baysal
Dr. Öğr. Üyesi Sümeyye Sevinç



Tefsir Usûlü

Editörler : Prof. Dr. Osman Kara - Prof. Dr. Süleyman Kaya

ISBN : 978-625-7825-93-1
Baskı : Lütfiye Tuğla / Millibasım ve Yayın
Basım Sayısı : 1. Baskı, 2023

©Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın bütün hakları Lisans Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Kitapta yer alan bölümlerin sorumluluğu yazarlarına aittir

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Kara, Osman – Kaya, Süleyman

Tefsir Usûlü / Editörler : Osman Kara - Süleyman Kaya

1.Basım. XVI + 400 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN : 978-625-7825-93-1

1.Tefsir , 2. Usûl, 3. Yöntem

Lisans Yayıncılık

Tahtakale Mah. Hicret Sokak No:8/A

Avcılar-İSTANBUL

Tel: 0212 619 18 38

e-posta : lisans@lisansyayincilik.com.tr

www.lisansyayincilik.com.tr

Tefsir Usûlü**Editörler:**

Osman Kara / *Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi*

Süleyman Kaya / *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi*

Bölümler ve Yazarlar**1.Bölüm:**

Abdullah Bayram / *Balıkesir Üniversitesi*

2.Bölüm:

Ayşe Uzun / *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*

3.Bölüm:

Muhammet Karaosman / *Artvin Çoruh Üniversitesi*

4.Bölüm:

Siddık Baysal / *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi*

5.Bölüm:

Muhammet Kara / *Kafkas Üniversitesi*

6.Bölüm:

Mehmet Kılıçarslan / *Yalova Üniversitesi*

7.Bölüm:

Ali Soylu / *Zonguldak B. Ecevit Üniversitesi*

8.Bölüm:

Mustafa Şentürk / *Trakya Üniversitesi*

9.Bölüm:

Sümeyye Sevinç / *Dumlupınar Üniversitesi*

10.Bölüm:

Ahmet Karadağ / *İnönü Üniversitesi*

11.Bölüm:

H. Merve Çalışkan Başer / *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi*

12.Bölüm:

Arslan Karaoğlu / *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi*

ÖNSÖZ

İnsanlığa kıyamete kadar rehberlik edecek Kur'an Hz. Peygamber'e kendi kavminin dilinde yirmi üç yıllık zaman diliminde peyderpey gönderilmiş sözlü bir hitaptır. Olayların akışı içinde zaman zaman sorulan sorulara ve sorunlara bir cevap olarak inen bu kitap Hz. Peygamber tarafından okunarak tebliğ edilmiş, ayetler beyan edilmiş ve hükümleri uygulamalı olarak öğretilmiştir. Bu dönemde vahyin anlaşılması ve yorumlanması noktasında bir problem oluşmamıştır. Çünkü sahabenin anlamakta güçlük çektiği noktalar Hz. Peygamber tarafından hemen çözüme kavuşturulmuştur. Kur'an yazılarak ve ezberlenerek muhafaza edilmiş, Hz. Peygamber'in vefatından sonra kitap haline getirilmiştir. Kur'an sözlü bir hitaptan yazılı bir metne dönüşmüş ve kronolojik sıralamaya göre değil de bugünkü elimizde mevcut olan tertibe göre kitaplaşmıştır. Sahabe döneminden uzaklaştıkça Kur'an'ı okuma konusunda lahn dediğimiz hatalar baş göstermiştir. Bu tür hatalar genellikle Arap dilini bilmeyen insanlardan kaynaklanıyordu. Bu problemler Kur'an'ı noktalama ve harekeleme gibi faaliyetlerle aşılmıştır. İslam coğrafyasının genişlemesi ve farklı dinlerden insanların İslam dinine girmesiyle anlama ve yorumlamada bazı problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra başlayan siyasi ve itikadi sorunlar Kur'an'ın farklı şekillerde yorumlanmasına yol açmıştır. Kur'an'ı doğru bir şekilde anlayıp yorumlamak için kaideler oluşturulmaya başlanmıştır. Bu kaideler zamanla 'ulûmu'l-Kur'an adı altında kitaplaşmıştır. Bu alanda birbirinden değerli eserler kaleme alınmıştır. Bu tür eserler günümüze kadar artarak yazılmaya devam etmiştir. Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabaları günümüzde hala güncelliğini korumaktadır. Bu sebeple Kur'an'ı yorumlamak için bir metodoloji/yöntem oluşturma ve geliştirme çabası da artan bir ivme ile devam etmektedir. Konuya katkı sunma amacıyla özellikle de İlahiyat fakültelerinin açılmasıyla birlikte Türkiye'de Tefsir Usûlü kitapları yazılmış ve yazılmaya devam etmektedir.

Kur'an'ı indirdiği dönemde nasıl anlaşıldığını ve yorumlandığını tespit etmeye çalıştıktan sonra tarih boyunca anlaşılması ve yorumlanması için geliştirilen metot/yöntemleri de dikkate alarak günümüzde nasıl anlaşılıp yorumlanması gerektiğine ve bu konuda oluşan problemlerin nasıl çözüme kavuşturulabileceğine mütevazı bir katkı sunmak amacıyla bu eseri kaleme almayı düşündük. Eserin konu ve alt başlıklarını önceden yazılan kitapların içeriklerini gözden

geçirdikten sonra belirlemeye çalıştık. Daha sonra bu taslağımızı bölüm yazarlarımızın görüşlerine sunduk. Onlardan gelen öneriler doğrultusunda yaptığımız görüşmeler sonunda nihai karara vardık. Yazarlar tarafından yazılan bölümleri editoryal çalışmadan geçirerek çalışmanın kitaplaşmasını sağladık. Çalışmanın bu konuda mükemmel ve nihai bir yöntem sunduğunu söylemek iddialı olur. Ancak biz çalışmanın günümüz insanına Kur'an'ın doğru anlaşılması ve yorumlanması noktasında yeni bir perspektif ve bakış açısı sunacağını umuyoruz. Bu çalışmaya büyük bir özveriyle katkı sunan hocalarımıza ve çalışmanın yayınlanmasına vesile olan yayınevine teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

İstanbul, 2023

Editörler

Prof. Dr. Osman KARA& Prof. Dr. Süleyman KAYA

İÇİNDEKİLER

Önsöz	V
Bölüm 1 TEFSİR USÛLÜ KAVRAM VE KAYNAKLARI / Abdullah Bayram	13
1.1. Tefsir İlmi	13
1.1.1. Beyan Kavramı	14
1.1.2. Tefsir-Te'vil Kavramları	15
1.2. Tefsir Usûlü İlmi	17
1.2.1. Tefsir Usûlü Kavramı: Tanımı ve Gelişimi	17
1.2.2. Tefsir Usûlü'ne Duyulan İhtiyaç	20
1.2.3. Tefsir Usûlü'nün Usûl İlimleri Arasındaki Konumu	21
1.3. Tefsir Usûlü'nün Kaynakları	23
1.3.1. Tefsir Mukaddimleri	27
1.3.2. Kur'ân İlimleri ve Kavâid Türü Eserler	28
Yararlanılan Kaynaklar	31
Bölüm 2 VAHİY VE VAHYİN KİTAPLAŞMA SÜRECİ / Ayşe Uzun	33
2.1. Vahiy	33
2.1.1. Vahiyle İlgili Kavramlar: İnzâl, Tenzîl ve İlka	37
2.1.2. Vahyin Mahiyeti	38
2.2. Tedrîcî'l-Kur'ân (Tencîmü'l-Kur'ân)	40
2.3. Kur'ân'ın Yazılması ve Yazı Malzemesi	42
2.4. Kur'ân'ın Toplanması ve Çoğaltılması	46
2.5. Kur'ân'ın Okunmasını Kolaylaştıracı Çalışmalar	50
2.6. "Yedi Harf" Meselesi ve Kırâat	52
Yararlanılan Kaynaklar	56
Bölüm 3 KUR'ÂNIN YAPISAL ÖZELLİKLERİ VE ANA KONULARI / Muhammet Karaosman	59
3.1. Kur'ân'ın Yapısal Özellikleri	59
3.1.1. Âyet	61

3.1.2. Sûre	62
3.1.3. Cüz, Hizip, Fasıla	64
3.2. Kur'ân'ın Ana Konuları	65
3.2.1. Mekke Dönemi Konuları	67
3.2.1.1. Tevhid	68
3.2.1.2. Nübüvvet	68
3.2.1.3. Ahiret	69
3.2.2. Medine Dönemi Konuları	69
3.2.2.1. İbadetler	70
3.2.2.2. Muâmelât/Ukûbat (Hukuk)	71
3.2.2.3. Ahlak	72
Yararlanılan Kaynaklar	73

Bölüm 4	
KUR'ÂN'IN ÜSLUBU VE ANLATIM YÖNTEMLERİ / Sıddık Baysal	75

4.1. Üslûbu'l-Kur'ân	75
4.2. İ'câz Açısından Kur'ân'ın Üslûbu	76
4.2.1. Kur'ân'ın Edebî İ'câzı	77
4.2.2. Kur'ân'ın Bütünlüğü	79
4.3. Kur'ân'ın Anlatım Yöntemleri	80
4.3.1. Kıssalar	80
4.3.2. Meseller	82
4.3.3. Tasvirler	83
4.3.4. İcâz ve İtnâb	85
4.3.5. Hazifler	86
4.3.6. Sorular	87
4.3.7. Tekrarlar	89
4.3.8. Te'kidler	90
4.3.9. Yeminler	91
4.3.10. Takdim ve Te'hirler	93
4.3.11. Hitap Çeşitleri	95
Yararlanılan Kaynaklar	97

Bölüm 5	
KUR'ÂN'IN LAFİZ TEMELLİ YORUMU / Muhammet Kara	99

5.1. Garîbu'l-Kur'ân	99
5.2. Vücûh ve Nezâir	103
5.3. Kur'ân'da Lafızlar Arası İlişkiler	104
5.3.1. Çokanlamlılık (Elfâz-ı Müştereke)	105
5.3.2. Terâdüf (Eşanlamlılık)	106

5.3.3. Tekârüb (Yakınanlamlılık)	107
5.3.4. Ezdâd	118
Yararlanılan Kaynaklar	111

Bölüm 6 KUR'ÂN'IN ANLAM TEMELLİ YORUMU / Mehmet Kılıçarslan	113
--	------------

6.1. Muhkem-Müteşâbih	113
6.2. Müşkilü'l-Kur'ân	115
6.2.1. Lafız Kaynaklı İşkâl	115
6.2.2. İ'râb Kaynaklı İşkâl	117
6.2.3. Mevzu Kaynaklı İşkâl	118
6.2.4. İhtilaf ve Çelişki Vehminden Kaynaklanan İşkâl	119
6.3. Mübhemâtü'l-Kur'ân	120
6.4. Hurûf-ı Mukattaa	122
6.5. Lafızların Delâletleri	127
6.5.1. Mutlak-Mukayyed	128
6.5.2. Âmm-Hâss	131
6.5.3. Zâhir-Bâtın	135
6.5.4. Mücmel-Mübeyyen	137
6.5.5. Hakikat-Mecâz	139
Yararlanılan Kaynaklar	141

Bölüm 7 KUR'ÂN YORUMUNA KATKI SUNAN UNSURLAR / Ali Soylu	145
---	------------

7.1. Kur'ân Yorumunda Dikkat Edilecek Hususlar	145
7.1.1. Kur'ân'ın Nüzûl Ortamı	145
7.1.2. Kur'ân'ın İndiği Dönemdeki Muhatapları	148
7.1.3. Kur'ân'ın İndiği Sosyo-Kültürel ve Dinî Ortam	149
7.1.4. Kur'ân'ın İndiği Dönemde Kullanılan Dil	152
7.1.5. Sünnet ve Sahabe Sözlerinin Etkinliği	154
Yararlanılan Kaynaklar	160

Bölüm 8 KUR'ÂN'IN İNDİĞİ ORTAMI İNCELEYEN İLİMLER <i>/ Mustafa Şentürk</i>	163
--	------------

8.1. Sebeb-i Nüzûl	163
8.1.1. Sebeb-i Nüzûl Kavramı	163
8.1.2. Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi	166
8.1.2.1. Güvenilirlik Açısından	166

8.1.2.2. Rivayetlerin Çeşitliliği Açısından	167
8.1.2.3. Kur'ân'ın Anlaşılmasına Etkileri Açısından	168
8.2. Mekkî-Medenî Sûre ve Âyetler	169
8.2.1. Mekkî - Medenî Kavramları	169
8.2.2. Mekkî ve Medenî Âyet ve Sûrelerin Özellikleri ve Bunları Bilmenin Faydaları	169
8.3. Nâsîh-Mensûh Âyetler	170
8.3.1. Nâsîh - Mensûh Kavramları	171
8.3.2. Nesih Şartları	171
8.3.3. Nesih Çeşitleri	171
8.3.3.1. Metni de Hükümü de Mensûh Nasslar	171
8.3.3.2. Metni Mensûh Hükümü Bâkî Nasslar	172
8.3.3.3. Metni Bâkî Hükümü Mensûh Nasslar	173
8.3.4. Kur'ân'da Neshin Varlığı	174
8.3.4.1. Neshin Varlığını Kabul Edenlerin Delilleri	174
8.3.4.2. Neshin Varlığını Reddedenlerin Delilleri	175
8.3.5. Değerlendirme	175
8.4. Tefsîrde İsrâiliyât	176
8.4.1. İsrâiliyat Kavramı	176
8.4.2. İsrâiliyat'ın Çeşitleri ve Hükümleri	177
8.4.3. Müfessirlerin İsrâiliyat'a Yaklaşımları	179
Yararlanılan Kaynaklar	180

Bölüm 9 MÜFESSİRİN ÖZELLİKLERİ VE YORUMA YANSIMALARI / <i>Sümeyye Sevinç</i>	183
---	------------

9.1. Müfessirin Özellikleri	183
9.2. Yorumda Öznellik ve Nesnellik	186
9.3. Yorumda Farklılığın Sebepleri	188
9.3.1. Kur'ân'ın Metin Yapısı	188
9.3.2. Müfessirin Mezhebî Aidiyeti	192
9.3.3. Müfessirin Bilgi Seviyesi ve Yaşadığı Dönem	195
Yararlanılan Kaynaklar	198

Bölüm 10 KUR'ÂN'IN YORUMUNDA KLASİK YÖNTEMLER / Ahmet Karadağ	201
---	------------

10.1. Rivayet Yöntemi	201
10.2. Dirâyet Yöntemi	203
10.2.1. Dil Bilimsel Tefsir	204
10.2.2. Mezhebî Tefsir	206

10.2.2.1. Şii Yaklaşım	206
10.2.2.2. Hâricî Yaklaşım	210
10.2.2.3. Muteziliî Yaklaşım	211
10.2.2.4. Sünnî Yaklaşım	214
10.2.3. Fıkhî Tefsir	217
10.2.4. İşârî Tefsir	220
Yararlanılan Kaynaklar	223

Bölüm 11 KUR'ÂN'IN YORUMUNDA ÇAĞDAŞ YÖNTEMLER / Hatice Merve <i>Çalışkan Başer</i>	227
--	------------

11.1. Semantik Yöntem	229
11.1.1. Semantik Kavramı ve Ortaya Çıkışı	229
11.1.2. Semantik Yöntemin Kur'ân'ı Anlamada Önemi	231
11.2. Hermenötik Yöntem	233
11.2.1. Hermenötiğe Dair	233
11.2.2. Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlamada Hermenötik Yaklaşım	235
11.3. Tarihsellik	236
11.4. Semantik, Hermenötik ve Tarihsellik İlişkisi	240
Yararlanılan Kaynaklar	242

Bölüm 12 TEFSİRE YENİ YAKLAŞIMLAR / Arslan Karaoğlu	245
--	------------

12.1. Kronolojik Yaklaşım (Nüzûl Sıralaması)	245
12.2. Konulu (Tematik) Tefsir	251
12.3. Edebî Yaklaşım	253
12.4. Bilimsel Yaklaşım	256
12.5. Makasîd / Teleolojik (Gâî / Amaçsal) Yaklaşım	262
Yararlanılan Kaynaklar	266

Bölüm

-1-

TEFSİR USÛLÜ KAVRAM VE KAYNAKLARI

1.1. Tefsir İlmî

Tefsir, “Kur’ân’ın mânalarının keşfedilmesi ve muradının beyan edilmesidir.”¹ Tefsirin yapılma biçim ve yöntemi, vahyi indirenin “*Bu Kur’ân, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.*” âyetine koyduğu sırları ortaya çıkarmaktır. Tefsirin gayesi de kopmayan sağlam bir bağa yapışp ebedi ve hakiki saadete ermektir. Bundan dolayı Allah “*Kime hikmet verilmişse ona pek çok hayır verilmiştir.*”² âyetiyle tefsirin mevkiini yüceltmıştır ki buradaki hikmet kelimesi, “Kur’ân tefsiri” diye anlamlandırılır.”³

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), tefsir ve te’vilin nasıl ve niçin yapılması gerektiğini Kur’ân’ın yapısı ve özellikleri açısından şöyle izah eder: “Kur’ân’da kimi âmm/genel kimi hâss ifadeler vardır. Kimisi müslümanlara kimisi müşriklere özeldir. Kimisi de bütün insanlar hakkındadır. Kur’ân’ın âyetlerinin bazıları müteşâbih, bazıları muhkem, bazıları müfesser, bazıları da mübhemdir. Kur’ân’da hazfedilmiş ifadeler de vardır. Ayetler ve kavramlar arasında ilişkiler olduğu gibi, nâsih-mensûh, takdim-tehir, çok anlamlı ve vücûh kelimeler de mevcuttur. Bir yerdeki sorunun cevabı bir başka yerde gelebilmektedir. Allah’ın kendisi için verdiği örnekler/emsâl olduğu gibi, kâfirler, putlar, dünya, ölümden sonra diriliş ve ahiret için getirdiği örnekler de vardır. Geçmişe dair gaybi haberler, cennet ve cehenneme dair haberler de vardır. Tek bir müşriği veya ötekini ilgilendiren hâss bir buyruk olduğu gibi, müslümanları ilgilendiren hükümler de vardır. Müminlerin ve kâfirlerin kalblerinde bulunanlara dair haberler de Arap müşrikleri ile tartışmaları ihtiva eden buyruklar da vardır. Yine Kur’ân’da (birbirini) tefsir eden (lafız ve terkipler) olduğu gibi, tefsirin de tefsiri mevcuttur.”⁴

¹ Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmî’l-Kur’ân*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1407/1987), 2/1190.

² el-Bakara 2/269.

³ Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîrü’r-Râgıb el-İsfahânî*, thk. Muhammed Abdülazîz el-Besyûnî (Mısır: Câmî’atü Tanta), 1999, 1/36-37.

⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, nşr. Abdullah M. Şehhâte (Kahire: y.y., 1979-89), 1/27.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akk, Hâlid Abdurrahmân. *Usûlü't-tefsîr ve kavâ'idüh*. Beyrut: Darü'n-nefâis, 1986.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühêr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-necât, 1422/2001.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. nşr. Abdüsselâm Hârûn. Kahire: y.y., 1378/1958.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Cevherî, İsmail b. Hammad. *es-Sihâh: Tâcü'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. 2 Cilt. nşr. Şehâbeddin Ebû Amr. Beyrut: y.y., 1418/1998.
- Çiçek, Mehmet, "Akademik Bir Disiplin Olarak Tefsir Usûlü". *Tefsir Usûlü*. ed. Ali Rıza Gül & Ali Karataş. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Ferâhidî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. nşr. Mehdî el-Mahzûmî & İbrâhim es-Sâmerrâî. Beyrut: y.y., 1408/1988.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Tefsîrü't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 cilt. Tûnus: ed-Dârü't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Atıyye el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. 15 cilt. nşr. Abdüsselâm A. Muhammed, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- İbn Mâce, *es-Sünen*. nşr. Muhammed Mustafâ el-A'zamî. 4 Cilt. Riyad: y.y., 1403/1983.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. 15 Cilt. Bulak: y.y., 1299-1308.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dârü's-Şam li't-Türâs, 1988.
- İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1398/1978.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2001.
- Mâtürîdî. Ebû Mansûr Muhammed. *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)*. 10 Cilt. thk. Mecdî Bâslûm, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005.
- Mâtürîdî. Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. 17 Cilt. nşr. Ahmet Vanlıoğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 5 Cilt. nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Kahire: y.y., 1979-1989.

- Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*. 2 Cilt. nşr. Abdurrahman Tâhir b. Muhammed es-Sûretî. Beyrut: el-Menşûrâtü'l-ilmîyye, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Râgıb el-İsfahânî. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. nşr. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimaşk-Beyrut, 1412/1992.
- Râgıb el-İsfahânî. *Tefsîrü'r-Râgıb el-İsfahânî*. thk. Muhammed Abdülazîz el-Besyûnî. Mısır: Câmi'atü Tanta, 1999.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu'l-ğayb: et-Tefsîrü'l-kebîr*. 32 Cilt. nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Subhî es-Sâlih. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Darü'l-ilm li'l-melâyîn, 1401/1981.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir & Mahmûd Muhammed Şâkir. 16 Cilt. Kahire: Müessesetü'r-risâle, 1955-1969.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali. *Keşşâfü ıstılâhâtî'l-fünûn*. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1404/1984.
- Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1356/1937.
- Zebîdî, Muhammed el-Murtazâ. *Tâcü'l-'arûs*. nşr. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc. 40 Cilt. Küveyt: y.y., 1385/1965.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ğur'ân*. nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1415/1994.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Ğur'ân*. nşr. Fevvâz Ahmed Zemerlî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1415/1995.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *Esâsü'l-belâğa*. nşr. Abdürrahîm Mahmûd. Kahire: Dârü'l-fikr, 1985.

Bölüm

-2-

VAHİY VE VAHYİN KİTAPLAŞMA SÜRECİ

2.1. Vahiy

Vahiy kelimesine sözlükler gizli konuşmak, emretmek, ilham etmek, ima ve işaretle anlatmak, seslenmek, fısıldamak, mektup yazmak anlamlarını verir.¹ Bu kökten türeyen *evhâ* fiilinin Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımında bu anlamlar vardır. Dini terminolojide vahiy, Allah'ın kulları arasından seçtiği elçilerine dilediği hidayet ve bilgiyi insanların alışık olmadığı bir yolla gizli bir şekilde bildirmesi anlamına gelir.² Allah'ın insanla ve diğer varlıklarla iletişim kurmasının, *evhâ* fiili ve *vahiy* kelimesiyle ifade edilmesi dikkate değer bir husustur. Bu kelimenin özenli seçiminde, söz konusu kelime içeriğinin vahiy vakıasıyla bire bir uyumu vardır. Zira Allah'ın konuşmasından bahsedilirken, çok özel ve insan algısının dışında bir konuşmadan bahsedilir. Bu konuşmayı, sıradan konuşmalardan ayıran en önemli noktalar gizlilik ve hızlilik olmalıdır. Konuşan ve konuşmaya muhatap olan arasında gerçekleşen olayı diğer şahıslar anlayamaz.³

Kur'ân'da *evhâ* fiilinin bir kullanım örneği, Hz. Zekeriya'nın kavmiyle iletişimini anlatan âyette geçer. Meryem sûresinde, Hz. Zekeriya'nın ihtiyarlık çağında Allah'a olan yakarışında çocuk talebinden bahsedilir. "Hurûfu Mukatta

¹ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 4/353-354; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Ahmed Abdurrahman Muhaymer (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 4/158-160; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretü'l-luğa*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/678; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, nşr. İbrâhîm Şemsüddîn (Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2011), 2/624; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihah tacü'l-luğa ve sıhahu'l-'arabiyye*, thk. Emîl Bedî Yakûb vd. (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 6/548; Hâlid Abdurrahmân el-Akk, *Usûlu't-tefsîr ve kavâiduhû* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2007), 37.

² Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmet Zümerlî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2002), 1/55.

³ Zekeriya Pak, *Tefsîr Usûlü* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020), 17-18; Fadl Hasan Abbas, *Muhâdarât fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Ürdün: Dârü'n-Nefâis, 2007), 41-42.

Yararlanılan Kaynaklar

- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi -Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma-*. çev. Ömer Türker vd. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Abbas, Fadl Hasan. *Muhâdarât fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 2007.
- Akk, Hâlid Abdurrahman, *Usûlu't-Tefsîr ve Kavâiduhû*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007.
- Albayrak, Hâlis. *Tefsir Usûlü – Yöntem, Ana Konular, İlkeler-Teklifler-*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2011.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Kur'an'a Giriş*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: Mana Yayınları, 2010.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahu'l-Arabiyye*. thk. Emîl Bedî Yakûb vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Çetin, Nihad M. "Arap", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Dûrî, Abdülaziz. *Neş'etü İlmü't-Tarih inde'l-Arab*. Beyrut: Merkezu Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2007.
- Ezdî el-Basrî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd. *Cemheretü'l-luğa*, tlk. İbrahim Şemsüddîn. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Ezherî el-Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Ahmed Abdurrahman Muhaymer. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-'Ayn Müretteben Alâ Hurûfi'l-Mu'cem*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Hadârî, Muhammed Rızâ. "el-Hatîb el-Bağdâdî beyne's-Sifâhiyye ve'l-Kitâbiyye min Hilâli Kitâbihî Takyîdü'l-İlm". *Mecelletü Câmiatu Dımaşk* 29/3-4 (2013), 99-121.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. çev. Abdülaziz Hatip vd. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Kattân, Mennâ. *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Kurt, Yaşar. "Kur'ân'ın Nüzûl Süreci ve Nüzûl Sırasını Esas Alan Tefsir Üzerine". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2012), 5-39.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.

- Öztürk, Mustafa-Ünsal, Hadiye. *Kur'an Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Pak, Zekeriya. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020.
- Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. nşr. İbrâhîm Şemsuddîn. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Schoeler, Gregor. *İslam'ın İlk dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*. çev. Güllü Yıldız. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. tkl. Mustafa Dîb el-Buğâ. Şam: Dâru'l-Mustafâ, 2008.
- Şen, Ziya. *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2014.
- Şimşek, M. Sait. *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tayyâr, Müsâid Süleymân b. Nâsır. *el-Muharrer fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Cidde: Merkezü'di-Dirâsâtî'l-Ma'lumâtî'l-Kur'âniyye bi ma'hedi'l-İmam eş-Şâtıbî, 2008.
- Ünal, Mehmet. "Kur'ân'ın Fonetik Naklinin Tarihi (Kırâat İlmi ve Kısa Tarihi)". *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 61-103. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Yücel, Hasan. "Ayet Numaralarının Mushafa Ekleniş Amacı Üzerine". *Dini Araştırmalar* 24/61 (Aralık 2021), 375-426.
- Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvâz Ahmet Zümerlî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2002.

Bölüm

-3-

KUR'ÂNIN YAPISAL ÖZELLİKLERİ VE ANA KONULARI

3.1. Kur'ân'ın Yapısal Özellikleri

Kur'ân-ı Kerîm'in kendine has bir yapısal özelliği bulunmaktadır. Bu özellik hayatın akışına göre şekillenmiştir denilebilir. Dolayısıyla aynı sûre içinde hatta aynı sayfada farklı konularla ilgili âyetlerle karşılaşmak mümkündür. Bu yüzden Kur'ân'ın ele aldığı herhangi bir konu ile ilgili âyetler her zaman tek bir sûrede, peşpeşe ve bir arada bulunmamaktadır. Aksine değişik sûrelerde ve farklı yerlerde yer alabilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in bu yapısı çağdaş dünyanın kitap algısı açısından belki ilginç karşılanabilir ancak bu durum Kur'ân'ı Kerîm'in bir eksikliği değil özelliğidir.

Kur'ân, insanları bilgilendirmekten ziyade onları hidayete erdirmeyi hedeflemektedir (Bakara 2/2). Bu yüzden Kur'ân'ın yapısal özellikleri ve önemi onun insanlar üzerinde bıraktığı etki ile bilinebilir ve değerlendirilebilir. Nitekim vahiy başlar başlamaz meşhur birçok muallaka şiiri Kâbe'nin duvarından indirilmiştir. Müşrikler etkilenmemek için birbirlerine Kur'ân dinlememelerini ve Kur'an okunduğunda gürültü yapmalarını tavsiye etmişlerdir (Fussilet 41/26). Bununla birlikte Mekke müşriklerinin ileri gelenleri kendilerini gece vaktinde gizli gizli Kur'ân'ı dinlemekten alıkoyamamışlardır. Bu etki 14 asırdır kesintisiz bir şekilde devam etmektedir. Günümüzde de Kur'ân, milyonlarca insanın hidayete ermesine vesile olmaktadır. Kur'an'ın eşsiz üslubu ve manaları etkisini sürdürmektedir.¹

Kur'ân'ın sûre ve âyetlerinin nuzûl sırası ile tertib sırası bir değildir. Örneğin ilk nâzil olan Alak sûresinin ilk beş âyeti, Kur'ân tertibinde 30. cüzde bulunmaktadır. Dolayısıyla ilk nâzil olan âyetler Kur'ân'ın başında olmadığı gibi son nâzil olan âyetler de Kur'ân'ın sonunda yer almamaktadır.

Kur'ân'ın tertibi Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerini yönlendirmesine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bu durumda âyetlerin sûre içine yerleştirilmesi

¹ M. Halil Çiçek, "Kur'ân'ın Edebi Yapısıyla İlgili Kavramlar", *Tefsir Usulü*, ed. Ali Rıza Gül - Ali Karataş (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020), 156; M. Bahaeddin Yüksel, "Kur'ân'ın Dilsel Yapısıyla İlgili Kavramlar", *Tefsir Usulü*, ed. Ali Rıza Gül - Ali Karataş (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020), 90-92.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ayhan, Bayram. *Kur'ân'ın Nuzûl Sürecinde Vahyin İlk Yılına Tahlili*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora, 2014.
- Bâzergan, Mehdi. *Kur'ân'ın Nüzul Süreci*. çev. Yasin Demirkıran - Muhammed Feyzullah. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Çağrı, Mustafa. "Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Çetin, Abdurrahman - Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Fâsıla". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çiçek, M. Halil. "Kur'ân'ın Edebi Yapısıyla İlgili Kavramlar". *Tefsir Usûlü*. ed. Ali Rıza Gül - Ali Karataş. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2. Basım, 2020.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân'ın Ana Konuları*. İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 7. Basım, 2013.
- Erkut, Abdulkadir. "Kur'ân'ın Ana Konuları Açısından Bedevîlik". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2022).
- Eroğlu, Muhammed. "Aşr-ı Şerif". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fazlur Rahman. *Ana Konuları ile Kur'ân*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Gözeler, Esra. *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.
- Gül, Ali Rıza. "Kur'ân Ayetlerini Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü". *Dinî Araştırmalar* VII/19 (2004).
- Hamidullah, Muhammed. *H. Peygamber'in Savaşları*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1962.
- Izutsu, Toshiko. *Kur'ân'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişâm ez-Züheylî el-Meâfirî. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. thk. Mustafâ es-Sakka ve dğr. Mısır: Mektebetu Mustafâ el-Bâbîl-Halebî, 1955.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1993.
- Karaosman, Muhammet. *Cihad*. İstanbul: Cinius, 2020.
- Karaosman, Muhammet. "İlahî Kelamın Muhafazasına Farklı bir Yaklaşım: Konu ve Anlam Odaklı Hafızlık Önerisi" 1/1 (2017).

- Nas, Hasan. "Nas-Olgu İlişkisi Bağlamında Kur'ân'da Rab Kavramının Kullanım Oranı, Biçimi ve Zamanı". *Darulfunun İlahiyat* 32/1 (2021).
- Okumuş, Mesut. "Kur'an-ı Kerim'in kronojik Okunuşunun Muhasebesi". program adı: İslami İlimler Dergisi I. Kur'ân Sempozyumu, Çorum, 14 Ekim 2006.
- Olgun, Tâhirü'l Mevlevî. *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*. İstanbul: İhvan Neşriyat, 2005.
- Pak, Zekeriya. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Sırma, İhsan Süreyya. *İslamî Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1994.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *el-İtkân fî Ulûmi'l Kur'ân*. Beyrut-Lübnan: Dar al-Kitab al-Arabi, ts.
- Şen, Ziya. *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'ân'ın Ana Konuları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1999.
- Tok, Fatih. "Tefsir Tarihi". *Vahyin Mâhiyeti ve Kurân Vahyi*. ed. Ali Rıza Gül - Muhammet Ersöz. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 1. Basım, 2019.
- Ünal, Mehmet. "Kur'an'ın Metinleşme Tarihi". *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2021.
- Ünsal, Hadiye. *Erken Dönem Mekki Surelerin Tahlili*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Yaşar, Hüseyin. "Avrupa'da İlk Kur'an-ı Kerim Tercüme ve İlk Kur'an-ı Kerim Baskıları". *Diyanet İlmi Dergi* 35/4 (1999).
- Yavuz, Yusuf Şevki - Çetin, Abdurrahman. "Âyet". *Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yılmaz, Hasan. "Kur'ân'ın Ana Konularına Dair bazı Tasnifler". *Diyanet İlmi Dergi* Kur'ân Özel Sayısı (2012).
- Yüksel, M. Bahaeddin. "Kur'ân'ın Dilsel Yapısıyla İlgili Kavramlar". *Tefsir Usulü*. ed. Ali Rıza Gül - Ali Karataş. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2. Basım, 2020.
- Zerkeşî, Muhammed b. Abdullah b. Burhân. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubü'l-İlmiyye, 1971

Bölüm

-4-

KUR'ÂN'IN ÜSLÛBU VE ANLATIM YÖNTEMLERİ

4.1. Üslûbu'l-Kur'ân

Lügatte “tutulan yol, yöntem ve tarz” anlamlarına gelen üslûp ıstılahta “konuşan öznenin hitabını oluştururken ve sözcüklerini seçerken izlediği kendine has yöntem”¹ şeklinde tarif edilir. Bu yönüyle üslûp “yazarın diliyle, kullandığı dilin kuralları arasındaki sapmaların toplamı ve bu sapmaların eserin konusu ve amacı bakımından yerinde ve özgün olması demektir.”²

Üslûp bir özneye nispet edildiğinde onun sahip olduğu ifade araçlarının imkânlarıyla ve bizatihi ifadenin sınırlarıyla kuşatılmıştır. İfadenin sınırlarından maksat; öznenin sanatçı/ilmî kişiliği ve metnin bütünlüğüdür. İfade araçlarından maksat ise, dil yapıları (sesler, biçimler, kelimeler, cümle kuruluşları), kompozisyon usulleri (manzum ve nesir gibi edebi türler), kendi bütünlüğü içinde düşüncedir (konular, dünya görüşü, felsefi tavırlardır).

Üslûbu'l-Kur'ân Kur'ân'ın içerdiği manaları ve kavramları hangi iletişimsel araçlarla ve ne şekilde ifade ettiğini araştıran betimleyici bir disiplindir. Allah'ın Kur'ân manalarını beyan ederken uyguladığı kendine münhasır anlatım tarzıdır.³ Esasen tefsir ilmi de üslûbu'l-Kur'ân'la beyanın bir aracı olması hasebiyle alet ilmi statüsünde ilgilenir. Pratikte de sarfe teorisini savunanlar hariç müfessirler, üslûbu'l-Kur'ân'ı bir beyan meselesi saymışlardır. Klasik kaynaklardaki Kur'ân üslûbunun, tasannu değil fesahat maksadı taşıdığına, fesahatin ise gerek lafzi gerek manevi boyutlarıyla ilahi hitabın nazmının (sentaks/sözdizimi) eseri olduğuna dair yaklaşımlar bu bakımdan anlamlıdır.

¹ Ebu'l-Fazl Cemaluddin İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, (Kahire: Daru'l-me'ârif, ts.), 3/2058.

² İsmail Durmuş, “Üslûp”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/383.

³ Sıddık Baysal, “Üslûbu'l-Kur'an'ın Tefsir İlmi İle İlişkisi”, *Bilimname*, 37 (2018/1), 401-402.

Yararlanılan Kaynaklar

- Abdurrahmân, 'Âişe. *Beyânî Tefsîr Yöntem ve Örnekleri*, çev. Ertuğrul Özalp-Ömer Aydın, İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.
- Atik, Abdülaziz. *'İlmu'l-me'ânî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdatu'l-'Arabiyye, 2009.
- Baysal, Sıddık. "Üslûbu'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmi İle İlişkisi". *Bilimname*. 37 (2018/1), 397-432.
- Baysal, Sıddık. *Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl Adlı Eserinde Tefsir-Te'vîl İlişkisi* Ankara: Bilge Yayınları, 2016.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Cürcânî, Abdulkâhir. *Delâ'ilü'l-i'câz*. Neşr. Ebu Fihri Mahmud Muhammed, Cidde: Dâru'l-medenî, 1992.
- Demir, Şehmus. *Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. "Üslûp". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 42: 383-385.
- Durmuş, İsmail. "Kur'ân'ın Nüzûlü Sırasında Arap Nesri". *İslam Öncesi Araplar-da Dil ve Edebiyat*. Ed. Mustafa Çağrı, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî. *Bahru'l-muhîr*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1993.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- İbn 'Âşûr, Tahir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Daru't-Tünisi, 1984.
- İbn Cüzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1995.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlu müşkilü'l-Kur'ân*. Mısır: el-Mektebetü'l-'ilmiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin. *Lisânu'l-'arab*. Kahire: Daru'l-me'ârif, ts.
- Kavak, Fadime. *Kur'ân'da Edebî Tasvîr*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2008.
- Kirmânî, Mahmud b. Hamza. *Esrâru't-tekrar fî'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-fadile, ts.
- Kutub, Seyyid. *Kur'ân'da Edebî Tasvir*. Çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Hilal Yayınları ts.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*. İstanbul: Dünya Yayınları, 1991.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-kelimi't-tayyib, 1998.
- Öznurhan, Halim. "Kur'ân'ın Arap Diline Tesiri". *İslam Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*. Ed. Mustafa Çağrı, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân Kıssalarının Mahiyeti*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.
- Pak, Zekeriya. *Tefsir Usulü*. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1981.

- Suyûtî, Celaleddin. *el-Itkan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996.
- Suyûtî. *Heme'u'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Şâtıbî, Ebu İshak. *el-Muvâfakât fî usûli's-şerî'a*. Mısır: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1978.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsû'atu Keşşâfi ıstılâhâti'l-funûn ve'l-'ulum*. Beyrut: Mektebetu Lübnan Nâşirûn, 1996.
- Yüksel, M. Bahaeddin. "Kur'ân'ın Dilsel Yapısıyla İlgili Kavramlar". *Tefsir Usulü*. Ed. A. Rıza Gül-Ali Karataş, İstanbul: Lisans Yayınları, 2020.
- Zemahşerî, Ebû'l Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâki ğavâmi-di't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. Riyad: Mektebetu'l-'Abikan, 1998.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Tah. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru't-Turâs, 1984.

Bölüm

-5-

KUR'ÂN'IN LAFİZ TEMELLİ YORUMU

Anlama ve yorumlama faaliyeti her dönemde farklılaşarak bir ilmî uğraş halini almış, Kur'ân'ın doğru yorumlanmasına katkı sağlama adına belli yöntem ve metotlar geliştirilmiştir. Genel anlamıyla bunlara Kur'ân ilimleri denmiştir.

Kur'ân ilimleri, inceleme sahasına giren mevzuların özelliklerine göre Kur'ân'ı daha iyi anlamaya yardımcı olmaktadır. Bu ilimler, Kur'ân'ın lafzı, anlamı ve kapsadığı tarihî olgular itibariyle çeşitli konuları içermektedir.

Kur'ân'ın lafzıyla alakalı olan ilimler, Kur'ân'ın ifade tarzını ele almaktadır. Bu ilimler özellikleri itibariyle Kur'ân'ın uslûbu, garipleri, müphemleri, kelimelerin farklı anlamlara gelmesi veya Allah'ın yemin etmesi gibi farklı konuları incelemektedir.

Bu bölümde bunlardan, Garîbu'l-Kur'ân, Vücûh ve Nezâir, Çokanlamlılık (Elfâz-ı müstereke), Terâdüf (Eşanlamlılık), Tekârüb (Yakınanlamlılık) ve Ezdâd konuları ele alınıp incelenecektir.

5.1. Garîbu'l-Kur'ân

Garîb غريب lafzı, غرابه garâbe kökünden türemiş Arapça bir isimdir. Sözlükte “garip, tuhaf, yabancı, manası açık olmayan,¹ kapalı² ve gizli³” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise “Kur'ân-ı Kerîm'de, önceleri kullanılmışken daha sonraları unutulması veya çok az kullanılması, diğer Arap lehçelerinden gelmesi ya da başka dillerden Arapçaya girmesi sebebiyle anlamı sözlüklere veya uzmanlarına başvurulmadan anlaşılmayan kapalı lafız”⁴ şeklinde tanımlanmaktadır.

¹ Muhammed b. Ali b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbır el-Fârûkî et-Tehânevî, *Mevsû'atü keşşâf istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 2/1250.

² Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Abdu'l-Hamîd Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), “ğrb”, 3/272; es-Sâhib İsmâil b. 'Abbâd, *el-Muhîr fî'l-luğa*, thk. Muhammed Hasen Âli Yâsîn (Beyrut: Âlimü'l-Kütüb, 1994), “ğrb”, 5/73.

³ Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, thk. Abdu's-Settâr Ahmed Ferâc (Kuveyt: Matbaatü Hükümeti'l-Kuveyt, 1965), “ğrb”, 3/480.

⁴ Ebû Abdillâh Bedruddin Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabbiyye, 1957), 1/293; İsmail Cer-

Yararlanılan Kaynaklar

- Arpa, Abdulmuttalip. *Kur'an'da Ezdâd*. İstanbul: Gece Kitaplığı, 2015.
- Askerî, Ebû Hilâl. *el-Fürûku'l-lugaviyye*. thk. Muhammed İbrâhîm Selîm. Kahire: Dâru'l-ilm ve's-sekâfe, t.y.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 9. Basım, 1993.
- Çelebi, Muharrem. "Arapça'da Ezdâd Meselesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1987), 35-50.
- Çıbıklı, Süleyman Recep. "Ezdaddan Kabul Edilen Bazı Kelimeler ve Bunların Bazı Tefsir ve Meallere Yansımaları". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 253-280.
- Dâvud, Muhammed Muhammed. *Mu'cemu'l-furûku'd-delâliyye fi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru Ğarîb, 2008.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 22. Basım, 2012.
- Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-ayn*. thk. Abdu'l-Hamîd Bağdâdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002.
- Geylani, Mahfuz. "Arap Dilinde Teradüf (Eş Anlamlılık) Olgusu". *İhya Uslulara-rası İslam Araştırmalar Dergisi* 5/1 (Ocak 2109), 28-51.
- İbn 'Abbâd, es-Sâhib İsmâil. *el-Muhît fi'l-luğa*. thk. Muhammed Hasen Âli Yâsîn. 11 Cilt. Beyrut: Âlimü'l-Kütüb, 1994.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tîbe, 2. Basım, 1999.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman. *Nüzhetü'l-a'yünü'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdulkерim Kâzım er-Râdî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1987.
- Kara, Ömer. "Kur'an Lafızlarına Dair İlimler". *Tefsir Tarihi ve Usûlü*. ed: Bahattin Dartma. Eskişehir: Açık Öğretim Yayınları, 2013.
- Kaya, Süleyman. *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*. İstanbul: Rağbet, 2016.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân Dili ve Retoriği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Pak, Zekerîya. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Hüseyn et-Teymî. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsîi'l-'Arabî, 3. Basım, 1999.
- Suyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâleti Nâşirûn, 2015.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî. *Mevsû'atü keşşâf ıstılâhâtı'l-fünûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Dehrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.
- Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî. *Tâcu'l-'arûs*. thk. Abdu's-Settâr Ahmed Ferâc. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatü Hükümeti'l-Kuveyt, 1965.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddin Muhammed. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabbiyye, 1957.
- Zeydân, Abdulcebbâr Fethî. *el-Fürûku'l-lugaviyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Musul: 2020.

Bölüm

-6-

KUR'ÂN'IN ANLAM TEMELLİ YORUMU

Kur'ân âyetleri anlaşılabilirlik noktasında aynı değildir. Bazı âyetler ek bir açıklama ve araştırmaya ihtiyaç duymaksızın okuyanlar tarafından kolaylıkla anlaşılacak kadar açık iken bazı âyetlerin anlaşılması için özel bir gayret ve birtakım bilgilere sahip olmak gerekir. Örneğin *وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى* : *İyilik evlere arkalarından gelmeniz değildir. Bilakis iyilik (Allah'a karşı gelmekten) sakınmanın tutumudur.*¹ âyeti, bir insan ne kadar iyi Arapça bilirse bilsin anlaması mümkün olmayan âyetlerdendir. Bu âyetin hemen öncesinde hilallerden bahsedilirken devamında da Allah yolunda savaşma emri vardır. Dolayısıyla bağlamdan hareketle sonuca gitmek ve âyetin manasını doğru anlamak mümkün değildir. Yine birr/iyilik kavramıyla eve arkasından gelmek arasında insan zihninin bir bağ kurması ve buna mantıklı bir izah yapması da mümkün değildir. Bu durumda âyeti doğru anlamak için Cahiliye Araplarında, hac ya da umre niyetiyle evlerinden çıkanların geri döndüklerinde evlerine mutlaka arkalarından girmeleri gerektiği şeklinde bir batıl inancın olduğunu bilmek gerekir. Nitekim Ensar'dan biri bu geleneğe uymayınca kınanmış,² inen âyet söz konusu batıl inancın dinle bir ilgisinin olmadığına dikkat çekmiştir. Bu bilgiye sahip olmayan birinin ilgili âyete doğru mana vermesi beklenemez. İşte bu başlık altında Kur'ân'ın ilk bakışta anlaşılamayan bu ve benzeri âyetlerine doğru anlam vermek için bilinmesi gereken ulûmü'l-Kur'ân disiplinleri tanıtılacaktır.

6.1. Muhkem-Müteşâbih

Yüce Allah, Kur'ân âyetlerinin, manasının anlaşılması yönüyle muhkem ve müteşâbih olmak üzere ikiye ayrıldığını haber verir: *"Sana kitabı indiren O'dur. Onda muhkem âyetler vardır ki onlar kitabın temelini oluştururlar. Diğerleri ise müteşâbih âyetlerdir. Kalplerinde bir eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve kendilerine göre yorumlamak amacıyla müteşâbih olan âyetlerin ardına düşerler. Onların yorumunu Allah'tan başkası bilmez. İlimde derinleşmiş olanlar 'Biz ona iman ettik. Hepsi Rabbimizin katındandır.' derler. Akıl sahiplerinden başkası ibret almaz."*³

¹ el-Bakara 2/189.

² Buhârî, Umre, 18; Müslim, Tefsir, 23.

³ Âl-u İmrân 3/7.

Yararlanılan Kaynaklar

- Abdulhamid, Ahmed Muhtar. *Mu'cemu'l-luğati'l-Arabiyyeti'l-muâsıra*. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1429.
- Ahfeşu'l-Evsat, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Hüdâ Mahmud, Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1411.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye*. İstanbul: Dersaadet Yayınları, 1308.
- Beydâvî, Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Cessâs, Ebubekir er-Razî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1405.
- Cürcânî. Seyyid Şerîf. *Kitâbu't-ta'rîfât*. Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1985.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Zâhir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/85-87. İstanbul: DİB Yayınları, 2013.
- Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, trs.
- Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ. *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Fuad Sezgin, Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1381.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Usulu'l-fikh*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, trs.
- Ezdî, Ebubekir Muhammed b. el-Hasen. *Cemheretu'l-luğa*. thk. Remzî Munîr, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyiyn, 1987.
- Fenârî, Muhammed b. Hamza. *Fusûlu'l-bedâi fi usûli's-şerâi*. thk. Muhammed Huseyn, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî, Kahire: Dâru ve Mektebetu Hilâl, trs.
- Ferrâ, Ebu Zekeriyâ Yahya b. Ziyad. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî, Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, trs.
- Fîrûzebâdî, Muhammed b. Yakub. *Besâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1416.
- Herevî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed İvez Mur'ib, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdulkhak. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdusselam Abduşşâfi, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Selâme, Riyâd: Dâru Tıybe li'n-Neşr, 1420.
- İbn Manzûr, Cemaleddin. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdr, 1414.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman. *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Abdur-rezzak el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.
- İsfehânî, Rağîb. *el-Müfredât*. thk. Safvân Adnân, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- İsfehânî, Rağîb. *Tefsîru'r-Râğîb*. thk. Muhammed Abdulaziz Besyûnî, Tanta: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1420.
- Kılıçarslan, Mehmet. *İlâhî Kelâmın Müstesna Grameri*. İstanbul: Kalem Yayınları, 2019.
- Kılıçarslan, Mehmet. *Müşkilü'l-Kur'ân 1 – Lafız ve İ'rab Kaynaklı İşkâl*. İstanbul: Fecr Yayınları 2022.
- Koca, Ferhat. "Mücmel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/451-453. Ankara: DİB Yayınları, 2020.
- Koca, Ferhat. "Tahsis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/432. İstanbul: DİB Yayınları, 2010.
- Kufevî, Eyyûb b. Musâ. *el-Külliyâtü mu'cem fî'l-mustalahâtî ve'l-furûğî'l-luğaviyye*. thk. Adnân Dervîş, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, trs.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî, Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384.
- Mâtûrîdî, Ebu Mansûr. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Baslûm, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426.
- Mezînî, Hâlid b. Süleyman. *el-Muharrer fîEsbâbi nüzûli'l-Kur'ân*. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427.
- Muhammed Bekr İsmail. *Dirâsâtun fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1419.
- Mursî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. Abdulhamid Hendâvî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421.
- Nekirî, Abdunnebî b. Abdurrasûl. *Düstûru'l-ulemâ: Câmiu'l-Ulûm fî Istilâhâtî'l-Fünûn*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421.
- Nemle, Abdulkarim b. Ali b. Muhammed. *el-Câmiu li-mesâilî usûli'l-fikhî ve tatbîkâtihâ*. Arabistan: Mektebetu'r-Rüşd, 1420.
- Nîsâbü'rî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Esbâbu nuzûli'l-Kur'ân*. thk. İsâm b. Abdilmuhsin, Damâm: Dâru'l-Islâh, 1412.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420.
- Sak, Hasan İslam. "Müşkilü'l-Kur'ân Bağlamında Kur'ân'da İnsan İçin Kullanılan Olumsuz İfadeler", *Bilimname* 47, sy. 2022/1 (2022): 396-98, 399-400, 416.

- Subhî es-Sâlih. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2000.
- Suyûtî, Celaledin. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Amme li'n-Neşr, 1394.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1420.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali. *Mevsûatu keşşâfî ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dahrûc, Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1996.
- Zeccâc, Ebu İshâk İbrahim b. es-Serî. *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuh*. thk. Abdulcelil Abduh, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1408.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1957.
- Zeydan, Abdulkерim. *el-Vecîz fî usûli'l-fıkh*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1425.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, trs.

Bölüm

-7-

KUR'ÂN YORUMUNA KATKI SUNAN UNSURLAR

7.1. Kur'ân Yorumunda Dikkat Edilecek Hususlar

Anlama, Kur'an için mutlaka olması gereken minimum koşuldur. Her metin gibi, Kur'an-ı Kerim de yoruma ihtiyaç duymaktadır. Zira metin, bişey ifade etmesi için önce yorumlanması, yani hayatla ilişkilendirilmesi gerekir. Klasik İslâm literatüründe yorum, *tefsir* ve *te'vil* kelimeleriyle ifade edilmektedir ve bunlar birbirlerinin tamamlayıcısı durumundadır. Tefsir; esbâb-ı nüzûl, mekkî-medenî gibi nassı anlamaya götüren nakle dayanan harici bilgileri konu edinir. Dolayısıyla tefsir, te'vili hazırlayıcı tüm bilgileri, ilimleri toplayan bir ilim mesabesindedir. Tefsirde nakil ve rivayet etkindir, oysaki te'vil istinbata (hüküm çıkarmaya) dayanır.¹

Kur'ân metnini anlamaya ya da yorumlamaya çalışan herkes olaya, beşeri te'liflerden farklı yaklaşmak durumundadır. Zira ilâhi metnin söz konusu edildiği bir anlatımda, anlatan (Allah) ile anlayan (insan) arasında ontolojik bir fark vardır. Böyle olduğu içindir ki Kur'ân metni, içerik itibariyle farklı bir özellik arz etmektedir.² Dolayısıyla Kur'ân'ı yorumlamak için öncelikle onu çok iyi anlamak gerekmektedir. Çünkü anlamak yorumlamanın olmazsa olmazıdır. Bunun için yorumcunun akıl, zekâ, kabiliyet, inanç, bilgi ve tecrübe gibi meziyetlerin yanında yorumlamada kullanacağı yöntem de vazgeçilmez bir olgudur.³

Bu başlık altında Kur'ân'ın doğru yorumuna ulaşabilmek için dikkat edilecek hususlar ele alınacaktır. Bu bağlamda "nüzûl ortamı", "vahyin indiği dönemdeki muhataplar", "sosyo-kültürel ve dinî ortam", "Kur'ân'ın kullandığı dil" ile "sünnetin ve sahabe sözlerinin etkinliği" üzerinde durulacaktır. Zira bunlar, âyetlerin doğru anlaşılmasına katkı sağlayan unsurlardır.

7.1.1. Kur'ân'ın Nüzûl Ortamı

Yüce Allah kâinatta olup biten her şeyi bir sebebe bağlamıştır. İnsanlar bu sebeplerin bir kısmını görüp bilebilir, bir kısmını ise göremeyebilir ya da

¹ Mevlüt Erten, "Kur'ân ve Yorum", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 18.

² Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2018), 255.

³ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 283.

Yararlanılan Kaynaklar

- Aka, İsmâil vdğ. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- Albayrak, Halis. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Şûle Yayınları, 1998.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Futûhu'l-Büldân*. Kahire: el-Matbaatü'l-Misriyye, 1932.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kitabu's-Sünne: Kur'an-Sünnet İlişisine Farklı Bir Yaklaşım*. Ter. Mehmet Görmez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Birişik, Abdulhamit. "Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslami İlimlerle İlişkisi". *Temel İslam İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b.İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Kur'ân-ı Kerîm ve Hanifler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1-4 (1963), 81-92.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'an'ın Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Çağatay, Neş'et. *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliyye Çağı*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1971.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber ve Hz. Peygamber'e Yönelik Farklı Yaklaşımlar". 11. *Kur'ân Sempozyumu: Kur'ân ve Risalet*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2009.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2018.
- Duran, Bünyamin. *İslâm Toplumlarında Sosyo-Ekonomik Değişme*. Ankara: Yeni Kuşak Yayınları, 1998.
- Erten, Mevlüt. "Kur'ân ve Yorum". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013).
- Gümüş, Sadreddin. *Kur'an Tefsirinin Kaynakları*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1990.
- Günaltay, Şemseddin. *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Güngör, Mevlüt. *Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Peygamber'in Sünnetine Verdiği Değer*. İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1996.
- Güven, Şahin. "Kur'ân Dilinin Özellikleri". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/14 (2012).

- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- Hitti, Philip Khuri. *History of The Arabs*. London: Macmillan, 1958.
- İbn Habîb, Ebû Câ'fer Muhammed. *el-Muhabber*. Beyrut: Daru'l-İfâkî'l-Cedîdeh, ts.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd. *Mukaddime*. Trc. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: MEGSB Yayınları, 1988.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kattân, Menna'. *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Kahire: Mektebetün Vehbetün, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Hişam Semîr el-Buhârî. Riyâd: Dâru Âlimi'l-Kütüb, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 333/944). *Te'vilâtü'l-Kur'an*. Thk. Halil İbrahim Kaçar. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006.
- Merğînânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn. *el-Hidâye*. Pakistan: İdâretü'l-Kur'an ve Ulûmü'l-İslamiyye, ts.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac. *Sahîhu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Özdemir, Veysel. "Ebû Hureyre'ye Yöneltilen Tedlîs İsnâdî Bağlamında Sahâbe Zamanında Tedlîsin İmkân Ya da İmkânsızlığı". *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-II*. İstanbul: SÜİF Yayınları, 2015.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'an*. İstanbul: Dersââdet, ts.
- Salih, Subhi *Kur'an İlimleri*. Trc. M. Said Şimşek. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Sırma, İhsan Süreyya. *İslâm Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleyman İbnü'l-Eş'aş. *Sünenü Ebî Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl*. Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-Sekâfiyye, 2002.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetu'r-risâle 1420/2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarihü't-Taberî*. Kâhire: Daru'l-Mearif, ts.

- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ. *Sünenü Tirmizî*. İstanbul: Çağrı yayınları, 1992.
- Türcan, Zişan. "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir - Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-tefsîr'i Örneği". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 30/29 (2010).
- Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1971.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Levh-i Mahfûz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed. *Sahîhi Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Trc. Ahmed Naim. Ankara: DİB Yayınları, 1982.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn (ö. 794/1392). *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: Dâru İhyâ'il-Kütübî'l-Arabiyye, 1957.
- Zeydan, Corci. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Sad. Mü'min Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.

Bölüm

-8-

KUR'ÂN'IN İNDİĞİ ORTAMI İNCELEYEN İLİMLER

8.1. Sebeb-i Nüzûl

Kur'ân, nüzûlü bakımından ikiye ayrılır. Biri belirli bir sebebe bağlı olmaksızın, doğrudan ve bir hükmü ya da konuyu vaz' etmek amacıyla nâzil olan âyet ve/veya sûrelerden meydana gelen ve çoğunluğu oluşturan kısım, diğeri ise Kur'ân'ın daha az bir kısmıyla ilişkili olup belirli bir sebepten dolayı nâzil olan âyet ve/veya sûrelerdir.¹

8.1.1. Sebeb-i Nüzûl Kavramı

Sebeb-i Nüzûl; yol, yöntem, işâret, vesîle ve vâsita anlamındaki *sebeb* ile inmek anlamındaki *nüzûl* kelimelerinin terkibinden meydana gelir. Bu disiplin, literatürde *Sebebü'n-Nüzûl* ve *Esbâbü'n-Nüzûl*; Türkçe olarak da *Sebeb-i Nüzûl*, *Esbâb-ı Nüzûl*, *Nüzûl Sebebi* ve *Nüzûl Sebepleri* gibi tekil ve/veya çoğul tamlamalarla anılır.

Bir tefsîr disiplini ve onu karşılayan bir terim olarak *Sebeb-i Nüzûl*, nüzûl döneminde meydan gelen ve Kur'ân ayet(ler)inin ve/veya bir sûresinin inmesine sebep olan bir olay ya da sorudur.²

Yukarıdaki tanımda yer alan ve dikkat edilmesi gereken en önemli husus, âyet/ler veya sûrenin inmesine yol açan sebebin *nübüvvet döneminde* vukû bulmuş olmasıdır. Başka bir ifadeyle, nüzûl başlamadan önce ve/veya nüzûl sona erdikten sonra meydana gelmiş olan hâl ve hâdiseler nüzûl sebebi sayılmaz. Buna göre sahabe (ra) veya tâbiûnun herhangi bir âyetin bir konuda indiği şeklindeki değerlendirmesi nüzûl sebebi değil, ilgili âyetin o konuyu içerdiği ve

¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, (b.y.: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1394/1974), 1/107.

² Süyûtî, *el-İtkân*, 1/107.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ahmed İbn Hanbel. *el-Müsned*. thk. Abdülmuhsin et-Türkî. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrailiyyat*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1992.
- Aygün, Abdullah. "Tefsir Tarihi Açısından Mükerrer Nüzûl Görüşünün Tenkidî". *Usûl* 21, (2014), 39-66.
- Birişik, Abdülhamit. "İsrâiliyat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/199-202. İstanbul: TDV Yayınları 2001.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Sahîh*. thk. Muhammed Zühey b. Nâsır. b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İfav Yayınları, 2018.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Tanrı Buyruğu*. İstanbul: Bilgi Basım ve Yayınevi, 1955.
- Duman, Zeki. "Kur'an'da Neshe Delil Gösterilen ve Mensûh Addedilen Âyetlerin Mâna Yönünden Yeniden Değerlendirilmeleri". *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü* 2009, 79-106.
- Ebû Dâvûd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. b.y.: Dâru'l-Fikr, t.y..
- Gündüz, Ahmet. "Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Müsbet ve Menfi Etkisi". *DÜİFAD*. 18/1, (2016), 93-113.
- Hasan, Ahmad. "Nesh Teorisi I". çev. Mehmet Paçacı. *İslâmî Araştırmalar* I/3 (1987) 105-109.
- Hatiboğlu, "İbrahim. İsrâiliyat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/195-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İbn Atıyye, el-Endelüsî. *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Sellâme. b.y.: Dâru't-Tayyibe li'n-Neşr, 1420/1999.
- İbn Mâce. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. by.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1490/1980.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferrec. *Nevâsihu'l-Kur'ân*. Beyrut: 1985.
- Katâde b. Di'âme. *Kitâbü'n-Nâsih ve'l-Mensûh*. thk. Hâtem Sâlih ed-Dâmin. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.

- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Halîl. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1412.
- Marifet, Hadi. *Kur'an İlimlerine Giriş*. çev. Yusuf Tazegün. İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.
- Mennâu'l-Kattân. *Mebâhıs fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. b.y.: Mektebetü'l-Ma'ârif li'n-Neşr, 1421/2000.
- Müslim, Haccâc. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, t.y..
- Öz, Ahmet. "Kur'an'ın Dahili Bağlamlarını Gösteren Kavramlar". *Tefsir Usulü*. ed. Ali Rıza Gül, Ali Karataş. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtîhu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1394/1974.
- Şimşek, Sait. "Kur'an'da Nesh Meselesi". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1986/2), 235-248.
- Taberî, Muhammed İbn Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd. *el-Müsned*. thk. Abdülmuhsin et-Türkî. Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Tirmizî. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd.. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y..
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen. *Esbâbü'n-Nüzûl*. Cezayir: eş-Şeriketü'l-Cezâiriyyetü'l-Lübnâniyye, 1427/2006.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *el-İsrâiliyyât fî't-Tefsîr ve'l-Hadîs*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1411/1990.
- Zerkeşî, Bedruddîn. *el-Burhân Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-İrfân*. b.y.: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, t.y.

Bölüm

-9-

MÜFESSİRİN ÖZELLİKLERİ VE YORUMA YANSIMALARI

Kur'ân'ı Kerîm'i tebliğin yanı sıra tebyin etmekle de görevli olan Hz. Peygamber, kendisine indirilen ilahi vahyi insanlara ulaştırıp uygularken onların ihtiyaç duydukları açıklamaları yapmıştır. Gerek Kur'ân'ın dil yapısı gerekse İslam coğrafyasının genişlemesiyle Arap olmayanların da Kur'ân'a muhatap olmaları, ilahi vahyin nüzûl döneminden sonra anlaşılıp açıklanmasına olan ihtiyacı artırmıştır. Kur'ân'ın tefsiri olarak bilinen bu eylem, vahyin muhatapları tarafından gerçekleştirilmiş ve Kur'ân'ı açıklarken aynı zamanda yorumlayan müfessirler kendi niteliklerini yorumlarına yansıtmuşlardır.

Bu bölümde müfessirin özellikleri öncelikle müfessirde aranan şartlar açısından ele alınacaktır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'den sonra Kur'ân'ı tefsir etme girişiminde bulunan geleneksel ve çağdaş dönemde müfessirden beklenen nitelikler incelenecektir. Ardından dönemlerin yoruma yansımaları yorumda farklılığın sebepleri temelinde değerlendirilecektir. Böylelikle müfessir ve yorum ilişkisinin ortaya koyulması hedeflenmektedir.

9.1. Müfessirin Özellikleri

İslâm ilim geleneğinde hadiste râviler, fıkıhta müctehidler gibi tefsirde de müfessirler hakkında bazı şartlara itibar edilmiştir. Dolayısıyla ilimlerin teşekkülü sürecinde tefsirin sistemleşmesi ile birlikte Kur'ân'ı tefsir edebilmenin bazı ölçütleri aranmıştır.¹ Geleneksel dönemde daha vurgulu bir şekilde dile getirilen müfessirlerle ilgili bu nitelikler günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.

Müfessirde aranan şartlarla ilgili ilk örneklerde, yorumlamadan ziyade Kur'ân'ı anlamaya yönelik bir gayret dikkat çeker. Bu hususta erken döneme ait bir örnek olması açısından Haris el-Muhâsibi (ö. 243/857) Kur'ân'ı anlamaya

¹ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Celâleddin Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Medine: Merkezu'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, t.y.), 5/2274-2305.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ateş, Süleyman. "İmâmiyye Şîasının Tefsir Anlayışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975): 147-172.
- Bar-Asher, Meir M. "İmâmiye Şîasının Kıraat Farklılıkları ve Kur'ân'a İlaveleri". *Ekev Akademi Dergisi*. Trc. Ömer Kara - Mehmet Dağ 1/3 (1998): 207-234.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Cevdet Bey. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2002.
- Çiçek, M. Halil. "Kur'ân'ın Edebi Yapısıyla İlgili Kavramlar". *Tefsir Usulü*. 141-174. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân'a Giriş Tarih, Usûl, Yorum*. Köln: Plural, 2017.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2013.
- Demirci, Muhsin. *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*. İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2012.
- Dereli, Muhammet Vehbi. *Tefsirde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.
- Ercan, Bilal. *Tefsir Geleneğinde Müfessirde Aranılan Şartlar*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.
- Habibov, Aslan. "Şû Tefsir Geleneği". *Tefsirde Akademik Yaklaşımlar*. Ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak. 1: 57-93. Ankara: Otto Yayınları, 2013.
- Kara, Osman. "Müfessirlerin Sahih Yorum Farklılıklarının Sebepleri". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11/3 (2011): 73-94.
- Karaalp, Cahit. "Yenilikler Karşısında Tefsir Tarihi Nasıl Olmalıdır?" *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. 293-329. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Karagöz, Mustafa. "el-İksîr fî Kâvâidi't-Tefsîr Örneğinde Tefsir Usûlü Yazımına Bir Katkı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010): 171-200.
- Kaya, Mesut. "Dönemsel İlmi Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 8/3 (2013): 9-31.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*. İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2022.
- Koç, Mehmet Akif. "Tefsirde Keyfiliğin Çaresi: Tefsir Rivâyetleri". *Tefsirde Akademik Yaklaşımlar*. Ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak. 1. Ankara: Otto Yayınları, 2013.
- Koç, Mehmet Akif - Albayrak, İsmail, ed. *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. 2 Cilt. Ankara: Otto Yayınları, 2013.
- Koçyiğit, Hikmet. "Tefsirde Farklılaşma ve İlk Yönelimler". *Tefsir Tarihi*. Ed. Ali Rıza Gül - Muhammed Ersöz. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.

- Kutub, Seyyid. *Fî zilâli'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 2003.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Kıraat-Tefsir İlişkisi". *Tefsirde Akademik Yaklaşımlar*. Ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak. 1/357-378. Ankara: Otto Yayınları, 2013.
- Narol, Süleyman. "Tefsirde Mezhepleşme ve Mezhebi Tefsirler". *Tefsir Tarihi*. Ed. Ali Rıza Gül - Muhammed Ersöz. 243-287. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsirde Mutezile Ekolü". *Tefsirde Akademik Yaklaşımlar*. Ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak. 1/93-132. Ankara: Otto Yayınları, 2013.
- Piku, Alfred. "İctimâî Tefsir Geleneği Açısından Abidin Paşa'nın Tefsirci Kimliği". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 3/5 (2020): 28-39.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1981.
- Suyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Medine: Merkezu'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye, t.y.
- Temel, Nihat. *Kur'ân Kıraatında Vakf ve İbtida*. İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2009.
- Tûfî, Süleyman b. Abdulkavî. *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2002.
- Uzun, Ayşe. *Hicri İlk Dört Asırda Tefsir-Sözlük İlişkisi*. Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2019.
- Yüksel, M. Bahaeddin. "Kur'ân'ın Dilsel Yapısıyla İlgili Kavramlar". *Tefsir Usulü*. 90-140. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1976.
- Zemahşerî, Ebû'l Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilu'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.

Bölüm

-10-

KUR'ÂN'IN YORUMUNDA KLASİK YÖNTEMLER

10.1. Rivayet Yöntemi

Menkûl ve me'sûr olarak da adlandırılan rivâyet yöntemi Kur'ân'ın; Kur'ân, sünnet veya sahâbe/tâbiîn sözleriyle tefsir edilmesidir.¹ Tâbiîne ait sözlerin rivâyet tefsirine dâhil olup olmadığı hususunda ittifak sağlanmamıştır.² Rivâyet tefsirlerinde âyetlerin manaları, kırâatler, esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensûh gibi konularda açıklamalar yapılır.³ Kur'ân, hadis, siyer ve tarih kitapları bu tür tefsirlerin başlıca kaynakları arasında yer alır.⁴

Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirinin rivâyet tefsiri olarak değerlendirilmesinin ana nedeni, bu tür tefsir faaliyetlerinde bir nakil işleminin var olmasıdır. Zira müfessir bir âyeti tefsir ederken, o âyeti izah eden başka âyeti/âyetleri de nakletmektedir.⁵ Ancak bazı araştırmacılar Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirini müfessirin içtihadına dayandırdığından onu rivâyet tefsirinin kapsamına dâhil etmemişlerdir. Dolayısıyla rivâyet tefsirini Hz. Peygamber, sahâbe/ tâbiîn tarafından yapılan açıklamalardan ibaret görmüşlerdir.⁶ Ancak benzer durum, bir müfessirin

¹ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 2/12; Fehd b. Abdîrrahman b. Süleyman er-Rûmî, *Buhûs fi usûli't-tefsîr ve menâhicüh* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2008), 71; Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000), 337; Hâlid Abdurrahman el-Akk, *Usûlü't-tefsîr ve kavâiduh* (Dımaşk: Dâru'n-Nefâis, 1986), 111; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 524.

² Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Mektebetü Mus'ab b. Umeyr, 2004), 1/112; Rûmî, *Buhûs fi usûli't-tefsîr ve menâhicüh*, 71; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 524.

³ Akk, *Usûlü't-tefsîr*, 111; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 1/107.

⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/107; Akk, *Usûlü't-tefsîr*, 113-118.

⁵ Zekerîya Pak "Rivâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 159.

⁶ Müsâid b. Süleymân b. Nâsir et-Tayyâr, *Mefhûmu't-tefsîr ve't-te'vîl ve'l-istinbât ve't-tedebbür ve'l-müfessir* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 2006), 21, 36.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akk, Hâlid Abdurrahman. *Usûlü't-tefsîr ve kavâiduh*. Dimaşk: Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, 1986.
- Apaydın, H. Yunus. "Kerhî". *DİA*. 25/285-287. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Arslan, Hulusi. *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2020.
- Ateş, Süleyman. "İmâmiyye Şiası'nın Tefsir Anlayışı". *AÜİFD* 20 (1975), 147-172.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsîr Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrâiliyyât*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Ayyâşî, Ebû'n-Nasr Muhammed b. Mes'ûd. *Tefsîru'l-Ayyâşî*. Beyrut: Müessesetü'l-E'lemî li'l-Matbûât, 1991.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-firak*. Kahire, Mektebetü'l-Medenî, trs.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Meâlimu't-tenzîl*. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1989.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. Riyad: Beytü'l-Efkâr, 1998.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 7. Basım, 2015.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV, 59. Basım, 2019.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, trs.
- Ersöz, İsmet. "Ahkâmu'l-Kur'ân". *DİA* 1/553-554. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *DİA*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Güngör, Mevlüt. *Kur'ân Tefsirinde Fıkîhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkîhî Tefsir*. İstanbul: Bayrak Matbaası, 1996.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed. *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-metâin*. thk. Muhammed Hadr Nebehâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- Karagöz, Mustafa. "Dil Merkezli Yaklaşımlar". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. Mehmet Akif Koç- İsmail Albayrak. 2/323-356. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2015.

- Karaman, Hayreddin. “Şîa’da Fıkıh Usûlü ve Şer’î Deliller”. *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*. 319-355. İstanbul: İSAV, 1993.
- Karataş, Şaban. *Şîa’da ve Ehl-i Sünnet’te Kur’ân Tasavvuru*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Kattân, Mennâ’ Halîl. *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 11. Basım, 2000.
- Kırca, Celal. *Kur’ân’a Yönelişler*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2009.
- Koçyiğit, Hikmet. “Tefsirde Farklılaşma ve İlk Yönelimler”. *Tefsir Tarihi*. ed. Ali Rıza Gül- Muhammed Ersöz. 179-241. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Küleynî, Muhammed b. Ya’kûb. *Usûlü’l-kâfi*. Beyrut: Dâru’l-Murtazâ, 2005.
- Mâverdî, Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve’l-uyûn*. 6 Cilt. thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. abdirrahîm. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, trs.
- Muzaffer, Muhammed Rızâ. *Şîa İnançları*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: Zaman Yayınları, 1978.
- Muzaffer, Muhammed Rızâ. *Usûlü’l-fikh*. 4 Cilt. Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, trs.
- Müslim b. Haccâc, Ebu’l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. Riyad: Beytü’l-Efkâr, 1998.
- Öz, Mustafa. “Takıyye”. *DİA*. 39/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Pak, Zekerîya. “Rivâyet Ağırlıklı Tefsirler”. *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 159-174. Ankara: Grafiker Yayınlar, 4. Basım, 2015.
- Polat, Fethi Ahmet. “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler”. *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 177-224. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Radavî, Seyyid Murtazâ. *el-Burhân alâ ademi tahrîfi’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Emîre, 2005.
- Rûmî, Fehd b. Abdirrahman b. Süleyman. *Buhûs fî usûli’t-tefsîr ve menâhicüh*. Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 4. Basım, 2008.
- Rûmî, Fehd b. Abdirrahmân b. Süleymân. *İtticâhâtü’t-tefsîr fî’l-karnî’r-râbi’ el-aşer*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 3. Basım, 1997.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2012.
- Serdar, Murat - Işık, Harun. *Kelam Tarihi*. Kayseri: Kimlik yayınları, 2018.
- Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ el-Ezdî. *Hakâiku’t-Tefsîr*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2008.

- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali el-Kummî İbn Bâbeveyh. *Şîî İmâmiyye'nin İnanç Esasları*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: AÜİF Yayınları, 1978.
- Şimşek, Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 13. Basım, 2016.
- Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. Hasan. *Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ulûm, 2005.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsir. *Mefhûmu't-tefsîr ve't-te'vîl ve'l-istinbât ve't-tedebbür ve'l-müfessir*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 2. Basım, 2006.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Nâsiruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, trs.
- Turgut, Ali. *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: İFAV, 1991.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, trs.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh. *Tefsîru't-Tüsterî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Yeşilyurt, Temel. "Rü'yetullah", *DİA*. 35/311-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 2 Cilt. y.y.: Mektebetü Mus'ab b. Umeyr, 2004.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.

Bölüm

-11-

KUR'ÂN'IN YORUMUNDA ÇAĞDAŞ YÖNTEMLER

Anlama ve yorumlama üzerine: Kur'ân-ı Kerim Allah tarafından insanlara gönderilen bir hitaptır. O, ilk olarak bir söz halinde gelmiş sonrasında yazıya geçirilmiştir. Kur'ân metnindeki her şey aslında yazılmış bir söylemdir. Bu sebeple metinde yer almayan ama söylemin bir parçası olan her şeyin toplamı Kur'ân'ı doğru anlamının unsurlarıdır. Yani tek başına metin Allah'ın kalamını anlamak için yeterli değildir.¹ Bu durumda onu daha iyi anlamak için öncelikli olarak geldiği dönemin kültürel, dini, sosyal ve siyasal birtakım özelliklerine bakmak gerekmektedir. O toplumu iyi tanımak Kur'ân'ı anlamının bir basamağı olacaktır. Çünkü o insanlar Kur'ân'ın ilk muhatabıydı. Hitap, sahip oldukları birikim içinde şekillenmişti. Dolayısıyla âyetlere -yazıya geçirilmeden önce- dinamik ortamı içinde şahit olmuşlardı.

Zaman içerisinde hem çağın gerektirdiği ihtiyaçlar neticesinde oluşan değişim hem de İslâm'ın farklı coğrafyalara yayılması değişik kültür, bilgi ve siyasi birikimin İslâm düşüncesinin içine girmesine neden olmuştur. Dolayısıyla anlama ilk muhataplarından farklılaşmıştır. Farklı formlara bürünen ya da o dönemde mevcut olmayan sorunlar gündeme gelmiştir. Bu sorunlara ya da zihinde türeyen yeni sorulara cevap arama ihtiyacı oluşmuştur. Tüm bu nedenler Kur'ân'a bakışı da farklılaştırmıştır.

Anlama, öznel bir niteliğe sahiptir. Çünkü insandan insana zihin dünyası ve mensup olduğu toplumun gelenekleri değişkenlik gösterir.² Dolayısıyla Kur'ân'ı anlamaya çalışırken o dönem toplumunu ve on beş yüzyıllık serüveni olan Kur'ân'ın değişen muhatap kitlesini iyi bilmek gerekmektedir. Bu husus anlamının kişi bazındaki sürecidir. Bir de Kur'ân'ın yazıya geçirilmesiyle ortaya çıkan bazı unsurlar üzerinden meseleye bakılmalıdır. Bu da Kur'ân'ın 23 yıl gibi uzun bir sürede indiğinin, Mekkî ve Medenî âyetlerin toplumun değişen

¹ Ömer Özsoy, "Kur'an Hitabının Tarihselliği ve Tarihsel Hitabın Nesnel Anlamı Üzerine", *Journal of Islamic Research* 9 (1996), 138.

² Burhanettin Tatar, *Hermenötik* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 46.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akdemir, Salih. "Kur'ân'ı Anlamada Tarihsellik ve Bütünsellik Sorunu". *Kur'ân'ı Nasıl Anlamalıyız? (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*. ed. Abdülhamit Birişik. Bursa: KURAV Yayınları, 2005.
- Aksan, Doğan. *Anlambilim*. Ankara: Engin Yayınevi, 2009.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Aktay, Yasin. "Kur'an Yorumlarının Hermenötik Bağlamı". *İslâmi Araştırmalar* 9/1, 2, 3, 4 (1996).
- Aydın, İsmail. *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu -Tarihsel Gelişim ve Sorunlar-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Demir, Şehmus. *Kur'ân'ın Yeniden Yorumlanması*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Dilthey, Wilhelm. *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*. çev. Doğan Özlem. İstanbul: Nottos Kitap Yayınevi, 2012.
- Doğan, Özlem. "Felsefi Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (1999).
- Düzgün, Şaban Ali. "Evrensellik Düşüncesi ve İslam Dünyasındaki Yansımaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (ts.).
- Gezgin, Ali Galip. "Kur'ân'ı Anlamak İçin Hermenötik Mi? Semantik Mi?" *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2000).
- Gezgin, Ali Galip. *Tefsîrde Semantik Metod*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Gökkır, Necmettin. "Modern Türkiye'de Kur'an'a Yaklaşımlar". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar* 2. ed. Mehmet Akif Koç- İsmail Albayrak. Ankara: OTTO, 2013.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.
- Kara, Osman. "Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlamada Çağdaş Yöntemler". *Tefsir Usulü*, Ed. Ali Rıza Gül, Ali Karataş. İstanbul: Lisans yayıncılık, 2020.
- Karagöz, Mustafa. "Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar* 1. ed. Mehmet Akif Koç- İsmail Albayrak. Ankara: OTTO, 2013.
- Koç, Mehmet Akif. "Batılı Kur'an ve Tefsir Araştırmalarının Türkiye'ye Etkisi Üzerine Bir Deneme". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar* 2. ed. Mehmet Akif Koç- İsmail Albayrak. Ankara: OTTO, 2013.
- Kotan, Şevket. *Kur'an ve Tarihselcilik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2011.
- Kotan, Şevket. "Tarihsellik: Tarihte Olmak ya da Tarihsiz Olmak". *Milel ve Nihal* 2/16 (2019).

- Özgel, İshak. *Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'an'ın Tarihsel Yorumu (Metodolojik Bir Teklif)*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Doktora, 2002.
- Özsoy, Ömer. "Kur'an Hitabının Tarihselliği ve Tarihsel Hitabın Nesnel Anlamı Üzerine". *Journal of Islamic Research* 9 (1996).
- Özsoy, Ömer. "Türkiye'de Kur'an Hermeneutiği Tartışmaları -Bir Soykütüğü Denemesi-". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar* 2. ed. Mehmet Akif Koç- İsmail Albayrak. Ankara: OTTO, 2013.
- Öztürk, Emre. *Hermeneutiğin Öyküsü -Gadamer Odaklı Bir Analiz-*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2020.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an Hükümlerinin Tarihsel ve Yerel Bağlamı -Cahiliye Devri Arap Toplumunda Ahval-i Şahsiyye Hukuku Örneği-". *Birey ve Toplum* 1/2 (2011).
- Öztürk, Mustafa. "Tarihselcilik ve Fazlur Rahman". *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*. ed. İsmail Kara- Asım Öz. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2013.
- Paçacı, Mehmet. *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire ne Oldu?* İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- Paçacı, Mehmet. *Tarihsel-Eleştirel Yöntem*. ed. Mualla Selçuk vd. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013.
- Paçacı, Mehmet. "Kur'an ve Tarihselci Yorum". *Kur'an ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu*. Erzurum: Bakanlar Matbaası, 2001.
- Paçacı, Mehmet. "Kur'an ve Tarihsellik Tartışması". *Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*. ed. Abdülhamit Birışık. Bursa: KURAV Yayınları, 2005.
- Palmer, Frank Robert. *Semantik*. çev. Ramazan Ertürk. Ankara: Fol, 2020.
- Palmer, Richard E. *Hermenötik*. çev. İbrahim Görener. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- Polat, Fethi Ahmet. *Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Polat, Fethi Ahmet. "Tefsirin Güncel Sorunları ve Örnek Türkçe Meâller". *Tefsir*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Rahman, Fazlur. *İslam ve Çağdaşlık -Fikrî Bir Geleneğin Değişimi-*. çev. Alparslan Açıkgenç- Mehmet Hayri Kırbaçoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Tatar, Burhanettin. *Hermenötik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Thurner, Martin. *Hermenötik*. ed. Mualla Selçuk vd. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013.

Bölüm

-12-

TEFSİRE YENİ YAKLAŞIMLAR

Hz. Peygamber'in (sav) başlattığı, sahâbenin geliştirdiği ve tâbiûnun tedvin ettiği tefsir faaliyeti farklı tarzlarda çeşitli evrelerden geçerek günümüze kadar gelmiştir. Bu bağlamda nüzulünden bu tarafa Kur'an, farklı amaç ve yöntemle yorumlanmıştır.¹ Her bir ekolün mensupları dönemin bilgi ve kültürüyle Kur'an'a yaklaşmış ve benimsedikleri yöntemin Kur'an'ı anlamaya katkı sunduğunu savunmuştur.² Bu bölümde tefsire yeni yaklaşımlar çerçevesinde teşekkül etmiş yöntemlere/yönelişlere dair bilgi verilecektir. Bu çalışmanın hedefi Kur'an'ın her döneme bir mesajı olduğunu vurgulamak ve bu mesajı ortaya çıkaran yeni tefsir yaklaşımlarına dikkat çekmektir.

12.1. Kronolojik Yaklaşım (Nüzûl Sıralaması)

Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabası, İslam ilim geleneğinin merkezini oluşturmuş ve bu durum süresiz devam edegelmiştir. Her çağda Kur'an'ı anlama ve yorumlamada müfessirlerin bilgi birikimleri ve tecrübeleri kadar çevresel faktörlerde belirleyici rol oynamıştır.³ Buna göre çağdaş dönemde nüzûl sıralamasını esas alan tefsir veya kronolojik tefsir diye isimlendirilen çalışmalar ortaya çıkmıştır. Kronolojik tefsirin gayesi, Kur'an'a ilk muhatap olanların onu nasıl anladıklarını ortaya koymak ve vahyin indiği sosyo-kültürel yapıyı doğru değerlendirmektir.⁴ Kur'an'ı nüzûl sırasına göre tefsir etmenin, nüzûl dönemini iyi tahlil etme ve Kur'an'ın mesajını günümüze taşıma amacını taşıdığı söylenebilir.

¹ Alpaslan Açıkgenç, "İslâmî Bilim ve Felsefe Anlayışı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 3/4, (1990), 175-189; Kur'an'ın farklı anlaşılmasında etkin olan unsurlar ve bunların tefsire yansıyan neticelerini görmek için bk. Muhammed Bahaeddin Yüksel, *Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 7-444.

² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *İhyâü ulûmiddin*, trc.: M. A. Müftüoğlu (İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1989), 1/45.

³ Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Şule Yayınları, 2009), 99.

⁴ Necmeddin Çalışkan, Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî ve Tefsiri, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2013, 128-130.

Yararlanılan Kaynaklar

- Açıkgeç, Alpaslan. "İslâmî Bilim ve Felsefe Anlayışı". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 3/4, (1990): 175-189
- Afif, Abdülfettah Tabbara. *Rûhu'd-Dîni'l-İslâmî*. Beyrut: Dârü'l-İlmi lil-melabin, 1995.
- Albayrak, Halis. "Müzakere: Konulu Tefsir". İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi I, İstanbul, (2005): 606-609.
- Albayrak, Halis. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Şule Yayınları, 2009.
- Allûş, Celâleddin. *Dirâsâtün fi't-tefsîr ve ulûmihi*. Tunus: Dârü'l-Yemame, 2006.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsîdü's-Şerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Ankara: TDV Yayınları, 2003, 27/423-427.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed". *Diyanet İslam Ansiklopedisi* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2002), 25/339-340.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1989.
- Cevherî, Tantâvî el-Mısırî. *el-cevâhir fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. haz.: Mustafa el-Bab el-Halebî, Mısır: 1350.
- Çalışkan, Necmeddin. "Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımının Kur'ân Yorumuna Etkisi: Beyânu'l-Hak Örneği". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40/14, (2017): 398-422415.
- Çalışkan, Necmeddin. Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî ve Tefsiri. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2013.
- Çetkin, Muhammed. "Kur'ân-ı Kerim'in İrabı ve Metnin Dil Özellikleri". Kur'ân ve Dil İlimleri, Ed.: Emrullah Ülgen, Bedrettin Basuğuyvd., Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Çiçek, Halil. 20. *Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1996.
- Deliser, Bilal. "Tefsir Tarihine Konulu Yönelişler ve Konulu Tefsir -Eleştirel Yaklaşım". *Universal Journal of Theology*, 1/3, (2018):16-38.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi* İstanbul: İfav Yayınları, 2006.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs tertibu's-suver hasebi'n-nüzûl*. Beyrut: Dârü'l-Garbî'l- İslâmî, 2000.
- Draz, Muhammed. "Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûl Sırasına Göre Tertib Edilmesi Teklifine Edebi Eleştiri". çev.: Serinsu, Ahmet Nedim. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, (1997): 247.

- Dumlu, Ömer. "Konulu Tefsir ve Düşündürdükleri", Tefsirin Dünyü ve Bugünü Sempozyumu. (1992):157-174.
- Dumlu, Ömer. *İbn Teymiye ve Konulu Tefsir*. İzmir: Anadolu Yayınları, 1999.
- Eroğlu, Ali. *Tarihte Tefsir Hareketi ve Tefsir Anlayışları*. Erzurum: Ekev Yayınları, 2002.
- Esad, Ali Muhammed. "İslam Geleneğinde Makasid Düşüncesi Makasid Merkezli Tefsir". Editör Mustafa Kara, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Gadamer, H. G. *Hermeneutik (Yorumbilgisi) Üzerine Yazılar*. çev. Özlem Doğan Ankara: Ark Yayınevi, 1995.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâü Ulûmiddin*. trc.: M. A. Müftüoğlu, İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1989.
- Gazâlî, Muhammed. *Cevâhirü'l-Kur'ân* thk. Muhammed Reşid Rıza el-Kubbani Beyrut: Dârü İhyâi'l-ulum, 1985.
- Gezer, Süleyman. *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Güngör, Mevlüt. "Tefsir'de Konulu Tefsir Metodu". *İslâmî Araştırmalar*, 7/2, (1988): 49-55.
- Güven, Şahin. "Tefsir İlminin Bir Alt Disiplini Olarak "Makâsıdu's-Süver". *Bilimname*, 35/1, (2018): 95-124.
- Güven, Şahin. "Muhammed Âbid el-Câbirî ve Fehmu'l-Kur'ânî'l-Hakîm İsimli Tefsirindeki Metodu". *Bilimname Düşünce Platformu*, 20/1, (2011): 1.
- Güven, Şahin. *Çağdaş Tefsir Araştırmalarında Konulu Tefsir Metodu*. İstanbul: Şura Yayınevi, 2001.
- Hûlî, Emîn. *Arap İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*. çev. Emrullah İşler M. Hakkı Suçin Ankara: Kitâbiyât, 2006
- Huli, Emin. *Kur'ân Tefsirinde Yeni bir Metod*. çev: Mevlüt Güngör, Ankara: Kur'ân Kitaplığı, 1995.
- İtir, Nureddin. *Ulûmü'l-Kur'ânî'l-Kerim*. Kahire: Dârü'l-besâir, 2012.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-dârü't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisanü'l-Ara.*, Beyrut: Dârü Sadr, 1414.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Makâsıdü's-ş-şeriatî'l-İslâmiyye*. haz. Hâtim Busime Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-bennânî, 2011.
- İsfahânî, Râgıb. *el-müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.

- Jansen, J.J.G. *Kur'ân'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*. Ankara: Fecr Yayınları, 1999.
- Kara, Osman. "Kur'an Yorumunda Nüzul Seyrini Takip Etmenin İmkân ve Sınırları". *İslam ve Yorum*, Malatya: TDV Yayınları, 2017.
- Kırca, Celal. *İlimler ve Yorumlar Açısında Kur'ân'a Yönelişler*. İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1993.
- Kırca, Celal. *Kur'ân ve Bilim*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1996.
- Kırca, Celal. *Kur'ân ve Fen Bilimleri*. İstanbul: Marifet Yayınları, ty.
- Kırca, Celal. *Kur'ân'ı Anlama*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2010.
- Koç, Mehmed Akif. *Bir Kadın Müfessir Âişe Abdurrahman ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, İstanbul: Şûle, 1998.
- Koçyiğit, Hikmet. "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/12, (2013):183-201.
- Marangozoğlu, İzzet. "Beyânî Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi". *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 2, (2016):11-39
- Maşalı, Mehmet Emin. "Yakın Dönem Tefsir Geleneğinde Makâsîd Merkezli Yaklaşım (Reşid Rızâ ve İbn Âşûr Örneği)". *Makâsîdî Tefsir*, ed.: Mustafa Çağırıcı İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Tefsir". *Diyanet İslam Ansiklopedisi* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, 40/290-294.
- Müslim, Mustafa. *Kur'an Çalışmalarında Yöntem-Konulu Tefsire Metodik Bir Yaklaşım*. çev. Salih Özer, Ankara. Fecr Yayınevi, 1998.
- Neccâr, Abdülmecîd. Modern Dönem İslam Düşüncesinin Makâsîd Merkezli Bir Tefsire Olan İhtiyacı, Makâsîdî Tefsir: Kur'ân-ı Kerîm'i Amaç ve Hikmet Eksenli Anlamak, İstanbul: Kuramer, 2018.
- Okumuş, Mesut. "Kur'an-ı Kerim'in Kronolojik Okunuşunun Muhasebesi". *İslâmî İlimler Dergisi*: I. Kur'an Sempozyumu (14-15 Ekim 2006), (2007): 91-109.
- Okumuş, Mesut. *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân ve Tefsir Kültürümüz*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Paçacı, Mehmet. *Kur'ân'a Giriş*. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
- Râfîî, Mustafa Sadık. *İ'câzü'l-Kur'ân ve Belâgatü'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-arabiyye, 2005.
- Rûmî, Fahd b. Abdurrahman b. Süleyman. *İtticâhü't-tefsîr fi'l-karnî'r-râbia aşer*. Riyad:İdârâtü'l-buhûsî'l-ilmiyye, 1986.

- Salih, Subhi. *Kur'ân İlimleri*. trc. M. Said Şimşek, Konya: Esra Yayınları, 1994.
- Savaş, Rıza-Dumlu, Ömer. "Nüzûl Sırasına Göre Ayet Ayet Kur'ân'ın Yorumu". *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*. ed.: Bilal Gökçır vd., İlim Yayma Vakfı, İstanbul: 2010.
- Sertoğlu, M. Suat. "Tefsir". *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/290-294.
- Soysaldı, H. Mehmet. *Nüzulünden Günümüze Kur'an ve Tefsir* Ankara: Fecr Yayınları, 2001.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebu Bekir Celaledin. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed ebu'l-Fadl İbrahim, yy: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-amme, 1974.
- Şâtıbî Ebû Muhammed Kasım b. Ferruh b. Halef er-Ruaynî. *el-Muvâfakâtü fî Usûli's-şer'â*. thk. Şeyh İbrahim Ramazan, Beyrut: Dârü'l-marife, 2010.
- Şimşek, M. Said. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Esra Yayınları, 1995.
- Tatar, Burhanettin. *İslam Geleneğinde Metin-Yorum İlişkisi*. Samsun: Etüt Yayınları, 2001.
- Turgut, Ali. *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: İfav Yayınları, 1991.
- Türçan, Selim. "Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? Müzemmil Sûresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/9, (2010): 67-100.
- Watt, W. Montgomery. *Kur'ân'a Giriş*. çev.: Süleyman Kalkan Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahreddin er-Râzî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 12/89-95.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İ'câzü'l-Kur'ân". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, 21/403-406.
- Yıldırım, Celal. *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri*. İstanbul: Anadolu Yayınları, 1991.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. *Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.